

ZALAI MÚZEUM

nka
Nemzeti Kulturális Alap

18

2009
ZALAEGERSZEG

Közlemények Zala megye múzeumaiból
Mitteilungen der Museen des Komitates Zala
Publications of the museums of Zala County

Sorozatszerkesztő:
VÁNDOR LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság:
HAVASI BÁLINT, KOSTYÁL LÁSZLÓ, SZÁRAZ CSILLA, VÁNDOR LÁSZLÓ

Kötetszerkesztők:
KOVÁCS ZSUZSA, MARX MÁRIA

Nyomdai előkészítés:
BICSKEI JÓZSEF, TÖRÖKNÉ MIHÁLYFI IZABELLA

Borító:
BICSKEI JÓZSEF

A kiadvány megjelenését támogatták:

Zala Megye Közgyűlése

Keszthely Város Polgármesteri Hivatala

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Borító: Vállus (Bicskei József felvétele, 2009)
Hátsó borító: Parasztudvar (Petánovics Katalin felvétele, Nemesvita, BMFotó Ists: 4083)

Kiadja:
A Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága,
H-8900 Zalaegerszeg, Baththyány u. 2.
Telefon: 36 (92) 314-537
Email: muzeum@zmmi.hu
Felelős kiadó: Vándor László
HU-ISSN: 0238-5139

TARTALOMJEGYZÉK:

VÁNDOR LÁSZLÓ:	Előszó.	5
	Petánovics Katalin válogatott bibliográfiája	7
P. BARNA JUDIT:	A Sopot kultúra házai és települése Sormás-Mántai dűlő lelőhelyen	11
FULLÁR ZOLTÁN:	Bronzkori tűzikutyák Nagyrécséről	29
HORVÁTH LÁSZLÓ:	Kelta agyagsörgő Nagyrécséről	33
MÜLLER RÓBERT:	Guzsalyok és orsógombok Pannóniában	39
BALOGH JÁNOSNÉ HORVÁTH TERÉZIA:	Katolikus egyházi alkalmak jelölése a rábaközi viseletekben.	55
BÍRÓ FRIDERIKA:	Búcsú a parasztságtól–A hagyományos paraszti életforma felbomlása két zalai faluban.	75
H. CSUKÁS GYÖRGYI:	Az alsóörsi gótikus lakóház története	91
FLÓRIÁN MÁRIA:	Egy önművelő parasztember–Csizmadia Imre (1902-1986) életregénye alapján . . .	101
GRÁFIK IMRE:	A kézműipar és a népművészet hatásterülete–Műfajok, mesterségek rendszere . . .	111
HORVÁTH SÁNDOR:	A zalai horvátok néphitéből	123
ILLÉS PÉTER:	Tendenciák és hatások a délnyugat-dunántúli paraszti szőlőhegyek hagyományos (1960 előtti) tájszerkezetének fejlődésében–különös tekintettel a Vasi-Hegyhátra . .	139
KARDOS FERENC:	A Kis-Balaton a nép emlékezetében–A láp világának népköltészetéből	159
KRÍZA ILDIKÓ:	A fekete holló–A Hunyadi ballada-kör Arany János költészetében	171
S. LACKOVITS EMŐKE:	Keresztelő Szent János a bakonyi és a Balaton-felvidéki néphagyományban	181
LANTOSNÉ IMRE MÁRIA:	Útmenti keresztek Véménden	189
LUKÁCS LÁSZLÓ:	Luca-napi alakoskodó népszokások Kelet-Dunántúlon.	195
MOLNÁR LÁSZLÓ:	Szagrális emlékek a pákai körjegyzőség falvaiban	203
NAGY ZOLTÁN:	A keszthelyi Festetics Uradalom gazdaságainak háztartási dongás faedény szükséglete hagyatéki leltárak tükrében	217
SÁFRÁNY ZSUZSA:	Páztormotívumok kicsiben és nagyban–Faragott székek a Balatoni Múzeumban. . .	225
SELMECZI KOVÁCS ATTILA:	A hagyományos gazdálkodás változása a Kál-völgyben.	231
SIMON ANDRÁS:	Szőlőfajták és a művelés éves munkarendje a dél-zalai szőlőtermő tájon	239
TOMISA ILONA:	Adatok a körmeneti zászlók népi használatához a Dunántúl falvaiban 17-18. századi egyházi források alapján	249
HAÁSZ GABRIELLA:	Történeti emlékhelyek felmérése Keszthely környékén	259
KUNICS ZSUZSA:	Gabona piac–Fötér–Erzsébet királyné tér–A nagykanizsai Erzsébet tér kiépülése, története a dualizmus időszakában	267
MEGYERI ANNA:	Luxuscikkből közlekedési eszköz–Autóbusz-közlekedés Zalaegerszegen és vidékén a két világháború között	295
NÉMETH JÓZSEF:	Horváth Elek úti levelei Zalából 1827-ben	313
KOSTYÁL LÁSZLÓ:	Az évszázad megbízásától az évszázad kiállításai–A „hivatalos” művészet működési mechanizmusa 1945-1955 között, Kisfaludi Strobl Zsigmond példáján . . .	319

Előszó

Harminc esztendeje—amikor a Balatoni Múzeum visszatért a zalai múzeumok kebelébe—találkoztam munkatársként Petánovics Katalinnal. No nem a nevével, nem a munkásságával, még csak nem is a személyével, hanem mindazzal, amit Ő ennek a múzeumnak az életében, s ettől kezdve a zalai intézmények életében jelentett. A tevékeny, véleményformáló, a múzeum egész életébe befolyó Katalin, a mostani generáció Kati néniével. Tíz esztendő volt köztünk, ami muzeológus körökben nem korkülönbség, legfeljebb egy lehetőség a megkülönböztetett tiszteletre, amit csak a munkássággal lehet kivívni. Ez a tisztelet meghatározó maradt, akkor is, amikor Petánovics Katalin a néprajz másik nagyasszonyaként Kerecsényi Edit mellett megjelent a zalai tudományos életben. S tudtak tündökölni úgy egymás mellett, hogy ez egyiküknek sem okozott semmilyen gondot, s meghatároztak egy korszakot az etnográfia zalai történetében.

Petánovics Katalin élete Göcsej szívében indult, Zágorhidán látta meg a napvilágot 1939. október 18-án. Szülőfaluja, ez az aprócska település akkor Mikefához tartozott (ami később Mikekarácsonyfa lett), ma Novához.

Nován járt általános iskolába, majd tanulmányait a zalaegerszegi Zrínyi Gimnáziumban folytatta. Bizonyos, hogy az őt körülvevő világ meghatározó volt abban, hogy az 1958-as érettségét követően az ELTE Bölcsészettudományi Karára jelentkezett, ahol néprajzos-muzeológus diplomát szerzett. Az akkori két kis zalai múzeum néprajzosi státusza foglalt volt, Zalaegerszegen Szentmihályi Imre, Nagykanizsán Kerecsényi Edit munkálkodott. Szerencsés dolog, hogy mégis a szülőföldre tudott kerülni, az akkor éppen Veszprém megyében „vendégeskedő” Keszthelyre. 1964. május 1-jétől lett a Balatoni Múzeum néprajzos muzeológusa, s az is maradt 1997-ig, nyugdíjba vonulásáig. Igazából továbbra is ott dolgozott 2002. december 31-ig, s munkájára az intézmény ma is számít.

A kis múzeumban a néprajzi mellett sokáig gondozta a helytörténeti gyűjteményt is. Kutatási területe az agrártörténet, a népi vallásosság, a társadalomnéprajz volt. Ezekben a témakörökben számos

publikációja, köztük önálló kötetei jelentek meg. A Festicsek balatonkeresztúri uradalmának kontraktusai 1772-1793. (1981) nyitotta a sort, majd követte Vállus. Egy summásfalu néprajza (1987), Az elfeledett örökség (1991). Beírta nevét több Keszthely környéki település történetének feldolgozásába is. Zalavár (2002), Szentgyörgyvár (2002), Gyenesdiás (2007) falutörténeteinek megírásában jelentős szerepet vállalt. Tudományos dolgozatai szakfolyóiratokban és tanulmánykötetben jelentek meg.

Kutatási eredményeit a közönség emellett nagy-szabású kiállítások formájában is megismerhette. A Balatoni Múzeum két állandó kiállításának rendezésében vett részt, számos egyéni nagy kiállítást is rendezett. 1976-ban szerezte doktorátusát az ELTE-n summa cum laude minősítéssel.

Munkája mellett aktív társadalmi tevékenységet folytatott. Tagja volt az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának, a Györffy István Néprajzi Társaságnak, választmányi tagja a TIT Országos Néprajzi Szakosztályának.

Mély vallásossága, jótékonyági és közösségi munkája végigkíséri életét. Tagja, elnökhelyettese a Szent Erzsébet Jótékonyági Alapítvány kuratóriumának. Közéleti tevékenységéhez tartozik az is, hogy egy időben a keszthelyi önkormányzat egészségügyi és szociális bizottságában is tevékenykedett.

Munkáját számos elismerés kísérte. A szakminisztériumtól Szocialista Kultúráért (1972, 1978), Kiváló Munkáért (1986) kitüntetésekert kapott, majd 1996-ban Móra Ferenc-díjat. A TIT-ben végzett munkáját Öveges József-emlékéremmel (1998) díjazták. A szülőföld tiszteletét és elismerését Zala Megye Alkotói Díja (1992), Keszthely Városért (1995), s–a legnagyobb adható–a Zala Megye Díszpolgára (2008) cím jelenti.

Zalaegerszeg, 2009. november 10.

Petánovics Katalin betöltötte a 70. évét, s ma is aktív. Kutat, előad, szervez, jótékonykodik, figyeli a fiatalok munkáját, s ha kéri, segít, tanácsot ad. Köztünk van.

Tartsa meg köztünk a Jóisten sokáig erőben, egészségben, s fogja kezébe ezt a kötetet, mely kollégái tiszteletét és szeretetét tolmácsolja!

Dr. Vándor László

Petánovics Katalin válogatott bibliográfiája

1966

A vörsi bábtáncoltató betlehem. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 5. Veszprém, 303-323.

1971

Veszprém megye néprajzi kutatásának 10 éves távlati terve. írta: Petánovics Katalin–Törő László. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10. Veszprém, 46-52.

A sármelléki női viselet a századfordulótól napjainkig. In: Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10. Szerk.: Uzsoki András. Veszprém, 315-345.

1976

Vezető a Keszthelyi Balaton Múzeum természettudományi, régészeti, történeti, néprajzi és fürdőtörténeti állandó kiállításához. Keszthely, 1969. Veszprém Megyei. Múzeumok Igazgatósága.

1974

A Balaton mellék népművészete. In: Balaton monográfia. Szerk.: Tóth Kálmán. Bp., 383-400.

1978

A népi vadfogás emlékei Keszthely környékén. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 13. Veszprém, 329-355.

1979

Vajkai Aurél 75 éves. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 14. Veszprém, 11-13.

Mesterkedő takácsok. In: Zalai Gyűjtemény 12. Zalaegerszeg, 1979 167-179.

1981

A Festeticek Balatonkereszturi uradalmának kontraktusai, 1772-1793. In: Zalai Gyűjtemény 17. Zalaegerszeg.

A gyermek élete egy summásfaluban. In: Zalai Gyűjtemény 16. Zalaegerszeg, 123-134.

1984

A zalai summásgyerekek munkába nevelése. In: Tanulmányok a 125 éve született Sebestyén Gyula emlékére. Szerk.: S. Lackovits Emőke, Veszprém. 61-71

1986

A Zala megyei múzeumok néprajzi gyűjteményeinek elemzése. In: Zalai Gyűjtemény 25. Zalaegerszeg, 309-325.

1987

A zalai summásgazda. In: Zalai Gyűjtemény 26. Zalaegerszeg, 187-207.

A zsellérségtől a summásságig vezető út egy zalai megyei kis faluban. In: Zalai Gyűjtemény 27. Zalaegerszeg, 305-310.

A kerámiakészítés története. Írta: Müller Róbert–Petánovics Katalin–Virág Zsuzsanna. A Balatoni Múzeum állandó kiállításának katalógusai 6. Keszthely.

Vállus. Egy summásfalú néprajza. Néprajzi Tanulmányok. Bp.

A Balaton természeti képe. Írta Gyulai Ferenc–Petánovics Katalin. A Balatoni Múzeum állandó kiállításának katalógusai 1. Keszthely.

A halászat története. Írta: Müller Róbert–Petánovics Katalin. A Balatoni Múzeum állandó kiállításának katalógusai 3. Keszthely.

Ékszer és viselettörténet. Írta: Müller Róbert–Petánovics Katalin–Virág Zsuzsanna. A Balatoni Múzeum állandó kiállításának katalógusai 5. Keszthely.

A földművelés története. Írta: Müller Róbert–Petánovics Katalin. A Balatoni Múzeum állandó kiállításának katalógusai 4. Keszthely.

1989

A Zala megyei néprajzi gyűjtemények története. In: Néprajz a magyar múzeumokban. Szerk.: Selmeczi Kovács Attila. Szolnok, 97-109.

1991

Az elfeledett örökség. Vállus summásfalú népköltészete MTA Néprajzi Kutató Csoport. Bp.

Az álom szerepe egy asszony életében. In: Új Horizont, 1991/5-6. 71.

„Két keze, mondják, csengő aranyat ér” (Károly Ágoston tiszteletére). In: Keszthely és Vidéke, 1991. május 23:7.

- A láp világa.* In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. Szerk.: Halász Péter Bp., 165-169.
- A láp világa.* In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Bp., 165-169.
- A zalai summás gyerekek munkába nevelése.* In: Sebestyén Gyula emlékére. (A Veszprémi Laczkó Dezős Múzeum konferenciái, 1.) Veszprém, 61-71.
- 1992**
- Jankó János és a Balaton környékének néprajza.* In: 100 éves a Balaton kutatás. XXXIII. Hidrobiológus Napok, 1991 Szerk.: Bíró Péter. Tihany, 147-153.
- „Majd emlékezni jó lesz” (József Attila).* In: Új Horizont, 1992/2. 55-57.
- 1993**
- Fejfa helyett.* In: Új Horizont, 1993/1. 24 old.
- Orvhalászat Zalavárott.* In: Ethnographia 104. 1993/2. 359-372.
- A Kis-Balaton és a Balaton-felvidék tervezett tájvédelmi körzetének néprajzi vázlata.* Kézirat. In: A Balaton-felvidéki nemzeti park létesítésének előtanulmánya II. Szerk.: Seregély Tibor, Veszprém. 1993/94.
- 1994**
- „Átül léptük Zala megye határát.”* Zala megyei summások kultúraközvetítő szerepe. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19-20. Veszprém, 441-452.
- Aki megélt az imádságból.* In: Zsidi kalendárium. Keszthely, 39-41.
- 1995**
- Egy néprajzkutató naplójából.* In: Pannon Tükör 1995/1, 75-76.
- Kerecsényi Edit: Távól a hazától c. könyvének ismertetése.* In: Ethnographia, 1995/2, 1141-1142.
- 1996**
- Nem volt a „szürkekék hegedőse.”* Emlékkönyv 1896-1996: a Zrínyi Miklós Gimnázium fennállásának 100. évfordulójára. Szerk. Németh László. Zalaegerszeg, 169-170.
- 1997**
- Az álom szerepe egy asszony életében.* In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében 2. Veszprém-Debrecen. Szerk.: S. Lackovits Emőke, 100–112 p.
- A zalai summások egészségügyi körülményei a nagybirtokon a század elejétől 1945-ig.* In: Kapcsolatok és konfliktusok Közép Európa vidéki életében. Tanulmányok Gaál Károly professzor 75. születésnapjára. Szerk.: Csoma Zsigmond, Gráfik Imre Szombathely, 177-186.
- Jankó János tíz napja Keszthelyen.* In: Néprajzi Látóhatár 1997/1-4. Európából Európába. Tanulmányok a 80 esztendő Balassa Iván tiszteletére. Szerk. Csoma Zsigmond, Viga Gyula. 603-613.
- 1998**
- „Aki megélt az imádságból.”* In: Vallási Néprajzi Könyvtár 1. Szentemberek—a vallásos élet szervező egyéniségei. Szerk.: Barna Gábor. Szeged, 77-88.
- 1999**
- Az őrtálló lélek.* In: Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére. Szerk.: Pozsgai Péter Bp., 555-566.
- Boroskanták Anno 1710.* In: Zalai Múzeum 9. Zalaegerszeg, 253-258.
- Bűn és bűnhődés az egyén és a faluközösség szempontjából.* In: Zalai Múzeum 9. Zalaegerszeg, 259-286.
- 2001**
- Három Balaton környéki falu születési arányainak és névadási szokásainak változása 1900-1960 között.* In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5/2. Szerk.: S. Lackovits Emőke, Mészáros Veronika Veszprém, 211-226.
- Néprajzi kalauz.* In: A Kis-balaton és a Keszthelyi-hegység: Kalauz turistáknak és természetbarátoknak. Szerk.: Boda László Szombathely, 72-107
- A várvölgyi búcsúí korona.* In: Zalai Múzeum 10. Zalaegerszeg, 247-255.
- Berki pásztorok.* In: Pannon Tükör 2001/2, 24-29.
- 2002**
- Szentgyörgyvár néprajza.* In: Zalai Kismonográfiák 17. Szentgyörgyvár története. Szerk. Müller Róbert. Zalaegerszeg. 131-205.
- Zalavár néprajza.* In: Bilkei Irén, Káli Csaba, Petánovics Katalin: Zalavár. Száz magyar falu könyvesháza. Bp., 171-178.
- 2003**
- Halászok, vadászok, gyűjtögetők krónikása (Vajkai Aurél).* In: Új Horizont, 2003/5 58-68.
- Vajkai Aurél érdemei az ősfoglalkozások (gyűjtögetés, vadászat, halászat) vizsgálatában.* In: Emlékkötet Vajkai Aurél születésének századik évfordulójára. Szerk.: S. Lackovits Emőke. Veszprém, 51-65.
- A tárgyak becsülete egy parasztgazdaságban.* In: Kéve. Ünnepi kötet a 60 esztendő Selmei Kovács Attila tiszteletére. Szerk.: S. Lackovits Emőke, Viga Gyula, Debrecen-Veszprém, 375-383.
- 2004**
- A hit, a szokások és a társadalmi rétegződés össze-*

függése a Keszthely-környéki falvakban. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6/1. Szerk.: S. Lackovits Emőke, Mészáros Veronika. Veszprém, 357-371.

A vallásosság szerepe egy falusi közösségben. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6/1. Szerk.: S. Lackovits Emőke. Veszprém, 357-369.

A zalaszántói tájház – egy népi műemlék viszontagságai. In: Zalai Múzeum 13 Zalaegerszeg, 256-267.

2005

Régészet és néprajz – költészet és valóság. In: Zalai Múzeum 14. Zalaegerszeg, 299-31.

2007

Gyenesdiás néprajza. In: Gyenesdiás monográfiája 1. Szerk.: Molnár András, Gál Lajos. Gyenesdiás, 285-361.

Spárgaborító, spárganevelő, fagyharang. In: Zalai Múzeum 16. Zalaegerszeg, 135-144.

2008

Ma is élnek sok-sok ember lelkében. Bordácsné Kishonti Erika és Simon Edit kiállításának megnyitója. In: Hévíz Művészeti és művelődési folyóirat 2008/ 2-3. 96-101.

Karácsonyi asztal, karácsonyi abrosz. In: Hévíz, 2008/4. 27-32.

2009

Sarlós Boldogasszony. In: Keszthelyi Kistérségi kalendárium. Keszthely, 82-83.

Szent Vendel-nap. In: Keszthelyi Kistérségi kalendárium. Keszthely, 107-109.

Benke Jenőné. In: Keszthelyi kistérségi kalendárium. Keszthely, 114-115.

Szent Erzsébet emlékezete. In: Keszthelyi kistérségi kalendárium. Keszthely, 121-124.

é.n.

Udvardi Erzsébet. In: Udvardi Erzsébet festőművész kiállítása a Balatoni Múzeumban Keszthely.

é.n.

Zala megyei summások. In: Zala megye ezer éve. Tanulmányok a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére Szerk.: Kostyál László, Zalaegerszeg, 232-240.

Néprajzi Naptár sorozat a Keszthelyi Hírlap számára:

A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal. In: Keszthelyi Hírlap. 1988. dec. 16: 4.

Pál-fordulás. In: Keszthelyi Hírlap. 1989. jan. 16: 4.

Balázs-nap. In: Keszthelyi Hírlap. 1989. február 2: 4.

Kossuth Lajos a magyar néphagyományban. In: Keszthelyi Hírlap. 1989. 3: 4.

Szent György-nap. In: Keszthelyi Hírlap. 1989. 4: 6.

Tűztől, víztől ments meg minket. In : Keszthelyi Hírlap. 1989. 5: 4.

Péter és Pál. In: Keszthelyi Hírlap. 1989. 6: 4.

„Krisztus Jézus nagyanyának...” In: Keszthelyi Hírlap. 1989. 7: 4.

Mindennapi kenyerünk. In: Keszthelyi Hírlap. 1989. 8: 4.

Szent Mihály öltöztet. In: Keszthelyi Hírlap. 1989. 9: 4.

„A magyar Golgotha.” In: Keszthelyi Hírlap. 1989. 10: 4.

„Látjátok feleim...” In: Keszthelyi Hírlap. 1989. 11: 4.

„...Békesség a földön...” In: Keszthelyi Hírlap. 1989. 12: 10.

Kéziratok a Balatoni Múzeum adattárában:

A Szép Zalában születtem. Kézirat. 1817.2002.

A 89 éves Guszti bácsi. Kézirat. 1347.92.

Régi aratások. Kézirat. 1349.92.

Zala megye. Kézirat. 1365.92.

Néphagyományok a Balaton mentén. Kézirat. 1534.95.

Átmeneti rítusok. Kézirat a Zala megye népművészete c. kötet számára.

Összeállította: Gruberné Molnár Adél
Köszönjük a Fejér György Városi Könyvtár segítségét.

P. Barna Judit

A Sopot kultúra házai és települése Sormás-Mántai dűlő lelőhelyen¹

Munkánk célja a Sopot kultúra Sormás-Mántai dűlő lelőhelyen feltárt településének vizsgálata, az egyes házhelyek elkülönítése, típusok szerinti bemutatása, majd ezekből kiindulva a telepet részben övező árok és a település szerkezetének elemzése (1. kép 1). Az egyes házak leletanyagának és kronológiai helyzetének meghatározása azonban már meghaladja e munka kereteit.

Sormás-Mántai-dűlő (STRAUB 2004a, 2004b)² és Sormás-Török-földek (SZÁRAZ 2004a; 2004b, P. BARNA 2007) lelőhelyek (1. kép 2) kutatása az M7 autópálya Zala megyei szakaszának építését megelőző feltárások keretein belül, több évadban folyt. A két lelőhely egymás közvetlen közelségében fekszik; egymáshoz való viszonyuk mind kronológiai, mind kulturális értelemben szoros (P. BARNA 2007). Sormás-Mántai-dűlő lelőhely a DNy-Dunántúlon található; a Sopot kultúra két fő, K-i (szlavóniai klasszikus) és Ny-i (Brezovljani) területi csoportja (DIMITRIJEVIĆ 1978) közül az utóbbi területén, a kultúra Ny-i határán (1. kép 2). A lelőhely több korszakban is lakott volt, de a fő települési hangsúly egyértelműen a középső és késő neolitikum átmeneti időszakára esik. Ezt megelőzően a vonaldiszes kerámia népeisége létesített itt települést, a lelőhely Ny-i szélén, közvetlenül a Mántai-patak mentén, a kultúra idősebb fejlődési fázisában. A vonaldiszes település hosszabb életét igazolják egyrészt az idősebb fázis, másrészt pedig a Keszthely csoport leletei és a Zselízi-kultúra importjai (P. BARNA – T. BÍRÓ s.a.). A Sopot kultúra kiterjedt települése a lelőhely nagy részén, főként a középső és keleti részen, más korszakok objektumaitól mentesen mutatkozott.

A Sopot kultúra településeinek áttekintése – Kutatástörténet Települési típusok a törzsterületen

A Sopot kultúra idején a törzsterületen ritkás települési hálózat alakult ki (DIMITRIJEVIĆ 1969: 53;

REGENYE 1994: 14), melyben egy-egy sűrűbben lakott tömb válik ki, pl. a Požega-medence 14 lelőhellyel vagy Eszék (Osijek) környéke (MARKOVIĆ 1994: Karta 4; 7.; BALEN – POTREBICA 2006: 27; ŠIMIĆ 2006: 42.). A telepek általában alacsony, művelhető területeken, árvízmentes helyeken fekszenek. A települések két típusa ismert: egyrétegű telepek, pl.: Gornji Brezovljani és tellek, pl.: Otok, Sopot, Slakovci, Orolik, Eszék (Osijek), Bapska, Klokočevik. Ez utóbbi települések hosszabb ideig tartó megtelepedésre utalnak. A tellek kiterjedése kb. 100 x 120 m, esetenként kezdetleges erődítésként funkcionáló árok övezi őket (DIMITRIJEVIĆ 1969: 55; I. t./1.).

Az utóbbi évek ásatásai közül alapvető fontosságú a névadó lelőhely több ásatási szezonban végzett kutatása. A tell-településen a II. fázis házai ugyanolyan helyzetűek voltak, mint a III. fázishoz tartozók, de azoknál nagyobbak. Tájolásuk ugyanakkor egységesen DNy-ÉK-i. (KRZNARIĆ-ŠKRIVANKO 2000: 52.) Később egy eltérő, ÉK-DNy-i tájolású, 7.00 m x 4.00 m-es, leégett házat (SJ 23) is találtak, sok *in situ* lelettel. A házat a II. fázis kezdetére datálják, ez a tell legkorábbi háza. Kora: 5050–4780 BC (KRZNARIĆ-ŠKRIVANKO 2006: 19). A ház alatt került elő a telepet három oldalról kerítő árok (az ÉNy-i oldalt a Bosut folyó határolja). Az ároknak, mely 6 m széles, majdnem 3 m mély, egy 5 m-es szakaszát tárták fel. Az árokból a leégett ház építőinek emlékényaga került elő. Ez az árok képezi a 4. települési fázist. Egy paliszád részletét, a hozzá tartozó alapárkot és cölöplyukakat is feltártak, melyek az erődítési fal részei lehettek. A tell legmagasabb pontján a házak közti távolság kevesebb, mint 1 m volt. Ezeket a házakat viszonylag rövid időn belül építették újjá, tehát ezek a kultúra egyetlen, rézkori (IV), különböző települési szintjeinek tekinthetők, melyeket nagyobb települési sűrűség jellemez (KRZNARIĆ-ŠKRIVANKO – BALEN 2006: 60.)

Az árkok nem csak telteken, hanem a sík, egyrétegű telepeken is jellegzetes elemei a telepszerkezetnek. Újabban Brezovljani-ban is ismertté vált egy kerítőárok, házak, ill. gödrök részletei mellett. A korábbi 193 m²-es felület után 2002-ben újabb 160 m²-t tártak fel, de a lelőhely teljes kiterjedését kb. 185.000 m²-re becsülik (MARKOVIĆ–OKROŠA 2003: 36.).

Az utóbbi időben megszorodtak a lakóépületekre utaló adatok: Dubovo–Košno-ban, a Sopot kultúra IB–II fázisába sorolt tipikus egyrétegű telepen, földbe mélyített és földfelszíni objektumok egyaránt előkerültek, gazdag leletanyaggal (MARIJAN 2001: 45.). Leégett földfelszíni házat említenek Špišić Bukovica lelőhelyről, Brezovljani-típusú leletekkel, a klasszikus Sopot kultúra II. fázisából (MARKOVIĆ 1989: 80.). Krčavina lelőhelyen, Perkovci környékén szintén kerültek elő a Sopot kultúrába tartozó települési objektumok, köztük házak szerkezeti elemei is (MARKOVIĆ–BOTIĆ 2006: 53.). Aljmaš–Podunavlje többretegű őskori lelőhelyen két gödör és egy lakóépület maradványai jelezték a Sopot-megtelepedést (ŠIMIĆ 2007a: 43.). Čepin–Ovčara/Tursko Groblje lelőhelyen a kultúra hosszú életű településén, mely a koraitól a késői fázisig élt, két párhuzamosan álló, faszerkezetű, négyszögletes alaprajzú épület részleteit tárták fel, melyeknél szerencsés módon megőrződött a padlószint is. Az egyik épület padlószintjében lemélyedő cölöplyukak és fa szerkezet elszenesedett maradványai kerültek elő (ŠIMIĆ 2002, 50; 2006, 42.). Osijek-Filipovica-n, a rég óta ismert Hermanov-féle szőlő lelőhelyen, legutóbb házak, gödrök és tűzhelyek részleteit tárták fel. A Čepin–Ovčara-i házzal ellentétben az itteni háznak nem volt fa padlója. Némelyik ház esetében két vagy három megújítást is dokumentáltak. A település középső részén álló házak nagyobbak voltak, ami arra utalhat, hogy különleges fontosságúak lehetek a közösség lakói számára. A kerámialeletek szerint a település a Sopot kultúra korai szakaszától a későig lakott volt (ŠIMIĆ 2007b: 59-60.). Dubovo-Košno (Županja környéke; Sopot I-B/II fázis) lelőhelyen különböző települési objektumok láttak napvilágot, köztük részben földbemélyített és földfelszíni szerkezetek egyaránt. A földbemélyített szerkezetek főleg munkagödörként vagy kézműves műhelyként funkcionálhattak. Előkerültek továbbá tároló- és hulladékgödrök is. A földfelszíni építmények négyszögletesek, két típusba (A és B) sorolhatók. A cölöplyukakból kirajzolódó épületek tartoznak az A, míg az alapárkos épületek a B típusba. Mindkét típus lakóház (MARIJAN 2006: 45, 51.).

Brezovljaniban egy lépcsősen ereszkedő oldalú, nagy méretű objektumot (SJ 217 objektum) az ásató kultuszhelyként azonosított, s feltételezte, hogy közösségi gyülekezési helyként, ill. a kultikus cselekmények

helyszínéül szolgált. Ezt a véleményét nagyrészt egy, az objektumból származó absztrakt női plasztikára és az objektum különleges kiképzésére alapozta – megítélésünk szerint kevésbé meggyőzően (OKROŠA-ROŽIĆ 2005: 68.). Annyi biztos, hogy a kérdéses objektum nem tűnik lakóhelynek. L. Okroša Rožić az említett objektum közelében később további, általa szentélyként azonosított objektumot (SJ 227) és más, különlegesnek tartott gödröket (SJ 209, SJ 228) is feltárt, melyek alapján a településen belül egy elkülönített, kultikus célú területet feltételez (OKROŠA-ROŽIĆ 2007: 50.). A Sopot kultúra kultuszélete eddigi adataink szerint főként egy-egy kultikusnak mondható tárgy (oltár, idol, stb...), ill. régészeti jelenség (pl. építési áldozatok, bothroszok) kapcsán ismert (REGENYE 1994); de egyértelműen közösségi kultuszhelyként (szentélyként) azonosítható építményt ez idáig nem közöltek.

A települések jellegzetes elemei a különböző gazdasági rendeltetésű objektumok. Brezovljaniban, még az 1973. évi feltárás során egy olyan gödörkomplexumot is felfedeztek, melynek D-i részét fazekasműhelyként azonosították, s az ásató a telepen belüli specializáció bizonyítékaként értékelte (DIMITRIJEVIĆ 1978: 123.). Čepin–Ovčara/Tursko Groblje-n, a telep egy adott részén a szilánkok, magkövek, kész termékek koncentrációja alapján műhelytevékenységet feltételeznek. Említést érdemel a nagyszámú Spondylus-lelet is (ŠIMIĆ 2007b: 59-60; 2006: 42.). Slavča–Nova Gradiška lelőhelyen a legjelentősebb objektum műhelygödörnek bizonyult, sok lelettel: háztartási kellékekkel, kerámia- és kőleletekkel (MIHAJLEVIĆ 2004: 32.). Noha némely objektum leletei közt kronológiai eltérés is megfigyelhető, a lelőhely késő neolitikum horizontja egészében véve a Vorlengyel Brezovljani-Lužianky-Sé horizonthoz köthető (MIHAJLEVIĆ 2006: 34.). Kneževi Vinogradi–Osnovna škola lelőhelyről közöltek egy jó állapotban fennmaradt, kerek, boltozatos kemencét (ŠIMIĆ 2004: 79.). A réz leletek tanúsága szerint a lelőhelyen a kultúra nagyon késői fázisa van jelen (ŠIMIĆ 2006: 42.). Kemencét Gornji Brezovljaniból is említenek, mely kis méretű és boltozatos volt (DIMITRIJEVIĆ 1978: 123, Abb. 8.). Osijek-Filipovica-n tűzhelyek részletei váltak ismertté (ŠIMIĆ 2007b: 59-60.).

Sopotban, a tellen, mindegyik települési szinten kerültek elő olyan cölöplyukak, kisebb gödrök ill. sekély árkok, melyeket háziállatok elkerítésére szolgáló kerítőárok vagy sövények részeiként értelmeztek (KRZNARIĆ–ŠKRIVANKO 2006: 19; KRZNARIĆ–ŠKRIVANKO–Balen 2006: 60.).

Természetesen hulladékgödrök is nagy számban fordulnak elő a településeken. Pl. Čepin–Ovčara/Tursko Groblje lelőhelyen a telep D-i részén koncentrált sok hulladékgödör, melyekből

kerámia, csont- és kőeszközök, kagylók, állatsontok és szarvak kerültek elő, ez utóbbiak közt sok szarvasmarha maradvánnyal (ŠIMÍČ 2002: 50.).

Települési típusok a Dunántúlon

Az 1990-es évekre kialakult kép szerint a Dunántúlon a Sopot kultúra településhálózata ritka volt ugyan, de egységes (REGENYE 1994: 14.). A kultúra ma ismert elterjedési területét tekintve felmerül a kérdés, hogy a Dunántúl mennyire tekinthető perifériának, a nagy felületű feltárások ugyanis mennyiségileg és minőségileg is megváltoztatták a települési hálózat korábban ismert képét. A Dunántúlon, legalábbis Zala megye déli részén, ma már nem tekinthető szórványosnak és ritkásnak a településhálózat, hanem ennek pont az ellenkezője igaz. Erről a területről jelenleg kiterjedtebb és jóval nagyobb mértékben kutatott telepeket ismerünk, mint a horvátországi törzsterületéről. Ezek alapján nyilvánvaló, hogy a Dél-Dunántúl nem periféria, még ha nem is tartozik az elsődleges elterjedési területhez. Az itteni lelőhelyek jelentőségét részben a korai lengyeli kultúrával való kapcsolatuk adja: ezen a területen, mely egyfajta érintkezési zóna, nem lehet figyelmen kívül hagyni a Sopot kultúrájának a formálódó lengyeli kultúrára gyakorolt hatását, de ennek mibenlétét ma máshogy látjuk, mint korábban.

A Kelet-Dunántúl

Itt főleg egyrétegű telepeket ismerünk: Bicske, Hidas, Izmény (KALICZ–MAKKAY 1972, MAKKAY et al. 1996), s azokat is régi, többnyire kis felületű feltárásokból. Bicske–Galagonyáson több, É–D-i és K–Ny-i tájolású cölöpszerkezetes hosszúház részletei is napvilágot láttak. Az utóbbi házban a cölöpsorok kb. 2 m-es távolságban álltak egymástól, továbbá egy keresztirányú fal 1,80 m hosszú alapárka is előkerült, két cölöplyukkal. A háznál valamivel későbbi települési fázisából két tűzhelyet is feltártak (MAKKAY et al. 1996: 31–32.). Az É–D-i tájolású ház K-i cölöpsorának legdélebbi tagja egy, egyszeri alkalommal bemutatott építési áldozatot tartalmazott, mely egyben a bika-kultusz emléke is (MAKKAY 1978–79, 1979: 162–164; MAKKAY et al. 1996: 34.). A telepen több árok-részlet is előkerült, ezek közt volt a Sopot kultúrához tartozó is, melyen egy D-i irányú kaput feltételeznek. Földrajzi helyzetét tekintve ehhez a csoporthoz tartozik a kultúra eddig ismert legészakibb lelőhelye is, a DK-szlovákiai Bény (Bíňa) (PAVÚK 1981a, 1981b). A Magyarországon eddig ismert egyetlen Sopot-tell szintén a Kelet-dunántúli csoportba tartozik: Fajsz–Kováshalom (BÁNYFY 2004: 69.).³

A Nyugat-Dunántúl

Régebben e területről is csak kevés, főleg topográfiai adat állt rendelkezésünkre: Becsehely I (KALICZ 1977; 1984: 273; 1988a: 57–58.), Gellénháza–Városerét, Zalaegerszeg–Andráshida, Gébárti-tó (HORVÁTH–H. SIMON 2003: 49.), valamint néhány kisebb lelet-együttes, pl.: Zalavár, Keszthely, Balatonmagyaród–Kápolnapuszta (KALICZ 1988a: 115–116, Abb. 6; DORNAY–CSALOG 1945; P. BARNÁK 2001: 61.). Becsehelyen cölöplyukakat sikerült ugyan megfigyelni, de házalap nem rajzolódott ki belőlük (KALICZ 1977: 119.). A Regenye J. által összegyűjtött lelőhelyek egy része a Balatontól északra, olyan területre esik, mely addig nem tartozott a Sopot elterjedési területéhez: Baláca, Ajka, két további Somogy megyei lelőhely, Nagycsepely és Komlósd viszont igen (REGENYE 1994.). A gellénházi és az andráshidai települések–melyeket szintén kis felületű ásatásokból ismerünk – eltérő képet mutatnak: az előbbi egy védett völgy domboldalán, míg az utóbbi a Zala folyó északi teraszán, nyílt terepen fekszik. Gellénháza–Városeréten sem lakóház, sem más építmény nyoma nem került elő (HORVÁTH–H. SIMON 2003: 49–50.).

Ehhez képest lényeges változást hoztak az új zalai lelőhelyek: Petrivente, Becsehely I., Sormás-Mántai-dűlő, Sormás-Török-földek. Elsősorban a nagy felületeknek köszönhetően a telepeken rendre előkerültek árok, árokrendszerek is, ill. gerendaszerkezetes, kisebb-nagyobb építmények nyomai, melyek révén lehetőség nyílik a települések belső szerkezetének megismerésére is. A nyugati csoportra nézve is igaz, hogy az árok még a telephez köthető, konkrét szerepet töltenek be (ld. alább). A települések jellegét tekintve ebben a csoportban csak egyrétegű, sík településeket ismerünk.

Petriventén lekerekített sarkú négyszögletes alaprajzú, kettős árokrendszer részletét tárták fel. Belső oldalán helyenként paliszád nyoma is előkerült. A két párhuzamos árok közt feltehetőleg földsánc húzódtatott. Az árok által többnyire bekerített településen földfelszíni, oszlopos szerkezetű, hosszabb-rövidebb házak nyomai kerültek felszínre, bár az épületek formája és mérete nehezen rekonstruálható a többszöri megújítások és szuperpozíciók miatt. Tájolásuk É–D-i vagy É,ÉNy–D,DK-i, két esetben K–Ny-i volt. 8–10 házhely volt azonosítható. Az árkokat megszakító kapuk egyikénél bonyolult, faszerkezetű órtony nyomát figyelték meg. Az árok használata még a telep élete során megszűnt (KALICZ–KREITER–TOKAI 2007: 31–33, Fig. 2, 2–5.). A megfigyelési lehetőségeket a DVK Keszthely-csoportjának nagy számú objektuma jelentősen korlátozta (HORVÁTH–KALICZ 2003: 13–14.). Ez utóbbi megállapítás fokozottan igaz a Becsehely (I)–Bükkaljai dűlői Sopot-településre. A korábbi

(KALICZ 1977, 1984: 273.) és az új ásatási eredmények összevetéséből itt is az árok hasonló alaprajzára következtethetünk, mint Petriventén. Becsehely I-en a legkorábbi, teknős aljú árkot még a DVK késői fázisában létesítették, majd a kultúra végén az első V-metszetű árkot (Spitzgraben) (KALICZ–KREITER–TOKAI 2007: 31.).

Sokkal szerencsésebb körülmények jellemezték a Sormás-Mántai dülői települést, ahol a telepszerkezet rendkívül jól tanulmányozható (1. kép 1). Végül meg kell említenünk a szomszédos Sormás-Török-földek lelőhelyet, ahol szintén jelentős Sopot-telep nyomai kerültek elő (1. kép 2). Ez a település egyelőre közzöletlen, a feldolgozás jelenlegi szintjén itt is több, többé-kevésbé teljes Sopot-házhely, ill.-házalap különíthető el.

A Sopot kultúra háztípusai

A, típus: cölöplyukakból kirajzolódó szerkezetek.

I. csoport: gerendavázis hosszúházak.

A Sopot kultúra jellemző háztípusa a cölöpszerkezetes, Szlavóniában és a Dunántúlon egyaránt. Szlavóniában főleg a keleti területi csoportból említhetünk ilyeneket: Otokról (Sopot II) ismert egy kb. 10-12 m hosszú, trapéz alakú ház. Bapskán apszisos záródású házat tártak fel (DIMITRIJEVIĆ 1969: Abb. 5.; I. t./2.; 55.). Sormás-Mántai dülőben is több példányuk előkerült, részletes leírásukat és elemzésüket ld. alább. A Dunántúlról megismert hosszú házak a vonaldíszes örökség továbbélését bizonyítják. Petriventén, ahol a DVK és a Sopot kultúra házai közt eltérés leginkább csak a tájolásban volt felfedezhető, szintén a helyi, DVK házépítési hagyományok folytatását valószínűsítik (HORVÁTH–KALICZ 2003: 13.).

II. csoport: gerendavázis, kisebb méretű házak.

Horvátországból elsősorban a tellekről említenek kisebb méretű házakat; így pl. Otokról, Sopot II rétegből egy 9,75 m hosszú, 6,5-7 m széles, nyitott előteres, négyszögletes borona házat (DIMITRIJEVIĆ 1969: 55.). Budjanovciból is ismert további tíz, különböző mértékben feltárt, ill. megbolygatott ház a Sopot II. fázisból. Méretük 3 x 6–6 x 10 m; szerkezetük a nagyobb otoki házhoz hasonló; cölöpszerkezetesek és trapéz alakúak (TASIĆ 1986: 266.). Kisebb épületek a dunántúli egyrétegű telepeken is előfordulnak a nagy méretű, hosszú házak mellett. Petriventén (HORVÁTH–KALICZ 2003.) és a Mántai dülőben is kerültek elő kisebb házak (pl.: 13. és 33. sz. házak).

III. csoport: körülárkolt ház

A szakirodalomból korábban nem ismert típus, ugyanakkor az új zalai lelőhelyek közül kettőn, Sormás-Mántai dülőben és a Török-földeken is több

példájuk került elő. A házhelyeket teknős aljú árkok, nagyobb gödrök veszik körül, L- vagy U-alakban. A Mántai dülői lelőhelyen négy ilyen házhely ismert (9, 10, 11. és a 19. sz. házak).

Sormás-Török-földeken szintén került elő több ilyen házhely, melyek minden értékelhető szempontból (szerkezeti elemek, tájolás, méret) nagy fokú hasonlóságot mutatnak a Mántai-dülői körülárkolt házakkal. Tulajdonképpen itt nem a házak szerkezete tér el az előzőektől, hiszen azok továbbra is besorolhatók az 1. vagy 2. csoportba, hanem a házhely mutat eltérő és jellegzetes, jól azonosítható képet. Az általunk eddig ismert legjobb párhuzam Ausztriában fordul elő, ahol házhelyeket kirajzoló gödrök hasonló alaprajzi elrendezésben, több esetben is megfigyelhetők Kleinrözt korai lengyeli lelőhelyen a kettős körárokhoz DK-ről csatlakozó egyidős telepen (RUTTKAY 2005: 198, Abb. 8.6.).

B, típus: alapárkos szerkezetek.

I. csoport: Tisztán alapárkos szerkezet, mint a horvátországi Dubovo-Košno-ban elkülönített „B” típus, melybe földfelszíni, négyszögletes alaprajzú, alapárkos lakóházak tartoznak (MARIJAN 2006: 45, Fig. 4.), egyik dunántúli lelőhelyről sem ismert.

II. csoport: Alapárkok és cölöplyukak kombinációjából álló szerkezet. Sormás-Török-földeken több ilyen alaprajzú ház nyoma került elő, melyek egy része minden bizonnyal a Sopot kultúrához sorolható, de ez a leletanyag feldolgozása előtt még nem állítható teljes bizonyossággal.⁴ Sormás-Mántai dülő házai közül ide sorolható a 28. és 29. ill. a 15. sz. ház. Az egyik bicskei házban is került elő alapárkos részlete (MAKKAY et al. 1996: 31-32.). Balácán valószínűleg egy alapárkos részletét, ill. egy házat kísérő hosszú gödrt tárt fel Regénye J. A gödörben vastag paticsréteg, feltehetőleg egy ház omladéka volt. Az alapárkos és a gödör viszonya hasonló, mint a vonaldíszes házak falát kísérő hosszú gödrök (REGENYE 1994: 37.). Mindezek alapján az alapárkos ugyanúgy jellemző építészeti eleme a Sopot-házaknak, mint a cölöplyukak.

„Gödörházak”

A horvát szakirodalom említi gödörházakat: Knežević–Vinogradi (SIMIĆ 1986: 43.), Gornji Brezovljani (DIMITRIJEVIĆ 1978: 123.), Podgorac–Ražište (MARKOVIĆ 1985: 63.) lelőhelyekről. Ezek némelyike cölöplyuk nélküli, némelyikben, ill. körülöttük található cölöplyukak; méretüket tekintve 7-10 m hosszú, 3-10 m széles objektumok. T. Težak-Gregl szerint a Brezovljani típusban ez a Korenovo kultúra öröksége (TEŽAK–GREGL 1993: 73.). A Dunántúlon ilyeneket nem ismerünk, s nagyon valószínű,

hogyan Horvátországban is inkább csak a kutatás egy korábbi korszakához fűződő, téves értelmezésről van szó – legalábbis ami a lakóházaként való besorolásukat illeti. A horvát kutatás szerint a klasszikus Sopot kultúra jelentős újítása volt a felmenő falú, földfelszíni házak használata, mivel szerintük a megelőző Starčevo és Korenovo kultúrák kizárólag lakógödröket, gödörházakat használtak volna (DIMITRIJEVIĆ 1979a: 239-241; MINICHREITER 1992: 38.). Mai tudásunk szerint ez kevésbé valószínű, hiszen már a Starčevo kultúrában is földfelszíni házak meglétét valószínűsíthetjük (KALICZ 1990: 41-42.), s a középső neolitikum idején K- és Ny-Magyarországon egyaránt a földfelszíni, oszlopos szerkezetű házak voltak használatban.

Az ilyen, félig földbe süllyesztett, cölöplyukakkal kísért objektumok tetővel vagy féltetővel fedett, gazdasági célokat szolgáló építményként való értelmezése sokkal valószínűbbnek tűnik; pl.: Bicske–Galagonyáson az 1972/VII. kutatóárok H gödre, melyet az ásatók részben fedett, gazdasági funkciójú objektumként vagy kemenceként rekonstruáltak. Az őrlőkő és agancskapa jelenléte az előbbi, a nagy mennyiségű erősen égett patics és hamu viszont az utóbbi értelmezés mellett szól (MAKKAY et al. 1996: 15-16.). Ennek ellenére még a modern ásatási beszámolóban is említik a gödörházakat („pit dwelling”), pl.: Brezovljani-ban, de elgondolkodtató, hogy ugyaninnen földfelszíni ház padlója is előkerült (MARKOVIĆ–OKROŠA 2003: 36.).

A Sopot kultúra házai Sormás-Mántai dűlőben

A házak méret szerinti besorolásánál a határokat a következők szerint húztuk meg: nagy méretű: $H > 15$ m; közepes: $H = 10-15$ m; kicsi: $H < 10$ m. Ezek a határok természetesen nem megkérdőjelezhetetlenek, inkább csak támpontként szolgálnak.

A feltárt épületek mindegyike felmenő falú. A falakat többnyire külön-külön leásott cölöplyukak ill. oszlophelyek sora rajzolja ki (A típus), de van példa részben alapárkos szerkezetre is (B típus). Sok esetben, ahol 3 cölöpsor adja az épület szélességét, feltételezhető a nyeregtetős szerkezet. A megkülönböztetett négy csoporton belül további alcsoportok az I., II. és IV. csoporton belül különböztethetők meg, melyek egymástól több-kevesebb részletben térnek el. Hangsúlyozzuk, hogy e „csoportok” elkülönítése provizórikus, inkább csak a könnyebb áttekinthetőséget célozza, mivel a számos alaprajzi variáció és méretbeli eltérés nagy része minden bizonnyal a hiányos és csak bizonytalanul megítélhető alaprajzok következménye.

I/a. variáns: 4x3 cölöpsorból álló, gerendavázás, nagy méretű hosszúházak (3., 7. és 21. sz., s kérdőjele-

sen a 6. sz. ház is). A házfalak előterében gödröket találunk: a 3. és 7. sz. házak esetében a két-két rövidebbik oldal előtt, a 6. esetében a D-i oldal előtt. A 3. és a 21. sz. házak esetében a K-i fallal párhuzamosan egy-egy „Längsgrube”-szerű gödör húzódik. Tájolásuk egységesen É–D-i. Legszebb példája a 3. sz. ház:

4x3-as cölöpszerkezetű, nagy méretű hosszúház. Hossztengelye É–D-i tájolású. A szinte teljes alaprajzból csak az É-i fal középső cölöplyuka hiányzik. Sajátossága, hogy mindkét rövidfalat egy-egy gödör vagy oszlophely kíséri, a háztól kb. 1-1,5 m távolságra. Ezek helyzete emlékeztet az 1. sz. ház É-i falának középső oszlophelyének elhelyezkedéséhez (ld. később részletesen). A Ny-i fal egyik cölöplyukának leletei alapján a Sopot kultúrára datálható. A ház K-i fala mentén két hosszú gödör fut, azzal párhuzamosan. D-i részét egy megközelítőleg K–Ny irányú, hosszú és keskeny árok vágja, mely szintén a Sopot kultúra leleteit tartalmazta. $H = 18,73$ m; $Sz = 4,78$ m (2. kép 3).

I/b. variáns: 4x3 cölöpsorból álló, gerendavázás, közepes méretű házak (11, 27. és esetleg a 30. sz.). A hosszú falakat cölöplyukak jelzik. Mindkettőnek az É-i rövid falában egy-egy ovális oszlophely van. Tájolásuk nem egységes, mindkettő kissé eltér az É–D iránytól. Legteljesebb példája a 27. sz. ház:

Gerendavázás, közepes méretű ház. Hossztengelye É, ÉNy–D, DK-i tájolású. Az alaprajz meglehetősen pontossággal rekonstruálható: a ház szélességét 3 cölöplyukból álló oszloposor alkotja, mindkét oldalfalon megmaradt 2-2 cölöplyuk, a D-i rövid oldalon, ill. a ház belsejében pedig a középtengelyben 1-1 cölöplyuk. Itt is megtalálható az É-i rövidfal közepén – a tetőt tartó oszloposor lezárásaként – egy, a többinél erőteljesebb oszlophely, akárcsak az 1. és 4. sz. házakban. Az eltérés az említett példáktól annyi, hogy az oszlophely hossztengelye itt nem párhuzamos a rövid fallal, hanem arra merőleges. A házhoz tartozó objektumok közül egyedül a 135. cölöplyuk tartalmazott leleteket: egy vastag falú, jellegtelen neolitikum oldaltöredéken kívül néhány kelta (La Tène C) cserepet. $H = 10,45$ m; $Sz = 5,42$ m. (5. kép 1).

I/c. variáns: Min. 4x3 cölöpsorból álló, gerendavázás, nagy méretű hosszúház, É-i részében feltehetőleg emelettel. Különleges, a többinél összetettebb alaprajzával a 2. ház képviseli ezt a típust. Tájolása az I/a típussal megegyezően É–D-i. A 2. sz. ház É-i oldalát lezáró, közel 2 m mély cölöplyukakat teljes mélységében törmelékkel töltötték fel (6. kép 3-4). Ez a tény feltételezi, hogy megelőzőleg kitakarították a korábbi (leégett vagy elkorhadt) gerendák maradványait az oszlophelyekből.⁵ E cselekvés célja

egyelőre ismeretlen, elképzelhető, hogy rituális jelenségeként kell értelmezni, melynek célja egy korábbi ház emlékének megőrzése lehetett.

Gerendavázis, nagy méretű ház. Hossztengelye É–D-i, minimális eltéréssel K felé. A D-i rövidebb oldalt 3 cölöplyuk alkotja, a ház középtengelyében – a tetőszerkezethez tartozóan – további 5 cölöplyuk került elő. Ezek közül a legészakibb egyúttal már az É-i keresztfalhoz is tartozik. Az É-i falat 3, rendkívül mély (M=160-180 cm) és erőteljes oszlophely alkotja, melyek tömve voltak kisebb-nagyobb paticsdarabokkal (ld. később). Ez a 3 oszlophely nem esik egy síkba; a középső némileg délebbre van. Jól megfigyelhető volt, hogy a gerenda átmérőjénél kb. 15-20 cm-rel nagyobb átmérőjű cölöplyukat ástak, a gerenda mellett üresen maradt helyet pedig bedöngölt földdel töltötték fel. A három erős oszlophelyből álló szerkezet a tetőtér megerősítésére (emelet) utal. Hasonló szerkezeti elemeket a lengyeli kultúrából ismerünk, a Pavúk-féle 3/a típusú házakban: Santovka, Žilkovce, Veszprém–Jutasi út (PAVÚK 2003: 459; REGENYE 2004: 29, 2007.). A Ny-i hosszanti falból 1, a K-i-ből pedig 8 db cölöplyuk és 1 db nagyobb oszlophely került elő. A K-i fal egyik cölöplyukát leletei a Sopot kultúrára datálják. H=23,16 m; Sz=5,90 m. Néhány olyan cölöplyuk is előkerült a házfalak mentén, melyek talán nem tartoztak az alaprajzhoz, ill. nem egy időben tartoztak ehhez a házhoz: 2 cölöplyuk a Ny-i hosszanti oldal előtt, 3 db cölöplyuk a K-i hosszanti oldal mentén, 2 további pedig a D-i, rövid oldal sarkainál. Alaprajzi értelmezésükre két lehetőség kínálkozik: 1, amennyiben nem egyidősek a többi cölöplyukkal, akkor egy megújítás nyomait jelzik (2/a ház). 2, amennyiben pedig egyidősek a többi cölöplyukkal, akkor feltehetőleg egy előreugrasztott tetőszerkezet tartóoszlopainak helyei (2. kép 2).

II/a. variáns: 3 x 3 cölöpsorból álló, közepes vagy a közepesnél valamivel nagyobb gerendavázis ház. A 8, 12. és 18. sz. biztosan, a 14. és 22. sz. ház pedig kérdőjelesen sorolható ide. Tájolásuk É,ÉNy, ill. ÉNy felé tér ki az É–D-i iránytól. Legszébb példája a 18. sz. ház:

Gerendavázis, közepes méretű házhely, melynek hossza és szélessége is biztosan meghatározható, annak ellenére, hogy alaprajza némileg hiányos. Hossztengelye É,ÉNy–D,DK-i tájolású. 3 x 3 cölöpsorból állhatott, ezek közül csupán az É-i rövidfalból hiányzik az ÉNy-i sarkot alkotó, ill. a középső cölöplyuk. A házhelyet ÉNy-ról gödrök övezik, de nem olyan zárt formában, mint a körülárkolt típusnál. H=12,10 m; Sz=4,30 m (4. kép 2).

II/b. variáns: 3 x 3 cölöpsorból álló, közepes méretű gerendavázis házak (1. és 4. sz.). A II/a variációja,

egy különbséggel: az É-i rövidfalban a középső (a tetőt tartó oszlop) helye erősebb, nagyobb a többi cölöplyuknál. Ez egy ovális, a rövid fal síkjával párhuzamos oszlophely. Tájolásuk egységesen É,ÉNy–D,DK-i. Legszébb példája a 4. sz. ház:

Gerendavázis, közepes méretű ház. Hossztengelye É,ÉNy–D,DK-i tájolású. Az 1. sz. házhoz hasonló szerkezetű, de alaprajza annál hiányosabb. A D-i rövid falból a középső cölöplyuk maradt meg, ezen kívül a ház középső 3-as oszlopsora, valamint az É-i fal középvonalában egy erőteljes oszlophely. Innen, ill. a D-i cölöplyukból Sopot leletek kerültek elő. H=11,55 m; Sz=4,28 m (2. kép 4).

II/c. variáns: 3 x 3 cölöpsorból álló, nagy méretű gerendavázis ház, egyetlen biztos példája a 16. sz. ház: Alaprajzában a középső, tetőtartó oszlopsor tűnik erősnek; itt nem csak cölöplyukakat, hanem nagyobb oszlophelyeket is találunk. Két hosszanti oldalán nagyobb gödrök kísérik. Tájolása ÉNy–DK-i.

Gerendavázis, nagy méretű ház. Az É-i rövid fal 3-as oszlopsora, a nagyjából a ház közepén húzódó keresztirányú 3-as oszlopsor és a D-i rövidfalból két cölöplyuk kirajzolják a ház teljes hosszát és szélességét. A Ny-i oldalfalból 1 db ovális oszlophely és 1 db cölöplyuk, a K-i-ből csak 1 db cölöplyuk maradt meg; valamint a tetőt tartó középső oszlopsorból 4 cölöplyuk és egy ovális oszlophely. H=17,76 m; Sz=4,94 m (3. kép 8).

II/d. variáns: 3 x 3 cölöpsorból álló, kicsi, legfeljebb közepes méretű gerendavázis építmény. Biztosan a 33. és 34. házak sorolhatók ide, s kérdőjelesen a 31. és 32. számú. Tájolásuk: É,ÉNy–D,DK-i, ÉNy–DK-i. Mindegyik a Sopot kultúra telepét kerítő árkon kívül fekszik, a hajdani DVK telep területén, datálásuk bizonytalan. A 31. sz. házhelyre leginkább a gödrök által szabadon hagyott felület utal, hiszen mindössze 2 cölöplyuk jelzi. Legteljesebb példája a 33. sz. ház:

Gerendavázis, kis méretű ház. Hossztengelye É,ÉNy–D,DK-i tájolású. 9 db, nagyjából egyforma méretű, kerek cölöplyuk jelzi a helyét. Két sor 3-as oszlophely tisztán kirajzolódik, amennyiben ezek alkotják az É-i és D-i rövid oldalakat, akkor ez a legkisebb méretű ház a lelőhelyen. Még további 3 db cölöplyuk maradt meg, 2 db a Ny-i falban, 1 db pedig a K-i-ben, nagyjából a hosszanti fal közepén. H=6,77 m; Sz=3,25 m (5. kép 6).

II/e. variáns: 2 x 3 cölöpsorból álló, kis méretű gerendavázis építmény. Biztosan csak a 13. sz. ház sorolható ide. Elképzelhető, hogy ennél az altípusnál a tető alátámasztásához nem volt szükség középső cölöpsorra; a keskenyebb rövid oldal miatt a kisebb

fesztávolságot talán egyszerűen keresztbe fektetett gerendákkal is át tudták hidalni. Hossztengelye É–D-i.

Gerendavázis, kis méretű ház. Hossztengelye É–D-i tájolású. A hiányos alaprajz ellenére – már csak méreténél fogva is – nagyon valószínű, hogy ebben a házban a rövid falak szélességét mindössze 2 cölöpsor alkotta. A keresztirányú oszlopsorból 2 cölöplyuk maradt meg, kb. a ház közepén. A K-i fal 3 db cölöplyuka megadja a ház hosszát. A ház szélességében egy harmadik oszlopsor megléte nem valószínű, mert a házhelyet Ny-ról egy nagyobb gödör (432. objektum), K-ről pedig egy hosszú, keskeny árok 433. objektum) zárja le, melyek a Sopot kultúra leleteit tartalmazták. H=7,96 m; Sz=3,06 m (3. kép 5).

III. variáns: gerendaszerkezetes, nagy és közepes méretű házak, körülárkolt házhelyen. Valószínűleg 3x3-as (vagy 3x4-es) szerkezetűek, de a teljes alaprajzát nem ismerjük. Az I/a. variánstól egyrészt a házhelyet nem csak kísérő, hanem legalább egy sarkon körül is záró gödrök, árkok jelenléte különbözteti meg; másrészt többnyire nagy méretük ellenére ezek a hosszúházaknál rövidebb, de szélesebb építmények. A 9, 10, 11, 19. sz. házak sorolhatók ide. Tájolásuk: É,ÉNy–D,DK, ill. ÉNy–DK-i.⁶ Az árok legjellemzőbb példája a 10. sz. házhelyet keríti, a legteltesebb alaprajz pedig a 11. sz. házhelynél őrződött meg.

10. sz. ház. Gerendavázis, közepes méretű ház, melyet jellegzetes „L-alakú” gödör határol. Hossztengelye É,ÉNy–D,DK-i tájolású. Az alaprajz itt sem rekonstruálható pontosan, mivel összesen 3 oszlophely maradt meg, 2 db a ház K-i hosszú falában, 1 db pedig a D-i rövid oldalon. Ezek megadják a ház hosszát, szélességére pedig a Ny-i oldalt lezáró gödör helyzetéből következtethetünk. A ház korát a házhelyet övező gödrök ill. árkok határozzák meg; ezek közül a 404, 418. és 420. objektumok tartalmaztak leleteket, melyek a házat a Sopot kultúrára datálják. H=12,32 m; Sz= kb. 5,90 m. (3. kép 2).

11. sz. ház. Gerendavázis, közepes méretű ház. Hossztengelye É,ÉNy–D,DK-i tájolású. Az alaprajz meglehetősen pontossággal rekonstruálható, mivel a D-i rövid falban mind a 3 oszlophely megmaradt, a K-i oldalon 2 db cölöplyuk, a ház középső hosszútengelyében pedig további 1 db; továbbá itt is megtalálható az É-i rövidfal közepén – a tetőt tartó oszlopsor lezárásaként – egy, a többinél erőteljesebb oszlophely. A házat a házhelyet övező gödrök (396, 443. és 453.) datálják a Sopot kultúrára. H=13,19 m; Sz=4,89 m (3. kép 3).

IV/a. variáns: Gerendaszerkezetes, közepes vagy nagy méretű házak, melyeknek inkább csak helyét ismerjük (24, 25, 26. és 36. sz. házhelyek). Tájolásuk

É,ÉNy–D,DK, ÉNy–DK-i. Ezek mindegyike meglehetősen bizonytalan házhely, nagyon hiányos alaprajzzal, melyeknél a falak tartószerkezetét nem cölöplyukak, hanem ovális vagy hosszúkas oszlophelyek jelzik. A 24-26. sz. házhelyek É-i vége kívül esett a feltárási terület szélén. Leginkább értelmezhető példa a 24. házhely:

Feltételezett házhely, melyet a szabályosan elhelyezkedő oszlophelyszerű gödrök, ill. a belsejében egy további cölöplyuk rajzolnak ki. Hossztengelye É,ÉNy–D,DK-i tájolású. A pontos hossza nem állapítható meg (4. kép 8).

IV/b. variáns: Bizonytalan házhely, nagyon hiányos alaprajzzal, melynél a falak tartószerkezetét nem cölöplyukak, hanem ovális vagy hosszúkas oszlophelyek jelzik. Gerendaszerkezetes, közepes vagy nagy méretű ház (23. sz. ház). Az É-i falban és a ház belsejében maradt meg egy-egy cölöplyuk. Az előző típustól abban különbözik, hogy az É–D-i iránytól pont ellenkezőleg tér el, mivel tájolása ÉK–DNy-i (4. kép 7).

Alapárkos házak

Gerendaszerkezetes, valószínűleg közepes méretű házak, melyek alaprajzában alapárkok, cölöplyukak és oszlophelyek egyaránt előfordulnak. Az alapárok vagy a hosszanti falakban (28. sz. ház), vagy a tetőt tartó középső oszlopsor helyén (15. sz. ház) van. A 29. sz. házban valószínűleg az oldalfalban és a ház belsejében is alapárok található, bár az alaprajz nem egyértelmű (5. kép 3). Az előzőek tájolása É,ÉNy–D,DK-i, a 15. sz. házé pedig É–D-i. Hasonló, alapárkos épületeket közöltek Sopot tell modern ásataisából (KRZNAŘIČ-ŠKRIVANKO–BALEN 2006: Sl. 1-2, 4-7.).

Legteljesebb példája a 28. sz. ház:

Két hosszanti oldalán alapárkok, ill. oszlophelyek, a D-i oldalon egy nagyobb, ovális oszlophely rajzolják ki. Belsejében mindössze egy cölöplyuk maradt meg, a D-i oszlophellyel egy síkban. Hossztengelye ÉNy–DK-i tájolású. Közepes vagy nagyobb méretű lehetett, de a pontos méretdatok nem állapíthatók meg (5. kép 2).

15. sz. ház. Gerendavázis házhely, a többtől lényegesen eltérő alaprajzzal. Hossza nem tisztázható, mivel a ház D-i irányba való kiterjedése kérdéses, a közepes vagy nagy méretű házak közé tartozhatott. Az É-i rövidfal 3 oszloplyukán kívül a Ny-i falból még két cölöplyuk maradt meg, valamint 3 db további olyan cölöplyuk, amelyek mind a szélső, mind pedig a középső – tetőt tartó – oszlopsor vonalából kilógnak. Ez utóbbi sorba azonban beilleszthető egy cölöplyuk a ház É-i részén, majd ennek folytatásaként egy alapárok (159. objektum). Az É-i oldal középső cölöplyuka (304. objektum) Sopot-anyagot tartalmazott. A ház-

hely ÉNy-i sarkához közel fekvő gödör nem tartozik a házhelyhez, mivel a DVK leleteit tartalmazta. H=min. 9,88 m; Sz=4,44 m (3. kép 7).

A településszerkezet áttekintése

Sormás-Mántai dűlő lelőhelyen a harmincnál is több, valószínűsíthető házalapból, ill. házhelyből több házsor rajzolódik ki. A házhelyek, házalapok gyakran nem egyértelműek, aminek nem csak a más korszakok (DVK, kelta) házaival való szuperpozíció az oka, hanem az is, hogy magának a Sopot-telepnek szintén több fázisa volt, az egyes fázisok azonban nem különíthetők el egymástól. A lelőhely egy É–D-i kiterjedésű domb DNy-i és D-i lejtőjén fekszik, Ny-on egészen a lelőhelyet határoló Mántai-patak völgyéig ereszkedően. Tengerszint feletti magasság: 184,5 m. Jellegzetes sík, egyrétegű telep, a terjeszkedésre K felé szinte korlátlanul rendelkezésre álló szabad területnek köszönhetően a házak ritkásan állnak egymás mellett, nem olyan sűrűn, mint ahogyan azt pl. a kultúra névadó telljén megfigyelték (KRZNARIĆ–ŠKRIVANKO–BALEN 2006: 60.). Ugyanakkor itt is jól látszik, hogy a telep Ny-i részén, ahol a Mántai-patak természetes határt alkot, jóval sűrűbben helyezkednek el a házak és többször szuperpozíció is kialakult köztük. Az egymásra ázott objektumok közt feltehetőleg voltak még házhelyek, melyek nem rekonstruálhatók. A telep hosszabb élettartamával lehet számolni: erre utal, hogy pl. a leégett házak omladékát gondosan és nyom nélkül eltávolították, ami jelzi, hogy az élet tovább folyt a telepen, továbbá ugyanezt bizonyítják az egymással szuperpozícióban lévő Sopot-objektumok is (pl. a 3. sz. házat keresztülvágó árok). A házak nem mind egy időben léteztek. A település magja idővel többször elmozdulhatott; valószínűleg Ny-ról, a patak völgy felől K-re, a lankás domboldalon felfelé.

A rekonstruált épületek mindegyike lakóépület, melyek közt hierarchikus különbség nem mutatkozott. Kivételt képezhetnek esetleg a II/d variánsba tartozó, 3 x 3 cölöpsorból álló, kis méretű házhelyek, melyek mind az árkon kívül, a kaputól D-re helyezkednek el. Térbeli elkülönülésük oka kronológiai és/vagy funkcionális lehet. Feltűnő a legzártabban körülárkolt (9, 10, 11. és 19. sz.) házak egymáshoz való közelsége; a telep K-i felén, egymástól nagyjából egyforma távolságra helyezkednek el, s az általuk közrefogott terület üres. Mindebből arra következtethetünk, hogy ezeket a házakat a telepnek egy korábban lakatlan területén, egy időben vagy megközelítőleg egy időben építették. Ugyancsak kiválik a többi közül a telep K-i szélén három, a IV/a variánsba sorolt (24, 25, 26. sz.) házhely. E variáns egy további példája (36. sz.

házhely) a telep Ny-i széléhez közel, az árkon kívül található. A házhelyek periférikus helyzetéből ítélve ezek már az árok használati idejénél későbbi települési fázishoz tartozhattak.

Az árok (44. objektum) ovális alaprajzúnak rekonstruálható, amely egyértelműen a Sopot-települést övezte (1. kép 1.). V- metszetű (6. kép 1), Ny-i részét egy kapu (földhíd) szakítja meg. Az árok sosem volt teljes, a lelőhely K-i részén nem folytatódott. A telepet kerítette, de nem valószínű, hogy gyakorlati értelemben vett védelmi funkciót látott volna el, hiszen pont a természetesen védett, patak felőli oldalt kerítette, a másik oldal teljesen nyitva maradt. Kialakítása feltehetőleg félbe maradt, a telep tehát sosem volt erődítés-szerűen körülárkoltva. Az árok méretei (Sz=2-3 m; M= 1,0-1,2 m) sem utalnak védelmi funkcióra. Ez az árok, noha több szempontból is (köríves alaprajz, földhíd, V-metszet) egyezést mutat a lengyeli körárkok szerkezetével, nem tekinthető szorosan vett értelemben körárokknak, más néven rondellának. Leginkább a településhez való viszonya különbözteti meg a lengyeli körárkoktól.

A kapu Ny felé tájolt, a pontos iránytól való eltérés: 13°. Ez feltűnően megközelíti a Sormás–Török-földek II. körárkának 8. kapujánál mért 15°-os értéket. A II. körárokknak –noha a lengyeli kultúrába datálódik–, volt a Sopot kultúra idején létesített előzménye. A két árokrendszer Ny-i kapujának közel azonos tájolása talán közös hagyományra nyúlik vissza. A Török-földeken részben feltárt I. és II. körárkok kapuinak csillagászati vizsgálata azt az eredményt hozta, hogy a körárkok létesítésében, a kapuk tájolásában közös alapelvek érvényesültek, melyek kialakításánál figyelembe vették a Nap mozgását (PÁSZTOR–P. BARNA–ROSLUND 2008.). A Mántai dűlői adat azt sugallja, hogy ezen alapelvek egy része talán már a Sopot kultúrában is ismert lehetett, anélkül, hogy a kanonizált körárok-forma megjelent volna.

Az árok esetleges szakrális jellegére utalhat egy építési áldozat, mely a kapu közvetlen közelében került elő: az árok alján, egy 1,5 éves sertés állkapcsa, ill. egy szarvasmarha koponya feküdt, törött szarvascsappal (LICHTTECHSTEIN–TUGYA 2007.). A leletek előkerülési körülménye, vagyis az a tény, hogy pontosan az árok legaljára fektetve, további állatcsontleletek nélkül kerültek elő, megengedi a feltételezést, hogy nem szokványos konyhai hulladékként kerültek az árokba, hanem építési áldozatnak szánt trófeaként (6. kép 2). A már említett bicskei házban feltárt építési áldozat 2 db egymásra helyezett, majdnem teljes szarvasmarha koponyát tartalmazott.⁷ A lengyeli kultúra körárkaiban szintén gyakran találunk nagy kérdőzők (bika, bölény, östulok) koponya-, szarv- és állkapocs leleteit, pl.: Fiebritz 1. lelőhelyen (PUCHER 2005.).

Hasonló leleteket vagy az árok partján álló, magas póznára tűzött koponyaként rekonstruálják, melynek rituális szerepe lehetett, pl. mint a közösség totemje,⁸ vagy építési áldozatként.

A 2. sz. ház paticsokkal teletömött nagyméretű cölöplyukai (6. kép 3-4) ugyancsak szakrális kontextusban értelmezhetők. Hasonló jelenséget a Török-földeken is⁹ megfigyelhettünk. Ezek a leletek valószínűleg korábbi házak emlékének megőrzésének szándékát, rituális cselekedet nyomait őrzik. E rítus mögött ugyanaz a szellemi háttér húzódhatott, mint a házak szándékos leégetése mögött: a társadalmi kontinuitás megőrzését szolgálta, olyan értelemben, hogy a leégett ház omladéka a ház használata után is látható volt, őrizte az ősök emlékét (STEVANOVIĆ 1997.). A 2. sz. ház esetében a kontinuitást a régi ház omladékának az új házba való beépítése volt hivatva biztosítani.

A településhez kapcsolódóan még további olyan megfigyelések is tehetők, melyeknek különböző kultikus aspektusai vannak, ezek részletes bemutatása azonban meghaladja e dolgozat kereteit. Mint fentebb említettük, jelen munka elsődleges célja a település szerkezetének és építményeinek bemutatása volt. Az általunk körvonalazott házhelyek közt több olyan is van, melyek léte régészetiileg nem bizonyítható; meghatározásukat a település szerkezetére, a házhelyek és házsorok ritmusára, a házak és az azokat övező gödrök, árok kapcsolatában mutatkozó tendencia követésére alapoztuk. Az alaprajzi hiányokat analógiák és közvetett adatok alapján igyekeztünk kiegészíteni, annak érdekében, hogy megkísérelhessük a település szerkezetének rekonstruálását.¹⁰

Jegyzet

¹ Az alábbi tanulmánnyal szeretném köszönteni Petánovics Katalint 70. születésnapja alkalmából!

² A leletanyag közlésre való átengedését ezúton is köszönöm Straub Péternek!

³ A lelőhelyen 2006 óta végez kutatásokat az MTA Régészettudományi Intézete és a Thülingen-i egyetem, Bánffy Eszter vezetésével, így hamarosan új eredményekre számíthatunk.

⁴ Az egyik legtisztábban értékelhető házhelynél cölöplyukak, többes oszlophelyek és alapárok kombinációja figyelhető meg egy árok, ill. gödrök által L-alakban körülzárt házhelyen.

⁵ Hasonló cselekményre – azaz a cölöplyuk kitakarítására – utal Sormás–Török-földeken a 894. objektum (cölöplyuk)

betöltése is, melyben sűrűn váltakozó, valószínűleg a csapadék által bemosott talajból képződött rétegződést figyelhettünk meg. 2006. évi feltárás.

⁶ A Sormás–Török-földeken több hasonló házhelyet azonosítottunk. Tájéolásuk egy esetben É–D-i, a többi esetben megegyezik a Mántai-dűlőben tapasztaltakkal.

⁷ Ld. 37. jegyzet.

⁸ A petriventei árokrendszer rekonstrukcióján is ezzel az értelmezéssel találkozunk (KALICZ–KREITER–TOKAI 2007: Fig. 2,4).

⁹ 1015. és 1055. objektumok.

¹⁰ E helyen szeretnék köszönetet mondani Dr. Kalicz Nándornak a sok tanácsért és észrevételért, melyekkel munkámat segítette!

Irodalom

- BALEN, Jacqueline–POTREBICA, Hrvoje
2006 *Nalazište Radovanci u Požeškoj kotlini*. Die Fundstätte Radovanci im Kesseltal von Požega. In: Tomaž, A. (ed.): *Od Sopota do Lengyela*. Between Sopot and Lengyel. Koper, 21-27.
- BÁNFFY, Eszter
2004 *The 6th Millennium BC boundary in Western Transdanubia and its role in the Central European transition* (The Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb settlement). *Varia Arch. Hung.* 15. Bp.
- P. BARNA, Judit
2001 *Late Lengyel Finds in Balatonmagyaród–Kápolnapuszta*. In: Regénye (ed.): *Sites and Stones: Lengyel Culture in Western Hungary and Beyond*. A review of the current research. 61-69.
2004 *Becsehely–Homokos*. Előzetes a M7 gyorsforgalmi út 71. sz. lelőhelyén feltárt neolitikus telep kutatásáról (1999. augusztus–2000. március). *Óskoros Kutatók II. Összejövetele*, Debrecenben 2000. november 6-8. MOMOSZ II: 33-44.
2007 *A New Site of the Lengyel Culture in Sormás–Török-földek* (County Zala, South-western Transdanubia). In: Kozłowski, J.–Raczky, P. (eds.): *The Lengyel, Polgár and Related Cultures in the Middle/Late Neolithic in central Europe*. Kraków, 365-380.
- P. BARNA Judit–T. BÍRÓ Katalin:
s.a. *Import leletek és nyersanyagok Sormás–Mántai-dűlő és Sormás–Török-földek lelőhelyeken. Import finds and raw materials from Sormás–Mántai-dűlő and Sormás–Török-földek*. In: Ilon G. (ed.): *ΜΩΜΟΣ VI. Szombathely*, 2009.
- P. BARNA, Judit–PÁSZTOR, Emília
in press *Two Neolithic Enclosures at Sormás–Török-földek (SW-Transdanubia, Hungary) and their possible geometrical and astronomical role*. Case study. Paper hold at the UISPP Congress, Lisboa, Portugal, Sept 8. 2006.
- DIMITRIJEVIĆ, Stojan
1969 *Das Neolithikum in Syrmien, Slawonien und Nordwestkroatien*. (Einführung in der Stand der Forschung). *Archaeologia Jugoslavica* 10. 39-76.
1978 *Neolit u sjevero-zapadnoj Hrvatskoj*. Pregled stanja istraživanja so 1975 godine (Das Neolithikum in Nordwestkroatien. Überblick über den Stand der Forschung bis 1975). *Hrvatsko Arheološko Društvo*. 71-128.
1979a *Sjeverna zona*. In: Benac, A. (ed.): *Praistoria jugoslavenskih zemalja II, Neolitsko doba*. 229-363.
- DORNYAY Béla–CSALOG József
1945 *Az újabb-kőkori szalagdíszes agyagművesség emlékei a Balatoni-múzeumban*. FA V. 1-4.
- HORVÁTH László–KALICZ Nándor
2003 *Újkőkori település feltárása Petriventén*. Excavation of a Neolithic site at Petrivente. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2001*. Archaeological Investigations in Hungary 2001: 5-29.
- HORVÁTH, László András–H. SIMON, Katalin
2003 *Die Protolengyel-Phase*. In.: *Das Neolithikum und das Kupferzeit in SW-Transdanubien*. *Inventaria Praehistorica Hungariae VIII*. Bp., 49-54.
- KALICZ, Nándor
1977 *Becsehely*. Ausgrabungen. *MittArchInst* 7: 119-120.
1984 *Übersicht über den Forschungsstand der Entwicklung der Lengyel–Kultur und die älteste „Wehranlagen“ in Ungarn*. In.: SYMPOSIUM POYSDORF 1983: 271-293.
1988 *Beiträge zur Entstehungsfrage der Lengyel-Kultur*. *Slovenská Arch.* 36: 105-118.
1990 *Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn*. *Inventaria Praehistorica Hungariae IV*. Bp.
- KALICZ, Nándor–KREITER, Eszter–TOKAI, Zita Mária
2007 *Die Rolle der Sopot-Kultur in der Entstehung der Lengyel-Kultur auf Grund der Neuen Ausgrabungen in Südwestungarn*. In: Kozłowski, J.–Raczky, P. (eds.): *The Lengyel, Polgár and Related Cultures in the Middle/Late Neolithic in central Europe*. Kraków, 29-47.
- KALICZ Nándor–MAKKAY János
1972 *A neolitikus Sopot-Bicske kultúra*. *Arch Ért* 99: 3-14.
- KRZNARIĆ–ŠKRIVANKO, Maja
2000 *Četvrta sezona sustavnog istraživanja gradine Sopot*. Fourth season of systematic archaeological excavations at the Sopot hill-fort. *Obavijesti*, br. 2, god. XXXII/2000: 49-52.
2002 *Peta i šesta sezona sustavnog istraživanja gradine Sopot (2000-2001)*. Fifth and sixth season of systematic archaeological excavations at the Sopot hill-fort–2000 and 2001. *Obavijesti*, br. 1, god. XXXIV/2002: 36-45.
2006 *Istraživanja na Sopotu. Die Ausgrabungen aus Sopot*. In: Tomaž, A. (ed.): *Od Sopota do Lengyela*. Between Sopot and Lengyel. Koper, 11-19.
- KRZNARIĆ–ŠKRIVANKO, Maja–Balén, Jacqueline
2006 *Osma, deveta i deseta sezona sustavnog istraživanja gradine Sopot (godina 2003, 2004, 2005)*. Eighth, ninth and tenth season of systematic archaeological excavations at the Sopot hill-fort. *Obavijesti*, br. 1, god. XXXVIII/2006: 51-60.
- LICHTENSTEIN László–TUGYA Beáta
2007 *710. Sormás–Mántai-dűlő lelőhely–archeozoológiai értékelés*. Kézirat.
- MAKKAY, János
1979a *Bicske, Galagonyás (Komitat Fejér, Kreis Bicske)*. Siedlung und Gräber der Sopot-Bicske-Kultur. 1976, 1977. *MAIU* 8-9: 204-206.
1979b *Foundation sacrifices in neolithic houses of the Carpathian Basin*. In: Valcamonica Symposium III: Prehistoric Art and Religion, Capo di Ponte, 157-167.

- MAKKAY, János–STARNINI, Elisabetta–TULOK, Magda:
1996 *Excavations at Bicske–Galagonyás (Part III)*. The Notenkopf and Sopot-Bicske Cultural Phases. Trieste.
- MARIJAN, Boško
2001 *Zaštitna istraživanja arheoloških lokaliteta uz južni trak autoceste Zagreb–Lipovac, Dionica v. Kopanica–županja, Poddionica Babina greda–županja*. Archaeological rescue excavations at the site along the Southern carriageway of the motorway Zagreb–Lipovac, section Velika Kopanica–Županja, subsection Babina greda–Županja. *Obavijesti*, br. 2, god. XXXIII/2001: 35-45.
- MARKOVIĆ, Zorko
1985 *Ražište-tip Sopotske kulture*. Der Ražište-Typ der Sopot-Kultur; AV 36: 39-76.
1989 *Novi prilozi poznavanja neolita sjeverne Hrvatske*. Neue Beilagen zur Kenntnis des Neolithikums Nordkroatiens. Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita, i eneolita v Sloveniji 17: 61-82.
1994 *Nordkroatien vom Neolithikum bis zur Anfang der Bronzezeit*. Das Problem der Kontinuität der Bevölkerung und Kulturen im Nordkroatien vom Frühneolithikum bis Anfang der Bronzezeit. Koprivnica.
- MARKOVIĆ, Zorko–OKROŠA, Lana
2003 *Nastavak istraživanja nalazišta Brezovljani*. A continuation of excavation at the Brezovljani site. *Obavijesti*, br. 1, god. XXXV/2003: 29-36.
- MARKOVIĆ, Zorko–BOTIĆ, Katarina
2006 *Zaštitna arheološka iskopavanja kod Novih Perkovaca*. Archaeological rescue excavations at Novi Perkovci. *Obavijesti*, br. 1, god. XXXVIII/2006: 49-53.
- MIHAJLEVIĆ, M.
2004 *Istraživanje nalazišta Slavča–Nova Gradiška (2000-2003)*. Excavations at the Slavča–Nova Gradiška site. *Obavijesti*, br. 1, god. XXXVI/2004: 26-32.
- OKROŠA-ROŽIĆ, Lana
2005 *Brezovljani–Četvrta sezona sustavnih arheoloških iskopavanja*. Brezovljani–fourth season of systematic archaeological excavation. *Obavijesti*, br. 13 god. XXXVII/2005: 62-68.
2007 *Peta sezona sustavnih arheoloških iskopavanja na nalazištu Brezovljani–Fifth season of systematic archaeological excavations at Brezovljani site*. *Obavijesti*, br. 1, god. XXXIX/2007: 44-50.
- PÁSZTOR Emília
2008 *Megjegyzések a Lengyeli-kultúra körárkainak tájolásához*. ArchÉrt. 133: 5-20.
- PÁSZTOR, Emília–P. BARNA, Judit–ROSLUND, Curt
2008 *The orientations of rondels of the Neolithic Lengyel Culture in Central Europe*. *Antiquity*, 82: 910-924.
- PÁSZTOR Emília–P. BARNA Judit
s.a. *A késő neolit Lengyel kultúra körárkai*. Lehetséges csillagászati ismeretek a Kárpát-medencében. In: Lőrinczy G.–Bende L. (eds.) MFMÉ–StudArch, Szeged.
- PAVÚK, Juraj
1981a *Súčasný stav štúdia lengyelskej kultúry na Slovensku*. The present state of knowledge of the Lengyel culture in Slovakia. *Památky Archeologické*, LXXII (1981): 255-299.
1981b *Umenie a život doby kamennej*. Bratislava.
2003 *Hausgrundrisse der Lengyel-Kultur in der Slowakei*. In: *Archäologische Perspektiven. Analysen und Interpretation im Wandel*. Festschrift für Jens Lüning zum 65. Geburtstag. Hrg.: Eckert, J.; Eisenhauer, U.; Zimmermann, A.; Rahden/Westf.: Leidorf: 455-469.
- PUCHER, E.
2005 *Tiere und Kreisgrabenanlagen*. In: Daim–Neubauer (Hg.): *Zeitreise Heldenberg. Geheimnisvolle Kreisgräben*. Niederösterreichische Landesausstellung 2005: 132-137.
- REGENYE Judit
1994 *A Vor- és a Protolengyel-horizont lelőhelyei az É-Dunántúlon*. Doktori disszertáció.
2004 *Házípusok és településszerkezet a késői lengyeli kultúrában veszprémi és szentgáli példák alapján*. House types and settlement structure in the Late Lengyel culture, based in the examples at Veszprém and Szentgál. *VMMK* 23: 25-47.
- RUTTKAY, Elisabeth
2005 *Innovation vom Balkan–Menschengestaltige Figuralplastik in Kreisgrabenanlagen*. In: Daim–Neubauer (Hg.): *Zeitreise Heldenberg. Geheimnisvolle Kreisgräben*. Niederösterreichische Landesausstellung 2005: 194-202.
- ŠIMIĆ, Jasna
2002 *Istraživanja prapovijesnog i srednjovjekovnog lokaliteta Čepin–Ovčara/Tursko Groblje u godini 2001*. Excavations at the prehistoric and medieval site Čepin–Ovčara/Tursko Groblje in 2002. *Obavijesti*, br. 1, god. XXXIV/2002: 46-50.
2004 *Kneževi Vinogradi–Osnovna škola zaštitno istraživanje neolitičkog lokaliteta. Kneževi Vinogradi–Primary school. Rescue excavation at a Neolithic site*. *Obavijesti*, br. 2, god. XXXVI/2002: 7-74.
2006 *Zaštitno istraživanje prapovijesnog nalazišta Staro Valpovo pokraj Belišća*. Archaeological rescue excavations at the prehistoric site Staro Valpovo near Belišće. *Obavijesti*, br. 1, god. XXXVIII/2006: 26-35.
2007a *Aljmaš–Podunavje, zaštitno istraživanje godine 2005*. Aljmaš–Podunavje. Archaeological rescue excavation in 2005. *Obavijesti*, br. 1, god. XXXIX/2007: 36-43.
2007b *Zaštitno istraživanje na Hermanovom vinogradu u Osijek*. Rescue excavation at the Hermanov Vinograd (Herman vineyard) site in Osijek. *Obavijesti*, br. 1, god. XXXIX/2007: 53-60.
- STEVANOVIĆ, Mirjana
1997 *The Age of Clay: The Social Dynamics of House Destruction*. *Journal of Anthropological Archaeology*, 1997, Vol 16, Issue 4: 334-395.

STRAUB Péter

2004a *Sormás–Mántai dűlő*. RKM 2002: 268.

2004b *Sormás–Mántai dűlő*. RKM 2003: 287.

SZÁRAZ Csilla

2004a *Sormás–Török-földek*. RKM 2002: 268

2004b *Sormás–Török-földek*. RKM 2003: 287.

TASIĆ, Nikola

1986 *Neue Funde der Sopot-Lengyel Kultur in Syrmien (Srem)*. In: Chropovsky, B.–Friesinger, H (eds.): Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nitra–Wien 1986: 265-270.

TEŽAK-GREGL, Tihomila

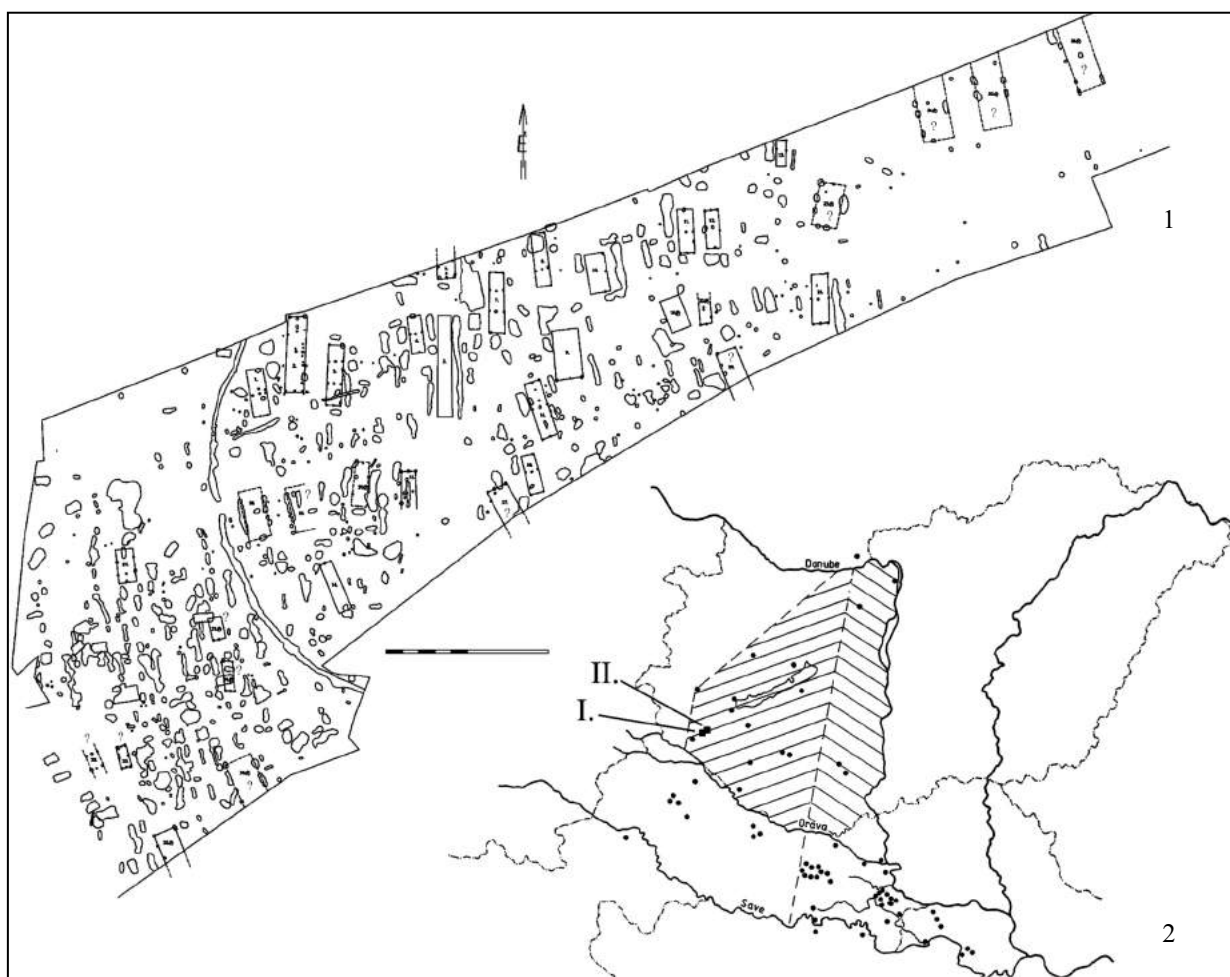
1993 *Kultúra linearnotrakaste keramike u središnjoj Hrvatskoj*. Zagreb.

TRNKA, Gerhardt

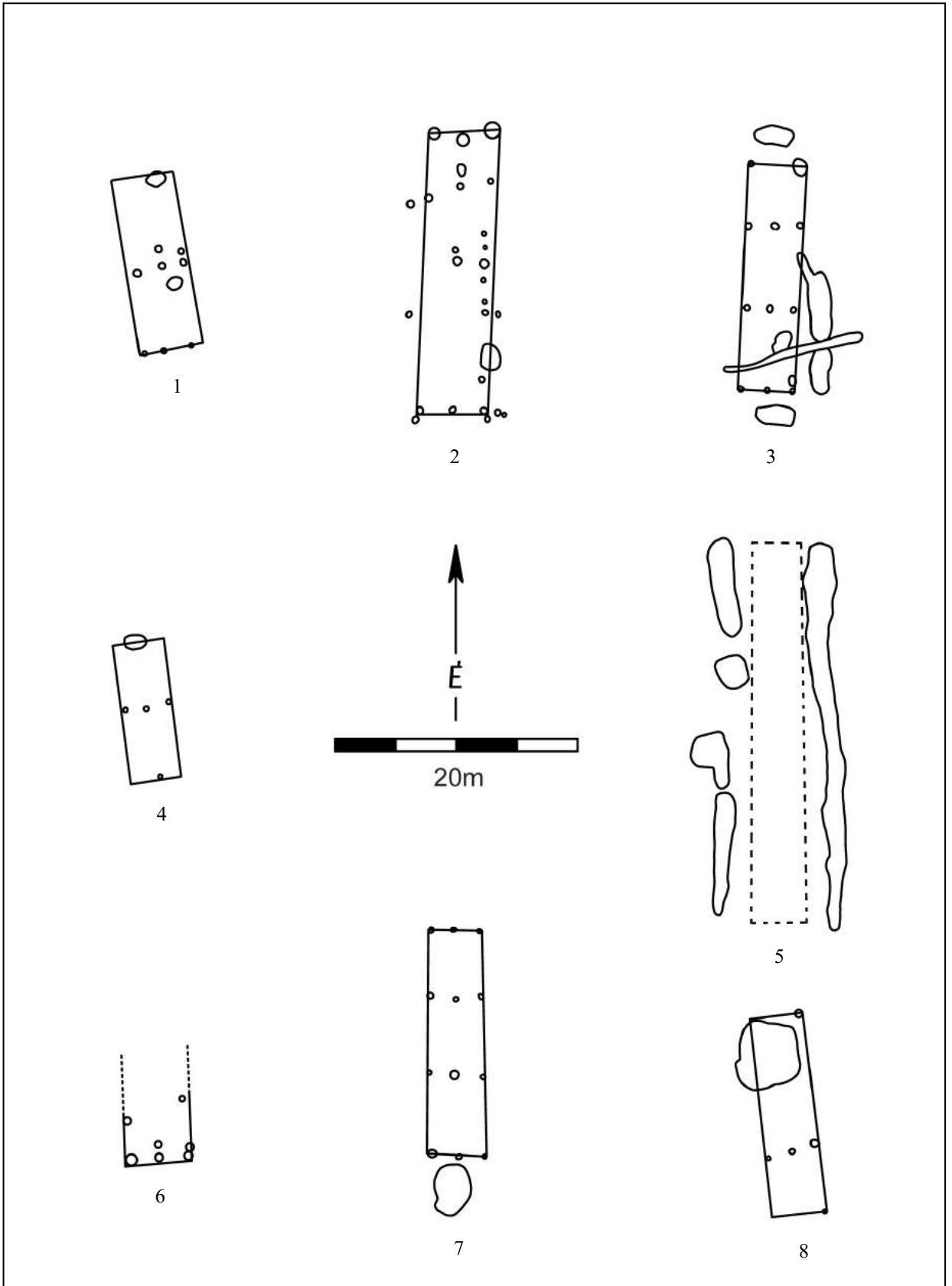
1991 *Studien zur mittelneolithischen Kreisgrabenanlagen*. Wien.

ZOTTI, George

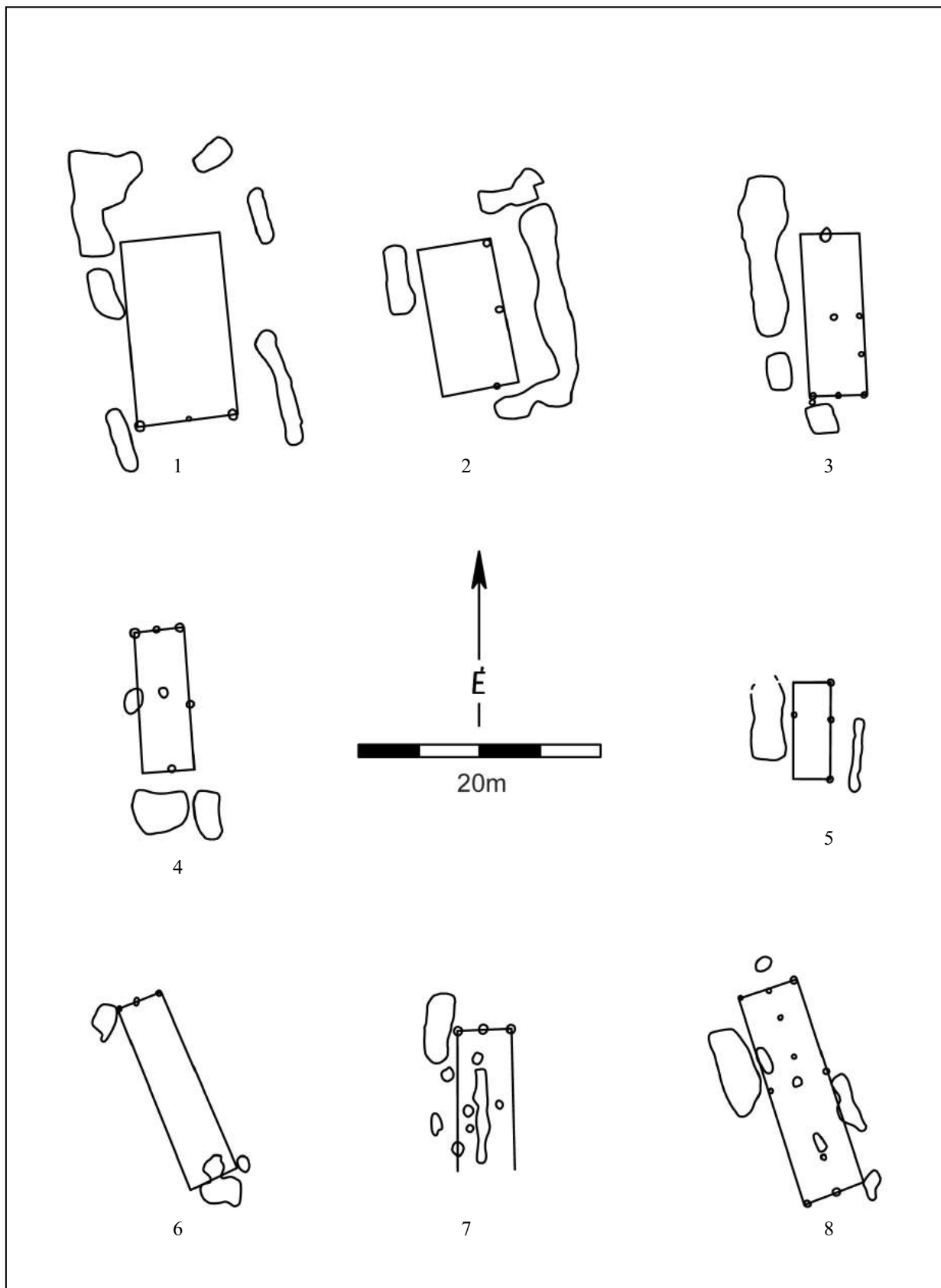
2005 *KalendARBauten? – Zur astronomischen Ausrichtung der Kreisgrabenanlagen in Niederösterreich*. In: *Zeitreise Heldenberg. Geheimnisvolle Kreigräben*. Hrsg.: Daim, F.–Neubauer, W. Niederösterreichische Landesausstellung 2005: 75-79.

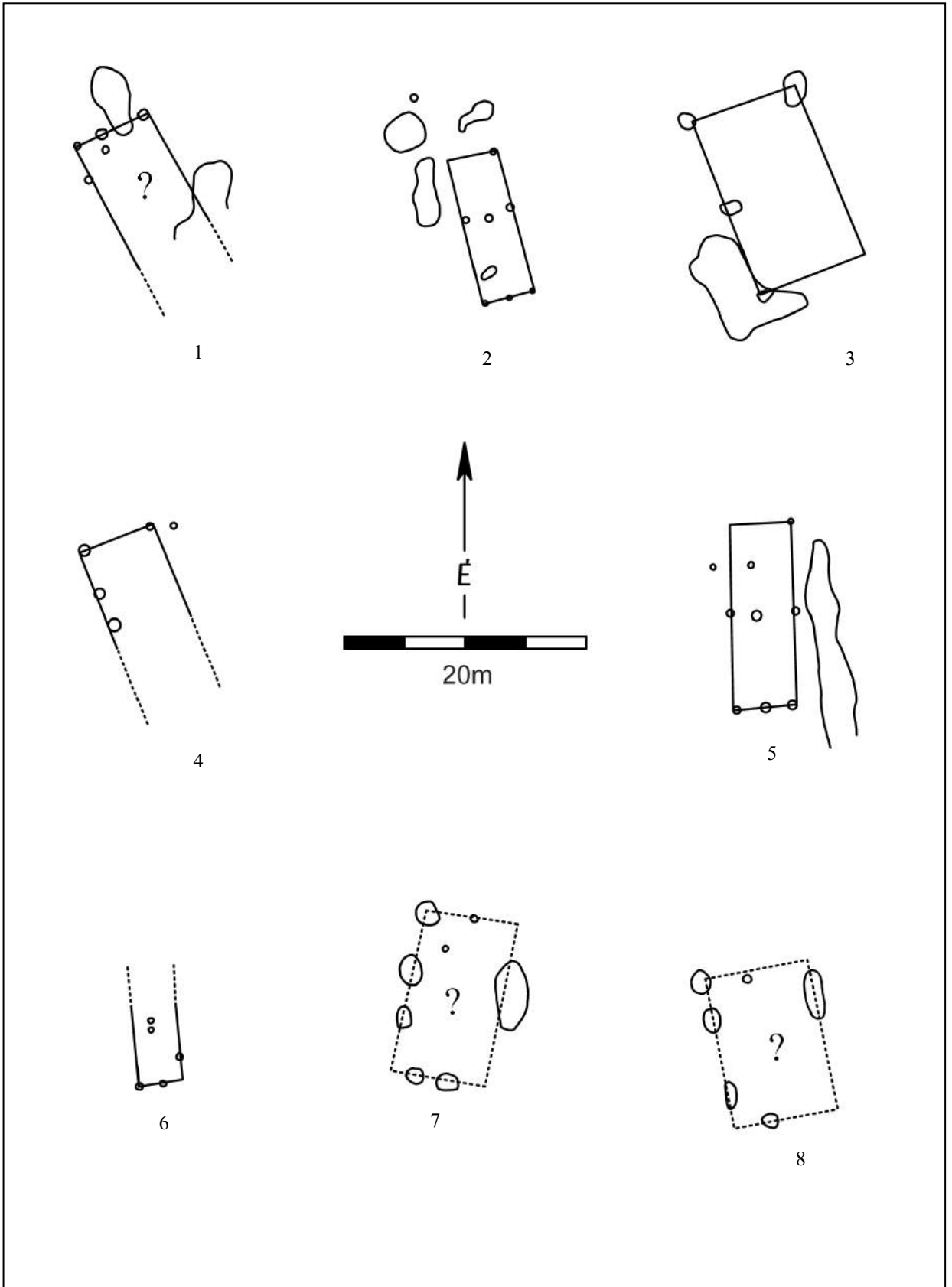
1. kép 1: Sormás–Mántai dűlő lelőhely összesítő térképe. 2: A Sopot kultúra területi csoportjai. (REGENYE 1998 után), I.: Sormás–Török-földek, II: Sormás–Mántai dűlő

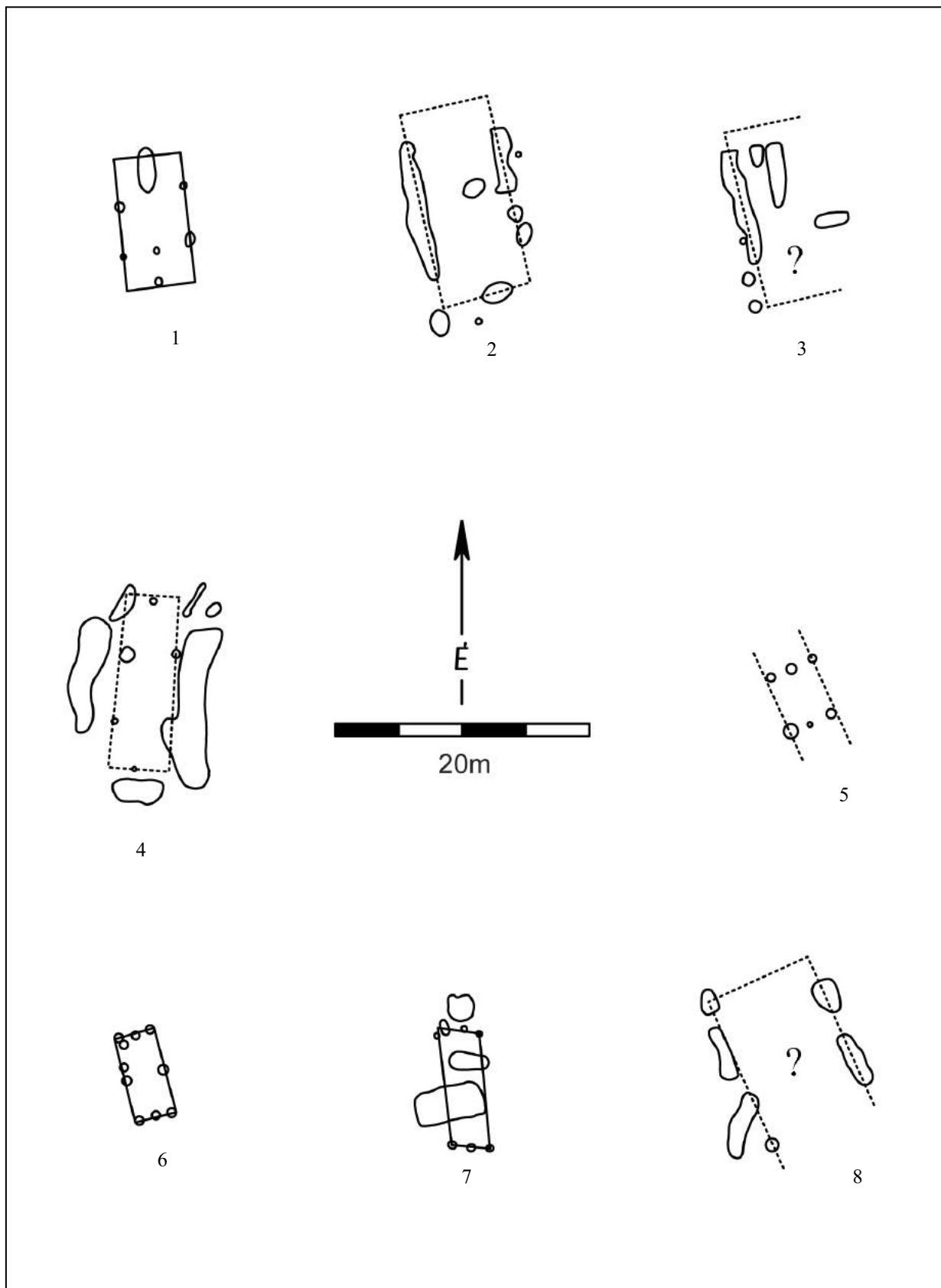
2. kép 1-8. sz. házak, Sormás-Mántai dűlő

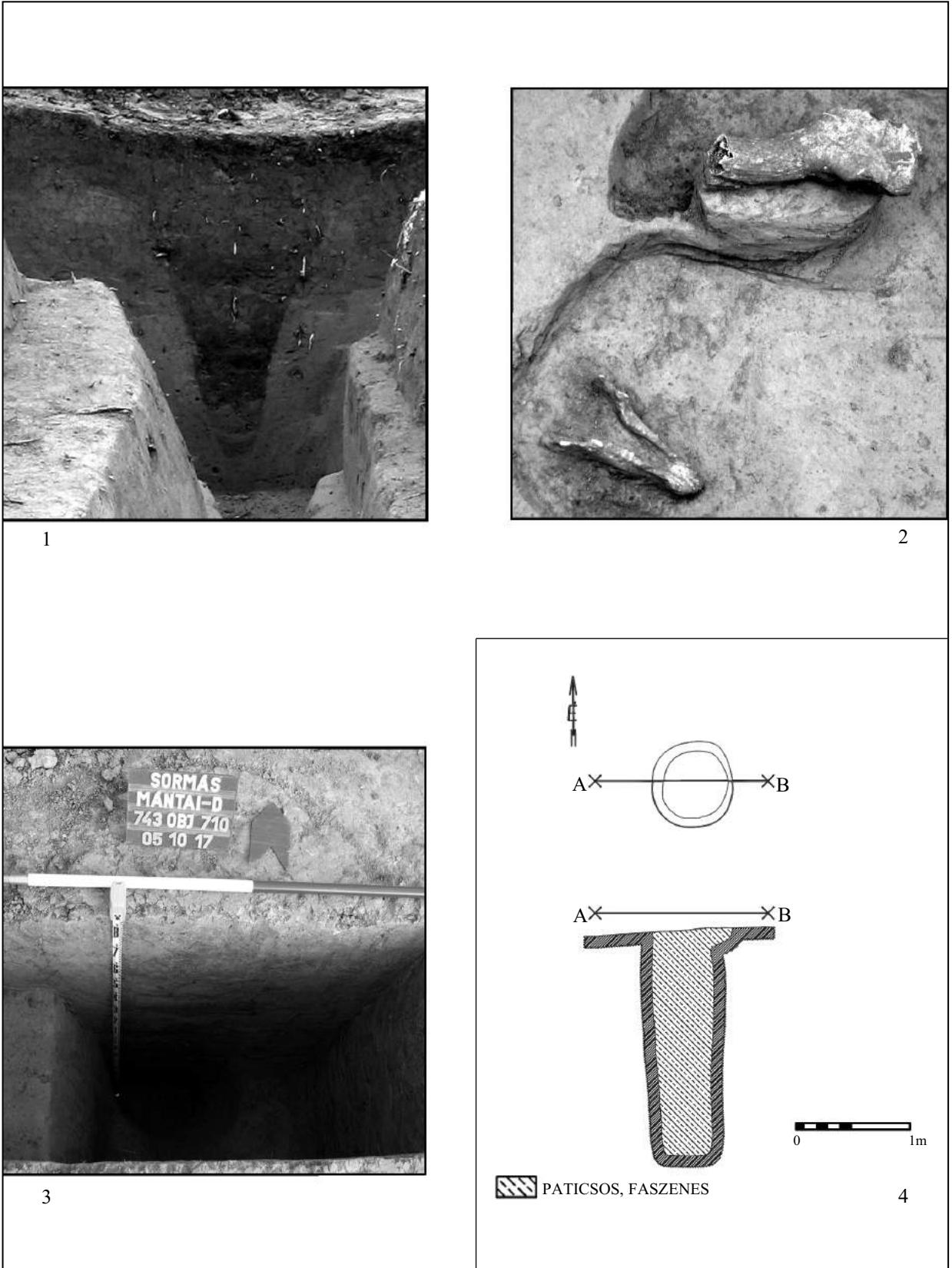
3. kép 9-16. sz. házak, Sormás-Mántai dűlő

4. kép 17-24. sz. házak, Sormás-Mántai dűlő

5. kép 27-30, 32-34. és 36. sz. házak, Sormás-Mántai dűlő

6. kép 1: Az árok (44/C objektum) metszete; 2: Állatkoponyák az árok (44/C obj.) alján;
 3-4: A 2. sz. ház részlete–paticsokkal feltöltött cölöplyuk (743. objektum)

Fullár Zoltán

Bronzkori tűzikutyák Nagyrécséről

A tűzikutyák kérdéskörét már a 20. század elején, az első példányok előkerülésekor kezdték vizsgálni, de a magyar őskori anyagot csak jóval később, Nagy László tekintette át. Ő úgy gondolta, hogy azokat a tárgyakat, amelyeket a kutatás tűzikutyaként értelmez, nem lehet a főzéshez, tüzeléshez kötni. Ezek általában trapéz vagy háromszög átmetszetű, hosszúkás kerámiatárgyak („nemesfémrúd alakzatúak”), felső részük két végén gyakran szarvacskákkal vagy állatfejekkel (NAGY 1979: 19.). Az általa vizsgált anyagban csak kevés lelet származik temetőből, nagy többségükben telepobjektumokból kerültek elő (NAGY 1979: 58.).

2004-ben, Nagyrécsén, a Zala Megyei Múzeumok Igazgatóságának munkatársai tártak fel egy késő bronzkori településrészletet dr. Kvassay Judit vezetésével, az M7 autópálya nyomvonalán (1. tábla). Az ásás során két településobjektumból került elő tűzikutyához tartozó töredék (59. és 69. objektum, 2. tábla). 59. objektum: amorf, északkelet-délnyugati irányú gödör. Oldala egyenesen szűkülő, alja egyenetlen. Hosszúsága: 208 cm, szélessége: 181 cm, mélysége: 46 cm. Betöltése sötétszürke, keményre tömörült, erősen faszenes, paticsos.

716.59.1.36. Szürkésbarna, kavicszúzalékkal és homokkal soványított töredékek, tűzikutya darabjai. A trapéz átmetszetű tárgyon egykor lyuk lehetett. Másodlagos égés nyoma nem figyelhető meg. M: 7,3 cm, Sz: 14,2 cm, AÁ: 5,5 cm, TÁ: 2,8 cm

69. objektum: ovális, északkelet-délnyugati irányú gödör. Oldala egyenetlen: északkeleti szélén lépcsős, a többi egyenesen szűkülő. Alja lapos. Hosszúsága: 218 cm, szélessége: 172 cm, mélysége: 52 cm. Betöltése szürke, keményre tömörült, enyhén faszenes, paticsos, egy csíkban erősen faszenes.

716.69.1.2. Barnászörös, csillámos homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, háromszög átmetszetű töredék. Tűzikutyához tartozhatott. Gerince íves, teteje síkzott, törésfelülete vörös. Sarkán vagy szarvacska, vagy állatfej lehetett. M: 6 cm, Sz: 3,5 cm, H: 5,4 cm

Az 59. gödörből előkerült példányon (716.59.1.36.) csak egy furat helye figyelhető meg, de ha csak ezt az egyet rekonstruáljuk középre, akkor a kapott tárgy arányaiban eltér a nagy többségtől, túl tömzsi lesz, ezért valószínűsíthető, hogy kettő, de inkább három helyen volt átfúrva. Így kiegészítve meg is kapjuk a szokásos 20-25 centiméteres hosszúságot. A két végén lévő kettős szarvacska általános, bár lehetséges, hogy nem volt kialakítva rajta ilyen dísz.

A 69. objektum tűzikutyája (716.69.1.2.) más, háta nem vízszintes, hanem középen gerinc fut rajta végig és a furatoknak sem volt nyoma, bár ez a töredékesség miatt nem egyértelműen jelzi azok hiányát. Kétségtelen viszont, hogy volt valamiféle szarv vagy állatfej a két végén, azonban nem dönthető el, hogy ez pontosan milyen lehetett. Érdekes, hogy Lengyelen ezek a tárgyak gyakran kerültek elő olyan gödrökből, melyekben mellettük átfúrt agyagkúpokat találtak (NAGY 1979: 58.). Ez volt a helyzet itt, Nagyrécsé-Baráka-dűlőn is, a tűzikutya mellett átfúrt, töredékes agyagnehezék került elő (716.69.1.3.). Ebből a két esetből további következtetések csak igen óvatosan vonhatók le, az mindenesetre valószínűsíthető, hogy egy épület, talán egy ház szemetével állunk szemben, ahol mind a tűzikutya, mind a szövőszék helyet kapott.

Mindkét nagyrécsői példány gondosan megmunkált, jól iszapolt és kiegészített. A Nagy László által megvizsgált 154 lelet jelentős részének kidolgozása is hasonló volt (NAGY 1979: 38.). Sok esetben figyelt meg korom- vagy hő miatt feketére égett foltokat (NAGY 1979: 41-48.). A barákai anyagban ennek nyomát csak a 716.59.1.36. számú példányon láttam, bár a töredék belső szerkezete nem mutatja nagy hő, vagy másodlagos égetés nyomát, csak a külsején látszik kis elszíneződés, amit okozhatott véletlen sérülés is.

Nagy László felállított egy tipológiai sort is, amelybe a Nagyrécsén talált két töredék többé-kevésbé beleilleszthető. Ez alapján az 59. gödörből származó darab a Nagy-féle B₁ csoporthoz tartozik, míg a 69-esből

előkerült példány vagy szintén a B₁-hez, esetleg a C₂-es csoporthoz tartozik (NAGY 1979: 32.). Kronológiailag csak annyi látszik biztosnak, hogy ezek kifejezetten az urnamezős korszakhoz köthetők, csak a D-csoportba sorolt leletek keltezhetőek a HaC fázisba, és későbbre is (NAGY 1979: 61.). A fentiek alapján a nagyrécsei tűzikutyák jól beilleszthetőek az idősebb urnamezős, HaA₁ korszakból származó leletek közé.

A B₁ csoportba sorolja Polgár Péter az általa közölt balatonboglári és ordacsehi tűzikutyákat is. Az ő esetében is töredékesen, valószínűleg hulladék közül kerültek elő a tárgyak. Formailag hasonlóak, de kialakításuk kissé eltérő, datálásuk megegyezik a nagyrécseivel (POLGÁR 2008.).

A tűzikutyák funkciójáról és helyes elnevezéséről hosszas vita folyt, és a mai napig nem egyértelmű, hogy ezekre a kérdésekre mi a megfelelő válasz (NAGY 1979: 64.). Abban egyet értek Nagy Lászlóval, hogy többségük, így a nagyrécsei darabok sem voltak ahhoz elég erősek és tartósak, hogy nagyméretű fahasábokat tartsanak meg, tehát a klasszikus tűzikutya (tűzbak) funkciót elláthassák (NAGY 1979: 65.) Esetleg kisebb méretű fadarabokat elbírhattak, de épp a kis méret miatt ekkor nincs rájuk szükség. Talán nyársat támasztottak rájuk, erre a szarvacskás kiképzés utalhat, hisz nem tudott legurulni egyik irányban sem a bot.

A kutatás által felvetett másik funkció szakrális lehetett, egyfajta tűzkultusz részeként használták volna ezeket a tárgyakat. Ilon Gábor szerint is a házi szentély részei lehettek, és megvannak a németbányai telep teljes élete során, mindkét fázisban (ILON 1996: 129.). A tárgy típus fontosságát, megbecsültségét mindenképp jelzi a jó minőségű kialakítás, a későbbi időszakokban pedig a szinte már barokkosan túldíszített példányok szintén ezt látszanak alátámasztani. Lehetséges, hogy a díszített, szebben kidolgozott példányok kultikus kellékek voltak, és az egyszerűbb típusok mégis inkább köznapi célokat szolgálhattak.

Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy a kora vaskori darabok, melyek főként sírokból ismertek, mennyivel bonyolultabb, részletgazdagabb díszítéssel, felépítéssel rendelkeznek, mint az urnamezős példányok, és ez a fejlődés folyamatos a HaA-tól a HaD időszakig (NAGY 1979: 68.).

A tárgy típus néprajzi párhuzamai nehezen használhatóak, mert azok már anyagukban is különböznek a régészeti anyagból ismert őskori példányoktól.

A Magyar néprajzi lexikon lapjain a következő meghatározás olvasható: „kovácsoltvas állvány, melyet szabad tűz rakásához használtak, a tűzifát támasztották hozzá, hogy a láng jobban belekapjon” (ORTUTAY 1982.).

Viga Gyula alapján elmondható, hogy a néprajzkutatás a kora középkor óta ismeri főleg Nyugat-Európából ezt a tárgy típust, jellemzően kovácsoltvas anyagú példányokat, említésük vasmacs kaként is előfordul. Érdekes, hogy az európai nyelvek többségében állatneve van, bár itthon stilizált állat alakú, plasztikusan megformált példányai ritkák. Általában négy lábbal rendelkeznek, Magyarországon valószínűleg a nemesi, főúri kandallók elterjedésével jelenhettek meg (VIGA 1975., VIGA 2004.). A nyitott tűzhelyeken a sütést tették lehetővé a tűzikutyák, mindkét oldalra raktak egyet-egyet, és erre fektették a nyársakat, így közvetlenül a tűz felett lehetett elhelyezni a húst (BALASSA –ORTUTAY 1979: 143.).

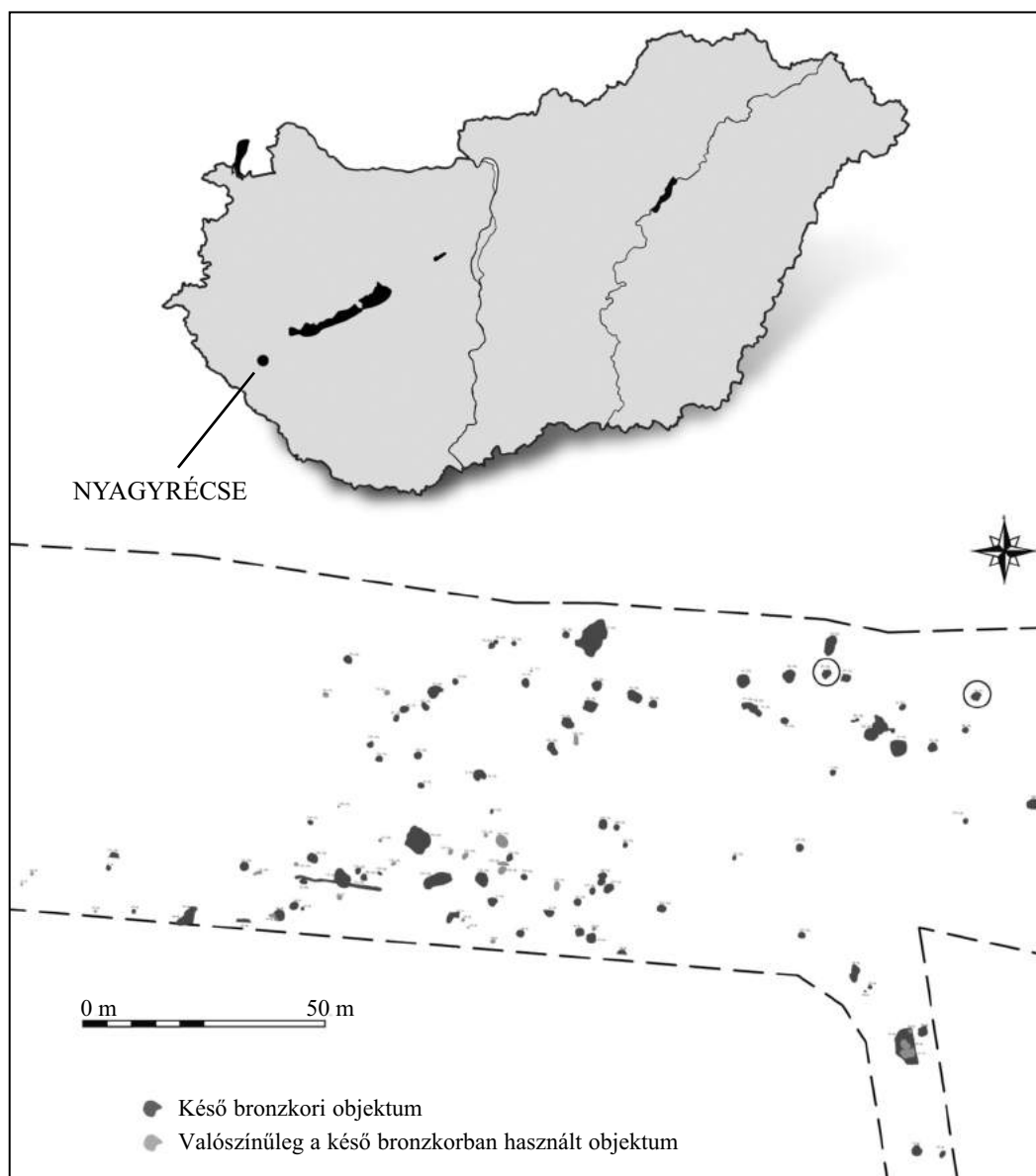
A fentiekből is kitűnik, hogy az őskori agyag és a későbbi fém tűzikutyák közt igen nagy a különbség, legalábbis külsőre. Azonban azzal, hogy a középkorban és később is kifejezetten szabad vagy nyílt tűzhelyekhez, kandallókhoz kapcsolódik használata, talán funkcionálisan mégis rokoníthatóak egymással. A néprajzi anyagban két funkciója különül el, a nyársak tartása, és a nagyobb farönkök tűzben tartása. Ezeket akár egyszerre is elláthatta.

A régészeti anyaggal kapcsolatban fentebb már leírtam, hogy nyársat tarthatott, azonban nagyobb súlyok megtartására már csak méretük alapján sem voltak képesek. Páros használatuk nem kizárható, de ez csak egy lehetőség, hisz tudomásom szerint főként egyesével kerülnek elő.

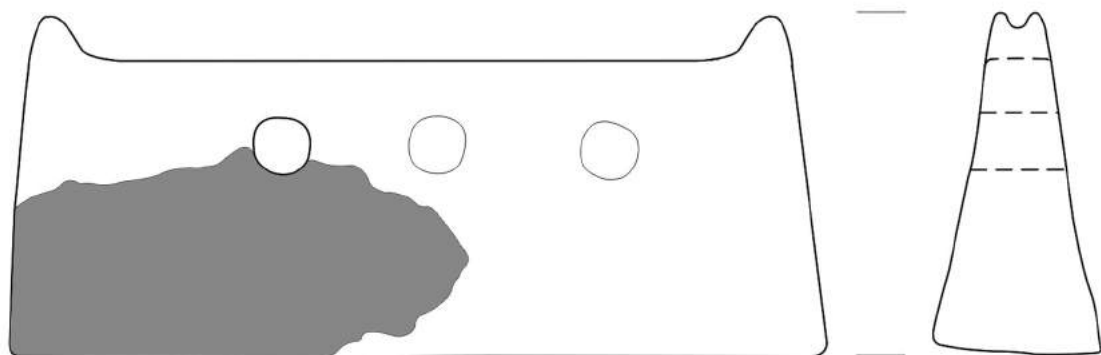
Összefoglalásként elmondható, hogy az őskori tűzikutyák pontos funkciója továbbra sem ismert, de az egyértelmű, hogy a gazdagon, plasztikusan díszített példányok a lakótér díszei lehettek, hasonlóan a későbbi korok állat alakú kovácsremekeihez.

Irodalom

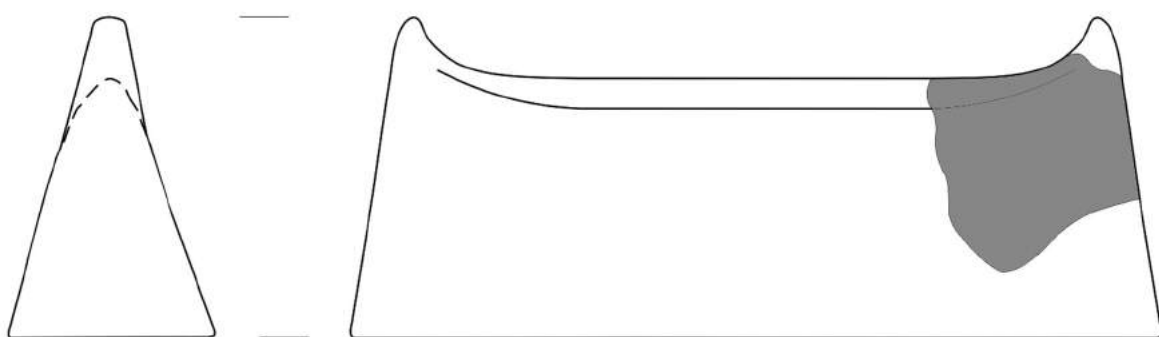
- BALASSA Iván–ORTUTAY Gyula
1979 *Magyar néprajz*. Corvina Kiadó. Bp.
- FULLÁR Zoltán
2008 *Az urnamezős kultúra települése Nagyrecse–Baráka-dűlőben*. Zalai Múzeum 17. Zalaegerszeg, 79-92.
- ILON Gábor
1996 *A késő halomsíros–kora urnamezős kultúra temetője és tell települése Németbánya határában*. Pápai Múzeumi Értesítő 6: 89-208.
- NAGY László
1979 *A tűzikutya és holdidol kérdése magyarországi leletek alapján*. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 14. Veszprém, 19-73.
- ORTUTAY Gyula (szerk)
1982 *Tűzikutya*. Magyar néprajzi lexikon 5. kötet. Bp.
- POLGÁR Péter
2008 *Újabb adatok a tűzikutyák magyarországi elterjedéséhez a késő bronzkorban*. Somogyi Múzeumok Közleményei 18. Kaposvár, 167-169.
- VIGA Gyula
1975 *Tűzikutyák a Herman Ottó Múzeum néprajzi gyűjteményében*. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 14. Miskolc, 93-98.
- VIGA Gyula
2004 *Tájak, ízek, ételek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. Miskolc.

1. kép Nagyrecse–Baráka-dűlő, a lelőhely és a feltárt késő bronzkori objektumok elhelyezkedése

716.59.1.36.

716.69.1.2.

2. kép A lelőhelyen előkerült tűzikutyák rekonstrukciói

Horváth László

Kelta agyagcsörgő Nagyrécséről

Az M7 autópálya nyomvonalának zalai szakaszán Nagyrécsé délnyugati határában, a Bakónaki-patak keleti partján lévő lelőhelyen 2006-2008 között három szakaszban megelőző régészeti feltárást végeztek.¹ A patak árterébe kissé benyúló félszigetszerű kisebb kiemelkedésen 14.390 m² kiterjedésű területen összesen 184 objektum került feltárássra, melyek közül néhány középső, illetve késő rézkori, de a települési jelenségek legtöbbször késő népvándorlás kori. Ezek mellett, döntő többségben a kis kiemelkedés nyugati és déli peremén, az ártérhez legközelebb eső részen 14 kelta kori objektumot sikerült megfigyelni és feltárni, egyet pedig ezektől kissé keletre (STRAUB 2007: 238; STRAUB 2008: 250) (1. kép). A kelta települési jelenségek csaknem kivétel nélkül félig földbe mélyített, lekerekített sarkú téglalap alakú házak voltak, csupán néhánynál tapasztaltak szabálytalanabb, amorf alaprajzot, de ezeknél is feltételezhető, hogy az eredeti forma szabályosabb lehetett. Egy objektum kisebb kör alakú, sekély gödör volt. A házak hossz tengelye kettő kivételével kelet-nyugat, az ettől eltérő irányítású (észak-dél) két ház a település délnyugati részén, a többitől kissé elkülönülve, a félszigetszerű kiemelkedés kanyarulatánál helyezkedett el. Ez utóbbi, eltérő tájolású két házból felszínre került leletanyag ugyanolyan, mint a többi települési jelenségé, közöttük nem dönthető el, hogy egyidejűek, vagy a tájolóson kívül valamilyen időbeli eltérés is van köztük.

A házak legnagyobb részének alaprajza a keltáknál szokásos általános képet mutatja: a rövidebb oldalakon általában egy-egy cölöphely utalt a gerincszelemen alátámasztására. Az alaptípus variánsainak tekinthetők azok a házak, melyeknél még egy, vagy néhány újabb cölöphely társult az alaptípus egy-egy cölöphelyéhez. Az építmények elhelyezkedésében azt a szabályosságot lehet megfigyelni, hogy négy ház és a kis gödör közvetlenül a település nyugati szélén, az ártérhez eső legközelebbi részen került napvilágra. A többi épület

kissé keletebbre, nagyjából félkörív alakban követi az egykori ártér szélét a félszigetszerű kiemelkedésen, a legkeletebbre lévő objektumot (104. obj.) figyelembe véve pedig egy kör alakú területet fog közre. Ez utóbbi a település tere lehetett.

A felszínre került leletanyagban csupán néhány jellegtelen vastárgy töredéke fordul elő, a többi szinte kizárólag – ha nem számítjuk az orsógombokat – edénytöredék. Így a települést egyedül az edénytöredékek segítségével lehet keltezni, mégpedig a közép La Tène időszakra, a LT C1a periódusra.

A központi elhelyezkedésű 49. objektumból került felszínre az ásatás egyik kiemelkedő lelete, egy kelta agyagcsörgő (2. kép). A ház jellemző adatai a dokumentáció szerint: foltja sötét, határozott, enyhén faszenes, paticsos több kerámiával. Téglalap alakú, mérete: 426 x 330 cm, mélysége pedig 48 cm. Oldala egyenesen szűkülő, alja lapos. Rövidebb oldalain egy-egy cölöphely. Leletek: edénytöredékek, patics, örlőkötőredék, csiszolt kavicsok, karikában végződő lapos vasalás egy szeglyukkal, orsógomb.

Az agyagcsörgő hosszúsága 76,6 mm, átmérője 42,5-43,1 mm; szürke, apró csillámos megjelenésű homoksoványítású, közepesen finom felületű. A tárgyról röntgenfelvételt készítettünk,² ennek alapján megállapítható, hogy az agyagcsörgőt két kúpos félből állították össze kívülről gondosan eldolgozva az érintkező felületeket (2. kép 1b-c, 1h). A csörgő belsejében világosan hét kis kavicsot, vagy agyag-golyócskát jelez a röntgenfelvétel. A mágneses próba a vasat kizárta. A golyócskák anyagának eldöntésére CT vizsgálatra lenne szükség, amikor az anyagsűrűség mérése utáni összehasonlítással adhatnánk feleletet, hogy agyagból – mint maga a csörgő – készültek-e a csörgést előidéző golyócskák, vagy egyszerűen kavicsokat zártak a csörgő belsejébe. Kéziratunk leadásáig sajnos még nem nyílt lehetőségünk a CT vizsgálat elkészítésére.³

Az agyagcsörgő felületére még félnedves állapotban mintákat karcolt a készítője (2. kép). Az ügyetlen ábrázolás központjában kétségtelenül egy pénisz látható, melyet meg-megszakadó hullámvonalak, – inkább cikk-cakk vonaloknak tűnnek – és egy térkitöltő önálló hullámvonal egészít ki. A csörgő hegyes tojásalakú formája is okozhatta a gondot az amúgy sem ügyes „mesternek”, akinek elsősorban először a péniszt kellett ábrázolnia, a többi minta csak mint térkitöltő elem juthatott az eszébe. Az is bizonyosnak látszik, hogy ezt a „Móriczka-rajzot” nem gyakorolhatta, egyedül alkotásnak tűnik.

A csörgőket – legyen az fémből, agyagból, vagy valamilyen szerves anyagból – a szakirodalomban, mint zajkeltő tárgy szokták meghatározni. Különböző területen történt a használatuk: beszélhetünk ritmust adó hangszerről, amikor csupán a zenélésnél adta a csörgő a ritmust, minden különösebb gondolati háttér nélkül. Sokszor a vallási szertartásoknál kapott szerepet a csörgő, vagy egyáltalán a zajkeltés, a csörgésnél az volt a cél, hogy a rosszat, a bajt elhárítsák. Leggyakrabban azonban gyerekjátékként használták őket, aminek ékes bizonyítéka, hogy legtöbbször gyereksírokból kerültek elő (MANDERA 1969: 120; PAULI 1975: 186). Tehát egy csörgő lehet hangszer, a vallási szertartás egyik eszköze és végül gyerekjáték. Általában a viták is a funkció körül szoktak kialakulni.

A keleti Hallstatt kultúra területén a zajkeltő eszközöknek nagy divatja volt, amikor a különböző formájú agyagcsörgőkön kívül fémből készült csörgőket, több viseleti darabon, ékszeren csüngőket („Klapperblech”) helyeztek el, melyek mozgásakor ugyancsak zajt keltettek. A kutatók szerint ezek a gonosz, a baj elleni védelemre szolgáltak (SPINDLER 1996: 380; MAIER 2004: 141-142). A kutatás ugyancsak amulettnek, talizmánnak véli a vaskori sírokban talált egyes tárgytípusok (csörgő, üvegkarpercec, vaskarpercec) együttesét (PAULI 1975: 186).

Agyagból készült csörgővel a különböző időszakból, kultúrákból és területekről egyaránt találkozhatunk. Ezek a legkülönbözőbb formákban fordulnak elő. A kelta korszakot megelőzően a bronzkorban és a kora vaskorban gyakoriak voltak a madár alakú csörgők, melyeknek kultikus szerepet is tulajdonítottak. A Kárpát-medence bronzkori madár alakú ábrázolásai között a csörgőket is feldolgozták (GUBA – SZEVERÉNYI 2007). A keleti Hallstatt kultúra idejéből és területéről számos agyagcsörgő került napvilágra – néha a bronzkori hagyományokat folytatva vízimadár alakúak ezek – majd a korai La Tène időszakból kisebb számban fordulnak elő (pl. SCHAFF 1972: 208, Abb. 14, 9) és fokozatosan kimennek a divatból (FRIES 2003: 49-50), nem tűnnek azonban el teljesen, mint az alábbi és a nagyrecsei példányok is bizonyítják.

A kelták emlékéanyagában aránylag ritka leletnek számítanak az agyagcsörgők. Formájuk változatos, azonban a leggyakoribb a golyó alak. Ilyen, kör alakban rovátkolt díszítésű kis csörgő (3,3 cm átmérőjű) került elő a híres münsingeni kelta temető egyik korai (Münsingen Ia) gyereksírjából (HODSON 1968: Pl. 12, 646). Ennél mintegy 200 évvel fiatalabb az az ugyancsak golyó alakú agyagcsörgő, mely Novo mesto-Kapiteljska njiva 595. sírjából látott napvilágot, ez a kis csörgő azonban díszítetlen (KRIŽ 2001: 65, 139, No. 390; KRIŽ 2005: 17).

A késő La Tène időszakból több lelőhelyről sok golyó alakú agyagcsörgőt ismertetnek Németországból, melyeken néha kis lyuk van (MANDERA 1969: 118; HEUN 1999: 67). Egy bikónikus formájú csörgőről is említést tesznek egy Schirrhenerweg-i korai La Tène gyereksírjából, Elzászból (PAULI 1975: 57). Különleges formájú az Offenbachból származó két példány, melynél a kissé szabálytalan hengeres test két végén szarvszerű nyúlványok vannak (HEUN 1999: 67, Abb. 34), vagy a dietzenbachi 7. sír állatfejes agyagcsörgője, belsejében a csörgést biztosító kavicsokkal (HEUN 1999: 67).

A nagyrecseihez hasonló nagyságú tojásalakú csörgő került elő 2008 tavaszán Hattersheim am Main kelta temetőjének egyik hamvasztásos sírjából. A híradások szerint ez Dél-Németország egyik legnagyobb sírszámú kelta temetője és a lúdtojás nagyságú agyagcsörgő a temető közép La Tène (LT C1) periódusra keltezhető, 56. számú, hamvasztásos sírjából látott napvilágot az ásatás utolsó napján. A agyagcsörgő alakja is feltűnést keltett, mivel eddig zömmel gömb alakú csörgőket ismertek erről a területről. A sírban lévő kalcinált csontszilánkok vizsgálatára csak később kerülhet sor.⁴

Magyarországról a nagyrecsein kívül csak Bucsuról (Vas megye) ismerünk kelta agyagcsörgőt. Egy kelta temető egyik szórthamvas sírjából került felszínre a különleges formájú, csillag alakú agyagcsörgő. A sírban talált mellékletek (vas övlánc horogban ill. karikában végződő hosszú és egy-egy karikában végződő rövid tagja, két vasfibula, egy bronzkarika) és a csontmaradványok alapján a temetkezés a LT C periódus elejére keltezhető fiatal felnőtté lehetett (ILON 2008: 289-290). Az övlánc miatt Ilon Gábor feltételezi, hogy az elhunyt fegyveres fiatal férfi volt, és a csillag alakú (asztrális szimbólum) agyagcsörgő a halott valamilyen különleges szerepére is utalhat. A lelet közlője több variációt is felvet: fegyveres számára amulett; védelem és gyógyítás kapcsolata; papi-varázsló-orvosló ember, megjegyezve azt, hogy ezek a feltételezések nagyon mocsaras területre vezetnek. Két szellemes rekonstrukciót is készített a csörgő hordására, használati módjára (ILON 2008:

Abb. 6, 5-6.). Véleménye szerint a csörgő egy kelta isten attribútuma, nem gyerekjáték, inkább zajkeltő eszköz valamilyen ceremóniánál (Ilon 2008: 294), és ezzel a véleményével egyetérthetünk mi is. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy maga a vas övlánc még nem egyértelmű bizonyítéka a fegyveres jellegnek. Az kétségtelen, hogy leggyakrabban a kardhoz tartozóan kerülnek elő ezek az övlánccok, azonban ismerünk olyan csontvázas sírt Reziből, ahol ilyen övlánc volt a halott kislány derekán (HORVÁTH 1987: 106-108, Fig. 40-41.), és egy szabadi hamvasztásos női temetkezésnél is a női viseleti tárgyak (fibulák, karperecek, nyaklánc) mellett vas övlánc-részt is találtak (HORVÁTH–NÉMETH 2009.) Természetesen ezeket az extrém eseteket magyarázhatjuk úgy is, hogy a férfi hozzátartozó övét vihette magával a túlvilágra az elhunyt nő. Emellett még az is elgondolkodtató, hogy a bucsui hamvasztásos sírban nem volt egyéb fegyverre utaló töredék sem (pl. pajzs-szeg, –keret, kardhüvelytöredék).

Már korábban említettük, hogy a csörgők lehetnek hangszerek, a vallási szertartások és a bajelhárítás eszközei és egyszerűen gyerekjátékok, attól függően, hogy mihez használták őket. A kutatás sokszor kategorikus álláspontot fogalmaz meg, például hogy a csörgő csak gyerekjáték lehetett. Különösen az utóbbi időben vélik így a kutatók.⁵ Ugyanakkor elképzelhető kettős funkció is: a gyerek által használt csörgő egyben bajelhárító szerepet is betölthetett a csörgés előidézésekor. Az agyagsörgők legtöbbször gyereksírok mellékleteként látnak napvilágot (PAULI 1975: 186). A

zajkeltő mellékletek, az amulettekkel együtt különösen a gyerek- és a fiatal női temetkezéseknél kerülnek felszínre (MAIER 2004: 141-142). Egyes kutatók (H. Behagel és B. Stümpel) szellemesen és diplomatikusan fogalmazták meg véleményüket: „*Instrumente gewesen sein könnten, die...einem auf Kinderbestattungen beschränkten Kult dienen.*” (MANDERA 1969: 121). A nagyrécsői csörgőnél nehezebb eldönteni ezt a kérdést, mivel településről származik. Maga az a tény, hogy a csörgőt különleges, egyedülálló, a kelták szexuális-termékenységi elképzeléseivel kapcsolatos ábrázolással látták el, azt sugalmazza, hogy nemcsak egy egyszerű gyerekjáték ez a tárgy, hanem annál több „funkciót” is elláthatott. A kelták szexuális elképzeléseiről nagyon keveset tudunk, ennek tárgyi emlékeiről még kevesebbet.

A nagyrécsői és egyáltalán a hasonló nagyságú, tehát marokban elférő, kézbe illő agyagsörgő hangja olyan kicsi, hogy alkalmatlan lehetett ritmust adó hangszerként használni, vagyis úgy, hogy annak hangját távolabb mások is hallhassák. Elképzelésünk szerint az agyagsörgőnk gyerekjáték lehetett, melyen egyedül álló módon megőrizték a gyermekáldást, a termékenységet létrehozó egyik testrészt, melynek így bajelhárító, a további termékenységet biztosító szerepe is lehetett a zajkeltés mellett. Lehetséges az is, hogy nemcsak a tenyérbe való optimális illeszkedés miatt készült tojás alakúra a nagyrécsői csörgő, hanem a tojás, mint a termékenység, az élet szimbóluma is hangsúlyt kapott.

Jegyzet

¹ A lelőhely megelőző feltárását Kvassay Judit (2006. 04. 10–09. 28.), Straub Péter (2007. 03. 26–04. 23.), majd Tokai Zita Mária (2008. 07. 03–07. 10.) vezette. A kelta leletek publikálási jogának átadásáért Straub Péternek tartozom köszönettel.

² Az agyagsörgőről Dr. Adel Rashed radiológus, a nagykanizsai MJV „Kanizsai Dorottya” kórházának orvosa készített röntgenfelvételeket. Szívességét ezúton is köszönöm.

³ Időközben dr. Adel Rashed elvégezte a CT vizsgálatot, melynek eredménye a következő: az agyagsörgő falának sűrűsége 1130 egység, a falban néhány kisebb foltban szerves anyagra utaló soványító részek vannak (+20 és -120 egység közötti sűrűséggel). A csörgő belsejében lévő hét kisebb-nagyobb golyócska anyagsűrűsége a falhoz hasonlóan 1130 egység, vagyis agyagból készültek.

⁴ A hattersheimi kelta agyagsörgőről az interneten szereztünk tudomást, a Hattersheimer Geschichtsverein honlapjáról, valamint különböző újságcikkekből. Az agyagsörgőt kiállították a „Kelten am Glauberg und in Hattersheim. Der Kelten-Fürst und die armen Verwandten” című, a hattersheimi kelta temető leleteit bemutató kiállításon (Nassauer Hof, Hattersheim), mely 2008. november 27–2009. január 31. között volt látogatható (Internet: Frankfurter Rundschau).

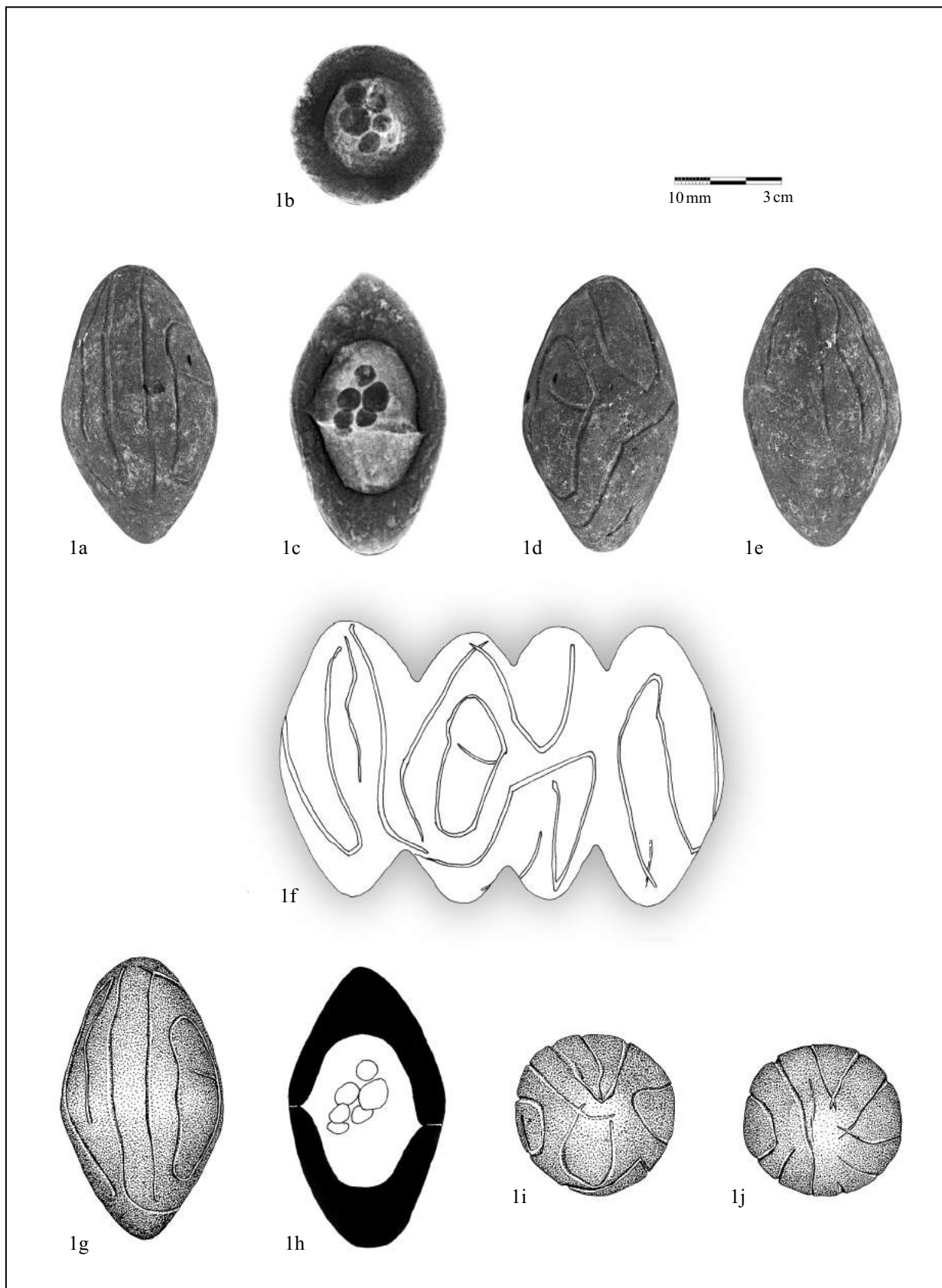
⁵ Ugyancsak az interneten található a Kreisarchäologie Dingolfing-Landau sorozat 9. számaként egy összefoglaló cikk erről „Minigeschirr und Rasseln: Nicht mytische Kultobjekte, sondern Spielzeug für Kinder. Serie zur Kreisarchäologie (9): Interpretationen sind oft schwer zu machen – Wir Archäologen am Boden bleiben.” címmel.

Irodalom

- GUBA, Szilvia–SZEVERÉNYI, Vajk
2007 *Bronze Age bird representations from the Carpathian Basin*. *CommArchHung.* 75-110.
- FRIES, Jan
2003 *Cauldron of the Gods*. A manual of Celtic magick. Oxford.
- HEUN, Susanne
1999 *Besiedlungsgeschichte der Laténezeit am Beispiel des Landkreises Offenbach*. Siedlungsgeschichtliche Auswertung von Altfunden und neuen Fundstellen im Hinblick auf Kontinuitätsfragen. Doktori disszertáció, Phillips-Universität Marburg/Lahn. (Interneten elérhető: archiv.ub.uni-marburg.de)
- HODSON, Frank-Roy
1968 *The La Tène Cemetery at Münsingen-Rain*. Catalogue and relative Chronology. *Acta Bernensia* 5, Bern. 1968.
- HORVÁTH, László
1987 *The surroundings of Keszthely*. In: *Corpus of Celtic finds in Hungary I. Transdanubia 1*. (Ed.: Kovács, T.–Petres, É. F.–Szabó, M.) Bp., 63-178.
- HORVÁTH László–NÉMETH Péter Gergely
2009 *Kelta temető leletei Szabadiből (Somogy megye)*. Megjelenik a *ComArchHung* következő számában.
- ILON, Gábor
2008 *Eine sternförmige keltische Klapper aus dem Gemarkung der Gemeinde Bucsu*. In: *Cultus Deorum Studia Religionum ad Historiam Vol. I: De Oriente Antiquo et Regione Danuvii Praehistorica* (In Memoriam István Tóth) Pécs-Bp., 289-302.
- KRIŽ, Borut
2001 *The Celts in Novo Mesto*. Exhibition Catalogue. Novo Mesto.
- KRIŽ, Borut
2005 *Novo Mesto VI. Mlajšeželeznodobno grobišče*. Late Iron Age Cemetery. Kapitljska njiva. *Carniola Archaeologica* 6, Novo mesto: Dolenjski Muzej.
- MAIER, Bernhard
2004 *Die Religion der Kelten*. (C. H. Beck kiadó, 2. kiadás.)
- MANDERA, Heinz-Eberhard
1969 *Spätlaténezeitliche Tonrasseln aus Wiesbaden und Hochheim, Kr. Maintaunus*. In: *Marburger Beiträge zur Achäologie der Kelten*. Festschrift für Wolfgang Dehn zum 60. Geburtstag am 6. Juli 1969. *Fundberichte aus Hessen*. Beihefte 1, Bonn, 112-121.
- PAULI, Ludwig
1975 *Keltischer Volksglaube*. Amulette und Sonderbestattungen am Dürrnberg bei Hallein und im eisenzeitlichen Mitteleuropa. *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 28, München.
- SCHAAF, Ulrich
1972 *Bemerkungen zum Übergang von der Späthallstatt zur Früh-laténezeit*. *HBZA* 2, 181-218.
- SPINDLER, Konrad
1996 *Die frühen Kelten*. Stuttgart. (Az 1983. évi 3. újbóli kiadása.)
- STRAUB Péter
2007 *Nagyrecse, Bakónaki-patak*. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006*. Bp., 238 (236. lh).
- STRAUB Péter
2008 *Nagyrecse, Bakónaki-patak*. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2007*. Bp., 250 (243. lh).

1. kép Nagyrécsé–Bakónaki-patak. A lelőhely topográfiai elhelyezkedése és a kelta objektumok összesítő térképe az agyagsörgő előkerülési helyével

2. kép Nagyrécsce–Bakónaki- patak. A kelta agyagsörgő rajza, fényképe, röntgen-képe és díztésének kiterített rajza

Müller Róbert

Guzsalyok és orsógombok Pannóniában

1. Jelképes vagy díszguzsalyok

2000-ben, a Keszthely-fenékpusztai késő római erőd déli fala előtti feltárás során, az erődből dél felé vezető egykori római út nyugati oldalán elhelyezkedő temető két sírjában is, egy számomra ismeretlen tárgy került elő.

2000/82. sír. Ny-K tájolású női sír. A 185 x 83 cm-es sírgödörben 95 cm mélységben jelentkezett a téglasír teteje. Ez öt-öt, háztetőszerűen egymásnak támasztott peremes tetőfedő cserépből (tegula) állt. A teteje 126-130 cm mélységig tartott. Alatta a sírgödör hosszoldalai mentén öt ill. hat rétegben, agyagba rakva 22-24 cm széles, vegyes téglakő falazat következett. Így egy 183 cm hosszú, 39-30 cm széles, a lábaknál szűkülő, 36 cm magas üreg keletkezett. 166 cm mélységben a puszta földre került hátára fektetve, nyújtott testhelyzetben a halott, akinek jobb alkarját kissé behajlították. Néhány csont állati bolygatás következtében elmozdult. Vázhossz: 143 cm. Mellékletek: **1.** Tizenkét különböző méretű, részben sérült, hordó alakú gyöngy, vékony aranylemezből; **2.** A bal kézen vékony ezüsthuzalból készült fejcsigolyú köbetéttel és két-két granulációs gömbbel díszítve; **3.** A jobb lábszár külső oldalán gömbtestű, a szűk nyakán üvegfonal rátéttel díszített, egyfülű üvegkorsó, M: 16 cm; **4.** Az üvegkorsó mellett 20,8 cm hosszú bronztárgy. A vékony lemezből hajlított henger átmérője közepén 0,8 cm, végei felé 0,5-0,6 cm-ig szűkül. Felső végéhez közel egy kettős lemezből készült kerek, 2,4 cm átmérőjű korong van, amelynek szélén 11 lyuk látható. Középre egy egyszerű, 2 cm átmérőjű lemezkorongot, alulra pedig egy két, préselt félgömbből összeállított dísz húztak, amely egy átlukasztott nyúlványban végződött. Ebbe egy 8-as alakú kis láncszem került, amit egy kis levél alakú lemezke díszített. A bronztárgy mellett egy 1,3 x 1,3 cm-es, négyzetes, préselt bronzlemezke volt, amelynek közepéből egy 0,9 cm átmérőjű gömbszelet emelkedik ki, sarkain lyuk, amelybe 8-as alakú kis láncszemet fűztek, és az

egyikben megmaradt egy ötszögű lemezke. Feltehetően az előző tárgyhoz tartozott; **5.** A sír délkeleti sarkában kisméretű, téglaszínű füles korsó, az egykori máz nyomaival. M: 15,2 cm; **6.** Az üvegkorsó mellett egy üvegpohár menthetetlen töredékei, eredeti formája nem határozható meg. Állati bolygatás következtében a sírföldből a következő tárgyak kerültek még elő: egy egyszerű, zárt ezüst huzalgűrű, két, 4-4 bordával díszített ezüstgyűrű, két kopott kisbronz érme: Valens 364-378 között vert, „securitas rei publicae” feliratú és a Valentinianus dinasztia ugyancsak 364-378 között vert és „securitas rei publicae” feliratú érméi.¹ (1. kép)

2000/121. sír. DDNy-ÉÉK tájolású női sír. A kb. 210 x 85 cm-es sírgödörben 82 cm mélységben két 58 x 55 és egy 55 x 55 cm-es nagy téglával ill. a keleti részen egy kőlappal fedték le a sírpítményt. A sír alján három hasonló méretű téglára fektették a halottat. A fenéktéglák szélére mind a négy oldalon kissé befelé dőlve 25 cm magas tégladarabokat állítottak élükre, amelyeket két sorban, vízszintesen 15 cm széles tégladarabokkal fedtek. Így egy kb. 178 cm hosszú, 35 cm széles sírűreg keletkezett. A halottból csak a koponya és a lábszárcsontok egy része maradt meg, a váz többi részének csak a lenyomatát lehetett megfigyelni. Mellékletek: **1.** Bronztárgy az alsó lábszárakon keresztben. Vékony bronzlemezből hajlított, 19,4 cm hosszú bronzhenger, amely közepén 0,9 cm átmérőjű és a végei felé 0,6-0,4 cm-ig szűkül. Felső vége közelében egy kerek, kettős lemezkorong található, amelynek a szélére 12 lyuk került. Ennek a közepén is 2,4 cm átmérőjű az egyszerű lemezkorong, az alárá pedig ugyancsak egy két részből összeállított, nyomott gömb alakú dísz került, amelynek az átlukasztott nyúlványa begömbült, és hiányzik belőle a láncszem; **2.** A jobb alsó lábszár külső oldalán egy üvegedény apró töredékei voltak, formáját nem sikerült meghatározni.

A két sír nem egymás közelében került elő. A 2000/82. a temető északkeleti szélén, a 2000/121. sír pedig tőle délnyugatra, 55 m-re, a déli széléhez közel. Ezt a temetőt a 4. század közepén nyitották meg, a

kopott érmék alapján a 2000/82. sír a 4-5. század fordulójára keltezhető, míg a 2000/121. talán valamivel korábbra, hisz a 2000/107. sír felette került elő (MÜLLER 2009.). A két tárgy fotóját a 2. képen mutatjuk be. Utóbb kiderült, hogy Fenékpusztán már korábban is előkerült egy ilyen eszköz. Radnóti Aladár 1948-ban a déli erődfal előtt, a római út keleti oldalán lévő temetőből tárt fel 27 sírt. A leleteknek és a sírrajzoknak sajnos csak egy része maradt meg, de az 1. sír sírlapján jól látható, hogy a csont karperecekkkel, gyöngysorral, kétsoros csontfésűvel és egy 4. századi érmével eltemetett nő bal alsó lábszárának külső oldalán egy a miénkhez hasonló, felhúzott korongokkal ellátott, hosszúkás bronztárgy volt, és a szöveg meg is nevezi: „bronz guzsaly” (3. kép).²

Először Lányi V. összegzését néztem meg analógiák után kutatva. Itt a női ruhadíszek és sminkeszközök között csak egy felcsúti, a miénkhez hasonlóan keskeny, henger alakú, ötszögletes lemezekkel díszített tárgy³ szerepel (LÁNYI 1972: 173. Abb. 67. 13.), amelyhez a 15. táblázatban egy brigetioi darabot sorolt (LÁNYI 1972: 213.). Ez egy töredék, amely a brigetioi II. temető 1. sírjában került elő, és leírása a következő: „Orsóserű bronztárgy, keskenyedő cső, végén korong, amelynek szélein kis lyukak vannak. H: 14.7 cm” (BARKÓCZI 1961: 102. és XX. T. 2.). A leírás és a fotó alapján egyértelmű, hogy a mi tárgyaink töredékéről van szó. Egy másodlagosan felhasznált szarkofágba eltemetett nő sírjának egyéb mellékletei: csonttű, üvegpalack, két kopott 2. századi, egy törött 4. századi, II. Claudius, II. Constantius és I. Valentinianus (364-367 között vert) érme. Pannóniából több párhuzamot nem ismerek, de Alsó-Ausztriában a közelmúltban két darab is előkerült. Az egyik St-Pölten közelében, Unterradlberg későcsászárkori temetőjében, egy női sírban öt, többnyire bronzból készült hajtű, egy ugyancsak bronzból készült nyakláncapocs (a gyöngyök nyilván szerves anyagból készültek) és egy aranyhuzalból készült hurkos-kapcsos záródású fülbevaló társaságában (NEUGEBAUER 2002: 199. 4018. elszíneződés, 246. Abb. 43. 7., 250. Abb. 47. 1.). A bronztárgy 21.4 cm hosszú, ugyanolyan szerkezetű mint a fenékpusztai példányok, a felső, dupla lemezes korongon 16 lyuk van, a másik végén pedig a nyúlványba fűzött 8-as láncszemből hiányzik a levél alakú lemezke. A másik a Mautern-i (a római kori Favianis) későcsászárkori temető 397. sírjából került elő. A nagy kőlapokból összeállított sírládában három halott nyugodott, a harmadik eltemetésekor a korábbiak vázmaradványait félretolták, és ezek csontjai között került elő egy csontfésűvel és egy agancsból készült orsókarikával együtt (GRÖMER 2004: 465-466. és 467. Abb. 47. a.). A mellékletek alapján ezt a tárgyat is női sírba tették. Ez a tárgy kissé hiányosabb, de a formája meg-

egyezik. 20.1 cm hosszú, 0.6 cm átmérőjű, a két ráhúzott korong átmérője 2.0 és 1.7 cm. Az alsó, két préselt lemezből készült dísz felső vége elkalapált és egy lyukba fűzve egy kis lánc három szeme maradt meg. K. Grömer jelentésében és egy külön dolgozatban (GRÖMER 2004a) részletesen foglalkozott ezzel a tárggyal, amelynek a rendeltetése szerinte is guzsaly.

Úgy véltük, hogy a 2000/82. sírban, a guzsaly mellett talált négyszögletes lemez kidodorodással és sarkaiban láncszemekbe fűzött lemezekkel ellátva a guzsalyhoz tartozhatott. Az anyaga ugyanolyan, de legfeljebb a tárgy felső végéhez rögzíthették volna. A többi guzsalyon nincs ilyen dísz. Előfordul a római tárgyakon, hogy kis rombusz vagy ötszög alakú lemezekkel díszítenek különböző ékszereket (Pl. bronztű fején: KELLNER 1897: 148 és Abb. 45.; nyakláncan: KUZSINSZKY 1920: 71. 91. ábra 11.; KLOIBER 1957: Taf. 48. 14. és Taf. 80. 1a-i.). A mi példányunk méretben és formában is megfelelő párhuzamát Intercisából ismerjük, a délkeleti temető 1304. sírjából (VÁGÓ–BÓNA 1976: 111. és Taf. 27. 1304/1.), de abban nem volt guzsaly.⁴

A guzsaly olyan eszköz, amelyre felerősítik a gyapjút, a len- vagy a kenderszőst, és kihúzza, majd megsodorva a szálakat fonalat fonnak belőlük. A kerek rokka viszonylag fiatal, alig 7-800 éves találmány. Az első rokkák 1300 körül még vízszintes orsóval és kézzel hajtott kerékkel működtek, és ezeknél még különvált a fonás és a csévelés művelete. A 15. század második felétől azonban, a lábbal hajtott szárnyas rokka feltalálásával a két műveletet együtt végezték (GRÖMER 2004a: 178.). Korábban évezredek át a nyárs szerű guzsalyt használták. A néprajzi anyagból még ismertek az öv-, a rúd-, a talpas- és a székes guzsalyok (SZOLNOKY 1979: 330-331.), ezek mind lényegesen hosszabbak mint a mi tárgyaink, és kivétel nélkül fából készültek. Az övguzsalyt a fonó asszony az övébe tűzte, és akár járás közben is fonhatott, amint azt 15. századi ábrázolások is bizonyítják.⁵ A rúdguzsalyt a lábak közé szorítva használták.⁶ Szolnok L. szerint a legegyszerűbb szősz- vagy gyapjúcsomó tartó eszköz a 25-35 cm hosszú kis kéziguzsaly volt, amelynek meglétére csak ókori adatok álltak rendelkezésére (SZOLNOKY 1951: 5.).⁷ Ilyenek pl. a görög vörös alakos vázaképek. Ezek a kis gömbökkel lezárt, rövid guzsalyt a fonó asszony mindig a bal kezében tartja és a jobb kezével húzza ki a szálát, pörgeti az orsót és csévéli, tekeri fel az orsószárra a fonalat. Ábrázolását ülő és álló nővel egyaránt ismerjük (Pl. BLÜMNER 1912: Fig. 47-48. álló, Fig. 51. ülő nőt ábrázol.⁸ 4. kép). De a rómaiak is hasonló guzsalyt használtak, amint azt a híres Kaiseraugst-i Achilles-lemez ábrázolása (VON GONZENBACH, 1984: Abb. 132.; GOTTSCHALK 1993: 494. 14. kép), egy mainzi kéz-

formájú bronznyél, amely a két végén gombszerűen záruló tárgyat tart, a középső korong pedig a szárra húzott gyapjúcsomó miatt nem látszik (Bericht...) vagy egy 6. századi, a tuniszi Tabarkában talált mozaik mutatja (GRÖMER 2004: 467. Abb. 49.). Az ábrázolásokon természetesen nem látszik a guzsaly anyaga. Ez főként fa volt,⁹ de az egyiptomiak és a rómaiak is készítettek guzsalyt nádból vagy sáfrányos szeklicéből (BLÜMNER 1912: 123.). A fonás folyamatát a párkák kapcsán Catullus (64, 311.)¹⁰ is leírta. A fonó nő a guzsalyt a bal kezében tartja, kihúzza egy szálát, amit a hüvelyk és mutató ujjával megpödör, ezt rögzíti az orsón, aztán megpörgeti az orsót, egyúttal kihúzza a szálát a guzsalyon lévő csomóból, majd a sodrott fonalat feltekeri az orsóra. A fonál minősége változhatott, attól függően, hogy kevesebb vagy több anyagot húzott ki a fonó a csomóból erősebb, feszesebb vagy vékonyabb, puhább fonalat nyert. Tudatosan készítették a kétféle fonalat, mert felvetésnél, láncfonálnak a feszesebb, míg vetülékfonálnak a lazább fonalat használták. Már az ókorban is ismerték az övguzsalyt. A lenszálak fonásához inkább ezt használták, mert ezek hosszabbak voltak és így két kézzel tudták sodorni a szálakat (BLÜMNER 1912: 131., GRÖMER 2004: 468-469.).

Bronzból készült guzsalyt már a rómaiak előtt is használtak Itáliában. A Vetulona-i sír a Villanova kultúra idején került a földre. A felső végén rovatkák és kis korongokkal, alsó részén egy nagyobb kúp alakú és kisebb korongokkal díszített tárgyat általában guzsalynak szokták tartani, de formája alapján lehetne akár egy orsó is (KURZINSKY 1996: 9. és 5. kép). Etruszk sírokból ismerünk bronzorsókat (BLÜMNER 1912: 125. Fig. 43-44.), a Tegeaban talált bronzpálca, amelynek közepén egy vékony korong akadályozta meg, hogy a gyapjúcsomó rácsússzon a kézre, az alsó marokrészt pedig astragalos díszítésű már minden bizonnyal guzsaly volt (BLÜMNER 1912: 124. és 125. Fig. 42.). A mi guzsalyaink legfeljebb gyapjú fonására lehettek volna alkalmasak. Azonban ránézésre nem is látszik, hogy milyen törekeny darabokról van szó. A mauterni rossz fenntartású guzsaly alig 13.5 gr, de a két fenékpusztai példány is csak 20 gr volt restaurálatlanul. Ilyen vékonyfalú tárgyak azonnal elgörbültek volna, ha kicsit jobban meghúzzák őket. Ezt azért is hangsúlyoznunk kell, mert K. Grömer (GRÖMER 2004: 469.; GRÖMER 2004a: 173.) szerint ezek igazi guzsalyok voltak, sőt a tárgyak végén lévő kis láncszemmel ill. láncszemekkel valamilyen magasabban lévő tárgyhoz lehetett rögzíteni őket, és akkor mindkét kézzel lehetett a szálát sodorni, tehát még lenfonál készítésére is alkalmasak lehettek. Ez semmiképp sem állja meg a helyét, ezek a bronzból készült guzsalyok szerintünk csak jelképes tárgyaknak

tekinthetők. Grömer valószínűleg tévedett, amikor a guzsalyok „láncos” végét gondolta az eszköz felső végének. A 82. sírban talált tárgy végén lévő csüngődísz mutatja, hogy az a tárgy alsó vége lehetett csak. Ebben az esetben viszont az átlukasztott peremű korong volt a guzsaly felső végén. A középső korong rendeltetése nyilván az volt, hogy az alsó marokrészt elválassza a felső, gyapjút tartó résztől. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a felső korong pereme azért lett sűrűn átlukasztva, mert abba valamilyen szerves anyagot fűztek, ami jelképezhette az igazi guzsalyra erősített gyapjú csomót. Az semmiképp sem lehet véletlen, hogy valamennyi tárgyon ez a felső korong különböző számú lyukakkal áttört.

A sírok egy része – aranytárgy a 2000/82. fenékpusztai és az unterradlbergi sírokban – kifejezetten gazdagnak tekinthető, és a többi sem volt melléklet nélküli szolgasír. Márpedig a fonás, különösen rövid guzsallyal, nagyon fárasztó lehetett, hiszen a bal kezét folyamatosan fel kellett tartani. Ezt a munkát előkelő nők nem végezték, legfeljebb a háziasság jelképeként tehettek guzsalyt a sírjukba. Gorsiumban került elő egy előkelő bennszülött nő, Flavia Usaiu szépen faragott sírsztéléje, amelyen a halott a jobb kezében egy orsógombbal is rendelkező, felcsévélte orsószárat tart, sérült baljában pedig egy vékony szárú tárgyat, amely minden bizonnyal egy kézi guzsaly lehetett.¹¹ Nem valószínű, hogy ez a gazdag, előkelő nő magának és családjának font volna. A köznyelvben még él az a kifejezés, hogy *penzum*, amelynek a jelentése „egy napi adag”, „egy napi teljesítmény”. Eredetileg a latin *pensum* azt a gyapjúmennyiséget jelölte, amit a ház asszonya kimért a rabszolgájának, és amit annak egy nap alatt meg kellett fonnia. Az csak az egyik megoldási lehetőség, hogy a 4. század második felében – az 5. század elején Noricum és Pannonia egyes területein divattá vált a háziasság jelképeként jelképes guzsalyokat tenni egyes gazdagabb nők sírjába. Egy másik lehetőség a mitológiában kereshető. A görög mitológia moirái, ill. a római párkák – Klóthó, Lakheszisz és Atroposz – akik a sors fonalát készítik majd elvágják. Klóthót mindig guzsallyal vagy orsóval, esetleg mindkettővel ábrázolták (PIRLING 1976: 107-109.), Atroposz egyik attribútuma pedig az olló. Az élet fonalával kapcsolatosan két felfogás is élt. Az egyik szerint már születéskor megfonták mindenkinek az egész életére szóló fonalat, a másik elképzelés szerint a születéskor kezdik el fonni, és addig tart az élet amíg a fonal el nem fogy, vagy a guzsalyon már nincs gyapjú. De véget érhet az élet úgyis, hogy a fonalat elvágják (EITREM 1932: 2481-2482.). A római szarkofágok ábrázolásainak kedvelt motívumai voltak a párkák. A nők életében egyébként is fontos szerepet játszottak (PIRLING 1976: 109.). A korábbi századokra érvényes

lehetett a párkákkal való kapcsolat, de mint említettük ezek a jelképes bronzguzsalyok kivétel nélkül a 4. század második felére, esetleg az 5. század elejére keltezhető sírokból kerültek elő, amikor már a lakosság döntő többsége keresztény volt. Persze még ebben a környezetben is élhettek a mitológiai párkákra visszavezethető babonák, különösen ha hirtelen halt meg valaki, tehát elvágta az élete fonálát. Talán szülésbe belehalt nők sírjába kerültek ezek a tárgyak? Minden esetre jó lenne tudni az elhunytak pontos életkorát.

Klóthóval kapcsolatosan kell megemlíteni egy különös korszót, amely 1926-ban a győri Serfőző dombi római kori temető feltárása során került elő, sajnos sírösszefüggés nélkül. A 28.5 cm magas, antropomorf, füles korszó a vörösesbarna, helyenként zöldes színű, hólyagos máz alapján feltehetően a 4. század második felében készült (5. kép).¹² A nyak és a fej a kiöntő, előbbit nyakék, utóbbit párta díszíti. A korszó testére applikált karokon két-két karperecet visel, hasán felirat van, amely egy bizonyos Januariusnak kíván minden jót. A tárgyat Nagy L. minden indoklás nélkül felvette a római kori keresztény emlékek közé (NAGY 1938: 90.), majd 1961-ben B. Thomas E. közölte és írta le részletesen, megállapítva, hogy a korszó Klóthót ábrázolja, mert a figura bal kezében egy orsót tart, sérült jobbában pedig egy guzsaly lehetett, és pogány házassági ajándéknak készült (B. THOMAS 1961: 26-28.).¹³ T. Szőnyi E. két ízben is foglalkozott a korszóval, bemutatva a Duna mentén előkerült, teljesen hasonló formájú, kidolgozású korszókat, amelyek minden bizonnyal a győri példánnyal azonos műhelyben készültek. Tekintve, hogy azok semmilyen attribútumot nem tartanak a kezükben, ill. az oroszvári (Rusovce) korszón a nő egyik kezében pohár van, úgy vélte korszónk nem Klóthót ábrázolja. Helyesen állapította meg, hogy a győri figura baljával egy felcsévélt, orsógombbal is rendelkező orsót és egy gypajúcsonnával ellátott kézi guzsalyt tart. A sérült jobbában lévő tárgy nem határozható meg biztosan. Ezért a győri korszó egy humoros fazekas alkotása, és sem a kereszténységhez, sem a pogánysághoz nincs köze (T. SZŐNYI 1986: 22-24.; T. SZŐNYI 2002: 46-50.).

A római kori sírokból ismerünk más, nemes anyagból készült guzsalyokat is, pl. színesfémből, elefántcsontból (HABEREY 1949: 87.; GOTTSCHALK 1993: 486.), de mindenek előtt borostyánból és gagátból készült példányokat. Anyaguk jellegéből adódik, hogy ezeket nem egy darabból faragták vagy esztergályozták ki, hanem több darabból készültek, és középen átfúrva általában egy bronzhuzallal fogták össze őket. Feltehetően nem véletlen, hogy ebből a két anyagból készültek ezek a tárgyak, hisz dörzsölésre elektromossággal töltődnek, és ezért már az ókorban mágikus erőt tulajdonítottak nekik (PIRLING 1976: 106.). Már maga

a tény, hogy drága anyagból készültek, jelzi, hogy nem közönséges, a mindennapi használatra szánt eszközökről van szó. Bár van aki úgy vélte, a házi szorgalom jelképeként kerültek a sírba, és a tárgy közepén húzódnó bronzhuzal ad annyi tartást ezeknek a tárgyaknak, hogy igazi guzsalyként használhatták őket (GOTTSCHALK 1993: 488.), én inkább azokkal értek egyet, akik dísztárgynak, elsősorban Klóthó jelképeként a sírokba tett,¹⁴ tényleges fonásra nem használt guzsalyt tartották (HABEREY 1949: 87.; PIRLING 1976: 106-107.). Ezekre a tárgyakra is jellemző, hogy mindig városi települések temetőiben, szinte kivétel nélkül egyéb mellékletekben gazdag sírokban voltak, tehát előkelő tulajdonosaik nem is szorultak rá, hogy fonjanak. A gagátból készült díszguzsalyok főleg a Rajna-vidéken kerültek elő.¹⁵ Tekintve, hogy a borostyánút provinciánk nyugati határa mentén húzódott az Adria partján lévő Aquileiaig, természetesnek tarthatjuk, hogy a borostyánból készült tárgyak a borostyánút mentén sűrűbben fordultak elő.¹⁶ Sopronból és környékéről több példányt is ismerünk. Bella L. közölte a Csengeri utcában előkerült darabokat (BELLA 1895: 396. 18-19. kép).¹⁷ Jellemzőjük, hogy részben faragott, részben esztergályozott részekből, vashuzallal összefogva állították össze őket és két végükön, ill. középen nyomott gömb vagy korong alakban kiszélesednek.¹⁸ Közreadójuk a hasonló tárgyak rendeltetésére vonatkozó korábbi elképzeléseket is közli: jogar, gyógyító eszköz, amely a köszvény kiűzésére szolgál a kézből, füstölőszer, amit a halott elhamvasztásakor a máglyára vetettek, hajékszer. Mivel mindig női sírokban került elő, ő maga is úgy vélte, hogy a kontyot tartotta, díszítette ez a tárgy (BELLA 1895: 397.). Az 1879-ben a Balfra vezető út mentén talált hamvasztásos temetkezésből egy aranygyűrűn kívül különböző borostyánfaragványok és egy 21 cm hosszú „gyöngytagos pálcika” került elő, amit „a frizura támasztékául használhattak” (BELLA 1896: 257.). A gyöngytag jelen esetben azt jelenti, hogy középen és a két végén korongszerű kiszélesedés figyelhető meg. A borostyán úton nemcsak Savariában (Szombathely) és Poetovioban (Ptuj) került elő, de Emonából (Ljubljana) hat, Aquileiából 13 példány ismert (GOTTSCHALK 1993: 490. 2. térkép, 493, 496-497).¹⁹ A Duna mentén futó limes úton is terjedt ez az eszköz, hisz a brigetioi 2. sírban, – a bronzból készült guzsalyt tartalmazó sír közelében – találtak egy 12 borostyán darabból összeállított, 19.5 cm hosszú, bronzhuzallal összefogott guzsalyt (BARKÓCZI 1961: 103. és XX. T. 1.), és Aquincumból is ismert. Két fő típusát különböztette meg Gottschalk: a Dorweiler és az Aquileia típust. Mindkét típust a három korongszerű, szélesebb tag két részre osztja. Az előzőnél mindkét részben van egy ferde rovátkákkal

vagy bordákkal díszített hosszabb tag, az utóbbinál mindkét rész henger formájú (GOTTSCHALK 1993: 484-486.). A két típus között időbeli eltérést tapasztalt: az aquileiaiak – ide tartozik a pannoniai darabok többsége – az 1. század második felétől a 3. század második feléig voltak használatban, míg a dorweili típus a 3. századra és a 4. század elejére keltezhető szerinte (GOTTSCHALK 1993: 484. és 486.). Ez utóbbi bizonyára tovább élt, hisz a brigetioi példány egy 360-370 tájkára keltezhető temetőrészletben került elő (BARKÓCZI 1961: 111.).

A dorweili típus másik jellemzője, hogy az egyik vége nem korongban, hanem egy kis, csészeszerűen bemélyített tagban végződik. Haberey feltételezte, hogy ez volt az eszköz felső vége, és ennek eredetileg gyakorlati haszna is lehetett, talán egy kis nedves rongydarabkát tettek bele, és a fonó nő a segítségével nedvesíthette meg az ujjait (HABEREY 1949: 87-88.). Ezt azért említjük, mert készültek díszguzsalyok csontból vagy elefántcsontból is, és az ép darabok egyik végén mindig van egy ilyen, külön esztergályozott, kis csésze alakú rész.²⁰ R. Gottschalk ezeket is összegyűjtötte, és szerinte a 2. század végétől a 4. század első feléig voltak használatban (GOTTSCHALK 1996: 483. és 489. 1. térkép).²¹ A fenékpusztai darab Csák Árpád 1901-es feltárása során került elő. A II. világháború végén megsemmisült, de Kuzsinszky publikációjából ismerjük, és tudjuk, hogy a „kerekek csontpálcza, szakaszonként rovátkos, középen lapos csontkoronggal ellátva, felső végén csészealakú” egy gazdag nő téglasírájában volt, hisz egy hosszú illatszeres üveggel, egy ovális fejű ezüst gyűrűvel, öt hordó alakú arany gyönggyel és öt Valens érmével együtt találták (KUZSINSZKY 1920: 73. 11. sír és 94. ábra).²² A fotón jól látszik, hogy több, esztergályozott darabból állították össze. Az érmék alapján pedig a 4. század végére keltezhető. Aquincumból egy hasonló, „kis csészében” végződő csonttárgy töredékét (HAMPEL 1891: VIII. kép 4a-b.) és egy nagyon gazdag női sírból egy másik töredékes példányt ismerünk (KUZSINSZKY 1923: 69. és 5. kép; TOPÁL 2003: 57. és Plate 171. XXVII/11.).²³

2. Vaszguzsalyok

Főleg Keszthely környékén és Valeria tartomány déli részén (Baranya, Tolna megyékben) a késő császárkori temetőkben különböző gyakorisággal kerültek elő olyan 18-32 cm hosszú, egyik végükön hegyben végződő, a másikon néha üreges, többnyire kör keresztmetszetű vaspálcák, amelyek eredetéről és rendeltetéséről különböző elképzelések születtek. A 2000. évi ásatásunk során is találtunk egy ilyen tárgyat.

2000/112. sír. Ny-K tájolású, női sír. A 209 x 65-93 cm-es sírgödör 119 cm mély volt. A halottat két deszka közé temethették, amit deszkákkal fedhettek be. A nyújtott testhelyzetű, hátán fekvő halott bal karját a medencére, a jobbat az ágyékcsigolyákhoz hajlították be. A bal alsó lábszár állati bolygatás következtében elmozdult. Vázhossz: 155 cm. Mellékletek: **1.** Három erősen kopott kisbronz érem, a jobb alkar környékén, a Constantinus dinasztia 341-346 között vert érméi; **2.** A bal alkaron legalább három csont- és egy vas karperec rossz fenntartású maradványai; **3.** A jobb alsó lábszár külső oldalán egyik végén hegyesedő, kör keresztmetszetű, erősen korrodált vaspálca. H: 28.3 cm, a sírban mérve még 32 cm; **4.** Töredékes üvegedény a koponya mögött, formája nem rekonstruálható. A sír a kopott érmék alapján a 4. század második felére keltezhető (1. kép).²⁴

Legelőször Wosinsky Mór közölt ilyen vastárgyat Lengyelről (6. kép) és Gerényesről. A 26 cm hosszú tárgyról azt írta, hogy „tövéen vastag s ellentett élén igen hegyes vaseszköz” (WOSINSKY 1896: 783. és CLXXXIII. t.). Mindkét darab késő császárkori sírból került elő. Dombay szóbeli közlése nyomán nevezték nyársnak (BARKÓCZI 1954: 39. 162. j.; SÁGI 1954: 56. és 75.; PEKÁRY 1955: 19.), de a Pécs környéki temetők közreadásakor – a zengővárkonyi II., a Szentlászló-szentegyedpusztai és a fazekasbodai temetőben 7 sírből kerültek elő ilyen tárgyak – már azt írta, hogy korábban ugyan vasnyársnak tartotta ezeket a darabokat, de lehetnek pecsenyesütő villák, amelyekkel sütés közben a húst forgatták, vagy akár „kézirokkák”, és „fonalat gombolyítottak rájuk.” Tekintve, hogy csak női sírból ismertek, tehát női eszközök voltak javasolta, hogy meghatározásuk legyen egyelőre „hegyes, vas házieszköz” (DOMBAY 1957: 289.). További példányokat Sági K. és Sz. Burge A. tett közzé. Előbbi nyársnak vagy húsvillának tartotta, és mivel több sírban kerámia volt mellette úgy gondolta, hogy erre a hegyes tárgyra tűzve tették az ételmellékletnek szánt húst a sírba (SÁGI 1960: 232.). Utóbbi óvatosabban fogalmazott, és vagy idézőjelek közé tette, hogy „vasnyárs” vagy „vasnyárs szerű házieszköz”-nek nevezte (SZ. BURGER 1968: 94.; SZ. BURGER 1972: 75.; SZ. BURGER 1977: 202.; SZ. BURGER 1979.). Gaál A. sem foglalt állást, a Mőzs-kakasdombi példány „vas házi eszköz” (GAÁL 1979: 34.). Először Lányi V. összegezte ezt a leletípust és 12 lelőhelyről 22 példányról volt tudomása (LÁNYI 1972: 199. 7. táblázat 43.). Szerinte a tárgy rendeltetése bizonytalan, húsvilla nem lehetett, és mivel csak női sírokból ismert, inkább a női munkával, pl. a szövés-fonással állhatott kapcsolatban (LÁNYI 1972: 83.). Bóna I. még nyársnak határozta meg ezt a tárgyat, amellyel rablólútot, souflaki- vagy saslikszerű ételt készítettek,

tehát feltűzték rá a húst, és úgy sütötték meg. Ez már csak azért sem lehet igaz, mert a köpüs végű darabok kivételével, amelyekbe beleerősíthettek egy fanyelet, nem lehetett volna megfogni az átforrósodott vasat, ha meg kellett forgatni vagy ha elkészült az étel (VÁGÓ–BÓNA 1976: 182.). Közben Sági K. egyértelműen állást foglalt, hogy ezek a hegyes vaspálcák guzsalyok voltak (SÁGI 1973: 293.; SÁGI 1980: 103.). Órá hivatkozva utóbb R. Gottschalk is guzsalynak tartotta őket, megjegyezve, hogy ilyen eszközöket csak Pannóniából és Spanyolországból ismer (GOTTSCHALK 1996: 486.).

Bóna I. érdeme, hogy egyértelműen cáfolt egy másik elméletet, amely ezekhez az eszközökhöz is kapcsolódott. Bár már Dombay megjegyezte, hogy Pannonián kívül sehonnán sem ismeri ezt az eszközt (DOMBAY 1957: 290.), mégis egyik bizonyítéka lett, hogy a 4. század közepe táján, II. Constantius uralkodása alatt a Rajna-vidékről egy germán népesség telepedett meg Pannóniában (BARKÓCZI 1954: 39. 162. j.; SÁGI 1954.; PEKÁRY 1955: 19.; DOMBAY 1957: 319.; SÁGI 1960: 188.; SZ. BURGER 1963: 133. stb.), sőt a Halimbán és a Balatonberényben előkerült példányokkal együtt talált Licinius érmék alapján feltételezték, hogy ez a vándorlás már 20 évvel korábban a 320-as években megkezdődhetett (SZ. BURGER 1963: 133.; SZ. BURGER 1968: 96.; SÁGI 1973: 292.). Sági még a Keszthely-dobogói temetőről írott monográfiájában is fenntartotta nézeteit (SÁGI 1981: 103.). Érvelésének buktatóira az orsógombok kapcsán még visszatérünk, itt csak utalunk arra, hogy elképzeléseinek tarthatatlanságára már Bierbrauer is rámutatott könyvkritikájában (BIERBRAUER 1984: 801.).²⁵ Nem volt meggyőződve arról, hogy ezek a hegyes vas-tárgyak valóban guzsalyként szolgáltak, és hiányolta, hogy csak sírokból kerültek elő, és nem ismert ez a lelet településekről. Nos, már Sági utalt arra, hogy a fenékpusztai erőd területéről vagy tucatnyi darab ismert (SÁGI 1960: 232.) ezek közül most kilenc darabot mutatunk be az 7. képen. A magam ásatásán, az északi erődkapu melletti toronyban talált bronzműves műhely leletei között volt két hegyben végződő, 23.8 és 24.8 cm hosszú eszköz, amelyeket lyukasztóként határoztam meg (MÜLLER 1978: 26. és 10. kép 18-19.). Az egyik kalapácsnyomok láthatók, ez bizonyára tényleg lyukasztó volt, de a másik, a karcsúbb darab lehetett akár guzsaly is. A tokodi tábor területén is került elő ilyen eszköz (LÁNYI 1972: 83.).²⁶ És minden bizonnyal a múzeumok régi gyűjteményeiben is lapulnak még ilyen egyszerű, hegyesdő vastárgyak.²⁷ De a Pannónián kívüli területekről is számolhatunk vasguzsalyokkal, csak az ilyen formájú tárgyakat többnyire hegyes vésőnek (pl. PIETSCH 1983: 37-38.)²⁸ vagy lyukasztónak (pl. KOCH 1984: 133.)²⁹ tartották.

A kézi guzsalyok, mint már említettük a római korban is többnyire fából vagy vastag nádpálcából készülhettek, de a most bemutatott vas példányok is valószínűs, a mindennapi életben is használható darabok lehettek. Keresztmetszetük többnyire kerek, de előfordult, hogy lekerekített négyszög volt, mint pl. a Mözs-kakasdombi darab (GAÁL 1979: 18. kép 1.). Általában erősen korrodáltak, ezért csak a jobb állapotúakon fordul elő, hogy a tő díszített, mint pl. a Keszthely-halászárti cella memoriae-nál talált darab, amelyen két körbefutó vonal között rácsminta látható, vagy a Keszthely-Vásártéren előkerült hat példány egyike, amelynek nyélrészét bordák díszítik (SÁGI 1960: Abb. 3. 16. és Abb. 15. 6.). A guzsalyok szára többnyire tömör, de előfordul, hogy üreges, mint pl. Keszthely-Halászárt 1. sír és Keszthely-Dobogó 5. sír (SÁGI 1960: 190. és 208.), vagy szinte köpüs kiképzésű, mint pl. a zengővárkonyi II. temető 12. és 14. sírjában talált darabok (DOMBAY 1957: 289.). Ezekbe nyilván egy fanyelet illesztettek, és ez lehetett akár olyan hosszú is, hogy az övükbe tűzve használták az asszonyok. Mindig csak az egyik végük hegyes, kivételt képez a balatonberényi 28.8 cm hosszú, mindkét végén hegyes darab, amit nem is guzsalynak, hanem orsószárnak határozott meg az ásató (SÁGI 1973: 290. és LXIX. T. 9.).³⁰ Véleményünk szerint tehát nem valószínű, hogy ez a darab orsószár volt, inkább guzsaly lehetett. Ebben az esetben azért lehet mindkét vége hegyes, mert az egyik a nyéltüske, és a fa hosszabbítás rögzítését nem köpűvel, hanem nyéltüskével oldották meg.

Gyűjtésünk szerint Pannónia területén 28 temetőből ismerünk vasból készült kézi guzsalyt. (*1. térkép és 1. lelőhely lista*).³¹ A tárgyak száma temetőnként változó, előfordul, hogy csak egy vagy két példány került elő, de a keszthelyi Vásártérről 6, a dobogói temetőből 12 (SÁGI 1981.),³² a Bátaszék-kövespusztai temetőből 18,³³ a somogyzili temetőből pedig 25 sírből ismert (SZ. BURGER 1979.).³⁴ A sírok, amelyekből előkerülnek általában más mellékletet is tartalmaztak, de távolról sem voltak olyan gazdagok, mint a jelképes guzsalyt tartalmazó sírok. Pl. a Keszthely-dobogói temető 12 guzsalyos sírjából csak egyetlen – az 5. sír – volt téglasír. Ezért feltételezhetjük, hogy azok a nők, akiknek a sírjában vasguzsaly volt, nemcsak ismerték ezt az eszközt, hanem mindennapi életük során használták is azt. Nehéz pontosan meghatározni, hogy miért, milyen céllal, és miért csak ezen a területen kerültek sírba ezek az eszközök. Nem valószínű, hogy kizárólag a hegyes vas rontást elhárító szerepeért, hisz akkor több férfisírban is előfordulhattak volna. Az sem valószínű, hogy a 4. századi, nyilvánvalóan döntően már keresztény vallású köznép körében még olyan élénken élt volna a párkákkal kapcsolatos

hiedelem, mint azt a jelképes guzsalyok esetében feltételeztük. Ezért a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy munkaeszközként kerültek sírba. Ezt a hipotézist erősítheti, hogy néhány esetben, –pl. Keszthely-Dobogó 111. és 115. sír (SÁGI 1981, 103.)–csont orsókarikával együtt került elő a vas guzsaly. De a guzsaly és az orsó egy művelet, a fonás két, összetartozó eszköze, és akkor feltehető a kérdés, hogy miért nincs minden guzsalyos sírban orsó, vagy orsós sírban guzsaly? Erre a kérdésre az orsógombok kapcsán még visszatérünk. Arra kérdésre pedig, hogy miért ilyen behatárolt területen fordulnak elő a vasguzsalyok, az a válasz adható, hogy feltehetően csak itt vált divattá valamikor a 4. században a kézi vasguzsalyok használata. A provincia és a birodalom többi területén fonáshoz továbbra is szerves anyagból készült guzsalyokat használhattak. Ezek ha netán sírba is kerültek, nem maradt nyomuk.

3. Orsók, orsókarikák

A guzsalyon lévő gyapjúcsomóból vagy szöszből kihúzott, és a bal kéz hüvelyk és mutató ujjával már kissé megsodort szálakat a jobb kézzel pörgetett orsó segítségével sodorták fonallá. Az orsó egy 20-30 cm hosszú, mindkét vége felé hegyesedő pálca, amelyre alul, a pörgetés megkönnyítésére, lendkerékként egy karikát erősítettek. Mint említettük, bizonyos területeken ismert volt a karika nélküli orsó is. Az orsó nemcsak a fonás eszköze volt, de a vertikális szövészeknél vetüléként is szolgálhatott, így a rácsévélt fonal lett a vetülékfonal. Persze ahhoz, hogy a láncfonalak közt át tudják bujtatni az orsót, az orsókarikát le kellett húzni róla (SZOLNOKY 1981: 111-112.), amit aztán a következő orsópálcán újra felhasználhattak. A többnyire agyagból égetett orsókarikákat, –vagy ahogy a régészetben többnyire nevezik orsógombokat– az újkőkortól használták, gyakori leletei a településobjektumoknak, és bizonyos kultúrákban vagy népeknél a temetkezéseknek is. Az orsó vagy orsószár többnyire fából készült, így csak különleges körülmények között konzerválódott.³⁵

Orsógombot a fenékpusztai késő római temetőkből is ismerünk. Már Lipp V. megjegyezte, hogy az 1885-ös feltárás során orsógombokat is talált (LIPP 1886: 144.). Ugyancsak említettük a feltehetően 1980-ban előkerült, sírösszefüggés nélküli, üvegből készült orsógombtöredéket, de a legutóbbi feltárásunkon mi is találkoztunk ezzel a tárggyal.

2000/90. sír. Ny-K tájolású, rossz megtartású női sír, a csontok egy része felszívódott, csak lenyomata maradt. A 200 x 74 cm-es, 139 cm mély sírgödörben koporsónyomot nem tudtunk megfigyelni, de az állati bolygatás következtében elmozdult csontok és mellék-

letek erre utalnak. Az elhunytat nyújtott testhelyzetben, hátára fektetve temették el. Bal karját a medence szélére hajlították, egy kargyűrű alapján a jobbat is. Vázh.: 155 cm. Mellékletek: **1.** ezüstből készült, nyitott huzalkarikák a koponya két oldalán és a törzs-től jobbra, átmérő: 1.1-1.3 cm; **2.** Üveg és üvegpaszta gyöngyök a nyak tájékán és a törzs jobb oldalán. A gyöngysorra két bronzlemezből készült lunula-csüngőt is felfűztek; **3.** A bal alkaron egy bronzból öntött, kör keresztmetszetű, nyitott karperec, a végei bordákkal díszítve ill. ellapítva és áttörve. Átm.: 6.8-7.0 cm; **4.** A jobb alkaron bronzlemezből készült, üreges kargyűrű, amit egy ráhúzott muff zárt. Átm.: 6.6 cm; **5.** Agyagból égetett, barna, bikónikus orsógomb a jobb bokától jobbra. Átm.: 3.2 cm, M: 2.2 cm (1. kép). A fenékpusztai és az összes többi sírból előkerült orsógombról joggal feltételezzük, hogy szerves anyagból, mindenekelőtt fából készült orsószárra húzva került a földbe.

Az orsógomb különböző korokban és különböző népeknél eltérő gyakorisággal került a házimunka jelképeként a női sírokba. Különösen gyakoriak az orsógombok a késő császárkori szarmata és germán sírokban, így előfordulásuk egyes késő római kori temetőkben óhatatlanul a 4. század közepére feltételezett germán betelepítés egyik érve és bizonyítéka lett. E. Keller a dél-bajorországi késő római kori temetők feldolgozása során, –amelyek kiértékeléséhez a pannóniai anyagot is áttekintette– mivel bajor területen csak Göggingenből ismert 4. századi orsógombot, nyilvánvalóan a magyar kutatás hatására, elfogadhatónak tartotta, hogy az orsógombok idegen elemek bevándorlásának bizonyítékai a pannóniai késő császárkori temetőkben (KELLER 1971: 114. és 181.).³⁶ Elképzeléseit később is fenntartotta, a Neuburg an der Donau-i temető 12. és 24. sírjában talált orsógombokat elbai germán hatásnak tulajdonította (KELLER 1979: 23. és 44.). Sőt még az az ötlet is felmerült, hogy a 380-as foederati-betelepítés előtt nem kerültek orsógombok a sírokba (SALAMON–BARKÓCZI 1980: 77.). Holott ha ritkán is, de már korábbi császárkori temetkezésekben is előfordult, pl. a Sopianae-i (pécsi) R/279. urnasírban (FÜLEP 1977: 51.) vagy az Aquinicum-i (Óbuda-Bécsi út) V/31., a 2. század második felére keltezett, ugyancsak hamvasztásos sírban (TOPÁL 2003: 17. és Plate 14. 31/5.). Tőlünk Ny-ra sem ismeretlen, pl. a Klosterneuburg, 15. és 20. sír (NEUGEBAUER–MARESC–NEUGEBAUER 1986: 363. és 369. Taf. 17.5 és 23. 8.) vagy a limestől egészen távol, Tirol belsejében, Salurn, 125. és 126. sír (NOLL 1963: 99.).³⁷ De megemlíthetjük a szlovéniai Vranje melletti Ajdovski Gradec magaslati telepén, egy templom körüli, 5. századi sírban talált esztergályozott csont orsógombot is (PETRU–ULBERT 1975: 102.), sőt

Itáliában sem ismeretlen, főleg Friaul környékén került gyakrabban a női sírokba (RIEMER 2000: 241.). Tekintve, hogy mindig női sírok melléklete, feltételezhető, hogy a szorgalmasan végzett házimunka jelképeként tették a sírba. De arra a kérdésre már nem tudjuk a választ, hogy miért csak egy-két darab kerül elő temetőnként?

Joggal vetette fel Bóna, hogy mivel a szarmata és a germán női sírokban gyakori az orsógomb, a pannóniai, késő császárkori temetőkben viszont általában csak 1-2 példány fordul elő, ez nem lehet egy germán betelepítés bizonyítéka, mert akkor sűrűbben kellene nálunk is előfordulnia (B. VÁGÓ–BÓNA 1976: 203.). Sági a bevándorlás- elméletet furcsa érveléssel igyekezett megvédeni. A dobogói temetőben csak 5 sírból került elő orsógomb,³⁸ ez a 35 biztosan női temetésnek ugyan csak 14.3 %-a, de ha feltételezzük, hogy a guzsaly szorosan összefügg az orsóval, tehát 10 guzsallyal ellátott sírban³⁹ faorsónak is kellett lennie, akkor már a női sírok 45.7 %-ában volt orsó, ez az arány pedig már megfelel a germán temetők átlagának (SÁGI 1981: 103.). Ezt az érvelést Bierbrauer sem tudta elfogadni (BIERBRAUER 1984: 801.).

A fordított érveléssel is találkozhatunk, hisz Gottschalk azt vetette fel, hogy azokban a sírokban, amelyekben orsógomb van, feltételezhető egy fa guzsaly jelenléte (GOTTSCHALK 1996: 494.). A mindennapi életben, a fonás munkafolyamatában valóban szorosan összetartozott a guzsaly és az orsó, de ez nem feltétlenül kell, hogy azt jelentse, a sírba is csak együtt kerülhettek. Ha ilyen szoros lett volna a kapcsolat, akkor a jelképes- vagy dísz guzsalyok mellé ugyanolyan díszes orsóknak kellett volna kerülniük, mint ahogy négy esetben ez elő is fordult (GOTTSCHALK 1996: 493.). Az egyik példa az 1912-ben, Aquincumban, a Bécsi úton előkerült gazdag sír, amelyben a csontguzsaly mellett csontból készült, mindkét végén hegyesedő csont orsószerű és ráhúzva, pontkörökkel,

árkokkal díszített, gömbszelet alakú, esztergályozott csont orsókarika volt (KUZSINSZKY 1923: 69-70. és 5. kép; TOPÁL 2003: 57-60. és Plate 170. XXVII/8, 11.).⁴⁰ Nem ez az egyetlen csontból esztergályozott orsógomb Pannóniában. Megemlíthetünk pl. egy másik aquincumi sírt (TOPÁL 1973: 72. VII/7. sír), a pilismaróti temető 11. (BARKÓCZI 1960: 116.) vagy a dobogói temető 111. és 115. sírját (SÁGI 1981: 103.). Űvegből is készülhettek amint azt a már említett fenékpusztai darab mutatja.⁴¹ Az agyag orsógombok is változatos formát mutatnak: a legegyszerűbb lekerekített, vagy egyenes oldalú, korong alaktól a kúpos vagy a különböző bikónikus formákon át az ötszögletű vagy kalap formájú példányokig. Még christogrammos orsókarika is van (Keszthely-Dobogó, 32 sír: SÁGI 1960: 237. Abb. 53. 3.). Összefoglaló munkájában Lányi hat típust különböztetett meg.⁴² Összesítése szerint a Dunántúlról öt lelőhelyről összesen 9 darabról tudott (LÁNYI 1972: 199. 7. táblázat 46-51.)⁴³ A mi gyűjtésünk szerint 14 lelőhelyről 37 db került elő,⁴⁴ temetőnként többnyire csak 1-2 példány, kivétel Intercisa 4, Keszthely-Dobogó 6 és Csákvár 7 darabbal (2. térkép és 2. lelőhely lista).

A vasguzsalyt és az orsógombot tartalmazó temetők listáját összehasonlítva, csak hat egyezést találunk: Bátaszék-Kövesdpusztá, Intercisa, Keszthely-Dobogó, Keszthely-Fenékpusztá, Majs, és Somogyszil. Úgy tűnik az orsógombot tartalmazó temetők eloszlása egyenletesebb,- mint láttuk a birodalom más provinciáiban is megtalálhatók- és ezek közt nincsen olyan kiugróan magas arány, mint egyes „vasguzsalyos temetők” esetében. Mindebből az következik, hogy a különböző típusú jelképes- vagy díszguzsalyok, a fonásra alkalmas, vasból készült kézi guzsalyok és az orsógombbal ellátott fa orsószerű elterjedése eltérő volt, és minden bizonnyal részben más hiedelmek, elképzelések alapján kerültek a késő császárkorban a női sírokba.

1. Lelőhely lista: kézi vasguzsalyok

(A lelőhelyeket ABC sorrendben közlöm, a sorszám az elterjedési térképen jelzi a lelőhely helyét, ahol csak hivatkozás van a lelőhelyre megadom a pontos bibliográfiai adatot.)

1. Balatonberény (SÁGI 1973)
2. Balatonfüred (CSIRKE 2004)
3. Bátaszék-Kövesdpusztá (V. PÉTERFI 1993)
4. Bogád (SZ. BURGER 1963)
5. Bölcske (B. VÁGÓ–BÓNA 1976, 182. 7. j.)
6. Esztergom (H. KELEMEN 2008)
7. Fadd (B. VÁGÓ–BÓNA 1976, 182. 7. j.)
8. Fazekasboda (DOMBAY 1957)
9. Feked (SZ. BURGER 1968, 94.)
10. Gerényes (WOSINSKY 1896)
11. Gödrekeresztúr (SZ. BURGER 1968, 94.)
12. Halimba (SZ. BURGER 1968)
13. Intercisa (SÁGI 1954, 56 DOMBAY 1957, 274.; B. VÁGÓ–BÓNA 1976, 182. 3. j.)
14. Karmacs (SÁGI 1960)
15. Keszthely-Dobogó (SÁGI 1981)
16. Keszthely-Fenekpuszta (eddig közöletlen)
17. Keszthely-Halászlét (SÁGI 1960)
18. Keszthely-Vásártér (SÁGI 1960)
19. Lengyel (WOSINSKY 1896)
20. Majs (SZ. BURGER 1972)
21. Mőzs-Kakasdomb (GAÁL 1979)
22. Mucsfa-Szárászpuzta (SZ. BURGER 1977)
23. Nemesvámos-Balácapuzta (CSIRKE 2004)
24. Somogyszil (SZ. BURGER 1979)
25. Szentlászló-Szentgyedpuszta (DOMBAY 1957)
26. Szomor-Somodor puzta (SZ. BURGER 1974)
27. Tótvázsony (KUZSINSZKY 1920)
28. Zengővárkony II. (DOMBAY 1957)

2. Lelőhely lista: orsógombok

(A lelőhelyeket ABC sorrendben közlöm, a sorszám az elterjedési térképen jelzi a lelőhely helyét)

1. Aquincum (HAMPEL 1891; KUZSINSZKY 1923; TOPÁL 1993; TOPÁL 2003)
2. Bátaszék-Kövesdpuzta (V. PÉTERFI 1993)
3. Csákvár (SALAMON–BARKÓCZI 1971; SALAMON–BARKÓCZI 1980)
4. Esztergom (H. KELEMEN 2008)
5. Intercisa (B. VÁGÓ–BÓNA 1976)
6. Keszthely-Dobogó (SÁGI 1960; SÁGI 1981)
7. Keszthely-Fenekpuszta (LIPP 1886, 144; eddig közöletlen)
8. Kisdorog-Hegyiszántók (V. PÉTERFI–VÁRADY 1988)
9. Majs (SZ. BURGER 1972)
10. Pilismarót (BARKÓCZI 1960)
11. Ságvár (SZ. BURGER 1966)
12. Somogyszil (SZ. BURGER 1979)
13. Szabadbattyán (SALAMON–BARKÓCZI 1980)
14. Szentendre (MARÓTI–TOPÁL)

Jegyzet

¹ Az érmek meghatározásáért Dr. Torbágyi Melindának tartozom köszönettel.

² KBM* Adattár ltsz.: 84.234.1.

³ HAMPEL 1881: 143. szerint ez egy „fődeles illatszertartó tok”.

⁴ Csak érdekességként jegyezzük meg, hogy a néprajzi anyagból ismertek kis három- vagy ötszögű lemezekkel díszített, kovácsoltvas guzsalytűk (MAGYARSÁG NÉPRAJZA I. 361. 1065. kép).

⁵ HENISCH 1995: 328. 68. kép 15. század végi, francia, november- ábrázolás, 329. 69. kép 1490 körül, flamand, április-ábrázolás. Ugyanígy fonó csángó asszonyt örökített meg a MAGYARSÁG NÉPRAJZA I. az 1064. képén.

⁶ Érdekes ábrázolás a 14. század elejéről a Holkham Képes Bibliában látható, amelyen Éva ilyen guzsallyal fon (CAMILLE 1995: 261. és 263. 39. kép).

⁷ Sági mutatta be átrajzolva egy szlavóniai, 1490 körül készült freskó részletét, amely szerinte a gomb nélküli orsót ábrázolja (SÁGI 1973: 293. és 65. kép). A rajzon három bal kéz látható, mindháromban egy rövid pálca van, az egyik csupasz, a másikon egy szősz vagy gyapjúcsomó, a harmadikon pedig előfonal (németül Vorgarn) látható. Az orsót mindig a jobb kézben tartják, és ezeken a pálcákon nem felcsévélte fonal van, tehát ha a freskó átrajzolása pontos, akkor az a kézi guzsaly középkori ábrázolása!

⁸ I. m. 50. kép állva fonó nőt ábrázol, amint a fonálon keletkezett kisebb csomót kiharapja (BLÜMNER 1912: 133.)

⁹ Nowy Łowiczban került elő egy 2-3. századi, kb. 22.5 cm hosszú guzsaly fából, amelynek végeire egy borostyán és egy üveggyöngyöt húztak (HAHULA 1993: 76-78.).

¹⁰ A latin szöveget és német fordítását közli BLÜMNER 1912: 126.

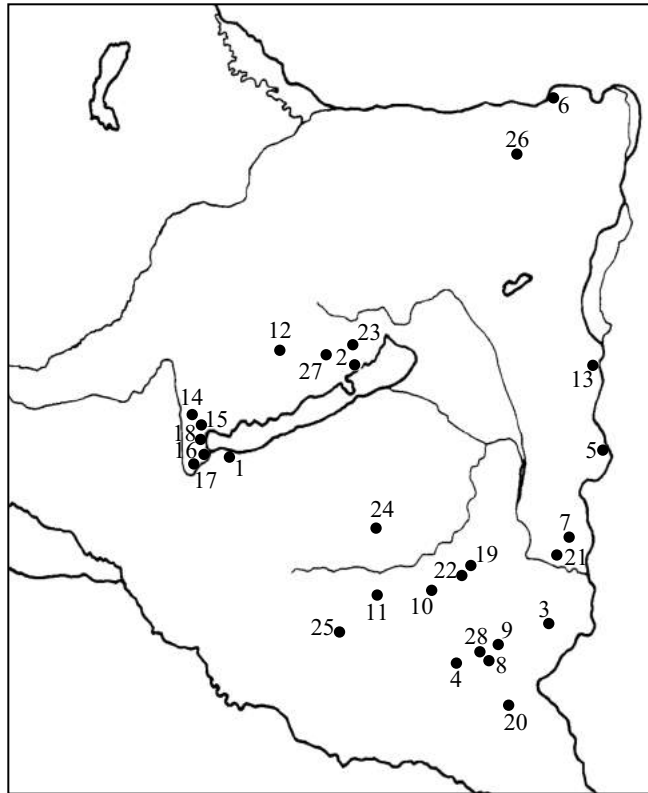
- 11 FITZ (1970: 67. kép) úgy vélte, hogy a vékony, rövid tárgy a nő baljában egy tükör nyele. Véleményünk szerint Sági-nak van igaza, aki guzsaly-nak tartotta a vékony szárú tárgyat (SÁGI 1973: 293.).
- 12 A kitűnő fényképért Tanai Csabának tartozom köszönettel.
- 13 A korszón mindent részletezett a fazekas. Ha ez valóban Klóthót ábrázolta volna, amint az élet fonalát fonja, épp fordítva, a bal kézben kellene tartania a guzsalyt és jobbában az orsót.
- 14 Ennek nem mond ellent, hogy a guzsaly és az orsó Klóthón kívül másoknak is attribútuma volt, pl. Artemisnek és Deidameianak, Achilles feleségének (GOTTSCHALK 1993: 494.).
- 15 A gagátból készült díszguzsalyok a 2-3. század fordulójától fordulnak elő, használatuk felső határa nem ismert (GOTTSCHALK 1993: 486. és 491. 3. térkép).
- 16 Érdekességként jegyezzük meg, hogy importból származó, vagy helyben másolt, borostyán díszguzsalyok a Visztula mentén és ÉNy-Lengyelországban, a Wielbark-kultúra csontvázas sírjaiban is előfordulnak a 2. század végén–a 3. század elején, ahol a görög-latin mitológiát aligha ismerték (WIELOWIEJSKI 1993: 72-74.; PIRLING 1976: 109.).
- 17 Egy kóládában, hamvasztva eltemetett nő maradványai mellett számos más, szépen faragott borostyántárgy is volt.
- 18 BELLA 1895: 397. szerint a 18. képen bemutatott darab felső, csúcsosodó része csontból készült. A szöveg szerint a rajzok 1:1 léptékben közlik a tárgyakat, de ez minden bizonnyal tévedés, hisz azok mérete a rajzon 13.7 és 12.0 cm, holott a hasonló tárgyak 17-20 cm hosszúak.
- 19 A lelőhelylistán a 17. Savaria, a 21. Szombathely!
- 20 Került elő külön is csak ilyen kis csésze alakú csontfaragvány, ezekről feltételezték, hogy fából készült szárra húzták fel őket (GOTTSCHALK 1996: 483.)
- 21 A lelőhelylistán az 1-2. Aquincum (a két tárgy közül csak az egyik guzsaly), a 4. Fenépuszta, a 19. Óbuda!
- 22 A múzeum leltárkönyve szerint színes üvegyöngyök, csontkarperec, öt aranygyöngy, ezüst pecsétyűrről követel, ezüst nyakláncpoccs, bronzkarika, öt bronzérem, üvegcsé és csont tégléke volt a sírban (PEKÁRY 1955: 25. 30. sír).
- 23 Topál J. a sírt a 3. század közepe és a 4. század eleje közti időre keltezte (TOPÁL 2003: 60.).
- 24 Ugyanennek a temetőnek egy másik sírjából is kerülhetett elő már egy hasonló vastárgy. Az 1980/12/9. sír egyik melléklete az ásatási napló szerint egy hagymafejes fibula is volt, ezért feltételezhető, hogy férfi sírről van szó. A múzeum régészeti raktárában a hagymafejes fibulával egy dobozban egy 18.2 cm hosszú, töredékes vaspálcát és egy fél üvegből készült orsógombot találtunk, amelyek feltehetően másik sírból származnak.
- 25 „Die Argumentation des Verf., die „Spinnrocken“ mit Fremdpopulation verbinden zu wollen, fehlt daher jede Beweiskraft.“
- 26 Sajnos a vastárgyak feldolgozásában nem szerepel külön leírva és lefotózva. R. PETŐ 1981: 147. a kocsialkatrészek közt említi rudakat, az építőanyagok között pedig hosszú, kör keresztmetszetű, kisfejű szegeket, amelyek között akár vasguzsalyok is lehetnek.
- 27 A MNM Régészeti Gyűjteményében is van hat ilyen ismeretlen lelőhelyű tárgy (SZ. BURGER 1963: 118. 35. j.).
- 28 A 12. tábla 250-251. kör keresztmetszetűek, vagy a 13. tábla 298-299. négyszögletes keresztmetszetű darabok 17-19 cm hosszúak.
- 29 A 32. táblán a 16-18 cm-es példányok lehetnek akár guzsalyok is.
- 30 Sági szerint a vastárgyon nem volt fanyom, tehát nem lehetett rajta fa orsókarika sem, de erre nem is volt szükség, mert a vas önmagában biztosította a pörgetés lehetőségét (SÁGI 1973: 293.). Ez természetesen nem igaz. A néprajzi anyagban, pl. a magyar nyelvterület keleti és déli részén ismert volt a karika nélküli orsó (SZOLNOKY 1981: 111.), de egy ilyen hosszú vastárgyat nagyon nehéz lendkerék nélkül a tengelye körül pörgetni, ez csak akkor lehet sikeres, ha már megfelelő mennyiségű fonalat csévélték rá.
- 31 Sajnos a lelőhelyek egy részének anyaga közöletlen, csak Sz. Burger A. ill. Bóna I. említik munkáikban, hogy vasguzsaly került elő sírból. Nem vettük fel a listánkra Felcsütöt (HAMPEL 1881: 142.), holott SÁGI (1960: 232.) úgy vélte, hogy a leírásban szereplő „rozsdás vas pálczák” ilyen vasguzsalyok lehetnek. A kóládásír azonban többek között aranyfüggőt, préselt bronzlemezekkel díszített ládikát is tartalmazott (HAMPEL 1881: 143.), tehát kifejezetten gazdag női sír volt, márpedig a vasguzsaly nem ilyen előkelő női sírok jellegzetes melléklete.
- 32 Ezek az 5., 15., 21., 49., 58., 64., 69., 73., 101., 108., 111. és 115.
- 33 Ezek a 13., 22., 24., 56., 57., 69., 74., 76. (2 db), 82., 101., 102., 109., 111., 125., 140., 142., 149. és 153.
- 34 Ezek az 1., 8., 15., 25., 26., 31., 34., 35., 37., 38., 40., 43., 46., 52., 61., 69., 71., 80., 94., 102., 130., 141., 143., 145. és 148. sírok. A 25 sír közül 19 nő, 5 leánygyermek és a 130. sír a hagymafejes fibula alapján valószínűleg férfi.
- 35 A fa orsósárák tartozéka lehetett az orsókampó (Spindelhaken), amit az orsósár végére húztak fel, vagy beelszavartak, és a kampó segítségével rögzítették az orsóhoz a fonalat. Mindkét típus csak karintiai kora császárkori lelőhelyekről ismert (GOSTENČIK 2001: 571-574.).
- 36 Bár azt is megjegyezte, hogy a germán és szarmata sírokban oly gyakori szokás a provinciában nem jutott igazán érvényre, „hat sich nicht durchgesetzt“ (KELLER 1971: 114.)
- 37 A 125. sírban csontból (átm.: 3.1 cm), a 126. sírban kőből (átm.: 4.1 cm) készült orsókarikát talált.
- 38 A 32. sírban két példány is volt (SÁGI 1960: 212. és Abb. 53. 2-3.).
- 39 A dobogói temetőben 12 sírban volt vasguzsaly, de a 111. és a 115. sírban a guzsaly mellett orsógomb is volt.
- 40 Lehet, hogy a másik aquincumi sírban is együtt volt eredetileg a csontguzsaly és a csont orsógomb. HAMPEL 1891: 53. a VIII. kép 8a-b-ről azt írja, hogy „elefántcsont szelence”. A képen alul- és felülnézetben egy kis kerek esztergályozott tárgy látható, amelyet középen átfúrtak, tehát nem lehetett szelence, annál inkább egy gömbszelet alakú, alul homorú orsókarika. Az egyik soproni sírban pedig a borostyán díszguzsalyhoz tartozhatott egy borostyánból faragott orsógomb, ugyanis a sírleletről

- Bella L. azt írta, hogy abból Stornó még megszerzett „egy nagyobb átmérőjű gyöngytagot,” ami akár orsókarika is lehetett (BELLA 1896: 257-258.).
- 41 Talán orsógomb volt az a nyomott gömbalakú, 2.5 cm átmérőjű, színes csíkokkal díszített, átlukasztott üveg-tárgy is a szentendrei temető 53. sírjából, amit üveggyöngy csüngőnek határoztak meg (MARÓTI–TOPÁL 1980: 113. és 16. t. 53/2.). Feltehetően azért nem tartották orsógombnak, mert a sírból elloptak egy hagymafejes fibulát.
- 42 LÁNYI 1972: 163. Abb. 57. 46-50. Az 51. is orsógomb-típus, de azt nem közölte rajzban.
- 43 Ezek a következők: Keszthely-Dobogó 3, Pilismarót 1, Brigetio I. 2, Intercisa 2 és Ságvár 2 db. Ezen kívül a Vösendorf-i temetőből 2, az Au am Leithaberg-iből pedig 1 példányt.
- 44 Ebbe nem számítottuk be a bizonytalan aquincumi és soproni példányokat.

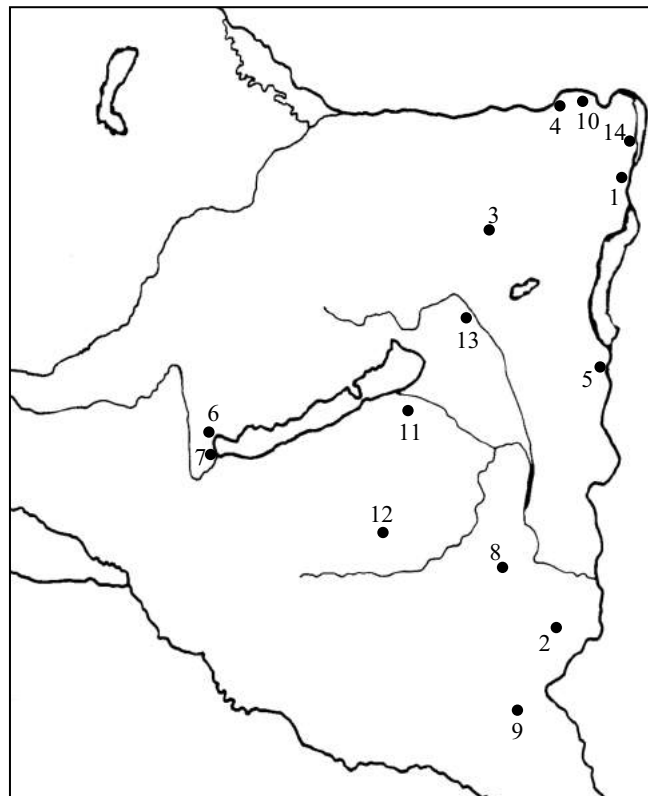
Irodalom

- BARKÓCZI László
1954 *Tábor és lakótelep*. In: Intercisa I. ArchHung 33: 1-42.
- BARKÓCZI László
1960 *Későrómai temető Pilismaróton*. FolArch 12: 111-132.
- BARKÓCZI László
1961 *Adatok Brigetio későrómai történetéhez*. FolArch 13: 95-115.
- BARKÓCZI, László
1994 *Beiträge zur Geschichte der Provinz Valeria im IV-VI. Jahrhundert*. SpecNova 10: 57-135.
- BELLA Lajos
1895 *Római borostyánkő leletek Sopronban*. ArchÉrt 15: 392-400.
- BELLA Lajos
1896 *Római leletek Sopronban*. ArchÉrt 16: 255-259.
- BLÜMNER, Hugo
1912 *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern*. Leipzig, Berlin, 1912.
- SZ. BURGER Alice
1963 *A bogádi későrómai temető*. JPMÉ 1962, Pécs, 111-136.
- SZ. BURGER, Alice
1966 *The Late Roman Cemetery at Ságvár*. ActaArchHung 18: 99-234.
- SZ. BURGER Alice
1968 *Későrómai sírok Halimbán*. FolArch 19: 87-98.
- SZ. BURGER Alice
1972 *Római kori temető Majson*. ArchÉrt 99: 64-100.
- SZ. BURGER Alice
1974 *Római kori temető Somodorpusztán (Komárom m.)*. ArchÉrt 101: 65-101.
- SZ. BURGER Alice
1977 *Későrómai sírok Mucsfa-Szárász-pusztán*. ArchÉrt 104: 189-203.
- SZ. BURGER, Alice
1979 *Das spätrömische Gräberfeld von Somogyzil*. FontArchHung Bp.
- CAMILLE, Michael
1995 „When Adam Delved”. Laboring on the Land in English Medieval Art. In: *Agriculture in the Middle Age*. Ed.: Sweeny, D. Philadelphia, 248-276.
- EITREM, S.
1932 „Moira” címszó. In: RE XV/2. Stuttgart, 2449-2497.
- FITZ Jenő
1970 *Gorsium*. Székesfehérvár.
- FÜLEP, Ferenc
1977 *Roman Cemeteries on the Territory Pécs (Sopiana)*. FontArchHung Bp.
- GAÁL Attila
1979 *Későrómai sírok Mőzs-Kakasdombon*. BÁMÉ 8-9 (1977-1978) Szekszárd, 23-85.
- VON GONZENBACH, V
1984 *Achillesplatte*. In: Cahn, H.–Heinimann, A.: *Das spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst. Derendingen*, 225-270.
- GOSTENČIK, Kordula
2001 *Die Spindelhaken aus Kupferlegierung vom Magdalensberg und aus Virunum in Kärnten*. AKorr 31: 571-579.
- GOTTSCHALK, Raymund
1996 *Ein spätrömischer Spinnrocken aus Elfenbein*. AKorr 26: 483-500.
- GRÖMER, Karina
2004 *Ein Spinnrocken aus einem spätantiken Grab von Mautern/Favianis*. FÖ 42 Wien, 465-469.
- 2004a *Aussagemöglichkeiten zur Tätigkeit des Spinnens aufgrund archäologischer Funde und Experimente*. ArchA 88: 169-182.
- HABEREY, Waldemar
1949 *Ein spätrömisches Frauengrab aus Dorweiler, Kr. Euskirchen*. BJ 149: 82-93.
- HAHULA, Krystyna
1993 *Nowodkryta przęslica z Nowego Łowicza w Województwie Koszalińskim*. ArchWarsz 44: 76-78.
- HAMPEL József
1881 *Római sírok Pannóniában*. ArchÉrt 1: 136-146.
- HAMPEL József
1891 *Aquincumi temetők*. BudRég 3. Bp., 47-80.
- HENISCH, Bridget Ann
1995 *In Due Season: Farm Work in the Medieval Calendar Tradition. in: Agriculture in the Middle Age*. Ed.: Sweeny, D. Philadelphia, 309-336.
- KELLER, Erwin
1971 *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*. MBV 14. München.
- KELLER, Erwin
1979 *Das spätrömische Gräberfeld von Neuburg an der*

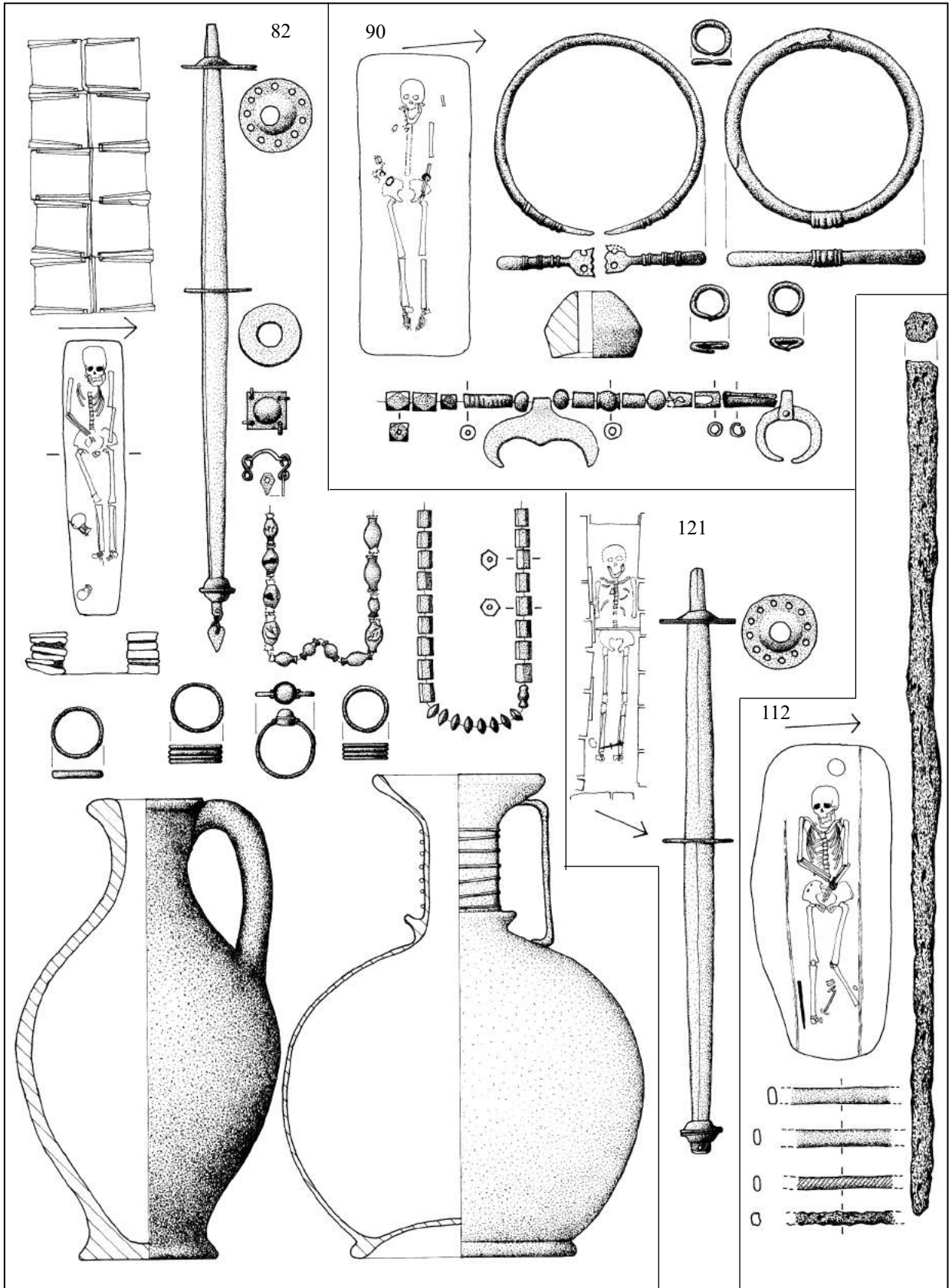
- Donau. MhBV A. 40. München.
- KELLNER, J.
1897 *Römische Baureste in Ilidže bei Sarajevo*. WMBH 5: 131-162.
- KLOIBER, Ámilian
1957 *Die Gräberfelder von Lauriacum, das Ziegelfeld*. FiL 4-5. Linz.
- KOCH, Ursula
1984 *Metallfunde der frühgeschichtlichen Perioden aus den Plangrabungen 1967-1981*. Der Runde Berg bei Urach. 5. Heidelberg.
- VON KURZYNSKI, Katharina
1996 „...und ihre Hosen nennen sie *bracas*” *Textilfunde und Textiltechnologie der Hallstatt- und Laténezeit und ihr Kontext*. InternatArch 22. Espelkamp, 1996.
- KUZSINSZKY Bálint
1920 *A Balaton környékének archaeológiája*. Bp.
- KUZSINSZKY Bálint
1923 *Aquincumi sírlelet*. BudRég 10: 56-73.
- LIPP Vilmos
1886 *A fenéki sírmező*. ArchKözl 14: 137-159.
- BÁTKY Zsigmond–GYÖRFFY István–VISKI Károly (szerk.)
é. n. *A magyarság Néprajza I*. Bp.
- T. MARÓTI Erzsébet–TOPÁL Judit
1980 *Szentendre római kori temetője*. StudCom 9: 95-177.
- MÜLLER Róbert
1978 *V. századi bronzművesműhely maradványai Keszthely-Fenékpusztáról*. ArchÉrt 105: 11-29.
- MÜLLER, Róbert
2009 *Die Gräberfelder vor der Süd-Mauer der Befestigung Keszthely-Fenékpuszta*. S. a.
- NAGY Lajos
1938 *Pannonia sacra*. In: Emlékkönyv Szt. István király halálának kilencszázadik évfordulójára. Bp., 29-149.
- NEUGEBAUER, Johannes-Wolfgang
2002 *Rettungsgrabung im Unteren Traisental in den Jahren 2000 und 2001*. 16. Vorbericht über Aktivitäten an der Abteilung für Bodendenkmale des Bundesdenkmalamtes im Raum St-Pölten-Traismauer. FÖ 40 (2001) Wien, 191-300.
- NEUGEBAUER-MARES, Kristina–NEUGEBAUER, Johannes-Wolfgang
1986 *Ein Friedhof der römischen Kaiserzeit in Klosterneuburg*. ArchA 70: 317-383.
- NOLL, Rudolf
1963 *Das römerzeitliche Gräberfeld von Salurn*. Arch. Forschungen in Tirol II. Innsbruck.
- PEKÁRY Tamás
1955 *Későrómai sírok Fenékpusztán*. ArchÉrt 82: 19-29.
- V. PÉTERFI Zsuzsanna
1993 *Bátaszék-Kövesd pusztai későrómai temető*. WMMÉ 18 Szekszárd, 47-168.
- V. PÉTERFI Zsuzsanna–VÁRADY Zoltán
1988 *A Kidorog-Hegviszántók dűlői későrómai kori temető*. WMMÉ 14 Szekszárd, 179-204.
- R. PETŐ, Mária
1981 *Eisenfunde aus der Festung*. In: Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Hrsg.: Mócsy, A. Bp., 145-157.
- PETRU, Peter–ULBERT, Thilo
1975 *Vranje bei Sevnica*. Frühchristliche Kirchenanlage auf dem Ajdovski Gradec. KiM 12. Ljubljana.
- PIETSCH, Martin
1983 *Die römischen Eisenwerkzeuge von Saalburg, Feldberg und Zugmantel*. SJ 39: 5-132.
- PIRLING, Renate
1976 *Klothos Kunkel*. In: Festschrift für Waldemar Haberey. Hrsg.: Haevernick, T. E.–von Saldern, A. Mainz, 101-109.
- RIEMER, Ellen
2000 *Romanische Grabfunde des 5-8. Jahrhunderts in Italien*. InternArch 57, Rahden.
- SÁGI Károly
1954 *Temetők*. In: Intercisa I. ArchHung 33. Bp., 43-100.
- SÁGI, Károly
1960 *Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely*. ActaArchHung 12: 187-256.
- SÁGI Károly
1973 *Római téglasír Balatonberényben és ókresztény kapcsolatai*. SMK 1: 289-297.
- SÁGI, Károly
1981 *Das römische Gräberfeld Von Keszthely-Dobogó*. FontArchHung Bp.
- SALAMON, Ágnes–BARKÓCZI, László
1971 *Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts*. Alba Regia 10 (1970) Székesfehérvár, 34-80.
- SALAMON, Ágnes–BARKÓCZI, László
1980 *Archäologische Angaben zur spätrömischen Periodisation Pannoniens (376-476)*. MittArchInst 8/9 (1978/1979) Bp., 75-84.
- SZOLNOKY Lajos
1951 *Az Országos Néprajzi Múzeum guzsalygyűjtéménye*. Bp.
- SZOLNOKY Lajos
1979 „Guzsaly” címszó. Magyar Néprajzi Lexikon 2. Bp., 329-331.
- SZOLNOKY Lajos
1981 „Orsó” címszó. Magyar Néprajzi Lexikon 4. Bp., 111-112.
- T. SZÓNYI Eszter
1986 *Arrabona későrómai temetői II*. Nádorváros. Arrabona 22-23: 5-34.
- T. SZÓNYI, Eszter
2002 *Altchristliche Funde im Xántus János Museum, Győr*. Zalai Múzeum 11. Zalaegerszeg, 43-50
- B. THOMAS Edit
1961 *Rómaikori mázas agyag díszedények a győri múzeumban*. Arrabona 3: 17-32.
- WIELOWIEJSKI, J
1993 *Zagadnienie przędlic z czasów Cesarstwa Rzymskiego*. ArchWarsz 44: 69-79.
- WOSINSKY Mór
1896 *Tolnavármegye története az őskortól a honfoglalásig II*. Bp.

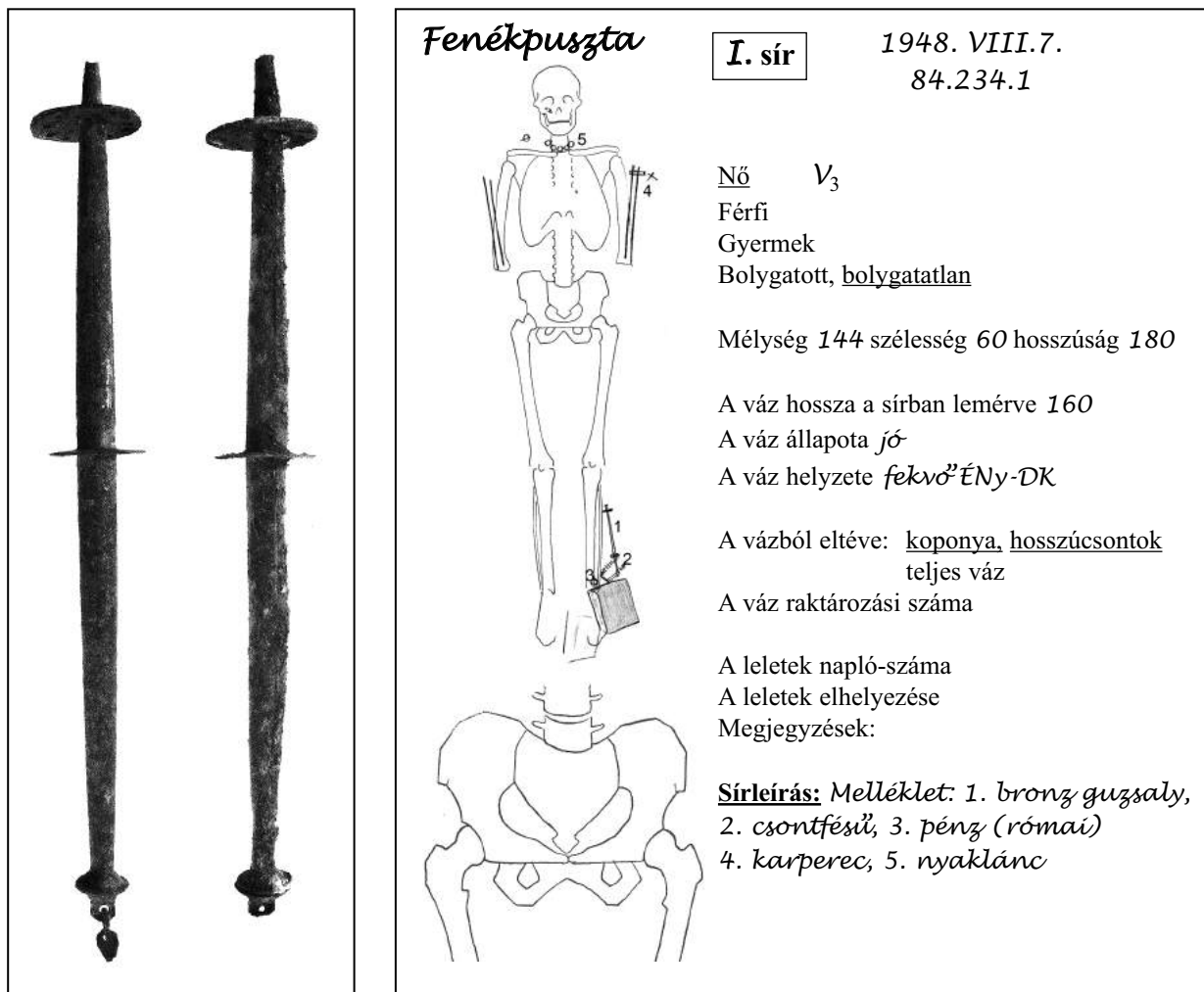
1. térkép A vasguzsalyok elterjedése Pannoniában

2. térkép Orsógombok és orsókarikák Pannoniában

1. kép Keszthely-Fenekpuszta, déli erődíj elotti temető 2000/82., 90., 112. és 121. sír és leleteik

2. kép Keszthely Fenékpusztá, a déli erődfal előtti temető 2000/82 és 121. sírjában talált bronz guzsaly

3. kép Keszthely-Fenékpusztá, az 1948/1. sír sírlapja

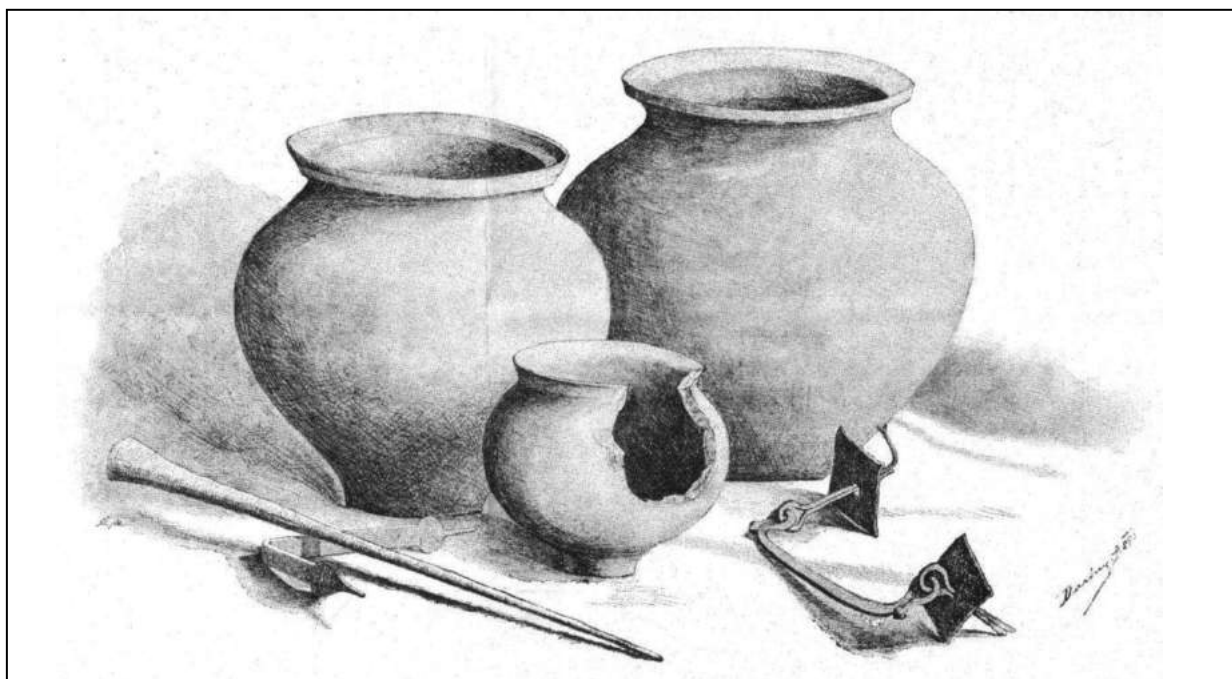
4. kép Vörös alakos vázaképek ülve és állva fonó nők ábrázolásával (BLUMNER 1912 nyomán)

5. kép Győr-Serfőződomb, baljában guzsalyt és orsót tartó női figurát ábrázoló mázas korsó

7. kép Vasguzsalyok a Keszthely-fenekpusztai erőd területéről

6. kép A lengyeli (Tolna megye) késő római kori sírból előkerült vasguzsaly

Balogh Jánosné Horváth Terézia

Katolikus egyházi alkalmak jelölése a rábaközi viseletekben¹

A rábaközi módosabb helységekben, különösen a mezővárosokban – közülük legelőbb Csornán, majd Szanyban, később Kapuvárott – az egységesen magyarnak és egységesen római katolikusnak tekinthető népesség a XIX. század elejétől kezdve feltűnően díszes, színes, helyi jellegű öltözködést alakított ki, gyári és kisipari termékek fokozott felhasználásával. A világi és egyházi nagybirtok megszabta korlátok miatt ingatlanát tovább bővíteni nem tudó gazdag parasztság kultúrkincese lett itt a népviselet, amelynek legjellegzetesebb, legművészebb, legkifejezőbb változatait templomi és egyéb egyházi alkalmakkor hordták. A nevezett helységekben a 19. század végétől kezdve megtelepedő női szerzetesrendek, apácák által működtetett iskolák erősítették a parasztok vallásosságát, ami többek közt megnyilvánult a viseleti kifejező eszközök – kelme, szín, forma, díszítmények, önálló jelölő elemek és mindezek összekombinálása – kelléktárának sokoldalú kiaknázásában, aminek a segítségével árnyaltan utaltak mind a vallásos *egyéni* élet folyamán, mind az egyházi év menetében sorra kerülő *közösségi* alkalmakra.

Néprajzi gyűjtőútjaimon az alkalmak öltözékbeli jelölésének bőséges készletét tudtam föltárni az 1960-as években Kapuvárott. Összehasonlító adalékokat gyűjtöttem Csornán és Szanyban is. – Kapuvári, több helyen is publikált ismereteimet tovább bővítette Laczkovits Emőke évkönyvcikke, a csornaiakat Szalontay Judit megjelent dolgozatai, a szanyiakat Molnár Terézia kéziratos földolgozása. Nyugat-európai divattörténeti és népviseleti háttérismereteket főként Martha Bringemeier tanulmánykötetéből nyertem. A Mária-kultusz öltözködésbeli vetületéhez a „Mariaszell és Magyarország” című kiállítás katalógusa sok tanulsággal szolgált.²

Az egyéni élet korszakainak és a vallás- gyakorlathoz kapcsolódó egyszeri esemé- nyeinek jelölése az ünnepi öltözéken

A Rábaközben a keresztelőjére minden újszülöttet, a család vagyoni helyzetétől függetlenül, értékesebb kelméjű és különösen „cifra” ruhadarabokba öltöztettek. A római katolikus hit szerint a megkeresztelt egyén az első szentség által új emberré, az Egyház tagjává válik, megszabadul az áteredő büntől, és ennek jelülül a templomban fehér ingecskét fektetnek a frissen megkeresztelt kicsinyekre. A „fehér ruha” már a 17. században keresztelési kellék volt a magyar szertartásrend, az esztergomi rituálé szerint. A római katolikus és a bizánci egyházban a hét szentség közül a keresztség színértéke a fehér, a tisztaság jelképe. Otthonról vitt kelléke lehet a szertartásnak a keresztelő takaró, amelynek szerepét a legtöbb falusi közösségben akár milyen ünnepélyesebb kendő, asszonyi fejkendő, fátyol betölthette. A takaró fehér volta viszonylag új igény, új divat jele. A papnak a keresztelés elején violaszín jár bent a sekrestyében, amely a keresztségben a bűnbánat szimbóluma, ez esetben a mindenkivel veleszületett eredendő bűnre utal, amelytől a keresztség old föl. A pap aztán a szertartás során később kint a templomtérben a keresztkútnál fehér stólát ölt. Talán erre rimelt a kapuvári keresztanyák – többnyire fiatal lányok vagy fiatal asszonyok – fehér ruhája. Az egyházi irányítás fontossága az öltözködésben már akkor nyilvánvaló volt, amint az élet későbbi menetében is.

Az elsőáldozásnak, az Oltáriszentség első vételének eseményét Kapuvárott a kisfiúk kabátja mellére tűzött „áldozási bokréta” mutatta, amelynek egyik változatát (1910 és 1930 között) mirtuszt utánzó viasz ágacs-kákból kötötték csokorba, másik formája (1920 és

1940 között) kisebb fehér, lapos mirtuszág viasz utánzata, esetleg kevés gyönggyel díszítve és ráerősítve egy csipkézett préselésű, ovális, kb. 8 cm hosszú papírlapra. Csornán a bokréta piros virágai textíliából voltak, a muskátli-levélhez hasonló zöld levelei papírból. Az alkalmat a lányokon Kapuvárott és Csornán is teljesen fehér ruha, kötény, harisnya (csak a magas szárú füzös cipő sötét), és a nyíratlan hosszú, nyitott hajukon fehér fejdísz jelezte. Kapuvárott az 1910-es évekig a szegényebbek fejére csak egy kis fehér szalagot kötöttek, míg a legtöbb kislány ún. „félkoszorút” viselt félkör alakban hajlított mirtuszágból, azaz mirtuszvirág viasz utánzatából és fehér selyemvirágokból. Csak a legmódosabbaké érte körül fejüket, laposabb vagy magasabb, „tornyos” kivitelben, esetleg fátyollal is kiegészítve. A lányok imára összetett kezére akasztott rózsafüzér tette teljesen templomivá a megjelenésüket (1. kép). Ezt a gazdag parasztlányokról 1918-ban készült felvételt érdemes összevetni a 3. képpel, amelyen egy 1940-ben esküdött nagyszobor lány fehér ruhája előtt sötét a kötény, és a fején nincs fátyol. A parasztnő menyasszonyánál korábban öltött teljesen fehér ruhát és fátylat az iparosok, kereskedők menyasszonya, például két kocsmáros egyszerre rendezett esküvőjének csoportképe dokumentálja ezt a tényt 1919-ből. Az 1. és 3. kép tanúsága szerint az úri, teljesen fehér esküvői ruha és fátyol hatása Kapuvárott a népviselet virágkorában, 1918-ban az elsőáldozási ruhán már jelentkezett, míg magán az esküvőin még 1940-ben sem, csak évtizedekkel később. A rábaközi elsőáldozók haj- és koszorúviselete is menyasszonyi öltözékelemeket tartalmazott. A hosszú nyitott haj Nyugat-Európában a reneszánsz idején a menyasszony megjelenéséhez tartozott hozzá. A középkorban még sokkal általánosabb szerepű, világi és egyházi szempontból is ünnepélyes jelleget hordozó koszorú funkciójának lassanként végbemenő leszűkülése azzal is együtt járt, hogy magasabb körökben elkezdtek színes virágok helyett a fehér mirtuszról illetve annak utánzatából készíteni, templomi, majd speciálisan az esküvői öltözékhez. Fehér változata az elsőáldozási ruhához is „lekerült”. Figyelemre méltó, hogy Kapuvárott a koszorú két fő formája – a zárt, gyűrű alak és a nyitott patkóforma – az elsőáldozási öltözékben egyazon időben egymás mellett élt, mint vagyoni megkülönböztető.

A nagy múltú, pogány kori felnőtté avatási rítusokat felváltó katolikus bérmálás során lép át az egyén a keresztény nagykorúságba, amikor a Szentlélek vétele által megerősödik, hogy a hitét állhatatosan megvallja. E szentség kiszolgáltatása alkalmával a Rábaközben emlékezet óta ugyanúgy öltöztek a gyermekek, mint elsőáldozáskor. A 20. század elején Kapuvárott is „Vótak azok a kedvesnővérek, igen követők, hogy

minden szépen fehér legyen, készítették elő a gyerekeket, megkivánták, hogy a ruha is mindenkié szép egyforma legyen.” Felülről irányított uniformizálás „szólt bele” a népviseletbe. Talán nem is a menyasszonyi ruha hatása ez a fehérség, hanem az általában templomias, régebbi értelmű fehér jelenik meg a bérmálási lányruhán.

A felnőtt legényélet különleges korszaka volt a kötelező sorkatonaság idején a pár hónapig tartó regrutaság, amíg besorozott, de még be nem vonult katona volt valaki. Azalatt a fejrevalóján színes selyemszalagokat hordott: hétköznap keskenyebb és csupán arasznyi hosszúakat, templomban viszont széleseket és közel egy méter hosszán lelógóakat.

Az első felnőtt korszak a női életben a nagylányság. Ebben az életszakaszban gyakorlatilag minden hajadon ún. Mária-lány volt a rábaközi katolikus helységekben a viseletek virágkorában. Ugyanis a 20. század első felében a Mária-kongregációba mindenki beiratkozott, mihelyt „kimaratt az iskolából”, „mer aki be nem iratkozott, lenézték.” Az elemi iskola elvégzése utáni december 8-án, szeplőtelen fogantatás ünnepén vették föl ebbe a női ifjúsági szervezetbe a lányokat, aki csak elment az akkor rendezett ülésre. A kongregáció tagjai minden hónap első vasárnapján és minden december 8-án a templomban a misén, valamint hajadonok (természetesen egyházi) temetésekor az utcán és a temetőben is nyakukban viselték a „márjás szalagot”, ezüstszerű Mária-éremmel. Az égszínké táftszalag az első világháború előtt keskenyebb, pár centis volt (11-12. kép), később (legalábbis Kapuvárott) szélesebb, párujjnyi (2, 3, 13, 17. kép). Speciális katolikus, Szűz Mária tiszteletéről és szüzességről is valló, újkori jel a templomi ruhán. A „márjás szalagot” közönséges vasárnapokon, főleg télen, színes ruhához is hordták (2. kép), de leglátványosabban a búcsújáráhelyeken érvényesült (11-15. kép), vagy amikor a férjhez menendő rábaközi lányok körmeneteken – nagyszombaton, áldozócsütörtökön, úrnapkor – „Márjás lány”-ként fehér ingvállban és fehér szoknyában vonultak, a kapuváriak égszínké selyemkötényben, fehér túll- vagy színes selyemkendővel vállukon és farukon. Derejukon fehér volt a szalagöv, míg máskor színes. Kapuvárott úgy, mint a barokk kori körmeneteken, „Leeresztett hajjal mentek, gyertyával kerülték a várost.” A Rábaközben helységenként eltérő időben jutottak el oda, hogy a Mária-lány ruha elemeit fokozatosan fehérre cserélték, és egyre jobban hasonlított a legújabb kori, városias menyasszonyi ruhához.

Rövid életszakaszt képezett a készülődés a házasságkötésre. A házasság állapotba átmenet első mozzanata a lánykérés és ugyanakkor eljegyzés, amelyet a kapuváriak hagyományosan vasárnap tartottak. Azon a

napon a 19. század végéig a lányok „jegykendőt”, vagyis rojtos szélű színes selyem nyakravalót majd a 20. század eleje után hímzett jegyínget ajándékoztak leendő párjuknak. A kendő aztán a háromszori hirdetéskor, az ing pedig csak az esketéskor nyert szerepet a vőlegénység jeleként a templomi ruhán. Eljegyzésük utáni kedden a házasulandók elmentek a paphoz „iratkozni”, esketést előjegyeztetni. Ekkor mindketten kisebb ünneplőbe öltöztek. A lány életében ez volt az első egyházi alkalom, amikor bekötötte fejét, hiszen a hajadonok, legalábbis templomi szertartásokkor, hajadonfőtt jártak. 1918-ban egy napszámos lány például „kis tarka”, azaz karton ruhában, áll alatt megkötött, „kivarrott, fehér rojtú, rózsaszín selemkendőben” ment a paphoz „jelentkezni”. 1932-ben egy nagygazda lány lila szövetszoknyát öltött, azonos kelméjű és díszítésű „majkó” nevű ujjassal és színjátzó, „lángszünű selem” köténnyel. „Koszorúba” föltűzött hajára lila „selemkeszkenyőt” kötött. (Kb. 1870 óta nagylánykorban már nem parasztosan lógó fonatban viselték a hajat a Nyugat-Dunántúlon.) Lábára fehér kötött harisnyát és fekete, pántos félcipőt húzott.

Az eljegyzése utáni hét szombatjára a kapuvári lány elkészítette a „vőlegénybokrétát”. A 19. század közepétől a 20. század elejéig „golós” vagy „csörgős” bokréta volt a divat, amely többféle világi szerepben is megjelenhetett, úgy, mint legények jelvénye, „reguták” azaz besorozott katonák jelölője, táncos alkalmakkor fiúk-lányok dísz (vö. halotton: 4. kép, emléktárban: 18. kép). A vőlegény esküvői jelvényeként mennyiségével tünt ki: öt-hat darab ebből egészen elfedte az akkor divatos nagyon kicsi pörge kalapját. Összetétele sokféle lehetett. Jellegzetes elem mindegyikben egy-két piros, kék vagy ezüstszerű, drótra húzott fűjt üveg gömb- vagy tojásdad alak. Ezeket kötötték össze drótra dolgozott, selyemből, tüllből, vattából kialakított művirágokkal, papír levelekkel és több más, gyári dísszel. (Csornán ezt az összetételt nem ismerték, csak mirtuszra emlékeztek, amit a vőlegények a „kalaptyokba” tettek.) A 20. század elején többnyire kék, rózsaszín vagy meggy szín atlaszselyem szalagot kötöttek az ilyen bokréta tövére. A szalagot kivarrták flitterrel, „pillangóval.” Majd 1915 és 1940 között más lett a divat. Kapuvárott általában „viaszbokrétát” állított össze a lány három-négy fehér mirtusz ágából, öt ezüst vagy arany rezgő „búzakalász”-ból és egy-két kék művirág nefelejcsből, valamint zöld papírlevélkékből, összekötve csokorformán taftszalaggal. A szalag az 1930-as évek elejéig kék, rózsaszín, vagy fehér szokott lenni, flitterrel, „pillangóval” díszítve. Majd az 1940-es évek elejéig sima fehér volt (kalapon: 3. kép). Azon a szombaton este a vőlegény úgy is jött, elhozta az ünnepi fejrevalóját (télien kucsmát, nyáron kalapot). Arra erősítette a

menyasszonya a bokrétát, amelyet a legény csak a templomban viselt. Az iparosok „újításának” hatására 1940 után olyan, papírlapra dolgozott bokrétát adott a parasztlány is, amilyent az elsőáldozó fiúk viseltek korábban. A vőlegény szintén a kabátja hajtókájára tette, nem a fején viselte. (Kocsmáros vőlegények 1919-ben már a mellükre tűzték a bokrétát.) Az új divat ennek az elemnek az esetében is előbb került a gyermekekhez, mint a felnőttekhez. A vőlegény és a jövendőbelije a következő három vasárnap, a házasságkötési szándékukat nyilvánosság elé táró, háromszori kötelező templomi hirdetés egyházi alkalmával és a közbülső időszakban számított jegyespárnak. A hirdetésekkor a szentmise alatt többnyire már fölvette esküvői posztóruháját, nyakán ott díszelgett a jegykendő és viselte a „bokrétáját”, amiről mindenki láthatta jegyes állapotát. Az 1930-as évek második felétől kezdve azonban már csak az esküvő vasárnapján tűzte ki. A kapuvári menyasszonynak ezeken a vasárnapokon mindig egy fokkal ünnepélyesebben kellett öltöznie, mint más nőknek. Ha az egyházi ünnep jellege miatt a többiek csak kartonruhában voltak, akkor ő szövetben, ha a többiek szövetruhában, akkor ő selyemben, ha a többiek selyemben, akkor ő bársonyban. Ünnepélyes ruhaanyag szempontjából is a három mezőváros viseleti gazdagság szerinti rangsorában Szany állt az utolsó helyen, mert ott a legdrágább kelme, amelyből a nők templomi ruhája készült, csupán szövet volt. Második helyen állt Csorna, ahol a legrangosabb ruhákat selyemből varrták, az első helyen pedig Kapuvár, a leggazdagabbak pompás bársony nagyünneplőivel. (A 2. képen egyszerre jelenik meg a három fő ünnepi ruhakelme a téli ünneplőben: a baloldali lány ruhája szövet, a középsőé bársony, jobboldalié selyem. Különböző módúak lehettek.) Kapuvárott például egy nagygazda menyasszony 1932-ben az első hirdetésekor piros bársony ruhában ment a templomba, második hirdetéskor lila bársonyban, harmadikkor „gálicszerű” selyemben, rangosabbtól a kevésbé rangosabb felé haladva. Szanyban a 20. század elejéig a menyasszony a három hirdetéskor feketében járt. Feketében szoktak fényképezkedni jegyességük alatt a vőlegénnyel. Miért? Ahogyan néhány helyen hazánkban másutt is, itt is azzal indokolták, hogy: „az a leán gyászolla meg a leánóságát avval a fekete ruhával!” (Vö. Függelék.) Később változott a szokás, a két világháború között a jegyesek különféle színes ruháik választékából „abba a három hétre ötöztek ki jobban.”

Amikor az esküvő előtti csütörtökön „tanúnyi”, azaz házasság előtti oktatásra mentek a paphoz, akkor is ünnepélyesen öltöztek a kapuvári jegyespárok. A lány világos ruhában jelent meg, és már másodszorra házassága előtt asszonyosan állt alatt kötött fej-

kendőben. 1932-ben egy nagygazda menyasszony például „kéktarka selembatiszt” öltözetet vett föl hasonló ujjassal, kék színjátzó selyemköténnyel. Fejére fehér brokátselyem kendőt kötött.

Az esküvő vasárnapján az ifjú pár kétszer ment templomba. Délelőtt a nagymisén vettek részt. Ekkor a férfi ruhája azonos volt az előző vasárnapokon viselttel. Ha addig nem is, akkor mindenképp kitzítte a „völegénybokkrétát”, s csak a lakodalom éjjelén tette le. –A női esküvői ruha színe több-kevesebb késéssel követte az európai divattörténeti előzményeket. Évszázadokkal ezelőtt a szín nem számított, csak az, hogy értékes anyagú és kivitelű legyen az öltözék. Paraszt menyasszonyok helyenként a 20. században is színes, tarka ruhát viseltek, amelyet csak bizonyos járulékok különböztettek meg az általános nagyünnep-lőtől. Az európai kosztümtörténet során a 18. század végén kezdett különösebben kedvelt lenni a fehér női ruha, mint általános ünnepélyes öltözék. Majd a 19. század első felében fokozatosan leszűkült a funkciója, először általában egyházi alkalmakra utalt, végül az ártatlanok-érintetlenek templomi házasságkötésének speciális öltözékévé, végül a 20. század második felében általában az esküvő jelölőjévé vált. A színes és a fehér esküvői ruha divatváltása mindenütt végbe-ment. Szórványosan fordult csak elő közbülső fokozatként a fönt említett s a Függelékben tárgyalt fekete esküvői ruha. –Kapunvárott a nő a 19. század vége óta esküvője vasárnapja délelőttjén a misére „tisztá fehérbe” öltözött, azaz fehér szoknyába és fehér ingvállba vagy fehér ujjasba, fehér harisnyát is húzott, de köténye színes selyem volt, csak az 1950-es évektől kezdve lett az is fehér. Ingvállban az 1910-es évekig ment a misére a menyasszony, ehhez színes vállkendőt és farkendőt tett. Az első világháború előtt egyesek már ujjast öltöttek, amelyet eleinte fehér, lenge pamut(os) kelméből, „patyolat”-ból varrtak, akárcsak a szoknyát. Ehhez is színes selyem váll- és farkendő járult. A kendők aztán elmaradtak. Az 1930-as évektől kezdve a gazdalányok esküvői ujjasát és szoknyáját fehér selyemből készítették. A második világháború után minden népviseletes menyasszonynak fehér brokátselyemből készült a ruhája. Utoljára esküvője napján tette a nyakára a „márjás szalag”-ot, addig tartott kongregáció-tagsága. A paraszt menyasszony korábban (dísz)zsebkendőt, amellet rózsafüzért és/vagy imádságos könyvet tartott a kezében, amint minden vasárnap, ahhoz hasonlóan, ahogy az úri divatban a 19. század közepén a német menyasszony és még a 20. század közepén a német konfirmáló lány imakönyvet/énekkönyvet és fehér, csipkés/hímzett zsebkendőt fogott a kezében. Az iparosok, kocsmárosok 1919 körül kezdtek venni ezek helyett polgáriás, előbb még színes virágcsokrot, amely az 1940-es évek

után fehér változatban a parasztosan öltöző menyasszonyok körében is terjedt (3. kép). Egyre jobban elkülönült a többcélú templomi ruhától a speciálisan esküvői öltözék. Szanyban a 19. század végén fekete volt az esküvői ruha, később már fehér lett és csak a menyasszonyság heteiben hordták feketét. Az első világháború óta lett általános szokás Kapunvárott, hogy mise után, még délelőtt, az esküvő előtt ment az ifjú pár a fényképezéshez. Becsomagolva vitték az esküvői koszorút, amelyet (épp csak) a fényképezés idejére föltettek. –A házasság szentségének vételére délután került sor. A völegény akkor öltötte föl először a „jegyinget, völegényinget” új posztó nadrágjához és ahhoz tartozó kiskabátjához. Később ugyanez az öltözet maradt a nagyünnepelője. A menyasszony haja nem volt kibontva, hanem koszorúszerűen föltűzött fonatokban. Fejére jogosan csak az esketéskor került a menyasszonyi koszorú s a lakodalom éjjelén örökre letette. A koszorú az 1920-as évekig teljes gyűrű alakú, elől kb. 20 cm magasra fölemelkedő szokott lenni, később csupán félkör, patkó alakú. A korábbi „tornyos koszorú”-ról hátul csokorra kötött fehér szalag lógott le derekáig. A menyasszony hajába tűzött „félkoszorú” hasonlított az elsőáldozókéhoz, kiegészítve néhány szál ezüstös rezgővel, az érettségre utaló „búza-kalásszal”. A Rábaközben a koszorú két fő formai változata történeti egymásutánban jelent meg esküvői szerepben, de egyidejűleg létezett egymás mellett elsőáldozási szerepben. Bizonyos német viseletekben, például Berlinben vagy közép-sziléziai parasztok körében viszont a 19. század második felében és a 20. század elején a menyasszonyi fejdísz két formája egyidejűleg élt, eltérő jelentéssel. Zárt koszorú csak a szüzeket illette, ha pedig hibádzott valami, akkor a menyasszony koszorújának nem volt szabad össze-érnie, csak nyitva viselhette. –A 20. század második felében a Rábaközben megjelent a (megint teljes gyűrű alakú koszorút kiegészítő) fehér fátyol, amely rárimel az öltöztető kegyeszobor Máriák esetenként hasonló öltözetdarabjára. Föltehetően a fehér ruha, koszorú és fátyol is eredetileg nem szorosan az esküvőhöz kötődött, hanem általában az ájtatossághoz tartozott (vö. Az egyházi év... fejezet második felében a búcsú-járásáról szóló rész), majd elvilágiasodott.

Az újonnan házasodott rábaközi nő az esküvője utáni vasárnap jelent meg a templomban először asszonyi öltözékben, amelynek legfontosabb elemeként haját merev fejkötőbe szorította. Ez megadta a fölé került két réteg kendő formáját. Akit először láttak így a misén, tudták, hogy egy hete lett asszony. Ezen az egy napon hívták „új menyecskének”. A szegényebbek aznap tettek a fejükre először dísztelen konty-tokot (fejkötőt), ún. „kis kobak”-ot, hátrakötő alsó kendővel. Áll alatt kötött felső kendőjüként valami

ünnepélyesebb selyemkendő szolgált. Egy kapuvári nagygazdáné 1932-ben erre az alkalomra, ahogy szokás volt, új ruhát vett föl, történetesen „piros lángszín” (színjátszó) brokátselyem ujjast és szoknyát, rózsaszín-zöld színjátszó selyemköténnyel. A fején akkor volt először díszes, flitteres (fejkötő), ún. „nagy kobak, pillangós kobak”, fölötté egy piros, feszesen hátra kötött alsó kendő, ún. „királszínű szorító”, legfőbb réteggént pedig egy, a hímző falunak nevezhető szomszéd Hövejen csináltatott, „hövejvarrott” fehér batisztkendő. A vagyonságot is jelző, táncos és templomi „pillangós kobak”, amely a 19. század végén jelent meg a viseletben, és amelyet eredetileg körülbelül 35 éves korig hordtak, majd az 1930-as években kezdett kimenni a divatból, és egyre rövidebb ideig hordták, 1940 körül már kifejezetten az „új menyecske” állapot jelölője lett, leszűkült a funkciója, már csak erre az egyházi alkalomra vették föl és többször nem. – Az ünnepélyes piros alapszínű, különféle díszű selyemkendőknek a Rábaközben elterjedt jelzője (királysínű) jó példa arra, hogy a parasztek kedvelték az előkelő vonatkozásokat, szerettek volna a királyokhoz hasonlítani. A piros szín ruházati rangja a középkori királyi kiváltságtól a nemesi piros posztó dolmányokon és mentéken keresztül fokozatosan lecsúszott a parasztsághoz, ahol előbb ünnepélyesnek számított, mint a 20. század első felében a Rábaközben, utóbb már más színekhez képest többed rangú lett, mint például a 20. század második felében a Pest környéki Bagon (saját gyűjtés).

A következő életevekben, fiatalasszonykorban rendelkeztek a nők a legváltozatosabb készlettel ünnepi felső kendőkből. A „nagyobb gazdák” feleségének kb. harminc éves koráig mindhárom tárgyalt mezővárosban különféle színeseken kívül többféle lenge, de értékes anyagú és díszű fehér kendője is volt, amelyek csakis egyházi alkalmakkor kerültek a fejükre (9-12, 15. kép). Ezek a „menyecskekendők” elsősorban állapot- és életkorjelzőként, illetve társadalmi rangjelzőként értékelhetők, másodsorban pedig az egyházi év ünnepeit jelölő elemnek tekinthetők. Négy fő típusuk terjedt el. Kettő az egész Rábaközben ismert: az egyszerűbb, olcsóbb a fehér géphímzéses fehér túll, és az értékesebb, kézzel, fehér vékony fonállal hímzett fehér „patyolat”. A csornai menyecskék két további, még értékesebb fehér fejkendőfajtát is hordtak. Egyik a házi készítésű, aprólékos fehér rátétes, vagyis „metéléses” kendő (5. kép). A másik a legdrágább: az „aranfonalas”, amelyet láncöltéses kontúrokkal hímzett motívumok díszítettek (6. kép). A rátétes és az aranyhímzéses fehér alapú fejkendők nemcsak azt jelölték, hogy viselőjük fiatalasszony és gazdag, hanem a lakóhelyére is utaltak, arra, hogy csornai. Az aranyhímzéses kendők háromféle forrásból szá-

maztak: egyrészt vették készen Pozsonyban, másrészt varrták helybeli apácák („apácavarrott menyecskekendő”), harmadrészt hímezték ügyesebb parasztasszonyok. Szalontay Judit meglátása és közlése szerint az apácamunkákon megjelent egy csornai papi paláston alkalmazott rózsabimbó motívum is. A helyi fejkendőhímző-stílus alakulására hatással volt, hogy a többek között a leányifjúság nevelésére specializálódott, Liguori Szent Alfonz szabályát követő, hazánkban először Sopronban 1863-ban megtelepedett Isteni Megváltó Leányai Kongregáció (Isteni Megváltórol Nevezett Nővérek) elnevezésű szerzetesrend elemi- majd polgári- és kézimunka-iskolát működtetett Csornán 1876 szeptemberétől az 1948-as államosításig.

Az életkor jelölése házasságkötéstől halálig megmutatkozott ugyan a kimenő és a munkaruhákon is, de legszigorúbban, legárnyaltabban a templomi öltözéken. Az egyéniség alkalmanként letörte az íratlan szabály adta korlátokat: egyesek szívesen öltöztek fiatalosabban, mint ami életkoruknak megfelelt (10. kép). Erre a témakörre ezúttal csak utalok.

A halál szomszédságába életkorától függetlenül többször is kerülhet az ember. Ilyenkor öregesebben illik öltözni a koránál. Alkalmilag megtörténik ez, ha gyászmisére vagy temetésre megy, ahol az Egyház liturgikus színe fekete. Erre rárimelve mutatja olyankor öltözékén az egész megjelent közösség a saját szomorúságát, gyászát illetve a mások bánatával együttérzését. Aki hozzátartozóját elveszti, egyénileg gyászol egy egész időszakon át. Az európai szokásoknak megfelelően a Rábaközben is közeli rokont egy évig, távolabbit fél évig, még távolabbit negyed évig „jászoltak”, főként az ünnepi, templomi ruha színével. A férfiak csak az ünnepi mellényük és a nyakravaló kendőjük sötétebb színével jelölték gyászukat. A nők viszont több ruhadarabjukon, ünnepelőjük minden (látható) elemén viseltek sötét színeket. Ha időben vagy személyileg közeli volt a gyász, azaz „mély gyász”-ban fekete ruhadarabokat öltöttek. A hónapok multával, amikor már „messzibb volt” a haláleset, akkor összefoglaló elnevezéssel „barna”, vagyis különféle sötét színű anyagból, például kékfestőkelméből varrt öltözékelemeket hordtak. A „főstőbeli”-ből is a szanyiak csak „kékvirágút” vettek föl olyankor, amelyiken a (virág) minta nem fehér. A gyászoló öltözékében az egyéni szempont – divatos kifejezéssel élve – fölülírta a közösségit, a templomban a személyes állapotukat jelezték a ruhájukkal, így többé vagy kevésbé eltértek a közösségi, egyházi időszak vagy alkalom megkívánta szín követésétől. Különösen kirívó egy Mariazellben fölvert kapuvári csoportképen a fehérruhás lányok között egy gyászoló kortársuk öltözékének mély tónusa, amely a hátrébb álló idősekére rimel (11-12. kép).

Az utolsó öltözködési alkalom minden ember számára, amelyhez egyházi szertartás kapcsolódik, a saját temetése. A halottra a kapuváriak korábban cifra, derűs, ünnepies színű ruhát adtak, az életkorának megfelelő utolsó lehetséges egyházi alkalomhoz illőt. Ebben a színességben tovább éltek a hagyományos szokások és a hagyományos színszimbólika. 1920-ig színes fűjt üveg „golós bokkréták”-at szoktak tenni a halott kisgyermekre, olyanokat, mint a vőlegénybokréta. Ezek a család régebbi ruhádszeiből, világi és egyházi alkalmakra való jelvényeiből kerültek ki (4. kép). Nagybacska gyermeket az elsőáldozásához hasonló ruhába öltöztettek. Kapuvárott néhányéves kislány inge fölé fehér „grenadin” kelméjű, gyermekhez illő, vagyis deréknál el nem különített egybe ruhát, „ubbon”-t adtak. Fejére koszorút tettek és ehhez azt a megjegyzést fűzték, hogy „kis angyal” lesz. Lábára „kis fehér harizsnya” illett, cipő nélkül. „A kezibe kis virágok viaszbul, úgy megy az angyalok elejbe.” Itt is közrejátszhatott a modern menyasszonyi ruha hatása. A még nem házas fiataalt kimondottan vőlegénynek illetve menyasszonynak öltöztették, „vőlegénybokrétaival”, illetve „tornyos koszorúval”. A 20. század elején azok a férfiak, akik „legényt temettek és vütték” (fogták, illetve kísérték a koporsót), azok a „kalaptyokba” színes „golós bokkrétát” viseltek, amelynek például egy piros mürözsa és két fűjt üveg gömb voltak a fő alkatrészei. „Lány, ha öreg is, ha hatvanéves öreglány, tiszta fehér patyolatba, koszorút a fejire, lábára fehér harizsnya, piros vagy fekete cipő.” Temetésekor „a halott lányt nyolc lány viszi, a keresztjít is, fehér ruhában, kék szalaggal a karjukon, minekutána Szűz Máriának is kék a szalagja”. – A késő középkorban elterjedt szeplőtelen-fogantatás-tisztelet, s ennek kapcsán Mária, mint a szüzesség példaképe töltötte meg jelentéssel ezt az öltözéket. A középkori festményeken mondhatni „királyi” piros ruhája volt az Istenanyának, majd a 16. századtól kezdve előírták köntöse piros és palástja kék színét (az Ég Királynője). Egy-egy kegyhelyi öltöztető Madonna-szoborra a 17. század után gyakran került ünnepélyes fehér ruha, amely később nyert olyan értelmezést, mint szeplőtelenége jelölője. A legújabb korban a piros elmaradt a Mária-tartozékokból és attribútum lett a kék-fehér. – Házasembert általában az esküvői ruhájában temettek. Öreg férfira inget, jobb mellényt, nadrágot, csizmát adtak (kabátot nem), „a sapkát melleje tették”. A zsinórozással és horgolt paszománnyal díszesen fölszerelt (fölszerszámozott), drága „szerszámos posztóruhát” nem vitte a sírba, hanem a fia örökölte. Fiatalon meghalt férjes nő fejére a 19. században fehér tüllkendőt kötöttek. A 20. században az elhunyt fiatal asszonyra „tarka szoknyát, selemkötényt, piros selemzorítót”, azaz hátrakötő

fejkendőt adtak. Öregasszonyokra „fehér rékli, selem szoknya, selemkötény, fekete selemkendő a fejükre.” Csornán az 1940-es évekig őrződtek a keleties fehér gyász maradványai a halott öltöztetésében: az öregasszonyokra is fehér blúzt és fehér fejkendőt adtak, „akkó olyan szépen ötöztették, nem köllött félni a halotaktól”, nem voltak ijesztően sötét ruhában.

Az egyházi év ismétlődő közösségi alkalmaira utaló viseleti jelölő elemek

A hetente egyszer, vagy akár többször ismétlődő szentmise-hallgatás alkalmán nemcsak nálunk, hanem Európa-szerte olyan öltözékeket, vagy legalábbis öltözékelemeket kívánt a vallásos falusi közösségekben, amelyeket csakis templomban viseltek. Ezeket közvetlenül reggel vagy délelőtt, templomba menet öltötték föl vasárnap, illetve más ünnepen. Délután már levették azt, amiben délelőtt misén és ebéd után litánián megjelentek, illetve legalább azokat az elemeket, amelyek a több alkalomra is hordható ruhájukat templomi rangúvá emelték. Kis megszorítással és elsősorban a nők esetében igaz, amit a kapuváriak mondtak: „Templomi ruha az mindig más. Amibe templomba megyünk, abba nem megyünk piacra, amibe piacra, abba nem megyünk templomba.”

A felnőtt *férfiaknak* csak néhány olyan öltözetdarab állt rendelkezésükre, amely kifejezetten egyházi alkalmakra való. Azokra csak általában utalhattak, anélkül, hogy különbséget tettek volna az egyes ünnepek között. Kapuvárott ilyen volt a gatyá legdíszesebb változata, amelynek a szára aljára, a rojt fölé fehér fonallal varrt széles szálvonásos díszén túl még laposöltéses hímzés is került. Szintén csak templomba vettek föl (a gatyá elé) olyan kötényt, amelynek három szélét selyemszalagból kézzel hajtogatott és zezugvonal alakra összevarrt szegély, azaz „csitke”, illetve a 20. század eleje után gyári csipke ékesítette. A 11. képen néhány, kevésbé jól látható alakon bizonyára ilyen a kötény, s alatta a gatyá, hiszen templomi nadrág elé nem illett már kötény. Csornán a 20. század elején csak templomba mentek az értékes „ásztrigán” (asztrahán prém) sapkában, amely abban a helységben csak házasembereknek dukált. A templomban úgyis levették a fejrevalót, s fedetlen fejjel tartózkodtak ott az egyházi szabály szerint. Előfordult, hogy ennek megfelelően fényképezkedtek is, ha igazán templomias küllemmel akarták megörökíteni magukat: 7, 11, 14, 15. kép. Egyébként a fényképezés olyan öltözködési alkalmat jelentett, főleg a 20. század elejéig, amely a valóságos viseleti szokásokon módosított, mert mindenben a legjobbat, legszebbet akarta maradandóan rögzíteni a rendelő és a kisiparos

is, hiszen a parasztek életében ritkán fordult elő ez a lehetőség. Mivel férfiak s nők egyaránt a legjobb ruhájukban, tehát a templomban szerettek lencse elé állni, éppen az egyházi öltözködés bizonyos elemein, főként a fejviseleten változtattak a kép kedvéért. Férfiak esetében templomba menet és templomból jövet a fejrevaló viselése hiteles. Rang- és állapotjelző szempontok érvényesítése érdekében is legtöbbször úgy fotózták őket (például völegény: 3. kép). Különleges, kettős szemlélet érvényesült egy maria-zelli, szabadtéri búcsús csoportképen, ahol a regrutákon rajta volt az egyéni életük időszakát jelölő szalagos fejrevaló, amit bent a templomban nem tehettek föl; míg a többi férfi fedetlen fővel áll, ahogyan a templomban illik (11. kép). Országszerte megfigyelhető fényképeken, hogy misére öltöztetett kisfiú mezítláb, de kalappal vagy sapkával állt fotográfus elé. Ha lábbelire nem is telt, illetve nem tartották fontosnak, hogy kisgyerekek is legyen, de arra adtak, hogy fejrevalót viseljen, mert akkor látszott, hogy „gyerek”, vagyis fiú. Főleg abban a korai életkorban, mikor lány és fiú hasonló ruhát hordott. A fejviselet dokumentálása során az egyéni mondanivaló kifejezésének vágya tehát időnként elnyomta a közösségi egyházi szempontok érvényesülését.

A felnőtt *nők* a gazdagabb viseleti kelléktárukkal árnyaltan követhették az egyházi év menetét. Mivel a férfiakkal ellentétben az asszonyoknak éppen kötelező volt a misére a hajukat befödni, az ő esetükben a fejkendő anyaga, színe, díszje is részt vett az összképben. A kapuváriak nemcsak a parancsolt, hanem a tanácsolt ünnepek, „félünnepek” alkalmával is szívesen hallgattak szentmisét, és a templomi öltözékükkel, ha nem is szigorúan, hanem népies közösségi vagy egyéni átértékeléssel, de alkalmazkodtak a liturgikus színekhez. „Amillen színbe a pap kiment az oltárhoz, az egyházba amillen ünnep vót, ollanba ötöztek a lányok,” meg a fiatalabb asszonyok is. „Amillen a miseruhájuk vót, ollan színbe, kék, piros, fekete. Hét hét szokott a bűt lenni, akkor a fiatalok is feketébe mentek. Húsvét, amikor gyütt, cifra ruhát vettek. Fehérvasárnap tiszta fehérbe ötöztek, olanok vótak, mint a galambok. Virágvasárnap [húsvét előtti vasárnap] szoktak tarkába [kartonban] menni, mert azt lehetett mosni-vasalni.” A fehérét, pirosat, zöldet híven követték a ruhaszínekkel, míg a liturgikus violát lilával vagy sötétkézzel érzékeltették, az 1950-es években is. Ingvállas öltözékben a szoknya színével adták meg a fehérét, pirosat vagy zöldet, és a kötény színével vagy a fehér szalagöv lila virágmintájával a violát. Ujjasos öltözékben a szoknya és ujjas egyformán a liturgikus színekhez igazodott. Különleges volt a nagypénteki ruha. Nagypénteken, „Isten koporsajakor” Kapuvárott a legkisebb gyermekeket is elvitték a templomba

szentsírt látogatni. A tíz éven aluliakra olyankor a legcifrább színes ruhájukat, a „húsvéti ruhát” adták, például selyemből varrt „majkó” típusú ujjast, kázmír szoknyát, és az egy-kétévesekre „síkszelem” azaz fehér alapon fémszállal átszőtt, tarka virágmintás brokát fejkötőt. Csak a nagyobb gyerekek és a felnőttek, elsősorban a nők jelentek meg feketében, az Egyház előírásának megfelelően közösségileg Jézust gyászolva. (Az egyéni gyász megfelelője ruhaszínben is.)

Német földön is szombat esténként, akár a pap, úgy a parasztlány és parasztasszony is átgondolta, hogy milyen színt ölt másnap. A Rábaközben szintén. Az 1950-es években a kapuvári papok rendszeresen kihirdették, hogy a következő ünnepen mi lesz a katolikus liturgia színe, hogy az öltözködésben tudják mihez tartani magukat a hívek. Egy egykori plébános közlése szerint a Katolikus Szó című lapot kevesen vásárolták, de a lap százoldalas kalendáriumát 1000-1200 kapuvári megvette minden évben, mert ebben követhették a római katolikus ünnepeket, és tudták figyelni, mikor hogyan illik öltözniük.

Ugyanis a *katolikus liturgia* a pap miseruhájának és az oltárdíszeknek a színét is összhangba hozza az adott nap ünnepével, illetve az egyházi év adott időszakával. Ennek megfelelően a színek „hivatalos értéke”:

Fehér (arany): a dicsőség színe, ezért a karácsonyi és húsvéti időben, valamint Jézus, Mária és a nem vértanú szentek ünnepein használják.

Piros: a megváltás, a vértanúság színe. Virágvasárnap, nagypénteken, pünkösdkor, az Úr Jézus szenvedésének ünnepein, valamint a vértanúk ünnepein alkalmazták.

Zöld: az évközi idő vasárnapjainak és hétköznapjainak színe.

Viola: a bűnbánat színe, ezért advent és nagyböjt idején, helyenként a gyászmiséken is használják a fekete helyett.

Rózsaszín: a violaszínt helyettesítheti advent harmadik és nagyböjt negyedik vasárnapján.

Fekete: a gyász színe. Temetéseken és gyászmiséken használja az Egyház.

Kék: nem liturgikus szín, de az Egyház egyes helyeken használja Szűz Mária ünnepein.

A kapuvári népviseletben így módosult a színek egyházi szerepe:

Fehér: karácsony, húsvét, fehérvasárnap (húsvét utáni vasárnap) áldozócsütörtök, úrnapja, és a hónap első vasárnapja („Jézus Szíve napja”, amelyet korábban „újhold vasárnap”-nak mondtak), ha nem esett éppen adventre vagy nagyböjtre.

Piros: karácsony másodnapja, Újév napja, pünkösöd, Péter és Pál napja, valamint vértanúk ünnepe, ha vasárnapra esett.

Zöld: évközi vasárnapok pünkösöd utánitól adventig és vízkereszt után pár vasárnap hamvazószerdáiig.

Viola: advent, nagyböjt és mindenszentek. Bár az utóbbi ünnepen a misét fehérben mondják, a nép mindig a halottak napjához kapcsolta az ünnepet, és a 20. században a fiatalok lilával, a gazdagok lila bársonnyal ünnepeltek. De nem a gyász, hanem a bűnbánat színével.

Fekete: advent, nagyböjt és mindenszentek időszakát, illetve ünnepét korábban mindenki, a 20. században már csak az öregek korosztálya feketével jelölte, tévesen gyászosnak értékelve: délelőtt a misén, és délután a körmeneten is feketében jelent meg.

Kék, fehérrel kombinálva: Mária-lányokon jelentkezett többféle ünnepen.

A lányok és asszonyok minden ünneplő ruhájukhoz kapcsolnak valamilyen tartalmat, hozzárendelték *bizonyos egyházi alkalmakhoz*. Az ünnepekhez igazodásra négy kiemelt példa egy középkorú kapuvári asszony 1970-ig hordott, rendkívül gazdag ruhatárából:

Piros bársony öltözete szoknyából és ujjasból állott, melyek még nagynénjének készültek 1928-30 között. Piros-zöld színjátású „lángszünű” selyemkötényt viselt hozzá, és „tisztá időben” fehér, felhős időben viszont krémszínű „nyomott” mintás bársony kendőt kötött a fejére. Legnagyobb ünnepeken, karácsonykor, újévkor, vízkeresztkor, húsvétkor és az 1925 óta ünnepelt Krisztus király napján, vagyis október utolsó vasárnapján szokta fölvenni ezt a ruhát.

Saját értékelése szerint egyik legszebb öltözete a „csillagos bársony” szoknya és -ujjas volt, bordó-fekete színjátású alapú kelméjén nyomott arany csillagokkal. 1928–30 között készült, még nagynénje számára. Zöld selyem kötény illett hozzá és lila bársony fejkendő. Minden hónap első vasárnapján jelent meg ebben a ruhában a szentegyházban.

Középtónusú zöld szövet ujjasához és szoknyájához, amelyet nagynénjétől örökölt, lilás-arany színjátású selyemkötény illett és olyan fejkendő, amelyek anyaga bársony vagy selyem, színe pedig bordó, drapp, szürke és többféle árnyalatú zöld lehetett. Húsvétól szeptemberig közönséges vasárnapokon vette föl, vagy nyári ünnepeken esős időben. Ha karácsonykor, újévkor vagy vízkeresztkor hófúvás volt, akkor ebben az öltözetben ment templomba, nem a piros bársonyban.

Menyasszonyi ruhája fehér selyem szoknyából és ugyanolyan ujjasból állott. Újonnan kapta esküvőjére 1956-ban. Asszony korában december 8-án, vagyis a szeplőtelen fogantatás ünnepén és „fehér vasárnap” (húsvét utáni vasárnap) is viselte, ha ezeken a napokon szép idő volt. Világoskék-rózsaszín színjátású selyem kötény tartozott hozzá. Asszonykorában kiegészítette fehér selyem fejkendővel, de hidegebb időben hordhatta fehér bársonykendővel is.

A hónap négy vasárnapját megkülönböztető öltözésnek nem volt szabott rendje Kapuvárott és Szanyban, csak az első vasárnapot illette szebb ruha, mint a hónap többi vasárnapját. *Csornán* viszont több asszony egyénileg beosztotta ruháit elsőtől a negyedik vasárnapig, szebbtől a kevésbé szépig, mint például egy 1896-ban született adatközlő az ingvállas ünneplőit:

Első vasárnapra: „tüzes piros selemruha”, vagyis azonos kelméjű szoknya és mellény, fehér ingvállal. Úrnapra, „nagyasszonynapra” (Nagyboldogasszony) is való.

Második vasárnapra: bordó-fekete színjátású selyemruha, fekete rózsákkal. Illik továbbá Szent Antal napra, Szent János napra, tanácsolt (nem parancsolt) ünnepre és körmenetekre.

Harmadik vasárnapra: halványzöld selyemruha, aransárga rózsákkal, hozzá fekete-bordó színjátású taftselyem kötény. Családi ünnepeken is fölverték.

Negyedik vasárnapra: valami fehér ruha.

(Megfigyelhető a kelmék színvilágának rárimelése a fönt ismertetett négy kapuvári ruháéra: piros, bordó-fekete, zöld, fehér.)

Egy másik csornai asszony, aki szintén 1896-ban született, más szempontból *rangsorolta* menyecskekorai készletének misére menő ruháit:

Első ruha: rózsaszín selyemruha fehér rózsákkal, hozzá zöld kötény és „aranfonalas” (aranyhímzéses) fehér fejkendő. Úrnapra, „nagyasszonynapra” (Nagyboldogasszony) való. (A liturgikus rózsaszín értelmezésétől eltérően.)

Második ruha: vadgalamszínű selyem, sárgászöld virágmintával. Hozzá sárga kötény és „csornai metéléses” (rátétes) fehér fejkendő. „Közvasárnap” és családi ünnepeken viselte.

Harmadik ruha: „tüzes pirosas” selyem, fekete rózsákkal, hozzá „tüzes pirosas” selyem kötény és géphímzéses fehér tüll- vagy kézi fehér hímzésű fehér gyolcs fejkendő. Szent Antal napra, Szent János napra, tanácsolt (nem parancsolt) ünnepre és körmenetekre vette föl.

Más volt az értékrend csúcsa a korábban polgárosodó *szanyi* viseletben, ahol a XX. század elején az számított elegánsnak, ünnepélyesnek, ha karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor *feketébe* öltöztek a fiatal lányok is (vö. Függelék). Egyik adatközlő megemlegette a Gyöngyös Bokréta szereplések idejéből (1931–1944): „De jó hogy így járunk, mer egyszer Szentistváánk [augusztus 20-án] Pesten elkerültem a többieket, eltévedtem, nem ismertem senkit. Csak arról ismertek meg messziről a többiek, hogy szanyi vagyok, hogy fekete ruhában vótam.” Az ünnepek első napján tehát a ruhaszín nem felelt meg a liturgiának. Az ünnepek másodnapján már világosabb ruhát

szoktak öltetni, „olyan színűt, amiben a pap a misét mondta.” Mise után átöltöztek, de délután kettőkor a litániára megint a délelőtti „misés ruhát” vették magukra.

Csornán a fiatalasszonyok a négyféle fehér *felső fejkendőjüket* külön beosztották, rangsorolták az egyházi alkalmakra:

Az aranyhímzéses számított a legünnepélyesebbnek, viselték húsvétkor, úrnapkor, „Nagyboldogasszony napján” és „kisasszonynapkor” (Kisboldogasszony), a túllt, a fehérhímzéses gyolcsot és a rátétet nyári időszakban, úrnap és „kisasszonynap” (Kisboldogasszony) között vasárnapi miséken kötötték fejükre.

Íratlan szabály, hogy minden asszony, még a legifjabb is, csak úgy jelenhetett meg a szentmisén, de ugyanúgy az utcán, odamenet és a templomból hazafelé is, ha a hátrakötött alsó fejkendője fölé áll alatt összefogott felső kendőt is viselt (11, 12, 15. kép). – Ezzel szemben a férfi fejviselet esetében más volt a kívánalom bent a szentegyházban, s más kint. – Megtévesztő lehet hivatásos fényképészek felvételein, nemcsak a Rábaközben, hanem másutt is gyakran, hogy az asszonyok csupán hátrakötött alsó kendőt viselnek, ami vasárnap délutánias utcai jellegű, míg öltözkük többi eleme kifejezetten templomi. Fotózásakor ugyanis szokás volt letenni a felső kendőt, mert anélkül fiatalosabbak. A csinosabb megörökítés egyéni esztétikai igénye előtérbe lépett, elnyomta a hiteles közösségi templomi öltözék dokumentálásának szempontját (7-8. kép).

A felnőtt nők megjelenését csak egyházi szertartásokkor, de azok minden fajtájakor egyformán *egészítette ki* kézben tartott imakönyv, kézre hurkolt vagy esetleg ruhaövön tartott szentolvasó. Megjelenhetett vagy egyik, vagy másik, vagy mindkettő. Olykor kombinálták a táncos alkalmakkor is kézben vagy övnél, derékban viselt fehér alapanyagú, díszes, nem gyakorlati célú zsebkendővel (1, 2, 7-15. kép). Az utóbbiba magyarok és németek is az értékes, gyakran csontfedelű, fém kapoccsal zárható imakönyvet bele szokták takarni, mint egy védő csomagolásba. Ezek a kiegészítők egyértelműen mutatták az utcán járóknak, hogy hova igyekszik az illető. Hasonlóképp csak templomi-egyházi alkalomkor, de akkor mindig ott volt a megfelelő korú hajadonok nyakán a Mária-kongregáció kék szalagja éremmel (2, 3, 11-15, 17. kép).

Kiemelkedő szerepet kapott a Mária-lányok speciális öltözéke és annak járuléka a Madonna-kegyképek és kegyzobrok mellett kialakult *búcsújáróhelyekre* látogatáskor.

Ha ők, az ifjú lányok nem is, de a többi zárandokok kissé egyszerűbb öltözékben jelentek meg egy-egy kegytemplomban, mint az otthoni misehallgatások al-

kalmával szoktak, hogy jobb ruhadarabjaikat megkíméljék az úti törődéstől. Másrészt viszont a kegytárgyarusok megélhetését is biztosítva, olyan egyházi, egyúttal szuvenír jellegű kiegészítő elemek jelentek meg mindenkin, amilyenek otthoni templomi alkalmakon ismeretlenek. Ezek tették rendkívülivé a búcsúsok küllemét, és más különleges külsőségekkel, szokásesemekkel együtt vonzóvá varázsolták magát a búcsújárást, amely fölűdülést és a mindennapokból való kikapcsolódást jelentett, túl a mélyebb hitbéli tartalomra.

A különféle zárandokutak közül legjelentősebb volt, és valóságos egyházi tömegmegmozdulást jelentett a Rábaköz legtöbb helységének hívői számára a távoli ausztriai Steiermarkba, *Mariazellbe* vezetett gyalogos út, amelyet a plébániák fogadalomból a 19. század második felétől az 1930-as évekig minden évben szerveztek, a résztvevők számára különös kegyelem, „búcsú kiváltság” elnyerése céljából. Dokumentumokból kimutatható, hogy Kapuvár és Csorna népe már a 17-18. században is részt vett mariazelei zárandoklatokon. A rábaközi hajadonok már a legkorábbi otlétűkkor is hasonló külsővel jelenhetek meg, mint a 20. században. Ugyanis egy kortárs leírás szerint az 1691-ben, Kismartonból indított, nyolcezernél több fős, a környékből toborzott zelli búcsújáró csoportban a fiatal lányok fehér ruhában, leeresztett hajjal, fejükön koronával vitték vállukon Mária szobrát. A 19-20. század fordulóján hasonlóképp szoktak menetelni Mariazell utcáin. Párhuzamként említhető egy, Alsó-Bajorországból származó, olajjal fára festett votívkép 1851-ből (Míning/Inn kegyhelyen), amelyen a felhőkön trónoló, kicsi, úgyszólván hetyke koronát viselő Madonna alatt szintén fehér ruhás lányok vonulnak, s fehér búcsús zászlót visznek. A nagyon egységes öltözkükben fehér a virágkoszorú is, a koszorúba vagy kontyba föltűzött hajukon. Néhány elem viszont kék, mint a 20. századi magyar Mária-lányok öltözkén. A bajor lányok ruháján kék a csokorra kötött szalagöv, és valószínűleg a nyak körüli ruhaszegély. Különösen figyelemre méltó nyakukban a szorosra kötött, keskeny, kék szalag, amelyen kis kereszt függ. A hazai, a 20. századból ismert, Szűz Mária-éremmel ellátott Mária-lány szalagok a mellre lecsüngők. Más nyakékeket is – gyöngykorokat és nyakláncokat – korábban a nyakra simulóan viseltek, később a mellre lelógóan.

A rábaközi nép 19-20. századi búcsúi öltözkében sok őrződött a főt említett vonásokból. Ezt igazolja a 19. század végéig visszanyúló helyi emlékezet, s a szokásgyakorlat utolsó évtizedeiben, a 20. század elején készült fényképek (11-15. kép). Egy-egy mezővárosban helyi jelleget is nyertek az egyházi évbe illeszkedő, rendszeres zárandoklatok öltözékei a speciális alkalomra utaló jelölő elemekkel együtt.

A kapuvári plébániához tartozók csoportja (11-13. kép) mindig május második hétfőjén reggel indult „Öregcellbe”, és egész héten gyalogolt, közben más búcsújáráshelyeket is meglátogatott, mint például „Kiscell”, vagyis Celldömölk. Az 1910-es években 150-200-an szoktak menni. Akadt, aki 10-15-ször is elment életében. A társaság az úton egyszerű kimenő ruhát viselt. Szombaton érkezett Mariazellbe, ahol szállodában és magánházaknál megszállt. Vasárnap reggel mindenki megmosakodott, ünnepiesen fölöltözött.

A férfiak legföljebb inget váltottak. Szentképes melltűt, egyházi jelvényt erősítettek ujjasuk mellére. Aki először volt ott életében, „celi keresztapát” választott azok közül, akik már nem először mentek. A keresztapa Lajta-vízzel vagy szenteltvízzel „fölkeresztelte” és szentképet vagy szentolvasót adott neki.

A nők finomabb fajta ujjasos öltözetet öltöttek, a lányok „patyolat” kelméből valót. Nem vihettek volna a nagy útra ingvállas ünneplőhöz illő keményített inget és az otthon szokott „bokros” szoknyaviselethez szükséges keményített szoknyákat. A két székér, amely ment a „proseccióval” (processzió: vallásos menet), vitte a bugyrokba csomagolt váltás ruhát: a „fehérnépek”-nek a fehérét. A lányok fején a speciális alkalmat nyitott haj és a búcsúí, ún. „celi korona” is jelölte. Az említett bajor képen ábrázoltakhoz hasonlóan a 19. század vége óta már nem lelógó hajfonatban, hanem koszorúban, vagy az adott időszakban épp divatos lánykontyban hordott hajukat sokszor már a szombati érkezéskor leeresztették, mint az 1691-es búcsújárók. „Má mikor aszonták, hogy ekkor meg ekkor beérünk, akkó má bontottuk a hajunkat, imádkoztunk, a kezünk meg járt, bontottuk a hajunkat.” Fehér mirtuszutánzatú bogyókból képzett, kicsi, csak a fejtetőt fedő, némely Szűzanyakoronához hasonló „celi koronát” minden lány vett Mariazellben a 19. század második felében és a 20. század első évtizedeiben. Hazulról vittek hozzá világoskék szalagot, amellyel körülkötötték fejüket, hajuk tövét kissé összefogva. A két vége oldalt 30-40 cm hosszan lelógott. Hajcsattal tűzték föl. A fiatalabb asszonyok útközben „fehértarka” (fehér alapon apró színes mintázatú) karton kendőt viseltek a fejükön, azt Zellben vasárnap „fehér kisselem” (olcsóbb, könnyebb, alacsonyabb rangú selyem) kendőre cserélték. Ha egy lány vagy asszony először volt a szent helyen, szintén „fölkeresztelkedett”, mint a férfiak. A „keresztanya” emlékebe „gyöngyös kép”-et adott neki. Ez a kép kb. 15 cm magas, álló ovális bádoglapon a mariazeili kegytemplom ábrázolása. Csipkézett keretét drótra fűzött apró, fehér üveggyöngyökből képezték ki. (Másutt kék és fehér gyöngyöket alkalmaztak. Vö. 16. kép. Valószínűleg apácamunkák ezek a keretek.) A „keresztlány”

mindjárt nyakába akasztotta, ha Mária-lány volt, akkor a kék „márjás szalagra”. Nyakukban vitték haza, hiszen csomagolva törődött volna a kép, főleg a gyöngykerete. Ugyanakkor ez a kép útközben fennen hirdette, szemléltette, hogy hol járt a viselője. – A nőkn a kegyhelyen töltött egész vasárnap rajtuk volt a teljes ünneplő, a kiegészítővel együtt.

A mariazeili fényképész 1913 májusában szabad téren úgy rendezte a túlnyomórészt parasztruhás teljes kapuvári csoportot, hogy előre állított három sor lányt, közéjük a papot, mögéjük három sor asszonyt, az utóbbiak közül előrébb álltak a fiatalabbak. Utánuk következtek a férfiak, három rendezetlenebb sorban javarészt idősebbek, végül egy laza negyedik sorban a fiatalabbak. – A 11. képen a parasztlányok mind kibontott hajjal, fejükön kis koronával állnak. Elöl középen kis iskolás lány, ő is olyan külsővel, mint az 1691-es búcsúsok, vagy például egy szintén Sopron vármegyei kis mezővárosból való, lövői kicsi lány egy másik megőrzött fotón. Nagy részük nyakán, még a polgári-úri ruhásokén is ott a kék „márjás szalag”, a fehér blúzuk előtt. Legtöbbjük szalagján csak a szokásos érem lóg, de mindegyik sorban akad néhány, akinek ott pompázik a nagy „gyöngyös kép”, hirdelve „elsőbúcsús” voltát. A legtöbbjük imára összetett, esetleg összekulcsolt, és egy kis virágszálat, talán szegfűt is tartó (mert azt kedvelték a kapuváriak) kezén ott csüng egy világos vagy sötét színű szentolvasó, egyszerű feszülettel. Zsebkendő, illetve imakönyvet csak egy-egy tart, a harmadik sor baloldali szakaszában. Mindegyik sorban akad egy-kettő, akinek sötét az öve (talán kék, mint a bajoroknak 1851-ben), a többieké talán fehér, amint emlegették a kapuváriak. A nem különösen bő, fehér szoknyaviselet tömegesen csak az első sorban állókön tanulmányozható. Köténye is fehér majdnem mindenkinek. Az első sorban baloldalt egy lányé tűnik halványkéknek, mögötte a második sorban egyiké pedig minden bizonnyal „égszínkék,” hiszen olyan a tónusa, mint a Mária-szalagoknak. A búcsújáráshelyen több fehér és kevesebb színes öltözetdarabot vettek föl a lányok, mint az otthoni egyházi alkalmakkor. Az első sorbeliek bokáig érő szoknyája alatt épp látszik a gyalogláshoz alkalmas erős lábbeli: sötét csizma vagy magas szárú, fűzős cipő. – Az asszonyok soraiban mindenkinek a fején felső kendő van, hiteles templomiasan. A fiataloké fehér, ami csak egyházi alkalmakra való. A korosabbaknak többféle tónusú színesen át a feketéig terjed a kendőjük színe. Hasonló figyelhető meg ujjasukon is, fehértől a feketéig. Az egyik fehér kendősnek a nyakán, vékony zsinóron az emlegetett „gyöngyös kép”, egy fehérblúzós-világoskendősön hasonló, de nagyobb méretben. Két fiatalasszony mellét egészen beborítja valami ovális, lapos tárgy,

talán az is búcsúi emléklap. Búcsúi kitűzője csak egy sötétruhásnak van a balszáron, és leghátul kettőnek, akik a férfiak közé keveredtek. A fiatalabbak, akiknél legalább egy fehér öltözetdarab van, általában rózsafüzért tartanak kezükben. Az idősebbek imakönyvet szorítanak magukhoz karjukkal féloldalt. Ahol csak kivillanik kötény, szoknya, az minden asszonyon sötét. – A férfiak első három sora tisztességes templomiasan fedetlen fővel áll. (Egyik tartja a körmeneti keresztet.) Hátról több fiatal viszont nem vette le a szalagos fejrevalóját, hanem azzal mutogatja „reguta” voltát. De csak a rövid szalagokkal díszített fajtáját viselik, ami otthon nem egyházi, hanem táncos alkalomra való. Az igazi templomi, hosszú szalagokkal felszerelt fejrevalót nyilván féltették a zarándokút viszontagságaitól. Ez is olyan öltözet, ami búcsújárásakor szerényebb, mint otthon. (Három fiatalember tartja a zászlókat. A bajoroknál lányok vitték a zászlót.) Fehér ingén csak kevés férfi visel (selyem) nyakra való, azok, akik hajtokás, vastag posztódolmányban vannak, jobban megadva a módját az egyházi alkalomnak. Kapuvári stílusú, hagyományos és rangos zsinór-díszes, átalvetős dolmány csak egy alakon van, a második sorban középtájt. Bizonyára ő volt a búcsúvezető, csornai analógiára, vö. *14. kép*. Neki is a csornai búcsúvezetőéhez hasonló nagyobb jelvény van a mellén, s kezében ő is nagy (énekes?) könyvet tart. A többség kevésbé ünnepélyes, gallértalan szövet ujjast, „janklit” visel. Egyeseknek kilátszik a mellényük. Ujjasán soknak díszes kicsi, csillagszerű búcsúi kitűző. Némelyik férfi mellén, vagy derekán szögletes, lapos tárgy helyezkedik el, talán szentkép, amit illet akkor mutogatni, mert a „keresztapától” kapta. (Férfi mellére tett zelli Szűzanya képre a 17. századból van már adat.) Néhány férfi leeresztett kezében a fejrevalója, esetleg összekulcsolt kezén rózsafüzér, vagy esernyő, sétatálca. Akin látszik: sötét kötény, csizma. Föltételezhető, hogy a többség nadrágot visel, de eltakarják az előttük állók.

A *12. kép* kinagyított részlet az előbbiből, középpontban az egyik gyászoló lánnyal a három közül, aki sötét ruhában volt a búcsún. Míg a másik kettőnek a koronájáról lógó szalagja ugyanolyan tónusú, bizonyára világoskék, mint a fehér ruhás lányoknak, az övé sötét, legalábbis mély égszínkék, mint a nyakszalagja. Mélyebb lehetett a gyásza. A Mária-szalagjához tartozó kis érem alá akasztott fehér gyöngykeretes, elsőbúcsús emlékkép jól kirajzolódik a sötét ruhája nyújtotta háttérből. A virágszálat is szorító kezén a rózsafüzér is nagyon világos. Ezzel szemben az első sor közepén álló sötétruhás lánynak a rózsafüzérje is sötét. Talán annak a színére nem adtak.

A *13. kép* 13 évvel később készült két elsőbúcsús kapuvári barátnőről. Műtermi felvétellel, ahogyan a

páros képeken, vagy kisebb csoportok esetén szokták, az öltöztető kegyesobor másolata mellett, háttérben a kegytemplom képével. Nagyjából azonos a viselet, mint 1913-ban volt a lányoké. Eltérés, hogy a Mária-szalag szélesebb, a „gyöngyös kép” kicsit kisebb. A lányok kezében nincs virág, az időközben kiment a divatból. Bővebb a szoknya, nyáriás a lábbeli: fehér harisnya sötét félcipővel. Ez utóbbi különbségek vagy abból adódtak, hogy mindketten nagyon jómódúak voltak, vagy abból, hogy ők már kulturáltabb körülmények között utaztak és csomagoltak, mint a korábbi búcsújárók.

A *csornaiak* elmondásuk szerint a 19. század második felétől évente zarándokoltak Mariazellbe. Legszívesebben Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25.) vagy Kisasszony napján (szeptember 8.) érkeztek. Többnapos gyalogútjuk utolsó szálláshelye Lilienfeldben, a cisztercita kolostorban, Ausztria legnagyobb középkori kolostorában volt. Mariazellben a lányok fehér ruhában, fejükön „koszorúval” vonultak be a kegytemplomba. A „Mária-lányok” kis csoportja a „búcsúvezető”-vel fényképezkedett 1914-ben (*14. kép*), csupán egy évvel később, mint a kapuváriak teljes csoportja a *11. képen*, és olyan körülmények között, mint a két kapuvári a *13. képen*. – A búcsúvezető templomiasan fedetlen fővel ül. Öltözéke a csornai gazdák 19. századi szerényebb ünneplőjét idézi. Fehér vászoningben és fekete, csizmanadrágos öltönyben van, fekete köténnyel, marhabőrből varrt, ványolt csizmával. „Kezében nyitott énekeskönyvvel, vállán a zarándok tarisznyát helyettesítő bőrtáskával.” (Bőrtarisznyának is mondhatjuk.) Mellén egy görögkereszt forma, a kapuvári férfiakéhoz hasonló kitűző, a „zarándok jelvény” alatt, szalagdarabon érem csüng, ez lehet a búcsúvezető jelvénye. – A lányok mind kibontott hajjal állnak, fejükön különböző méretű, fehér, áttört korona, nem olyan egységes, mint a kapuváriaké. A talán világoskék szalagdíszük két vége pedig féloldalt kétszeres csokorra kötött, nem lelógó. (Ilyen megoldásról maradt fenn 1905-ből is mariazelli fénykép, a búcsúsok lakhelyének ismerete nélkül, és ilyen a fejdísz 1913-ban az említett lövői kislánynak.) Az első sor bal szélén álló, polgáris ruhájú lány fejviselete ugyanilyen. A legtöbb lány ruhája mellrészén, közepén görögkereszt forma kitűző díszes. Az első sorban mindegyik imára összeteszi kezét, de csak balról a másodiknak a kezén van rózsafüzér. A középső sorban egyik tart kis virágszálat az összekulcsolt kezében. Összesen öt lány esetében látszik, hogy a selyem derékszalagjára, amely valószínűleg kék, mint 1851-ben a bajor lányoké, rózsafüzért akasztott, amelyet a „búcsú-keresztanyjától” kapott „búcsúfiaként” ajándékba, majd haláláig őrzött. Náluk tehát ez volt az elsőbúcsús jelvény, nem gyöngykeretes kép.

Amennyire a szoknyák látszanak: fehérek. A látható kilenc kötényből öt színes, közülük kettő sötét, itt tehát kevésbé törekedtek a ruha teljes fehérségére, mint Kapuvárott. Négy lány lábbelije látszik: mindegyiken fehér harisnya és sötét cipő van, tehát nem olyan a lábviseletük, mint a kapuvári lányoknak 1913-ban (vö. *11. kép*), hanem olyan, mint 1926-ban (vö. *13. kép*.)

A *szanyiak* (*15. kép*) elmondása szerint Mariazellben asszonyaik a 19. század végéig az alsó fejkendő fölé igen nagy méretű, fehér, hímzett tüll vagy batiszt kendőt öltöttek. Ezt nem volt szokás megkötni, hanem az áll alatt nagy tüvel egyszerűen összefogták, a két sarka pedig szabadon a csipő fölé lógott. A búcsújárás egyházi alkalmá őrízte meg náluk legtovább ezt a régies kendő-viselet formát. A 20. század eleje óta is világos kendőt öltöttek mind a fiatal, mind az idősebb asszonyok, de ez a „búcsús kendő” már atlaszselyemből készült, sokkal kisebb méretű volt, és újabb divat szerint megköttették áll alatt, nem tűzték. Az 1926-ban, tehát a két kapuvári lány fotójával (vö. *13. kép*) egy évben készült szanyi műtermi felvételen a lányok haja föltűzött, mint 1851-ben a bajor búcsús lányoké, de fejdísz nélkül. Fehér ruhájukon a szoros (szalag)öv is fehér lehet. Csak kettő teszi össze kezét imára, rákulcsolt rózsafüzérrel. Egy lány lába látszik, rajta fehér harisnya és sötét cipő. A fiatalasszonyok fejkendője helyi jellegűen rögzítve áll alatt: két sarka egymás alá hajtvva. A lányok és az asszonyok sora között a pap, tőle balra, a kiemelt helyen még egy férfi, talán a búcsúvezető. A többi férfi legelöl illetve az idősebb asszonyok mögött helyezkedett el, mind templomiasan, fedetlen fővel. Több férfi és több nő sötét ruhája mellrészén virít olyan búcsúi jelvény, mint a kapuvári férfiakon vagy a csornai lányokon.

A *korona* a kapuvári és csornai lányok fején művelődéstörténetileg jelentős elem. Történetének részletezése túlmutat ennek a dolgozatnak a keretein. Kapcsolható az öltöztető kegyszobrok Mária-koronáinak német földön egykor pénzért szokásos kölcsönzéséhez a menyasszonyok számára. Adakoztak is templomoknak férfi és női esküvői koronákat, amilyenek Európa északi és déli peremén voltak legtovább használatosak. Később a Madonna szüzességére utaló elem lett ezekből, s kereskedelmi cikk a kegyhelyeken. Együttal királyi jelvények utánzatai. A kapuváriak búcsúi koronáiról lelógó szalagok előzményének tekinthetők a középkori királyi és császári koronák csüngői. Megnyilvánult ezeken is a nép lányának vágya, hogy rövid időre királynői kinézetet nyerjen! Épp a kapuváriak körében ismertek olyan megnyilatkozások, amelyek utalnak arra, hogy a fenségek szokásait, külsőségeit kívánták utánozni.

A viseleti jelölő elemek utóélete

Az alkalmak elmúltával a többnyire csak egyszer viselt öltözet-kiegészítőket, részben lakodalmiakat vagy báliakat, de kiváltképp egyházi vonatkozásúakat a rábaköziek meg szokták őrizni a lakásban. Kiemelkedő szerepe volt az otthoni őrzőhelyek közül az ún. „Márja-ház”-nak, amelyet emléktárnak rendeztek be a módosabbak Kapuvárott. Országos viszonylatban is ritka, hogy ott összekombinálták a búcsúi kegyszobor üvegszekrénykében őrzését a menyasszonyi és vőlegényi emlékek bekeretezésével, beüvegezésével (*16-18. kép*), amelyek másutt többnyire két vagy több külön lakberendezési tárgyat képeznek.

A kapuvári paraszti otthonokban a 19. század vége és a 20. század vége között, ha nem is nevezték úgy, de létezett „szent sarok”: az „első” vagyis utcai reprezentatív szobában, amelyet általában „tisztaszobának” mondanak. Kapuvári kifejezéssel élve a padsarok a „fő része” annak a szobának. A sarokpad fölött lógott a falon a Mária-ház, egy üvegajtós szekrényke, amelyet helybeli asztalos készített. Nősüléskor csináltatták a paddal együtt. Ebben helyezték el a mariazeili kegyszobor fából faragott mását, amelyet a búcsúban vettek. Illett, hogy legyen ilyen egy jobb parasztházban. A szobrot drapériával, papírfüzérekkel ki-ki tehetsége és ízlése szerint felöltöztette. A szekrényke legjellegzetesebb díszé azonban a lassanként összegyűlő családi emléktár. A csornai Mária-ház nem őrzött ilyesmit. A kapuváriak viszont a belső falába szögeket vertek be, majd arra erősítették a férfi és női táncos díszeket, a „golós” és „viaszbokrétákat, a szalagos regruta-jelvényeket, koszorúkat, vagyis mindenféle, fejre vagy mellre való, időszaki vagy alkalmi ékességet, például a Szűzanya feje fölé ívben a menyasszonyi koszorút (*18. kép*). Egyesek a textilruhás szobor ruhájára, a nyakába akasztották lányságuk múltával a „márjás szalagot” (*17. és 18. kép*). Esküvő után a vőlegény–„mindjárt, mikor megszűnt a lakodalom”–betette ide a bokrétáját. Egyesek analóg módon itt helyezték el az először nyakban-mellen viselt mariazeili „gyöngyös kép”-et is. Azt egyébként a búcsúból hazaérkezés után a szülőre szokták állítani, vagy a falra akasztani, ugyanúgy a csornaiak is, más búcsújáróhelyről hozott hasonlót is (*16. és 18. kép*), hiszen elsősorban szobadísznek való kegytárgy, csak átmenetileg szerepelt egy bizonyos egyházi alkalomra utaló viseleti jelölő elemként.

Miért kerültek a Mária-házba ezek az emléktárgyak? Azt mondták: „Dísznek tették oda.” De ha arra gondolunk, hogy évszázadokra visszanyúlóan szokás volt nyugat-európai országokban s nálunk is, úri és népi körökben egyaránt, hogy egyesek a menyasszonyi koszorújukat és/vagy hasonló szemé-

lyes öltözékelemüket kegyeletből, „fogadalmi ajándék” gyanánt templomnak, sőt egyenesen Mária-kegyhely rangú templomnak adományozzák, egy-egy csodatévő kép vagy szobor mellé téve, akkor az otthoni Szűzanya-ábrázolás köré tett koszorúkat és bokrétákat is nevezhetjük votívtárgynak.

Függelék:

Gondolatok a fekete menyasszonyi ruháról és a fekete nagyünnepőről

Egyes vélekedések szerint az egykorú *polgári* divat eleganciáját utánozták a parasztok a helyenként elterjedt fekete menyasszonyi, sőt esküvői ruhával, illetve a nagyünnepelő értékű feketével.

Protestáns viseleti példák viszont arra utalnak, hogy nem világi, hanem *egyházi* példa, templomi ünnepelő nyomán alakulhatott ki a fekete előnyben részesítése az említett funkciókra.

Német evangélikusoknál és magyar reformátusoknál is több helyen az „úrvacsorázó ruha” és fejkendő fekete. Ilyen viseleti fogalom katolikusoknál nem alakult ki, hiszen az első áldozás után akár naponta áldozhat a hívő. Oly sokszor előforduló esemény a szentáldozás, hogy nem jelölték a ruhán, ha áldozni készültek. Protestánsoknál viszont évente csak néhányszor gyakorolt istentiszteleti elem az úrvacsora-

osztás, azért külön megemlékezésre méltó, a szokott-nál ünnepélyesebb ruhával jelölni illik.

További kutatás igazolhatja csak föltevésemet, amely szerint a fekete ünnepelő ruha egyrészt az egyházi év *két bűnbánati időszakával*, adventtal és nagybőjttel kapcsolatban alakulhatott ki. Ezeket az időszakokat a nép körében, a katolikusok körében is egyaránt gyászosként értékelték, nem is viola (lila) hanem fekete ruhát tartottak hozzá valóknak. Mivel a reformátusoknál hagyományosan advent első vasárnapja és böjt első vasárnapja is úrvacsoraszórási napja, ezért természetes, hogy feketébe öltözzenek annak a két úrvacsorázásnak az alkalmával. Ezeket az időszakokat zárja le karácsony és húsvét első napja, valójában már örömmünnepek, amelyek megint úrvacsorai alkalmak. A gyülekezet úgy vélekedhetett, hogy az előző időszak lezárásául ismét feketébe illik öltözni. Az ünnepek másnapján már színesben pompáztak, akiknek életkoruk engedte. Karácsony és húsvét fekete ruhája a harmadik nagy ünnep, pünkösöd úrvacsorai alkalmához már könnyen kapcsolódhatott.

Másrészt az sem elhanyagolható szempont, hogy a református egyházi év legnagyobb ünnepe nagypéntek, amely valóban *gyászünnep* s mindenképp a fekete illő hozzá. Tehát az emberi élet legnagyobb ünnepéhez, a házasságkötés szertartásához is hasonló ruhát tarthattak méltónak.

Jegyzet

¹ Petánovits Katalint tisztelettel és szeretettel köszöntő összeállításom korábbi változata előadásként szerepelt a 2000. november 10-én, Csornán tartott „Szerzetesrendek és a népi kultúra” c. konferencián. A konferencia szervezője, V. Szalontay Judit hozzájárult a jelen kötetben

való kibővített közléshez. – A dolgozatom gazdagításához Katona Edittől és Ursula Röhrstől kapott hasznos indítványokat köszönöm.

² Az eredeti előadás-jelleg miatt a hivatkozásokat csak sommáztam.

Irodalom

BRINGEMEIER, Martha

1980 *Mode und Tracht*. Münster: F. Copenrath Verlag.
FARBAKY Péter – SERFŐZŐ Szabolcs (szerk.)

2004 *Mariazell és Magyarország*. Egy zarándokhely emlékezete. Kiállítás a Budapesti Történelmi Múzeum Kiscelli Múzeumában. Bp.

HORVÁTH Terézia

1967 *A kapuvári népviselet*. Arrabona 9. 219-250.

1972 *Kapuvár népviselete*. Néprajzi Közlemények. XVI-XVII.

LACKOVITS Emőke

1973 *Egy kapuvári női ruhatár bemutatása*. Arrabona. 15. 199-226.

MOLNÁR Terézia

1987 *A szanyi népviselet*. Szany. Kézirat: Néprajzi Múzeum, EA 23611.

SZALONTAY Judit

1998a *Szín és díszítés változása a 19. századi csornai női viseletben*. In: Szalontay Judit (szerk.): Tárgy és jelentése. Rábaközi tanulmányok. Csorna, 157-192.

1998b *Egy csornai nagygazda-család viseleti hagyatéka a XIX. századból I*. Arrabona 36/1-2. 211-230.

1999 *Csornai menyecskekedők*. (Magyar Népművészet XXV.) Bp., Néprajzi Múzeum.

2002 *A csornai viselet*. In: Kücsán József–Perger Gyula. (szerk.): Győr-Moson-Sopron megye népművészete. Győr, 437-454.

AZ EGYÉNI ÉLET KORSZAKAINAK ÉS EGYHÁZI ESEMÉNYEINEK JELÖLÉSE I.

1. kép Elsőáldozó nagygazdálányok. Kapuvár, 1918
(A jobboldali azonos azzal, aki a 13. képen baloldalt áll)
(Néprajzi Múzeum, EA F 199195)

2. kép Nagylány korosztály szövetben, bársonyban, selyemben, a Mária-kongregáció nyakszalagjával.
Kapuvár, 1948 (Kapuvári Múzeum, F 1344)

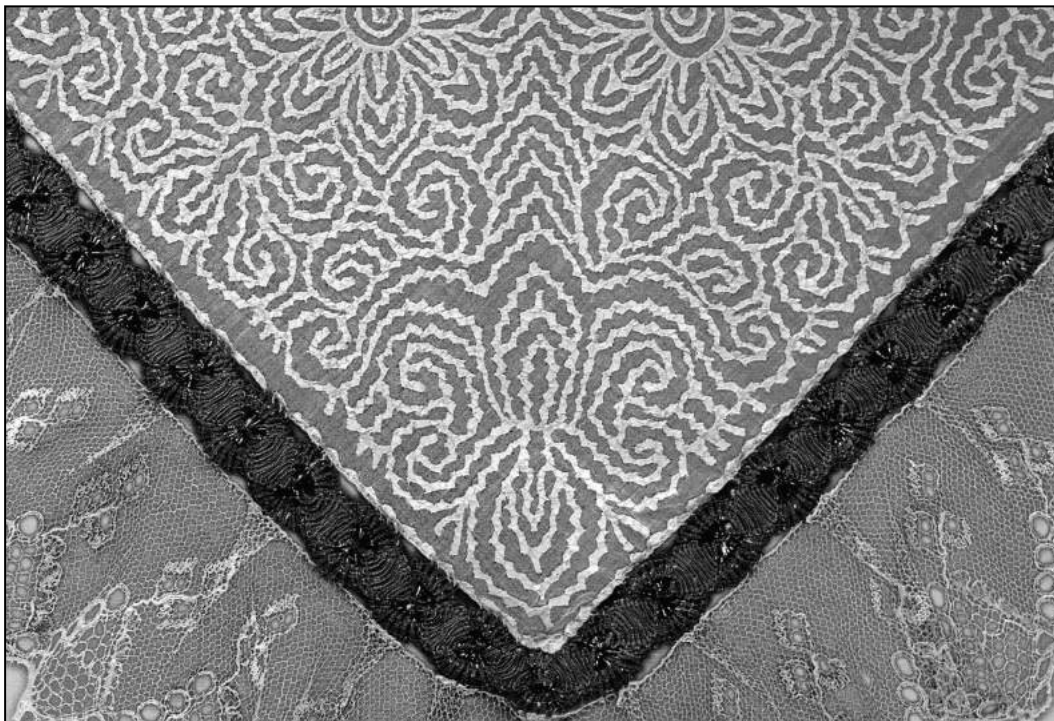

3. kép Gazda esküvői kép. Kapuvár, 1940
(Néprajzi Múzeum, EA F 199197)

4. kép Nagygazda kislány ravatalon. Kapuvár, 1919
(Néprajzi Múzeum, EA F 195616)

AZ EGYÉNI ÉLET KORSZAKAINAK ÉS EGYHÁZI ESEMÉNYEINEK JELÖLÉSE II.

5. kép Fialalasszony korosztály fehér templomi kendője. A fehér rátét és a szegély stílusa a lakóhelyre is utal. Csorna, 19. század vége (Csornai Múzeum, leltári szám N 87.1.8)

6. kép Fialalasszony korosztály fehér templomi kendője. Az aranyhímzés és a szegély a lakóhelyre is utal. Csorna, 19. század vége (Csornai Múzeum, leltári szám N 90.3.2)

EGYHÁZI KÖZÖSSÉGI ALKALOM ÁLTALÁNOS JELÖLÉSE

7. kép A nők derekán díszszebkendő, kezükben a kapcsos imakönyv, illetve az összekulcsolt kezük utal a templomi készületre. (Az asszonyra felső fejkendő is illene) A férfi levett fejrelával templomias. Hövej, 1880-as évek (Csiszár Attila gyűjtése)

8. kép Az asszony kezében rózsafüzér és kapcsos imakönyv utal a templomi készületre, de a fejére felső kendő is illene. Szany, 1906 körül (Néprajzi Múzeum, EA F 199200)

9. kép A nők összekulcsolt kezében rózsafüzér és imakönyv utal a templomi alkalomra; a díszes, lenge, fehér fejkendőjük pedig a fiatalasszony korosztályhoz tartozásukra is. Csorna, 1907 (Csornai Múzeum, F 1378 ill. HD. 71.91.1.1)

10. kép Az asszony összekulcsolt kezében rózsafüzér és imakönyv a templomi alkalmat jelöli. A fehér fejkendő nála fiatalabbnak illő. Kapuvár, 1964 (fotó: Horváth Terézia)

A BÚCSÚJÁRÁS EGYHÁZI KÖZÖSSÉGI ALKALMÁNAK JELÖLÉSE I.

11. kép A kapuváriak zarándokcsoportja papjukkal Mariázellben, 1913-ban. Többek mellén kis búcsúi jelvény. A női viselet az életkorral sötétedő, egyszerűsödő. A férfiak közül csak a katonának besorozottak viselik szalagos fejrevalójukat, a többi parasztember a templomi alkalomhoz illő módon az eső ellenére is fedetlen fővel áll. (Néprajzi Múzeum, EA F 195614)

12. kép Részlet a 11. képből.
A gyászoló lány búcsúi öltözéke csak a ruha sötét színével utal egyéni átmeneti élethelyzetére. (Néprajzi Múzeum, EA F 195614)

13. kép Két nagygazda Mária-lány műtermi búcsúi emlékképe a kapuváriakra jellemző mariazelei viseleti kiegészítővel 1926-ban. (A baloldali azonos azzal, aki az 1. képen jobboldalt áll) (Néprajzi Múzeum, EA F 199194)

A BÚCSÚJÁRÁS EGYHÁZI KÖZÖSSÉGI ALKALMÁNAK JELÖLÉSE II.

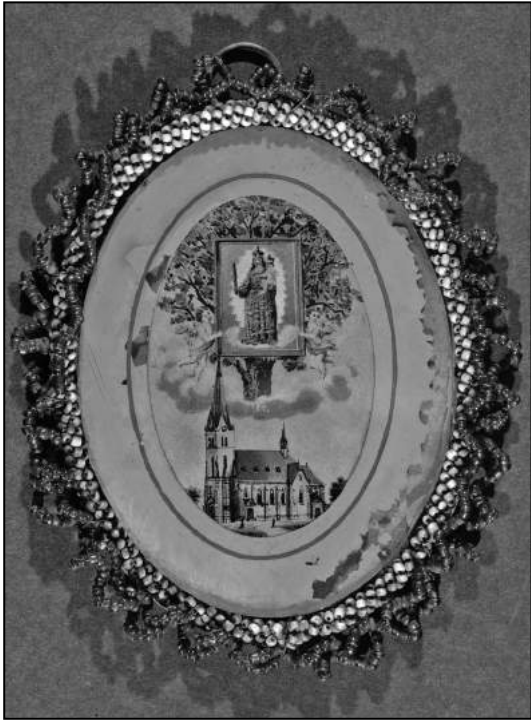

14. kép Mária-lányok műtermi búcsúi csoportképe a csornaiakra jellemző mariazelli viseletkiegészítőkkel, 1914-ben. A fedetlen fővel ülő „búcsúvezető” mellén „zarándokjelvény”.(Csornai Múzeum, F 1378 ill. HD. 03.23.2)

15. kép Szanyi zarándokok műtermi csoportképe búcsúvezetővel és pappal. Többek mellén kis búcsúi jelvény. A női viselet az életkorral sötétedő. A férfiak feje templomiasan fedetlen (Néprajzi Múzeum, EA F 199206)

EGYHÁZI ALKALMAKAT JELÖLŐ VISELETI ELEMEEK ÉS MEGŐRZÉSÜK

16. kép Csornai lány gyöngykeretes búcsúi emlékképe Máriaremetéről, 20. század első fele (Csornai Múzeum, leltári szám N 90.5.2)

17. kép Kapuvári Mária-lány nyakszalagja, 20. század közepe (Néprajzi Múzeum, leltári szám 69.92.11/B)

18. kép Vitrin az öltöztető mariazelli kegyszobor másolatával a 19. század végéről. Benne egy módos család emléktára viseleti jelölő elemekből. Balra lent gyöngykeretes mariazelli kép; a Madonna nyakában Mária-lány szalag. Kapuvár, 1964 (Néprajzi Múzeum, EA F 184610)

Bíró Friderika

Búcsú a parasztságtól

A hagyományos paraszti életforma felbomlása két zalai faluban

Harmincöt évvel ezelőtt indult el az a kutatómunka, amely a hagyományos paraszti életmód felbomlásának vizsgálatára irányult.¹

Az 1970-es évek közepén kezdtük el férjemmel, Für Lajossal gyűjteni azokat a magnós interjúkat, amelyeket idős falusi emberekkel készítettünk az elsüllyedt parasztvilágról. Azokban az években közülük még szép számmal éltek olyanok, akik visszaemlékezéseikben fel tudták idézni a régi, még zömmel önellátó gazdálkodásra épült, hagyományos módon élő-termelő, zárt, paraszti világot. Azt a világot, életformát, ami már a 19-20. század fordulóján bomlásnak indult, majd darabjaira hullva a század közepére szinte el is tűnt. A 20. század utolsó negyedében tehát még elérhetőek voltak azok a „szemtanúk”, akik ismerték a régit s átéltek, megszenvedték az erőszakos módon kikényszerített újat, a teljes váltást. Éppen ezért gondoltuk úgy, hogy az utolsó pillanatban készített interjúkban kérdéseinkre választ kaphatunk, hiszen egyre inkább fogy azoknak a száma, akik ezt a mára teljesen eltűnt világot még megeleveníthetik az utókor számára. Így határoztuk el, hogy magnós interjúkat készítünk magukkal a parasztokkal. „Az eltűnt időt” akartuk valamiképp megragadni. És éppen azok lelkében, szemével és gondolkodásával, akik a nagy fordulat, a mezőgazdaság ún. kollektivizálása, a téeszekbe kényszerítések szereplői és elszenvedői voltak.

„Még inkább siettette a munkát, hogy tudtuk: a fokozatos váltás nem ezzel a brutális beavatkozással kezdődött. És ezt az a látható felismerés inspirálta, hogy a drámai fordulattal nem csupán egy üzemszerváltás történt (a kisüzemből a nagyüzemre), nem csak a tulajdonviszonyok (magántulajdon helyett ún. ‘csoporttulajdon’ lett), és ahogy a korabeli frazeológia tanította-hirdette: nem csak a ‘termelési viszonyok’ változtak meg radikálisan. Jóval több történt ennél: egy egész világ zúzódtott össze s tűnt, tűnik el a történelemben.”²

A vizsgálatot Dunántúl nyugati térségében kezdtük el, később azonban más régiókra is kiterjesztettük, az elmúlt években pedig szinte az egész országban sikerült felvételeket készítenünk. Az interjúkat kezdetben magunk vettük fel, majd néprajzosokat, egyetemi hallgatókat és főiskolásokat is bevontunk a munkába. A kérdőívet a férjem írta, majd miután a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban előtérbe kerültek az életmód és családtörténeti kutatások, néhány újabb témakörrel kiegészítettem azt. A kérdeznivalót kilenc kérdéskörre tagoltuk. Ezek: *búcsú a szerszámoktól, a munkaszervezettől, a nagycsaládtól, a szokásoktól, az ünnepektől, a kisüzemtől, a földtől, a falutól, a hagyományos életformától*. A kérdésekhez ún. „al-kérdések” is tartoznak, ezeken keresztül tudunk mélyebben belelátni egy-egy ember, egy-egy család, egy-egy közösség életébe.

A dokumentumokban persze nemcsak sablonos válaszok, gépies feleletek találhatók, noha szép számmal vannak közöttük ilyenek is. A feldolgozó munka során ezekből is tudunk majd értékes adatokat kiemelni. Voltak hosszú, mély beszélgetéseink olyan parasztemberekkel, akikhez évekig visszajártunk, ott folytatva a témát, ahol korábban abbahagytuk. Az interjúk többsége megrázó emberi sorsokról is szól. Olyan vallomások ezek, amelyekben a megkérdezett idős emberek mondják el életük drámai élményeit. Félteve őrzött titkaikat tárták fel, néha sírva, szinte meggyónták a maguk emberi gyarlóságait is. Valósággal megnyíltak a kérdésekre. Titkok tudói, de őrzői is lettünk egyben, hiszen a vallomások egy része soha nem kerülhet nyilvánosságra. Jóllehet a vallomást tevők már régen nem élnek közöttünk, a család, a falu, a világ soha nem szerezhet tudomást a titkokról. A titkokon kívül azonban az átalakuló paraszti világra vonatkozóan is igen fontos, pótolhatatlan válaszokat kaptunk.

Meg kell említenünk azt is, hogy ezek a rögzített szövegek az egyes magyar nyelvjárások csodálatos tárházai is egyben. Őrségi, palóc, alföldi etc. dialek-

tusok „ízei” találhatóak bennük. A szóban forgó interjú-gyűjteményt, amikor az anyag publikálásra kerül, eredeti paraszti naplók, megírt családi és egyéni élet-történetek, paraszti levelezések, továbbá a témához felhasználható egyéb dokumentumok (pl. régi és új fényképek, rajzok) is kiegészítik.

„A kutatómunka természetesen kiterjedt a vonatkozó szakirodalmi és az idevágó levéltári anyagok feltáráására is. Az évek során e tekintetben nagy tömegű adat gyűlt össze. Mind a szakirodalmi, mind a levéltári források feltárást azonban szükséges tovább bővíteni, egyúttal lezárni. Hiszen a paraszti vallomások publikálása elé olyan alapos, átfogó tanulmány kerül, ami visszatekintve századok távlatába, a jobbágság kialakulásától kezdődően kell, hogy elhelyezze a XX. században lezajlott gyökeres agrárforradulatot. Ezáltal válhatnak igazán méltányolhatóvá –időben és térben egyaránt– a vallomásokban rejlő néprajzi és történelmi értékek.”³

Az elmúlt parasztilágról összegyűjtött dokumentumokat kétkötetes kiadványban szeretnénk közzé tenni. Előtte nagyobb tanulmánnyal, s ezt követnék az alaposan megszerkesztett interjúk. A teljes dokumentációt pedig digitalizált formában elérhetővé tennénk. A hanganyag, a legépebb kéziratok egy-egy példánya és az egyéb dokumentumok a Szabadtéri Néprajzi Múzeum adattárába kerülnek.

Ebben a kis írásban három Zala megyei idős parasztemberrel készült beszélgetésből közlünk részleteket. A legelső interjút 1975-ben Rédecisen **Tóth Józseffel** vettük fel, 85 éves volt. **Müller Józseffel** és feleségével 1984-ben készült a felvétel, szintén Rédecisen. Müller József 74 éves volt, 1996-ban halt meg. **Fehér Lajossal** Bödeházán 1982-ben beszélgettünk, 84 éves volt. A kérdéseket a *Búcsú a parasztságtól* c. kérdőív fő kérdései alapján tettük fel. Az ún. alkérdéseket a szövegből lehet megismerni, külön nem közöljük. Több esetben a válaszok nem követik „szolgai” a fő kérdéseket. Engednünk kellett akkor s engednünk kell most is a paraszti (és emberi) gondolkodás szabadon mozgó, gondolat- és képzetársító váltásainak, „szökkenéseinek”.

Búcsú a szerszámoktól

FEHÉR LAJOS

Lajos bácsi, az előbb azt mondta nekünk, hogy maga csinálta a rokkát, a szerszámokat, szerszámnyeleket. Tényleg maga faragta ezeket?

Még Amerikába is vittek a munkámbu. Még Izraelbe is. Megnézheti.

Mondja el, hogy egy parasztembernek mik voltak a legfontosabb szerszámjai? Maga gazdálkodó volt végig, ugye?

Gazdálkodó, de én mindent magam faragtam, esztergáltam, saját magam csináltam. Kasza, kapa, ekék, akivel szántogattak. Hát ásó, gereble, vella ezek vótak, szekér, hát meg aprólékos rengeteg van, szóval ki és kivel szoknak dolgozni. Negyvenbe kezdtem a MAORT-ho, tudják, Lovásziba vót, oda behordogattam szerszámnyeleket, kapa, fejsze, ásónyél, akkor rengeteg esztergályos munkát, reszelvényeleket, meg Budapestriü küdték le a rendeléseket nekem. Mintegy céh, szegény parasztember vótam, de mint egy céh úgy szerepíttem, de iparom nem vót, osztan forgalmi én nekem be köllött oda számolni. No, osztán ment sokáig, de itt a faluban lett egy jó emberem, aki irigylette, hogy hát én oda dógozgatok. Egy asztalos, hát képezs vót bejelenteni, osztán akkor jött a forgalmista, engem kihallgatott, hogy miket csináltam, mennyit, hogyan, hát mondtam neki, hogy csináltam, de a mennyiséget nem mondtam meg, hogy mennyit. Hát, mondom tibbodáb. No, jó van, aszónlja. Aztán akkor elment Kanizsáru. Oda köllött beszállítani az árut, mindig eljöttek kocsival ide. Osztán bevitték Kanizsára, ott vót a nagyraktár, osztán ement oda. Ott osztán kükérdezütt. De ott is vót ám ész, kisebb tételeket, szóval adtak ki neki. Hát megbüntettek, meg kellett fizetni a büntetést, a forgalmi, amit kifejtettek. Mer, hát nem tudtam sehova küdeni a forgalmi. Hát kontár vótam, ugye.

A gazdaságban melyik szerszámmal szeretett a legjobban dolgozni?

A kaszával.

És miért?

Hát szerettem kaszával dógozni. Meg kapányi csak a szülübe szerettem, kukoricát aztat nem szerettem.

TÓTH JÓZSEF

Mikor szántott, vetett vagy kapált, melyik volt az a szerszám, amivel a legjobban szeretett dolgozni?

Szántani. Hát úgy van, hogy akkoriban még nem voltak ám traktorok, hogy azok szántották volna a földeket, hanem hát minden portának voltak befogós tehenei, meg lovai is egyszerű helyen, aztán azzal szántott. Hát legjobban szerettem munkálkodni a szántóföldeken. Szántogatni, aztán meg kaszálni. Hát azt, azt nagyon szerettem. Hát ugye kapa, kasza, villa, aztán meg úgy mondjuk, hogy gereble. Ezek mind fontos szerszámok, mert anélkül betakarítani, gyűjteni sem lehetett.

Kik készítették ezeket a szerszámokat?

Még akkoriban Alsólendva hozzánk tartozott. Ez egy mezőváros volt. Aztán Grácban volt vasgyár, onnan a vasanyagot nagyon olcsón szállították Lendvára. Sokkal olcsóbban meg lehetett venni Alsólendván a vasanyagot, mint Zalaegerszegen. Mert ugye közel volt a vasgyár Grácban. Onnét hozták. Ekevasat, vagy ilyesmit, vasalkatrészeket mindig legolcsóbban meg lehetett venni Alsólendván.

Itt a faluban voltak olyan mesteremberek, akik szerszámokat készítettek?

Hát ugye újakat nem, úgy élesíteni élesítették azokat a vasanyagokat, de hogy újat gyártottak volna, olyan nem volt.

Az ekét hol vásárolták?

Itthon csináltattuk, mert a faluban volt bognár, kovács. Gerendőnek nevezik azt, amit a taligára rátesz az ember. Aztán akkor arra jön rá az ekefej, akkor az ekevas, ami a földet fogja és akkor azt meg csoroszlyának neveztük, elől volt egy, amelyik hasította a földet. Azt itthon a kovácsok megcsinálták, rárakták a gerendőre.

A gerebléket, a villákat kik készítették?

A vellákat, azt az iparos készítette itt a faluban, de gerebléket mi magunk csinátunk. Megcsinátuk, aztán kifundáltuk, voltak sokféle foguak. Gerebleszöveget csinátunk, ugyanilyen fából faragtunk, aztán akkor magunk készítettük el. Tudnék mutatni olyan kettőt-hármat.

MÜLLER JÓZSEF

Kedves munka vót a kaszálás, jó szórakozás.

Mi volt benne a szórakozás?

Három órákor elmentünk a rétre kaszáni. Sokan mentünk. Nem ismertük meg egymást a sötétben, kaszágtunk. Tíz-tizenegy óráig kaszáltuk a sarjút, akkor meg utána együtt (eljött) a gyűjtés. Hozták utánunk a reggelit, olyan hét-nyóc óra körül jöttek az asszonyok frissen felöltözve. Azok meg terítették, szórták a szénát.

Kaszáláskor mit kaptak reggelire?

Pörkölt mindig vót, mer a nagyapámmal kiszámítottuk, hogy hány nap még, mennyi csirkit eszünk meg. Hoztak utánunk egy liter bort, kávé, esetleg zsirba sült fánkot vagy perecet, ezt, azt.

Reggelire?

Reggelire, igen, igen, a nagyapám az szokta mondani, no, fiam még hány csirkit eszünk meg, míg elfogy a kaszálás. Hát akkor így szoktunk, mer nagyon kifáradtunk ám. Legjobban kaszálni szerettem. A nagyapám az egy erős ember vót. Ő ugye, ő nem írás-olvasást tanult. Ő, mint régi szógagyerek, ereje meg nagy volt. Sokszor az bántott engem kisgyerekkoromba, hát-hát mér hagy engem a nagyapám. Egyszer csak én lettem az első kaszás. A nagyapám meghalt nyolcvanegy éves korába. Előtte éven még megkaszáta velem a rétet. Előtte éven. Elment a szőlő-hegyre, nem ám úgy, mint most mink elmegyünk busszal, megközelítjük a szőlőt, busszal megyünk majdnem ódáig, ü meg elgyütt a nagy terhivel fel a hegyre. Kalácsot, ezt, azt felpakút, szalonnát, bele a fehér hátis tarisznyába, aztán azt fölvette, oszt ment a hegyre. Ott segítettek neki a szomszédok, jó beittak, a jó lendvahegyibü. Ettek, ittak. Mer vót nekünk

jugoszláv területen birtokunk. De azután, hogy megszűnt az átelés, én nem vótam oda soha. Nem vótam rá kíváncsi.

TÓTH JÓZSEF

Nagyon szerettem dolgozni, 12, vagy 18 holdon gazdálkodtunk. Volt marhaállományunk is, 7-8 db is az istállóban. Nagyon szerettem földműveléssel foglalkozni, csak mondjuk már kora tavasztól fogva egy parasztembernek őszig mindég van sok dolga. Aztán meg hegyen is, szőlőhegyen is én jártam, nemcsak a Tenke-hegyen, vagy a Rédicsi hegyen, de a szécsiszigeti hegyen, Dedes-hegyen, Lendva-hegyen is, mert akkoriban jött elő az új szőlőtelepítés, mikor én éppen 18 éves lettem. Alsólendvára jártam, ott volt egy Ruzics nevezetű vincellér, attól tanultam oltani ezeket az újfajta oltványszőlőket. Akkoriban még nem volt ám busz, ilyen járat, meg olyan járat, gyalog mentem ezekbe a hegyekbe.

Mi volt az a munka, amit legjobban szeretett csinálni?

Hát ez a szőlőoltás volt. Azt szerettem legjobban, nagyon szerettem.

És miért?

Azért, hogy hát jobb bor teremjen, itten Zalában is, mert én voltam Mosony megyében is, Lébényben. Ottan az volt a híre, hogy Zalában csak nova-borok vannak, mert hiszen későbben már mentek innen Rédicsről is valahová Somogyba, onnan hozták ezt a nova-vesszőt. Mert azelőbb minálunk csak oltványszőlő volt, mind az a régi oltványszőlő. Azt szokták mondani Lébényben, hogy Zalában nem jó borért eljönni, mert itten nova-borok vannak. Mondják, hogy nem halt meg még senki sem a nova-bortól? Mondom nem, pedig lakodalomban olyan ember is van, aki nagyon berüg. De nem hal meg tőle, hanem amikor kialussza magát, kijózanodik.

Milyen szerszámokkal, eszközökkel szeretett legjobban dolgozni?

Először volt ez a szőlőföld forgatás, lapátokkal ment, lapátokkal kellett a szőlőföldet felforgatni, 60-70 cm mélyen. Azután jöttek az „ületésők” (ültetések), ezek az ún. vadvessző ültetések, azokat be kellett oltani. Amikor megerősödtek, hogy 1 m-es vesszejük volt, be kellett oltani zölden.

Búcsú a munkaszervezettől

FEHÉR LAJOS

Lajos bácsi, amikor a földeken dolgoztak, milyen munkát végeztek egyénileg és milyen munkát családostul, vagy segítségbe?

Szóval, hát a földet kellett művelni.

De mit végeztek egyénileg?

Aha, igen, mikor a gép csépült, akkor köllött oda plusz személyzetet fölü, hát ott a szomszédokkal, meg rokonokkal összeállottunk, aztán úgy ment a cséplés. Mostmá nincsenek azok a gépek.

Itt a faluban volt gép vagy máshonnan hozatták?

Vót, vót itt. Meg, mikor itten má nem vót, akkor a szomszéd községekbü gyöttek át így csépülni.

És még milyen munkát végeztek közösen?

Vót a kézi csépülés. Hát, hatan összeátunk, osztán cséppel ütöttük zsuppnak.

Szeretett csépelni?

Hát nem mondom, hogy nagyon, de hát azér kicsit tudtam is. Hatosba. Mind a hatná csép, osztán nótára ment ám, nem akárhogyan. Lehetett ütnyi. Azt kellett tudnyi, hogy! Meg akkoriban még vótak ezek a szalmás épületek, osztán szalmábó vót a zsupp. A tető.

A kaszálást egyénileg végezték, vagy azt is úgy, hogy összeálltak?

A kaszálást mindenki ugye magátú. Aki meg ugye nem tudott kaszányi, az fogadott vagy rokona vót neki, elhíta, osztán besegítettek neki. Meg aratáskor, akkor is. Össze szoktunk ányi, hogy külegyen egy kaszára.

És a hordásnál?

Hordásnál, ott megint közösen ment.

Családtagok, rokonok, vagy szomszédok álltak össze?

Szomszédok, meg a rokonok. Nekem is olyan nászom van, hát, hogy mondjam, evvel szoktunk összeányi, mikor hordtuk be.

Ketten álltak össze?

Ketten, fogattal. Annak is vót egy fogatja, meg nekünk is, aztán avval hordtuk be. Kazalba raktuk, aztán jött a gép, megcsépütte.

S többen, több család nem állt össze?

Merevény^A úgy vót, hogy mindenkinek vót egy párja. Párja, mer ez úgy nézett ki, hogy magába, egy családba bajosan vót kimenni a mezüre, behoznyi, meg itt raknyi. Ha kettü összállot, má nagyobb erü vót.

És éveken keresztül mindig ugyanazzal a párjával állt össze?

Hát mi avve szoktunk. Ha esetleg meghaltak, akkor egy másik szomszédde álltunk össze, osztán ez így ment.

Amikor többen dolgoztak együtt, volt valaki, aki parancsolt, irányította a munkát vagy csak egymás között beszéltek meg, hogy kinek mi lesz a feladata?

Hát mindenhol a gazda, az rendezte, hát szóval ti hová mentek, meg melik táblán van ez a termis. Az irányította, a gazda.

Maga melyik munkaformát szerette jobban, amit egyénileg végzett, vagy amit a családdal, rokonokkal közösen?

Hát, legjobban szerettem, amikor többen együtt vótunk. Akkor az ember elszórakozott. Együtt kosztoltunk, akkor kiná kinek hordták, ott vót az ebíd, vacsora. Gazdasszony vót, az főzött.

És hordta is ki a mezőre, vagy pedig otthon ettek?
Nem, nem, otthon. Úgy aratáskor, akkor szoktak kivinni.

S akkor kaptak reggelit, ebédet, vacsorát?

Hajjaj, még bort is. Mám meg, má megváltozott a világ, nagyon szeretnék élni.

Ezek a családi munkák ezek mind megszűntek, vagy van még olyan munka, amit közösen végeznek most is?

Nincsen.

Krumpliszedés? Azt mindenki maga végzi?

Jobban maga. Ha esetleg nem bír vele, akkor valakit hív vagy fogad, de nem ám osztán, mint valamikor, akkor összejártunk, aztán köllött oda izz valami hat-hét személyzet, mikor szoktunk valamikor nyóc-tíz szekér krumplit ásni, behordani, osztán akkor ottan kosztútunk azokná.

TÓTH JÓZSEF

Előbb beszélgettünk arról, hogy milyen munkákat szeretett legjobban csinálni. Szőlőmunkát, szántást, a kaszálást, azt saját maga csinálta, egyénileg. De biztos voltak olyan munkák, amiket csoportosan végeztek.

Hát, ugye amikor segítséget kellett hívni, például aratáskor. Akkor muszáj volt segítséget hívni, mert hát magam sokára tudtam volna elvégezni. Akkor hívtunk segítséget, aztán két kaszával is arattunk, aztán akkor gyorsabban ment a munka.

Még milyen munkák voltak, ahol segítséget kellett hívni?

Hát más munkák nem nagyon voltak. De hát a szőlőkapáláskor is. Csépléskor meg amikor - mert ugye - asztagnak nevezték azt, ahogy összehordtuk a gabonát, hogy majd mikor jön a gép, aztán ottan elcsépele. Hát olyankor megint szoktunk egymásnak segíteni. Én is hívtam segítséget, én meg másnak segitettem. Úgy hogy hát a gabonát behordhassuk, hogy mikor ideér a gép, hogy hát készen legyen.

A szőlőprézésnél, szüretkor segítettek egymásnak? Kellett segítséget kérni?

Megint kellett, de prézéshez nagyon nem, mert az a régi faprés volt. Nagyon értettem hozzá. Nem olyan, mint a mostani prések, azok a vasprések. Ezek mások voltak, az a nagy faprés, csakhogy már az is elromlott.

Kiket hívtak segíteni?

Akiknek volt olyan idejük, hogy hát el tudtak jönni. A legtöbbször a rokonokat és az ismerősöket hívtuk.

Ezt a segítséget maguk vissza is adták? Azok is hívták magukat?

A legtöbbször visszasegítettük. Előbb az építkezésnél is így volt. A homokhordásnál szekereket hívtunk. Sokszor emlékszem arra, hogy amikor a mennyezetre a stukatúrokat dolgoztuk föl, négy ember kellett. Mi stu-

katúrnak nevezzük, nem gerendás ha nem hát stukatúros. Hát ugye tizenketten voltunk itt kint a telken. Jött a segítség. Akkoriban még nem voltak ám gépek, hogy hát azok emelték fel volna. Hiszen ma gépek dolgoznak ilyent.

Amikor arattak, volt valaki, aki irányította őket? Vagy mindenki tudta, hogy mit kell csinálni?

Hogyne volt, legtöbbször, hogyha nagyobb darab búzának mentünk neki, akkor hívtak segítséget. Akkor ketten kaszáltunk, tudja ketten kaszáltunk, aztán akkor az első marokszedő félíg berakta a markokat, a második marokszedő meg fölszedte, aztán mindjárt utána összekötöttük. Aztán már készen volt, mikor kiértünk a végre. Készen volt teljesen, a kévék készen voltak. Aztán keresztetekbe összeraktuk, kepinek neveztük, aztán ott kiszáradtak. Akkor utóbb, aztán amikor már megszáradtak, akkor meg beszállítottuk. Oda is legtöbbször hívtunk segítséget, hogy hát előbb menjen.

Ezeket a munkákat maga irányította?

Igen, igen. Annyira tudtam azt, olyan jól raktam, hogy még elhívtak, amikor időm volt, máshová is asztagot rakni. Mert volt egy néném szegény, annak a férje az nem tudott asztagot rakni. Aztán tudja, amikor a gép odakerült hozzájuk, én is ott voltam a gép mellett a zsákoknál. Aztán azt mondja neki a sógoromnak a fia: Te Móric, Móric volt a neve, azt mondja, hát ki rakta ezt az asztagot? Azt mondja, a gyerek. Még akkor fiatal voltam, ugye. Azt mondja, nézd ez karácsonyig is itt lehetett volna, akkor sem lett volna semmi baja sem. Mert ugye én mindig úgy szoktam rakni, hogy hát a szélin kövek függjenek, ha az eső így megvágja is, hogy ne menjen be a közepébe, hanem csurogjon le. Voltak ebbe a darabba olyan asztagok is, hogy még sarlót is kellett vinni, alig tudták szétmetélni, annyira összepüföföttek azok a gabonák. Hát aztán azt mondja énnekem: Te Jóska, miért nem rakod meg Te a másik asztagokat is? Mondom, gépesúr; ha én olyan hatalmas volnék, hogy én mindenkinek a gabonáját össze tudnám rakni, akkor én nem is tudom, ki lennék. Hát ugye mindenhol nem lehetek.

Az emberek szívesen vették, hogy maga rakta az asztagot?

No, meg kértek is, hogy hát én rakjam meg. Mert hogyha azok maguk rakták meg, akkor úgy rakták, hogy hát, nem jól rakták, aztán beázott. Tudja a közepe beázott és akkor mire a gép odakerült, addigra már mind kikelt, kicsirázott.

Hogy szeretett dolgozni? Egyénileg, mikor egyedül szántott, vetett, vagy kaszált, vagy pedig így csoportosan?

Hát ugye azért a legjobban szerettem, mikor magam irányítottam a munkát, meg magam végeztem el, ahogyan akartam.

Miért?

Hát azért, hogy nem dirigált senki sem. De amikor utóbb már a termelészövetkezetbe beléptünk, dirigáltak. De ami feladatot rám bízta, azt elvégeztem.

Még arra az időre gondolkodok, amikor egyénileg gazdálkodtak. Azt a munkát szerette jobban, amikor saját maga egyedül dolgozott a mezőn, vagy pedig így segítséggel együtt?

Tudja voltak olyan ismerős barátaim, hogy éppen úgy dolgoztak, mint én, nem kellett nógatni, hogy siessen csak, vagy valami. Mert ugye jó munkások voltak akkoriban ezek a polgár emberek. Úgyhogy nem kellett nógatni a munkára. Mindenki meglátta mi a munka, aztán azt tette.

A szőlőmunkát segítséggel végzik ma is?

Hogyne. Oda kell hívnunk segítséget, a mezei munkához nem kell, mert ott a traktorok elvégzik a munkát, a szántást meg a vetést, mindent. Volt még vetőgépem is, 13 soros vetőgépem volt. Akkoriban a termelészövetkezet elnökének kínáltam. Erre azt mondta: Jóska bácsi csak hagyja magának azt a vetőgépet, lehet, hogy magának még szüksége lesz rá. Persze azt hitte, hogy talán ez majd hamarosan átfordul, de aztán látta, hogy nem, hát ott a pajtában ne legyen üresen, mert ugye traktor után meg 13 soros vetőgép kicsi. Tudja? Mert ottan 28, meg 30 soros vetőgépek vannak. Mert a traktor elhúzza a 13 sorosat, de kevés területet tud bevetni. Hát aztán egy nagy-lengyeli ember itt segítgetett nálunk, mikor hordták a munkásokat, aztán az is, ugye autóval hordta a munkásokat. Egyszer egy alkalommal idejön, azt mondja: Jóska bácsi, megvan még a vetőgép? Mondom meg. Azt mondja, nem adná el, én megvenném. A községben olyan emelkedők voltak, hogy hát ottan nem lehetett termelészövetkezetbe beinvitálni őket. Azt mondja, szegény apámat annyira sajnálom, mikor a nyakába akasztja a vetőruhát, aztán úgy kézzel szórja a magot. Azt mondja, én megveszem. Mert lovai voltak neki. Meg is vette, el is vitte. Elvitte oda a vetőgépet, mit csináljak vele, ugye minek tartsam én. Mikor itt van, még eladnám legalább az egyik szekeret, biztosan, ha a kettőt nem is. Nem kell senkinek sem. Aztán ott van a finom háromlevelű vasborona, olyan borona, hogy nem is tudom, sírnom kell, ha rápillantok. Hát nézze, máma nem kell. Máma a traktorok végzik a munkát, utána akasszák a tárcsát, meg aztán a boronát. Megcsinálva a föld így van.

Amikor jöttek aratáskor segítségbe, hol találkoztak az emberek?

Megbeszéltük, hogy hát melyik dülőben aratunk, tudja?

Ott találkoztak a dülőben?

Dehogy, idejöttek be, az ételmezt mi adtuk, aki hívta a munkásokat.

Itt megkínálták őket? Mit adtak nekik reggelire?

Hát reggelire, hát akkoriban? Hiszen most azt mondjuk, egy hét alatt több cukor elfogy, mint akkor egy évig a házaknál. Mert akkoriban nem voltak ám ennyi finom cukros ételek, mint mostanában vannak. Csak karácsonykor, meg pünkösdkor. Bucsu szokott lenni, csak olyankor voltak ezek a drága ételek. Hiszen télen, amikor az erdőn dolgoztunk, reggel savanyú káposzta, vagy pedig savanyú répa, akkor aztán kukoricamálé, vagy pedig kukoricapogácsa. Nem ám kávé, tejeskávé, meg cukor, sütemény.

Mit kaptak reggelire? Hogy fogadták őket?

Hát, hogy fogadtuk? Fiatalok voltunk persze, nézze reggelire vagy egy kis tejeskávét utána meg aztán szalonnát. Szalonnát reggeliztünk, aztán meg vittünk velünk mindég tízórait, mert hát ugye reggel korán lehetett kezdeni aratni, akkor korán is kezdtünk aratni, hát 10 órára jól megéheztünk, akkor egyet haraptunk.

És mit ettek?

Mit ettünk? Hát ugye sonkaszeletet, az készen volt ugye, el volt már készítve. Aztán délre meg vagy kihozták az ebédet, ha távol voltunk a mezsgyén, vagy pedig hogyha közelebb voltunk, akkor bejöttünk a lakásba.

Ki vitte ki az ebédet?

Ő hát énnekem olyan feleségem volt hallja, hogy az óriási jó munkás volt. Még kaszálgatni is el szokott velem jönni, mit szól hozzá? Mikor a réten kaszáltunk, aztán olyan jó kaszát adtam neki, hogy ha nem vigyáztam magamra, mert elől én kaszáltam, utánam ő, hogy rám akarta vágni a rendet. Akkor olyan jó kaszás volt, hát ugye akkoriban a nők is nagyon tudtak ám kaszálni.

Minden munkásnak ő vitte ki az ebédet, vagy volt neki segítsége is?

Hogyne, volt segítsége. Sokáig élt édesanyám is, 84 éves korában halt meg, az is szegény. Sokszor rá gondolok arra, hogy akkoriban nem ám miniszoknyát viseltek a nők, –hosszú szoknyát, majdnem bokáig valót. Aztán meg nem volt ám bugyi, mint most, hanem olyan hideg nem volt, hogy téli időben is el ne ment volna ünnepen, meg vasárnap templomba, de nem volt ám bugyogó akkoriban. Később hát barhet szoknyát, nagy szoknyát vettek fel.

Mit szoktak kapni aratáskor ebédre?

Levest, tésztát vele, olyasmi félét ugye.

Ebéd után pihentek?

Nem pihentünk, csak mentünk tovább a munka után.

Mikor vége volt este a munkának, akkor bejöttek és újra kaptak vacsorát?

Be, bejöttünk akkor aztán újból vacsoráztunk.

Ilyenkor hol reggeliztek és vacsoráztak? A lakásban, vagy pedig kint az udvaron volt megterítve?

A lakásban bent, hát hiszen. Répa, vagy pedig savanyú káposzta, hát hiszen nem mondom húsfélék voltak, voltak. Mindég két-három disznót vágunk.

Reggelire sokszor hát káposzta volt, hát leves után, akkor szegény anyám főzött, kukoricagánicának nevez-tük. Jó puhás volt, aztán szegény apám úgy szerette, hogy cukros mákkal leöntözte, akkor úgy nagyon szerette. Az nagyon jószívű ember volt. A földbirtokos-ságnak, volt a községnek erdeje, hát ugye minékünk is részünk volt benne, aztán ott is egy darab kenyeret vittünk velünk ebédre. Meg aztán egy darab vagy sonkát, vagy szalonnát, aztán az volt az ebéd. Nem volt ám finom sütemény, mint most, á, annak híre sem volt.

Búcsú a nagycsaládtól

FEHÉR LAJOS

Lajos bácsi, én úgy hallottam, hogy ezen a vidéken régen egy családban sokan éltek együtt. Nagy családokban éltek az emberek. Maga biztosan emlékszik erre az időre.

Tizenketten vótunk.

Maguk tizenketten voltak?

Az apám, szóval négyen vótak azok tezsvérek. Az apám, annak vót egy bátyja, akkor két öccse. A legfiatalabb, az elment rendőrnek Pestre. Ott is maradt, vagy hát házat isz vett. El isz vették tüle. Má, Rákospalotán vett házat, Rákosfalván. Tizenhárom lakó vót benne, nagy ház vót. Tehát ő innen akkor elment, de a többiek itthon maradtak. Aztán, akkor mi egy szobába, na, két szoba vót, két szobába feküdtek jobban a gyerekek. Voltunk három, öt gyerök vót. Én vótam egy héttel idüesebb, mint az unokátezsivrem, de hát má az is meghalt. Annyi idüs vót, mint én, augusztus negyedikén.

Mind ebben a házban laktak?

Nem, nem. Az a ház, az le lett bontva.

De itt Bödeházán állt?

Itt, Bödeházán.

Zsuppos házban laktak?

Nem. Téglaház vót az is, el lett bontva aztán ide épüt-tünk, meg a szomszédba, a másik meg az iskola mellé.

Lajos bácsi, a maga apjának a testvérei is hazahozták a feleségeiket, itt éltek együtt?

Úgy, úgy. Az én apám vót a gazda, ő vót a gazda.

Mit jelentett, hogy ő volt a gazda?

Hát az parancsolt.

És mit parancsolt, mit mondott!

Hogy milyen munkákat köll evégezni. Talán hová köll nekik mennyi dógoznyi.

A saját tesvéreinek is ő mondta meg, hogy mit kell végezni?

Hát, igen.

A maga édesanyja az volt a gazdasszony akkor? Nem ő parancsolt?

Nem az vót a gazdasszony, nem.

Nem? Hát ki volt a gazdasszony?

A legöregebb nagybátyámnak a felesége, kontyos

asszony vót, annak is hívtuk, kontyos ángyi, az én anyám meg fésűs ángyi vót.

Igen, és akkor ő parancsolt?

A harmadik ángyom az meg kisángyi. Ő parancsolt, anná vót a pénz is.

A kisángyinál?

Á, dehogy! Az apámná.

Az apjánál?

Anná vót a pénz. Á, nem úgy van a, akkoriban nem az asszonyokná vót a pénz, mint most.

Amikor ebben a nagycsaládban valakinek valamit vásárolni kellett, ruhát vagy cipőt vagy amire szüksége volt, azt a maga édesapja határozta meg, hogy most ez kap, az kap?

Nem, lehet-e vagy nem lehet-e? Ha valahová köllött az a pénz, hát most nem vehetünk, majd ha lesz, akkor majd veszünk.

És ő osztotta, el?

Igen.

Őt gyerek volt, azt mondta az előbb. Ennyi gyerek volt ebben a nagycsaládban?

Ja, ja, pici, pici.

Három család élt együtt. Magának hány testvére volt?

Egy. A Miska bátyámnak meg három. Jancsi bátyámnak meg kettő.

Akkor az már hét. Mikor a nagycsaládban éltek együtt, a föld kinek a nevéen volt?

Nem azon, hát szóval a tezsvérek mind a szálának a nevéen vót. Ugye az apjuk meghalt, osztán akkor a gyerekekre rászállt a vagyon, a birtok.

Tehát a négy testvér között osztódott föl?

Ja, ja.

Mégis együtt gazdálkodtak?

Együtt gazdálkodtak.

Miért a maga édesapja parancsolt? Miért ő volt a gazda és nem az idősebb báty?

Szóval az én apám is anabaféta vót, szóval se írnyi, se olvasnyi nem tudott. Hát, az, a bátya meg nagyon öreg vót, nem tudott vóna úgy gazdákodni, mint az én apám. Osztán akkor a másik tezsvérek izz aszondták, legyen ü a gazda. De jól is ment, hát hiába tízbe osztottak el. Kilencszáztízbe.

Mit csináltak a jövedelemmel, egyformán osztották el a pénzt, amit kaptak a terményért, állatért?

Nem osztották el. Nem osztották úgy el, hogy no hát most eladtunk egy tehenet, aztán azt elosztjuk. Az a gazdáná maradt. Ha valahová köllött pénz, akkor az fizetett. Nem, osztották el, ha valamibü kaptak pézt.

Közösen is ettek, közösen étkeztek?

Igen.

S arra emlékszik, hogy hogyan ettek közösen? Meséljen erről egy kicsit!

Haj, jaj! Hát ugye asztal vót, osztán belü padok

vótak, kívül nem vót pad, a férfiak oda beültek, az asszonyok meg kívül állva.

Egy tálból ettek?

Egy nagy tál volt, tányér azér vót, oda a tányérra merítettek, osztán ott ettek. A gyerekek, mi meg vót egy hosszú pad, oda sámedlire leültünk, osztán nekünk meg odaadták az ennyivalót.

S az asszonyoknak nem is volt szabad leülni?

Dehogynem, leülhettek vóna, de általában állva ettek azok.

És a maga kontyos ángyija főzte az ebédet?

Az, az. Az kapott pénzt, ha valamit köllött venni.

És a másik két asszony mit csinált? A fésűs ángyi, meg a kisángyi?

Azok dógoztak.

Háztartásban vagy a mezőn?

Mezőn, mindenhol.

S azoknak ki parancsolt? Az édesapja vagy a kontyos ángyi?

Az én apám.

Télen mit csináltak, a kisángyi, meg a kontyos ángyi?

Vót munkájok nekik. Fontak, szőttek, télen ez ment.

Fontak? S azzal mit csináltak, amit megszőttek, megfontak?

Hát, szöve ahol má fölsősleg ruházat vót, akkor eladták, szöve megvették jó pénzér.

Hol? Piacon? Vásárokon? Vagy magánosoknak?

Nem. Magánosok vótak, tudom Lentibe még a hercegék tisztartójuknak a mérnökje is, szóval illen házi vászonbu egész egy szobát csináltatott. Mindenfélét, szóval házi vászonbu vót neki, nem finomak.

Aki elment rendőrnek, annak kifizették a részét, az örökségét, vagy hogyan részesült?

Nem, megmaradt az egész, hasznáták közösen.

És árendát kapott utána?

Egy darabig nem, mer vótak gyerekei, osztán nyáron azok itthon vótak. Aztán evve fizettek neki árendát. Azér a pár hód birtokér. Meg szokott így jönni, nyáron itthon vót több ideig.

Mikor bomlott föl ez a nagycsalád? Mikor mentek szét?

Tízbe.

Miért? Maga akkor hány éves volt?

Tizenkettő.

Kilencvennyolcas, Lajos bácsi?

Kilencvennyócas.

Az én apám is annyi éves lenne, de ő már nem él.⁵

Nem sok van má a kilencvennyócasoknak.

Ő már hatvanéves korában meghalt.

Hovasalósi?

Vas megyei.

Vas megyei?

Egyházsrádóc. Körmend mellett.

Körmend mellett? Csak úgy tudom, Körmend.
Tizenegyes huszároknál szolgált Szombathelyen.
 Én a tüzéreknel vótam, Szombathelyi tüzérosztály.
Maga tüzér, ő meg a huszároknál volt. Tizenegyes huszárok. Melyik fronton volt, Lajos bácsi?
 Vótam a román fronton, meg az olasz fronton.
Az olasz fronton merre? Doberdó? Isonzó?
 Nem.
Piave?
 Piave. A román fronton vótam, szóval fegyverszünet lett.
Igen, leverték a románokat.
 Aztán elvittek Olaszországba. Piovánál.
Hány éves korában vonult be? Tizennyolc?
 Tizennyolc. Tizenhatba vonutam be.
Az én apám is.

Ja, a kilencvennyócasok akkor vonútk be. Odd vótam a Piaváná.

Az én apám is ott vót.

Piováná?

Ő fogságba is esett.

Fogságból ü átment?

A folyón. A ló farkába kapaszkodva.

Szóval nálunk is ki vót adva, mindenki a holmiját pakúlla össze, mer megkezdődik reggel háromkor a durrogatás, hogy készön legyön. No, osztán meglett! Nem messze vót egy negyvenkettes ágyú, arrább egy-párszor el szoktunk oda mennyi, az osztán megkezdte, rajta, osztán az összes tüzírsíg, mer ami tüzírsíg vót, akkoriba az mind oda lett pakúva. Aztán nagy része, kisebb ágyúkkal is má mentek át. No, osztán mi verettük az üres állást. Az olaszok meg kivonútk az állásbú. No, osztan mikor má tízóra felé vót, tíz óraker mi má kifelé leszünk, valami Verona várost mondtak, hogy ott leszünk, ott ám a kutyaszarba, ott maradtunk.

Sokan meghaltak ott?

Bizony. Mer messzehordó ágyúkná vótam, nehéz ágyúkná.

Lajos bácsi, térjünk vissza Bödeházára egy kicsit, Piavetől.

Na, jó van. A papája úgy is tudja, hogy mi vót ottan, emondta.

Lajos bácsi, az előbb azt mondtá, hogy tízben bomlott fel a nagycsalád. Miért bomlott fel? Miért mentek szét?

Hát, má akkor nem nagyon férték össze. Má megvótak, szóval úgy, mer több felöl is má elosztotak a családok mindenhol. Aztán akkor ők is ráéreztek. Meg má készűttek rá. Téglát vettek, osztán, hogy építkeznek. Faanyagot megszőrözték, úgy, hogy örökösen nem lehet megényi együtt. Készűttek rá, hogy szétmennek.

Itt a faluban sok ilyen nagycsalád volt?

Vót, vót több.

A maga gyerekkorában mindenki így élt, ilyen nagycsaládban éltek az emberek?

Nagyobb része nagycsalád vót.

Aztán végül is mind feloszlottak, és kisebb családok lettek. Maga szerette ezt a nagycsaládi életet?

Hát, nem olyan nagyon, de sokszor összevesztünk a gyerekke.

Jó, hogy felbomlott? Jó, hogy kiscsaládokban éltek tovább?

Hát pesze hogy jó, hogyne.

Miért?

Hát nem vót annyi föld, össze szoktak ám pörünyi.

Nem volt utána annyi veszekedés?

Ja. Ja. Meg vót ám! Hogy te illen vagy, te ide mész. Én nem menek, oda te mész, én nem menek oda. Hát bizon az se vót jó.

TÓTH JÓZSEF

Sokat hallottam arról, hogy ezen a vidéken egy lakóházban nemcsak egy család élt régen, hanem nagyon sokan éltek együtt.

Volt olyan, hogy kettő, három is, aztán most meg nézze, mind megüresednek a lakások, mert mennek mind vagy külszországba, vagy pedig városokra. Aztán nézze, mind tanulnak, felsőbb iskolába járnak, aztán ugye hát itt hagyják a falut.

Voltak olyan családok, akik együtt éltek?

Voltak, voltak hát, minálunk azért nem volt. A néném az egy darabig szintén abban a házban lakott, együtt laktunk, de későbben aztán vettünk neki lejjebb a faluban egy másik házat. Azok elmentek oda lakni, akkor mi csak az öcsémmel ketten laktunk itten. Szegény öcsém 4 évvel fiatalabb volt, mint én. 3-4 éve, hogy meghalt. Volt, hogy két házaspár is együtt élt, gyerekek is születtek.

Az öregszülők, a nagyszülők is ott éltek?

Ott éltek igen. Hát akkoriban nem volt ám olyan, mint szokták mondani, hogy mindenki külön lakást készíthessen magának.

És miért éltek együtt ilyen sokan?

Azért, mert ugye nem tudtak építkezni külön.

Ha egy zsuppos házban laktak, amiben egy, vagy két szoba volt, meg egy füstös konyha, akkor egy ilyen nagycsalád hogyan tudott elférni? Hogy laktak, hogyan aludtak?

Bizony bajosan. Akkoriban a fiatalok, már mikor mi legények lettünk, mink az istállóban feküdhettünk éjszaka, tudja. Ott, ahol a marhaállomány volt. Az istállóban feküdhettünk, nem ám bent a szobában, párnás ágyban, meg dunyhába. Á, kint az istállóban, ott feküdhettünk.

A szobában kik aludtak? A gyerekek?

Hát csak a lányféle, ha volt, nők meg aztán hát a szülők, ugye. Azok is, a gyerekek is.

A füstös konyhában nem aludtak soha?

Nem, ottan nekünk ott ágyunk nem volt, a füstös

konyhában. Csak a szobában volt. Akkor olyan világ volt. Sokszor most elnézem ezeket az új lakásokat, kis szobák vannak. A mi szobánk is elég kicsi volt. Hátul, az öregházban akkora szoba van, hogy majdnem csépelni lehetne bent, tudja. Akkoriban még nem ám olyan kicsi szobákat készítettek, mint most. Nagyszobát, cserépkályhával. Azt befűtöttük, betűzeltük, az egész család ottan megfért.

Mióta élnek az emberek kisebb családban? Nem olyan sokan együtt?

Hát tudja mikor már, nem is tudom ám hányban, de én 1919-ben nősültem, 29 éves koromban, 1930 után aztán akkor már nem voltak együtt a családok. Akkor mind külön költöztek.

De miért, mi lehetett az oka?

Mi lehetett az oka? Hát ugye nem értették meg egymást, meg hát ezek is, azok is összevesztek. Aztán akkor legjobb volt, hogyha külön mentek, akkor mindenki úgy tett, ahogyan akart.

De hát a régi időben, sok-sok évtizedig, hosszú ideig együtt éltek, akkor is veszekedtek, de azért mégis együtt maradtak.

Mégis együtt maradtak, hát akkoriban az építkezés nem úgy volt, mint most, hogy hát építkezni lehet. Akkoriban még nagyon szegény volt ám tudja a nép. Akkoriban még nem volt ám mindenkinek a zsebje pénzzel tele.

Búcsú az ünnepektől, búcsú a szokásoktól

FEHÉR LAJOS

Lajos bácsi, a sok munka után beszéljünk egy kicsit az ünnepekről, szokásokról, babonákról.

Hajjaj!

Tud nekem mondani régi babonákat? Milyen babonákat ismer például a földdel, a termeléssel kapcsolatban?

Vót, vót, haj, jaj! Csak hát má kiment az én fejemből.

Nem tud visszaemlékezni egy kettőre?

Nem tudok má. Sok babona vót. Vótak gyertyások.

TÓTH JÓZSEF

Kik voltak a gyertyások?

A gyertyás? A gyertyást még saját magam is láttam, mikor együtt jöttünk haza szegény feleségemmel. Jöttünk a hegy felől, aztán úgy pillogatott az a gyertyás, pillogatott.

Sötét volt mikor jöttek hazafelé?

Hogyne, sötétben, már este aztán pillogatott mindig az a gyertya. Aztán mondtunk, hogy jön a gyertyás.

Féltek?

Ej, nem féltünk, már hozzá voltunk szokva. Nem bántott ám senkit sem. Meg tudja azt a lucfirt emleget-

tük. Hát akkoriban az volt a szokás, fiatal korunkban, olykor már hajnalban elcsaptuk a tehenet legelni, hogy még sötét volt. Aztán tudja volt olyan eset, hogy láttuk, az olyan hosszú volt mintegy 4-5 méteres hosszú, aztán olyan tüzes volt, potyogott tőle a tűz. Aztán mentem, a Dedes felől láttuk a levegőbe. Aztán mondtuk, nini nini, megy a ...fény. Hát ugye olyan tüzes volt. Hogy mi az rosseb volt, a rosseb tudja.

Attól sem féltek? Senki nem félt tőle?

Nem, nem féltünk. Senki nem félt tőle, mert hát ugye hozzá volt a nép szokva. Nem bántott senkit.

És ma már nincsen? Csak abban az időben volt?

Nincs, máma olyan nincs. Csak abban az időben volt.

A boszorkányokról hallott?

Voltak tényleg asszonyok, hát voltak akkoriban boszorkányok mert, amikor gyerek voltam, hát hallottam hírét, ez az asszony is boszorkány. Mint szokták mondani nem a fiatal asszonyok, a vénasszonyok, azok voltak a boszorkányok. Hát, hogy honnan tanulták azt?

Voltak-e olyan szokások itt a faluban, hogy bizonyos napokon nem volt szabad vetni, vagy pedig szántani, vagy más munkát csinálni?

Voltak, de azért nem nagyon tartották meg. Ünnepen meg vasárnap igen. Szegény apám pedig – akkoriban azért hát nagy tehénállományunk volt, – azt mondta, még a nénémnek a férje is itt lakott, együtt laktunk, hát én akkoriban még legény voltam, azt mondja gyerekek, van zöld takarmánya az állatoknak? Mert ugye mindég úgy szoktuk, hogy itt a nagy telekünkön, mindég lóhere volt. Aztán először szénával etettek, akkor megittatták, itatás után mindég lóheretakarmanyt adtam nekik, hogy csak több tejet adjanak. Aztán mondtuk neki, hogy van. Azért, mert azt mondja, mert, holnap lesz vasárnap, nem lehet ám akkor kaszálni. Nézze akkor ez tiltva volt. Az én apám nem engedte meg, hogy vasárnap lehessen.

Miért nem volt szabad kaszálni?

Hát azért, hogy ünnep volt.

Voltak-e más olyan napok, mikor nem volt szabad dolgozni?

Úr napján, Úr napján. Sokszor mondom, én emlékszem arra, hogy ennek a szomszédomnak Úr napján volt kint a szénája, aztán délután behordták, mivel látták, hogy nagy vihar lesz. Majdnem sirtunk mind, hogy hát az Isten bajt hoz nekik, mert hát, hogyan merték Úr napján behozni ezt a takarmányt. De hát valahogyan mégis nem adott az isten rájuk olyan veszélyt. De hát olyan napokon nem volt szabad betakarítani. Senki sem ment a mezőre, meg a rétre se takarmányért.

Búcsú az ünnepektől

FEHÉR LAJOS

A családi ünnepeket megtartották?

Hát, szóval a vasárnapot, meg többféle ünnepet azt megtarthatták, elmentek templomba, vagy még én is elmentem.

Melyek voltak a legszebb ünnepek, amikre visszaemlékszik?

Húsvét, karácsony, mert olyankor jobb készítésű étel volt, oszt az ember annak örül.

A nagycsaládban a karácsonyt hogyan ünnepelték?

Hát csináltak illen fenyűfát.

A maga gyerekkorában is volt fenyőfa?

Hogyne, ja, ja. Osztan akkor szalmát isz szoktak ruhába bevinni az asztal alá.

Ezt miért csinálták?

Hát, ugye a Kisjézus szalmán feküdt, aztán azé.

Arról nem hallott, hogy a szalmára aztán rászórták az asztalról lehullott ételmaradékot és szétosztották az állatok között?

De, hogyne, vót hogy szóval marháknak is szoktak annyi.

És azt vajon miért?

Azt nem tudom, hogy miér. Úgy szokták az elüdeink, öregek, aztán akkor ők is úgy szokták. De most má kiment a divatbú.

Maga melyik ünnepet szerette a legjobban?

Húsvétot.

Miért?

Szoktak hozni ajándékot a keresztanyák.

Milyen ajándékot kaptak?

Szóval tojást. Izének mondták, pompos.

Az micsoda?

Kalács.

Kemencében sült kalácsot?

Kemencébe sült. Pomposnak hívtuk.

Ezt kapták a gyerekek húsvétkor?

Ja, akkoriban nem adtak pénzt, akkoriban az én gyerekkoromban csak tojást.

Szépen ki volt cifrázva?

Vót ollan is, meg hát fehérrel, mind nem vót cifrázva, csak vót köztük ollan hímes tojás.

El tudná mondani, hogy milyen hímek voltak rajtuk?

Nem, nem. Ollan viassze szokták meghúzógatnyi azt a cifrát, vagy virágot, vagy ha valamit akartak rárajzolni avval meghúzogatták, aztán akkor úgy főzték meg.

Ezekből a szokásokból már nem él semmi?

Nem, nem. Tojást szoknak festeni.

Ugyanolyan régi mintával?

Ja, meg hát új mintákat is.

Ez egy katolikus falu, ugye?

Katolikus.

Volt körmenet is? Feltámadási körmenet?

Hogyne, hogyne. De, hát akkor még Jugóba vót a templom.

Hol?

Dobronnek. Nem messze, egy óra járás gyalog.

Odajártak ünnepekkor templomba? Itt a faluban sohasem volt templom?

De, szóval Gáborjánházára épült ez a reviziós templom.

Ez mikor épült?

Még én esztergátam oda a kórusra azokat a lusztereket.⁶ Húszonföli.

És addig Dobronakba jártak? Az egy magyar falu volt?

Magyar falu, csakhogy a szerbek eljöttek idáig, mikor először lüttek, akkor minket is elfoglaltak. De később aztán megálltak, visszaadták, no, hát az erdőbe itt a határ. Idehozták egészen a község határáig, ahogy ménk. Ott az országhatár.

Tizenhétben jöttek ide. Tizenkilenc, húszban. Mikor a Trianoni béke volt. Akkor. És földjüket nem maradt odaát?

Csak a szőlü, más nem.

És azt egészen a két háború között lehetett művelni? Átjártak?

Egy darabig lehetett.

Meddig, nem tudja?

Én pontosan ezt nem tudom megmondanyi.

Mert aztán negyvenegyben visszakerült ez a rész.

Azelőtt is át lehetett menni igazolvánnyal, akinek vót. Nekünk isz vót. Mehetünk.

De most negyvenöt után már nem lehetett átmenni? A második világháború után?

Ja, igazolvánnyal úgy át lehetett menni, de mán hasznányi a birtokot nem lehetett. Akinek onnan innefelő vót, itt maradt, ami nekünk ott vót, ott maradt, nem kaptunk érte. Soknak a szőleje innefelü vót, Tenkühegyen, szóval Magyarországon. Horvátok jöttek oda. Nekünk meg Lendvahegyen vót. Nem kaptunk semmit érte.

Búcsú a kisüzemtől

FEHÉR LAJOS

Lajos bácsi, előbb azt mondta, hogy Lendvahegyen volt szőlőjük?

Itt a határ. Oda jártunk akkoriban. Ott vót a szőlünk. Az ott is maradt. Olyan hodná (egy holdnál) is több vót a szőlü. Meg a pince.

Amikor már nem mentek át, akkor újabb szőlőt nem vettek itt a közelben, Rédcsnél?

Én nem vettem. Itt a határon vót szőlü, közvetlen a határon. Azt ki köllött vágni. Hát ugyan a munkát megfizették. Osztan hát én ezzel fizetve vótam, hát én nem

vettem. Mondok én má, az megnősüt (egy rokon), annak a felesége után kaptak szőlüt, hát aztat hasznátam.

Itt van téesz, Bödeházán?

Igen, a rédicsi téeszhez tartozik.

Mikor alakult meg?

Hatvanba.

Maguknak be kellett adni a szerszámaikat, meg az állatokat?

A szerszámokat nem. Az állatokat igen. Csak egyet engedélyeztek, hogy lehet tartani.

Mit érzett, amikor ezeket az állatokat be kellett adni? Biztosan szerette az állatokat.

Hát nem szerettem, de muszáj vót, másképp má korbácsolták az embereket. Hát megmondom, őszintén hogyan van, hát úgy vót. De sokkal jobb, hogy bekergettek ebbe a téeszbe, mint úgy maradtam vóna.

Miért jobb?

Egísz más! Megváltozott a világ. Sokke jobb a mosti. Ha akarnák visszaadni, pedig tizenégy hód földem vót, hát egyet meghagytak, de nem köllene. Nem. Meg nem egynek, egynek se még tán a faluba. Egy vót, egy a sógorom vót, az nagyon sajnálta, hogy be köllött állnyi, de hát hiába. Nem tehettek róla. Hö! Sok mindenem keresztülmentem.

MÜLLER JÓZSEF

Józi bácsi az előbb azt mondta, hogy ha ilyen lett volna ötven évvel ezelőtt is az élet, mint most, akkor maguk másképp élnének most. Maga szerette az egyéni gazdálkodást? Mit szeretett benne? Azt, hogy szabad volt, szabadabb, mint mondjuk később a téeszbe került?

Hát én megmondom mi vót a legnagyobb dilemmája a paraszt népnek az én koromba. Ha valahol megtudta az ember itt van eladó föld, hát, ha van egy kis pénzem, megveszem. Úgy, hogy nem maradt itthon semmi. Nem úgy, mint most, öltöztetjük a gyereket, kocsit veszünk neki, ezt-azt veszünk nekik, hanem földet vettek az öregek. Igen. Ezt a házat mink vettük részben negyvenmillió koronáér. Nem vót egy fillérünk, kölcsön kértük azt a tízmillió koronát, amikor megvette édesanyám a tezsvéremnek. Egy év múlva kifizettük a negyvenmillió koronát. Bikákat neveltünk. Bikákat.

Józi bácsi azt, hogy parasztember volt, soha nem szégyellte?

Hát, ugye, akkor mindenki egyforma vót. Mindenki. Egyforma vót. Csak nem tudtunk mi errő, tessék elhinni. Nem tudtunk mi errő, hogy hiszen még jobb lét is létezne. De most vesszük észre, hát most tessék azt elképzelni, én már hetvennégyéve ember vagyok, habár kaszálók izz, sokan azt mondják, má ebbe a korba, nem illü, hát kicsit szégyellem, megszólhatnak engem.

Hát mér, szólják meg? Azért mert kaszál? Hát, ha szereti?

De sok, mondom má, alig, hogy van ebbe a korban má ember nálunk.

Maga mikor lépett be a téeszbe?

Én hatvanba.

Akkor maga nem tudta, hogy mi lesz, hogy lesz.

Mégis mit érzett, amikor belépett?

Itt vót a hiba.

Hogy otthagya a magángazdálkodást?

Ezér én a feleségemet okozom.

Maga is félt?

Én nem, nem. Mer én nagyon szerettem, hogy őszinték legyünk engem szeretett a téeszbe mindenki. Mer mindenkiel eviccelődtem. Szerettem az öregeket, tiszteletbe tartottam a fiatalokat, meg engem is tiszteletbe tartottak. Amikor én beléptem a téeszbe, a legelső az volt, idegyütt a brigádvezetü, azt mondja énnekem: Jóska, nagyon szépen kér az elnök elvtárs, aszondja, két nagyon idős ember van—má régen a földbe vannak—nem mennél el velük kazalt rakni? De elmennék, elmennék. És ott maradtam. Ott maradtam a kazalba. Ott. Sokan azt mondták, hogy nem bírnám ki, ha harminc munkaegységet fizetnének se. Én meg kibírtam. Mi vót a legveszélyesebb számomra? 1965. szeptember 9-ikén ketten leestünk a platóról, egy idüesebb, akkor idüesebb ember vót nálam, az meghalt, én meg életbe maradtam. Ez egy nagy csoda vót. Egy helyre estünk, egy helyre. Ő belehalt, másik nem.

S magát, magát nem kellett kényszeríteni, hogy belépjen?

Itt vót a hiba, de a feleségemnek muszáj vót. Szót fogadni. Mer, nézze, mi olyanok vagyunk, pedig azt szokták mondani, valóban azt mondja az orvos, aszondja, az asszonyt meg is köll verni, de én azt má nem szoktam. Te nem szabad, nem szabad ezt megtenni. Mer ü azt mondja: tudod mitü félek? Mer tessék elhinni azt nekünk, hogy a községünkben nagyon nagy a széllelhúzás. Itt a hiba.

Mindig is volt?

Örök életbe. Az én feleségemnek, há mondom, te ha, ha a másik megél, mink is megélünk. Mer maradtak még kívülmaradtak, de én azt nem tartom helyesnek.

A felsége félt, magára kicsit talán átragadt a feleségnek a félelme.

Nem.

Nem? De végül is a vezetőktől félték. De azt nem sajnálta, hogy a maga vagyona, meg a családi vagyona az máshova került? Azt maga nem sajnálta, Józi bácsi?

Én nem, én nem, komolyan mondom, én nem sajnáltam. Mer, sőt én inkább azt mondtam legelűször: te, nekünk tudod mi a legfontosabb? A leányunk tanítónő. A leányunk tanítónő, hát az ő érdekéér. Hát, aszondja téged ott is becsapnak. Sajnos, tényleg vót eset. Az ám, becsapják az embert. Van az eset, bizony. Tudja, én mindenbe belelátok.

S azt nem sajnálta, hogy amiért maga egy életen át dolgozott, amiért a szülei is gürcöltek, az mostan az államé lesz?

Hát mér baj az?

Búcsú a földtől

MÜLLER JÓZSEF

Nem búcsúzott el a földjeitől?

Én? Álmonnyi se szeretek róla. Álmodnyi se.

Akkor se, hatvanban se?

Nem? Álmonnyi se szeretek a régi idükrü.

Mennyi földjük volt, Józsi bácsi?

Mennyi földünk? Tizenkét hold. Szép birtokunk vót nekünk, minta birtokunk vót, igen. Szép birtokunk vót, de én nem féltem tüle.

Maguk vásároltak is földet vagy csak amit örököltök, az volt?

Ha, ha, vettünk is. A feleségemét eladtuk Zala-szombatfán, vettünk helette.

Erdejük is volt?

Volt, volt, egy hold erdünk. Nagyon szép erdünk vót.

Azt se sajnálta?

Hát, azt még legjobban. Hát, nem nagyon. Hát, ugye kelleni kellett volna, mer szükségünk vót a fára, de azt lehet venni, tudja. Azt lehet venni.

A maga őseinek több földje volt, mint magának vagy éppen annyi? Vagy kevesebb?

Őseimnek...? Nem, nem vót kevesebb, sőt inkább szaporodott. Szereztünk.

Szóval nem volt se kevesebb, se több.

Nem, olyan egyfurmán vót. Hát, én amennyit ráemlékszem, tizenkét hold vót. A beszolgáltatási idü alatt fölemeltik, fölszorozták tizenhat holdra. Száztizenhat aranykoronájuk vót beszolgáltatási idü alatt. Száztizenhat aranykoronájuk vót.

Maga szerette a földet?

Szerettem.

Miért?

Jövedelem vót belüle, meg megszoktuk. Tudja mi a megszokás? Amit megszok az ember, azt szereti. Na és milen könnyü tüle megválni? Sokan azt kérdezik éntülem, hogy Lendvahegyen vót nagyon szíp szölünk, én nem sajnálom? Egy cseppet se. Én nem sajnálom.

Józsi bácsi, melyik parcelláját vagy melyik darabját szerette a legjobban?

A földeknek? Vót nekünk egy igen szép rétenk itt a földek közt. Az vót legszebb parcella. Gyönyörü rét vót. Nagyon sok szénánk termett rajta. De nézze, mégis megélünk mi anélkül. És tudja, amikor én a téeszbe dógoztam, éntólem egy rokon azt kérdezte valamikor, mikor fenn a Gosztonyi hegyen szüreteltünk. Azt mondja: sógor, a téeszbe vezetü szerepet tölt be. Maga mindig odd van a termelészövetkezetbe, azt mondja:

hát hogyan? Én erre azt feleltem neki, hogy nekem megvan mindennap a százhusz forint. Százhusz forintom megesik. De miér? Nem azér, hogy munkaegység, hanem amit én kaptam jutalékot, szénát, takartam bőven, úgy, hogy tarhattam állatot. Mer vót ám azér tekintély, aki dógozott rendesen. Azt mondta egy ember a feleségemnek, hogy a rendes ember nem ér ilyenkor dógozni a termelészövetkezetbe, mikor odahaza izs van munka, mondtam neki, mondd meg annak az embernek oda is akkor köll elmenni, amikor szükség van rá. Kazalt raknyi. Ami a legszigorúbb munka vót a széna, a szalmakazal lerakás. Amikor hazaértem csupa korom vótam a portú. De mégis megszoktam, megszoktam.

FEHÉR LAJOS

Lajos bácsi, az egyéni gazdálkodásban, míg nem volt a téeszben, a szabadságot vagy a vagyont szerette jobban?

Szabadságot?

Igen, azt hogy szabad volt, nem volt lekötve másokhoz vagy pedig a vagyont szerette jobban?

Há, mind a kettüt szerettem. Vagyont is szerettem.

Mennyi földje volt, Lajos bácsi?

Tizenöt hód.

Ebből mennyi volt a maga öröksége?

Az mind az enyim vót,

A feleségének nem volt?

Dehogynem. Az is má mind az én nevemen vót.

Maguk vettek is földet?

Vettünk, hogyne. Mikor elosztottunk, csak öt hód vót apámmal. Aztán akkor kaptunk igényelt földeket, öt holdat, szóval törlesztenyi köllött.

Szerette a földet, Lajos bácsi?

Mer az termelt, az adta a kenyeret. Mer, ha nem dógoztunk vóna, nem tudtunk vóna megényi.

Sok parcellában voltak a földjei?

Ez vót a baj. Nadrágszújba. Az a tizenöt hold, mer tizenöt vót.

Szántó mennyi volt?

Úgy felezs vót. Fele szántó, fele rét vót.

Erdejük is volt?

Vót, itt ez a kiserdő. Harminckét helen vótak a földek.

Jézus, sok, rengeteg!

Ja, még az is nem a mi határunkba vót.

Hanem?

Vót a gáborjánházi határba, a szijjártóházi határba, a resz neki határba, akkor itten fölöttenk, meg abba. Nehéz vót. Vót, kinek egybe vót, de az enyim több helen vót.

Mivel művelték, lovakat ígáltak vagy teheneket?

Má lovakat, később lovakat.

Korábban teheneket is ígáltak?

Azt is. Csak a tehenek vótak ígázva, meg vót egy lovam. Ó, bajozs vót az nagyon.

Melyik földjét szerette legjobban? Melyik darabot, melyik parcellát?

Amelyik közel vót.

Azok jobban is termettek?

Hogyne. Az ember tudta rendesen trágyázni.

Többet trágyázta?

Ja, ja. De, aki messze vót, má a reszneki határba, meg a szijártóházi határba, mer a feleségem, szijártóházi vót, annak a birtokát abba a határba kaptam meg. Azt má nem.

Mit szeretett jobban az állatokat vagy a földet?

Hát, úgy nagyon mindeniket szerettem, de hát úgy különösen egyiket se, hogy nahát most csak az állatokat szeretem.

Mert voltak olyan parasztok, akik csak az állatokat szerették.

Ja, vót, aki csak az állatot. Az én nagybátyám, az az öreg. Szóval az állatokat az etette. Úgy nagyon kaszányivaló munkát nem tudott.

Inkább az állatokkal dolgozott?

Mer annak köllött vóna a gazdának lennyi, mer az a legidüsebb, de hát szóval az az állatokat etette. Úgy szokott lennyi, hogy amit tyúkok tojtak, azt a felesége, a kontyos ángyi, annak a pénze is vót az, az eladta, meg hasznáta, meg el szokta lopnyi. Összeszedte, aztán elvitte, eladta. Ja, ja.

S ilyenkor a maga édesapja mit szolt? Mérgező volt?

Mérgező vót. Még akkor élt az én bátyám is, Oroszországba halt meg, má akart hazgyünni akkor, az is szokott tojást összelopnyi, meg szoktak búzát is, eladnyi.

Hányban halt meg a bátyja?

Pontosan nem tudom.

Lajos bácsi, vissza tud-e emlékezni arra, hogy amikor hatvanban itt megalakult a téesz, akkor mit érzett, amikor a földjeit bevitték a közösbe? Ne azt mondja, amit most gondol, hanem amit akkor érzett!

Hát, nem tetszett. Megmondom őszintén, nem szerettük. Mer arra gondoltunk, mer hat fogatás szokott egy köz lennyi. Mer nagyon vízálló vót a talaj. Osztán hát most összevernek, nem terem ottan, megöli a víz.

S a saját földjét nem sajnálta, hogy be kell vinni?

Sajnáta, de hát szóval nem úgy lett, ahogy gondúttuk.

Akkor hogy gondolták?

Hát, szóval így törtint. Hát erre nem lehetett gondúnyi.

De rossz érzés volt, nem?

Rossz. Hát sok nem akarta vállalnyi, oszt egy kicsit megbotozták.

Volt ilyen is?

Vót, vót.

Magát is?

Nem, nem. Nem mondom. Á, én mindjár, jöttek ide,

aláírtam, osztán, mer tudtam, hogy itt má hiába, ment-síg nincs. Nem izétem semmit, jóba lettek énvelem.

Lajos bácsi, amikor már aláírta, s amikor már a téesz megalakult, nem ment és nem búcsúzott el a földjeitől, a parcelláktól? Nem ment el utoljára megnézni?

Dehogyan mentem!

Nem?

Nem, nem. Nem mentem a szijártóházi határba, meg a reszneki határba elbúcsúzni tőlük. Nem, nem.

Az állatokat is be kellett adni, ugye?

Egy maradt adtak ám érte. Aki beadta.

Az állatokat se sajnálta?

Azt sajnáltam. A lovat.

A lovat. Elment hozzá megnézni?

Itt vót a téeszbe, hogyne.

Megsíratta?

Aztat meg. Itt vót a szomszédnak az istállúja, most üres, oda kötöttük be, ott alakítottak a téesznek egy lovas istállút, ott vótak, aztán a fiam szokta etetni, szóval az gondozta. Kocsisz vót.

Mi lesz ezzel a faluval, Lajos bácsi? Hazajött a tehén.

Ja, akkor be kell kötnyi.

Ki őrizte?

Van egy csordás.

Van egy csordás? Falubeli? Födönti a virágot, nem? Majd én behajtom.

Mindjára bekötöm.

Búcsú a falutól, az életformától

TÓTH JÓZSEF

Az utóbbi 30 évben, megváltozott-e az élete? Jobb lett-e, vagy rosszabb, mint azelőtt volt?

Hát, jobb nem lett, mert idősebb is voltam, dolgozni úgy nem tudtam, meghát mondom, nem sokáig dolgoztam én. Csak aztán meg az volt a legnagyobb hiba, mikor a termelőszövetkezet megalakult, kezdtünk bent dolgozni filléreket fizettek csak, meg dekaszámra búzát, nem ám mint most, 60-70 Ft munkaegység van naponta. Az ugye szép, meg aztán zsákszám hordják a búzát, akkor meg dekaszám adták. Szegény volt a termelőszövetkezet is. Később gyarapodott. Építkeztek mindenfélét, istállókat, házakat építettek. Akkoriban még a téesz-marhákat etettem a saját istállómban, de csak filléreket fizettek érte.

Szegényebbek lettek?

Szegényebbek lettünk, mert ugye azt mondjuk, jól van, először új gazdák voltak, nem volt se annyi épületük mennyi kellett volna, se pedig a nép nem akart a munkához hozzáfogni. Hát ez nagy hiba volt ám.

Az emberek ma jól élnek?

Hát igen, az biztos, hogy jobban, mint ezelőtt 50-60

évvel. Akkor fogott az ember, ahogyan tudott, csak gazdálkodni, csak gazdálkodni. Most meg arra nem törekszik senki sem.

Elmondaná a legnagyobb élményét, ami az utóbbi években történt magával? Amire a legszívesebben emlékszik vissza.

Hát tudja az Isten, én így teljesen nem tudom megmondani, de. Én nagyon sokáig voltam az egyházközségnek is pénztárosa. Olyan jól éreztem magamat. Nem ám a pap dirigált, szedte a pénzt meg kiadta, hanem én. Én voltam a pénztárosa az egyházközségnek. Egy pappal egyszer annyira összeszólkóztam - a szombathelyi püspökséghez tartoztunk - a püspökségnek kellett egy bizonyos összeget bevinni. Aztán postán én a félévit befizettem, odaviszem neki, mondom plébános úr tessék, lefizettem a püspökvárnak a pénzt, itt van róla a csekk, mert ugye, hogyha az ember a postán ha fizet, akkor csekket adnak róla. Azt mondja, akkor sincs szöveg. Hát mondom plébános úr, ha egy Isten van az égbe, igazság a földön, akkor nekem van igazam. Vágott a kezével, azt mondja akkor sem. Ott hagytam. Másnap délelőtt ájtott ide aztán sirt: kedves Jóska bátyám aztán nézze, magának volt ám igaza. Beismerte, hogy ő volt a bűnös.

Ez mikor volt?

Hát azt nem tudom megmondani biztosan, hogy hányba volt. Háború előtt volt. Szóval nem is estem fogságba, szóval jó helyem volt. Akkoriban a jegyzőnek a fia az oda tetetett a századjába, ő nagyon jól bánt a századjával, a legénységgel. Nagyon jó sorom volt, még oda is hivatott egyszer Pünkösdkor –hát ugye harctérén nem tudja az ember, micsoda nap van–oda hivatott: Tóth József rédicsi lakost keresünk. Mondom, hogy él hát ugye az osztrák seregben szolgáltunk, nem a magyar kormány volt még akkor. Aztán azt mondja: maga Tóth, azt mondja rédicsi, mondom: igen. Azt mondja főhadnagy úr, főhadnagy volt az, hívatta a lakására, mint hátul tartalékban voltunk. Tudtam, hogy a tiszteknek mindég van külön egy szobájuk, ahol hát pihennek. Odamenek, gavallérosan betisztelgek neki. Főhadnagyúr alázatosan jelentem megjelentem a parancsára. Azt mondja, micsoda főhadnagy úr; Jóska! Most nem vagyok teneked főhadnagy, most csak Endre vagyok. /Ember Endre volt a neve./ Ül le, tudod, máma micsoda nap van? Mondom, hát hogyan tudnám. Ül le, aztán egyet mulassunk, pünkösdhétfő van, Rédicsen bucsu van. Akkor egyet jót mulattunk. Nagyon jó ember volt. Jó helyem volt. Aztán odakerültem a géppuska századhoz, azután nagyon jó sorom volt. Addig bizony nagyon rosszul ment, majdnem éhen pusztultunk el.

Jócsi bácsi tudja, hogy az utóbbi időben hányan hagyták el a falut végleg. Fiatalabbak, vagy idősebbek?

Sokan az biztos.

És miért?

Hát én nem tudom, hogy a falu nem tetszik, vagy csak a város tetszik meg. A műszak, meg aztán a városi pompa.

Az I. világháború előtt sokan mentek el a faluból, például Amerikába?

Á, egy-kettő úgy szórványosan. Ugye, hogy azelőtt nem igen mentek Amerikába sem. Egy-kettő azért azelőtt is ment, de nagyon kevés egy-egy faluból. Talán kettő-három. A téesz megalakulása után, akkor mentek.

És a két háború között?

Akkor sem mentek, még akkor meg volt mindenki elégedve.

Akik Amerikába mentek, az az egy-két ember, az miért ment el?

Hát miért ment el? Szerencsét próbálni, mert ottan, ... nének az ura is egy tarisznya pénzt hozott haza Amerikából. Hazajött utána.

MÜLLER JÓZSEF

Ugye az én lányaim azér mentek el, hogy őket oda helyezték, oda mentek férjhez mind a kettő. És ők ott dolgoznak, má az idüesebb lányom az tanítónő, a másik a meg tanácsi dogozó, és aki a tanácson dogozik, annak a férje szintén termelőszövetkezetbe tölt be vezető szerepet. Nem tudom könyvelő vagy milyen állást tölt be. A másik lányom férje az meg azt hiszem üzemegységvezető-helyettes az olajtelepen. Nekik is nagyon szíp lakásuk van, nem saját lakásuk van, de nagyon szép, a fiatalabb lányomnak meg gyönyörű házat építettek. Gyönyörű házat. Jól gazdálkodnak, sokat dogoznak. Még halastavuk isz van. Még halastó isz van a saját birtokukba.

Jócsi bácsi, most már a végéhez érteztünk a beszélgetésnek. Egyet még szeretnék kérdezni. Tud nekem mesélni egy történetet, ami a maga életében nagyon fontos volt. Egy élményt, ami akár jó, akár rossz, de visszaemlékszik rá.

Hát, ugye vótak rossz élmények, vótak rosszak. Úgy, amikor idehaza köllött hagyni a háború alatt a családot, hát akkor má rossz az élménye az embernek. Ez a legrosszabb élmény. Ez vót a legrosszabb részemrő. Meg amikor el kellett menni katonának és arra nem kaptam szabadságot, amikor a kisebb lányom született, hogy megnézhettem vóna. Hát akkor jó élményt mondhatok, kérem. Bizony, bizony. Mer kitű függött? Az egisz? Meg azok a katonák, a miafene, föl-lebbvalók, má lehet, hogy a földbe vannak, nem úgy bántak ám tálán, mint most. Most nem tudom, hogy bánnak. Nem vót jó élmény ez. Nem vót ez jó élmény. Azér, hogy ugye vótak rossz élményeink, meg amikor hazagyöttem, itten elétálaltam a pajtát. Semmi nem vót.

Szegin feleségem idehaza maradt a két gyermekkel, s amikor én megtudtam, jött haza szegin szántásbu vagy mibü, megszületett a kis leányom, két táviratot kaptam egy nap, hogy jöjjenek haza, nagyon beteg a feleségem, meg a kislány. Nem engedtek haza. Akkor tessék mondani micsoda érzés ez? Az idegesség, hogy meg nem ölt. Nem sok jót tudunk mondani. Nem sok jót tudunk, sajnos. Most, ha legalább még hátrább élnék tíz évet, akkor azt mondanám, hogy nem cserélnék meg az Eszterházynek a vagyonáve. Az Esterházynek a vagyonáve. Nem cserélnék. Még, ha tíz év lenne.

Hátha lesz még tíz év

Tudja, én nagyon soknak tanulságot tudnék adni. Úgy nálunk, mint mindenhol nagyon sok az alkoholista. S tudja, azt mondják énnekem, hogy sokáig élek. Lehet azon segíteni. Vigyázzunk magunkra. Hát olyan nagyon különlegesség nem kell. Jó paraszt koszt. Sokan azt mondják, mér tartok tehenet? Hát nekem ez egy milyen jó szórakozás. Amikor reggel felébredek, az az első, megnézem a tehenemet. Este addig le nem fekszem, megnézem a tehenemet. Meg amikor má borjazásra készül, bizon legnagyobb részben ott vagyok. Ott vagyok mellette. Ez az öröm. De, hogy miér? A család kedviér. Meg hát az egy nagyon jó élmény az embernek, amikor valamivel foglalkozhat. Mer foglalkozás nélkül élni nem lehet. Meg azér Jóska, mikor három-négy tehenet fejtünk az a három négyezer forint minden hónapban, mikor meggyűtt a csarnokbu. Az sokat jelent, egy havi keresetet jelentett (Müller Józsefné).

Jócsi bácsi nagyon szépen köszönöm.

Mi is köszönjük a szórakozást.⁷

A három részlet azokból az interjútipusokból való, amelyekben a választ adók szinte csak a kérdések egyszerű megválaszolására törekedtek, saját gondol-

taikról, érzéseikről, véleményükről keveset tudunk meg. A néprajzos többször is érezheti úgy, mintha „tankönyvet” olvasna, hiszen ismert gazdasági- és házimunkákról, szokásokról, babonákról hallunk, vagy éppen a nagycsaládi életforma szakirodalomból megtanult, klasszikus formái elevenednek meg előttünk, régi és újabb gyűjtéseinkből jól ismert válaszok hangoznak el. Tudjuk, a próbaképpen bemutatott interjúrészletek, a többi interjúhoz képest is, adalékok csupán (ezúttal azért közöljük ezeket, mert az interjú-alanyok Zala megyeiek). Korántsem adnak választ azokra a nagy horderejű kérdésekre, amiket kötetünk az interjú-anyag egésze és a levéltári források alapján, benne a történész összefoglaló tanulmányával szeretne majd prezentálni.

A beszélgetésekből nem „szűrődik” át a válasz: mennyire „rázta” meg a három idős ember egyéni és családi életét, a falu, a közösség sorsát a „nagy váltás”. Úgy tűnik, megváltozott életük legnagyobb eredményének családjuk boldogulását, az anyagi körülmények javulását tekintették. Földjeik, állataik, szerzőik elvesztése, 10-20 év multán úgy érezték, a valóság és a propaganda hatására, hogy a nagy fordulat mintegy megkönnyebbülést jelentett számukra. Mindhárman a közösen végzett munkákat, a közös ünnepeket szerették legjobban, ezekre gondolnak a legszívesebben. A régi hagyományos paraszti életre vonatkozó kérdéseinkre kapott válaszokból csak sejteni lehet, hogy kimondatlanul is, talán még megmaradt bennük valami abból a közösségi érzésből, abból a láthatatlan összetartó erőből, ami nemzedékről nemzedékre ott munkált a családok, a faluközösségek, a falu társadalmának az életében. S amit aztán belőlük, a lelkekből kimosott a „modern” idő. S amivel többek között, a tervezett tanulmány és az összegyűjtött interjúk együttese ugyancsak foglalkozik majd.

Jegyzet

- ¹ Für Lajos 2008-ban „Búcsú a parasztságtól. A paraszti életforma fölbomlása” címmel OTKA pályázatot nyert. A pályázat feltételeit a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum biztosítja.
- ² Részlet az OTKA pályázat kutatási tervéből.
- ³ A témára vonatkozó ismertebb szakirodalmi művek: Balogh Sándor–Pölöskei Ferenc (szerk.): *Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon (1944-1962)*. Bp., 1979; Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon. 1945-1956*. Békéscsaba, 1992; Erdmann Gyula (szerk.): *Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, öngazgatás*. Gyula, 1994; Für Lajos: *Búcsú a parasztságtól*. In: Hol vannak a katonák? Történelmi esszék. 169-203. Debrecen, 1988; Nagy József: *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei 1945-1956*. Bp., 2009; Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon*.

Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945-1961. Bp., 1972; Orosz István–Für Lajos–Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Bp., 1996; Szakács Sándor: *A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon. 1945-1948*. Bp., 1971.

Zalai vonatkozású írás: Béres Katalin: *Egy zalai kis falu. Ozmánbük az 1950-es években..* In: Zalai Múzeum 16. 239-247. Zalaegerszeg, 2007.

⁴ Merevény = egészen (régies kifejezés).

⁵ Für Lajos beszélget Fehér Lajossal.

⁶ Balluszter.

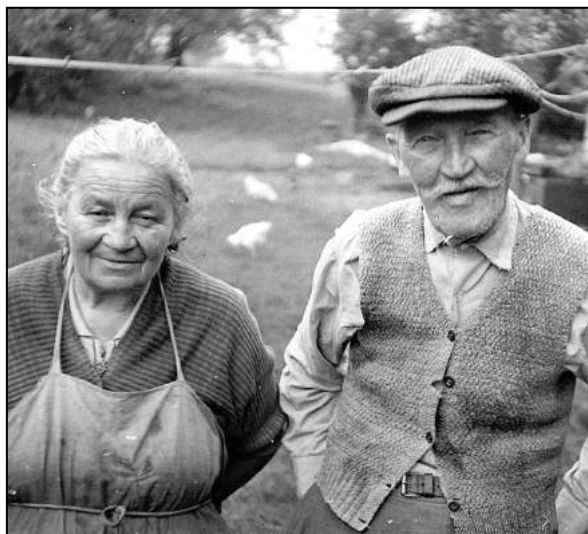
⁷ A legépeltebb szövegek többsége hűen tükrözi a zalai nyelvjárárs régies elemeit. A legtöbb esetben azonban a gépelők nem tudták követni az eredeti szöveget. Ilyenkor az irodalmi nyelvet használták.

1. kép Fehér Lajos. Bödeháza, 1982 (fotó: Bíró Friderika)

2. kép Tóth József. Rédics, 1975 (fotó: Ráduly Emil)

3. kép Tóth József és sórnője Sándorik Tóth Istvánné.
Rédics, 1975 (fotó: Ráduly Emil)

4. kép Müller József és felesége Rédicsen az 1990-es évek
elején (fotó: amatőr felvétel)

H. Csukás Györgyi

Az alsóörsi gótikus lakóház története

Petánovits Katit régóta ismerem, s bár találkozásaink ritkák, rendszerint egy-egy néprajzi konferenciához, kiállításnyitóhoz kötődnek, minden ilyen alkalom, vele való beszélgetés örömmel tölt el. Egész lényéből, az emberek iránti szeretet, bizalom, érdeklődés árad. Tudományos munkásságát is ez határozza meg, akár adatközlőit faggatja, akár az elmúlt korok írásos dokumentumait kutatja. Az elődök munkás, nehéz életét azzal a cézzal igyekszik feltárni, hogy az általuk létrehozott értékeket az utódok számára megőrizze, hozzáférhetővé tegye.

Rövid tanulmányomban Kati nyomdokain haladva arra szeretnék egy példát felhozni, hogy a régmúlt időkből szerencsésen fennmaradt tárgyi emlékek, jelen esetben épületek, hogyan szólaltathatók meg, egykori lakóik élete hogyan hozható emberközelbe.

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum muzeológusaiként épületeket választunk ki, építünk újjá, s rendezünk be, mégpedig mindig az adott korban ott élt család konkrét élethelyzetének megfelelően. Az általunk lebontott épületek legtöbbször a 19. században, sőt néha a 18. században épültek, sok-sok átalakítással, felújítással, bővítéssel vagy éppen megosztással alakították őket mindenkori lakóik saját igényeiknek megfelelőre. Bár munkánk meghatározó része ezeknek a változásoknak a műemlékesek vagy régészek módszereivel történő aprólékos feltárása, dokumentálása, mindezt nem öncélúan tesszük. Ez ad megfelelő támpontot ahhoz, hogy az ott élt család miliójét adott időben hitelesen megeleveníthessük. Így munkánk fontos része a ház építése óta ott élt családok történetének a kinyomozása, a családtörténet rekonstruálása, ami megfelelő levéltári források, térképek, összeírások, anyakönyvi adatok hiányában nem mindig sikerülhet teljesen. A források összegyűjtése a nem levéltáros képzettségű kutatóknak sokszor azért is reménytelen vállalkozás, mert az adatok különféle levéltárakban szétszórtaan találhatóak, feltárásuk nagy idő- és anyagi ráfordítással

valósítható csak meg, amit a legtöbb intézmény nem tud finanszírozni. Éppen ezért igen nagy jelentősége van annak, hogy az elmúlt években a digitális technika eredményeként is egyre több adatbázis jelenik meg, térképek válnak hozzáférhetővé, ill. egyes összeírások könyv alakban is hozzáférhetőek. Veszprém megyében emellett egész sor olyan falumonográfia jelent meg, amelyben levéltárosok az adott településre vonatkozó szinte teljes forrásanyagot feldolgozták, közzétették.¹ Ezek a különféle célból készült iratok (jegyzőkönyvek, ingatlan-bevallások, számadáskönyvek, végrendeletek, osztálylevelek, hagyatéki leltárak, periratok, szerződések, stb.) élet-közelbe hozzák az elmúlt korok embereit, felvillantják környezetüket, leírják ruházatukat, használati tárgyaikat, rávilágítanak problémáikra. Szerencsés esetben az adatokban szereplő családok portája, háza lokalizálható, azonosítható. Természetesen a közéleti funkciókat viselő, vagy más okból hírnevessé vált személyek, családok életéről, környezetéről remélhetünk leginkább adatokat. Elég csak a Szegedy Ignác halála (1776) után felvett hagyatéki leltárra gondolni, amelyből a badacsonyi ma is álló Szegedy Róza féle présház, annak berendezése, felszerelése, a benne tárolt borok fajtája, mennyisége is megismerhetők, vagy a Kisfaludy Sándor halála után maradt hagyatéki leltárra. E nevezetes személyek miliójét, életmódját, az említett épületeket saját élményei vagy mások elbeszélése alapján Eötvös Károly is megelevenítette.² Ennél is izgalmasabb, hogy egy olyan kismemesi udvarház egykori lakóit is sikerült azonosítani, amely a 15-16. század fordulóján épült, és szinte egyetlen olyan falusi emlékünknél, amely alaprajzában, felmenő falaiban, nyílászáróiban is maradéktalanul őrzi a késő-középkori kismemesi kúriák egykor általánosan elterjedt egyik típusát. A szóban forgó épület az Alsóörs, Petőfi köz 7. sz. alatti, török-háznak, török adószedő háznak, vagy Guat háznak nevezett középkori lakóház.

A permi vörös homokkőből rakott, végig alapincézett épület a falu központjában, egy olyan magaslaton helyezkedik el, ahol a hegyre nyugatról felkapaszkodó utak és a teraszokon elhelyezkedő délnyugat-északkeleti irányú utak összefutnak. Annak, aki visszavisszajár a faluba, feltűnik, hogy az épület „arcot cserélt” a felújítások során.

A délkelet, északnyugat tájolású ház oromzati oldalával, rajta két ablakkal és a pinceajtóval, néz a Balaton felé. E főhomlokzat és a délnyugati hátsó hosszhomlokzat mögött néhány méterrel a terepszint meredeken lejt lefelé, így az épület – különösen nyugat és délnyugat felől – uralja a faluképet. A tekintélyes magasságú, kétszintes épület alsó szintjét a három szakaszos, dongaboltozatos pince foglalja el, melynek gótikus, kőkeretes ajtaja délkeleten nyílik. Mindegyik szakaszban egy-egy szellőzőnyílás fut felfelé a boltvállban. A felső szint háromosztatú, a harántfalak a pincét tagoló hevederek felett futnak. Az épület északi végéhez alacsonyabb toldalék-épület csatlakozik.

Két pofafal közt elhelyezkedő hat kő lépcsőfokon jutunk a központi bejáratához. A szemöldökgyámos késő gótikus kőkeretes ajtó a pitvarba vezet, amelynek hátsó részén balról a szabadkémény helyezkedik el, alatta a kéményalját majdnem teljesen kitöltő kemenccével. Mellette, jobbról a felújításig egy parányi dongaboltozatos kamra volt. A pitvarból jobb és bal oldal is egy-egy kőkeretes késő-gótikus ajtó nyílik a szobákba. A déli mestergerendás szobát a Balaton felé néző oromzati oldalon két, az udvari és hátsó homlokzaton egy-egy kőkeretes, bújtatott vasrácsos, késő-gótikus, rézsús ablak világítja meg. A konyha és a hátsó helyiség hasonló ablakai a hátsó homlokzaton nyílnak. A hátsó helyiség falán egy a falsíkból kinyúló, gyámkövek tartotta faépítmény hívja magára a figyelmet a mélyút felől érkezőknek. A bejárati ajtó felett feliratos táblán G. P. monogram és 1880-as évszám olvasható.

A gótikus műformákat mutató, akkor még fazsindellyel fedett építményre már Rómer Flóris felfigyelt 1859-es alsóörsi útja során. 1861-ben vázlatfüzetében rajzon is megörökítette, feljegyezve az akkori tulajdonos, Csepreghi Sámuelné valamit a korábbi tulajdonos Mórocza család nevét. Faragott kő ajtó- és ablakkeretei alapján a házat a középkori eredetű templom gótikus átépítésének korából származó úri laknak határozta meg. Rómer Flóris rajzán a hátsó helyiség felett már nem volt tető. A romos helyiség északnyugati végfalát és délnyugati falát is egy-egy ajtónyílás törte át. Utóbbi, a mélyút felett elhelyezkedő ajtónyílás alatt két gyámkő nyúlt ki a falból.³ Az „alsóörsi török-házat” Rupp Jakab is megemlíti, mint „a jó goth izlésű időből” fennmaradt, ritka épületet, amelynek már csak falai állnak.⁴

Amikor a 20. század közepén a helyiek által „török háznak”, „török adószedő háznak” nevezett épület részletes felmérésére és vizsgálatára is sor került, már csak két helyiségből állt: a hátsó helyiség felhasználásával ugyanis egy új ház épült az előbbi házra merőleges, alacsonyabb tetőgerinccel, a pincebejáratot pedig egy alacsony, féltetős toldalék takarta el. Az 1951-es műemlék-jegyzékben is szereplő házról 1953-ban Gilyén Nándor készített felmérést.⁵ Entz Géza részletesen ismertette az épületet, és a falura, a templomra vonatkozó okleveles adatok alapján a 15-16. század fordulóján épült kisnemesi udvarháznak határozta meg.⁶ Ennek a páratlan módon, szinte teljes épségben megmaradt késő-középkori kisnemesi kúriának a jelentőségét abban látta, hogy míg egyfelől a kisnemesi udvarházak egyik, valaha országszerte elterjedt típusát reprezentálja (központi bejárat, hármassóztás, kívülfűtős szobai tüzelőberendezés), másfelől a helyi népi építkezésre való hatása is félreismertethetetlen: a terep lejtését kihasználó kétszintes építmények ma is gyakoriak a Balaton-felvidéki szőlőhegyeken. Entz Géza egyedül a szabadkéményt tartotta – turbánra emlékeztető kéményfeje alapján – barokk korinak, ebből eredeztette a ház „török adószedő ház” elnevezését is. A háznak kétosztatú formájában való újjáépítését, a harmadik pinceszakasz ezzel összefüggő elfalazását, a ház jellemző vakolását a feliratos táblán szereplő évszám és monogram alapján Guath Péter 1880-as átalakításához, ill. felújításához köthette. Entz Géza megkockáztatta azt a feltevést, hogy az építetők is talán a Guath család ősei lehettek. E család alsóörsi jelenléte ugyanis a 15. századtól folyamatosan követhető.⁷

Az épület műemléki kutatása és helyreállítása 1975-77-ben még csak a délnyugati két helyiségre terjedhetett ki.⁸ 1992-ben a magántulajdonban lévő hátsó épület kutatására is sor kerülhetett, és bizonyosodott, hogy az új ház építésekor csak részben bontották el a gótikus ház hátsó helyiségének falait, a nyugati fal a lefaragott gyámkövekkel, felette a befalazott ajtónyílással megmaradt.⁹ Mindezekre alapozva a ház műemléki helyreállítását – a tulajdonjogilag két különálló lakás megtartásával – a tervező, Nagy András úgy oldotta meg, hogy az eredeti, háromosztatú épületet egységes nyeregteretű alá vonta, a bővítmény toldalék-jellegét pedig az alacsonyabb féltetővel is hangsúlyozta. Így külső megjelenésében a késő-gótikus kisnemesi udvarház egységes, háromosztatú formájában, építéskori tömegében áll előttünk, fel sem tűnik, hogy a hátsó szoba tulajdonjogilag a toldaléképülethez tartozik, jelenleg abból nyílik. Rómer Flóris rajzainak felhasználásával rekonstruálták a hátsó hosszhomlokzat ablaknyílásait és a gyámköveken nyugvó egykori árnyékszékét is. A pince bejárata előtti

féltetős toldalékot elbontották, csupán a kerítésfalként funkcionáló, terméskőből rakott, vakolatlan oldalfalát hagyva meg. Elbontották a konyhából leválasztott kis dongaboltozatos kamrát. Az alapos kutatásokkal alátámasztott, példaszerű műemléki helyreállítás úgy mutatja be a fél évezredet megélt épületet, hogy annak tömege, alaprajzi beosztása, kőkeretes nyílászárói az építés korát idézik, kéménye, födeme, tetőszerkezete, vakolatdíszei viszont a 18-19. század átalakításait, felújításait mutatják.

Az épület fennmaradásához fogható csoda, hogy építtetőit és egykori lakóit is sikerült azonosítani Lichtneckert András levéltárosnak, az Alsóörs-monográfia szerkesztőjének, aki a falu történetét a török kortól napjainkig feldolgozta.¹⁰ Az épületről és lakóiról 2006-ban egy külön füzetet is megjelentetett *Az alsóörsi török ház, a török bíróság és a Prépost család története* címmel. Az építtetők azonosítását az alsóörsi Mórocza család megmaradt családi levéltára tette lehetővé, amely szép számmal tartalmazott török-kori iratokat is. Ezek bepillantást engedtek a végvidékek sorsát élő, magukra maradt falvak mindennapjaiba. Amíg a vármegyei és egyházi szervezet nem működött, a helyben maradtakat a szükség rákényszerítette arra, hogy ügyes-bajos dolgaikat maguk intézzék. Így történhetett, hogy a tihanyi várkapitány nevében a falu bírójának oklevelet állított ki ingatlanok adás-vételéről, csere- és zálogügyletekről. Számos más faluhoz hasonlóan Alsóörs is kétféle adózott: fizette elmenekült földesurainak a járadékot, amit azok mérsékeltek, hogy a töröknek szolgáltatandó adót is teljesíteni tudják. A falu társadalma már a középkorban erősen tagolt volt: a veszprémi káptalan jobbágysága, zsellérei mellett az egytelkes nemes Prépost család és több címerleveles nemesi család lakta. Az oklevelekből kitűnően a jobbágyok bírójának szedte a nemesi vármegyének az adót, míg a nemesek bírójának feladata a törököknek szolgáltatandó adó összegyűjtése volt. A vizsgált későközépkori udvarház „török adószedő háza” elnevezése ennek ismeretében egész más értelmezést nyert. Lichtneckert András az oklevelek alapján meggyőzően bizonyította, hogy a nemesek bírójának funkciójában eljáró családok közül a Prépost család volt az, amelyik a vizsgált kúriát építtette és a 17. század végéig lakta. Megállapítását Rómer rajza is alátámasztja, amelyen az akkori tulajdonosok neve mellé a „Prépost-kúria” elnevezést is felírta. Mórocza Dániel is említést tesz az „ugynevezett prépost-udvarban” álló régi épületről 1876-os tanulmányában.¹¹ Ez akkor az épületnek még közszájon forgó elnevezése lehetett, noha a Prépost család az 1790-es évekre eltűnt Alsóörsről.

Lichtneckert András a fennmaradt oklevelek alapján a ház birtoklástörténetét napjainkig tisztázta:

miután a Prépost családnak az épületet birtokló ága férfiágon kihalt, a ház a leányág révén a Gál, Torma majd a Csepreghi családok kezére került. Az 1858-es kataszteri térkép és a kataszteri iratok alapján özv. Csepreghi Sámuelné volt a ház tulajdonosa. (Ekkor a romos épületrész mögötti kert Mórocza Dánielé volt.)¹² 1869-ben vásárolta meg a házat (illetve annak megmaradt déli részét) az a Guat Péter, akinek nevét az 1880-as felújításkor készült feliratos tábla is jelzi a bejárat felett. Guat Péter nevét és a felújítás idejét a bejárat lépcső pofafalának vörös homokkő fedkövébe is belevésték.

Az összegyűjtött levéltári forrásanyag segítségével Lichtneckert András szemléletes képet fest a kismemesi telkeknek az öröklés, osztozás során való elapródásáról, Alsóörs jellegzetes településképeinek kialakulásáról. A cserelevelekből, adásvételi szerződésekből, osztályos egyességekből kitűnik, hogy már a 17. században legalább két ház állt a Prépostok kúriális telkén, sőt egy házban öröklés révén többen is bírtak házrész, porciót. A cserék, adás-vételek többnyire éppen azt célozták, hogy a család tagjai lehetőleg egy helyen vonják össze, lakhatóvá alakítsák a különböző helyeken, házakban örökölt porcióikat. Csak így értelmezhetők azok az esetek, amikor a Prépost nevű eladó házát két oldalról a vevő (ugyancsak Prépost) háza avagy házrésze határolta. A forrásokban olykor házról rendelkeztek akkor is, amikor nyilvánvalóan csak házrészről volt szó. A Prépost-házat délről nemigen határolhatta másik Prépost-ház a szintkülönbség miatt, csak abban az esetben, ha az ugyanabban az épületben lévő két lakrészt illették ház szóval. Erre egyébként több forrás is egyértelműen utal. Az öröklés, osztály, csere során készült forrásokból kirajzolódik, kik, hol, birtokoltak részt vagy juszt egy-egy kúriában, (ami az oklevelekben a nemesi beltelket, házülést éppúgy jelenthette, mint az azon álló hajlékot), azt azonban nem mindig árulják el ezek a szerződések, hogy ki hol lakott valójában. Egy 1752-ből származó oklevél szerint a leányágon birtokossá vált Gál család egyik tagja, Anna, aki Csepreghi Sámuel felesége volt, megvette Gál Imre, Gál István és Fábrián Ádám felesége, Gál Rebeka házbéli részét is. (A vételnek ellene mondott Fejes Istvánné Torma Anna, akinek elődjét, Torma Istvánné Prépost Juditot 1701-ben Gál Imre gyermekeivel együtt iktatták be az alsóörsi kúriába.) Az 1757-es részletes lélekösszeírás mégsem Csepreghi Sámuel és családját sorolja fel a szóban forgó házban, sőt, egész Alsóörsön nem írtak össze ekkor Csepreghi nevezetű családot. Csak később érvényesíthették tulajdonjogukat a Prépostok ősi kúriájában, ugyanis az 1757-es lélekösszeírás alkalmával még mindig Gáll János és Gáll Imre lakott abban 5-5 gyermekével. (Fábrián Ádámot és nejét, Gáll Rebekát már

egy másik háznál írták össze ugyanekkor, Torma Anna és Fejes István pedig a csopaki szőlőhegyen élt.)¹³ Vagyis az osztályrész, az örökölt juss gyakorta nem jelentette egyidejűleg az ingatlan használatát, csupán eszmei tulajdont, amit csak jóval később követett annak tényleges használatba vétele. Az lélekösszeírásban Gáll János és István családja után közvetlenül Prépost András következett feleségével és négy leánygyermekével, amiből arra következtethetünk, hogy szomszédos házban írták össze őket. A felsorolásban három hellyel utánuk összeírt Gáll Imréről és családjáról is feltételezhető, hogy a Prépost-teleken felépült házban laktak.

Minthogy a Lichtneckert András rendelkezésére álló forrásanyag a Mórocza család levéltárából származik, természetes, hogy a Mórocza család története követhető a legnagyobb részletességgel. Mindaz azonban, amit erről a családról a forrásokból megtudhatunk, sokban általánosítható a hasonló kisenemesi családokra. A cserелеvek, adásvételi szerződések genealógiai lánchoz kapcsolásával és értelmezésével Lichtneckert András szemléletesen mutatja be az ambiciózusabb családtagok módszeres fáradozását, ahogyan megpróbálták a családi ingatlanvagyonat gyarapítani, majd a szétszórtan fekvő, alig hasznosítható parcellákat, házrészeket, porciókat vásárlással, cserével összevonni. A forrásokban gyakran ugyanazon család tagjai osztoznak, vagy cserélik el egymással szomszédos házak helyiségeit, amelyek már egy korábbi osztozkodás, öröklés során épültek az egyre több részre osztódó telken. Sőt, épp a Prépost kúria 17. század végi történetében arra is több példa van, hogy a leszármazottak egyazon házban lévő porcióikat cserélik el. A helyreállított udvarház a hozzá csatlakozó toldaléképülettel így jól példázza, hogy a házban hosszú fennállása során már korábban is volt többes birtoklás és használat, ami az épület alaprajzára, külső megjelenésére is nyilvánvalóan kihatott. Rómer Flóris rajzán a hátsó szoba oromzati oldalán jelzett ajtónyílás azt is jelölheti, hogy a hátsó traktus valaha külön bejáratúval rendelkező, önálló lakrész volt, ami a 17-18. századi források értelmezését nagyban megkönnyíti. E források ismerete a műemléki kutatásoknál is jól hasznosítható, a történeti adatok ugyanis arra figyelmeztetnek, hogy a gótikus udvarháznál már a 17. században sem számolhatunk „vegytiszta” szobakonyha-kamra alaprajzzal. A porták osztozását, a közös udvaron épült lakóházak szaporodásával a „közök” kialakulásának folyamatát a néprajzi szakirodalom területünkön is feltárta. Osztálylevelekből és fennmaradt építményekből következtetve gyakoriak voltak azok az esetek is, amikor egy meglévő építményt belső megosztással, esetleg a helyiségek más funkcióba helyezésével és/vagy leválasztásával alakí-

tottak át két család használatára alkalmassá, vagyis két külön lakássá, amelyben külön háztartásban éltek a rokon családok. Gyakori eset volt az is, hogy lakóhelyüktől elkülönülten, a falu más részén is rendelkeztek pincével, esetleg pincerésszel, szérűskerttel az osztozók.¹⁴

A források arra is lehetőséget nyújtanak, hogy a házban élők társadalmi helyzetére, megbecsültségére következtessünk a falusi, a szőlőhegyi önkormányzatban betöltött funkcióik révén vagy az anyakönyvekből nyert adatok alapján (a keresztszülői funkciók gyakoriságából, a keresztszülők megválasztásából, a házassági kapcsolatokból).¹⁵ Lichtneckert András adatai alapján a Prépost család a török korban és a 18. század elején még a falu egyik legtekintélyesebb kisenemesi családja volt, később azonban létszámában és jelentőségében is veszített súlyából, majd a 18. század végén teljesen eltűnt Alsóörsről.

A szóban forgó ház leányágon annak a Gál családnak a birtokába került, amelynek őse az 1780-as években református lelkészként vetette meg lábát Alsóörsön. (Gál Imre 1641-ben született a hasonló nevű veszprémi lelkész és esperes fiaként, előbb Felsőörsön, majd az 1680-as, 1690-es években Alsóörsön szolgált.) Gál Imre gyermekei közül Péter maga is lelkész lett, a többiek Alsóörsön maradván népes, sokfelé ágazó famíliának vetették meg az alapját, és sokáig őrizték tekintélyüket.¹⁶ Zala, Veszprém megye református közösségeinek lelkészeivel tartották kapcsolataikat, ami az anyakönyvi adatokból egyértelműen kiderül.¹⁷ A szőlőbевállásokból kitűnően rendelkeztek szőlőingatlanokkal. Szerepelnek a nemesi összeírásokban,¹⁸ s elsősorban a falu nemesi közbirtokosságát alkotó kúrialista családokkal létesítettek házassági kapcsolatot, így a Móroczákkal, a Hetesyekkel. A falu felső részére kirajzó ágat az anyakönyvben gyakran „Somlyai” jelzővel különböztették meg, minthogy egy időben több azonos nevű, azonos korú Gál élt Alsóörsön. A családnak a papi szolgálat vagy házasság révén Felsőörsre, Szentgálra elszármazott tagjai Alsóörsön is rendelkeztek kisebb nagyobb ingatlanokkal. A szóban forgó udvarház végül Gál Anna házassága révén valamikor a 18. sz. közepén a Csepreghi család birtokába került.

A Csepreghi család nem alsóörsi eredetű.¹⁹ Minthogy a nemzedékek során nem sok fiúgyermekük érte meg a felnőtt kort, a család egyik ága pedig Komáromba költözött, a családtagok nyomán kísérese az anyakönyvek alapján viszonylag könnyű. Annál nehezebb származásukat kibogozni, minthogy az anyakönyvekben Csepreghi Sámuel és Gál Anna házasságkötésének bejegyzését nem találtunk meg, de a házaspár sehol nem szerepel az 1757-es lélekösszeírásban sem, noha egy 1752-es szerződés szerint már

ekkor ők a Prépost-ház tulajdonosai. A (feltehetően) erre a családra vonatkozó legkorábbi adat 1649-ből származik, ekkor egy szőlőeladás kapcsán az eladott ingatlan szomszédjaként jelölték meg Csepreghy Andrászt az alsóörsi szőlőhegyen.²⁰ Később Kövesden bukkannak fel, ahol 1702-ben a három adománybirtokos egyike Csepreghy Gergely, János és Pál fiaival.²¹ 1724-ben az adománybirtok megtartásáért folyó küzdelemben már Csepreghy Gergely örökösei, Ádám, Sámuel és Pál szerepelnek. A kövesdi üres beltelek még az 1863-as belterületi térképen is a Csepreghy család tulajdonában lévő puszta telekként szerepel.²² A telekre nem építettek házat, maguk sosem laktak Kövesden. A kövesdi és alsóörsi ingatlanok tulajdonosainak azonosságát kétégtelenné teszi, hogy 1832-ben az azokban bírt részét egyszerre adta el Csepreghy József, a Révkomáromba költözött testvér az Alsóörsön maradt Sámuelnek. Sámuel 1833-ban leánytestvéreitől, Mórocza Sámuelné Csepreghy Lidiától és Tóthy Gergelyné Csepreghy Máriától egyszerre szerezte meg azok alsóörsi ház- és kertbéli jussát, továbbá a kövesdi puszta nemes kúriában, kertben és szőlőben való jussát.²³ A Csepreghyek, noha Kövesden mint adománybirtokosok, a nemesi közbirtokosság tagjaiként léptek fel,²⁴ Zala vármegye egyik nemesi összeírásában sem szerepelnek (még a kétséges nemesek között sem), és Alsóörsön semmilyen adat nem mutat nemesi származásukra. Így Alsóörs társadalmába legfeljebb anyjuk révén agilisként tagolódhattak bele.²⁵ Érdekes módon azonban nem szerepelnek egyetlen alsóörsi összeírásban sem, sem a taksás nemesek, sem az agilisek között. A forrásokban sehol sem találjuk nevüket a falusi, vagy szőlőhegyi önkormányzat tisztviselőjeként sem. Feltehetően Csepreghy Gergelynek, a kövesdi adománybirtokosnak Sámuel fia kötött házasságot Gál Annával, akiről annyit tudunk, hogy 1784-ben hunyt el 71 éves korában. Fiukról, Csepreghy Józsefről (1749-1826) az anyakönyv és az összeírások 1784-1786 közt mint csizmadiáról emlékeznek meg, vagyis iparúzással is foglalkozott.²⁶ 1774-ben kötött házasságot a nagyvázsonyi származású Kasza Sárával (1760-1830). Sok gyermekük született, de több még kis korában meghalt, ami a sűrű beépítettségű, túlnépesedett faluban megszokott dolog volt. Egy-egy járvány alkalmával 3-4 kisgyermek is meghalt a zsúfoltan élő, gyakran közös udvarba szorult rokon családoknál, amint azt az anyakönyvi bejegyzések mutatják. Csepreghy József leányai a falu kisenemesi családjaival kerültek házassági kapcsolatba: Mária (1776-1849) Ns. Tóthy Gergely, Lídia (1775-1850) Mórocza Sámuel felesége lett. A két lánytestvér, Mórocza Sámuelné és Tóthy Gergelyné 1833-ban eladta ház- és kertbéli jussát Csepreghy Sámuel test-

vérüknek. A két fivér közül csak Sámuel maradt Alsóörsön az ősi kúriában, József ismeretlen okokból Révkomáromba költözött. 1832-ben Csepreghy József és Rév-Komáromban élő Lídia, Zsuzsanna, József gyermekei eladták alsóörsi és kövesdi ingatlanukat, így a szóban forgó házban lévő porciójukat is Csepreghy Sámuelnek és gyermekeinek. A kapcsolat azonban a család komáromi ágával nem szakadt meg. Erre mutat, hogy 1833-ban a révkomáromi néhai Csepreghy József árva lánya, Csepreghy Mária nagynénjénél, Ns. Tóthy Gergelyné Csepreghy Máriánál nevelkedett, s innen ment férjhez a paloznaki Diószegi Jánoshoz. Noha a felsorolt adatok mutatják, hogy a házban maradó család az osztályos társak porciójának, jussának felvásárlásával igyekezett ténylegesen is kizárólagos tulajdonosává válni a portának, a több generációs együttélés az anyakönyvi adatok alapján továbbra is valószínűsíthető. Csepreghy Sámuel és Rózsás Eszter házasságából is sok gyermek született. Egyetlen fiuk, József 1862-ben családos emberként együtt élt akkor már özvegy édesanyjával és hajadon lánytestvéreivel a 67. számmal jelzett házban. Józsefet az anyakönyvben pintérnek jelzik, a szűk udvarra tehát még a kádár-mesterséghez szükséges száradó dongákat, fatornyokat is odaképzelték. A leánygyermekket az anyakönyvi bejegyzésekből ismerjük. Eszter a balatonfüredi születésű, Szentgálon működő Béni János molnárhoz ment feleségül, Julianna Lovasra ment férjhez, Ágnes az arácsi Őri Jánossal kötött házasságot, Klára pedig a papkeszi Kovácsal, Sós Jánossal. A nemességét bizonyítani nem tudó, rangját mindinkább elvesztő, a falu és az egyházközség életében tevékeny szerepet nem igen játszó család az iparúzó, szőlőbirtokkal is rendelkező, paraszti életformájú agilisek sorsát élte a több évszázadot megélt házban. A mindennapok beszédes tanúi az alsóörsi törvénybírói ítéleteket tartalmazó jegyzőkönyv bejegyzései, amelyekből az emberi gyarlóságok mellett a hétköznapi nehézségei, a szegénységből, fainségből adódó apróbb lopások éppúgy megismerhetők, mint a szűk udvarokon való szoros együttélésből származó feszültségek, nézeteltérések.²⁷

A család történetének felvázolásánál fel kell figyelni a révkomáromi kapcsolatra, minthogy az korántsem egyedülálló Alsóörsön, de a közeli, Balaton-felvidéki falvakban sem. Ha csak Alsóörsöt vizsgáljuk, a legrangosabb kisenemesi familia, a Mórocza család történetében is több alkalommal feltűnik: Mórocza István, aki még 1708 előtt Révkomáromba költözött, 1740-ben és még 1768-ban is onnan kötött osztályos egyezséget atyafiaival.²⁸ Az anyakönyvekből kiderül, hogy a Móroczák révkomáromi házassági kapcsolatai sem elhanyagolhatók a 18. század végén: Ntes Mórocza Lajos 1790-ben vette

feleségül a révkomáromi Domokos Juliannát. 1792-ben révkomáromi Ntes Vló Molnár Sámuel vezette oltárhoz néhai Ntes és vló Mórocza Sándor Ráchel nevű lányát. 1799-ben Mórocza Dániel nőül vette a révkomáromi Berecz István lányát, Erzsébetet. A komáromi kapcsolatok, különösen a 17. század derekán, a lelkészek körében is megmutatkoznak: Alsóörs prédikátora 1654-1657 közt Révkomáromi Balasko György volt, akit gyakran csak Komáromi Györgyként említenek a források.²⁹ A szőlőhegyi ingatlanforgalomról készült összeállításban 1668-ban vevőként feltűnik Tiszabeczi Miklós, feleségével Révkomáromi v. Barbel Annával.³⁰ Végül különösen érdekes lenne feltárni azoknak a kapcsolatoknak a pontos mibenlétét is, amelyre a néprajztudomány az emlékanyag alapján már régen felfigyelt: a komáromi asztalosoknak a vizsgált terület templomaiban fellelhető munkáira. A közeli Sóly és Vilonya templomának festett berendezését komáromi asztalosok készítették³¹ és Dudaron is a komáromi Jókay Máté készítette el az 1792-98 között újjáépített templom asztalosmunkáit.³² Az alsóörsi templom ma még restaurálatlan, átfestett, másodlagosan felhasznált mennyezet-elemeket őriz a karzat alatt, amelyek a templom 1788-as átalakítása előttről valók. Az egyik kazettán kivehető Hosszúfalusi M. Márton neve, aki a Rákóczi szabadságharc után volt Alsóörs lelkésze 1729-ig.³³ A készítőik személye ma még ismeretlen, az intenzív komáromi kapcsolatok ismeretében azonban nem elképzelhetetlen, hogy a templomnak a Rákóczi szabadságharc alatti pusztulása után komáromi asztalosok működtek közre újjáépítésében. Komárom egyben a faanyag fő beszerzési helye is volt, sőt, a dudari templom tornyának ács munkáit is Komáromban készítették. A faanyag kiválasztására, megvásárlására, az ács munkák megtekintésére a kurátor többször is Révkomáromba utazott. De nemcsak a vándorló templomfestő asztalosok munkái ismertek Veszprém megyében. A komáromi készítésű fenyőfa ládák is szelvényben elterjedtek, amint arról múzeumi gyűjteményeink is tanúskodnak. Csilléry Klára épp egy szentgáli ládát közölt a korai komáromi bútorstílus illusztrálására, de a komáromi ládák minden stíluskorszakából található példányok a mai Veszprém megye területén.³⁴

A komáromi asztalos céh mestereit felsoroló, 1728-ban készült összeírás 28 asztalos nevét tartalmazza. Közülük 21 magyar nevű és református vallású, 6 katolikus, 1 lutheránus, utóbbiak többsége német nevű.³⁵ A szállítás ennek a vidéknek a vásáraitra tengelyen történt, s a komáromi szekeresgazdák ugyancsak református magyarok voltak.³⁶ Ez is elősegíthette a kapcsolatokat Komárom valamint a Veszprém és Zala megyei református falvak közt. Ennek konkrét mibenléte azonban még feltárára vár.

Végezetül a hivatkozott falumonográfiák arra is ráirányítják a figyelmet, hogy az alsóörsi gótikus udvarházak lakó családok története nem ismerhető meg a maguk teljességében, ha csak a Zala és Veszprém vármegye határán fekvő Alsóörsre korlátozzuk a vizsgálatokat. Róluk a falu- és megyehatáron átnyúló birtokok, ingatlanügyletek, házassági, családi kapcsolati hálók ismerete nélkül töredékes képet kaphatnánk csak. Ezt példázza a Prépost és Mórocza család története, akiknek Alsó- és Felsőörsön kívül Nemesvámoson, Szentkirályszabadján, Kövesden, Tótvázsonyban is voltak meghatározott időben birtokrészeik, porcióik. A református lelkészek kapcsolati hálója ennél is kiterjedtebb iskolai kapcsolataik, gyakran változó szolgálati helyük és ebből adódóan nagyobb területen szétszóródó rokonságuk miatt. De a Csepreghi család története sem lenne teljes, ha kövesdi közbirtokosként végzett erőfeszítéseiket nem ismernénk.³⁷

A kutatók figyelmét nemcsak az alsóörsi gótikus ház keltette fel, de Alsóörs sajátos településképe is különböző szinteken futó utcáival, teraszosan elhelyezkedő házsoraival.³⁸ Lichtneckert András megkísérelte az egyes kisnemesi és jobbágycsaládoknak a faluban való szétválasztás és a telekosztódás előtti beltelkét lokalizálni, noha a szövevényes házassági, rokoni, örökösödési viszonyok, a cserék és adásvételek szinte lehetetlenné tették a változások nyomán követését.³⁹ A maguktól adódó természetes határok mégis módot adnak arra, hogy a Prépost családnak a későbbiekben is gyakran Prépost-curianak nevezett beltelkét osztódása előtti állapotában meghatározzuk az 1858-as kataszteri térkép és a kataszteri iratok, valamint az osztályos egyezségek segítségével.⁴⁰ Az eredeti beltelek, curia nagy valószínűséggel a török adószedő háztól keletre, északkeletre elterülő hosszú, keskeny telek, amelyet északon a mai Kossuth utca határol. Középen egy keskeny, megtört út visz benne végig, amelyről a telekosztódás során létrejött apró parcellák, udvarok megközelíthetők. A telek délnyugati végében magaslik a gótikus ház, amelynek nyugati végfalánál a meredeken lejtő partfal és az alatta haladó mélyút tűnik természetes határnak. Délkelet felé a szintkülönbség és a Szili, Torma, Guath családok nagyméretű jobbágytelkei jelenthetik a határt. A feltételezett egykori nemesi kúriában döntő arányban olyan ház- és kert-tulajdonosokat találunk a kataszteri térképre vetítve, akik adatokkal bizonyíthatóan házasság, csere és adásvétel révén juthattak birtokába az egykori Prépost kúria aprózódó résztelkeinek: a Gál, Fábíán, Horváth, Mórocza és Hetesy famíliákat. Erre a területre lokalizálható az az 1847-es osztálylevél is, amely N. Szalay Imre örökségét a „Prépost curiában az édesanyokról maradt fundus”-ban

Horvát István szomszédságában jelöli meg.⁴¹ Ez minden bizonnyal a gótikus ház bejáratával szemközti, a Petőfi köz túlsó oldalán lévő ház, amelyet a Petőfi-köz és a Kossuth utca határol két oldalról, ezért elegendő volt csak keleti szomszédját megjelölni.⁴² Az osztálylevél egyben újabb bizonyíték arra, hogy a "Prépost curia" megjelölés még a 19. század közepén is közismert volt a faluban.

Talán a faluképet uraló, évszázadokat túlélő udvarház is hozzájárult ahhoz, hogy a lakosság történelmi emlékezete ugyanúgy megőrizte a török korban még kiemelkedő, de azután paraszt-nemesi

sorba süllyedő, majd kihaló Prépost család emlékezetét, mint a török bíróság emlékét.

Talán az sem véletlen, hogy a sokféle elterjedt alagút mondát is épp ennél a háznál jegyezték fel.⁴³ A műemléki, történelmi kutatásoknak, az egymásra rakódó, egymást segítő, értelmező újabb és újabb ismereteknek köszönhetően e becses, egyedülálló műemlékünk ma hitelesen felújítva várja látogatóit. A hosszas, aprólékos kutatómunka eredménye nemcsak az Alsóörs történetét feldolgozó vaskos kötet, de a kutatások eszenciáját magába foglaló emléktábla és a ház történetét feldolgozó füzet.⁴⁴

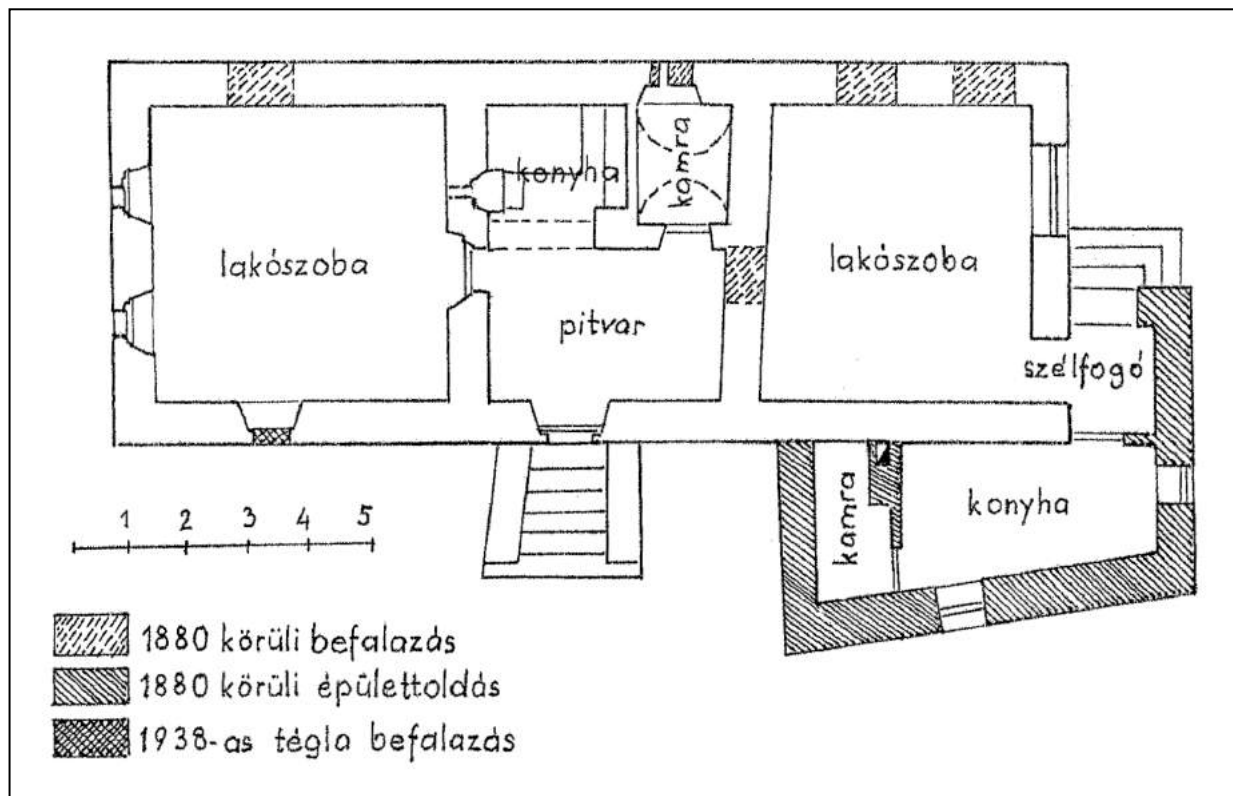
Jegyzet

- ¹ Ezek részben a Veszprém Megyei Levéltár kiadványaként, részben önállóan jelentek meg a Balatonfüred – Csopek Tája Szövetkezet kezdeményezésére és anyagi támogatásával, levéltárosok és történészek szerkesztésében. Némelyik kötet régészek, néprajzosok, botanikusok, muzeológusok, helytörténészek, műemléki szakemberek tanulmányaival is kiegészült. A szövetkezethez tartozó falvak monográfiái mellett más falvak, városok is kezdeményezték tudományos igényű monográfiájuk elkészítését. E sorba illeszkednek a „Száz magyar falu könyvesháza” sorozatban megjelent Veszprém megyei kötetek is.
- ² Tttes, Nemzetes, Vitézleő Mezeő Szegedi Ignác királyi tanácsos, Zala és Vas vm. táblabírájának 1786-os halála után – ingó és ingatlan javak összeírása. (Másolata a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Adattárában SZNM-T 6011.) EÖTVÖS 1982: II. 103-106, 355-362, 453.
- ³ Rómer Flóris jegyzőkönyve III. füzet 87-88. I. OMVH Könyvtár; RÓMER 1860: 189.
- ⁴ RUPP 1865: 47.
- ⁵ Másolata megtalálható a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban: MNÉGY A 937.
- ⁶ ENTZ 1956: 961.
- ⁷ Entz Gézával szinte egyidejűleg Vajkai Aurél is felhívta a figyelmet az épületre, a népi építészet szempontjából való jelentőségére, felmérést és több fotót is közölt róla. VAJKAI 1957: 89-91.
- ⁸ M. Anda Judit vezette a kutatást és tervezte a helyreállítást. Az erről készült dokumentáció: OMF Tervtár 23 753, 25 456, 26 033.
- ⁹ A kutatást Juan Cabello közreműködésével Mezey Alice vezette. MEZEY – CABELLO 1994.
- ¹⁰ LICHTNECKERT 1996.
- ¹¹ MÓROCZA 1876: 91.
- ¹² OL S 79 Kataszteri iratok. 1101. cs. 1549. Alsóörs; S 78. Kataszteri térképek. 300. téka, Alsóörs.
- ¹³ ÖRDÖG 1991: II. 41-43.; LICHTNECKERT 1997: 231.
- ¹⁴ Hasonló volt a helyzet Nemesvámoson is, ahol szabályosabb portát csak a gazdagabb nemeseknél lehetett találni. Az olykor végletekig aprózódott porciócskákat gyakran közösen használták, vagy egyik osztozó fél a másik javára lemondott róla. HUDI 1994: 113-114.
- ¹⁵ A keresztszülei kapcsolathálót Keszthely katolikus anyakönyvi adatai alapján Benda Gyula elemezte kiváló tanulmányában. BENDA 2002.
Az alsóörsi református egyház vegyes anyakönyvei 1720-tól maradtak fenn, de különösen a házassági és halotti anyakönyvek nem teljeseek. OL X 3065. Alsóörs A 1567.
- ¹⁶ LICHTNECKERT 1996: 122, 124. Nevük írása a forrásokban nem következetes, Gál és Gáll alakban is előfordul.
- ¹⁷ A számos keresztszülő között elsősorban Alsóörs és a szomszédos református falvak kisnemeseit, református lelkészeit találjuk. Több Gál-lány református lelkészhez ment feleségül: N. Gál János Anna nevű leányát 1729-ben Tiszt. Veszprémi Sámuel, a Szabadszállási Eccl. L. Pásztorja jegyezte el.
- ¹⁸ LICHTNECKERT 1996: 203.
- ¹⁹ Nevük írása a különböző forrásokban eltérő, hol Csepreghy, hol Csepreghi, máskor Csepregi.
- ²⁰ LICHTNECKERT 1996: 106.
- ²¹ LICHTNECKERT 1997: 199.
- ²² LICHTNECKERT 1997: 252-253.
- ²³ LICHTNECKERT 1897: 268.
- ²⁴ LICHTNECKERT 1997: 199, 274-275, 279.
- ²⁵ <http://www.zml.hu/adatbazisok/nemesi.kataszter/osszeiras:Alsóörs;> LICHTNECKERT 1997: 239-241.
A nemességvizsgálatokról, az adománylevelek megújításáról Nemesvámos esetében HUDI 1994: 92-97.
- ²⁶ LICHTNECKERT 1996: 193. Iparúzó a falu legrangosabb családja, a Mórocza familia tagjai között is akadt: az anyakönyvekből kiderül, hogy Mórocza Dániel (1815-1883) fazekas volt, akinél inasként megfordult a szentkirályszabadi származású Ns. Ujj Mészáros István és a csákvári

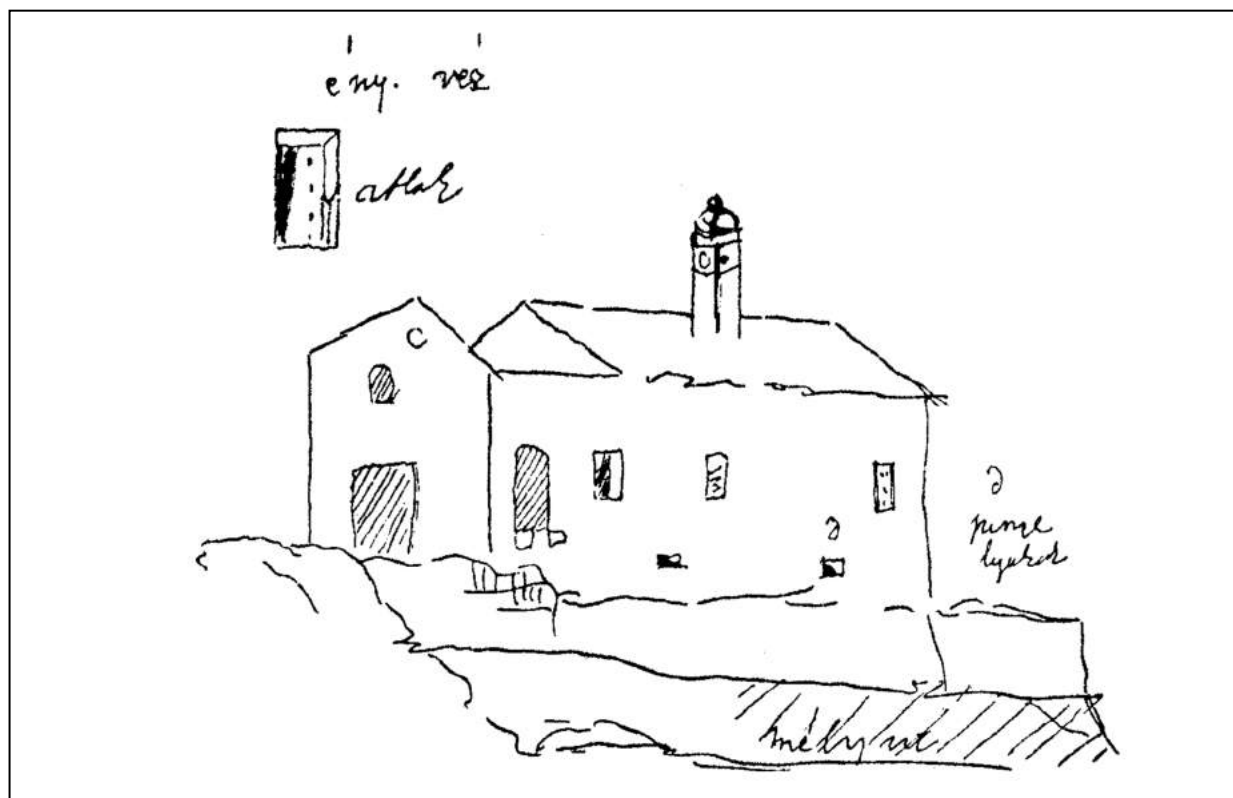
- Imre János fazekas is. Minthogy Alsóörsön érte őket a halál, foglalkozásukat és származási helyüket a halotti anyakönyvben is feljegyezték. Mórocz Sámuel 1841-ben azzal a panasszal fordult a bíróhoz, hogy amikor „fazekas kéménye mellől az havat amikor elhányta, Puha György ötöt meghuncfutolta.” LICHTNECKERT 1996: 261.
- 27 LICHTNECKERT 1996: 245-269.
- 28 LICHTNECKERT 1996: 209, 210, 214.
- 29 LICHTNECKERT 1996: 123, 140.
- 30 LICHTNECKERT 1996: 107.
- 31 TOMBOR 1968: 186, 207.; KOPPÁNY 2000: 4-11.
- 32 MÁRKUSNÉ VÖRÖS 2000: 154.
- 33 TOMBOR 1968: 110.; LICHTNECKERT 1996: 677-678.
- 34 K. CSILLÉRY 1972: 32-33, 61, III. tábla; MÉSZÁROS 2000: 108-111, 118-123. Több komáromi láda található a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Bakony, Balaton-felvidék tájegységében is a szentgáli és a kádártai házban.
- 35 OL C 25. Helytartótanácsi Levéltár. Acta mechanica. Komárom város Nr. 1. vegyes.
- 36 KECSKÉS 1978: 186-194.
- 37 A nemesvámosi ingatlanokra vonatkozóan: HUDI 1994: 101, 114.
- 38 WALLNER 1968.
- 39 LICHTNECKERT 1996: 407-418.
- 40 OL S 79 Kataszteri iratok. 1101. cs. 1549. Alsóörs; S 78 Kataszteri térképek. 300. téka, Alsóörs.
- 41 LICHTNECKERT 1996: 218.
- 42 Az azonosítás még akkor is helytálló, ha 1858-ban már Mórocz Dániel volt a szóban forgó telek tulajdonosa.
- 43 A földrajzi nevek gyűjtői feljegyezték, hogy a török adószedő házától alagút vezet a Hadnagy-házhoz. ÖRDÖG – VARGA 2000: 438.
- 44 Az emléktábla avatására 2008 májusában került sor, amikor a házban kiállítást is rendeztek „Az alsóörsi törökház, a török bíróság és a Prépost család története” címmel, amelyen Alsóörs monográfiája és a ház titkainak feltárója, Lichtneckert András tartott tárlatvezetést.

Irodalom

- BENDA Gyula
2002 *Patrónusok vagy komák – a keresztszülői kapcsolathálók Keszthelyen 1740-1849*. Tabula 5 (1): 3-31.
- ENTZ Géza
1956 *Gótikus udvarház Alsóörsön*. Művészettörténeti Értesítő V. 2-3. sz. 125-132.
1962 *Az alsóörsi gótikus ház*. Veszprém megye természeti és történeti értékei. Kiadja a Hazafias Népfront Veszprém Megyei Bizottsága és Veszprém Megye Tanácsának Idegenforgalmi Hivatala.
- EÖTVÖS Károly
1982 *Balaton utazás I-II*. Bp.
- HUDI József
1994 *Nemesvámos a későfeudalizmus korában és a polgári átalakulás kezdetén (1711-1849)*. In: Veress D. Csaba – Hudi József – Ács Anna – Palágyi Sylvia: Nemesvámos története. 91-159. Veszprém.
- K. CSILLÉRY Klára
1972 *A magyar nép bútorai*. Bp.
- KECSKÉS László
1978 *Komáromi mesterségek*. Madách Könyv- és Lapkiadó. Bratislava.
- KOPPÁNY Tibor
2000 *A Séd-völgy református templomai*. Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 656.
- LICHTNECKERT András (szerk.)
1996 *Alsóörs története*. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 11.
1997 *Csopak története*. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 12.
- MÁRKUSNÉ VÖRÖS Hajnalka
2000 *Tebenned bíztunk eleitől fogva*. In: Boross István – Márkusné Vörös Hajnalka: Dudar. Száz magyar falu könyvesháza. 143-157.
- MEZEY Alice – Juan CABALLO
1994 *Alsóörs – Petőfi köz 7. Ún. gótikus ház*. Régészeti Füzetek Ser. 1. No. 46. 116.
- MÉSZÁROS Veronika
2000 *Ládák a Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményében*. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 21. 107-127.
- MÓROCZA Dániel
1876 *Felső-Örs és prépostsága*. In: Bátorfi Lajos (szerk.): Adatok Zala megye történetéhez I. kötet. 80-137. Nagykanizsa.
- ÖRDÖG Ferenc
1992 *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745-1771) II*. Bp. – Zalaegerszeg.
- ÖRDÖG Ferenc – VARGA Mária
2000 *Veszprém megye földrajzi nevei IV*. A Veszprémi járás. Bp.
- RÓMER Flóris
1860 *A Bakony, természetrajzi és régészeti vázlat*. Győr.
- RUPP Jakab
1865 *Budának és környékének helyirati viszonyai a középkorban*. Archaeologiai Közlemények V. 46-66.
- TOMBOR Ilona
1968 *Magyarországi festett famennyezetek és rokon emlékek a XV-XIX. századból*. Bp.
- VAJKAI Aurél
1957 *Balatonfelvidéki és Bakony vidéki falusi épületek a XVIII. századból*. Ethnographia LXVIII. 87-108.
- WALLNER Ernő
1968 *Alsóörs településképe*. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 7. 55-90.

1. kép Földszinti alaprajz. Erdélyi Balázs és Körmeny Imre felmérése (1973) alapján
(Élet és Tudomány XXXI. 1976. 22. sz. 1025.l.)

2. kép Rómer Flóris rajza 1861-ből (ENTZ 1962: 7. alapján)

3. kép Alsöörsi archív fotó a török-házzal a műemléki felújítása előtt (KÖH Fotótár 113 675)

5. kép A délkeleti homlokzat a pincaajtóval (fotó: H. Csukás Györgyi)

4. kép Az épület délnyugati homlokzata a mélyút felől a műemléki helyreállítás után (fotó: H. Csukás Györgyi)

7. kép A kőkeretes bejárati ajtó (fotó: H. Csukás Györgyi)

6. kép A bejárati homlokzat a toldalékpülettel (fotó: H. Csukás Györgyi)

Flórián Mária

Egy önművelő parasztember

Csizmadia Imre (1902-1986) életregénye alapján

A parasztság két világháború közötti művelődési lehetőségeiről többek között Balogh István adott áttekintést. Vizsgálta, hogy a parasztság történelmi helyzetében történt változások és „hagyományosnak” mondott műveltségének bomlása milyen szemléletet alakított ki a falusi népesség megítélésében és magában, a parasztságban. A művelődéspolitikai felismerte a parasztság társadalmi felemelésének szükségességét, és az iskoláztatással, valamint az iskolán kívüli népműveléssel igyekezett is a társadalmi esélyegyenlőség felé vezető utat biztosítani. Balogh István kitért arra is, hogy maga a parasztság miként igyekezett kihasználni az adott lehetőségeket, és véleménye szerint, például az írás-olvasás tudás következtében megnőtt a napisajtó jelentősége, a könyvolvasás azonban sokkal kisebb mértékben.¹ A parasztság mentalitásának alakulását, polgárosodását vizsgálva² merült fel a kérdés, hogy az író-olvasó falusi, tanyasi emberek – érdeklődésük és lehetőségeik függvényében – mit olvastak. Jó néhány paraszti életrajz meggyőzőtt arról, hogy a visszaemlékezők fiatalkori élményei közül elsősorban a mindennapi környezetükben zajló bálók, táncmulatságok, a falusi színjátszás szóltak a kikapcsolódásról, az olvasmányok – Balogh István megállapításaival egybehangzóan – sokkal kevésbé. Csizmadia Imre önéletrajza azért kivételes, mert egész életét végigkísérték a könyvek és az ismert regényekből készült filmek. Érdeklődése, olvasottsága nem tekinthető átlagosnak, szenvedélyével kiemelkedett hasonló sorsú társai közül.³ Élettörténetéből azonban megismerhető, hogy a két világháború között, egy tanyán lakó, író-olvasó gazdaembernek milyen lehetősége volt az önművelésre, ha már úgy hozta sorsa, hogy az elemi befejezése után nem tanulhatott tovább. Ez a tanulmány kifejezetten az elérhetőségi körébe beáramló anyagot, könyveket, filmeket szemlézi.

Nagy Gyula,⁴ az Orosházi Múzeum egykori igazgatója, paraszti „önéletrajzíró” csoportot⁵ hozott létre

az 1970-es években. Biztatására Csizmadia Imre,⁶ aki – átvéve apja szokását – az évi kalendáriumba minden hónapban bejegyezte a fontosabb eseményeket, 75 évesen leírta élete történéseit. A 12 éves koráig történetekről már fiatalon is írt, ennek felhasználásával könnyű volt megidéznie gyermekkorát is.⁷

Csizmadia Imre szülei az Orosháza környéki tanyavilágban, majd a vásárhelyi pusztán vettek földet és tanyát. Amikor az író 6 éves lett, Orosházán járt iskolába, ahol – a korábban gazdálkodó, öregségükre a városba beköltözött – apai és anyai nagyszülőknél lakhatott. Anyai nagyszüleinek házában mindennap volt újság, a Kis Újság, illetve 1912-től a Friss Újság. A falon, szögön lógott a Képes Komáromi Kalendárium és az álmoskönyv. Öregapja sokszor éjjelleg olvasott. Ágyához közel 5-6 kisebb-nagyobb bekötött könyv volt, ezek „köri könyvek” voltak. Tagja volt a Polgári Olvasókörmek. Csizmadia Imre második osztályos korától, miután a leckéjét megírta, minden este félórát olvashatott, nézegethette a képeskönyveket.

A már említett Képes Komáromi Kalendáriumon kívül ismerte a katolikus tanyákra járó Szent Család Naptárat, amiben szentképek voltak. Csizmadiaéékhoz, a szülőkhöz viszont a Rózsa Kálmán-féle Regélő Naptár járt, amit azért kedvelt, mert két folytatásos regény is volt benne. 1910-ben például *Az agyonlőtt császár; vagy Miksa mexikói császár élete és halála*, a másik *A Bastille rejtelméi vagy ártatlanul halálra ítéltve*.⁸

1911-ben fedezte fel Csizmadia Imre az orosházi Alföld szálloda sarkán lévő Wigner-féle Nagytrafik kirakatát, tele könyvekkel, folyóiratokkal. Vásárolni persze nem tudott, nem volt pénze. Harmadikos korában a karácsonyi szünetre két könyvet vitt haza az iskola könyvtárából a *Dörmögő Dömötört* és *Mackó Mukit*. S mivel ebben az évben jelesen vizsgázott, egy jutalomkönyvet is kapott, Krúdy Gyula *Letűnt századok* című, hazafias elbeszéléseket tartalmazó könyvét. Ez volt jövendő könyvtárának első kötete.

1912-ben ment ötödikbe. Ettől kezdve a „négy tantermes központi iskolába” járt, ahol hét tankönyvből tanultak, ezek között egyháztörténet is volt. A sok tanulás mellett esténként félórát olvasott. Unokatestvérének egy könyvügnök hetenként hozott egy ponyvát, azt ő is elolvasta, köztük volt például *A vörös álarcos vagy a varázsgyűrű titka* című, 16 oldalas kötet. Karácsonyi olvasmánya az új Regélő Naptár volt, kölcsönkönyveket is vitt haza az iskolából. Ebben az évben vendégszerepelt Orosházán az amerikai Barnum-cirkusz, indiánokkal, a szakállas, térdig érő csizmás Buffalo Bill-lel, és az előadásra a gyerekeket is elvitték. Ezekről a figurákról utóbb sok könyvet olvasott Csizmadia Imre.

Ebben az évben az emeletes faszínházra kiírták: *Uránia*, ez volt az első mozi Orosházán. Itt látott először „mozgóképvetítést” rövid ötperces, „röhög-tető” jeleneteket *Pali, mint kalapos, Pali, mint kéményseprő, Pali, mint pékinas*.

Ötödikben megkérdezte a tanító, ki akar polgáriba menni. Csizmadia Imre nem mert jelentkezni, tudta, apja otthon akarja fogni kanásznak. Bár közepesen vizsgázott, és jutalomkönyvet is kapott, apja valóban nem engedte polgáriba. „Meggyszüntem ’flaszteren járó’ falusi gyerek lenni, a vásárhelyi emberek közt élő, sártafosó parasztyerek lettem” – írta visszaemlékezve a döntésre. Ezt követően, 1913. június 9.-től, a vásárhelyi pusztán lakott 1957. október 1-ig.⁹

A hatodik osztályba már a tanyasi, fecskési iskolába iratkozott be. Korábban, Orosházán egyneműek, egyvallású gyerekek jártak egy osztályba, itt, az állami iskolában háromféle vallású, hat különböző korosztályú fiú- és lánygyerek tanult együtt. Az iskolában egységes tankönyveket kaptak. A felsőbb osztályosok minden tantárgya egyetlen könyvben volt *Falusi iskolások olvasó- és tankönyve*. Az ötöd-hatodikosoknak, az olvasnivalón kívül, ebben a tankönyvben volt még a földrajz, természetrajz, alkotmánytan, gazdaságtan, nyelvtan, történelem, mértan, számtan. Csak a hittankönyv volt külön. A vásárhelyi külterületi iskolákban összeírták az eminens tanulókat. A fecskésparti iskolában Csizmadia Imre volt az egyetlen, így a hatodik osztály végén ismét felvetődött a polgári lehetősége. Apjának segítségre volt szüksége, apai nagyapja ellene volt iskoláztatásának, anyai nagyszülei hiába szóltak mellette. Így 1908-1914-ig, 16 éves koráig járt iskolába.

Ettől kezdve saját buzgóságára volt bízva, hogy mennyit és mit olvas. A fecskésparti olvasókör és a sóstóparti olvasókör volt a közelükben. 1914-ben például, legeltetés közben, a 150 füzetből álló, a *Cári Téli Palota rejtelsei* című ponyvaregény első három füzetét olvasta el.¹⁰ A pusztán a második szomszédjuk, Makóék nem voltak „világhajtiak”, de olvasott

emberek voltak. Naponta újságos hozta nekik a vásárhelyi Reggeli Újságot, és járaták az Igazmondó című hetilapot is. Makó József minden évben megvette a Rózsa Kálmán-féle Családi Naptarat, és sok historiásfüzet, nótáskönyv, betyáros történet volt náluk, a sublőtfiában. Az öreg eljárt vasárnaponként a sóstóparti körbe is. Olykor a templom előtti téren is hozzá lehetett jutni némi irodalomhoz. A mézeskalácsos és egyéb sátrak között volt a históriaárúsé, aki álmoskönyvet, nótáskönyvet, Genovéva, Patkó Bandi, Rózsa Sándor históriáit is árusította, ősszel meg a kalendáriumokat. A kezében daloskönyvet tartott, és dalolta az új nótákat, a háború kitörése után csak katonanótákat. A nóta végén nem győzte kiszolgálni a vevőket, tízhús fillérért.

1915-ben Csizmadia Imre hetente bejárt Orosházára, hogy megnézzé, jött-e levél apjától a frontról, és meglátogatta nagyszüleit. Ilyenkor mindig elment a Pless-könyvkereskedéshez és a Wigner-féle Nagytrafikhoz, hogy megnézzé a könyveket, folyóiratokat. Ha tudta, megvette a *Tolnai Világlapját*, a *Világháború Képes Krónikája* című, hetenként megjelenő háborús folyóiratot, figyelte a frontok állását. A folyóiratban mindig volt egy 16 oldalas ív Jókai *Jövő század regényéből*. Csizmadia Imre sallangokat font bőrből, pl. csizmaszárból, és eladta a kanászoknak. Az így szerzett filléreken vette meg például a *Világháború Képes Krónikáját*. Ez év karácsonyán csomagot adott fel apjának Orosházán. Az Apolló mozi előtt sokan bámészkodtak, egykori iskolatársai is – most polgáristák vagy inasok – tőlük tudta meg, hogy vasárnaponként moziba járnak. Neki azonban sietnie kellett haza a jószágához.

A kalendáriumok *Naplójegyzet*-rovatába, havonta beírta könyvvásárlásait. 1916. augusztusában, amikor a harctéren lévő apja számára édesanyjával fényképet csináltattak, megvette Guy Chantepleure *Bonaparte ezredes* című könyvét a Milliók könyve¹¹ sorozatból. Egy másik bejegyzés szerint, Wigner Géza boltjában, a Milliók könyve sorozatban megvolt Farkas Pál *Egy önkéntes naplója*, Szomaházy István *Mesék az írógépről* és A. Conan Doyle *Az üldöző* című, Sherlock Holmes-ról szóló kötet. Gyűjtögetett filléreiből megvette az *Egy önkéntes naplója* és *Az üldöző* kötetet. Elhatározta, hogy a Milliók könyve sorozat valamennyi kötetét megveszi. A *Nábob kincse* volt a következő. A sallangok eladásából gyűjtött pénzből az év végére 28 kötet volt a sorozatból, és már várta Bársony István *Királytigrisét*. A különböző hetilapokkal együtt már jelentős könyvtára volt. A kukoricásban talált pulykatojól alól kivett, a szomszédban kikeltetett és felnevelt pulykák árán egy csomó könyvet vett magának 1916 karácsonyára a Milliók könyve sorozatból. Ezek Lázár István *A kém*, Verne

Utazás a Föld körül 80 nap alatt, Kipling *Dzsungel könyve*, Újabb *dzsungeltörténetek*, Gorkij *Csudra Makar*, Jókai *Népvilág*–Tallérossy *Zebulon levelei Mindenváró Ádámmal* és az 1917-es Regélő Naptár, valamint a Tolnai Világlapja, az Előre és az Érdekes Újság karácsonyi száma.¹²

1917-ben, megszorodott könyvei számára zirconkaptárból¹³ csinált könyvszekrényt. A Pless-könyvesboltban, a legendás amerikai nyomozó kalandjairól szóló Nick Carter-füzetek közül megvette az *Elrabolt hadítottok* címűt. „Ezután minden elsején és tizenötödikén kilátásban volt egy további füzet–kemény harminc fillérért. Akármennyit kell is az embernek szenvednie ebben a bűdös világban, csak érdemes élni, ha ilyen élvezetek is vannak az életben”. Márciustól már nem csak az Előre, hanem a „Nick Carter” is járt a címére, úgy volt címezve, hogy „tekintetes Csizmadia Imrének.”¹⁴

1917 húsvét hétfőjén megnézte a moziban *A joghi háza* című indiai bűnügyi filmet. Ettől kezdve egyre gyakrabban számol be arról, hogy moziba ment. Akkoriban még csak feliratozott némafilmek voltak, zongorán kísérte valaki. A nagyfilm előtt burleszk film pergett 10-15 percig. A pünkösdi előtti szombaton is bement Orosházára, a borbélyhoz, utána megvette a Milliók könyve sorozatból Farkas Pál *Kuthy Etelka* című könyvét. És tájékozódott arról, hogy a kétnapos ünnepen a *Kísértetek háza* című bűnügyi filmet fogják vetíteni. Megvásárolta Ivan Turgenyev *Tavaszhullámai* és L. I. Vance *A sziget kincse* című könyvet is. Hóna alatt a két új könyvvel kiment a boglyák hűvösébe olvasni. Még aznap este, mécsvilágnál, az istállóban befejezte a *Tavaszhullámainak* olvasását. Június 17.-én az Orosházi Friss újságot, a Kis Újságot, általában Az Estet és a Pesti Hírlapot is megvette, de az orosházit mindig, mert az orosháziban benne volt az Apolló mozi műsora. Aznap a *17-es számú fegyenc* című filmet játszották, ami Paul Rosenhayn *Joe Jenkins detektív kalandjai* című bűnügyi regényéből készült. Anyja tiltása ellenére elment megnézni a filmet. Ebből az időből maradt az emléke apai nagypapjáról, aki két nagy pofont adott neki azzal a magyarázattal, hogy „Azér’, az anyád istenit, mer’ elévett a fene a muziba, a másikat még azér’ a jószág mellett mindig olvasol!”¹⁵ Egy hónap múlva Prof. Nick Fantom¹⁶ detektív kalandját, *A labradori villát* játszották a moziban, majd újra csak Nick Fantom filmeket mutattak be, a *Robin gyémántjai* és a *Robbertstoni legendát*, de Csizmadia Imre nem mert engedélyt kérni, hogy azokat is megnézzék. Apja tanácsára azonban, aki a harcmezőről írt, anyja utóbb megengedte, hogy vasárnaponként elmenjen a moziba. Ezt követően párhuzamosan számol be olvasmány- és moziélményeiről.

Ez év szeptemberében vásárolt könyvek a Nick Carter füzetek *Rubintos karkötő* és a *Gyilkosság a mozifilmen*. Novemberben a Légrády Testvérek kéthetente megjelenő olcsó könyvsorozata is megindult Legjobb könyvek címmel, első száma Móricz Zsigmond *Az isten háta mögött*, majd hamarosan újabb kötet jelent meg *A tűznek nem szabad kialudni* címmel. Az Athenaeum is indított egy sorozatot, Olcsó Regény¹⁷ sorozatcímmel.

1918. januárjában először járt Vásárhelyen, ahol a Weisz-könyvesbolt kirakatát megnézte, aztán az állomáson vett egy Arsène Lupin könyvet, meg Mikszáth Kálmántól a *Mácsik, a nagyerejű* címűt és egy Fantomas-regényt *Juve halálát*.¹⁸ Ebben az évben megvásárolta a Milliók könyve sorozatból Jókai *Sárga rózsá*, Mikszáth *A fekete kakas*, E. J. Hyne *Zsiványbecsület* és a Légrády Testvérek Legjobb könyvek sorozatából Rákosi Viktor *Emmy*, J. W. Tompkins *A büszke Teodora* köteteit. A hetilapok közül a következőket Előre, Képes Újság, orosházi Friss Újságot kéthetente, Pesti Hírlapot, Az Est-et, a Kis Újságot alkalmanként, ha bement a faluba, és Móricz Zsigmond egy-egy könyvét. 1918-ban vásárolta meg Ambrus Zoltán *Giroflé és Giroflá*, Sombay Károly *Pál testvér*, Móricz Zsigmond *Szerelmes levél* című regényét.

Ekkor már az istállóban, az ágya felett, két vaskapocsal a falba erősített könyvszekrénynek kinevezett zirconkaptár három polcán számos könyve sorakozott, 30-40-50 filléres regények a Milliók könyve, Koronás regények, a Legjobb Könyvek és az Olcsó Könyvek sorozat 32-64-160 oldalas füzeteszerű számai és jó néhány Nick Carter. Csizmadia Imre saját leltára könyveiről 8 Jókai, 8 Mikszáth regény, 4 Móricz, 2 Lázár Istvántól, 8 detektívregény, Csicseri Bors *Ha’ szólják*, 2 Verne-regény. 78 Milliók könyve, 30 Legjobb Könyvek, 16 Olcsó regény, 4 Athenaeum Könyvtár, Rudyard Kipling *A dzsungel könyve*, Vikomte Ponson du Terrail *A cigánykirály* című 1860-as kiadású könyve. 82 Nick Carter, 2 Prof. Nick Fantom, 6 Fantomas kötet. Összesen 253 kötet és füzet, ezeken kívül a Képes Újság, Érdekes Újság, Tolnai Világlapja, Világháború Képes Krónikája, Koronás regények és Regélő Naptár kalendárium 1910-től 1918-ig, és sok dalosfüzet is.¹⁹ A körülöttük lévő tanyasorban együttvéve nem volt ennyi könyv, még ha olcsó irodalmi termék sem. A tanyai emberek a kalendáriumon kívül legfeljebb az Énekeskönyvet és a Bibliát olvasták, esetleg az álmoskönyvet.

1918 a veszteségek éve volt: apja 1918-ban elesett, Csizmadia Imre 16 évesen hadiárva lett.

Az 1919-es év is nehézségekkel teli esztendő volt. Csupán a Képes Újság őszi számaiban, folytatásban megjelent kötetet, Robert Louis Stevenson *A kincsek szigete*, ezt a Walter Paget rajzaival megjelent kaland-

regényt említi olvasmányként. Az újságok megjelenése sem volt egyenletes. Az orosházi Friss Újság helyett a Néperő és a pesti Vörös Újság járta, de az év végére visszajött az orosházi Friss Újság.

1920-ben egy csendőr kölcsönkérte, és nem hozta vissza Csizmadia Imre két könyvét Csicseri Bors *Ha' szőljék ... Dombszögi és Bugaczi Mokány Berczi viselt dolgai mind a kilenc világrészben és a hozzájuk kapcsolt vármegyékben* című köteteit. Ez utóbbi még tartalmazta az *Aranyköpések és szaftos mondások gyűjteményét* is, meg Jankó János és Garay Ákos 120 rajzát. Nem volt olcsó „Majdnem sírtam, úgy sajnáltam elveszített könyveimet” emlékezik vissza Csizmadia Imre.²⁰ Ebben az évben kevés szó esett a könyvekről, inkább moziba járt, novembertől hetente egyszer-kétszer is. Decemberben például egy Chaplin-burleszket látott, utána egy izgalmas némafilmet.

1921-ben Orosházára érkezett Alapi Nándor Kamaraszínháza. Előadásait a '48-as körben' tartották. Csizmadia Imre megnézte a *Gyimesi vadvirág; A piros bugyelláris; Ingyenélők; Csizmadia, mint kísértet; A kaméliás hölgy* előadását; a *Bajadér* operettet és még jó néhány színdarabot. A főszerepeket Acsay Rezső és Vághelyi Ica játszották.

A moziban egy kétrészes filmet, a *Cinabar* címűt adták, ezt megnézte, de a *Cesarina* című, hétrészes filmet csak a falubeliek (orosháziak) nézhették meg, a tanyáról ilyenre nem lehetett bejárni hétköznap. Tavasszal új könyv jelent meg, *Buffalo Bill, a Vadnyugat hőse* sorozat első kötete *A halál frontján keresztül*. Ahogy megvette, aznap este az istállóban, olajmécsnél rögtön neki is kezdett az olvasásnak, és elhatározta, hogy minden kötetét megveszi. Egy héten belül a következő hét szám is megérkezett, ami anyagilag nehéz helyzetbe hozta, de megvette.

1922-ben, húszévesen, akár a többi parasztember, az új kalendáriumban legelőször azt nézte meg, hogy hányszor újul a Hold pénteki napon. Mert ha háromszor, akkor valószínűleg jó kukoricatermés lesz. Utána, hogy mikorra esik húsvét, pünkösd és a neve napja. Volt benne egy folytatásos regény is, Farkas Emőd *Báthory Rózsája*.

Újra csak előtérbe kerültek a filmek. Februárban megnézett három folytatásos kalandfilmet, a *Fej nélküli lovast*, márciusban pedig Verne *Sándor Mátyás* c. filmjét négy folytatásban. Húsvétkor meglátogatta Szegeden az unokatestvérét, ott is volt moziban, a *Fergeteg fiai* utána megnézett egy másik filmet is. Ezután elment a Várszínházba, ahol a *Bob herceg* volt műsoron, Fedák Sárival a címszerepben, férfiszerepben. Májusban a *Hindu síremlék* című kétrészes filmet és az *Iglói diákokat*, júniusban a Pierre Benoit regényéből készített *Atlantist*, két részben és az *Elnémult harangokat* látta. Még aratás közben is

bement kétszer a faluba, az Apolló moziba. Az első vasárnap a *Kanada fiai* című cowboyfilmet, a másodikon a *Számum* című szaharai légiós filmet adták. Olyan szenvedélyesen szeretett moziba járni, hogy még a nehéz aratás ideje alatt sem sajnálta rá a fáradtságot. Aratás után a Schumacher regényéből készült *Lady Hamilton*, kétrészes filmet nézte meg. Aztán Ohnet regényéből készült *Sarah grófnő* című filmet és a *Kacagj, Bajazzó* című, ötfelvonásos „éneklő filmet” látta.

1922-ben Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Rákosi Viktor, Lázár István, Móricz Zsigmond, Móra Ferenc és Komáromi János könyveit vette és olvasta. A külföldiek közül Dumas, Conan Doyle műveit szerette a legjobban. Ebben az évben halt meg Gárdonyi, ezért a Pesti Hírlapban folytatásban jelent meg regénye, a *Kiki a párjával*.

1923-ban, saját lánykérése után is mozi ment, *Ginette a senki lányát* nézte meg. 1924. májusában már a feleségével nézte meg például a *Merry Go Round 1914.* című filmet az Apolló moziban, de a későbbiekben csak nagyritkán mentek moziba. Maradtak az újságok, minden héten megjelent a Tolnai Világlapja, havonként egyszer a Legjobb Könyvek sorozat egy-egy könyve, hetenként kétszer az orosházi Friss Újság, vasárnap pedig a Pesti Hírlap.

1925 telén sokat citerázott, és eldalolta a régi meg az új nótákat. Aztán elővette a kalendáriumot és a Pesti Hírlapot. Olvasott vagy felolvasott a feleségének. Akkor még ez volt a szórakozás, nem volt rádió, televízió. A Tolnai Világlapja karácsonyi számával megkapták a *Tolnai Világlexikon* első kötetét.

Ha nem is ment moziba, feljegyezte az orosházi Apolló Mozgó 1925. évi műsorát.²¹

Január 25.	– <i>A Mississippi rabjai</i>
(Üldözöttek a nagyvilágban)
Február 8.	– <i>Dynti, az árvák apja</i>
(Egyszerű történet 3 gyerekről)
Április 13.	– <i>A flandriai fiú</i>
(Quida klasszikus regénye nyomán)
Május 24.	– <i>Út a boldogság felé</i>
(D. W. Griffith legnagyobb alkotása, 12 felvonás)
Június	– <i>Az ideg nélküli ember</i>
(Harry Piel legújabb filmje)
December 26.	– <i>A fehér apáca</i>
Főszerepben Lilian Gish

1926-ban elfelejtett kalendáriumot venni, ezért újként Lewis Wallace *Ben Hur* című regényét olvasta.

1927-ben a Pesti Hírlap *Nagy Naptárát* vette meg. Most is átböngészték, hogy hányszor újul meg a Hold pénteken. Ebben az évben olyan sok volt a betegség, és

annyi más baj érte őket, hogy nem vásárolt egy könyvet sem. Csak egy-két Tolnai Világlapját és a Pesti Hírlap Regénytára 16 oldalas, hetenként, mellékleteként megjelenő füzetait vette meg. És moziban is csak kétszer volt.

1928 kemény telében a Pesti Hírlap Regénytárának az előző évben vásárolt mellékleteit, a 16 oldalas, két-hasábos, utóbb vászonba kötött kötetait olvasta Rider Haggard, Conan Doyle, Farkass Jenő, Elvestad Sven, Benda Jenő, Valnetine Williams, Richard Washburn, Sax Rohmer, Lázár István, Louise Gerard, Frank Heller, Sinclair Gluck és Wilkie Collins szép, képes regényeit. Az 1927-es karácsonyi számtól ez a sorozat megszűnt, helyette kisalakú, 256 oldalas, sárga, képes címtáblájú kötetek jelentek meg, hetenként. Az első kötet Harry Hervey *A fekete papagáj* című kalandregénye volt, ezt követte H. Rider Haggard *A vándor nyaklánc*a című történelmi regény.

Úgy tűnik, egyre nehezebben jutott hozzá újabb olvasnivalóhoz. 1931-ben jegyezte fel, hogy a Tolnai Világlapokban megjelenő folytatásos regényeket olvasta, például Val Lewton *Sasok éneke* című írását. A cári Oroszországban játszódó kalandos történetből filmet is írtak, ami nagy hatást tett Csizmadia Imrére. Feljegyezte, hogy a filmet az amerikai Metro-Goldwyn-Mayer Filmgyár készítette, a főszerepet (Jegort) Lawrence Tibbet, a New York-i Metropolitan operaház baritonistája, a női főszerepet (Vera hercegnőt) Catherina Dall Owen játszotta.

Ettől az évtől, 1931-től, egészen 1944-ig az Igazság című hetilap előfizetője lett, a laptól minden karácsonyra naptárat is kapott.

1934 nevezetes eseményt hozott életében: a moziban áttértek a hangosfilmek vetítésére. És jöttek sorban a szebbnél szebb magyar filmek *Ellopott szarka*, *King Kong*, *Rákóczi induló*, *Ida regénye*, *Búzavirág*, olyan szereplőkkel, mint Páger Antal, Rózsahegyi Kálmán, Berky Lili.

1935-ben új mozi nyílt Orosházán, Daubner Béla Korzó Mozgója. De Csizmadia Imre továbbra is inkább az Apolló moziba járt. Megnézte az *Új rokon* című filmet, a *Királyok királyát* Jézus keresztre feszítéséről, Várkonyi Mihály főszereplésével. Ment még a *Meseautó*, *Emmy*, *Lila akác*, *Kincses sziget*, *A megfagyott gyermek* Eötvös József regényéből és a *Csárdáskirálynő*, Kálmán Imre operettje. Az Apolló mozi egyik műsorlapját meg is örökítette:²² „Szeptember 2-án hétfőn és kedden, 6 és 9 órakor (3-3 órás műsoron) Magyar nóta, magyar tánc, Magyar móka, magyar beszéd! *Én mög a sógor!* Kacagástól hangos, énekes, táncos magyar filmszkeccs, két film és két színpadi részben. Filmre írta Gárdonyi Géza után Nóti Károly.” Októberben még *A csúnya lány*, novemberben a *Szent Péter esernyője*, karácsony előtt *A ki-*

rályné huszárja (ezt a Korzó moziban), karácsonykor pedig *Az elnökasszony* című filmet nézték meg.

1936-ban, az 'Igazság nagy képes naptárban' azok a napok, amelyeken moziban volt, nagy M betűvel vannak megjelölve. Ebben az évben Csizmadiaéknál valóságos moziörület dühöngött. Két mozi ontotta a szebbnél szebb filmeket, amelyeket megnéztek. Az Apollóban a következőket *Iglói diákok*, *Halló Budapest (A Magyar Rádió 10 éve)*, *Meseautó*, *Broadway Melody 1936*, *Nem élhetek muzikaszó nélkül*, *A okos mama*, *Négy és fél muskétás*, *Tokaji aszú*, *Légy jó mindhalálig*, *Lázadók*, Kabos Gyula vendégjátéka, *Budai cukrászda*, *A vén gazember*; *Címzett ismeretlen*, *Én voltam*, *A kék dandár*; *Az új földesúr*; *A három sárkány*, *Kozákok kapitánya* (Bulyba Tárász), *Rose-Marie–Nászút féláron*, a Korzó moziban pedig a *Csak egy éjszakára* és a *Halálfejes lobogó* című filmeket. 1936-ban azért jártak inkább moziba, mert 1 pengőért 3 filmet is meg tudtak nézni, és könyvre is, meg mozira is nem jutott, egyébként olvasásra amúgy is kevés ideje maradt.

1937-ben is moziba jártak. Az Apolló moziban a következőket látták *Halálbrigád*, *Zivatar Kemenespusztán*, *a Sátánsziget foglyai*, *Ellenség a vérben* (ismeretterjesztő), *Königsmark*, *A igazi férfi* (Buffalo Bill), *San Francisco*, *Hetenkint egyszer láthatom*, *Tarzan fogsága*, *Rád bízom a feleségem*, *Guillitone*, *A dzsungel királynője*, *A rémület hajója*, *Titokzatos idegen* (magyar bűnügyi film), *Hallod-e*, *Rozika, te?* *Emmy* (Gombaszögi Ella személyes jelenlétében), *Mária nővér*, *Cigánybáró*, *Asszony a hadihajón*, *Édes a bosszú*, *Úrilány szobát keres*, *Kölcsönként kastély*, *Az édesanyaföld*, *Pergőtűzben*, *A Noszty fiú esete Tóth Marival*, *Mámi*. A Korzó moziban látott filmek: *Az én lányom nem olyan!*, *Segítség, örököltem!*, *Pesti mese*, *Fizessen, nagysád!*, *Moszkva*, *Sanghai*, *Aranyember*, *Balaklava*, *Sárga csikó*, *Strogoff Mihály* és az ötödik magyar hangosfilm *Méltóságos kisasszony*. A *Strogoff Mihály*, *a cár futárja* miatt elmulasztott egy népnepélyt „végigélveztem egyik legszebb gyerekkori Verne-regényem hőséneke kalandjait”.²³

A sok film mellett nem jutott könyvekre, bár négy-mázsányi székfűvirágot kapargatott össze tavasszal, ősszel pedig rengeteg édesgyökeret bányászott ki a kertjéből. Ezek árából minden hónapban kiszorított egy-egy könyvre valót.²⁴ „Elvégeztem a... kellemetlen munkákat is rossz léckerítésből újat varázsoltam, sőt tapasztottam is, csak hát a 'szeretem' munkáknál mindig 16-18 évesnek éreztem magam, ha olvasni, moziba, táncolni kellett, 20 évesnek éreztem magam, ha tapasztani kellett, akkor 72-nek, ha plafont (meny-nyezetet) kellett tapasztani, akkor 100 éves voltam”.²⁵

1938-ban, az Újév utáni napokban leltárt csinált a „sifonban”, ahol már voltak szépen bekötött, értékes

könyvek is, így P.C. Wren *A kék csillag* trilógia 3 kötetben, Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Lázár István, Móricz Zsigmond, Móra Ferenc, Dumas, Conan Doyle, Zane Grey több könyve, a Pesti Hírlap Naptárak kötetei 1926-1938-ig, a Pesti Hírlap Regénytára és a sárga Pesti Hírlap Könyvek, néhány pengős és félpengős regény és sok-sok Tolnai Világlapja. Januárban és februárban tudott időt szakítani az olvasásra. „Azok a tanyai emberek, akiknek nem volt szenvedélye az olvasás, seprút, kefét kötöttek, gereblyefogat, kisgereblyét csináltak, megjavították az elszakadt lószerszámot. Én ezeket nálam hozzáértőbbekkel végeztettem el, és olvastam. Egyéb szenvedélyem a könyvön, mozin, nótán kívül nem is volt, nem ittam, nem dohányoztam, nem biliárdoztam”, és pénzre sem kártyázott soha.²⁶ Az alábbi filmeket említette meg, tavasszal: *Viki, Orgonavirágzás, Családi pótlék, III-es. Később Magdát kicsapják, Két fogoly, Táncrend, Pusztai szél, A férfi mind örült!, Mai lányok. A Mai lányok* betétdalát munka közben is énekelgette. Az év második felében látott filmek: *Walevska grófnő, A fekete gyémántok, Dzsungelszerelem, Beszállásolás, Hurricane, Tokaji rapszódia, Péntek Rézi, Elcserélt ember*, karácsonykor a *Rozmaring*.

1939-ben feleségével és kislányával is, de többnyire egyedül járt moziba. Ebben az évben sok székfűvirágot gyűjtött és adott el, ebből telt mozira, könyvre, és minden héten megvette a Rádió Újságot. A trafikos megkérdezte, hogy talán van rádiója? „Nincs nekem! –feleltem. –Hát akkor kiért vásárolja? –Azért, hogyha majd veszek rádiót, már előre meglegyen a műsor–feleltem tréfásan. Nem a műsor miatt vettem, hanem a 12 oldal mélynyomású mozi és színházképekért, és főleg a benne lévő egy, néha kétoldal dalszövegért”.²⁷

1940 húsvétján feleségével megnézte a *Férjet keresek* című filmet Turay Ida, Vaszary Piri, Sulyok Mária, Rózsahegyi Kálmán, Tompa Pufi, Bilicsi, Latabár és a két Pethes szereplésével. Áprilisban a *Bercsényi huszárok, Halálos tavasz*, májusban a *Földindulás, Gül baba*, júniusban *Bors István* volt a műsoron. Az év második felében, augusztusban a *Három sárkány*, szeptemberben *Te vagy a dal* (Sárdy Jánossal), *Göre Gábor visszatért*, októberben a *Rozmaring, Kölcsönkért kastély, Kék csillag*, novemberben a *Fekete gyémántok, Jesse James, Erzsébet királyné*, karácsony előtt az *Áll a bál*, karácsonykor *A hét szilvafa* szerepelt a megnézett filmek között.

Egyébként csak újságot olvasott, megvette a Pesti Hírlapot vagy akármilyen pesti újságot. Képes hetilapja a Légrády Testvérek nagy, újság nagyságú, 16 oldalas Képes Vasárnapja volt, azt 1944-ig minden héten megvette, és néha a Tolnai Világlapját. Meg az orosházi Friss Újságot vagy a Friss Híreket hetenként kétszer. Ezekből figyelte a világeseményeket.

1941 januárjában az *Egy csók és más semmi*, februárban a *Két lány az utcán*, márciusban a *Viktória királynő, Vissza az úton*, áprilisban a *Hatosfogot, Tokaji aszú*, májusban pedig a *Manderleyház asszonya* és *Mária két éjszakája* volt a műsoron. „Júniusban bármilyen sok volt dolgunk, egy héten két magyar filmet is megnéztünk. Mert azokat okvetlenül meg kellett látnunk. Az egyik a *János vitéz*, volt” a másik a *Dankó Pista*. Olyan szép film volt, hogy a felesége előadás után kifelé, a tanyára menet elfelejtett zsörtölődni az éjjeli bukdácsolás miatt. Augusztusban *Az édes mostoha*, 20.-án a *Beszállásolás* (Sárdy Jánossal a főszerepben), novemberben a *Gyurkovics fiúk*, karácsonykor a *Néma kolostor*²⁸ szerepelt a feljegyzett filmek között.

Az éves naptárakba beírtakat használta fel önéletrajza megírásakor. Az 1942-es naptárról írta: „Ezer szerencse, hogy ezek nem kallódtak el, mert így hónapok szerinti naptári rész margójára általam saját kezűleg írott feljegyzések is megmaradtak az utókor számára és az én segítségemre”.²⁹ Ebben az évben jegyezte fel, hogy már a jegyelővétel is szokásos volt. Januárra meg is vette az *Életre ítélték* című magyar filmre a jegyet, de nem tudtak a nagy hó miatt bemenni Orosházára. Másnap a mozitulajdonos kárpótolta egy esti előadással, így megnézhetette a filmet, Jávor Pál, Petrovics Szvetiszláv, Somlay Artúr, Hidvégi Valéria és Peéry Piri is szerepelt benne.

Könyveket is vásárolt, megvette az *Öt pálma szigete* és az *Egy éjszaka Erdélyben* című könyveket és a Képes Vasárnapot hetenként. Pless N. utóda, Markó Imre könyvesboltjában árleszállítás volt. A kirakatban látta D. Lesueur *A bosszú* c. kötetét (1 pengő), rájött, hogy van folytatása is, *A gyermek* (1 pengő). A könyvárus megrendelte neki a 2 kötet folytatását *D'Herquancy grófnő* és a *Nemesis* című köteteket, de ezek már nem voltak leértékelve. A kettő együtt 5 pengő volt. Nagy érvágás volt a pénzszegény hónapokban, de háromszor is elolvasta őket.

Nyáron ment először moziba. Júliusban, az Apollóban megnézte az *Elkésett levél*, a Korzóban a *Csákó és kalap*, augusztus 20.-án a *Tokaji aszú* című filmet. Szeptemberben a *Régi nyár* jött a moziba, Honthy Hannával a főszerepben, októberben a *Háry János* és *Szüts Mara házassága*, novemberben a *Behajtani tilos* és a *Tavaszi szonáta*, decemberben a *Fráter Lóránd* és *Gyávaság* volt műsoron. De 1942-ben 16 könyvet is vásárolt. És versírára adta a fejét.³⁰

Orosházán, ebben az évben, az Evangélikus Kiegészítő Népfőiskolán novembertől márciusig tanfolyamot tartottak, emiatt Csizmadia Imre lánya többnyire bent tartózkodott Orosházán, és tánciskolába is járt. Egy ismerős házaspár vitte be ebbe az iskolába, sőt, segítségükkel, magánúton, elvégezte a polgári iskolát is.

1943-ban, Orosházán, az Evangélikus Nőegylet teaestéin vettek részt, utána bementek a moziba, ahol például az *Egy szív megáll* és a *Kísértés* című filmet látták, ami Karády Katalin, Nagy István és Urai Tivadar nagy alakítása volt. Augusztusban, a cséplés végeztével mentek moziba, ahol a *Magdolna* ment Sárdy Jánossal és Lázár Máriával. Októberben a *Pista tekintetes úr*, novemberben a *Nem loptam én életemben* és az *Egy szív megáll*, decemberben a *Ne kérdezd, ki voltam* filmeket látta. Karácsonykor a *Ragaszkodom a szerelemhez*, szilveszter előtti este Gárdonyi Géza regényéből írt film, *A bor*, Jávor Pállal a főszerepben volt a műsoron.

Miután a fia is elvégezte a négy polgárit, és a feckési iskolához járt levontébe, bekapcsolódott az Ifjúsági Egyesületbe is. A feckési tanító közreműködésével színdarab-szerepeket tanultak, amiket műkedvelő előadásokon adtak elő. Már 1942 szilveszterén előadták Nyári Andor *Nyúl a bokorban* című háromfelvonásos színdarabját. Fia szeptembertől, 16 évesen, már tánciskolába is járt.

1943-ban Csizmadia Imre lejegyezte, hogy milyen könyveket vásárolt. A lista Darvas Józseftől a *Harangos kut* és az *Egy parasztcsalád története* (korábban már olvasta a *Fekete kenyér* és *Vízkeresztől Szilveszterig* című könyveit), Sinka István *Fekete bojtár vallomásai*, *Harmincnycolc vadalma*, Illyés Gyula *Puszták népe*, Szabó Pál *Őszi vetés*, Bakó József *Kapaszkodó*, Lakatos Vince *Hat rongyos*, Kádár Lajos *Tyukász Péter* című könyvei. Margaret Mitchell *Elfújta a szél* című könyvét csak kölcsönkapta.

1944-ben, már Újév másnapján moziban volt, *Kerek Ferkót* látta Móricz Zsigmond regényéből, utána *Magyar kívánsághangverseny* keretében a legkedvesebb magyar művészek legszebb dalaiból, tréfák, táncok színes keveréke Jávor Pál, Sárdy János, Latabár Kálmán, Szeleczky Zita, Bordy Bella léptek fel. Még januárban megnézte a Mikszáth Kálmán regényéből készült *Gentry-fészek* című filmet, februárban Móricz Zsigmond *Betyár* című regényéből készült filmet, a *Szép csillagot*. Fiának és lányának is adott pénzt, hogy moziba mehessenek. Márciusban a *Kölcsönadott élet*, áprilisban a *Kalotaszegi Madonna*, májusban a *Szerelmes szívek* (Jávor Pál, Bordy Bella, Egri Mária főszereplésével) és a *Szeptember végén* (Petőfi Sándor életéről), decemberben pedig a *Korzóban az Afrikai vőlegényt* játszották. Szilveszterkor, újévkor – talán már az oroszok bejövételével magyarázhatóan – a *Kutuzov* ment.

„Amikor a fiam szántott, én rengeteg édesgyökeret kiástam keveset fizettek érte a patikában, de sok kicsi sokra megy. Összesen 72 pengőt kaptam érte. Így a könyvekre, mozira, újságra, szóval a 'haszontalanságokra' olyan pénzt költöttem, amit én is 'haszontalanságért' kaptam” írta Csizmadia Imre.³¹

1945-ben nem lehetett kalendáriumot kapni, persze újabb könyveket sem. A Mikó-könyvkereskedésben látta Garland Roask *A vörös boszorkány* című kötetét, de nem tudta megvenni. A *Kámaszutra* is eltűnt a boltból, mire összegyűjtötte a rávalót. Ch. E. Ganter *Nána Sahib* regényét félretette magának, de mire portékáját eladta a piacon, és visszament a könyvért, a pengőt már nem fogadták el. A boltos 51 tojást kért a könyvért. Februárban, az Apolló moziban az *Aranyváros* című filmet adták.

Csizmadia Imre gondolatai ezt követően egyre inkább csak családja körül forogtak. A Képzőművészeti Főiskolára járó leánya és a Kakasszögi Olvasóköri ezüstkalászos gazdatanfolyamot végző fia körül, akikben fiatalkori álmainak megvalósítót látta. Az 1950-es években pedig őt is mélyen érintették az ekkor kezdődő, a parasztságot kismizítő politikai megpróbáltatások, életének ezzel a szakaszával azonban már nem foglalkozom.

Azt újra hangsúlyoznom kell, hogy Csizmadia Imre nem az átlagos, írni-olvasni tudó parasztembereket képviseli. Ő is csak egyik szomszédját és anyai nagyapját említette, mint akiknél a kalendáriumon kívül újságok és könyvek is találhatóak voltak, és olvasókörbe is jártak. Azt is hangsúlyozni kell, hogy Csizmadia Imre intelligenciája, tudásvágya kiemelkedett már osztálytársai közül is. A célunk azonban az volt, hogy a paraszti művelődésnek a két világháború közötti lehetőségeiről nyerjünk képet, és azt hiszem, erre Csizmadia Imre által megragadott lehetőségekből következtethetünk is.

A parasztsághoz legkorábban és legszélesebb körben eljutó kalendáriumok szerepével bővebben foglalkozhatnánk, de a témának kiterjedt irodalma van. Így csak említést teszünk erről az év napjait, évfordulókat, ünnepeket tartalmazó naptárról, amiben idővel különféle hasznos tanácsok, majd szórakoztató olvasmányok is megjelentek. A 19. században a kalendáriumok beszerzése már hagyománynak számított a magyar parasztcsaládoknál, és a sokféle igénynek megfelelően sokféle kalendárium létezett. A néprajz érdeklődési körébe azok a kalendáriumok kerültek, amelyek olvasmányai például a nemzeti öntudat alakításában játszottak szerepet, így esetenként magyar történelem epizódjait ismertették megrendelőikkel.³²

Csizmadia Imre számára azonban a kalendáriumokat egyre inkább háttérbe szorító újságoknál is többet jelentettek a könyvek. Könyvtárban voltak drága pénzen vásárolt kötetek is, az orosházi, vásárhelyi könyvesboltok drága példányai, de több volt a filléres regény. A filléres regényekkel a kiadók akkor próbálkoztak, amikor a növekvő gazdasági váltságban a drága könyv alig fogyott. A korabeli kritika

ezt a filléres irodalmat a „tisza irodalom mázából kivetkőztetett, a csak hatásra utazó, a csak tömegbutító, meztelen giccsként” jellemezte. Mándy Teréz szerint a filléres könyvpiacra a bűnügyi és kémtörténetek külföldi és gyakran idegen álnevet használó magyar írói mellett azok a magyar írók is szerepeltek, „akik mind nagyobb számban süllyednek az 50-100, maximum 250 pengőért a filléres színvonalra”.³³ Hasonlóan vélekedik erről az irodalomról Balogh István is, szerinte a „modern városi kultúrának ez a szemetje már mélyen az előző korszak ponyvairodalmának szintje alatt állott”.³⁴ Csizmadia Imre könyvei között azonban a detektívregények, a külföldi bestsellerek mellett a klasszikus magyar irodalom és az azóta klasszikusként kanonizált kortárs irodalom jeles darabjai is, például a népi írók is nagy számban szerepeltek. Az idézett egykorú, egyoldalúan negatív véleményt megcáfolni látszik az az irodalmi érzékenység is, ami Csizmadia Imrében kialakult, és amit

meg is fogalmazott, miszerint Petőfi és Arany lett az eszményképe, a külföldiek közül pedig Kiplingtől a *Ha* és E. A. Poe *Holló* című verse tetszett neki a legjobban.

A mozi Csizmadia Imre életében hódította meg a földkerekséget,³⁵ akkoriban indult el a vászonsátrakban tartott némafilmekről a gyakran faszínházakból mozgókép-színházzá avanszált mozikban játszott hangosfilmekig. Azzal, hogy a legkülönbözőbb néprétegeket ugyanazok a filmek szórakoztatták szerte a világon, a falvaktól a világvárosokig, a mozi – a televízióig – a legnagyobb hatást tette az egész emberiségre. A mozilátogató, így Csizmadia Imre is, ugyanúgy az éppen világszerte divatos detektívfilmjeit nézte, mint a mai tv-nézők a mai detektívfilmeket. Népszerű burleszkfilmeket, külföldi és magyar regényekből filmre vitt történeteket látott. Mint bárki más, aki moziba járt, korának átlagemberére jellemző látókörhöz jutott a filmek révén.

Jegyzet

¹ BALOGH 1973: 92.

² A parasztság művelődési lehetőségeiről az OTKA K 60316 számú program keretében, a parasztság polgárosodásában, mentalitásváltozásában szerepet játszó jelenségeket vizsgáljuk az 1848-tól kezdődő, a második világháborúval lezáródó időszakban.

³ A parasztság érdeklődő rétege csak az 1930-as években kezdett gyarapodni, de ezt a réteget is kielégítette a ponyvairodalom. BALOGH 1973: 97.

⁴ NAGY 1983; BÁRDOS 2004.

⁵ Nagy Gyula köré csoportosuló paraszti önéletírók Csarejs Jánosné Hrabovszki Ilona, Csizmadia Ferenc, Csizmadia Imre, Erdős Tóth Sándor, Fekete Sándor, Fekete Sándorné Szabó Rozália, Györgyi János, Györgyi Lajos, Juhász Nagy Vilmos, Koczka Pál, Násztor György, Repka János, Sin Lajos, Szepessy Sándorné Fejes Etelka és Ujj Istvánné Németh Julianna.

⁶ A *Pirkadattól delelőig* kötete 1982-ben, a *Delelőtől alkonyatig* című, második kötete csak halála után, 1987-ben jelent meg. SZENTI 2007: 27-28.

⁷ Csizmadia Imre köteteinek jelentősége: BOZSIKNÉ MENGYEL 2001.

⁸ Az egykorú sajtó a parasztságnak az írott betű iránti közönyének tulajdonította, hogy még a kalendáriumok iránti érdeklődés is megcsappant. 1913-ban még 183-féle, 1921-ben már csak 77-féle kalendárium jelent meg. BALOGH 1973: 96.

⁹ CSIZMADIA 1982: 97.

¹⁰ A dolgozatban az írók, színészek, filmalakok nevét és a kötetek, filmek címét Csizmadia Imre írásmódjával idézem.

¹¹ A Singer és Wolfner kiadó olcsókönyvtári sorozata, a Milliók könyve, amelynek kifejezetten ifjúságnak szánt sorozata is volt.

¹² CSIZMADIA 1982: 97.

¹³ Gyárilag, deszkából készült, készen vásárolható kaptár.

¹⁴ CSIZMADIA 1982: 221.

¹⁵ CSIZMADIA 1987: 112.

¹⁶ Nick Carter és utána a szimpatikus Prof. Nick Fantom is zseniális detektívfigura volt.

¹⁷ A század első felének legnagyobb magyarországi kiadója az Athenaeum Irodalmi és Nyomdaipari Rt. volt, amelynek hírnevét Az Est lapok, a Petőfi-, Ady-, Móricz-kötetek, valamint könyvsorozatok alapozták meg, például a Modern Könyvtár, Olcsó Regény.

¹⁸ Marcel Allain és Pierre Souvestre Fantomas köteteinek sorozata az 1910-es évektől jelent meg magyarul.

¹⁹ CSIZMADIA 1982: 349.

²⁰ CSIZMADIA 1982: 418-419.

²¹ CSIZMADIA 1987: 104.

²² CSIZMADIA 1987: 262-263.

²³ CSIZMADIA 1987: 278.

²⁴ Székfűvirágot is arattak és vittek be Orosházára, a gabonakereskedőhöz, aki 10-12 fillért fizetett kilójáért, egy

- mázsáért 10-12 pengő járt, és másfél mázsa virág árért egy mázsa búzát lehetett venni. Csizmadia 1930-ban 368 kg, 1931-ben 432 kg székfűvirágot adott el. Az édesgyökér értékesebb része mélyen a föld alatt volt, és még csak nem is fizettek érte jól a patikában. Sokszor holdvilágnál is átsót, hogy eleget vihessen a piacra, ahol rendes vevőköre volt. Középkorú és idősek emberek teának vették, és szopogatni köhögés ellen (CSIZMADIA 1987: 269).
- 25 CSIZMADIA 1987: 280.
- 26 CSIZMADIA 1987: 279-280.
- 27 A rádiózás az 1920-as évek közepén indult el Magyarországon. Műsorpolitikája nem volt tekintettel a parasztság érdeklődésére, és a villany sem jutott el még a falvakba, tanyákra. 1933-ban a lakosság 52 %-a volt őstermelő, de a rádióelőfizetőknek csupán 4,8 %-a. BALOGH István (1973: 99) a rádiót így is a paraszti művelődést alakító tényezők közé sorolta. (CSIZMADIA 1987: 286.)
- 28 CSIZMADIA 1987: 310-311, 313-316.
- 29 CSIZMADIA 1987: 316.
- 30 CSIZMADIA 1986.
- 31 CSIZMADIA 1987: 367.
- 32 Az alaposan feldolgozott témában az utolsó vonatkozó irodalom MIKOS 2007.
- 33 MÁNDY 1933.
- 34 BALOGH 1973: 97.
- 35 Az első mozielőadást Párizsban, a Grand Café szuterénhelyiségében tartották a Lumière testvérek 1895. december 28-án. 1896-ban, Sziklai Arnold már magyar felvételeket is készített Ferenc József budapesti látogatásáról a millenniumi kiállításon, és mint az első budapesti mozitulajdonos, 1896. júniusában megnyitotta mozgóképszínházát az Andrássy úton.

Irodalom

- BALOGH István
1973 *A parasztság művelődése a két világháború között.* Értekezések a történeti tudományok köréből 66. Bp.
- BÁRDOS Zsuzsa
2004 *Elszántogatva földet és papírost.* Paraszti önéletírók Nagy Gyula mellett. Orosháza, Szántó Kovács János Múzeum.
- BOZSIKNÉ MENGYEL Katalin
2001 „Saját maga munkálta az ő kevéske és gyengécske földjét.” Publicationes.
- CSIZMADIA Imre
1982 *Pirkadattól delelőig.* Bp.
1986 *Holnapok és tegnapok.* Orosháza, Békés Megyei Könyvtár Házinyomdája.
1987 *Delelőtől alkonyatig.* Bp.
- MÁNDY Teréz
1933 *A filléres irodalom.* Korunk 1933. Február <http://www.korunk.org/korunk/?q=node/8&ev=1933&honap=2&cikk=5903>
- MIKOS Éva
2007 *Vizuális narratívák.* Árpád és a honfoglalók képi és narratív ábrázolása a XIX. századi magyar kalendáriumban. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklor és vizuális kultúra.* Bp.
- NAGY Gyula
1983 *Szemelvények az orosházi önéletrajzíró parasztok munkáiból.* Békés Megyei Múzeumi Közlemények 7. 203-236. Békéscsaba.
- SZENTI Tibor
2007 *Több település peremén.* Nagy Gyula (1911-1994) néprajzkutató, múzeumigazgató emlékére. Tiszatáj, 2007. Július 23-28.

Gráfik Imre

A kézműipar és a népművészet hatásterülete

Műfajok, mesterségek rendszere*

Föltehetően a konferencia tárgykörével foglalkozók közül mindenki rendelkezik több-kevesebb elméleti tájékozódással és/vagy gyakorlati ismerettel a kézműipar, illetve kézművesség és a népművészet kapcsolatáról. A kérdésben—amióta önálló diszciplínaként létezik—kétségekívül volt és van kompetenciája a néprajztudománynak, a néprajzi muzeológiának. Ezért sem tartható véletlennek, hogy legújabb tudománytárunk, a Magyar Nagylexikon *kézművesség* címszavának (*kézműipar* címszó nem lévén) írója is—véltetően/bizonyíthatóan—néprajzos. Ennek tudatában tanulságos felidézni a megfogalmazottakat: „*kézművesség*: szűkebb értelemben kéziszerszámokkal v. elemi erővel meghajtott gépek segítségével folytatott, szakképesítéshez kötött ipari tevékenység; tágabban idetartozik a képzéshez nem, csak engedélyhez kötött háziipari tevékenység is. A kézműves a fogyasztó számára saját v. a megrendelő anyagából, olykor vásárolt nyersanyagból készíti termékeit hagyományosan elsősorban pénzbeli v. terménybeli ellenszolgáltatásért. A szűkebb értelmű kézművesség nagy ágai: az élelmiszer- és vegyipar (pl. a molnárok, pékek, mézeskalácsosok, mészárosok, hentesek, szappanosok, olajütők tevékenysége), a bőrkikészítés és bőrművesség, valamint szőr-, szaru- és csontfeldolgozás (tímárok, tobakosok, vargák, csizmadiák, szíjgyártók, nyergesmesterek, kapcakészítők, szűcsök, kefekötők, fésűsök munkái), a fémművesség (kovácsok, lakatosok, bádgosok, réz- és bronzművesek, drótosok, késesek, köszörűsök tevékenysége), a bányászat, a textilfeldolgozás és a textilipar (szűrcsapók, -szabók, takácsok, posztósok, szabók, gombkötők, kékfestők, süvegesek, kalaposok, kapcakötők, kötelesek tevékenysége), a fafeldolgozás (ácsok, hajóácsok, asztalosok, kádárok, kerékgyártók, esztergályosok, csutórások), az agyagművesség, föld- és kőfeldolgozó ipar (fazekasok, kályhások, kőművesek, kővágók, kőfaragók, üvegesek tevékenysége), gyékény, szalma,

vessző és más növényi anyagok feldolgozása. A háziipari tevékenységek köré tartozik pl. a hímzés, a szövés, a varrás, a faipar. A parasztság anyagi kultúrájának összetevői (termelőeszközei, háza, lakásberendezése, ruházata stb.) az általános munkamegosztás fokozatos kiépülése során specialisták, háziiparosok, kézművesek terméke. A magyarság történetének honfoglalás körüli évtizedeiben a társadalmi munkamegosztásban az állattartás, földművelés, halászat elkülönülése, továbbá a katonáskodás szükségletei alakították ki a kézművesség legjelentősebb ágait. A kézművestechnikákat a honfoglaló magyarok részben magukkal hozták, részben a leigázott v. betelepült népektől tanulták, ill. cserekereskedelem útján sajátították el. A különleges szaktudással rendelkező kézműveseket a fejedelmi, törzsfői, nemzetségfői, királyi, hercegi birtokok köré telepítették. Az Árpád-korban és a kora középkorban a kézművesség mint szabad iparüzési v. szolgáltatásként végzett tevékenység a 14. sz.-tól fokozatosan városi v. földesúri ellenőrzés alá került. A 13-14. sz.-ra kezdett kialakulni a falu és a város közötti munkamegosztás, a városokban a lakosság függetlenedett a mg.-tól, és 20-30%-a foglalkozott iparral, kereskedelemmel. Mind a királyi, mind a mezővárosokban fokozatosan túlsúlyba kerültek a *céhek*, lassan a környező falvak mestereit, mesterlegényeit is céhekbe kényszerítették. A kézművesség városoktól távoli falvakban is virágzott. A kézművesek a 13. sz.-ban elsősorban hetipiacokon értékesítették termékeiket. A 14-15. sz.-tól megnőtt az országos *vásárok* jelentősége. A mg.-i árutermelés növekedése, valamint a céhes szervezetek zártsága, termelésének alacsony hatásfoka okozta, hogy a 18. sz. végétől megemelkedett a képzéshez kötött ipart engedély nélkül üző kontárok száma (vidéken 20-30% volt az arányuk). 1872-ben megszüntették a céheket. A kézművesek *ipartestületek*be szerveződtek (1884. évi ipartörvény). A 20. sz. elejére a polgárosodás, a

gyáripar, az ipari termékek kereskedelmének elterjedése, a vasúti szállítás, majd a világháborúk okozta elszegényedés csökkentette a kézművesek számát és jelentőségét. Az országhatárok megváltozása átrendezte a táji munkamegosztást és a vásári forgalmat. Napjainkban a hagyományos kézművestechnikákat túlnyomóan a népi iparművészek tevékenysége tartja fenn. A parasztgazdaságokban az egyszerű termelőeszközöket, a háztartási eszközöket házi munkaként készítették. Az ügyesebb parasztok a házi munkában specialistákká váltak, előbb alkalmi megrendeléseknek tettek eleget, majd termékeiket piacokra, vásárokra vitték, munkájuk lassan *háziparrá* vált. Az 1851-ben kiadott *Ideiglenes utasítás a Magyarországbani kereskedelmi és iparviszonyok szabályozása iránt* engedélyezett és szabad kézműipart különböztetett meg. Az Iparügyi Min. az 1870-es évektől az országos összeírások alapján foglalkozott a háziiparral; a szegény lakosság foglalkoztatására és a háziipar fellendítésére mozgalom alakult. Az 1870-es években háziipari *szaktanfolyamok*at szerveztek a technika javítása és az igényesség fokozása érdekében. A mozgalom intézményesült az 1876-ban alakult „Központi Háziipari-egyesület”-tel, amely 1883-ban beolvadt az Országos Iparegyesületbe. A termékek értékesítését azonban nem szervezték meg, ezért tömegesen hagytak fel a háziipari tevékenységgel. A 19-20. sz. fordulóján a legkiterjedtebb háziipari ág a faipar, a szövés, a hímzés és a bádgosipar volt. A hagyományos értékesítési módok mellett a termékek adásvételével viszonteladók, megbízottak foglalkoztak, de Bp.-en a kereskedelmi múz. Háziipari bazára (amely a mozgalom értékesítési hiányosságait kívánta pótolni) is árusította, ill. exportálta a bizományba átvett árukat. A II. vh. után a népművészeti hagyományok ápolására alakult a Népművészeti Tanács szervezte a háziipari szövetkezetekbe tömörült mesterek és specialisták tevékenységét. A gyáripar kifejlődésével a háziipari cikkek fokozatosan kiszorultak a vásárokról, a kereskedelemről. Napjainkig mutatkozik kereslet az egyénileg v. szövetkezeti keretekben előállított termékek iránt.”¹

Mi sem természetesebb, hogy a legfontosabb irodalomként is csak néprajzi kiadványok vannak feltüntetve.²

Megjegyzem, hogy a korábbi lexikonok sem külön címszóban tárgyalják a kézműipar fogalmát, hanem, mint például a Pallas Lexikon, az iparnak különböző nevei között említve (*gyáripar, kézműipar, házi ipar és vándoripar*, illetve a kifejtés közben felbukkan a *kisipar*, sőt a házi ipar kapcsán még a *népipar* is).

Az 1893 és 1897 között megjelent Pallas Lexikon szövege, illetve nyelvezete néprajzi szempontból azért fontos, mert ekkor már túl vagyunk a Néprajzi Múzeum gyűjteményi anyagát megalapozó első nagyobb hazai gyűjtéseken.³ A Nemzeti Múzeum

keretén belül 1872-ben önállósult Néprajzi Osztály, mint tudjuk, jogelődje a mai Néprajzi Múzeumnak. Az alapozó gyűjtések és az osztály első őrinek fogalomhasználata lényegében azonosságot mutatnak a lexikonban olvasható szöveggel. Eszerint a házi ipar: „az ipari foglalkozás azon neme, melynél a munkás saját lakásán, családjá körében, esetleg családtagjai segítségével mellett dolgozik. A H. kétféle: olyan, mely csak a család szükségletére dolgozik, nem számítva piaci értékesítésre, melyet rendszeren népiparnak nevezünk, s olyan, mely rendes keresetre termel, a tulajdonképeni H. Hazánkban különösen a szövés terén előbbi van túlnyomó mértékben elterjedve, bár a kereseti H. is mind nagyobb tért foglal.”⁴

Legújabb néprajzi kézikönyvünk – miközben (történetileg) lényegében azonosan értelmezi a háziipar fogalmát – azonban tovább differenciál: „Házimunka alatt a paraszti családon és gazdaságon belüli tevékenységet értjük: használati eszközök, a gazdálkodás, lakás, bútortart, viselet tárgyainak saját használatra való elkészítését, azok javítását, pótlását.

Specialista: olyan személy, aki szakképesítés nélkül bonyolult munkák elvégzésére, irányítására alkalmas, ezt a képességét a közösség is számon tartja, igényli. Az ilyen személyek azok közül kerülnek ki, akik az egyes házi munkákban – fafaragás, szövés, varrás-hímzés, szappanfőzés stb. – különös adottságokkal és jártassággal rendelkeznek.

Háziiparos: olyan személy, aki termékeit maga, illetve családtagjai segítségével, külső munkaerő igénybevétele nélkül, kézi erővel állítja elő otthonában, a rendszerint saját maga által gyűjtött, vásárolt nyersanyagokból mások számára is. Tevékenysége hatósági engedélyhez kötött, de szakmai képesítés ehhez nem szükséges.

Kézműves-iparos: valamely szakképesítéshez kötött iparág művelője, aki kéziszerszámokkal, elemi erővel meghajtott gépek segítségével folytat termelőtevékenységet a fogyasztó számára. A feldolgozott anyag lehet a sajátja vagy a megrendelőé, díjazása pénzben vagy természetben történik.

Kisiparos: kéziszerszámokkal és mesterséges energiával meghajtott egyszerűbb gépekkel végez árutermelő ipari tevékenységet, többnyire magántulajdonban lévő saját műhelyében. Tevékenysége képesítéshez kötött, a nyersanyagot pénzért vásárolja és termékeit is pénzért értékesíti.

Kontár: az, aki valamely képesítéshez kötött ipart engedély nélkül űz. A céhes világban kontár, himpellér névvel bélyegezték meg a céhen kívül dolgozó mestert, legényt és az ilyeneknél szakmát tanult személyt is. A kontárokat a piaci értékesítésben, munkavállalásban korlátozták, sokszor hatóságilag is tiltották tevékenységüket.”⁵

A házi ipar áttekintése során bizonyos rendszerezés már a hivatkozott Pallas lexikon címszavában is megfigyelhető: „A H.-nak különböző nemei vannak hazánkban is. A főbb H.-ágak nálunk következők:

1. Fonás és Szövés. Ez kiterjed a len-, kender-, gyapju- s pamutiparra, előbbieken úgy a fonásra, mint a szövésre, utóbbinál ellenben csakis a szövésre. El van terjedve az országnak csaknem minden részében, de leginkább Erdélyben s a Felvidéken, hol kizárólag kereset céljából, egyes vállalkozók részére 2712 egyén (nagyobbára nők) foglalkozik ezzel. Csaknem meghaladja azonban a 20 ezret azon nők száma, kik szintén piacra dolgoznak, de maguk viszik vásárra készítményeiket. Finomabb lenvásznat a Szepességben készítenek, hol egész községek (Podolin, Lubló) foglalkoznak azzal. Figyelemre méltó H.-ág a szövészetben a szerb vászonszövés, melyet különösen Torontál vm. szerb s román nőlakossága készít, s melyet ma már külföldi gyárak is utánóznak. A kalotaszegi varrottas a legszebb magyar H.-i termék, mellyel Kolozs vmegye Bánffy-Hunyad vidékén 10-12 magyar község női lakossága foglalkozik, száma meghaladja az ezret. Ezen H.-ágban ma már igen tekintélyes kivitelünk van. Jellemző erre nézve, hogy a mintákat maguk a háziiparosnők rajzolják maguknak. Igen szép H.-ág a nagyselyki aranyezüstszőttes, mellyel Nagy-Küküllő vmegye Nagyselyk és Mihályfalva községeinek román nőlakossága foglalkozik, különösen kötényeket, függönyöket s butorszöveteket készítve; továbbá a csángó szőttes, melyet Brassó vm. hétfalusi községeinek csángómagyar női készítenek; a torockói, disznajói és békéscsabai varrottások, melyek ma már szép elterjedtségnek örvendenek. A kalotaszegi varrottással versenyez ujabban a felvidéki himző-háziipar, mely Pozsony, Trencsén s Nyitra vmegyékben van elterjedve; ezek közül házalás útján kerülnek forgalomba a pöstyéni tarka himzések, az ottani tótajku nők készítményei. A fonó- és szövő-háziiparban megemlítendő még a csipkeverés, mely különösen Bars és Zólyom vm.-ben üzetik nagy mértékben, melynek fejlesztésében igen nagy érdeme van a «körmöcbányai állami csipkeverő tanműhely»-nek. Kisebb mértékben úzik a csipkeverést Segesvár vidékén is; továbbá megemlítendő a torontáli, csiki és mármaroszi szőnyegszövés, végül az erdélyi csergekészítés és a halinaszövés. Ezek közül különösen a torontáli szőnyegszövés öltött már nagy mérveket, sőt ott most ennek nagyobb üzésére külön nagy szőnyegszövőgyár is létesült. Igen nagy része van ezen háziiparág fejlesztésében a nagybecskereki szőnyegipari tanműhelynek, mely ott meghonosította ma már a szmirna-szőnyegkészítést is. Különösen a szerb lakosság foglalkozik vele. A csiki szőnyegeket Csik vm. 3 falujában készítik Csikszereda

mellett, kizárólag székely nők, de ezeknek termelése ma már csak igen csekély. Annál nagyobb cikk az ún. csergekészítés, mely tulajdonképp lompos pokróc, tiszta gyapjuból készítve. Ezt igen szép kivitelben készítik Brassó s Fogaras vm.-ben román nők, kiktől kereskedők vásárolják össze, exportálva azt K-re s Ny-ra, különösen Romániába s Németországba. Kevésbbé szép kivitelben készülnek ezek Udvarhely vm.-ben is (l. Halina).

2. A fa-H.-t szintén Erdélyben s a Felvidéken üzik különösen, még pedig szerszámnyelek, gazdasági eszközök, faedények, konyhaeszközök s facipők készítése által. Erdélyben különösen Háromszék, Udvarhely, Kolozs és Brassó vm.-ben, a Felvidéken Nyitra s Árva vm.-ben, hol helyenként egész községek csak ebből élnek. Facipőket nálunk különösen Apatin vidékén készítenek. A gazdasági eszközök készítése leginkább Szlavóniában van elterjedve, nagyobb ipartelepekkel kapcsolatban.

3. A szalma-, nád-, gyékény- és kosárfonás. Ezek következő alfajokra oszlanak: szalmafonás, különösen Hajdu, Maros-Torda, Udvarhely s Szeben vmegyékben, hol nagy szalmakalap-H. van; magában Hajdu vm.-ben (Nánás körül) csaknem 5-6000 ember foglalkozik ma már ezzel, hasonlóképpen Maros-Torda vm. u. n. «Szentföld» községeiben, Udvarhely vm. Béta, Dobó, Vágás, Bözöd és Bözöd-Ujfalu, s Szeben vm. Kis-Disznód községeiben. A nád- és gyékényfonás (szatyor- s ponyvakészítés) különösen Szatmár vm.-ben üzetik finom táskák s diszműaruk készítésével, Maros-Torda vm. Fele, Szabéd, Csávás községekben, hol a durvább szatyrok készülnek, melyekből tekintélyes kivitel van Amerikába is, végül Beszterce-Naszód s Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun vm.-ben, mely utóbbiakban azonban inkább félgyártmányt képező fonatok készülnek. A kosárfonás az ország legtöbb vidékén üzetik. Nagyban azonban csupán a Felvidéken. Ide tartozik még a cirokseprű-készítés is, mely Békés, Csanád és Jász-Nagy-Kun-Szolnok vm.-ben kezd nagyobb lendületet venni.

4. A fazekas-H., mely szintén el van terjedve az országnak csaknem minden vidékén, de különösen Baranya, Csongrád, Gömör, Fejér, Brassó, Udvarhely, Maros-Torda s Csik vmegyékben. A fazekas-H. azonban az utóbbi években rohamosan hanyatlik s főzőedények helyett ma már inkább köhönsegebb disztárgyak készítésére törekszik, melyekért jobb árak éretnek el.”⁶

A fentiekhez kapcsolódóan tanulságosak az 1890. évi népszámlálás adatai, melyek kizárólag a vállalatokkal kapcsolatos kereseti házi iparra vonatkoznak: „Van a szűkebb értelemben vett Magyarországon abroncsos 81, csipkeverő 676, donga- és talpfakészítő 23, faedény-, fakanál- s facipőkészítő 2456, faragó és

faszerszámkészítő 819, fazekas 1099, fonó-szövő 2716, gyékény- s szatyorfonó 554, hálókötő 85, kalotaszegi varrottaskészítő 74, kosár- s kaskötő 1309, kenyér- és kalácsütő 1735, kolompár 244, kovács 7146, lakatos 96, madzag- és meszelőkötő 431, nádazó 93, női munkakészítő 571, posztós 964, rostás 451, seprükészítő 768, szalmakalapkészítő 312, szegkovács 404, székfonó 118, teknős 1571, különböző vegyes háziiparos 1461, úgy hogy ezen összeírás szerint a tulajdonképeni kereseti H.-ral foglalkozó lakosság száma kerek összegben 28000. Ezen fölvételek azonban nagyon hiányosak.”

A 19. század végének összesítő adatai több szempontból is fontosak számunkra. Egyfelől felsoroltatnak olyan kézműves tevékenységek, melyek nélkülözhetetlenek voltak a mindennapi élet szempontjából, de termékeik nem sorolhatók be a népművészet kategóriájába (pl. abroncsos, hálókötő, kenyérsütő). Másfelől egy sor olyan tevékenység is említésre kerül, mely időközben a szükséglet, illetve igény hiányában eltűnt a kézművesség köréből (pl. madzag- és meszelőkötő, szegkovács, posztós).

Közbevetőleg megemlíjtük, hogy az úgynevezett kihaló mesterségek – különböző szempontból – visszavisszatérően az érdeklődés középpontjába kerülnek.⁷ Elsőként a két világháború közötti időszakban reagált a néprajzkutatás arra, hogy a kézműipar és a népművészet – a korábbi évszázadokhoz képest – többé-kevésbé természetes viszonya megbomlott. A mezővárosok és a falvak népességének, a paraszti társadalom felvevőképességében, s a (gyár-) ipari termékek hatására ízlésében is, változás állott be. Egyes – korabeli szóhasználatnál élve – *kismesterségek*, *népi kismesterségek* működése, gyakorlása az ország különböző területein háttérbe szorult vagy megszűnően volt, esetenként már fel is hagytak vele. Mivel szélesebb társadalmi vonatkozású, pontosabban foglalkoztatási kérdéseket is érintő tárgyról volt szó, nem meglepő, hogy a problémával államigazgatási keretek között is foglalkoztak, s az sem véletlen, hogy a tájékozódásra a minisztérium a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárát – azaz a Néprajzi Múzeum jogelődjét – tartotta illetékesnek. Ennek illusztrálására idézünk abból a levélből, melyet e témában 1926. május 5-én keltezett a Néprajzi Társaság elnök/igazgatója a MNM Néprajzi Tára főigazgatójának: „Hivatkozással Méltóságod 127/926 sz. leiratára, illetőleg a nm. miniszter úr 7102/1926 III/a. sz. alatt kelt rendeletére, azon helyekről, ahol még a népművészet él, vagy a nép művészi értékkel bíró tárgyakat készít, az alábbi összeállítást van szerencsém beküldeni, anélkül azonban, hogy a dolog természete szerint ez teljességre igényt tartana. Sőt megkívánom jegezni azt is, hogy ezekről a helyekről valóinformá-

cióink, részben még a háború előtti időkből valók, s tekintve a népművészet rohamos pusztulását, valószínű, hogy az alábbi helyek egy részén a mentéssel már elkétségünk. ...

II. Megmentendő kismesterségek, melyek népviseleti ruhadarabokat állítanak elő:

- 1./ Magyar szücsök
- 2./ Szűrszabók
- 3./ Kékfestők

III. Megmentendő népi kismesterségek, melyek népművészeti tárgyakat állítanak elő:

- 1./ Asztalos, vagy bútorfestő
- 2./ Pásztortarisznyakészítő
- 3./ Szíjgyártó
- 4./ Takács
- 5./ Mézeskalácsos
- 6./ Fazekas
- 7./ Gombkötő

...

A kisiparra vonatkozóan meg kellene keresni az Iparkamarákat.”

Visszatérve a mesterségek körére, természetesen a lexikonbeli számbavételek közel sem teljesekek. Nem könnyű feladat azonban listába venni a létező valamennyi kézműves tevékenységet. Noha voltak törekvések a kézművesipari kataszter elkészítése során az összes lehetséges mesterség, háziipar lajstromozására, az áttekintés nem tekinthető lezártnak. A besorolást minősítő paraméterek kidolgozásának, valamint a teljes szakmai konszenzus hiányában az egyes kézműves és házi/iparszerű tevékenységek, mesterségek felvétele az összesítésbe véleménykülönbségekre adhat okot.

Valamelyest következtetni enged az egyes mesterségek rangjára, de általában a kézművesipar társadalmi-gazdasági fontosságára, sőt kultúrtörténeti értékelésére az is, hogy „A magyar tud. Akadémia nyelvtudományi bizottságában 1882. év egyik őszi ülésén szóba jött, hogy az 1832-35. évek óta az akadémia birtokában lévő – magyar mesteremberek között divatozó műszavak – gyűjteményét ki kellene egészíteni. El is határozta a bizottság, hogy e végből felhívást bocsát ki gyűjtésre, de most azt nem az akadémia tagjaihoz intézi, hanem az ipartestületekhez. E felhívást 1883-ban a bizottság elnöke Hunfalvy Pál és előadója Budenz József előadó írták alá, melyben az iparosokat, hazafiságukra hivatkozva, fölhívják, hogy az egyes műhelyekben most eltemetett mesterszókát gyűjtsék össze, hogy azok életre kelhessenek.” A megindult, s nehézségekkel folytatott munka eredményeként jelent meg 1912-ben Frecskay János *Mestreségek szótára* című kötetet, mely I. részében ötven iparág leírását adja, II. részében pedig ezen

iparágak összesített magyar-német és német-magyar szótárát.⁸

A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy – valamely összefüggésben, ám nem feltétlenül népművészeti, illetve korabeli fogalomhasználatlal díszítőművészeti vonatkozásban – különböző fejezetekben tárgyalva ugyan, de tartalmilag lényegében csaknem a kézművesség, mesterségek, háziipar, stb. teljes köre említésre kerül a két világháború között megszületett néprajzi összefoglalásban.⁹

A kézműipari/kézműves mesterségek és emléksanyaguk áttekintésének második világháború utáni legnagyobb vállalkozása a Kézművesipartörténeti Munkabizottság úgynevezett kataszteri felmérése, mely alapján megközelítő pontosságú képet kaphatunk egyrészt a mesterségek körére, másrészt ezen tevékenységek – főként tárgyi – emléksanyagának a magyarországi közgyűjteményekben őrzött mennyiségére nézve. Az elérhető források felhasználásával elkészített háromnyelvű mesterségnév-szótár:

– 356 magyar mesterségnelvezést (ezeknek 150 változatát, tehát összesen 506 magyar nevet),

– 316 német mesterségnelvezést (127 változatot, összesen 443 német nevet),

– 281 latin mesterségnelvezést (302 változatot, összesen 583 latin nevet) tartalmaz a 19. század közepéig a gyáripar nagyobb méretű elterjedése előtti időkig Magyarországon előforduló kézműves mesterségekről. „A Kézművesipari Mesterségnév Szótárba belekerült azonban néhány nem kézművesipari mesterségnév, foglalkozás megjelölése is. Ezt a céhkataszter szempontjai tették szükségessé. A céhkataszter ugyanis nemcsak a kézműves céheket vette számba, hanem általában a céhes szervezettel (kiváltságlevéllel) rendelkező más szakmákat, foglalkozásokat is, mint például juhász, pásztor, vendéglős, a kereskedők különböző fajtái, zenész, szépiró, vőfély. A szótár összeállítása során természetesen nemcsak a céhes szervezetekkel rendelkező mesterségeket vettünk figyelembe, hanem minden olyan kézművesipari mesterséget, amelyre az említett forrásokban a 19. század közepéig adatot találtunk.”¹⁰

A munkabizottság jóvoltából rendelkezésünkre áll Magyarország kézművesipar történetének válogatott bibliográfiája,¹¹ és a magyar kézművesipar összefoglaló monográfiája.¹²

A hivatkozott bibliográfia az iparfőcsoportok szerinti, azaz az úgynevezett szakmánkénti része nagyjából az Országos Céhkataszter szerinti csoportosításban tárgyalja az egyes kézművesipari szakágakat, az alábbiak szerint:

Élelmiszer és vegyipar (33)

Fém- fémfeldolgozó és fegyveripar (50)

Bőr- és bőrfeldolgozóipar (18)

Textil- és textilfeldolgozóipar (45)

Fa- és fafeldolgozóipar (27)

Építő- és építőanyagipar (20)

Egyéb kézműves- és szolgáltatóipar (22)

A kézművesipar történetén, szervezetein, intézményein túl, az egyes szakmákon belüli specializációkat is tekintve, összességében mintegy 216 kézműves mesterségre vonatkozóan 5631 tételt tartalmazó bibliográfia teszi könnyebbé a kutatást és a tájékozódást.

Lényegében a mesterségek fentebb ismertetett rendszerében tárgyalja a *Magyar néprajz III. Kézművesség* című kötete is a faluk, mezővárosok anyagi kultúrájának alakításában fontos szerepet játszó kézműves tevékenységeket.¹³ A különbség annyi, hogy az építő- és építőanyagipar helyébe a kibővített *Agyag-, föld-, kőfeldolgozó ipar* kerül, s elmarad az *egyéb* kategória.

A mesterségek számbavétele során, a kézművesség és a népművészet hatásterületeinek vizsgálata kapcsán természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy nem minden kézműves tevékenység, szakma gyakorlása eredményez népművészeti szempontból figyelmet érdemlő, illetve népművészeti értékkel rendelkező tárgyat. Ebben a vonatkozásban két tényre, illetve jelenségre kell utalnunk. Az egyik, hogy a kézműves mesterségek egy része olyan típusú szolgáltató jelleggel bír, amely eleve nélkülözi a művészi jelleget, az esztétikai igényt (például molnár, tímár, fonalkészítő stb.). A másik pedig az, hogy gyakran nemcsak a késztermékek, hanem a mesterség művelésével kapcsolatos tárgyak (például céhemlékek) is figyelmet érdemelnek népművészeti vonatkozásaik okán, akár mint tényleges népművészeti tárgyak (pl. mesterremek). Egyes mesterségeknél pedig a szerszámok, illetve a munkaeszközök egy része lehet különös igénnyel formált, s ilyenformán önmagában is népművészeti tárgyként értelmezhető.¹⁴ Azaz a művészi, esztétikai érték szűkebb vagy tágabb értelmezése ebben a vonatkozásban egyes kutatók szemléletében bizonyos tárgyakat beemel/het, más tárgyakat kirekeszt/het ebből a körből.

Eltételezve az egykori és mai szó-, illetve fogalomhasználat következetlenségein, továbbá felülemelkedve az egyes kifejezések, jelzős szerkezetek jelentésbeli pontatlanságain, átfedésein, az mindenesetre megállapítható, hogy az ember tárgyalkotó tevékenységének van egy meglehetősen nagy tartománya, amelyre a *kézműves technológia* és a *népi/paraszti felhasználás* egyaránt jellemző. Értelmezésem szerint ez lehet az a hatásterület, ahol a kézműipar és a népművészet találkozik. Az ide sorolható tárgyak – bármilyen alap-, illetve járulékos funkció/ka/t látnak el – képezik (többségükben) a tágabb értelemben vett néprajzi gyűjtemények anyagát, s ezen belül a szűkebb érte-

lemben vett népművészeti tárgyakat, a *tárgyalkotó népművészet* anyagát.¹⁵

A népművészet egészének értelmezésével kapcsolatos álláspontokkal, véleménykülönbségekkel kapcsolatban korábban kifejtett gondolatokkal lényegében egyetértve szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy véleményem szerint vannak olyan (gazdagabb) gyakorlati-kutatástörténeti, és (szerényebb mértékű) tudományelméleti konvenciók, melyek a tárgykörrel foglalkozók számára meglehetősen biztonsággal kijelölik a népművészet tárgyát.¹⁶ Másfelől viszont a magam részéről elfogadom a népművészet fogalmának lehetséges többsíkú értelmezést, mind a népművészet tárgyát szűkítő, mind pedig, a népművészet tartalmának tágító megközelítését.

Hozzátenném ehhez még, számomra úgy tűnik – többekkel szemben –, hogy a népművészet értelmezésének vissza-visszatérő kérdésfeltevésai nem feltétlenül a fogalom bizonytalanságát jelzik. Sokkal inkább a pontosítást, az árnyalást, újabb és újabb elméleti-módszertani megközelítések és konkrét műtárgyelemzések révén a népművészet lehetséges legteljesebb értelmezését szolgálják.¹⁷

A tárgyalkotó népművészetnek, a népművészeti tárgyaknak mind értelmezésében, mind leírásában, valamint az alkotók, illetve a mesterségek rendszerezésében és a műfajok hierarchiájának megállapításában – mint már történt rá utalás, és még később is érintjük – kétségtelen, hogy a néprajztudományon belül a kezdetektől fogva jelen volt egyfajta (többnyire jó értelemben vett) bizonytalanság, kategóriák közötti átjárhatóság. Az autentikus anyag szűkülésével egyidejűleg azonban az értelmezés oldaláról megjelent az elbizonytalanodás, a kategóriák átértékelésének és/vagy újraértékelésének igénye-kényszere.

A korábban több-kevesebb konszenzussal *népművészeti* alkotásoknak tekintett *tárgyak* (közgyűjteménybe vagy magángyűjteménybe kerülve, *műtárgyak*) újabban *folklor jellegű* alkotásokként való definiálása¹⁸, olyan kísérlet, illetve javaslat, amely – véleményünk szerint – miközben pontosítani szándékozik a fogalomhasználatot, csak részben old fel bizonyos ellentmondásokat, részben azonban újakat is generál.

Föltehetően aligha találunk mindenki számára egyenértékűen elfogadható, s főként azonos értelmű és tartalmú fogalmakat a kézművesség, a kézműipar, a házi ipar, a népművészet, a népi iparművészet, az iparművészet, stb. bonyolult összefüggéseinek leírására, illetve rendszerezésére.

Ebben azonban nem vagyunk egyedül. A problematika nemzetközi vetületével kapcsolatban csak egyetlen utalás. *Az iparművészet története a kezdetektől napjainkig* című mű előszavából idézünk: „Henry de Morant könyvének magyar kiadása meg-

érdemel néhány megjegyzést. Már maga a cím is igényel némi magyarázatot. Mi iparművészetről beszélünk, a németek alkalmazott művészetéről (angewandte Kunst), a franciák pedig díszítőművészetéről (art décoratif). ... szokatlan az a mód is, ahogy Henry de Morant a népművészet alkotásait együtt tárgyalja az iparművészeti emlékekkel. Szokatlan, de logikus, ha elfogadjuk a 'Díszítőművészet' tág kategóriáját. ... Bizonyára nincs olyan magyar tudós, aki a magyar iparművészet történetébe a népművészet történetét is belevenné – de el kell fogadjuk, hogy Morant álláspontjának van némi jogosultsága ... ”¹⁹

Ami pedig a népművészetnek az iparművészet keretein belüli tárgyalását illeti, a szerző nagy ívű áttekintésében a fontosabb egységek a következők: Kőfaragás, Díszítőfestészet (falképek, üvegfestészet, fogadalmi képek...), Kerámia, Üvegművészet, Ötvösség, Fémművesség, Fafaragás, Textilművészet.²⁰

A magyar néprajztudomány részéről a népi iparművészet kapcsán újabban Szilágyi Miklós fogalmazott meg figyelmet érdemlő gondolatokat: „... ritkán hangsúlyozódik, az 'élő népművészet' etnográfiai/folklorisztikai elemzéseiben, hogy amikor a kereskedelmi célú, de művészi szándékú, a hagyományos népművészetre mint életben tartható/tartandó örökségre hivatkozó tárgyalkotó tevékenységről szólnak, csupán úgy teszünk, mintha a parasztnak/'utóparasztnak' az önellátás eszményéhez igazodó, illetve a kisiparosoknak a mindennapi piacra figyelő mai művészkedését, mint a népi kreativitás szerves folytatását, továbbélését értelmeznénk.”²¹

A kézművesség történetét vizsgálva azonban sokkal inkább arról van szó, hogy „... jellemzően a különböző szakipari ágazatokban, melyek a csizmadiától a késesig, a szíjgyártótól a kádárig lassanként mindmind besorolódtak a népi iparművészet kategóriájába, nem a példaadás-példakövetés értelmében, hanem a mesterségbeli tudás, az ügyesség és a művesség iránti személyes igény különbözősége miatt a 'tetszetős tárgy' vagy az 'olcsó bővli' előállítására képes iparosokra különültek el. ... E szakiparosok egy részét egyébként jelentősen befolyásolta az is, ha nem (vagy nemcsak) a múlton nosztalgikusan merengő, a nemzeti érzésekre apelláló tetszetős dísz tárgyakkal 'dekorációvá' átformált emocionális telítettségű valamikori használati tárgyakkal, hanem a mai funkcionális igényeket kielégítő ruhadarabokkal, munkaeszközökkel kellett jelen lenniük a piacon: a csizmának vagy papucsnak ki kellett bírnia, hogy rendszeresen táncolnak benne, a legrepresentatívabb lószerszámmal is fogatható versenyeken kellett kiállnia a tartóssági próbát.”²²

A közelmúlt, illetve a jelenkori viszonyok vonatkozásában pedig a szerző kifejti, hogy a kézműves tevé-

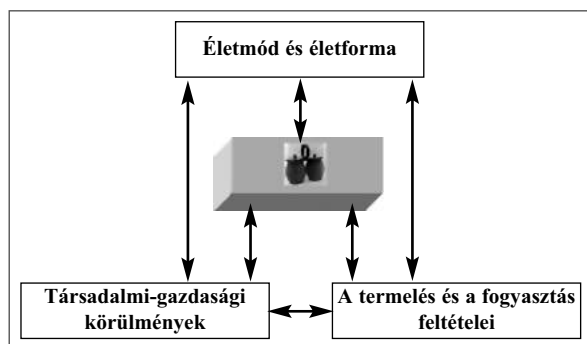
kenység „... a foglalkoztatáspolitikával és a személyes egzisztencia megteremtésével szorosan összefüggő jelenségcsoporthoz írható le – jöllehet eddig is a népi iparművészetről szóltam. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy a népművészeti örökség megőrzésének, a nemzeti kultúrába integrálásának programja (ugyancsak folyamatosan az 1950-es évek óta) fontos szervezője volt a klubokhoz, művelődési házakhoz, alkotótáborokhoz kapcsolódó szabadidős tevékenységeknek, ennek részeként az amatőr művészeti mozgalomnak. Mely – mint program – deklaráltan része volt ugyan a szocialista kultúrpolitikának, de voltak ellenzéki felhangjai is...”²³

A kézműipar/kézművesség és a népművészet hatásterületére szűkítve vizsgálódásunkat, kiindulásként egyetértően hivatkozunk arra a kutatási háttérre, miszerint: „Az európai népművészeti kutatások kezdetét az 1867-es párizsi világkiállítás időpontjához szokta kapcsolni a tudománytörténet. A magyar népművészeti kutatások intézményes formában 1872 táján az Iparművészeti Múzeum, illetve a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya megalakításával, az 1873-as bécsi világkiállításra való felkészüléssel indulnak meg, amint ezt a népművészet felfedezésével foglalkozó szakírók megállapították.”²⁴

Ez egyben azt is jelentette, hogy „A hazai népművészeti tárgygyűjtések, kutatások, egyáltalán a népművészet befogadásának, értékelésének mind eszmei-ideológiai, mind pedig gyakorlati vonatkozásai a kortárs európai eszmeáramlatokkal és művelődéspolitikai, illetve gazdasági elgondolásokkal álltak összhangban.”²⁵

Azóta azonban sok minden történt. Problematikánk szempontjából a legfontosabb és a legmeghatározóbb az, hogy – térben és időben ugyan nem egyenletesen, de – megváltoztak a társadalmi-gazdasági körülmények, a termelés és a fogyasztás feltételei, s ennek következtében az életmód és az életforma.

Ezek az összefüggések az alábbi modellben vázolhatók fel:

Egy adott kézműves alkotás, mint lehetséges népművészeti tárgy valójában mindenkor ebben a triadikus viszonyrendszerben realizálódott. A tárgyból kiindul, illetve a tárgyat középpontba helyező megközelítés szempontjából a fenti összefüggésrendszer más megfogalmazásban a *készítés-használat-funkció* viszonylatnak feleltethető meg.²⁶ A változás azonban az újkori ipari forradalom hatására egyrészt dinamizálódott, másrészt kiterjedt, s természetesen ma is tart. A kutatásnak ebben a folyamatban kell a mindenkori összefüggéseket vizsgálni, elemezni és értékelni.

A konkrét tárgyakra vonatkozó áttekintést kézenfekvőnek tűnhet a köz- és az ismert magángyűjtemények anyagára alapozni. E tekintetben azonban szükséges néhány tényt figyelembe venni. Eltekintve a népművészeti tárgy – olykor kissé erőltetettnek tűnő – értelmezési nehézségeitől figyelembe kell vennünk, hogy:

1. A kétségtelenül legnagyobb hazai közgyűjtemény, a budapesti Néprajzi Múzeum Mesterséggyűjteményének alakulástörténetében a rendező elv az volt, hogy a tematikus elkülönülés során alapvetően az eszközök, szerszámok, az úgynevezett minták és nem a (kész)termékek gyűjteménye. Ez alól kivételt lényegében csak a fafaragás területe jelent, de ez is csak részben.²⁷ A népművészet szempontjából tehát a múzeum teljes gyűjteményi anyagát vizsgálni kell. Ugyanez vonatkozik minden más közgyűjtemény néprajzi anyagára és a néprajzi magángyűjteményekre is.

2. A közgyűjtemények műtárgyállománya a tudományos közzététel tekintetében messze elmarad a kívánatostól. Vonatkozik ez a műtárgykatalógusok, kiállítási katalógusok és az elemző tanulmányok által történő publikálási lehetőségekre egyaránt. Jelentős előrelépést e téren a műtárgyállomány úgynevezett digitalizálása jelenthet.²⁸

3. Az eddig ismeretlen műtárgyak feltárásán alapuló új lehetőségeket részben mutatják az úgynevezett megyei népművészeti monográfiák.²⁹ Ezek megítélésében – elismerve hozadékukat – egyes vélemények hiányérzetüket is megfogalmazzák: „Az 1987-ben 'Népművészeti örökségünk' címmel indított, a megyék népművészetét bemutatni kívánó grandiózus vállalkozás jelentős mértékben gazdagítja tárgyismeretünket. Az érdeklődés változatlanul tárgycentrikus és nem elméleti, a leírások továbbra is az anyag, a technika, a formaadás helyi sajátosságaira irányulnak. A művészetelméleti értelemben vett műfajok helyett legfeljebb tárgytipusok bemutatására kerül sor, jobbára a szokásos beosztást követve. A fa, textil, kerámia témakörök tartalmi bővítése örvendetes, hiszen olyan technikák is bemutatásra kerülnek, amelyek korábban ritkán fordultak elő (pl. a fémművesség), illetve olyan tárgycsoportok is a vizsgálat

látókörébe jutottak, amelyek korábban nemigen kerültek szóba (pl. a vallásos élet, illetve a szokás tárgyai). Az eddig megjelent kötetek minden kitűnőségük ellenére az anyag kezelése és bemutatása terén alapvető zavarról tanúskodnak. Ez a zavar pedig abból fakad, hogy a népművészet mibenlétének és területeinek megközelítéséhez nincs egységes szempontrendszer. Némelykor az anyag (csont, szaru, fa stb.), némelykor a technika (fazekasság), némelykor a funkció (gyermekjátékok), máskor a tárgyat előállító szociológiai meghatározottsága (paraszi háziipar, mézeskalácsos-mesterség) az elrendezés kiindulópontja. A különféle szemléletű leírások egymásmellettisége pedig nem oldja meg az esztétikai jellegű elemzés szükségességét.”³⁰

A *Korok és stílusok a magyar népművészetben* című kötet szerzője azonban könyvének egy másik fejezetében maga is megengedőbb álláspontot képvisel. A folklór jellegű díszítőművészet tárgyalásakor ugyanis a következőket olvashatjuk: „Az iparművészeteknek megfelelő tárgycsoportokat – a hagyományos értelemben vetet népművészet (népi díszítőművészet) zömét – szokás e kategóriába sorolni. Az alapanyagok és a technikák alapján való beosztás látszik célszerűnek, megkülönböztetve a természetes anyagokból és az ember által előállított alapanyagokból készült tárgyakat. A népművészeti kézikönyvek általában nem műfaji (esztétikai) kategóriák szerint csoportosítják az áttekintett területeket, hanem az anyag, a technika és a funkció hármasszempontjából alakítanak ki valamiféle rendezőelvet. Az anyag, forma, technika szerinti tagolás Viski Károly ... 'Díszítőművészet' című áttekintésében érvényesül következetesen, amennyiben az általa tárgyalt sorrend a következő: kéregmunka, csont- és szarumunka, fésűség, lószörmunka, bőrmunka, szöttek, hímvarrás, szűrhimzés, szúcshimzés, csipke, tojásimzés, fafaragás, bútorkészítés, fémvarrás, mézesbáb. Igaz, hogy más témák külön fejezetekben kerültek bemutatásra (építészet, viselet, a hagyomány tárgyai), így eltekinthetnek azok taglalásától. Hofer Tamás és Fél Edit másként csoportosítanak. Náluk a tárgyalt egységek: templom, temető, vallásos plasztika, faluk és házak, edények, használati eszközök, házbelső, bútorkészítés, pásztorművészet, kerámia, öltözetek, himzés, szöttek, ékszer. Domanovszky György megint másként osztja fel a területet: építészet, bútorkészítés, szöttek, himzés, fazekasság, faragás, mesterségek művészete, népi egyházi művészet. E példákat csupán annak a változatosságának az illusztrálására idéztük itt, hogy rámutassunk, mennyire különböző irányokból is történhet a folklór jellegű díszítőművészet megközelítése.”³¹

A kézművesség és a népművészet hatásterületeinek kutatásánál – megítélésünk szerint – azt a viszony-

rendszert kell vizsgálnunk, mely magába foglalja a használt fogalmak, kategóriák által jelölt tárgyak körét. Ennek az összefüggésnek a következő meghatározó elemei vannak:

A kézművesség oldaláról

– az anyag, valamint

– az alkalmazott/választott technika-technológia.

A népművészet oldaláról

– a használati-használói kör és

– az esztétikai többlet, a tárgy különössége.

A kézművesség és a népművészet hatásterülete (esetenként határterülete) szempontjából meghatározó az a felismerés, hogy a tárgyaló tevékenységben a technikai-technológiai fejlődés, s az alkalmazott eljárásokban való jártasság és biztonság, a mesterségbeli tudás, a kézművességgel állandósult formák és keretek között foglalkozók körében jutott a legmagasabb szintre. Többek között ez a magyarázata annak, hogy a legtöbb újítás, beleértve a díszítőeljárásokat és a formai, valamint stílus elemeket is a korábban céhes szervezetekben, majd később a különböző ipariskolákban, illetve ipartestületi oktatásban képzett mesterek tevékenységéhez köthető.³² Más megközelítésben: „... a műalkotásoknak az a többségében jól elkülönülő csoportja, amit a múlt századból öröklött kifejezéssel, összefoglalóan 'népművészet'-nek szokás nevezni, tehát a parasztnak és a velük többé-kevésbé azonos életformát folytató társadalmi rétegeknek a körében érvényesülő tárgyaló, díszítő- és ábrázoló művészet az eredetét tekintve mindig is kétféle volt. Egyrészt városi és mezővárosi, tanult, céhes iparosoktól származott, másrészt pedig főként falun élő, de mindenképpen a hagyományozódás útján kinevelődött háziiparosoknak, specialistáknak, illetve a maguk és környezetük számára alkotó parasztnak, pásztoroknak a kezéből került ki.”³³

Míndezen hatások eredményeként jött létre az a tárgy, amely – szűkebb vagy tágabb értelmezés szerint – a „szép tárgy” kategóriájába sorolható,³⁴ s mint ilyen megkülönböztetett figyelmet kaphat/ott, részben a használók, de főként a kutatók részéről, s mely „esztétikum-különössége” következtében sajátos hozzáadott értékkel rendelkezik.³⁵ Ez a hozzáadott érték realizálódhat csak szubjektíven (személy és tárgy közötti közvetlen viszony kifejeződésével, illetve kifejeződésében), de objektívalódhat is (a közösségi ízlés normájának hatása alatt történő kialakítással). Jellemző vonása, hogy értéke nem, illetve nem kizárólag materializált módon (azaz pénzben) fejezhető/fejződik ki, hanem az egyénnek (és a közösségnek) a tárggyal szembeni hozzáállásban, magatartásban (pl. megkímélésében, megbecsülésében, presztizstárggyá való emelésében, hagyományozásában, tudatos átörökítésében) manifesztálódik.

A kézműipar/kézművesség és a népművészet lehetséges hatásterületeit tehát a fentiekben felvázolt összefüggésekben látjuk. Fejtegetéseinkből remélhetően az is kiderül, hogy kézművesség és népművészet viszonyáról nem lehet a történetiség figyelembevételével nélkül beszélni. A magyar népművészet kimagasló kutatójával egyetértésben hangsúlyozzuk, hogy: „... a népművészet történeti képződmény, és következésképp a tudomány értékelése sem képzelhető el az alakulás történetének beható tanulmányozása nélkül.”³⁶ E megállapítás vonatkozik az elméleti kutatásokra és gyakorlati vizsgálódásokra, a fogalomhasználatra és a konkrét tárgyelemzésekre egyaránt. Mindezek figyelembevételével, de főként a további feltáró munkával tovább tisztázódhatnak a vitás kérdések, és közelebb juthatunk a kézműipar/kézművesség és a népművészet hatásterületének feltárához, illetve határterületeinek körvonalazásához.

Annak érzékeltetésére, hogy az utóbbi évtizedek megelégnélkül érdeklődése, s főként a Kézművesipartörténeti Munkabizottság eredményes tevékenysége ellenére van még tennivaló, legyen szabad csak egyetlen kérdésre utalni, melyet a X. Kézművesipartörténeti Szimpóziumon³⁷ Gyáni Gábor történésztől hangzott el. A nem szigorúan szakmatörténeti szempontból megfogalmazott felvetés feltétlenül megfontolandó: „Úgy találok, mintha kicsit szűkkeblűen határoznák meg a kézműves fogalmát. Pontosabban nagyon, talán túl komolyan is veszik az e területen érdekelt kutatók, hogy valakinek ez a foglalkozása, s ezt úgy tekintik, mint amiből minden más könnyűszerrel levezethető.”³⁸

Végezetül, pedig eljutunk napjainkhoz,³⁹ amikor is a kézművesség – különösen egyes mesterségekben – tovább él, s nemcsak technikai-technológiai meghatározottságával, hanem népművészeti tradíciókra (tudatosan is) alapozó/építő gyakorlatával, mintegy a folklorizmus folyamatába illeszkedik.⁴⁰ Ennek eredményeként részben a hagyományok fel-, illetve megújítása, részben újjáélesztése, részben pedig globalizálódó tárgyi környezetünk ellenpontosításaként, választék bővítő, funkcionális – és nem ritkán egyfajta identitáski-fejező szimbolikus tartalommal is rendelkező – tárgyak alkotása, kínálata-vásárlása, és – egyes vélemények, felmérések szerint növekvő – használata figyelhető meg.⁴¹

Megnyilvánul mindez olyan területeken is, mint a népviseletnek a kortárs divatban való feltűnése. Már múlt századi példáink vannak arra, hogy több nevezetesebb regionális népviselet (például kalotaszegi, kalocsai, matyó) miként jelent meg a társadalom magasabb, nem paraszti rétegeinek öltözködéskultúrájában. „A polgári és úri divatban időről időre fel erősödő magyaros öltözködési hullámokban is visszatérő és divatos elem volt a matyó viseletből és hímzésekből merített ötlet. Undi Mária már a század első éveiben tett közzé a Magyar Iparművészetben olyan divatrajzokat, melyekben a matyó népművészet elemei jelennek meg. A világháborúk közötti évtizedekben divatlapok, női magazinok és színes újságok számtalan olyan modellt közöltek, melyet a matyó viselet és hímzés ihletett. A szabás- és hímzésminta-mellékleteket, a díszítő matyóhímzés szúrt sablonját megrendelhetette az olvasó. A modellek skálája a strand- és nappali ruháktól az estélyi ruhákig, sőt a díszmagyarig terjedt, de nagyon kedvelt volt a farsangi szezon jelmezei között is a matyó népviselet.”⁴²

Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy napjainkban is találkozunk hasonló törekvésekkel. Ilyen a *Modern Etnika* nevű iparművész csoporté, mely például az Erdély Művészetéért Alapítvány Vármegye Szalonjának felkérésére erdélyi ihletésű, mai viseletekből álló anyagot mutatott be. A népművészeti hagyomány évszázadok során kialakult arányérzete; romantika, szenvedélyesség, lüktető ritmusok a sima vonalvezetésben; tompított színharmóniák, derűs emberszeretet és biztos szakmai tudás jellemzi a csoport tagjainak munkáit.⁴³

Mindenestre tény, hogy napjainkban az érdeklődők az országos képzési jegyzék szerint 1287 szakma közül választhatnak, s szerezhetnek szakképesítést az egész országban elismert módon. Ezek körében mintegy 50 az olyan kézműves-szakmák száma, melyek a klasszikus népművészeti hagyományok továbbvitelére alkalmasak.

Ezeknek az összefüggéseknek, illetve az ezzel kapcsolatos kérdéseknek a taglalása azonban meghaladja írásunk témáját, s a felvetés már átvezet a jelenkutatás⁴⁴ és az oktatás (szakképzés) – nem kevésbé fontos – problematikájához.

Jegyzet

* Rövidebb változata elhangzott Budapesten, az Iparművészeti Múzeumban 2005. július 22-én, a népi iparművészetről és a kézművesség helyzetéről megrendezésre került konferencián.

¹ GLATZ 2000/10: 865-866.

² lásd BÁTKY 1941; DOMONKOS 1974; ÉRI-NAGY-NAGYBÁKAY 1975 I-II; DOMONKOS 1991.

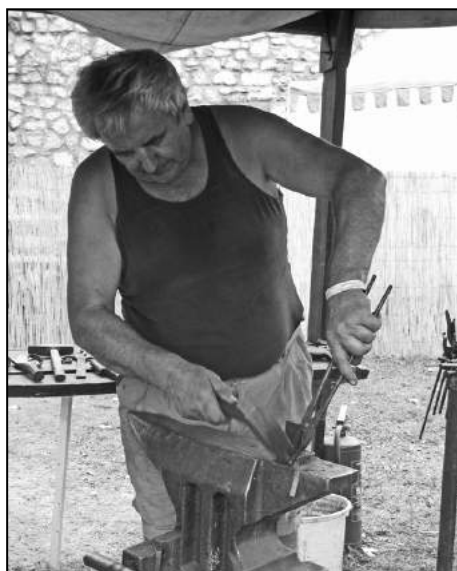
³ lásd GRÁFIK 1997.

- 4 Pallas Nagy Lexikona.
 5 DOMONKOS 1991: 12.
 6 Pallas Nagy Lexikona
 7 lásd GRÁFIK 1985.
 8 FRECSKAY 1912.
 9 lásd BÁTKY 1941; VISKI 1942.
 10 ÉRI–NAGY–NAGYBÁKAY 1975: 182.
 11 DOMONKOS–NAGYBÁKAY 1992; a munkabizottság tevékenységére nézve összefoglalóan lásd SZULOVSKY 2002.
 12 SZULOVSKY 2005.
 13 DOMONKOS 1991.
 14 lásd NAGY 1996; DOMONKOS 2002; vö. SZACSVAY 1993, továbbá összefoglalóan GRÁFIK 2008.
 15 használatos a *tárgykészítő népművészet* jelzős szerkezet is, vö. TARIÁN 1978; összefoglalóan lásd BELLON–FÜGEDI–SZILÁGYI 1998, különösen a II. és III. fejezet; továbbá megemlítjük, hogy a néprajzi szakirodalomban korábban ismert a „népművészeti tárgyterületek” kifejezés is, lásd PALOTAY 1948.
 16 összefoglalóan lásd FÉL–HOFER–K. CSILLÉRY 1980.
 17 lásd példaként a néprajz oldaláról HOFER 1975. és 1977, illetve a művészettörténeti megközelítés felől BALOGH 1967. és SÁRMÁNY 1977.
 18 VOIGT 1972; VEREBÉLYI 2002: 8, 28 és 33.
 19 MORANT 1976, vö. SZABOLCSI 1973.
 20 MORANT 1976: 408–425.
 21 SZILÁGYI 2005: 321.
 22 SZILÁGYI 2005: 324.
 23 SZILÁGYI 2005: 325.
 24 VEREBÉLYI 2002: 13.
 25 VEREBÉLYI 2002: 13.
 26 továbbá lásd még a tárgy szemioziséval kapcsolatban GRÁFIK 2004b.
 27 lásd GRÁFIK 2000.
 28 lásd GRÁFIK 2004a..
 29 lásd például GRÁFIK szerk. 1996; illetve összefoglalóan FLÓRIÁN 2002.
 30 VEREBÉLYI 2002: 20.
 31 VEREBÉLYI 2002: 33.
 32 vö. CSILLÉRY 1974.
 33 CSILLÉRY 1977: 15.
 34 MIKLÓS 1977.
 35 lásd GRÁFIK 2005a.
 36 CSILLÉRY 1977: 14.
 37 lásd SZULOVSKY 2002.
 38 GYÁNI 2002: 25.
 39 vö. TARIÁN 1984. és 1991; valamint Tarján Gábor hasonló tematikájú könyvének újabb kiadása, melyben ugyancsak található a konferencia tárgyával kapcsolatos és figyelembe veendő–esetként vitatható, de mindenképpen hasznosítható–megállapítások, lásd TARIÁN 2005.
 40 összefoglalóan lásd VOIGT 1990.
 41 lásd GRÁFIK 2005c; 2006; 2007; továbbá vö. KORKIAKANGAS 2004; TUOMI–NIKULA 2004.
 42 FÜGEDI 1997: 35.
 43 vö. HÁLA 2005: 136.
 44 lásd VEREBÉLYI 2003; összefoglalóan FEJŐS 2003.

Irodalom

- BALOGH Jolán
 1967 *A népművészet és a történeti stílusok*. Néprajzi Értesítő 49: 73–165.
 BÁTKY Zsigmond
 1941 *Mesterkedés*. In: Bátky Zsigmond–Györffy István–Viski Károly: *A magyarság néprajza I. Bp.*, 260–323.
 BELLON Tibor–FÜGEDI Márta–SZILÁGYI Miklós (szerk.)
 1998 *Tárgyalkotó népművészet*. Bp.
 K. CSILLÉRY Klára
 1974 *A magyar népművészet városi és mezővárosi gyökerei*. In: Hofer Tamás–Kisbán Eszter–Kaposvári Gyula (szerk.): *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. II. Mezővárosok*. Bp.–Szolnok, 189–200.
 1977 *A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején*. Ethnographia 88: 14–30.
 1979 *A magyar népművészet története*. Bp.
 DOMANOVSKY György
 1981 *A magyar nép díszítőművészete*. Bp.
 DOMONKOS Ottó
 1974 *A kisiparok néprajzi kutatása*. Ethnographia 85: 18–37.
 1991 *Kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában*. In: Domonkos Ottó (főszerk.): *Magyar néprajz 3. Bp.*, 7–154.
 2002 *Céhemlékek*. In: Kücsán József és Perger Gyula (szerk.): *Győr–Moson–Sopron megye népművészete*. Győr–Moson–Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága. Győr, 63–88.
 DOMONKOS Ottó–NAGYBÁKAY Péter (szerk.)
 1992 *Magyarország kézművesipartörténetének válogatott bibliográfiája*. Bp.
 ÉRI István–NAGY Lajos–NAGYBÁKAY Péter
 1975 *A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere 1–2. Bp.*
 FÉL Edit–HOFER Tamás–K. CSILLÉRY Klára
 1980 *Népművészet*. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 3. Bp.*, 742–749.
 FLÓRIÁN Mária
 2002 *Megyék népművészete*. Ethnographia 113. (1–2.): 159–162.
 FEJŐS Zoltán (szerk.)
 2000 *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Bp.
 2003 *Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása*. Bp., 2003.
 FRECSKAY János
 1912 *Mesterségek szótára*. Bp.
 FÜGEDI Márta
 1997 *Mítosz és valóság: a matyó népművészet*. Officina musei 6. Miskolc.
 GLATZ Ferenc (a szerkesztőbizottság elnöke)
 2000 *Magyar Nagylexikon 10. Ir–Kip. Bp.*
 GRÁFIK Imre
 1984–85 *Narodna umjetnost u Madarskoj–Népművészet*

- Magyarországon. (Kiállítási katalógus) Zagreb-Noví Sad-Beograd.
- 1985 *Kihaló mesterségek*. Kézműves Füzetek 3. Bp.
- 1997 *A Néprajzi Múzeum magyarországi gyűjteményeinek kezdete*. Néprajzi Értesítő 79: 19-45.
- 2000 *Mesterséggyűjtemény*. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Bp., 325-358.
- 2004a *Új lehetőségek a néprajzkutatásban és a néprajzi muzeológiában*. *Létünk* 34: 81-99.
- 2004b *Megjelölt tárgyak – jelek nyergeken*. Néprajzi tárgyak vizuális/szemiotikai értelmezése. Néprajzi Értesítő 86: 25-48.
- 2005a *A népművészet alkotói szabadsága*. A szimmetria elvének érvényesüléséről. In: Bárdh Dániel (szerk.): *Ünnepelő. Írások Verebéli Kincső születésnapjára*. Folkloristica 9. Bp., 487-510.
- 2005b *A műtárgylemezés szemiotikai lehetőségeiről*. In: Balázs Géza – H. Varga Gyula – Veszelszki Ágnes (szerk.): *A magyar szemiotika negyedfél évtized után*. Bp. – Eger, 44-55.
- 2005c *A népi kultúra és a tömegkultúra értelmezéséhez, illetve összefüggéseikhez*. Továbbgondolások Józsa Péter nyomán. *Vasi Szemle* 59: 562-574.
- 2006 *Kézműves hagyomány és tárgykultúra*. *Ethnographia* 117: 229-250.
- 2007 *Kézjegy*. Kézműves hagyomány mint védjegy, avagy az eredetiség garanciája. In: Wilhelm Gábor (szerk.): *Hagyomány és eredetiség*. *Tabula* könyvek 8. Néprajzi Múzeum. Bp., 240-251.
- 2008 *Céh emlékek – Guild Relics*. A Néprajzi Múzeum műtárgykatalógusai – *Catalogi Musei Ethnographiae* 12. Néprajzi Múzeum, Bp.
- GRÁFIK Imre (szerk.)
1996 *Vas megye népművészete*. Szombathely.
- GYÁNI Gábor
2002 *A kézművesipartörténeti szimpóziumok a társadalom- és a várostörténet szemszögéből*. In: Szulovszky János (szerk.): *X. Kézművesipartörténeti Szimpózium*. *Ipartörténeti könyvtár* 2. Bp., 23-26.
- HÁLA József (összeállította)
2005 *Rövid hírek, tudósítások*. Néprajzi Hírek 34: 125-140.
- HOFER Tamás
1975 *Három szakasz a magyar népi kultúra XIX-XX. századi történetében*. *Ethnographia* 86: 398-414.
1977 *XIX. századi stílusváltások: az értelmezés néhány lehetősége*. *Ethnographia* 88: 62-80.
- HOFER Tamás – FÉL Edit
1975 *Magyar népművészet*. Bp.
- KORKIAKANGAS Pirjo
2004 *Everday Life, Objects, and Nostalgia*. In: Ene Kõresaar – Art Leete (ed.): *Everyday life and cultural patterns international festschrift for Elle Vunder*. Tartu. 113-129.
- MIKLÓS Pál
1977 *A „szép” tárgy jelentései*. *Ethnographia* 88: 91-101.
- MORANT, Henry de
1976 *Az iparművészet története a kezdetektől napjainkig*. Bp.
- NAGY Zoltán
1996 *Kézművesség – Népművészet céhtárgyakon és mesterműveken*. In: Gráfik Imre (szerk.): *Vas megye népművészete*. Szombathely, 196-227.
- NÉMETH Lajos
1977 *A művészettudomány és a népművészet*. *Ethnographia* 88: 81-90.
- PALLAS
1893-1897 *A Pallas Nagy Lexikona I-XVI*. Az összes ismeretek enciklopédiája. Bp.
- PALOTAY Gertrúd
1948 *A magyar népművészet kutatása*. Bp.
- SÁRMÁNY Ilona
1977 *A népművészet értelmezése a századforduló művészeti közgondolkodásában*. *Ethnographia* 88: 102-119.
- SZABOLCSI Hedvig
1973 *A népművészet és iparművészet viszonya, kapcsolata a „grand art”-tal, értelmezésük művészettörténeti problematikája*. In: Timár Árpád (szerk.): *Művészettörténet – tudománytörténet*. Bp., 161-182.
- SZACSVAY Éva (szerk.)
1993 *Barokk a magyar népművészetben – Baroque in Hungarian Folk Art*. Néprajzi Múzeum. Bp.
- SZILÁGYI Miklós
2005 *Tendenciák, átalakulási folyamatok a népi iparművészetben*. *Ethnographia* 116: 321-328.
- SZULOVSZKY János (szerk.)
2002 *X. Kézművesipartörténeti Szimpózium (Budapest, 2001. október 29-30.) – Harminc év számvetése*. Bp.
2005 *A magyar kézművesipar története*. Bp.
- TARJÁN Gábor
1978 *Tárgykészítő népművészeti bibliográfia*. *Folklór, társadalom, művészet* 1. Zelnik József (szerk.). Bp.
1991 *Folklór, népművészet, népies művészet*: Bevezetés a népművészeti jelenségek tanulmányozásába. Bp.
2005 *Folklór, népművészet, népies művészet*. Kalauz a magyar népművészethez. Bp.
- TUOMI-NIKULA, Outi
2004 *Vom „traditionellen Handwerk” zum „Traditionsprodukt”. Überlegungen zu Begriffen der Handwerkskunst*. In: Ene Kõresaar – Art Leete (ed.): *Everyday life and cultural patterns international festschrift for Elle Vunder*. Tartu. 87-112.
- VEREBÉLYI Kincső
2002 *Korok és stílusok a magyar népművészetben*. Bp.
2003 *Tárgyilagos megjegyzések a népművészetéről*. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása*. Bp., 25-28.
- VISKI Károly
1942 *Diszítőművészet*. In: Bátky Zsigmond – Györffy István – Viski Károly: *A magyarság néprajza II*. Bp., 274-395.
- VOIGT Vilmos
1972 *A folklór esztétikájához*. Bp.
1990 *A folklórizmusról*. Néprajz egyetemi hallgatónak 9. Debrecen.

1. kép Csiszár Tibor kovács

2. kép Dulics Margit kosárfonó

3. kép Csótár Rezső fazekas

4. kép Csuti Tibor a 2008-as fazekasfesztiválon

5. kép Gyékényszövés a mesterségek ünnepén

6. kép Hácskó Imréné szövő

Horváth Sándor

A zalai horvátok néphitéből

1980 nyarán a nagykanizsai múzeumban teljesítettem kötelező múzeumi gyakorlatomat. Kerecsényi Edit ez idő alatt a muzeológusi munka minden részletébe beavatott, s konkrét feladatokkal bízott meg. Terepmunkámat a zalai horvát falvakban végezhettem. Ezalatt két dologra összpontosítottam: egyrészt Edit néni Mura menti horvátokról készített monográfiájához¹ kontroll-gyűjtést végeztem, másrészt néphit és népi vallásosság témakörökben érdeklődtem a helyieknél. Az itt gyűjtött anyagból eddig csupán a népi vallásosságról publikáltam.²

A néphitről adatokat elsősorban Molnáriban és Tótszerdahelyen gyűjtöttem, de volt adatközlőim között zalaszentmihályi születésű is. A két település, Tótszerdahely és Molnári horvát lakosai a 18. század folyamán telepedtek át a Murán túli területekről. Némelyek közöttük visszatelepedők lehettek. A tótszerdahelyieknek a törökkori Horvátországba–Muraközbe–való kitelepüléséről és visszajöveteléről monda is fennmaradt Tótszerdahelyen, Degré Alajos publikálta.³ A migráció tartós és jelentős volt: ezt jól tükrözik az adóösszeírások változó vezetéknevei.⁴ Tótszerdahelyen már a 18. század utolsó negyedében elkezdődött a magyar lakosok elhorvátosodása.⁵ Tótszerdahely 1922-től volt körjegyzőségi központ, s ettől kezdve Molnári is ide tartozott. Előtte Tótszentmártonhoz tartozott mind közigazgatásilag, mind egyháziilag. 1930-ban Tótszerdahely plébániát kapott, s filiaként hozzácsatolták Molnárit.⁶ A summásmunka és a képes aratás 1945 után megszűnt, emiatt sokan – elsősorban a férfiak és a fiatalabbak – a Dunántúl nagy ipartelepein, többek között Inotán, Sztálinvárosban, Komlón, vállaltak munkát, s innen a hétvégeken csak kéthetente jártak haza.⁷ A legújabb, 2001. évi népszámlálási adatok szerint Molnáriban a 798 lakosból 513-an vallották magukat a horvát nemzetiséghez tartozónak, s 493-an horvát anyanyelvűnek, míg Tótszerdahelyen az 1329 lakosból 757 fő vallotta magát horvát nemzetiséghez tartozónak, s 828 fő horvát anyanyelvűnek.⁸

A két településen a közösségi életben több közös vonás található. Hasonló a hiedelemanyaguk is. Kerecsényi Edit szerint Tótszentmárton mellett Tótszerdahelyen őrzik leginkább a hagyományokat.⁹

Meglepően mélyen gyökeredző, élő hiedelemanyagot sikerült rögzítenem. Ha a közlés, a memorat és a hiedelemmonda kategóriáját tekintjük, akkor igen jelentős a közlés és a memorat. A memorat, amint Pócs Éva írja: „az elmondott hitlélményeket általában eredeti funkciójában mutatja be, tehát az 'élő néphit' tükrözi”.¹⁰ Közvetlen élmény elbeszélése ez, olyan, ami annak elmondójával vagy az elmondó hozzátartozójával, ismerősével történt meg.

A zalai, avagy Mura-menti horvátok néphitéről – Szentmihályhegyen és Asszonyváron végzett gyűjtés alapján – Eperjessy Ernő írt. Amint megállapította: e horvátok népzenei és néptánc hagyományaira, a népviseletére és dramatikus játékaire a magyar kultúra erősen hatott, sőt, „egyoldalúan meghatározó hatást gyakorolt. Az interetnikus kutatások kiterjesztése során az volt a tapasztalat, hogy a magyarok és horvátok által vegyesen lakott községekben a néphit területén fordított folyamat történt. A horvát néphit elemek hagytak dominánsabb nyomot magyar irányba.”¹¹

Gönczi Ferenc Muraköz népének hiedelemvilágáról csak nagy általánosságban szólt. A jeles napi szokások babonáit jobban részletezte, mint a hiedelemvilág alakjait. „Babonáinak rendes alakjai s az ezekhez kötött erő s hatalom mértékei nagyrészt ugyanazok, melyek más köznépnél is előfordulnak. Nála is megvan a boszorkány-kultusz, a haza járó lélek, a gonosz szellem, igézés, megtevés, álomfejtés stb.” – olvashatjuk sommás megállapítását.¹²

Gyűjtésem során azonban nem törekedhettem a hiedelemvilág teljes feltérképezésére. Elsősorban a hiedelemlényekhez fűződő anyagot rögzítettem. Ennek ellenére a Fejős Zoltán által használt kategorizálást alkalmazom, mert így kiderül az is, hogy e hiedelem-

rendszer későbbi teljes vázolásához mire kell még rágyújtani, hol találhatóak fehér foltok.

A közelmúltban jelent meg egy zalai horvát tanárnő 1985-ben végzett néphitgyűjtése, amely több ponton szorosán találkozik az itt közlendő anyaggal, noha adatközlőink mások voltak.¹³ Erre a szövegben alkalmanként utalok. Ugyanakkor nála többek között nem találjuk a világrépre vonatkozó magyarázatokat (Szent Erős és „mi van a holdban?”), nem beszél a sárkányról (pozój), csak a „hétfejű sárkány”-ról, nem ismeri a szépasszonyokat. Fejős öt nagy tartalmi csoportja a következő: 1. természeti világ, 2. emberi világ, 3. szerencse, átok, álom, vegyes előjelek, 4. mitikus lények, 5. nevezetes időpontok.¹⁴

Nézzük, miként jelenik ez meg a zalai horvátoknál!

1. Természeti világ

A természeti világból kiemelkedően sok választ kaptam a holdfoltokra, mivel egyidőben a Délnyugat-Dunántúl mikrotájai kutatás kérdőívét is végigkérdeztem, s a „mi van a holdban?” kérdés szerepelt ebben. Érdekes, hogy többféle választ kaptam.

A természeti világgal kapcsolatban – más egyéb hiedelmek mellett – egy szerdahelyi asszonytól tudhattam meg, hogy *Szent Erős* (*Sveti Jaki*) tartja vállán a Földet, s amikor cseréli a vállait, akkor földrengés van. Gönczi a közeli magyaroknál azt a történetet rögzítette,¹⁵ amely szerint a Föld négy sarkát egy-egy cethal tartja, s amikor a cethalak egyik vállukról a másikra helyezik a Földet, akkor van földrengés. A délszlávoknál is ismert, hogy cethal, nagy hal tartja a Földet, ugyanakkor más kozmogóniai képzetük is van: például az, hogy egy sziklán nyugszik, amelyhez fekete kutya (ördög) van láncolva, s ha a kutya megrázza magát, akkor van földrengés.¹⁶ A zalai horvátoknál a cethalat felváltotta *Szent Erős*: a hiedelem keresztényiesítésével szembesülünk.

A vihart *garabonciás* okozza, s jeget küld a határba, ha nem fogadják szívesen, ha nem kínálják tejjel.

A tókában, tóban *sárkány* lakik, amely ha aláásná a falut, akkor az elsüllyedne a vízben.

2. Emberi világ

Az emberi világ – Fejősnél amúgy eléggé távan hagyott tartománya – több történetben megjelenik. Kiemelkedően gazdag elbeszélésben ismerkedhetünk meg egy férfi megbetegedésével, hólyagos sebeivel, s az ebből való gyógyulással. A molnári férfi másnak szánt teteménybe lépett, amikor Semjénházán elromlott szekérének a kereke, s leszállt azt megjavítani.

Tizenegy évig maradt rajta a rontás, tizenegy éven keresztül minden újholdkor bedagadt az arca és a lábai térdig, s a halikrához hasonlító kiütésekből vérzett. Dávodon a *szépasszonyok köpködésének* nevezik a hólyagokat, sebeket, amelyek az útra, keresztútra kitett teteménnyel kaphatott meg valaki a kezére, lábára, arcára.¹⁷ A molnári férfi egyértelműen boszorkány teteményébe lépett.

A viaszöntés itt is, más esetben is szerepel a gyógyítás kapcsán. A gyógyítás másik eszköze a szenes víz és a hozzá kapcsolódó visszafelé imádkozás volt.

Szemölcsöt ráolvasással gyógyítottak, de a gyógyítót is boszorkánynak tartották.

A rontás, a *megtevés* valamilyen tárggyal, eszközzel történt. Ez az elbeszélők szerint bármi lehet, amit a boszorkány megcsinált. Az előbb említett hólyagos sebeket is egy ilyenbe lépve szerezte meg az illető. Egy másik esetben – amint az később kiderült – a zsebben felejtett élesztőt dobta ki a férj az udvarban, s a család nőtagjai valamiféle rontásnak vélték, hiszen idegen, számukra ismeretlen tárgy került a portára.

Szelídebb formája a rontásnak, amikor egy legényt megkötnék egy lányhoz. Az ilyen házasságban azonban nincs mindig köszönet, ahogy erre e férjfogások kapcsán másutt is gyakran utalnak.

Amikor a boszorkány a tejhasznót elvette, akkor felhevített sarlóra kellett a kifejt tejből csöpögtetni. Európa szerte ott, ahol a falusi boszorkányság volt jelen, ismert volt a boszorkány tej-, illetve tehénrontása.¹⁸ A zalai horvátok szerint a boszorkányok nyáron a diófán köpülnek vajat. – Dalmáciában a boszorkányok találkozóhelye diófa alatt van.¹⁹

Az ember környezetéhez szorosban tartozó állatok szenteste beszélgettek. Éjféle misére meg kellett etetni az állatokat, a szarvasmarhát és a disznókat, hogy tudják, a családnak tartoznak – amint a helybeli asszony fogalmazott: „hogymind együtt vagyunk?”.

Az állatok között különleges helyet foglal el a zalai kaj horvátok néphitében a kígyó: a házikígyó alakjában. A kígyó tisztelete elterjedt a bolgároknál, a görögöknél, a lengyeleknél, a magyaroknál, az oroszoknál, a szerbeknél, a szlovéneknél, valamint azt volt a rómaiaknál is – hogy csak az európai példákra utaljunk.²⁰ A kígyó mitológiájában több réteg ötvöződik: ezeknek egyike a kígyó házörző szerepével kapcsolatos. A házörző szellem a szláv és balti népeknél több alak is lehet: egyik a házikígyó, amely a magyar hiedelmekben is megtalálható. Róheim szerint a magyar mitológiába több felől érkezhettek. A megölésére vonatkozó tiltás arra utal, hogy egykor totemállatként tisztelheték. „Gyakran előfordul hiedelem, hogy bántása a családfő halálát, a ház szerencséjének megsemmisítését okozza.”²¹ A Dráva-menti horvátoknál, például Drávakeresztúron is szerencsétlenség

lett volna annak a következménye, ha a házikígyót megölik.²² A Szentgotthárd környéki szlovéneknél úgy tudják, hogy a házikígyó elpusztítása miatt évekig hullottak abban a házban a háziállatok, ahol ez megtörtént.²³ A házikígyóval kapcsolatos hiedelem tulajdonképpen az egész magyar nyelvterületen ismert. Róheim Géza cseh, délszláv és román kapcsolatra utal, s átvételnek tekinti.²⁴ A házikígyó – amely a küszöbnél a házat és a családot őrzi minden szerencsétlenségtől, betegségtől és rosszakarótól – balkáni hiedelemvilágáról kiváló áttekintések láttak napvilágot.²⁵ A magyar kígyókultusz összefoglalásában Erdész Sándor a délszláv kapcsolatokra is utal: „a magyar házikígyókultusz egyrészt a Balkán, másrészt a német nyelvterület hitvilágához kapcsolódik.

A Balkánon, főleg a délszlávoknál ’a gyermek és a kígyó tejet iszik’; ’a kígyó mindennap ajándékot ad’; s ’a kígyó nem felejtí farka vágását’ epizódok egyetlen mesekeretbe ágyazva: ’a gyermek és a kígyófarka’ mesetípusban élnek.”²⁶

A boszorkány békává is átalakulhatott, s így ment a tejhasznot elvenni. Ennek a délszláv anyagban számos példáját találni.²⁷

A 3. csoportról a gyűjtés során nem volt szó. Átok helyett itt a rontást használták, akik erre – a közösség hitvilága alapján – képesek voltak.

4. Mítikus lények

Az emberfeletti erejű lények közé a garabonciást és a boszorkányokat kell sorolni. (Figyelemre méltó, hogy a garabonciásról mindig csupán egyes számban szóltak, a boszorkányról egyes és többes számban is.)

A *garabancijaš*, azaz a garabonciás alakja a kaj horvátoknál ismert – vagy ahogy Jagić írta körül – a Mura, a Dráva és a Száva között élő horvátoknál. Ebből is kitűnik, hogy a horvát-magyar kapcsolat nyilvánvaló, hiszen a két nyelv egymással szomszédos területéről van szó.²⁸ Hogy a vándordíák tudósok adták ki magukat olykor még az első világháború idején is, arról Gönczi tudósít: „Garabonczás diákok még járnak e vidéken, de a nép felvilágosodottság utján lévén, nem mindenütt hisz nekik, sőt, néhol azt, a ki garabonczásnak mondja magát meg is verik annyira, hogy ez után aligha tudná a sárkányt megülni. Régebben is, most is vándorlegények csaptak s csapnak föl garabonczásnak.”²⁹

Ugyan Jagić a horvátoktól való magyar átvételről beszél, míg a magyarok a fordítottjáról, a horvát átvételről – ez azonban a kölcsönhatás tényén mit sem változtat. Más horvát területeken ugyanis a garabonciás alakja ismeretlen. (A dalmát tengerparton e fogalomnak az olasz átvétele szembevetendő, hiszen ott *negromant*nak nevezik az alakot.)

A garabonciásban fellelhető különböző eredetű hiedelmeket már Róheim jól megradta, amikor három réteget különböztetett meg: a vihardémonszerű egyetemes pogány európaiat, a vándordíák és a tudós mágia összefonódását, valamint a táltoshiedelmeket.³⁰ Klaniczay is kiemeli a vágáns-diák motívumot a garabonciás alakjánál, s ezt egy középkori idővarázsolóval köti össze, amelyik azonban különbözik a magyar táltostól.³¹ A garabonciás hiedelembeli alakját nyilván erősen alakította a nem is kevés vándordíák vagy diákféle, akik gyakran országról országra vándoroltak, keresván azokat a helyeket, ahol egy-két hónapra vagy évre befogadták, élelmezték, ellátták őket. Az 1752-ben Pécsen a püspöki úriszéki gyűlésen tárgyalt garabonciás perből az is kitűnik, hogy e vándorok egymás között információt cseréltek egyes települések alamszolás kedvéről. E pécsi perben a fiumei születésű Szvetics Mihály a vádlott, aki tanulmányai miatt több horvát és itáliai várost megjárt, rövid orvosi tanulmányok után fél évig papnak készült, de himlő miatt a látása megromlott, majd megvakult, emiatt felhagyott tanulmányaival. Reverendáját azonban nem vetette le, abban járt – később már visszanyerve látását – egyik helyről a másikra: Páduából, Velencébe, majd Triesztbe, s onnan Laibachba, ahonnét rövid zágrábi tartózkodás után Grácba, onnan Bécsbe, majd Pozsonyba ment, s innen került Pécsre. Pécs után Siklós, Buda, Kassa, Eger, Nagyvárad, Dömölk, s végül ismét Pécs következett. S amikor itt perbe fogták, még csak 35 éves volt. Állította, hogy el tudja üzni a jégesőt, mivel – Klaniczay véleményét cáfolva – hetedik gyerekként *Tátos* volt, ezért volt ereje a varázslók megfékezésére.³²

A *tüzesmérnök* és a *visszajáró halottak* – esetenként fej nélkül visszajárók! – az emberfeletti erejű lényekhez sorolhatók, azonban ezeket inkább már a természetfeletti lényekhez sorolom, mivel már nem élő emberekről van szó. A természetfeletti lények közé sorolandó az ördög, a *sárkány*, azaz a *pozoj*, a *gyertyák (svecse)*, a *mrak* és a *szépasszony*. – Egy kiterjedtebb gyűjtés nyomán a Dráva menti horvátok körében Frankovics György a mítikus lények jóval gazdagabb tárházát gyűjtötte fel, nem véletlenül, hiszen a Dráva menti horvátoknál nagyon archaikus képzetek maradtak fenn a 20. század végéig.³³

Míg Eperjessy szerint e horvátoknál a *zmaj* név helyett a magyarból átvett sárkány, azaz *šarkanze* ismert,³⁴ addig Molnárban és Tótszerdahelyen a *pozoj* kifejezés használata általános.³⁵ A sárkány alakja nem jelentős, leginkább a Szent György legendából ismert elemek jelennek meg. Egy esetben azonban elmondták, hogy a garabonciás lovagolta meg a sárkányt. Tehát a sárkány vihardémon-karaktere³⁶ nem jelenik meg, ezt a jelleget egyértelműen a garabonciás hordozza.

„Ezek elkárhozott, öngyilkos embereknek s azoknak a lelkei, a kik életükben más ember földjét elmérték, (mérnökök), elszántották, elkaszálták, másnak a pénzét elczigánykodták, szóval igazságtalanságot követtek el. Az ő bűnös lelkük ég. Estelenként gyertyavilágformán égő kékes lángjukról vehetők észre. A láng az emberalaku gyertyásoknak csak égő ujjukat jelzi. (...) Maholnap a hozzájuk kötött hiedelmek teljesen el fognak oszlani” – írta Gönczi Ferenc 1914-ben a *gyertyásokról*, avagy a *tüzes emberekről*.³⁷

A *mrak* és a *coprnica* alakját Eperjessy a boszorkánnyal azonosította. Az általunk vizsgált anyagban a *mrak* (*sötétség*) kalapos lény, amelyik éjjel megnyomja az alvó embert. Ugyanakkor ettől elkülönül a boszorkány alakja, akiről a legtöbb adatközlő megemlékezett beszélgetéseink során. A boszorkány mindig egy élő ember másik „énje”, másik valósága. Tehát a kettőt nem szabad összevonni, bár a magyar boszorkány képes megnyomni is az embereket, de nincs köze a kalapos mitikus lényhez, amelyet a kulcslyuk elzárásával lehet a szobában marasztani. Ilyenkor a kalapját elpáholják, s ezzel magát a *mrakot* páholják el, aki fájdalomában könyörög az elbocsátásért, kéri a kalapját. – A *mrak*hoz hasonló módon bántak el a somogyiak a *ludvérc*cel: a szobába jutott *ludvércet* megverték, s akkor az sipítózó hangon beszélt; gatyamadzaggal köthették meg, s nyírfával jól elverték.³⁸

A zalai horvátok – Molnáriban és Tótszerdahelyen – csak *szépasszonyról* (*lepa žena*) beszéltek, a *vila* (*szépasszony, tündér*) fogalma nem került elő. Zentai Tünde az ormánsági *szépasszony* képzetet elemezve megállapította, hogy ezek közvetlen rokonai a délszláv *vilak* és a bolgár *samovilak*.³⁹ Dömötör Tekla kiemelte: „néha inkább a szavakkal játszunk, amikor a *szépasszony, tündér, boszorkány* fogalmakat élesen próbáljuk megkülönböztetni, elkülöníteni egymástól”.⁴⁰ Maja Bošković-Stulli a horvát boszorkányper anyag alapján úgy véli, a *vila, vilenica* pozitív mitikus lény, a rontó boszorkány ellentetje, a gyógyító boszorkányok mitikuslény-támasza.⁴¹ Pócs Éva kutatásai alapján azonban kitűnik, hogy Magyarország és Délkelet-Európa térségében a tündérek összetett alakjának fontos szerepe van.⁴² A tündérek, azaz a horvát *vilék* sajátosságait viselik magukon a két zalai horvát községünkben a *szépasszonyok*. Maga az elnevezés – *lepa žena* (*szépasszony*) – a magyaroktól való átvétel lehet, hiszen a horvátoknál e fogalmat nem használták.

A boszorkányokhoz hasonló olasz tudományosoknak, a *benandantéknak* is, meg az ottani boszorkányoknak is vannak zászlaik, amint azt a zalai horvátok a boszorkányokkal kapcsolatban mesélik: a *benandantéké* fehér selyemből van, oroszlán ábrázolással, a boszorkányoké vörös vagy sárga selyemből van és három ördög van ráhímezve.⁴³

5. Nevezetes időpontok

A nevezetes időpontok közül a hiedelemtörténetekben Szent György napja került elő, mint az a nap, amelyiken a boszorkányok éjfélkor találkoznak, s a templomnál táncolnak. Szentesté pedig az állatok beszélgettek.

Adatközlések

A szöveg és a fordítás után (adatközlő, a gyűjtés helye és ideje).

Na Mlinarce je bil vjeni tuoki ti puozoj. Pak je potkapal pot selo, kaj bil vtopil to selo. Kaj se bilo sušilo selo. Su ga nekok skonjuole ... jen čovek je smolu v kru vhlebdel ... Pak je hitil mu nuter, pak se ona smola vunjem remoučila, pak ga napuhnula, pak e pozoj fcrknel... Grof je imel deklo jeno. Ondak je reč (sic) kaj mu deklu bil dal več e se kubile mu dal –pozoju ... Saki den, minden nap egy (...) Onda kaj dekla došla na red pak je jen čovek venoj toj se zmisil, pak e smolu hitil v kruhu: onda smola se vunjen razmočila, pak gaj nauhnula, pak e fcrknel. ... Ennek vége vuolt ... –Mi lett a dekla-val? –Deklu je zel on ko je to naprajl, pa je pozolja skonjal. –Ki volt az az ember, aki ezt –a viaszt –kitalálta? –Nem tudom. –s a gróf? –Azt sem tudom. –Mikor történt? –Nem tudom. Régen. –Mégis, mikor –Talán száz éve.

Molnáriban volt egy sárkány. Aláásta a falut, hogy elsüllyessze. Összedőlt volna a falu. Valahogyan végeztek vele ... egy ember viaszt tett kenyérbe ... és bedobta neki, és az a viasz benne szétolvadt, felfújta, és a sárkány megdöglött ... A grófnak volt egy lánya. Akkor, azt mondta, hogy a lánya helyett egy-egy lovat adott, minden nap –a sárkánynak ... Minden nap (...) Aztán amikor a lány került sorra, kitalálta, hogy a kenyérbe viaszt tett: a viasz megolvadt és felfújta, és megdöglött ... (...) –Mi lett a lánnyal? –A lányt elvette az, aki azt csinálta, s elpusztította a sárkányt. – (...)

(Kobra György, Tótszerdahely, 1980. augusztus 19.)

Gori je bil vu oblaku grebencijsaš... v černem oblaku ... –Mit csinált? –Toču je sral. –Mit csináltak ellene? –Znali su zvoniti zvone. Kaj su tirali širom blaka i nega v drugi hetar... –El tudták zavarni a másik határba? –Igen. –Többen voltak? –Igen. Mleko je prosel. Ko su mu ne dali, ondek je toču sral ... –Hogy szokott jönni? Minek volt öltözve? –Čovek. Csak ember. –Mikor történt? –Tizennegyben.

Fent a felhőben garabonciás volt ... fekete felhőben ... –Mit csinált? –Jégesőt szart. –Mit csináltak ellene? –Harangozni szoktak. Hogy elhajtsák az egész felhőt és őt egy másik határba ... –El tudták zavarni a másik határba? –Igen. –Többen voltak? –Igen. Tejet kért. Ha nem adtak neki, akkor jégesőt szart. –Hogy szokott

jönni? Minek volt öltözve?–Ember. Csak ember.
–Mikor történt?–Tizennygyben.

(Kobra György, Tótszerdahely, 1980. augusztus 19.)

Za Sečkarovu Lonicu su govorili, kaj je i ona coprnica.–Nisu je bantrali?–Ne–Znali su pluvati nacoprnicu?–Znali su, persze, da su znali pluvati.
–Mit szoktak mondani ilyenkor?–Kaj su one z vragi, z vragmi bile. Ja! I vrazi su je znali mrzati, kaj su mrčale. Ja, tak povedaju ... Zimi, v leti ima se, kaj oče. Veli očem toj, idem, veli, hočem v Ameriku, ali kam god. Na Ivanščicu, nan breg tam su hodile v skupčinu ... Jugóban, ahol az a hegyes csúcsos izé van...
–Hogy hívják?–Kak se veli: Tuprički breg. Tam se zdelali tuprice. To se delale, kaj se se tam menile... volt a megbeszélés... Velin, te su sej imale, v zimi, kaj su štili. Veli, ti je povedal prinos. Mama su znali povedati pokojne moje, kaj su išli po nje, veli, juo na metlu sedenu, i idem, kam očem–na metli ...
–Ugyanolyan ember, mint a többi?–Hát persze, hogy olyan, csak tudnak csinálni olyat, hogy az ember meghalt, vagy nem tudom, mit ... meg elpusztult
–Ugyanezek a coprnicák gyógyítottak?–Nem, mások.
–Coprnjakok?–Hát persze, hogy vótak! ... No! V Zagorje su lončare hodile, kaj su lonce dopelale, kaj sut u tržili po selu. Z Zagroje, z Horvackoga... pak su rekli, oni su bili tej meštri. Coprnjake. Pak su rekli, tu ve nej tulku gne hižaj cingari, kak v Mlinarci. Veli, v Mlinarci pre saki drugi hiži je cinger, pak su znale te vrage ... –Cingeri?–Zastave.–Kakve?–Vražje.–To je videti bilo?–Ti su vidli, ki su bili meštri.–Drugi išče nije videl, samo oni?–Nije.–Kaj bilo na ti zastavi gori?–Vragi sebi stvoril, vražje roge.–Milyen a vrag?–Roge ima, rep, pak pašle, kak krava. Ne kipu ne vidíš?!–Milyen fogai vannak?–Mint az embernek. Hát nem lehet látni persze, most nincsenek olyan képek, mint valamikor vótak. nem ábrázolnak ilyen képeket.

A Seckarova Lonicára mondták, hogy boszorkány
–Nem bántották?–Nem.–Köptek a boszorkányra?
–Igen, persze, hogy köptek.–Mit szoktak mondani ilyenkor?–Hogy ők az ördöggel voltak. Igen! És az ördöggel bemocskolódtak, közöszültek. Így mondják. ... Télen-nyáron mindenük megvolt. Azt mondja, azt akarom, azt mondja, hogy Amerikába akarok, vagy bárhova. Az Ivanscicára, oda, a hegyre jártak gyülekezni. ... Jugóba, ahol az a csúcsos izé van ... –Hogy hívják?–Hogy mondják: Tuprički breg. Ott csinálták a ... Azt csinálták, amikor ott beszélgettek. ... Volt megbeszélés ... Mondom, minden megvolt, télen, amit akartak ... Édesanyám szokta mesélni, aki meghalt, hogy mentek értük, azt mondja, igen, a sóprűre ültek, és mentek, ahová akartak. A sóprűn. ... –Ugyanolyan ember, mint a többi?–Hát, persze, hogy olyan, csak tudnak csinálni olyant, hogy az ember meghalt, vagy

nem tudom, mit ... meg elpusztult.–Ugyanezek a boszorkányok gyógyítottak?–Nem, mások.–Férfi boszorkányok?–Hát, persze, vótak! No, Zagorjéből fazekasok jártak, hozták a fazekakat, kereskedtek velük a faluban. Zagorjéből, Horvátországból ... és azt mondták, hogy itt nincs annyi házon zászló, mint Molnáriban. Azt mondja, Molnáriban minden második házon zászló van, s ismerték ezeket az ördögöket ... –Cingeri?!?–Zászlók.–Milyenek?–Az ördögéi.–Ezt látni lehetett?–Aki mester volt, az látta.–Más nem látta, csak ők?–Nem.–Mi volt a zászlón?–Az ördög magának csinálta, az ördög szarva.–Milyen az ördög?–Szarva van, farka és patája, mint a tehénnek. Nem látod a képen?!?

(Kobra György, Tótszerdahely, 1980. augusztus 19.)

Za mrtve, ke su došli nazaj, znate, kaj su štentali čoveka?–Pravo da su štentali čoveka... No, negda sej prepečelo tak veje. Sen čul, kaj je žena mu bila noseča. Pak je na zdencu škapa vodu pil, pak e došel vrag, pak mu je glavu tiskel nuter. Ga nej pustil gorej, vrag. Ondak veli „dej mi ono, zakaj neznaš”. Pak čovek e nej znal, kaj mu je žena noseča. Znaš?! Pak e rekal: pak ti nej bo ono, kaj neznam. Je. Pak je vrag–dete se narodilo–pak e persze (sic), kaj je z detetom baratoval. Dete se vik tužno bilo, plakalo. Kaj je tu? Kaj je? Tak su onda molili ... žene su molile, kaj su onda od vraga otkupile ono deite. Tak su prepovedali negda, kak se prepečalo. Kek e bilo.

A halottakról, akik visszajártak, akik zavarták az embereket?–Persze, hogy zavarták az embert ... Nem?!? Néha történt olyan. Azt hallottam, hogy egy asszony állapotos volt. És a kútnál a kannából vizet ivott, és jött az ördög. És belenyomta a fejét. Nem engedte felemelni az ördög. Akkor azt mondta: „Add nekem azt, amiről nem tudsz!” A férfi pedig nem tudta, hogy a felesége állapotos. Tudod?!? És azt mondta: „Hát, legyen az a tied, amiről nem tudok.” Igen És az ördög–a gyerek megszületett–és persze, a gyerekekkel rendelkezett. A gyerek mindig szomorú volt, sírt. „Mi van itt? Mi van?” Akkor aztán imádkoztak ... a nők imádkoztak, hogy aztán kiváltották a gyereket az ördögtől. Így mesélték valaha, hogy miként történt. Hogy hogy is volt.

(Kobra György, Tótszerdahely, 1980. augusztus 19.)

Išel e jen čovek ve jemu dvejsti let ...–Honnan? –Valahonnan jött éjjel, este. Pak e išel po ledini, pak e videl kak išel jen čovek goruči. Pak e ružilo za njin, kak lance, kaj je vlekel. Se juoko zbesil. To su tako onda rekli da je negdašnji čovek bil, ke je vmeril zemli ... marafski gazda.–Miért?–Zato, kaj su rekli da su ga zaklieli, kaj je, nije dobro zemle meril, pak ga svet preklinjal, pak su rekli da je on. Zato se on ... tako

gorel.–Meddig kell így járnia?–To neznan.–Hol történt? A Muránál?–A legelőn. Od Mure je išel po ledini.–És teljesen olyan volt, mint ez a földmérő?–Olan ember forma.

Ment egy ember úgy húsz éve. ...–Honnan?–Valahonnan jött éjjel, este. Ment a réten, s látta, ahogy ment egy égő ember. És zörgött utána, mint a lánc, amint húzta. Nagyon megjíedt. Erre akkor azt mondták, hogy egy valamikori ember volt az, aki meghalt ... majorgazda.–Miért?–Azért, mert azt mondták, hogy meggyilkolták, mert nem jól mérte ki a földeket. A nép emiatt átkozta, s azt mondták, hogy ő az. Azért égett ő.–Meddig kell így járnia?–Azt nem tudom.–Hol történt? A Muránál?–A legelőn. A Murától jött a réten.–És teljesen olyan volt, mint az a földmérő?–Olan ember forma.

(Proszenyák Mártonné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Sveče su hodile. Úgy mentek tizes (sic) gyertyák ... mikor vuoltam kislány, valami tizenhat iéves vagy mennyi voltam. Még előbb is.–Merre?–Ahun van a legelő, na, hogyan mondjám, ahun van a híd, akkor arra mennek legelőre.–Mik azok a „szvicse”?–Hát, mondják, hogy a lelkek.–Milyen lelkek?–Aki meghaltak.–Miért járkálnak így?–Binisök. Azt mondják, hogy ezek binisök. ... Most már nincs, most nincs ez. Előbb volt, de most nincs.

Gyertyák jártak.(...)

(Hans Vincéné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Mi van a holdban?–Ciguon je nutri, baltu ima, sekiru.–Hol–A vállán. Mindig viszi.–Miért van ott, arról nem mondtak semmit?–Nem, nem mondtak.

(...) Cigány van benne, baltája van, fejszéje. (...)

(Hans Vincéné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Mit tud a házikigyóról?–Az a kígyó mindig van a, izé ...–Mondja horvátul!–Kača je pod hižom.–Miért van ott?–Annak muszáj ott lenni, mert mindig van valami bin(sic) . Vek je nekof grieh ... pre hiži. Azér a kígyó izél ... mindig így szoktak mondani ... Szoktunk látni, hogy bement a ház alá.–A kígyót vagy a helyét?–Mán csak hogy szálás van neki ott.

(...) Kígyó van a ház alatt. (...).Mindig van valamilyen bűn ... a háznál. (...)

(Hans Vincéné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Ve s utak rekli, kaj toboš saka hiža ima jenu kaču. Spoda. ... Én úgy hallottam.–Miért van az a kígyó ott?–Hát, én nem tudom. Az csak őrzi a házat ... az a kígyó. ... Úgy hallottam.–Horvátul?!–Tak su rekle stare žene, kaj saka hiža ima kaču. Ja. Kaj saka hiža ima kaču, kaj ona pazi hižu.–Molnáriban hallotta?–Molnáriban, mikor még lány voltam.

Úgy mondták, ha igaz, hogy minden háznak van egy kígyója. Alant. ... Én úgy hallottam.–Miért van az a kígyó ott?–Hát, én nem tudom. Az csak őrzi a házat ... az a kígyó. Úgy hallottam.–Horvátul?!–Úgy mondták a régi asszonyok, hogy minden háznak van kígyója. Igen. Hogy minden háznak van kígyója, amelyik őrzi a házat.–Molnáriban hallotta?–Molnáriban, mikor még lány voltam.

(Vlasics Mártonné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Moje mame su rekli da je došel mrak k jenom čoveku staromu, pak e on znal pak e svitnjaka si spuknul. Pak e del na klučenicu, pak e mrak nie mogel vun. Onde su ti čoveki zeli mu škraka, pak su ga na drobnu scepali.–Škrake?–Škraka. Pak se plakal: „dejte mi škraka! Dejte mi škraka!” (Ezt vékony hangon mondta. H. S.) Onda več je nigda nije došel. ... Na prede su deli tako neko gače na klučenicu, onda su vužgali tam one nie mogel vun ... Da su vužgali svetlo, onda su gledali pak e tam bil ... onda kaj sam škerlak ostel, škerlaka zeli pak su ga scepali na drobno.

Édesanyám mesélte, hogy egy időse férfihez ment a mrak, az meg tudta és lámpát gyújtott. Aztán tett a kulcslyukra és a mrak nem tudott kimenni. Akkor az a férfi fogta a kalapját és alaposan elverte.–A kalapot?–A kalapot. És akkor sírt: „Add a kalapom! Add a kalapom!” (Ezt vékony hangon mondta. H. S.) Azután többet nem jött ... A kulcslyukra valami gatyát tett, és meggyújtotta a ... nem tudott kimenni. Ahogy világosságot gyújtott, látta, hogy ott van. De csak maga a kalap maradt. Vette a kalapot és alaposan elverte.

(Hans Vincéné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Milyen az ördög?–Farka meg szárva ...–Milyen szárva?–Olyan mint a bivalnak. Az ördög sok pénzt vitt el ... talicskával ...–Tessék horvátul!–Vrak ima roge, pak repa. Onda e pelal mnogo penez na tačkej v selo ... Pak e vikal, što če peneze, mer ki e peneze štil, on e bil vragof. A kie nei štil peneze, on e tobož bil sveti.

(...) Az ördögnek szárva meg farka van. Sok pénzt vitt a faluba talicskán ... És kiabált, ki akar pénzt, mert aki pénzt akart, az az ördögé lett. Aki nem akart pénzt, az, bizony, szent volt.

(Jankovics Györgyné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Da krava mleko ni dala, onda su rekli, kaj coprnica zela. Ondar su podojili večer, pak su v serpaču rezbejlili. Pak su gori nalevali mleko. Onda su rekli: kaj se tak mleko peče, tak se bude menja mindžika gorela. (Nagy nevetés! H. S.)–És volt-e már így valakivel baj? Hallottak-e erről?–Há, hallottunk. Persze, hocs hallottunk. És hocs, ha a szegények mentek dolgozni.

Da se siromak išel dobromu gazdiju mleko vu svetek, onder e ovag ... gazdarica dala mleko, štubla z mlekom. Pak e gori dela suol, vodo, kruvo drobtinje. Onda si je prsta vteknula v štubel u vrhne, pak si je onda tak v opasino porinula. (A másik asszony megerősíti:)-Istina! Istina! To je bilo istina!-Za kaj je to bilo?-To je bilo, kaj coprnice nebi mogle zeti.

Ha a tehén nem adott tejet, akkor azt mondták, hogy a boszorkány elvette. Akkor este megfejték, és felhevítették a sarlót. Erre öntötték a tejet. Akkor azt mondták: „Ahogy ég a tej, úgy égjen annak a pinája!” (Nagy nevetés. H. S.)-És volt úgy valakivel baj? Hallottak erről?-Hát, hallottuk. Persze, hocs hallottuk. És hocsha a szegények mentek dolgozni, ha a szegény ember ment a gazdaasszonyhoz ünnepre tejért, akkor ez ... a gazdaasszony adott tejet, egy köcsög tejet. A tetejére sót, vizet, tört kenyeret tett. Akkor az ujjával belenyúlt a tejfőbe és azt a korcába dugta.-(A másik asszony megerősíti. H. S.):-Igen, igen! Ez igaz volt!-Miért volt ez?-Azért, hogy a boszorkányok ne vehessék el.

(Jankovics Györgyné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Hát, arról van szó, hogy ezelőtt egy hónappal mondtam a férjemnek, hogy vegyen élesztőt a boltban. Hát, vett is, de elfelejtette odaadni. Az élesztő meg elszáradt és a zsebében maradt. És egyik nap autóval ment Kanizsára. Az élesztőt meg csak kidobta az udvarba. Hát, ezt reggel anyu megtalálta. S akkor jön be hozzám és kérdi, hogy hát „te dobtad ide az élesztőt az udvarba?” Aztán mondtam neki, hogy, hát én nem. S akkor arra gondolt, hogy, hát valami coprnica járt itt az éjjel és az dobtá oda.-És az micsoda?-Hát, ez esetleg valami rontás féle lehet. Vagy ilyesmi.-Mít kell csinálni vele?-Tűzbe dobni.-És mit szoktak így a coprnicák bedobni egy udvarba?-Hát, szerintem bármit.-Ami idegen?-Igen.-Hogy tudnak ezzel rontani?-Nem tudom.

(Kuzma Józsefné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Grabencijaš je hodil kruha prosit, pak mleko. Pak, ako nej dobil v seli, ondar e zna pozoj sel, pak e gori dišel. Pak e onda toču pustil, kaj e sega hatara potrla. -Hogy lehet mégis elzavarni?-Szoktak harangozni. -És a házaknál mit szoktak ellene csinálni?-Azt nem tudom. ... Az izét, ... Melo, pak lopato.-Szentelt virágot vagy barkát nem szoktak égetni?-De! De! Muceke, pak pšenico.-Melyik?-Na Markovo, kaj se sveti, ono listije.-Honnan volt ez a búza?-A templomba volt ... Előbb valamikor kimentünk úgy prosenciával a mezőre, akkor ott szenteltek, de most mindig a papnál van, otthon.-És hol tartják ezt a búzát?-Könybe, imakönyvbe. Kettő-három vagy négyet. Aki hogyan hozta haza.

A garabonciás kenyeret és tejet kérni járt. És ha nem kapott, akkor sárkányra ült, fölment a felhőbe. És akkor jégesőt küldött, amelyik az egész határt összetörte.(...) a pemetet és a lapátot. (...) De! De! Barkát és búzát. - Melyiket? - Amit Márk napján szenteltek, azt a levelet. - (...)

(Jankovics Györgyné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Pozoj e v toki stanoval, tam e bil. Ondag da e došel vun. Mer e njega poslunul. Onder e došel vun, pak na njega sel, pak su išli.

A sárkány a tóban lakott, ott volt. Akkor kijött. Mert rá hallgatott. Akkor kijött, ráült, s mentek.

(Jankovics Györgyné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Azt hallottam, kaj e to bilo, kaj e bil ti pozoj, sárkány e bil, a pak pozoj?! Kaj e bil v jeni vodi, a tam san su bili fnogo soldati poleg, pak e saki tjeden su morali jenoga soldata dati pozaju. Pak ga pojel. A drugač bi bil varoša potkopal. Onda su već sa soldačija je zmenkala, onder e došla nekfoga velikoga tista (sic!), ali kraljica, ali, kaj e bila, kči. Kaj ona stoji za sirkom, na našim kipu, u zadnjoj hiži, nesi videl, zajd stoji za sirkom. Onde je, venoj, dala kaj ona pe reč e bilo to, kaj pe ... pak e sveti Džura, še onda nie bil sveti, samo Džura e bil, pak e on na konji sel, pak e rekel da non nie dat ... inkább on rejše pe, pak e imel jako dogo špiko, pak e na konj sel, pak e on išel k oti vodi. Te pozoj je došel vun, pak ga tie, sveti Džuro-soldat e bil-pak ga on, venuojda, vpičil pozoja. Pri nas e kip. Ja.-És mi lett a királykisasszonnyal?-Az megmaradt.-És szvéti Drzsuróval?-Az élt, míg meg nem halt.

Azt hallottam, hogy az történt, hogy az a sárkány, sárkány volt-erősíti meg magyar szóval a nevet -,szóval sárkány. Egy vízben volt, s ott sok katona, mellette, és minden héten adniuk kellett egy katonát a sárkánynak. És megette. Mert különben aláásott volna a városnak. Akkor teljesen elfogytak a katonák, akkor egy magas tisztnek, vagy királynő volt, vagy mi volt, annak a lánya. Az ott áll a ló mögött a képünkön, a hátsó szobába, nem láttad, a ló mögött áll. Akkor azt mondja, (...) a Szent György, akkor még nem volt szent, csak György, hát felült a lóra, hogy ő nem adja ... majd inkább ő maga megy. Volt neki egy nagy dárdája, felült a lóra és elment ahhoz a vízhez. Az a sárkány kijött, és akkor ez, a Szent György, katona volt, és ő leszúrta. Nálunk van ilyen kép. Igen. (...)

(Jankovics Györgyné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Coprnice su jahale na metli na Ivančicu.-Miről lehet megismerni?-Hát, mit tudom én! Nem láttam coprnícát.

A boszorkányok söprűn repültek az Ivancsicára.
(...)

(Jankovics Györgyné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Tu kre nas, kre mene polek je bila je ista takva ... pak e bila žena več mogla biti 60 let stara, pak e štela kruha pečī. Pak e hodila ta žena kvasa prosit. Se po sut nigdi kvasa nie dobila. Onder e došla k nam, pak e rekla „kaj je to–veli–ništo kvasa nejma, kaj–veli–nešto kvasa daj–veli–kruha bi pekla a kvasa neimam”. Mer e ni kvasa ostavlala, mer su retko kruha pekli. Onde san ja rekla ženi, reku „vi tu kvasa ne dobite, vas za coprnicu držē, kaj ste coprnica”. Onder e žena jako se zaklinjala, kaj ona nezna nikaj, kaj je nej istina, kaj ona nikaj nezna. Onda sen ja kvasa dala, pak sem si mislila, ne mre meni tu nikakvoga kvara naprajlat. Neg bo, kak bo Boža vola! Pak e nigdar nikfa falinga mi nie bila. Ko je žena mala ščavu svinje, ni mala odnesla tu k sosedovene drugem. Vun su zlejali ščava, kaj su rekli, kaj ne bi živadi škodilo, kaj pocrkaju. Ona e coprnica. Pocrkaju, pak e nie bilo istina. Nije bila coprnica.–Csak magánál nem csinált semmit?–Sehunn!

Itt mellettünk, mellettem szintén volt egy olyan. ... És a nő már lehetett vagy hatvan éves, és kenyeret akart sütni. És ez a nő ment kovászt kérni. Sehol sem kapott kovászt. Akkor eljött hozzánk, s mondja: „Mi ez? –mondja–senkinek sincs kovása–Azt mondja–Adj valamennyi kovászt–azt mondja–kenyeret sütnék, de nincs kovászm.” Mert nem hagyott kovászt, mert ritkán sütöttek kenyeret. Akkor azt mondtam az asszonynak, mondom: „Maga itt kovászt nem kap, magát boszorkánynak tartják. Hogy maga boszorkány.” Akkor a nő nagyon esküdzött, hogy ő semmit sem tud, hogy az nem igaz. Hogy ő semmit sem tud. Akkor adtam neki kovászt, s azt gondoltam, nekem nem mer semmi kárt sem csinálni. Legyen, ahogy Isten akarja! És soha semmilyen baj sem volt. Ha annak az asszonynak mosléka volt, disznaja nem volt, akkor elvitte a másik szomszédba. Kiöntötték a moslékot, mert azt mondták, hogy ne ártson az állatoknak, hogy el ne pusztuljanak. Ő boszorkány. Elpusztulnának. De nem volt igaz. Nem volt boszorkány.–Csak magánál nem csinált semmit?–Sehunn!

(Jankovics Györgyné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Na Božič da je bila polnočka, ondak su znali tak reč „no–veli–ve e polnoči, ve damo kravan i svinjan i marhi jesti, ka ne i marha jedu. Ka bo smo si skupa tobož, ka smo si skupa. ... Mienila su se marha. –Beszélgettek?–Beszélgettek az állatok.–És lehetett hallani, hogy mit beszélnek?–Hát, én nem hallottam.

De úgy hallottam, hogy ez így vuolt–az idősebb asszonyoktul.

Karácsonykor, az éjjéli misekor azt szokták mondani, „no–azt mondja–rögtön éjjél, adjunk a teheneknek és a disznóknak és a számos állatoknak enni, hogy a számos állatok is egyenek. Hogy együtt legyünk, ahogy mondják. Hogy együtt vagyunk ... Az állatok beszélgettek.–Beszélgettek?–Beszélgettek az állatok.–És lehetett hallani, hogy mit beszélnek? – Hát, én nem hallottam. De úgy hallottam, hogy ez így vuolt. Az idősebb asszonyoktul.

(Vlasics Mártonné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Najperle su zakurili jogno. Unda su deli drivo, kaj bilo vuglenje. Ja znan da je jedna žena tak dela vu nem našem kraju, vu noj donjoj vulici. Onda da se, žerjafka, da se zgorela, onda su žerjafku deli va vodu, z zdenca vodu. Ve kaj on voglen sel doli, ondak e zdrav bil čovek, ali dete, ali kaj to.

Előbb tüzet gyújtottak. Aztán vették azt a fát, ami szénné lett. Tudom, hogy egy asszony úgy csinált a mi részünkön, ott, az alsó utcában. Aztán, ha a tűz elparázslott, akkor a parazsat vízbe tették, kúti vízbe. És ha a szén leszállt, akkor egészséges lett az ember, vagy a gyerek, vagy valaki.

(Vlasics Mártonné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Dobro! Onde vodu s utak redili, kaj su venoj deli tak vuglena deli, pak kaj so napak molili. Ven Otečnaša. Ve da su došli kaj bilo Amen, onda su ono najzaj venojdali, najzaj zmolili.

Jó! Azt a vizet úgy intézték, hogy beletettek, szóval, úgy szemet tettek bele és valamit visszafelé imádkoztak. Miatyánkot. És ha odaértek benne, hogy „Amen”, akkor azt onnan visszacsinálták, visszafelé imádkozták.

(Jankovics Györgyné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Je, je!

Igen. Igen.

(Vlasics Mártonné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

–Ezt mindenki tudta a faluban?–Aaa. Hallották.

(Jankovics Györgyné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Azt hallottam, hogy mikor dzserek született, ha fér-fidserek, szóval, ha fiúdzserek volt, akkor balta nyomtak kezibe, meg kalapácsot, meg ilyesmit, ha lánydzserek volt, akkor tit, meg nem tudom, ilyesmit ... kezibe tettek ... –És a fiúnak?–Hogy ... cimere man kaj bo.

(...) ács legyen.

(Jankovics Györgyné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Kaj sveti Jaki zemlu derži. Da si sveti Jaki zemlu premenja z jeni pleči na drugi, onder e veliki földrengés ... –Kaj to horvacki? –Földmozgás. –Horvacki rečte! –Jo, horvacki földrengés ... Ve ne, potres! Potres, potres! No ve, dej sveti Jaki nej trefil si deti na pleči, onda bi se mi si potopili.

Hogy a Szent Erős tartja a Földet. Ha Szent Erős egyik válláról a másikra helyezi a Földet, akkor nagy földrengés van ... –Hogy mondják azt horvátul? –Földmozgás –válaszolja magyarul. –Horvátul mondja! –Ja, horvátul földrengés –ismétli a szót megint magyarul, majd javít: –Na, földrengés! Földrengés, földrengés! De ha Szent Erős nem tudná a vállára áttenni, akkor mind elsüllyednénk.

(Jankovics Györgyné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Délben, tizenkét órakor, akkor mentek coprnicák ebédelni. –Horvacki! –Da je bilo polne, onda je došel veliki veter, pak e lepo kolo naprajl. Paks u onda coprnice išle k obedu. Tak su zanli reči. Ondek jen esel gori. Gori se ...

Délben, tizenkét órakor, akkor mentek a boszorkányok ebédelni. –horvátul! –Hogy dél volt, s jött nagy szél, és szép kört csinált. Akkor mentek a boszorkányok ebédelni. Így szokták mondani. A forgószél felfelé hordott. Felfelé.

(Vlasics Mártonné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

A žene suknu gori zdigle, pak su se tak copale po riti. –Mondani nem mondtak semmit? –Nem csak ... (Nevetésbe fullad a válasz. H. S.)

A nők meg felemelték a szoknyájukat, s verték az ülepüket(...)

(Jankovics Györgyné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Az má régen vuot, voltam tizennégy éves akkor. –Hol? –Somogyba, messze. –Mikor dolgozni voltak részben? –Ja, igen. –S mit látott ott? –Ja, én ... Nyirespusztán. Aztán beteg voltam. Olyan rossz koszt vuot, aztán nekem fáj a gyomrom nagyon. Akkor egy ember mondta nekem: „Menj ki jajgatni! Ne itten az istállóban!” Akkor elmentem, szegén, ki a pajtába, ahol vuot szerszám mindenféle, lószerszám, meg olyan boronaféle. ... Én ott ültem. Átellenben meg vuot egy iskola, ahova jártak a gyerekek iskolába, ahol hát, hozzám gyüött egy olyan urinó fej nélkül. Akkor visszafutottam az istállóba. Akkor már nem mertem jajgatni, hanem nagyon féltem. És másnap mondtam. „Jaj – azt mondták – hát, mit láttál?” Mondom: egy kisasszony, hogy nem vuot neki feje. Asszongya ... akkor mondták ezek a béres asszonyok: „A tanító feleségének levágta a fejét!” –Ki? –A tanító feleségének ... aztán valami

veszekedtek, vagy mi, aztán levágta. Aztán aztat én láttam. –Ez már halott volt, akit maga látott? –Halott! Halott! ... Megijjedtem nagyon.

(Hans Vincéné, Tótszerdahely, 1980. augusztus 23.)

Išli su z lancom, pak su zemle mirili. –Mikor? Nappal vagy éjszaka? –Éjszaka. –És hol, merre jártak? –Pod Štukom so bili. –És ezeknek miért kellett mászkálniuk? –Što zna za kaj! (Kérdő nevetéssel.) –Ezek halottak voltak? –Holtak. Holtak. –És honnan tudták, hogy láncokkal mérik a földet? –Hát, ništo je to videl od stari ljudi nigda. Ni?! Su morali videti to. –Milyenek voltak? –To neznam.

Láncokkal jártak és mérték a földeket. (...) A Stuk alatt voltak. (...) Ki tudja, miért! (...) Hát, valaki látta az a régi emberek közül. Nem?! Látniuk kellett. (...) Azt nem tudom.

(Kovacsics Mártonné, Molnári, 1980. augusztus 27.)

Hižna kača: zakaj ona tu? –Zakaj? Ja neznam. –I šta su kazali stari? –Hat, stari su znali reči –veli –„haj, da kača de –veli –jaj, to hižna –veli –kača bila, hu ... a zakaj?! –Régebben lehetett látni a kígyókat az udvarban? –Hát lehetett valamikor látni. –Ezek hol laknak? –Što zna de. A to ni istina, od nekud ta došla kača. Nie?!

(Kovacsics Mártonné, Molnári, 1980. augusztus 27.)

Mi van a holdban? –Hamra videti –veli –klepača. Nutr –veli –nutri v meseco. Čoveka da je bil. To so znali reč.

(...) kalapácsot lehet látni. Bent – azt mondja – a holdban. Egy emberé volt. Azt tudták mondani.

(Kovacsics Mártonné, Molnári, 1980. augusztus 27.)

Ze le su mleko coprnice. Naprajla se kak žaba. Ona je dojila kravu. A békát látta, de azt nem amikor fejte. V štali, na jardi. Za kravom. Langorica se zvala. Ona je znala tako vračit. Rekla „naj donesem o drogi malo dlake i vođe, š čem je vežena krava”, Onda sem nesel to. Onda je ona prekrižila. Vojska je stopila, kaj se rastali. Pak ona meni rekla, na jo nalevnem v porcelanski tanjier. Csöndesen imádkozott. Olvasót imádkozott. Onda se je več vojsk stal. Onda je obrnula, i me pitala, kaj ja vidim tam na vojsku. Tam sam videl da jena žena je dojila kravu. Naj idem dimu! Pod jasلامي je zakopano jeden novi štubel, tejesfazék. V nutri je složeno, kaj je ona zdelala. Naj zemem vun! Pak naj krušen peč zakurim, naj hitim nuter štubla, naj zgori! Onda kaj je to naprajla, ona dojde prosit ali kruha ali sol. Vi pak zemite metlu, pak ju dobro zbunite! Naj ne dam vun nikaj! Suseda je bila. Ona je došla prosit.

Elvették a tejet a boszorkányok. Békává változott, az fejte a tehenet. A békát látta az ember, de azt nem,

amikor fejte. Az istállóban, a járdán. A tehén mögül. Langoricának hívták. Ő tudott így gyógyítani. Azt mondta, vigyék egy kevés szőrt és a tehénkötéltől, amivel meg volt kötve. Akkor azt elvittem. Akkor ő keresztet vetett rá. Viaszt olvasztott. Azt mondta nekem, öntsem porcelántányérba. Csöndesen imádkozott. Olvasót imádkozott. Addigra a viasz megdermedt. Megfordította és megkérdezte tőlem, mit látok a viaszban. Láttam egy nőt, amint fejte a tehenet. Menjek haza! A jászol alatt el van ásva egy új tejesköcsög, tejesfazék. Abban van, amit az a nő csinált. Vegyem ki! Fűtsek be a kenyérsütő kemencében, dobjam be a tejesfazekat, hogy elégjen! „Akkor, amelyik azt csinálta, az kenyeret vagy sót fog jönni kérni. Maga meg vegye a sóprűt, s jól verje el!” Ne adjak semmit ki! A szomszédasszony volt. Ő jött kérti.

(Glogovecz József, Molnári, 1980. július 10.)

Trágyát hordtunk Sömjénházáról, (...) Gnoja smo vozili s Pustare. Ja sam kupil od Visnyicsa, oni su bili tam cserdas, koji szu pobirali tam dva metera kuruza. To je zoran rano bilo. Imel sam jenoga pomagaca. (...) Tako sam vezal kotač. Tam e bilo pomečeno jeno kolo, pred kapelico, na križnem putu. (...) Sam videl da ena žena stoji tam za kapelicom. Metlo derži. Onda sam ja rekel Maleku, reku „fletno žen imate, išče i v petek pometeju puta”. Je—veli—to su ni—veli—ona, to je išče druge. Sam—veli—nis videl ni još to. Tak su rekli ti Malek. Ja sam sel za kotoča, onda sam dišel. Közbe se populne priče malo dežd spuščeti a novo opravo sam imel na sebi, sam mislel novo čoha. Kak ide mesec, tak mene ... bil sam kak posejani, kak ribne ikre. To je bilo po obrazu, pak do kolena noge. Ovo dale ni bilo nikaj. Ne! Niti po rukaj. Samo po obrazu i noge. Ha, velika falinga bila—A kaj je bilo to—Kaj ja znam, kaj je bilo složeno! Szóval onomu je bilo, Maleku je bilo složeno, on bi bili za dvi leta vmrlí. A ja sen zdural jedanajst let. —I kak ste se zvráčili?—Teško.—Ste bili i pri copnici, ka zna vráčit? Bil sam ja i pre javošice. A védónőknek azt mondják „javošica”. V Boršfi je bila ena, v Mali Kaniži i v Veliki Kaniži. Pak od doktora do doktora. Sam se vraštvo sprobalo, nikaj ni hasnelo. Mondja a fiam „ehhez nincs orvosság, ez valami babonáság lehet”. Tak mi je rekel.—Koga leta je bilo?—24-be kezdődött. Onda sam išel od Čakovce. Veli ona nezna. Onda sam prišel. Pak sam išel v Pešt, tam san bil tri ali štiri špitoli. Se posud. Onda sam dišel v Miškolc. Pak e rekel doktor: nemrem van pomoči. To—veli—nekve coprije so. Odatle sam pak dišel Debrecin. Z Debrecina v Győr. Z Győra v Kassu. De sam spaval v leti v škedna. Kak je se mesec venujda, tak je z mene krv vikala. Z obraza i z nog. Japa su nej kratili. Oni su rekli—veli—sin moj, idi—veli—kaj—veli—nešta se zvráčil. Glava mi je bila debela kok tikva. Velim—kak e misec išel, tak e z mene krv.—Na mlad mesec?—

Bólogatott.—I onda?—E, već išlo deseto leto. Sam išel v Kerestur. Tam e bil en ezredorvos (sic!), soldački. (...) Pak išel k nemu. (...) Pak smo išli vu tu mütöszoba. Tu ti je notri lepo bilo slošeno. Lepi oltar, Jezuš, Marija, sveci, dupliri. Kok v cirkvi. Onda mi je tak rekel, da smo došli nuter: ja naj nikaj ne rečem, ja naj samo mučim. Da bude tribalo on meni vre reče da se ja stanem. Sam sel pak sam čakal. On je škatulko otper. Jeno tak bogočislo je bilo. On je prekrižil s križom škatulo. Bila je nutri jena rongvica, koj je bil vojske i jen porcelanski tanjer, pak jena špiritus lemka, molečka. Meg egy fakanál. Kuhača. Tri čisla je zmolel. Ondar e užgal špiritus lemku. Pak e til rongvicu gori— vojska. Na no. Onda si e naj pokleknel, pak e tri čisla zmolil. Ti čes se vojsk restelil. V tanjier je vodu pustil. Prekrižil se z otom kuhačom.—Kaj to? Vojska?—Vojska je prekrižil. Pak si je nazaj pokleknel, pak e išče eno čislo zmolil.—Pred oltarom?—Pred oltarom. Ja sam mučel pak sem gledal. Onda da je zmolel, onda se je stal. Ti čas se vojsk prezdenil. Onda je meni rekel, naj vojska nalijem nuter, predje nek je tu zodnje čislo zmolil. Kaj ne rečem, kaj on mene vkani. Kaj je on cifrarije dilal. Meni je dal jenoga rubčeca, tak condru, kaj sam prihjel rongu. Kaj vruča bila. Pa sam na liel.—U vodu?—Vu vodu. Onda e molil jeno čislo, ti čas se vojsk stalil, bil trd. Onda se e stal. Pogledal. Na, hát azt modja, most keljek fel. Mi je rekel: „Most mutassa meg nekem, maga ezen mit lát!” Nej kažem ja nemu kaj bo ja zavidel, kaj je na vojsku. Reku, tus u konji. Tu su kola. Tu ja kotača vežem.—Lehetett látni?—Mínd lehetett látni, rendesen. Reku, tu je čovek s torbom. O to mu—reku—visi na leisi. Kampósbót volt a Maleknél. Reku odve e kapelica. Reku, tu, pre kapelice, pri te, pa reku, žena stoji, metlu derži rukoj. Onda mi je tak rekel. Asszongya helyes mind. To je—veli—se u redu. (...) Tau žena je—veli—kralica coprnica vu tem kraju. Ebbe a környékbe ő volt a királynőjük. A Szuka Gyula bácsinak az édesanyja.—Ők horvátok voltak?—Persze.—Szuka vagy Cuka?—A kápolna mellett laktak.—Hogy hívták? Milyen Gyula bácsi?—Vlasics György.—Vumerla je žena?—Povem kak je bilo.—Da!—Doktor e tak rekel. (...) Mer maga ojan jó gyerek vuót... Asszongya. Hiét hónapon keresztül—aszongya—it szíép rendet csinát, összetakarított mindent. (...) Ja tebi pomorem. Ne mrem drugo naprajti, kaj bude rak. Rossebb (sic) pojel! Rak, kaj bo pojel ženu.—Rak?—Rak. Rossebbnek mondják magyarul. Rossebb. Horvátul (sic) je rak. Hát, ami máma is létezik. Amit nem tudják kigyógyítani. Ona je vmrla, kaj to naprajla. A rák megette. Ottan lakott ő Semjénházán a templomnál.—S mikor gyógyult meg?—Körülbelül harmincháromban vagy négyben. Megmondta nekem az orvos, ha ez az asszony meg fog halni, akkor én meg fogok gyógyulni. Előbb nem.

Trágyát hordtunk Sömjénházáról. Vettem Visnyics-től, ő ott csordás volt, aki ott két mázsa kukoricát gyűjtött. Korán reggel volt. Volt egy segítségem. (...) Megkötöttem a kereket. Volt odarakva egy kör, a kápolna előtt, az útkereszteződésnél. (...) Láttam, hogy a kápolna mögött áll egy asszony. Seprűt fog. Mondtam a Maleknak, hogy–mondom–: 'szorgalmas felesége van, hogy még pénteken is söpri az utcát'. Erre ő azt mondja, hogy az nem ő, az egy másik. Még nem láttam itt. Így mondta a Malek. Én aztán elmentem. Közben délután kicsit esett az eső és új ruha volt rajtam, azt hittem az dörzsöl. Ahogy jött a hold, úgy rám ... mint akit bevetettek maggal, úgy néztem ki, mint a halikrák. Az arcom volt, meg a lábaimon a térdemig. Tovább nem volt. Nem! A kezemen sem. Csak az arcomon és a lábon. Hát, nagy baj volt. –És mi volt az?–Mit tudom én, mit tettek le! Szóval annak volt. A Maleknak volt letéve. Ő két év múlva meghalt volna. Én kibírtam tizenegy évig. –És hogy gyógyult ki?–Nehezen. –Volt boszorkánynál is, amelyik tud gyógyítani?–Javasasszonynál is voltam. A védőnőnek azt mondják 'javasasszony' (javošica). Borsfán volt egy, Kiskani-zsán és Nagykanizsán. Meg orvostól orvosig. Minden gyógyszert kipróbáltam, semmi sem használt. (...) Ezt mondta. –Melyik évben volt?–24-ben kezdődött. Akkor elmentem Csáktornyára. Azt mondja, ő nem tud segíteni. Visszajöttem, s elmentem Pestre, ott három vagy négy kórházban voltam. Mindenütt. Aztán mentem Miskolcra. Az orvos azt mondta: nem tudok segíteni. Ez–azt mondja–valamilyen boszorkányság. Onnan elmentem Debrecenbe. Debrecenből Győrbe. Győrből Kassára. Nyáron pajtában aludtam. Ahogy jött a kelt a hold, úgy folyt belőlem a vér. Az arcomból és a lábaimból. Az édesapám nem ellenezte. Azt mondta–fiam, menj, hogy–azt mondja–kigyógyuljál. A fejem bedagadt, olyan volt, mint a tök. Mondom–ahogy jött a hold, úgy jött belőlem a vér. –Újholdkor?–Bólogatott. –És akkor?–Hát, már tíz éve ment. Mentem Keresztúrra. Ott volt egy ezredorvos, katonai. (...) Hozzá mentem. (...) Bementünk a mütőszobába. Ott bent szépen be volt rendezve. Szép oltár, Jézus, Mária, szentek, gyertyák gyertyatartókon. Mint a templomban. Aztán azt mondta nekem, amikor bementünk: semmit se mondjak, csak hallgassak. Ha kell, akkor ő szól, hogy álljak fel. Leültem és vártam. Kinyitott egy dobozt. Volt egy rózsafüzér. Keresztet rajzolt a kereszttel a dobozra. Volt benne egy edényke viasszal és egy porcelántányér, meg egy spirituszégő, kicsi. Meg egy fakanál. Három rózsafüzért elimádkozott. Majd meggyújtotta a spirituszégőt. Feltette rá a viaszos edényt. Arra rá. Aztán letérdelt, és három rózsafüzért elimádkozott. A tányérba vizet engedett. Keresztet vetett azzal a kanállal. –Mire? A viaszra?–A viaszra vetett keresztet. Aztán visszatérdelt és még egy

rózsafüzért elmondott. –Az oltár előtt?–Az oltár előtt. Én hallgattam és néztem. Aztán amikor befejezte az imádságot, felkelt. A viasz ezalatt felolvadt. Akkor azt mondta nekem, hogy öntsem a viaszt bele, mielőtt az utolsó rózsafüzért elmondja. Nehogy azt mondjam, hogy ő becsapott engem. Hogy ő valami cifraságot csinált. Adott egy kendőcskét, egy olyan rongyot, amivel az edényt megfogtam. Mert forró volt. Aztán öntöttem. –A vízbe?–A vízbe. Akkor még egy rózsafüzért elmondott, s ezalatt a viasz megdarmadt. Akkor fölkel. Megnézte. (...) Azt mondta: (...) Mondjam el, hogy mit látok, mi van a viaszból. Mondom, ott lovak vannak. Ott a kocsi. Ott meg én kötöm a kereket. –Lehetett látni?–Mind lehetett látni, rendesen. Mondom, ott meg egy férfi tarisznyával. Ez meg–mondom–lóg a kapun. Kampósbót volt a Maleknél. Mondom, itt meg a kápolna. Ott–mondom–a kápolnánál meg, mondom, asszony áll, söprűt tart a kezében. Akkor azt mondta. Asszongya helyes mind. Mind rendben van. (...) Az az asszony–azt mondja–a boszorkányok királynője ezen a vidéken. (...) A Szuka Gyula bácsinak az édesanyja. –Ők horvátok voltak?–Persze. –Szuka vagy Cuka?–A kápolna mellett laktak. –Hogy hívták? Milyen Gyula bácsi volt?–Vlasics György. –Meghalt az asszony?–Elmondom hogyan volt. –Igen!–Az orvos azt mondta (...) Mer maga ojan jó gyerek vuót... Asszongya. Hiét hónapon keresztül–asszongya–it szíép rendet csinýát, összetakarított mindent. (...) Segítek neked. Nem tudok mást csinálni, rák lesz. A rossebb eszi meg! Rák, ami megemésztí az asszonyt. –Rák?–Rák. Rossebbnek mondják magyarul. Rossebb. Horvátul (sic) je rak. Hát, ami máma is létezik. Amit nem tudják kigyógyítani. Ona je vmrla, kaj to naprajla. A rák megette. Ottan lakott ő Semjénházán a templomnál. –S mikor gyógyult meg?–Körülbelül harmincháromban vagy négyben. Megmondta nekem az orvos, ha ez az asszony meg fog halni, akkor én meg fogok gyógyulni. Előbb nem.

(Glogovecz József, Molnári, 1980. július 8.)

Molnáriban is volt coprnica?–Bile su i tu. Dve. Jena je vmrla. Léber Jancsi je samo enu poznal. On je od nekude išel kol polnoči. Na Đurđevo, kad su pre kapelicom plesale. Vmrla je i ona, lani. I Léber se zbesil. Utána beteg volt a Jancsi. –Mikor volt ez?–6-7 éve. –Milyen idős a Léber Jancsi?–Nincs ötven.

Molnáriban is volt boszorkány?–Volt itt is. Kettő. Az egyik meghalt. Léber Jancsi egyiket ismerte. Ő jött valahonnan éjfél körül. Szent Györgykor, amikor ezek a kápolna előtt táncoltak. Az a nő is meghalt, tavaly. A Léber megbetegedett. Utána beteg volt a Jancsi. –Mikor volt ez?–Hat-hét éve. Milyen idős a Léber Jancsi?–Nincs ötven.

(Glogovecz József, Molnári, 1980. július 8.)

Kaj je v mesecu jeden čovek. Bilo je jako mesečina, pak je bil slamu kras, pak je bil jako serdit da je jako mesec. Pak je zel slamu. Da je tel hititi v mesec, da neb tak jako sfetil. Kaj ga ne nišče videl. Ti mesec je toga čoveka pori potegel, kaj je v ruki bilo. Nutri je v mesecu čovek i z ruk mu slama visi doli.

A Holdban egy ember van. Nagy holdvilág volt, s szalmát volt lopni, és nagyon megharagudott, hogy erős a Hold. Vette a szalmát. Aztán a Holdat meg akarta dobni, hogy ne világítson olyan erősen. Hogy senki ne lássa. A Hold azt az embert fölrántott, a kezénél fogva. Ez a férfi van a Holdban, a kezéből lóg a szalma.

(Szabó Vilmosné, Molnári, 1980. július 10. – Steier Mihálynéől hallotta, aki kb. már 20 év halott volt a gyűjtés idején, s kb. 70 évesen halt meg.)

Coprnice gori na rehu su bile. Kaj su bordale vrhne, pak su delale putra. V leti. Bile su takfe, kaj su znale pocofrati. Nekaj deneju vu vino i vu hranu.

A boszorkányok a diófán voltak. Köpülték a tejszint és vaját csináltak. Nyáron. Voltak olyanok, akik tudtak rontani. Valamit tesznek a borba és az ételbe.

(Szabó Vilmosné, Molnári, 1980. július 10.)

Az igaz vót! Három ember vót a hegyen. Kettő jött, a harmadik elmaradt pisálni. A patakon vót egy bürü. Ott vót kettő rövid gatyában – feltámadáskor vót ez –. Nagyon vitatkoztak. De sikerült felugrania, mer minden áron bele akarták hajtani a vízbe. Aztán szaladt. De az egyik fölült a hátára. Nagyon nehezen jött ez az ember. Hazajött. A kapuban elkezdett kiabálni „Kati, gyere, vedd le rólam ezt a nehéz terhet!” De aztán leszállt róla. Teljesen vizes volt. Aztán hazajött, megmondta a többieknek: „Mér hagyatok el?!? Két asszony az árokba akart lökni.” Utána sokáig beteg volt. Gyógyulgatott, aztán el is vitte. Kábé négy éve halt meg. Szalai Antal volt. Kábé húsz éve történt.

(Szabó Vilmosné, Molnári, 1980. július 10.)

Markulics Ferenc mesélte, hogy ment a temetőnél és egy szépasszony kísérte. Ketten. Za nami je lepa žena. Vek do doma. Onda je išla i žena čist do vrat. Onda se on jako zbesil, i zimica ga trla, i doli opal. Tudta is, hogy ki volt az. Egy menyecske.

Kb. 20 éve történt, most – a gyűjtéskor – 45 éves a férfi.

(...) Mőgöttünk a szépasszony. Egészen hazáig. Akkor a nő is egészen az ajtóig elment. Akkor a férfi nagyon megbetegedett. A hideg rázta és összeesett.(...)

(Szabó Vilmosné, Molnári, 1980. július 10.)

Az én fiam, meg a barátja mentek a temető felé. Találtak egy asszony (sic). Fekete. Onda su ju

pričeli tezati. Ta žena pregibali i grabu se vlekla. Kaj su ju natezali simo-tamo. Ni nikaj rekla. Onda su zgleдали, kaj jesu stari Kina. Valamikor a temetőnél lakott. Megijedtek és elszaladtak. Az asszony meg eltűnt.

(...) Akkor elkezdték rángatni. Ez a nő meg hajlongott és az árok felé húzódtott. Ahogy cibálták ide-oda. Semmit sem mondott. Akkor vették észre, hogy az az öreg Kina. Valamikor a temetőnél lakott.(...)

(Szabó Vilmosné, Molnári, 1980. július 10.)

Breli su kuruzi. Jena žena i čovek su išli dimu. Pak su se sreli jenom jako lepom ženo. Ta žena je imala na glavi jako lepoga rubca. Pak njoj je cuknula doli toga rubac. I zela. I je ta žena išla za njimi. Išli su nuter k jenoj hiži, i rekla: „dej mi rupca!” Tri put je vikala. Jó sokáig volt ez. Onda ona već ni mogla trpeti, da čis saku noč dojde. Onda se išla spovedati, da ona ima jako veliku muku. Onda je pap pital, kaj je tu, kak ona dojde. Onda je pap tak rekel: tam pri nji vu dvoru mora biti sprevod. I jedan tako velik rubec. Dve žene da budu nesle toga rubca. A ona išla napre. „Ti boš stala nuter na groblje! To tam hiti, i van brneš. Papirno halja si bliči. I kaj prva pe, a tebi zgrabi za flaku, ako boš papernoj flaki, onda joj paper ostani vu ruka.” Meg is tépte neki a halott a ruháját. Halott volt ez.

Kb. 50 éve Kotorban történt.

Kukoricát szedtek. Egy nő és egy férfi mentek haza. És találkoztak egy nagyon szép asszonnyal. Annak az asszonynak a fején egy nagyon szép kendő volt. A nő lekapta a fejről azt a kendőt. Elvette. Az az asszony pedig ment utánuk. Bementek egy házba, és mondja „Add a kendőt!” Háromszor kiáltotta. Jó sokáig volt ez. Akkor a nő már nem tudta elviselni, hogy minden egyes éjjelen megjön. Akkor elment győnni, hogy neki egy nagy kínja van. Akkor a pap megkérdezte, mi van, amikor megjön? Aztán a pap azt mondta: náluk az udvarban temetést kell tartani. Legyen egy olyan nagy kendő. Két nő vigye a kendőt. Ő meg menjen előre. „Te beállsz a sírba! Dobjd azt oda be, és fordulj vissza! Papírruhába öltözzél. S amelyik elsőként jön, és elkapja a ruhát, ha papír ruhában leszel, a papír a kezében marad.” Meg is tépte neki a halott a ruháját. Halott volt ez.

Körülbelül 50 éve Kotorban történt.

(Szabó Vilmosné, Molnári, 1980. július 10.)

Az előénekes asszonynál az egyik látogató elmesélte, hogy fogták meg valami cigányok a fiát. Most a fia 24 éves, a leány 17. Már három gyerekük van. 13 évesen lett először terhes a lány. Elment valami kanizsai javasasszonyhoz, hogy megtudja, hogy mitévő legyen. Vitt két hajszálat a fiától, meg már nem is tudja, hogy inget-e vagy zsebkendőt. De

valami ruháját. Az asszony viaszt melegített, amit porcelántányérba kellett kiönteni. Közben imádkozott és neki adta, hogy ő öntse, nehogy azt gondolja, hogy ő csinálta olyanra, amilyen majd lesz. Aztán mikor kihült, megfordította, s mondta, hogy nézze meg, mit lát. Hát ott sok sörösüveg volt, meg két nagy darab kirántott. Mondta az asszony, hogy már minden késő, mert ezek tettek valamit a sörbe, meg a két nagyon szép darab rántotthúsba is volt valami. Azzal fogták meg. Hát, egybe is keltek. De csak olyan vacsora volt, nem volt lagzi. Aztán rá két hétre meg is jött a baba. A fiú anyósa meg akarta verni, tárgyalás is lesz, mert a múltkor egyszer fejbe csapta.

(Proszenyák Rémusnénál mesélték. Tótszerdahely, 1980. július 1.)

Ko je što fmrl, valami (sic) dvajseti let, je nie ništo ne verje to svetost vej se to nikaj tako prepeča, nigda se pripetilo, da je fmrl, da je dimu znal dojtí. Ako je v pekél dospel, ako je šatani bil.–Tessék most ezt magyarul is!–No! Igen. Ez történt valamikor ezelőtt harminc éve. Mer én is hallottam. Igaz, hogy nem láttam, de hallottam. Hogy meghalt és eljött haza zörögni. Persze, köllött segítség. Misére köllött volna adni. Három misére attunk is és csönd vót. ... Hát, látni nem láttam én sem, csak hallottam.

Valaki meghalt valami húsz éve, s nem hitte azokat a szent dolgokat, hogy ezek így történnek. Néha megtörtént, hogy meghalt, s hazajárt. Ha a pokolra került, ha a sátáné lett.–Tessék most ezt magyarul is!–No! Igen. Ezt történt valamikor harminc éve. Mer én is hal-

lottam. Igaz, nem láttam, de hallottam. Hogy meghalt és eljött haza zörögni. Persze, köllött segítség. Misére köllött volna adni. Három misére attunk is és csönd vót. ... Hát, látni nem láttam én sem, csak hallottam.

(Proszenyák Rémusné, Tótszerdahely, 1980. július 1.)

Ha ronda felhő érkezett, akkor harangoztak, hogy a „grabancijošt” elzavarják.

(...) *garanbonciást* (...)

(Hans Vincéné, Tótszerdahely, 1980. július 1.)

Je bila ena deklica kuraše joke po ruki. Pak ena stara žena juj e rekla naj dojde k noj zaran rano, pred nig sunce gor ide. Pak e išla k noj deklica. Stari ženi. Pak e stara žena preteгла ruke pak je potegla svoje ruke po nenje ruke. Pak je rekla „Z ništara si došlo, v ništara idi!” Pak su kureče joke prošle za tjedan ili za dva tjena. No na tršček je gori stala. Je. Na drvocepu je to bilo. ... To je bilo tridesetdevetoga ili četerdesetoga leta. Kak su rekli, kaj je ona žena coprnica bila.

Volt egy leány, szemölcssei voltak a karján. És egy idős nő azt mondta neki, hogy menjen hozzá korán reggel, mielőtt a nap felkel. És elment hozzá a leány, az idős nőhöz. Az idős nő kinyújtotta a leány karját és végighúzta a saját kezét rajta. És azt mondta: „A semmiből jöttél, a semmibe menj!” És a szemölcssei elmentek a kezéről egy vagy két hét alatt. Na, ráállt a tuskóra. Igen. A favágó helyen volt ez. Ahogy mondták, a nő boszorkány volt.

(Megyimorecz Józsefné, Tótszerdahely, 1980. július 3.)

Adatközlők

Glogovecz József: szül. 1896. szept. 19. Molnári, rk.; *Hans Vincéné Hans Mária:* szül. 1900. Tótszerdahely; *Jankovics Györgyné Andrasek Mária:* szül. 1910. Tótszerdahely; *Kobra György:* szül. 1902. Tótszerdahely, rk., a falu bognára volt; *Kovacsics Mártonné Kuzma Mária:* szül. 1904. Molnári; *Kuzma Józsefné Cafár Ibolya:* szül. 1959. Nagykanizsa; Tótszentmártonban élt, 2 éve ment férjhez Tótszerdahelyre; *Megyimorecz*

Józsefné Proszenyák Anna: szül. 1933. Tótszerdahely; *Proszenyák Mártonné Tislér Mária:* szül. 1914. Tótszerdahely; *Proszenyák Rémusné Visnyics Katalin:* ?; *Szabó Vilmosné Proszenyák Borbála:* szül. 1903. Zalaszentmihályfa, 1923-ban Molnáriba ment férjhez; *Vlasics Mártonné Horváth Anna:* szül. 1930. Molnári, 1952-ben ment férjhez Szerdahelyre.

Jegyzet

- 1 KERESCSÉNYI 1983: 369.
 2 HORVÁTH 1990.
 3 DEGRÉ 1965: 98-99.
 4 Vö.: KERESCSÉNYI 1983: 52-53. és 65-66.
 5 KERESCSÉNYI 1983: 59.
 6 KERESCSÉNYI 1983: 62.
 7 KERESCSÉNYI 1983: 62.
 8 2001. évi népszámlálás 2002: 152-153.
 9 KERESCSÉNYI 1983: 63.
 10 PÓCS 1980: 275.
 11 EPERJESSY 1998: 139.
 12 GÖNCZI 1895: 70.
 13 LUKAČ 2007: 107-150.
 14 FEJŐS 1985: 48
 15 GÖNCZI, 1914: 181.
 16 Lásd: SCHNEEWEIS 1935: 48.
 17 GRYNÆUS 1999: 189-190.
 18 PÓCS 2004: 33.
 19 ĐORĐEVIĆ 1953: 29.
 20 KNEŽEVIĆ 1960: 70-71.
 21 KESZEG 1999: 112.
 22 FRANKOVIĆ 1990: 122.
 23 MUKICSNÉ 1988: 47
 24 RÓHEIM: 1990: 90.
 25 Például: HIRTZ 1930: 243-254.; ĐORĐEVIĆ 1958: 120-131.
 26 ERDÉSZ 1984: 79.
 27 ĐORĐEVIĆ 1958: 194-202.
 28 JAGIĆ 1971: 276.
 29 GÖNCZI 1914: 175.
 30 PÓCS 1990: 597.
 31 KLANICZAY 1983: 126.
 32 SZENTKIRÁLYI 1917:1-7.
 33 FRANKOVIC 1990: 195.
 34 EPERJESSY 1998: 144.
 35 Bár Vladimir Anić horvát szótárában e kifejezés nem szerepel, Bellosztenecz azonban lejegyezte a pozoj kifejezést. ANIĆ 1998: 398-399.
 36 Vö.: PÓCS 1988: 150.
 37 GÖNCZI 1914: 172.
 38 SEEMAYER 1938: 218.
 39 ZENTAI 1975: 229.
 40 DÖMÖTÖR 1981: 85.
 41 BOŠKOVIĆ 1991: 127. és 130.
 42 PÓCS 2004: 6.
 43 KLANICZAY 1983: 116-134.

Irodalom

2002. 2001. évi népszámlálás. 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai. Bp.
- ANIĆ, Vladimir
 1998 *Rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb.
- BELLOSZTENECZ, Joannes
 é.n. *Gazophylacium ... Zagrabiae*, MDCCXL.
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja
 1990 *Predaje o vješticama i njihovim progoni u Hrvatskoj*. In: Bošković-Stulli, Maja: Pjesme, priče, fantastika. Zagreb, 1991. 124-159. – magyarul: Bošković-Stulli, Maja: Horvátországi boszorkányperek és boszorkánymondák. Ethnographia 494-513.
- DEGRÉ Alajos
 1965 *A „Sári Mária változat” újabb variánsa*. Tótszerdahelyi monda a Horvátországba történt kivándorlásról. Ethnographia 98-99.
- ĐORĐEVIĆ, Tihomir R.
 1953 *Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju*. Život i običaji 30. Belgrad.
- DÖMÖTÖR Tekla:
 1981 *A magyar nép hiedelemvilága*. Bp.
- EPERJESSY Ernő
 1998 *Kölcsönhatások vizsgálata egy magyar-horvát vegyes település hiedelemvilágának tükrében*. In: Eperjessy Ernő–Grin Igor–Krupa András: Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében. (A Duna-medence népei együttélésének tükröződése a néphagyományban.) A VI. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Békéscsaba, 1996. október 2-3-4. Békéscsaba–Debrecen, 139-148.
- ERDÉSZ Sándor
 1984 *Kigyó kultusz a magyar néphagyományban*. Studia Folkloristica et Ethnographica 12. Debrecen.
- FEJŐS Zoltán
 1985 *Hiedelemrendszer, szöveg, közösség*. (Esettanulmány Karancseszki példáján.) 1. rész. In: Néprajzi Közlemények 27. Bp.
- FRANKOVIĆ, Đuro
 1990 *Mitska bića u podravskih Hrvata*. Narodne predaje. In: Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj 9. Bp.

- GÖNCZI Ferenc
1895 *Muraköz és népe*. Bp.
- GRYNAEUS Tamás
1999 *Szépesszonyok és tudósok Dávodon*. In: Benedek Katalin–Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán*. Mentalitás-történeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára. Bp., 189-204.
- HIRTZ, M.
1930 *Zmije kućarice*. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena 27. Zagreb, 243-254.
- DORĐEVIĆ, Tihomir R.
1958 *Priroda u verovanju i predanju našega naroda*. 2. k. Beograd, 120-131.
- HORVÁTH Sándor
1990 *Szent Fiala Vasárnapocska*. A zalai horvátok népi vallásosságából. In: Horváth Pál (szerk.): *Néphit, népi vallásosság ma Magyarországon*. Vallástudományi tanulmányok 3. Bp., 77-102.
- JAGIĆ, Vatroslav
1971 *Južnoslavenske narodne priče o grabancijašu dijaku i njihovo objašnjenje*. In: Boškovoć-Stulli, Maja /priredila/: *Usmena književnost*. Izbor studija i ogleđa. Školska knjiga, Zagreb, 265-283. (Eredetije: Archiv für slavische Philologie II, 1877.)
- KERECSENYI Edit
1983 *A muramenti horvátok története és anyagi kultúrája*. In: *Zalai Gyűjtemény* 20. Zalaegerszeg, 369. (horvátul: Kerecsényi, Edit: *Povijest i materijalna kultura pomurskih Hrvata*. Bp., 1982, 389.)
- KESZEG Vilmos
1999 *Mezőségi hiedelmek*. Marosvásárhely.
- KLANICZAY Gábor
1983 *Benandante–kresnik–zduhač–táltos*. In: *Ethnographia*. 116-134.
- KNEŽEVIĆ, Srebernica
1960 *Lik zmije u narodnoj umetnosti i tradiciji Jugoslovena (sa osvrtom na isti motiv kod ostalih naroda)*. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu knj. 22-23.
- LUKAČ, Katica
2007 *Predaje Hrvata u Pomurju*. Etnografija Hrvata u Mađarskoj 12. Pečuh/Pécs, 107-150.
- MUKICSNÉ KOZÁR Mária
1988 *A szlovének életmódja a huszadik században*. Monográfiák Szombathely–Ljubljana. (Način življenja Slovencev v dvajsetem stoletju. Monografije)
- PÓCS Éva
1980 *A falu hiedelemvilágának összetevői*. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Nógrádsipek*. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórjáról. Bp., 269-358.
1988 *Sárkányok, ördögök és szövetségeseik a délszláv-magyar kapcsolatok tükrében*. In: *Folklór és tradíció VI. A III. Magyar-jugoszláv Folklór Konferencia előadásai* 2. Budapest, 1987. november 2-3. Bp., 145-170.
1990 *Néphit*. In: *Dömötör Tekla (főszerk.): Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Bp., 527-692,
2004 *Szócikkek egy mágiaenciklopédiához*. In: *Ethnographia* 1-46.
- RÓHEIM Géza
1990 *Magyar néphit és népszokások*. Bp., 1925–Szeged, 1990 Univerzum reprint.
- SCHNEEWEIS, Edmund
1935 *Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten*. Celje.
- SEEMAYER Vilmos
1938 *Ludvérc-babonák Zala és Somogy vármegyékből*. *Ethnographia* 217-218.
- SZENTKIRÁLYI István
1917 *Garabonciás-per Pécssett*. A „Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület” Értesítője. IX. kötet 1-4. füzet, 1-7.
- ZENTAI Tünde
1975 *Az ormánsági „szépesszony” helye a magyar néphitben*. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1972-1973. Pécs, 223-238.

Illés Péter

Tendenciák és hatások a délnyugat-dunántúli paraszti szőlőhegyek hagyományos (1960 előtti) tájszerkezetének fejlődésében – különös tekintettel a Vasi-Hegyhátra

Bevezető

Az apróparcellás művelésű dombvidéki szőlőhegyek a Délnyugat-Dunántúl (Dél-Vas, Zala, Nyugat-Somogy) hagyományos tájkarakterének jellegzetes elemei.¹ Kialakulásuk a 14. századtól folyamatos, kézi erőre épülő művelés, illetve a szőlőtermesztés érdekében szerveződött közösségek gazdálkodásának eredménye. A szőlőterületek középkori jogállása alapján létrejött hegybéli közösségek,² a birtokosok sokfélesége, illetve az évszázadok alatt máig tovább hagyományozódó paraszti közösségi kultúra³ olyan sajátos övezetes, mozaikos szőlőhegyi tájszerkezetet formáltak, mely átalakulva, de egészen napjainkig fennmaradt.⁴ A szőlőhegyek ilyen módon számos táj- és kultúrtörténeti, ugyanakkor társadalmi érték hordozói. Mindezek teljes körű számbavétele nem lehet feladata ennek a tanulmánynak, így például a korábbiakban már több aspektusból alaposan feldolgozott délnyugat- és dél-dunántúli paraszti szőlőhegyek hagyományos faépítkezésű, felszíni présházás pincéinek⁵ és egyéb építményeinek⁶ berendezése és használata, vagy a hegybéli gyümölcs és felhasználása,⁷ akár a szőlő- és borgazdálkodás,⁸ illetve azok hagyományos szervezeti keretei és ünnepei sem.⁹ Amire az írás mégis vállalkozik, az a vas-zalai belső periféria mentén húzódó szőlő- és gyümölcsstermő táj, elsősorban a Vasi-Hegyhát szőlőhegyeinek – kiemelten az egykori Baltavár (ma Béraltavár, Vas), Felső-Oszkó (ma Oszkó, Vas) és Petőmihályfa (Vas) – példáin keresztül azoknak a hegybéli gazdálkodással összefüggő tájtörténeti, földhasználati folyamatoknak a megvilágítása, melyek főként a 20. század első felében jelentősen alakították a Délnyugat-Dunántúl paraszti szőlőhegyeinek hagyományos arculatát.

Hegyháti szőlőhegyek földhasználata a filoxéravész (1890-es évek) megelőző időszakban

Vas és Zala megyék határán, a Rába és Zala folyók között húzódó, nagy kiterjedésű erdős fennsík, a történeti-néprajzi értelemben vett Vasi-Hegyhát a Délnyugat-Dunántúl egyik tradicionális szőlőtermő tája volt az 1890-es évek filoxéravészét megelőző időszakban.¹⁰ A kistáj 19. század közepi szőlőművelésének helye Vas vármegye földterület-gazdálkodási rendszerében az 1865-ben kiadott korai agrárstatisztika alapján vázolható.¹¹ Ennek adatai szerint a főként szántóföldekkel, erdőterületekkel, részben rétekkel és legelőkkel borított korabeli kistájon összességében jelentős, mintegy 3%-os arányt képviseltek a szőlőterületek (1. ábra).

A dél-, délkelet-vasi erdős területekbe, illetve a Vasvár és Sárvár között húzódó Farkas-erdőbe zárványszerűen ékelődő szőlőhegyek mintegy az egynegyedét tették ki Vas vármegye akkori teljes szőlőterületének, ami a történeti vármegye korabeli földművelésében mintegy 1,13%-os arányt jelentett. A Rába déli-délkeleti partján a Körmentől Sárvárig övező dombvonulathoz kötődő községek művelt területeiben kiemelkedő arányt képviseltek Egervölgy (11%), Csehimindszent (9,2%), Csehi (8,7%), Kisbér (ma Béraltavár, Vas, 7,8%), Sótöny (7,7%), Egervár (7,1%) és Petőmihályfa (6,1%), vagy akár Bejcs (ma Bejcgertyános, Vas, 5,8%) önellátást és némi piacozást biztosító szőlői. Az 1895-ben készült országos mezőgazdasági felmérés adataiban azonban ehhez képest már csak Csehi (8,3%), Egervölgy (7,4%), Hegyhátkisbér (ma Béraltavár, Vas, 6,3%), Petőmihályfa (5,2%) és Olaszka (ma Olaszfa, Vas, 4,3%) szőlői mutatkoztak a Vasi-Hegyhát térségében átlagon felülnek.¹²

<i>A kistáj települései</i>	<i>Szántóföldek</i>		<i>Rétek</i>		<i>Legelők</i>		<i>Erdők</i>		<i>Szőlők</i>		<i>Haszonvehetetlen</i>		<i>Összes terület</i>
	<i>Kat.hold</i>	<i>%</i>	<i>Kat.hold</i>	<i>%</i>	<i>Kat.hold</i>	<i>%</i>	<i>Kat.hold</i>	<i>%</i>	<i>Kat.hold</i>	<i>%</i>	<i>Kat.hold</i>	<i>%</i>	<i>Kat.hold =100%</i>
Újlak	869	24,4	673	18,9	32	0,9	1.834	51,6	39	1	106	2,9	3.553
Andrásfa	817	61,6	160	12	159	11,9	166	12,5	24	1,8	85	6,4	1.326
Beicz	227	31,6	421	58,7	27	3,7	0	0	42	5,8	0	0	717
Gyertyános	483	10,7	62	1,4	0	0	3.889	86,8	44	0,9	0	0	4.478
Baltavár	671	31	223	10,3	33	1,5	1.036	47,9	97	4,4	101	4,6	2.161
Bér kis	791	41,2	169	8,8	0	0	691	36	151	7,8	114	5,9	1.916
Csehi	816	54,8	125	8,3	353	23,7	65	4,3	130	8,7	0	0	1.489
Csehimindszent	992	32,9	282	9,3	60	2	1.284	42,6	278	9,2	113	3,7	3.009
Csipkerek	677	35,7	64	3,4	399	21	605	31,9	0	0	151	7,9	1.896
Döbörhegy	599	28,7	150	7,1	133	6,3	1.091	52,3	29	1,4	81	3,9	2.086
Döröske	301	43,9	158	23	75	10,9	103	15	26	3,8	18	2,6	685
Egervár	384	28,6	406	30,2	90	6,7	391	29,1	96	7,1	74	5,5	1.341
Egervölgy	839	58	29	2	100	6,9	268	15,5	159	11	51	3,5	1.446
Gerse	793	41,7	111	5,8	30	1,57	885	46,5	0	0	81	4,2	1.900
Karásfeld	891	50,1	221	12,4	94	5,2	527	29,6	45	2,5	107	6	1.778
Györvár	661	23,6	386	13,8	38	1,3	1.607	57,5	46	1,6	54	1,9	2.792
Halastó puszta	432	61,6	95	13,5	54	7,7	73	10,4	29	4,1	18	2,5	701
Halogy és Dorsbach	705	38,9	163	9	149	8,2	673	37,1	14	0,8	106	5,8	1.812
Hodasz hegyh.	463	30,2	96	6,2	29	1,9	903	59	9	0,6	28	1,83	1.530
Saal hegyh.	491	32,1	48	6	32	4	189	23,9	2	0,2	27	3,4	790
Kám	850	32,7	803	30,9	746	28,7	0	0	23	0,9	121	4,6	2.600
Katafa	369	42,1	157	17,9	99	11,3	166	18,94	12	1,3	83	9,5	876
Márkfa kis	217	33,8	235	36,6	5	0,8	134	20,9	24	3,7	26	4	641
Márkfa nagy	447	44,6	194	19,4	20	2	260	25,8	28	2,8	52	5,2	1.001
Dénesfa-Lakhegy	745	40,4	351	19	363	19,7	212	11,5	71	3,85	99	5,4	1.841
Széplak	1.547	44	206	5,9	6	0,2	1.614	46	0	0	136	3,9	3.509
Nádasd	1.961	31,9	532	8,6	629	10,2	287	4,6	58	0,9	161	2,6	6.149
Mizdo nagy	466	37,6	244	19,7	31	2,5	426	34,3	17	1,4	54	4,3	1.240
Tilaj	651	21,1	153	4,96	191	6,2	1.299	42,1	131	4,2	655	21,2	3.080
Nyögér	1.008	62,3	156	9,6	20	1,2	284	17,5	69	4,2	81	5	1.618
Olaszka alsó	739	35,5	218	10,5	31	1,5	903	43,4	89	4,3	102	4,9	2.082
Kozmafa	109	15,6	15	2,1	0	0	65	9,3	0	0	8	1,1	697
Oszkó alsó	475	45,5	127	12,2	6	0,5	411	39,4	0	0	24	2,3	1.043
Oszkó felső	1.291	49,4	136	5,2	0	0	1.042	39,9	77	2,9	67	2,5	2.613
Présony	1.219	61,5	238	12	2	0,1	459	23,1	21	1	43	2,1	1.982
Mihályfa-Pető	411	26	200	12,6	4	0,2	777	49,1	97	6,1	93	5,8	1.582
Mizdó sárfü	529	54,4	86	8,8	229	23,5	32	3,3	20	2	76	7,8	972
Sotony	1.094	49,4	259	11,7	95	4,3	534	24,1	170	7,7	61	2,7	2.213
Szarvaskend	696	37,4	162	8,7	148	7,9	814	43,7	15	0,8	25	1,3	1.862
Szemenye	1.134	61,1	43	2,3	86	4,6	538	29	53	2,8	128	6,9	1.854
Telekes alsó felső	921	53,4	221	12,8	171	9,9	353	20,5	52	3	117	6,8	1.723
Boldogasszonyfa	1.018	44,8	189	8,3	43	1,9	860	37,8	72	3,1	91	4	2.273
Vasvár	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Sz. Mihályfa	369	20,4	61	3,4	6	0,3	1.261	75,3	0	0	66	3,6	1.806
Zsidóföld	426	24,6	909	52,5	12	0,7	122	7	21	1,2	223	12,9	1.729
Összesen:	31.597	38	9.937	12	4.830	6	29.133	36	2.380	3	3.907	5	81.784
<i>Vas vármegye</i>	<i>395.493¹⁹⁴</i>	<i>42,5</i>	<i>110.414²⁰⁷</i>	<i>11,8</i>	<i>84.233²¹²</i>	<i>9</i>	<i>287.936⁶⁸⁶</i>	<i>30,9</i>	<i>10.505⁵⁸⁰</i>	<i>1,13</i>	<i>36.957⁸⁵³</i>	<i>3,9</i>	<i>929.571¹⁵⁵</i>

1. ábra Földhasználat területi megoszlása a Vasi-Hegyhát vidékén az 1864. évi statisztikai adatok alapján

A dualizmuskori szőlőművelésről a Keleti Károly-féle, 1875-ben kiadott szőlészeti statisztika¹³ kínál egyszerű összegző adatokat. Az 1860 és 1873 közötti időszakra vonatkozó felmérés a magyarországi szőlőbirtokos településeket a szőlőbirtokosok száma, a terület nagysága és az 1873-ban termelt bor mennyisége szerint, járásokként dokumentálta (2. ábra).¹⁴

A korabeli Hegyhát és Farkas-erdő vidékén Hegyhátszentpéter, Cspikerek és Mikosszéplak kivételével minden mai település szerepel az összeírásban. Ez az elterjedtség már önmagában is mindenképpen a szőlőhegyek térségi jelentőségére utal a falusi lakosság hagyományos gazdálkodásában. Ezekben az időkben a történeti Vas vármegye egyébként is a Nyugat- és Közép-Dunántúl legtöbb szőlőtermelő községével bíró régiója volt (3. ábra).¹⁵ A szőlőműveléssel és a hozzá elválaszthatatlanul kapcsolódó borászattal feltűnően szívesen foglalkozó vasi népességen belül a Vasi-Hegyhát vidékéhez kötődött a történeti megye hegybirtokosainak 21%-a, a szőlőművelő települések mintegy 13%-án.

A délnyugat-dunántúli paraszti szőlőhegyek kialakult tájszerkezetét nagyban befolyásolta azok elhelyezkedése a dombvidéki tájban, illetve az egykori jobbágy-paraszti gazdálkodásban betöltött funkciójuk.¹⁶ A többnyire településektől távoli, gypéval elkerített, izolált területek hasznosításában általánosan megkülönböztethető a domboldali és a dombháti forma.¹⁷ A domboldalra épített szőlőhegyek esetében a dombtetőn eltérő hasznosítási forma, főként erdő található.¹⁸ Erre példa a 19. század közepén Felső-Oszkó határában lévő, harmonikusan egységes tájszerkezetű Ebtulok szőlőhegye is (1. kép). A domboldali és dombháti formák területhasználatában azonban megfigyelhető a helyi felszíni, éghajlatbeli adottságokhoz szervesen idomuló övezetes tagozódás.¹⁹ A dombháti forma szalagtelkeinek a helyi körülményekhez igazodó ilyen birtokhasznosítását mutatja a petőmihályfai Öreg-hegyről készített, szintén a 19. század közepén keltezett kataszteri térkép (2. kép). Az összeírások szerint a paraszti szőlőhegyeket ekkor a szőlőterületek mellett kaszálókként is hasznosított gyümölcsösök, illetve szántók, legelők, önálló kisebb kaszálórétek és helyenként zöldségesek tarkították. A hegybirtokosok szalagtelkein ez a sokféle terület-hasznosítás mozaikos tájszerkezetet is eredményezhetett. Ennek részekén a szőlőhegyek beépítési szerkezetében az egyébként zalai minták alapján önálló típusokként tételezett szabályos úthálózatot követő, utcás elrendezésre emlékeztető építkezési forma és a szórt jelleg akár együttesen is jelentkezhetett,²⁰ mint azt a baltavári Felső-hegy példája is megmutatja (3-4. kép).

A község neve	A községben lévő szőlőbirtokosok száma 1873-ban	A szőlő területi nagysága		1873-ban termelt bor		
		1600-öles hold	-öl	fehér	vörös	siller
Andrásfa	64	24	769	30	–	70
Baltavár	60	69	1,224	480	–	120
Beicz	131	20	1,546	–	75	–
Gyertyános	78	27	43	–	150	–
Boldogasszonfa	82	71	1,364	200	–	150
Csehi	111	142	12	200	–	400
Csehi-Mindszent	152	191	320	260	–	490
Daraboshegy	50	30	–	100	–	333
Döbörhegy	49	14	593	6	6	–
Döröske	50	20	411	50	–	300
Egervár	138	96	857	300	–	200
Egervölgye	170	212	–	–	–	720
Felső-Oszkó	172	76	1,29	–	–	862
Gösfá	75	67	301	200	–	100
Győrvár	68	46	11	200	–	60
Halastó	30	10	–	24	–	34
Hadász	46	12	322	25	–	–
Saal	6	2	800	7	–	–
Hosszú-Peresztég	264	219	160	150	–	1
Kám	60	98	–	–	–	134
Katafa	50	14	1,266	50	–	–
Karátföld	86	43	1,566	100	–	80
Kisbér	143	150	1,2	150	–	450
Kozmafá	36	22	1,433	–	–	108
Lakhegy	90	50	–	120	60	–
Nádasd	196	58	990	76	20	54
Nagy-Mákfa	31	26	550	–	–	198
Nagy-Mizdó	34	16	–	50	–	100
Nagytilaj	35	130	666	150	–	50
Nyögér	44	27	1,274	300	–	75
Olaszka	37	95	372	–	–	887
Pácson	50	20	1,168	–	–	157
Pető-Mihályfa	147	97	965	300	–	100
Sárfi-Mizdó	41	20	946	30	–	30
Sótony	80	79	622	56	–	103
Szarvaskend	60	20	–	100	–	348
Szemenye	55	92	–	–	–	300
Szent-Mihályfalva	133	43	238	–	–	281
Telekes	79	57	991	100	–	100
Ujlak	105	38	1,014	–	–	358
Vasvár	35	14	1,26	–	–	84
Zsidóföld	91	35	309	–	–	434
Összesen:	3.514	2.599	63,6	3814 =207.329 liter	311 =207.329 liter	8271 =207.329 liter

2. ábra Szőlőbirtokosok és a termelt bormennyiség a Vasi-Hegyhát vidékén az 1860-1873. évi összeírás alapján

Megye	A szőlőtermelő	
	községek	birtokosok
	száma	
Győr	34	5,663
Moson	20	3,531
Sopron	109	15,673
Vas	328	16,315
Veszprém	88	11,825
Zala	306	42,805

3. ábra Szőlőtermelő községek és birtokosok száma a Nyugat- és Közép-Dunántúlon az 1860-1873. évi összeírás alapján

A filoxéravészt megelőző időszak egyes szőlőhegyeinek vegyes földhasználata, annak belső arányai szintén az 1850-es években készített I. kataszteri felmérés térképei és jegyzőkönyvei alapján rekonstruálható. A mintaként kiválasztott Baltavár (4. ábra), Felső-Oszkó (5. ábra) és Petőmihályfa (6. ábra) hegyeire vonatkozó összesített adatok szerint a szőlővel beültetett parcellák csak Felső-Oszkó esetében mutattak a teljes terület felénél nagyobb (58,9%) nagyságrendet. A szőlő mellett a gyümölcsös kaszálók dominanciájára jellemző, hogy Baltavár két szőlőhegyén összességében több mint másfélszer több területet foglaltak a gyümölcsösök a szőlőnél. Harmadsorban, a kistájon ugyancsak feltűnő a 19. század közepi szőlőhegyi szántók magas aránya. Persze a hegybéli területek használata az egyes szőlőhegyeken különféle belső arányok mentén alakultak. Így például míg a petőmihályfai Öreg-hegyen a szőlők (41,5%) és gyümölcsösök (42,2%) közel egyforma, majd fele-fele területet foglaltak, addig az Új-hegyen a szőlőterületek (57,6%) mellett harmad-harmad akkora területeken a gyümölcsösök (17%) és a szántók (17,1%) voltak közel azonos arányban. A baltavári Alsó- és Felső-hegyen a hegybéli szántók (27,8% és 30,5%) szintén igen hangsúlyos hagyományos tájalalkotó tényezőnek mutatkoztak, melyek aránya jóformán megegyezett a szőlőkével (28,5% és 31,3%). A Felső-hegyen a szántók még a gyümölcsösök (26,5%) területét is felülmúlták. Ettől eltérően javarészt szőlőterületekkel (60,9%) bíró szőlőhegynek számított a Felső-oszkói Ebtulok, de természetesen itt is a további, főként gyümölcsös kaszálóként (37%) hasznosított parcellák mellett. A hegybéli legelők aránya a petőmihályfai Új-hegyen érte el a három település közül a legmagasabb (8,4%) mértéket. Gyümölcsfák nélkül hasznosított jelentős kaszálóterületek (8,8%) a legelőkhez hasonlóan pedig csak a baltavári felső-hegyen voltak.

Művelt terület	Alsó-hegy			Felső-hegy			Összesen		
	kat. hold	-öl	%	kat. hold	-öl	%	kat. hold	-öl	%
Szőlő	37	44	28,5	34	128	31,3	71	172	25,7
Gyümölcsös	48	209	37	28	1333	26,5	76	1542	41,3
Szántó	36	211	27,8	33	311	30,5	69	522	25
Legelő	3	903	2,7	3	91	2,8	6	994	2,6
Kaszáló	5	361	4	9	981	8,8	14	1342	5,3
Zöldéses	–	–	0	–	–	0	–	–	0
Összterület:	130	128	100	108	1244	100	238	1372	100

4. ábra A baltavári szőlőhegy földhasználata 1857-ben

Művelt terület	Ebtulok			Csillag-hegy			Összesen		
	kat. hold	-öl	%	kat. hold	-öl	%	kat. hold	-öl	%
Szőlő	46	228	60,9	21	1152	55	67	1380	58,9
Gyümölcsös	28	34	37	7	225	18	35	259	30,5
Szántó	–	–	0	8	1543	22,7	8	1543	7,8
Legelő	1	778	2	1	1127	4,3	3	305	2,7
Kaszáló	–	151	0,1	–	–	0	–	151	0,1
Zöldéses	–	–	0	–	–	0	–	–	0
Összterület:	75	1191	100	39	847	100	115	438	100

5. ábra A felső-oszkói szőlőhegy földhasználata 1857-ben

Művelt terület	Öreg-hegy			Új-hegy			Összesen		
	kat. hold	-öl	%	kat. hold	-öl	%	kat. hold	-öl	%
Szőlő	58	531	41,5	28	870	57,6	86	1401	45,5
Gyümölcsös	59	1008	42,2	8	936	17	68	344	35,7
Szántó	15	352	10,8	8	1007	17,1	23	1359	12,5
Legelő	5	352	3,7	4	405	8,4	9	757	5
Kaszáló	2	75	1,4	–	276	0,3	2	351	1
Zöldéses	–	347	0,1	–	237	0,3	–	584	0,2
Összterület:	140	1065	100	50	531	100	190	1596	100

6. ábra. A petőmihályfai szőlőhegy földhasználata 1858-ban

A gyümölcsstermesztés fellendülése és térségi hatásai a 20. század első felében

A 20. század elején a Délnyugat-Dunántúl (Vas és főként Zala) mezőgazdaságában továbbra is fontos szerepet játszott a szőlészet és a hozzá kapcsolódó borászat.²¹ Azonban az elkövetkező évtizedekben, miként az ország borvidékein általában, a délkelet-vasi, dombvidéki, hegyhádi szőlőhegyek tájszerkezetében is jelentős átalakulások mentek végbe – elsősorban külső hatások eredményeként. A folyamatokban lényegi, meghatározó szerepet játszott a már említett, az 1880-as évektől országszerte terjedő filoxéravész, melynek eredményeként hazánk szőlőterülete rohamosan csökkent. 1898-ban a történelmi Magyarország szőlőtermelő településeinek már több mint felében, 2863 helységben volt megállapítható a kártevő jelenléte, mialatt a tönkrement és fertőzött szőlők nagysága elérte a 380.000-400.000 kh-t.²² A délkelet-vasi Vasvár környéki járásban legelőször 1891. szeptember 30-án, a győrvári szőlőkben észlelték a gyökértetűt.²³ Terjeszkedéséről annyit tudható, hogy 1899-ben a földművelésügyi miniszter a vasvári járásba tartozó Egervár (ma Zala), Déneslak (ma Zala), Lakhegy (ma Zala), Gősfá (ma Zala) és Boldogasszonyfa (ma Vasboldogasszony, Zala) községek szőlőiben tapasztalt filoxéra miatt rendelt el zárlatot.²⁴ Még ugyanebben az évben Nagytilaj (Vas),²⁵ illetve Baltavár (ma Béraltavár, Vas), Csehi (Vas), Csehimindszent (Vas), Csipkerek (Vas), Kispér (ma Béraltavár, Vas) községekben tette ugyanezt a vasvári főszolgabíró.²⁶

A filoxéra a piacorientált, minőségi szőlőtermesztés kialakulásának az esélyét sem hagyta meg a térségben, egyúttal a hegybéli gazdálkodás újragondolására készítette a helyi földbirtokos népet. Az egyik megoldás lehetett a hajdani szőlők – a hegyhádi Szarvaskenden például *tótszőlő*, *kadarka*, *burgondi*²⁷ – helyén az újratelepítés, vagyis a kártevőnek ellenálló oltványok, illetve az amerikai eredetű direkttermők ültetése. A Vasi-Hegyháton az 1935. évi statisztika alapján tett korábbi számítások szerint az értékesebb oltványszőlőkben okozott kár következményeként az összes szőlőterület 63%-a már direkttermő volt, ami főleg Otelló, Fehér- és Piros-Delaware, Izabella és Noha fajtákból állt.²⁸ Az egészségre meglehetősen káros bort adó, viszont igénytelen és nagy hozamú direkttermő szőlők elterjedése amúgy is leginkább a Dunántúlra koncentrálódott, országos áttekintésben főként a Bársonyos, a Dunakanyar, Zala, Somogy, Dárva-mente, az Őrség, Heves és Hajdú-Bihar borvidékein jelent meg.²⁹ A dombvidéki kisparscellás művelésű, sok esetben paraszti vegyes gazdálkodást biztosító szőlőterületek táji jelentősége ezzel együtt is

megmaradt a 20. század első felében a Délnyugat-Dunántúlon,³⁰ ami kiegészült a szőlőhegyi gazdálkodás további átalakulásával. Utóbbi hátterét az adta, hogy a korábban jellegzetes helyi szőlőfajták eltűnésével párhuzamosan a filoxéra hatására kipusztult szőlők helyét nem csak az ellenálló fajták meghonosításával, hanem akárcsak a Dunántúlon sok helyütt,³¹ a táji adottságoknak megfelelően a hegybirtokosok további gyümölcsösök telepítésével igyekeztek hasznosítani.³²

Ezzel párhuzamosan Vas vármegye gyümölcsstermesztésének emelkedése az önellátás igényén túl részben a regionális városi piacok fejlődésével is összefüggésben állt. Míg a 19. század közepén csak a távoli Szombathely mutatkozott jelentősebb helynek, a század végére, a 20. század elejére a kereskedelmi élet városias központjaivá alakult a kelet-vasi térségben Cell és Dömölk egyesítésével Celldömölk (1907), akárcsak a nyugati Felsőőr (ma Oberwart, Burgenland), vagy a dél-vasi vidéken Körmend.³³ Az 1920-30-as évekre Szombathelyen kívül már nyolc piacörzet működött a mai Vas megye területén. Az említettekén túl a nyugat-vasi Kőszeg, a dél-soproni Csepreg, a Rába felső vasi szakaszán Sárvár, a kelet-vasi Jánosháza, Dél-Vasban pedig Vasvár és Szentgotthárd fejlődtek újabb jelentős kereskedelmi gócpontokká a falusi népesség számára. A megye délkeleti peremterületén, a Vasi-Hegyháton és környékén élők ugyanakkor jelentős mértékben látogatták nem csak Vasvár és Körmend, de a közeli Zala megyei Zalaszentgrót és a távolabbi Zalaegerszeg piacait is.³⁴

A második világháborút megelőző időszak magyar mezőgazdaságának egyébként is a leginkább támogatott és fejlődő területe a belterjes gyümölcsstermesztés volt.³⁵ Mindez egyfajta új „kertészeti honfoglalás” jegyében történt, mely főként a házikertekben vagy kisüzemi gyümölcsösökben történő termelésen alapult.³⁶ A kistáj szőlőhegyeinek gyümölcsös területként való hasznosításában az országos tendenciák mellett egy újabb, globális hatás is közrejátszott az első világháborút (1914-18) követően. Az 1920-as évek elején ugyanis a Vas megyei Hegyhát sem bújhatott ki a könyörtelen gazdasági válság hatásai alól. A hagyományosan főként mezőgazdaságból élő hegyhádi népesség megélhetési forrása más foglalkozási ágak, elsősorban az ipar hiányában, továbbra is a mezőgazdasági termelés maradt (7. ábra).³⁷ A főleg gabona- és állati termékértékesítési nehézségek kompenzációjaként a kistáj népessége a kiütkeresés esélyeit a táji, ökológiai adottságok mentén a könnyebben áruba bocsátható és az önellátást is jobban szolgáló gyümölcsök termesztésében látta. Ennek a folyamatnak váltak szerves részeseivé az új gazdálkodási, családfenntartási stratégiák mentén hasznosított szőlőhegyek.

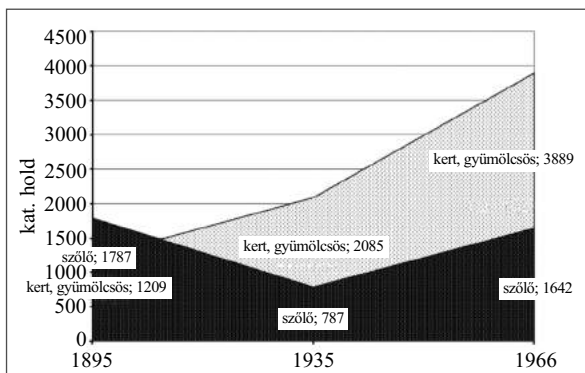
	1900			1920		
	Összes népesség	Östermelés	Agrár-Hányados	Összes népesség	Östermelés	Agrár-Hányados
Hegy-hát	26.366	22.173	84,1	29.839	24.875	83,4
Vas megye	418.905	291.790	69,7	267.810	164.856	61,6

7. ábra Agrárnépesség aránya a Vasi-Hegyháton 1900-1920 között

A szőlő mellett a gyümölcsstermesztésnek köszönhetően a szőlőhegyek a hegyháti községek 20. század első felében volt paraszti, de még a Kádár-kor utóparaszti földhasználatának is fontos területei maradtak. A századforduló tájékán az 1895. évi és a két világháború között az 1935. évi, illetve a már szocialista mezőgazdaság idején készült 1966. évi agrárstatisztikák alapján úgy tűnik, hogy a művelési ágak közötti egymáshoz viszonyított arányok az 1960-as évekig bizonyos eltérésekkel, de nagy körvonalakban mindvégig fennálltak a kistájon (8. ábra).³⁸ Az 1890-es évek filoxeravészétől terhes idejétől a Kádár-kor szocialista mezőgazdaságának bevezetéséig tartó jó hetven év alatt a földhasználatban feltűnően tendenciózus maradt a kertek és gyümölcsösök folyamatos növekedése, főleg a jelentősen ingadozó területnagyságú szőlőkkel összehasonlítva. 1966-ban a kistájon a gyümölcsösök már több mint kétszeresét tették ki a szőlőknek (9. ábra).³⁹

Év	Földművelés területe (kat. hold)						
	Szántó	Kert, gyümölcsös	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Mezőgazdasági terület
1895	39.525	1.209	1.787	8.380	5.870	28.118	56.771
1935	46.902	2.085	787	9.840	3.064	22.026	62.678
1966	40.352	3.889	1.642	7.430	2.853	25.731	56.166

8. ábra A Vasi-Hegyhát földhasználata az 1895-1935-1966. évi statisztikák alapján

9. ábra Kertek, gyümölcsösök és szőlők területváltozásai a Vasi-Hegyháton az 1895-1935-1966. évi statisztikák alapján

A 19. század végén a gyümölcsstermesztéshez kötődően mind a szilva-, mind az almatermesztés kapcsán a Vasvári járás térségének a Hegyhát déli fekvésű, Zalához közel eső területei mutatkoztak jelentősnek.⁴⁰ Sőt, a kistáj dombjainak kedvező klimatikus viszonyokat bíró, déli lejtői a cseresznye és meggy, de az őszibarack termesztésében is előnyösnek mondhatóak voltak.⁴¹ Nem mellékes, hogy a Vasi-Hegyhát egyben a Dunántúl hagyományos gesztenyes vidékei közé is tartozott.⁴² 1895 és 1935 között aztán jelentős szerkezetváltozás játszódott le magában a Vasi-Hegyhát gyümölcsstermesztésében is.⁴³ A statisztikai adatok szerint miközben a kistáj gyümölcsfaállománya 12%-kal növekedett és az értékesebb gyümölcsöt termő fák száma is nőtt, az almafák száma szinte megduplázódott, 93%-kal emelkedett. Sőt, az alma aránya a gyümölcsfákon belül is 19%-ról 32%-ra nőtt. Az értékesebb gyümölcsnek közül jelentősnek bizonyult a körtefák 40%-os, a cseresznyefáknak pedig 57%-os szaporulata. A meggy és őszibarackfák állománya viszont 41%-kal és 16%-kal csökkent, miközben az értékes gyümölcsöt termő, viszont igénytelenebb szilvafák száma is átmenetileg visszaesett, még ha az almafák mellett túlsúlyuk így is igen jelentős maradt. A Vasvári járás 1932-ben felvett gyümölcskataszterében a községek szilvafáinak túlnyomó száma ugyanezt a tendenciát erősíti meg, akárcsak az almafák esetében (10. ábra).⁴⁴ A gyümölcsnek (alma, körte, cseresznye, meggy, szilva, dió) részletezése alapján a Vasi-Hegyhát vidékén a legtöbb gyümölcsfa Vasváron volt, ugyanakkor itt is jól látszik, hogy a járásban a Rábától délre eső, Zalához közeli dombsági területekhez kötődtek a legnagyobb gyümölcsfaállományok. Szilvatermesztésben a legkiemelkedőbb települések ekkor Karátföld (ma Gersekarát, Vas), Csipkerek (Vas), Déneslak (ma Zala), Egervár (ma Zala), Felső-Oszkó (ma Oszkó, Vas) és Hegyhát-kisbér (ma Bérbaltavár, Vas) voltak. Akárcsak az almafák számát tekintve, ide véve még Telekes (Vas) és Kám (Vas) faállományát is. A számadatok szerint a cseresznye- és meggytermesztés, illetve a dió esetében Csehivel kiegészülve ugyancsak ezek a falvak alkotta belső hegyháti térség emelhető ki.

A gyümölcsstermesztésben lezajló átalakulás, az értékesebb gyümölcsök termesztése, a házi szükségleteken túlmutató piaci igények kielégítése egyébiránt nagyobb szakértelmet is kívánt. Ennek hiányát felröva a Vasvári Újságban az alábbi ostorozó kijelentéseket fogalmazta meg a járás gazdasági felügyelője még 1938-ban:

„A Hegyhátnak éghajlati, domborzati és talajviszonyainál fogva két kiváló adottsága van. Az egyik az állattenyésztés, a másik a gyümölcsstermelés. A vidék szállítja hosszú évek óta a jobbnál jobb borjút, növen-

Község	Alma			Körte			Cseresznye-Meggy			Szilva			Dió		
	termő	nem termő	össz.	termő	nem termő	össz.	termő	nem termő	össz.	termő	nem termő	össz.	termő	nem termő	össz.
Vasvár	3.509	3.447	6.956	2.706	948	3.654	2.070	1.292	3.362	6.768	3.282	10.050	916	511	1.427
Rábahídvég	595	233	828	247	198	445	98	125	324	824	193	1.017	101	149	250
Kisமாகა	617	285	902	197	59	256	98	56	154	412	131	573	53	37	90
Nagyமாகა	296	249	545	143	79	222	83	39	122	318	99	417	37	58	95
Baltavár	1.058	791	1.849	586	259	845	343	83	426	1.277	241	1.518	81	314	395
Hegyhátsírbér	1.801	1.855	3.656	974	544	1.518	553	201	754	4.426	1.932	6.358	270	473	743
Mikosszéplak	943	549	1.492	282	380	662	4	28	32	444	543	987	119	606	625
Nagytilaj	1.436	749	2.185	541	162	703	246	58	304	1.999	360	2.359	112	239	351
Csehimindszent	1.045	897	1.942	609	294	903	722	266	988	2.723	412	3.135	104	128	232
Csehi	316	1.064	1.380	1.915	129	2.044	825	442	1.267	3.811	748	4.559	617	213	830
Csipkerek	832	890	1.722	897	214	1.111	611	218	829	5.235	1.732	6.967	225	341	566
Egervár	1.971	2.310	4.781	948	203	1.154	785	296	1.081	5.159	4.696	6.855	296	730	1026
Déneslak	2.774	2.401	5.175	1.677	675	2.352	752	339	1.091	5.840	1.044	6.884	292	638	930
Gósa	1524	437	1.961	589	165	754	259	214	473	3.702	126	3.828	4	305	309
Vasboldogasszony	706	950	1.656	416	513	929	194	246	440	1.349	716	2.065	351	21	562
Alsószék	464	333	797	232	140	372	66	62	128	998	572	1.570	66	56	122
Felsőszék	4.312	2.622	6.934	1.021	556	1.577	1.036	151	1.187	4.652	2.189	6.841	351	318	669
Gerse	828	471	1.299	271	182	453	183	132	315	2.257	1.198	3.455	77	176	253
Karátöld	3.115	659	3.774	1.318	280	1.598	1.320	320	1.640	6.113	1.153	7.266	517	317	834
Sárfimizdó	188	194	382	96	76	172	80	66	146	242	216	458	67	84	151
Telekes	2.224	2.806	5.030	531	360	891	292	125	417	3.099	980	4.079	146	293	439
Győrvar	586	302	888	276	223	433	114	168	282	617	451	1.068	113	127	240
Andrásfá	722	669	1.391	311	148	459	202	282	484	2.101	1.039	3.140	304	129	433
Hegyhátszentpéter	385	510	895	276	223	499	64	95	159	480	280	760	99	87	186
Petőmihályfa	532	299	831	262	176	438	41	89	130	679	462	1.141	-	-	-
Kám	2.026	1.713	3.739	962	622	1.584	821	466	1.287	3.721	1.418	5.139	519	203	722
Alsóújlak	375	68	443	371	79	450	124	74	193	788	128	916	-	-	-
Egervölgy	554	309	863	276	171	447	106	83	189	1.122	673	1.795	-	-	-
Szemenye	605	397	1.002	432	312	744	240	188	428	1.139	932	2.071	-	-	-
Olaszka	589	179	768	415	124	539	197	134	331	896	156	1.052	108	35	143
Kozmafa	23	13	36	19	4	23	7	1	8	56	33	89	8	2	10
Pácsony	1.819	308	2.127	741	119	860	637	115	752	1.217	141	1.358	197	31	228
Rábamolnári	206	388	594	96	72	168	69	36	105	169	107	276	26	38	64
Püspöktamási	383	327	710	306	134	440	124	122	246	1.156	832	1.988	90	71	161
Rum	468	204	672	284	118	402	199	131	330	441	277	718	103	95	198
Gutaháza	185	191	376	103	57	160	57	59	116	1.094	391	1.485	53	31	84
Rábatötös	158	156	314	83	69	152	59	94	153	534	371	905	14	30	44
Zsemnye	225	258	483	62	68	130	86	72	158	195	186	381	27	38	65
Sorokikisfalud	335	78	413	137	216	353	103	36	139	1.213	652	1.865	64	38	102
Gyánógergye	513	178	691	203	44	247	168	49	217	532	235	787	61	27	88
Nemeskölta	469	538	1.007	247	275	522	57	33	90	798	421	1.219	-	-	-
Sorkikápolna	131	46	177	130	29	159	82	12	94	823	123	946	-	-	-
Sorokpolány	79	55	134	86	9	95	-	12	12	427	79	506	26	-	26
Sorkitőfalud	79	34	113	42	10	52	5	8	13	114	16	130	-	-	-
Összesen:	42.320	32.023	74.343	22.537	9773	32.310	14.474	7.141	21.615	82.836	29.321	112.157	6614	7079	13.693

10. ábra Vasvári járás 1932. évi gyümölcskatasztere

dékmarhát, tenyészvikát és teheneket a környező vásárokra, de még a szombathelyi és országos tenyészkiállításokra is eljutnak. Sajnos más a helyzet a gyümölcsstermeléssel. Itt nincs ősi örökölt faszeretet, itt nincs gondosság és itt a legkevesebb a szakértelem. A Hegyhát szülőanyja a gyümölcsnek, de ebben a tekintetben Ázsia van nálunk. Mert mi a helyzet ma? A gazda hallva, látva és tapasztalva azt, hogy gyümölcsstermelés nemzeti érdek, a gyümölcsöt drága pénzért lehet értékesíteni, gondol egyet és ő is ültet gyümölcsfát jól-rosszul. Inkább rosszul mint jól! És itt a bajok kezdete, aminek orvoslását 1938. évben tervezzük. A hegyháti gazdák 95 %-a nem tud gyümölcsöt termelni, pedig minden egyéb kellék adva van neki.”⁴⁵

Még 1938-ban a Gyümölcsstermelők Vasvári Körzeti Egyesülete is megalakult a nagyobb szakértelmet kívánó értékesebb gyümölcsök,⁴⁶ az intenzív piacra termelés elterjesztése céljával, mely magába tömörítette a járás valamennyi őstermelőjét. Ennek eredményeképpen 1941-ben Vasváron gyümölcsválogató és -csomagoló létesült, illetve 1942-ben egy aszalóüzem is működésbe lépett.⁴⁷ A gyümölcsstermelők egyesülete mellett a fejlesztések érdekében a Felsődunántúli Mezőgazdasági Kamara és a Kertészeti Felügyelőség szervezett szakmai tanfolyamokat, bemutatókat, faiskolát létesített, biztosította a feldolgozó és értékesítési lehetőségeket.⁴⁸ A megyében a két világháború közötti időben a gyümölcskultúra kiteljesedéséhez igyekezett hozzájárulni az 1936-ban megalakult Gyümölcsstermelők Vasvármegyei Tag-egyesülete is, mely a növényvédelem népszerűsítésével, általánossá és olcsóbbá tételével, illetve a termelési, értékesítési és feldolgozó szövetkezetek felállításával, ugyanakkor a fogyasztókkal és kereskedőkkel való kapcsolatok megteremtésével kívánta a gyümölcsstermesztést fejleszteni.⁴⁹ Az őstermelők összefogására, szakmai támogatására és védelmezése céljából működött szintén az 1842-ben alapított Gazdasági Egylet is, ami 1875-től a Vas Megyei Gazdasági Egyesület nevet viselte. Alapszabályát 1875-ben és 1931-ben módosították, egészen 1949-ig folyamatosan tevékenykedett, amikor is a belügyminiszter az 543.177/1949. sz. rendeletével feloszlatta.⁵⁰ Az egyesület raktárt is működtetett Szombathelyen, ahol például az 1890-es években a szőlőragya (*Peronospora viticola*) elleni védekezésül kékgálicot és kettős porlasztóval ellátott vörösréz permetezőgépeket is árusítottak.⁵¹ A szőlő- és gyümölcsstermelőket együttesen támogatni kívánó, 1940-ben megalakult Vas- és Sopronvármegyei Hegyközségi Tanács a hegybirtokosok segítésére különféle akciók (pl. védekező anyag, gyümölcsfa- és szőlőoltvány, műtrágya, hordóabroncs, permetezőgép és fatisztító eszközök stb.) szervezését bonyolította.⁵² 1942-ben még szőlő-

oltványtelep és gyümölcsfaiskola felállítását is tervezték azért, hogy a termelők kedvezményes áron jussanak megbízható szőlő- és gyümölcsfaoltványokhoz.⁵³ Ugyanis a vasi gazdák közül sokan rendszerint az Alföldről és Gyöngyös környékéről szereztek be szükségleteiket, ami a nagy távolság miatt egyrészt megdrágította a beszerzést, másrészt az alföldi homoktalajról hozott csemeték nem mindig bírták a nyugatdunántúli hűvös talajt.⁵⁴ A hegyközségi tanács Szombathelyen már közel járt a saját szőlőoltványtelep és gyümölcsfaiskola megvalósításához, de a második világháború megakadályozta annak kivitelezését.⁵⁵

Paraszi szőlőhegyek földhasználata a két világháború között – mikroelemzés (1929)

A Vasi-Hegyháton a filoxeravész után, de már a két világháború között működő szőlőhegyek tulajdonosi és művelési állapota az 1929-ben összeírt szőlőbirtokosok adatai alapján vázolható.⁵⁶ A külső hatások eredőjeként a kistáj kisparcellás művelésű szőlőhegyeinek földhasználatában bekövetkezett változásokat mikrotérsgyi szinten három község, a már említett Baltavár, Felső-Oszkó és Petőmihályfa szőlőhegyeinek példái karakteresen megmutatják.

A 19. század közepétől a két világháború közötti időszakra a baltavári hegyek birtokosainak száma 176-ról 139-re csökkent, akik hagyományosan a falu és a környező települések, elsősorban Mikosszéplak (Vas) lakóiból tevődtek össze. Mellettük 1857-ben még Nagytalajon (Vas) és Mindszenten (ma Csehimindszent, Vas) kívül a szomszédos zalai peremtérség falvai közül Türrjéről (Zala), Salomvárról (Zala), Végedről (ma Zalavég, Zala) jártak ide művelni a szőlőhegyi parcellákat. Ugyan 1929-ben ezek a települések már nem szerepeltek a hegybirtokosok lakóhelyének összeírásában, egyes tulajdonosok azonban már néhány olyan magyarországi nagyvároshoz kötődtek, mint Budapest, Győr vagy Nagykanizsa, vélhetően a kor társadalmi mobilizációja, illetve a házassági kapcsolatok hatására (11. ábra). Felső-Oszkó szőlőhegyei esetében a hegybirtokosok számának egyharmadnyi, vagyis 194-ről 136-ra történő visszaesésével együtt, térkapcsolati értelemben szinte kizárólagosan lokálisra szűkülő szőlőkultúra alakult ki (12. ábra). Ennek értelmében a Felső- és Alsó-Oszkóhoz kötődő birtokosokon túl 1857-ben még volt itt néhány hegybirtokos a távolabbi Szombathelyről (Vas) és Lipártól (ma Vasszécsegy, Vas), mások a környező Csehiből (Vas), Újlakról (ma Alsóújlak Vas) és Péterfáról (ma Hegyhátszenpéter, Vas) érkeztek. A három falu szőlőhegyeinek viszonylatában mindkét – jelen esetben az 1858-as és 1929-es – időmetszetekben a petőmihályfai hegyek rendelkeztek a legszélesebb

Tulajdonos lakóhelye	Parcellák száma			
	1	2	3	Végösszeg
Baltavár (Vas)	82	25	5	112
Budapest	2			2
Győr (Győr-Moson)	2			2
Hegyhátskibér (Vas)	9	1		10
Mikosszéplak (Vas)	10			10
Nagykanizsa (Zala)	1			1
Olaszka (Vas)	1			1
Oszkó (Vas)	1			1
Végösszeg:	108	26	5	139

11. ábra A szőlőbirtokosok parcelláinak száma a lakóhelyükkel összefüggésben a baltavári szőlőhegyen 1929-ben

Tulajdonos lakóhelye	Parcellák száma					Végösszeg
	1	2	3	4	5	
Alsó-Oszkó (Vas)	18	1	1			20
Felső-Oszkó (Vas)	77	28	6	3	1	115
Hegyhátszentpéter (Vas)	1					1
Végösszeg:	96	29	7	3	1	136

12. ábra A szőlőbirtokosok parcelláinak száma a lakóhelyükkel összefüggésben a felső-oszkói szőlőhegyen 1929-ben

Tulajdonos lakóhelye	Parcellák száma											Végösszeg
	1	2	3	4	5	6	7	8	10	23		
Andrásfa (Vas)	2	1			1							4
Döbörhegy (Vas)	1											1
Gerse (Vas)	26	12	8	1	2	1						50
Hegyhátszentpéter (Vas)	21	11	6		2		2	1	1			44
Ismeretlen	1											1
Karát föld (Vas)	6	1	1		1							9
Kiskutas (Zala)	1											1
Petőmihályfa (Vas)	34	24	10	3	2	4	1			1		79
Szombathely (Vas)	1	1										2
Telekes (Vas)	1											1
Vasvár (Vas)	1											1
Zalaegerszeg (Zala)	1											1
Zalaszentgrót (Zala)		1										1
Végösszeg:	96	51	25	4	8	5	3	1	1	1		195

13. ábra A szőlőbirtokosok parcelláinak száma a lakóhelyükkel összefüggésben a petőmihályfai szőlőhegyen 1929-ben

vonzáskörzettel. Ezzel együtt az eltelt nyolcvan év ezeken a hegyeken is a hegybirtokosok számának drasztikus csökkenését hozta magával: a 19. századi 241 fős hegybirtokosság a két világháború közötti időkre 195-re fogyatkozott (13. ábra). A petőmihályfai hegybirtokosok összetételében a helyi népegyen kívül mindvégig Péterfa (ma Hegyhátszentpéter, Vas) és Gerse (ma Gersekarát, Vas) lakói mutatkoztak jelentősnek. Továbbá többen a környező Döbörhegyről (Vas) és Andrásfáról (Vas), vagy éppen Vasvárról (Vas), Oszkóról (Vas) és Sárhimizdóról (Vas) jártak ide szőlőt művelni, borászni, gyümölcsöst gondozni még a 19. század közepén. 1929-ben egyes zalai települések (Kiskutas, Zalaegerszeg, Zalaszentgrót) is előfordultak az összeírásban, szintúgy a távolabbi szombathelyi tulajdonosok.

Általában az egyes gazdák a szőlőhegyeken több parcellát is műveltek. Baltavár esetében ez a szám jellemzően egy vagy két, esetleg három parcellát jelentett, de a petőmihályfai hegyen előfordult a hét, nyolc, tíz, sőt huszonhárom (!) parcellát is tulajdonló hegybirtokos. A három község szőlőhegyei közül az összes terület figyelembe vételével a baltavári terület volt ekkor a legnagyobb (224 kat. hold 387 négyszögöl), amit a petőmihályfai szőlőhegy (176 kat. hold 279 négyszögöl) követett.

A legkisebbnek pedig az oszkói hegy számított (113 kat. hold 696 négyszögöl), mely méretében a balatvárinak alig több mint felét érte el (14-15-16. ábra). Az öröklés útján a kisparcellák tendenciózus

Dűlő	Művelt terület	kat.hold	-öl
Alsó-hegy	Szőlő	17	720
	Szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös	38	55
	Szőlők között lévő parlag/egyéb	66	1360
Felső-hegy	Szőlő	22	596
	Szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös	22	255
	Szőlők között lévő parlag/egyéb	43	619
Új-hegy	Szőlő	1	1186
	Szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös	3	1558
	Szőlők között lévő parlag/egyéb	8	438
Összes szőlő		41	902
Összes szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös		64	268
Összes szőlők között lévő parlag/egyéb		118	817
Összes terület:		224	387

14. ábra A baltavári szőlőhegy területe 1929-ben

Dűlő	Művelt terület	kat.hold	-öl
Csillag-hegy	Szőlő	10	540
	Szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös	16	192
	Szőlők között lévő parlag/egyéb	17	255
Új-hegy (Ebtulok)	Szőlő	22	552
	Szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös	33	778
	Szőlők között lévő parlag/egyéb	15	1079
Összes szőlő		32	1092
Összes szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös		49	970
Összes szőlők között lévő parlag/egyéb		32	1334
Összes terület:		113	696

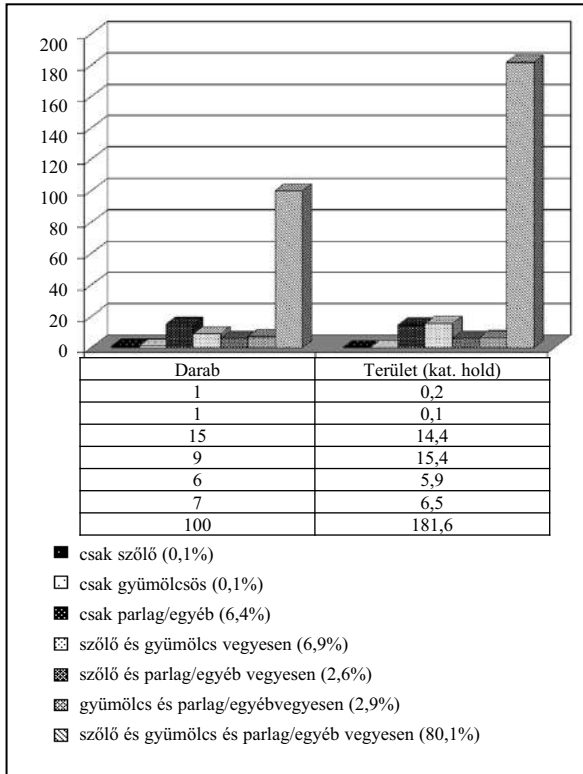
15. ábra Az oszkói szőlőhegy területe 1929-ben

elaprózódásán túl a szőlőbirtokosok száma nem mutat ilyen mértékű, egyenesen arányos eltéréseket. Hiszen miként arról már szó volt, a legnagyobb területű baltavári szőlőhegyen és a legkisebb területű felső-oszkói hegyen közel egyforma számú birtokos osztozott meg, 139 és 136, a petőmihályfai hegynek pedig, ahogy már az előzőekben felmerült, mindkettőn túltéve 195 hegybirtokosa volt.

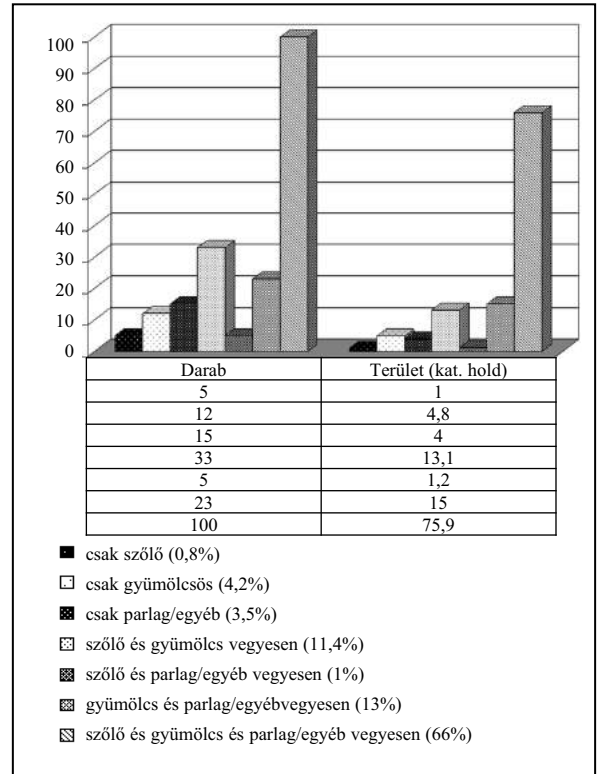
Dűlő	Művelt terület	kat.hold	-öl
Öreg-hegy	Szőlő	38	429
	Szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös	45	909
	Szőlők között lévő parlag/egyéb	43	1232
Új-hegy	Szőlő	13	853
	Szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös	13	104
	Szőlők között lévő parlag/egyéb	21	1552
Összes szőlő		51	1282
Összes szőlővel összefüggésben lévő gyümölcsös		58	1013
Összes szőlők között lévő parlag/egyéb		65	1184
Összes terület:		176	279

16. ábra A petőmihályfai szőlőhegy területe 1929-ben

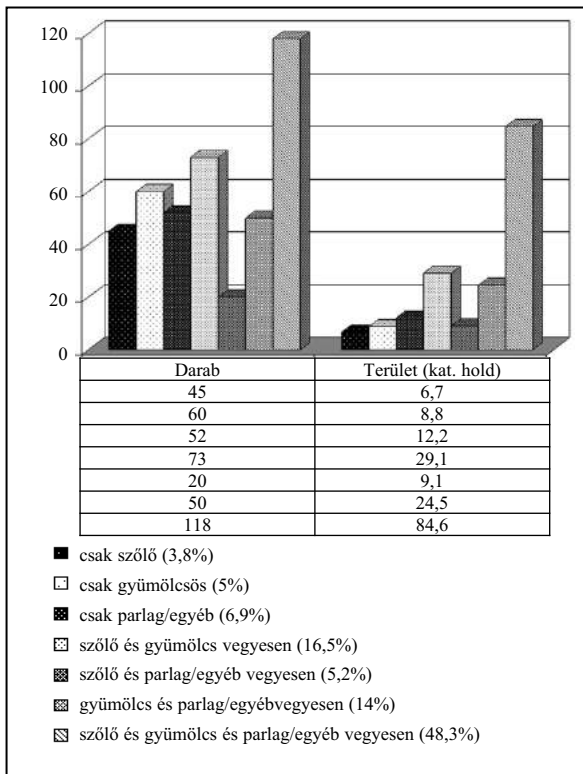
A hegybirtokosok földhasználatában a csak szőlőművelésre hasznosított telkek számbéli aránya, a három község szőlőhegyeinek összevont adatai szerint, egyiknél sem érte el a 4%-ot, és a kizárólag gyümölcsösként való területhasználat is csak a petőmihályfai szőlőhegyen volt 5%. A parlagon, esetleg kaszálónak hagyott parcellák száma szintén elenyésző maradt. Ezzel együtt a csak szőlővel hasznosított területek összességében sehol nem érték el a teljes művelt területeknek még a felét sem: a petőmihályfai hegyen 29%, a baltavári hegyen 19%, és az oszkói hegyen is csak 12% volt ez az arány. Általánosságban tehát továbbra is a szőlővel, gyümölcsössel és egyéb haszonnövényekkel tarkított, vegyes hasznosítású parcellák túlsúlya dominált a hegyháti szőlőhegyeken, ami lényegében a hagyományos tájszerkezet fennmaradását is eredményezte. A baltavári három hegyen összességében 80% körüli, az oszkói két hegyen 66%, a petőmihályfai két hegyen pedig valamivel több mint 48% volt a vegyes hasznosítású szalagtelkek aránya az összeírás alapján (17-18-19. ábra). A hegyparcellák elaprózódottságát jelzi, hogy mindhárom község szőlőhegyén ezeknek a területeknek az átlagos mérete sehol nem érte el a 2 kat. hold nagyságot. A legnagyobb parcella Baltaváron 7 kat. hold 183 négyszögöl, Felső-Oszkón 4 kat. hold 1126 négyszögöl, Petőmihályfán pedig mindössze 2 kat. hold 190 négyszögöl volt. A legkisebb parcellák többnyire alig pár száz négyszögölesek voltak, vagy még a százat sem érték el (20-21-22. ábra).

17. ábra Hegybirtokosok földhasználata a baltavári szőlőhegyen 1929-ben

18. ábra Hegybirtokosok földhasználata a felső-oszkoí szőlőhegyen 1929-ben

19. ábra Hegybirtokosok földhasználata a petőmihályfalvi szőlőhegyen 1929-ben

Parcella	Legnagyobb		Legkisebb	
	kat. hold	-öl	kat. hold	-öl
szőlő és gyümölcs és parlag/egyéb vegyesen (80,1%)	7	183	-	359
gyümölcs és parlag/egyéb vegyesen (2,9%)	1	1184	-	538
szőlő és parlag/egyéb vegyesen (2,6 %)	2	84	-	240
szőlő és gyümölcs vegyesen (6,9%)	6	721	-	415
csak parlag/egyéb (6,4%)	3	1355	-	275
csak gyümölcsös (0,1%)	-	200	-	200
csak szőlő (0,1%)	-	287	-	287

20. ábra A baltavári szőlőhegy parcelláinak legnagyobb és legkisebb mérete 1929-ben

Parcella	Legnagyobb		Legkisebb	
	kat. hold	-öl	kat. hold	-öl
szőlő és gyümölcs és parlag/egyéb vegyesen (66%)	4	1126	-	288
gyümölcs és parlag/egyéb vegyesen (13%)	2	292	-	310
szőlő és parlag/egyéb vegyesen (1%)	-	695	-	179
szőlő és gyümölcs vegyesen (11,4%)	-	1583	-	243
csak parlag/egyéb (3,5%)	-	1043	-	10
csak gyümölcsös (4,2%)	-	1505	-	204
csak szőlő (0,8%)	-	560	-	229

21. ábra Az oszkoí szőlőhegy parcelláinak legnagyobb és legkisebb mérete 1929-ben

Parcella	Legnagyobb		Legkisebb	
	kat. hold	-öl	kat. hold	-öl
szőlő és gyümölcs és parlag/egyéb vegyesen (48,3%)	2	190	–	250
gyümölcs és parlag/egyéb vegyesen (14%)	1	1166	–	268
szőlő és parlag/egyéb vegyesen (5,2%)	1	593	–	278
szőlő és gyümölcs vegyesen (16,5%)	1	508	–	160
csak parlag/egyéb (6,9%)	–	1491	–	51
csak gyümölcsös (5%)	–	807	–	54
csak szőlő (3,8%)	–	768	–	81

22. ábra A petőmihályfai szőlőhegy parcelláinak legnagyobb és legkisebb mérete 1929-ben

Vas-soproni hegyközségek szőlő- és gyümölcsstermesztése az 1940-es években

A három hegyháti szőlőhegy példája arra is felhívja a figyelmet, hogy a szőlőhegyek a szőlőtermesztésen túlmutatóan a régió gyümölcsstermesztésében is jelentős szerepet játszottak. 1944-ben a szombathelyi központtal összevont Vas és Sopron megyei Hegyközségi Tanácshoz tartozó szőlőterületek nagysága Vas vármegyében 3.682 kat. hold volt, Sopron vármegyében 3.951 kat. hold, a gyümölcs területe pedig Vasban 5.152 kat. hold – tehát a szőlő majd másfélszerese (!) –, míg Sopronban „csak” 2.383 kat. hold.⁵⁷ A szőlővel beültetett terület ebben a léptékben összességében 80% oltott és 20% direkt termő fajtákból állt. A szőlőtermelés szempontjából a hegyközségi tanács területén Sopronban és környékén, illetve Alsóságon (Vas) – vagyis a Ság-hegyen – teremtek márkás borok. Jó minőséget adtak a Kemenesalján Kissomlyó (Vas), a Vasi-Hegyháton és környékén Gósfá (ma Zala), Vasboldogasszony (ma Zala), Béraltavár (Vas), Nagytílaj (Vas), illetve az osztrák-magyar határtérésben meghúzódó Vaskeresztes (Vas) – Vas-hegy – szőlőhegyei. A többi hegyen ekkor aránylag kevés és gyengébb minőségű bor termett.⁵⁸ A gyümölcssterületek összességében 30%-ban almával, 33%-ban szilvával, 15%-ban körtével, 7%-ban cseresznyével és meggyel, 8%-ban dióval, 5%-ban pedig őszibarackkal és gesztenyével voltak betelepítve. A gyümölcsösök fele ezekben az időkben 15 évnél fiatalabb telepítésnek számított, úgyhogy Vas vármegyében a gyümölcssterületek 70%-a a megye déli és délnyugati részére esett, konkrétan a vasvári, körmendi, szentgotthárdi és muraszombati járásokra. Ezek a gyümölcssterületeken kívül a hegyközségi tanács hatáskörébe tartozott a házikertekben, utak és mezsgyék mellett, illetve a szőlőkben elszórtan elültetett további 1.088.340 darab gyümölcsfa is. Mindezekből 781.670 darab Vas megyében, 306.670 darab Sopron vármegyében volt.⁵⁹

A második világháború lezárultával, Vas és Sopron megyék közös hegyközségi tanácsának intézkedési területén az egyes hegyközségekhez tartozó szőlő- és gyümölcssterületekről a Magyar Földművelésügyi Minisztérium 41.521/1946. számú rendelete alapján van információnk (23. ábra).⁶⁰ A minisztérium ekkor még a hegyközségi tanácsokon keresztül tervezte a szőlőhegyek gazdálkodásának helyreállítását, a hegyközségeket és a hegyközségi tanácsokat nem sokkal ezután ugyanis a 3300/1949. sz. Korm. rendelettel felszolták. A szőlőgazdálkodás jövedelmezővé tételért újfent szorgalmazták a célszerű telepítést, művelést és szüretelést, a bor és gyümölcs helyes kezelését, valamint a tervszerű és gazdaságos értékesítést.⁶¹ A hegyközségek birtokosközösségeit mindemellett a szőlő és gyümölcsfa növényi és állati kártevői ellen való egységes védelemre is kötelezték. Az elrendelt összeírásokat (24-25-26. ábra) indokolta, hogy a háborús kártételek következtében országszerte nagymértékben tönkrementek a szőlők és gyümölcsösök.⁶² A hegyháti Nádasd hegyközségi elnöke például így írt 1945-ben: „Egyébként sajnos, a Nádasi hegyközségi szőlők és gyümölcsösök 90%-ig tönkre mentek, a szőlőkben több helyütt ruszki lovak jártak a nyárfolyamán, mert a községünk határában k.b. 15.000 ruszki nyaralt és népünk bele fásúl, hogy a jövő nyáron is csak így lesz.”⁶³ Vas megyében a világháború után megalakítandónak ítélt, illetve a már működő és nem működő hegyközségek területén összesen 4.873 kat. hold szőlő és gyümölcsös maradt, Sopron megyében pedig 3.967 kat. hold.

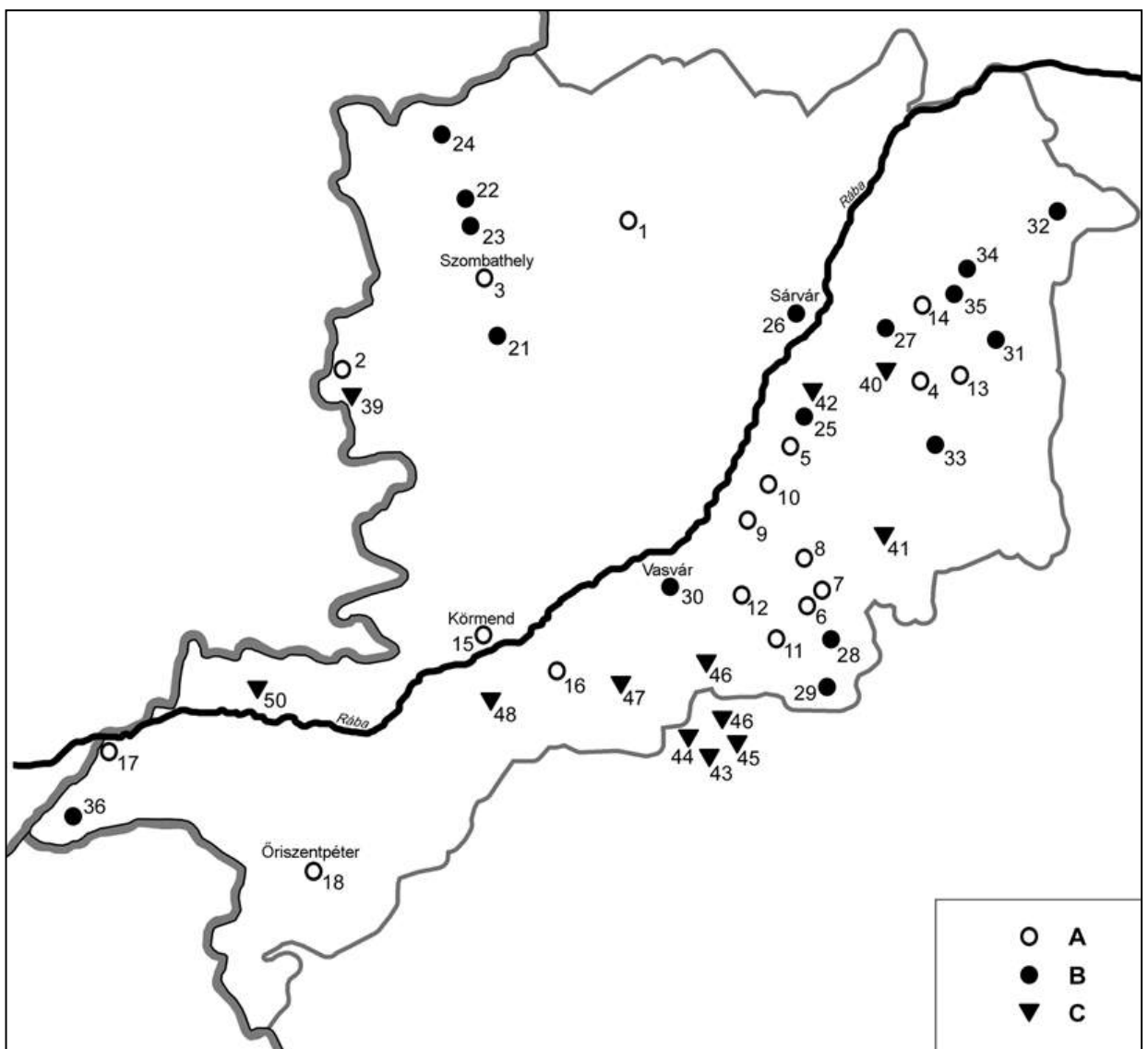
A hegyközségek földhasználatának belső arányát tekintve míg Sopronban a szőlő 85%-ot (3.376 kat. hold) mutatott, és csak 15%-ban (591 kat. hold) gyümölcsöst, addig Vasban a szőlő a hegyközségek összterületének felét sem elérve 47% (2.324 kat. hold) volt, a gyümölcs pedig 53% (2.549 kat. hold). A Vasi-Hegyhát regionális jelentőségére utal, hogy ekkor a kistáj vonzáskörzetében lévő huszonkét hegyközség területén gazdálkodtak a vas-soproni hegyközségi tanácshoz tartozó szőlők és gyümölcsösök több mint felével, pontosabban annak 62%-val (3.013 kat. hold). A kistáj hagyományos paraszti életmódminták alapján működő, kisparcellás művelésű szőlőhegyein a 20. század közepére már csak 39%-ra (1.170 kat. hold) szorultak vissza a hegyközségi szőlők, mialatt 61%-ra (1.843 kat. hold) emelkedett a gyümölcsösök aránya.

A szőlőhegyek állapota a második világháború után

Vas megye gyümölcsfaállományának megmentése a második világháború után óriási áldozatok árán volt lehetséges. A gyümölcsstermelők tekintélyes része vállalta, hogy igen magas kamat mellett hitelt vegyen

igénybe, miközben az alapos takarítás, legtöbb esetben ifjítás következtében a terméskilátás évekre menően a minimálisra csökkent.⁶⁴ 1948-ban Vas vármegye oltványszőlő területe 2.052 kat. hold volt, direkttermő szőlőterülete 868 kat. hold, a gyümölcsfával beültetett területének nagysága 7.400 kat. hold, melynek 40%-a szilva, 30%-a alma, a többi 30% körte, cseresznye, meggy, dió stb. A gyümölcsfák 70%-a termő, 30%-a még fiatal, nem termő állapotban volt. Vas és Sopron

megye hegyközségi tanácsa a vasi gyümölcssterületeknek csak 25%-át találta jól kezeltnek, 15%-át tűrhetően, és 60%-át rosszul, vagy egyáltalán nem kezeltnek ítélte.⁶⁵ Az elkövetkező évtizedekben a szőlőhegyek arculatát is nagymértékben befolyásoló gyümölcsöskertek alapvető körülményként járultak hozzá a hegybéli gazdálkodást a későbbiekben meghatározó zártkertek kialakulásához.⁶⁶

23. ábra Vas megyei hegyközségek 1946-ban. A) megalakítandó, B) megalakult és működő, C) megalakult és nem működő

Sor-szám	Járás	Község/ Város	Szőlő (kat. hold)	Gyümölcs (kat. hold)
Vas megye				
1.	Szombathelyi	Acsád	5	53
2.	Szombathelyi	Felsőcsatár	32	41
3.	Irottkői	Gencsapáti	12	50
4.	Sárvári	Vásárosmiske	105	50
5.	Sárvári	Bejczyertyános	20	45
6.	Vasvári	Csehi	40	102
7.	Vasvári	Csehimindszent	30	53
8.	Vasvári	Csipkerek	82	130
9.	Vasvári	Kám	21	46
10.	Vasvári	Egervölgy	37	42
11.	Vasvári	Olaszfa	32	164
12.	Vasvári	Oszkó	35	75
13.	Celldömöki	Kemeneskápolna	43	6
14.	Celldömölki	Nagysimonyi	42	41
15.	Körmendi	Körmend	–	110
16.	Körmendi	Szarvaskend	13	91
17.	Szentgotthárdi	Alsószőlők	–	67
18.	Szentgotthárdi	Óriszentpéter	6	72
<i>Összesen:</i>			555	1238
Sopron megye				
19.	Soproni	Sopron	2328	431
20.	Soproni	Sopronkövesd	44	20
<i>Összesen:</i>			2372	451

24. ábra 1946-ban megalakítandó vasi és soproni hegyközségek szőlő- és gyümölcsstermesztése

Sor-szám	Járás	Község/ Város	Szőlő (kat. hold)	Gyümölcs (kat. hold)
Vas megye				
39.	Szombathelyi	Vaskeresztes	126	53
40.	Sárvári	Gérce	32	140
41.	Sárvári	Hosszúpereszteg	65	150
42.	Sárvári	Sótony	75	82
43.	Vasvári	Egervár (ma Zala)	70	104
44.	Vasvári	Déneslak (ma Zala)	23	90
45.	Vasvári	Vasboldogasz- szony (ma Zala)	40	39
46.	Vasvári	Gősfá (ma Zala)	60	34
47.	Vasvári	Győrvár	40	74
48.	Vasvári	Petőmihályfa	61	77
49.	Körmendi	Nádasd	38	123
50.	Szentgotthárdi	Felsőrönök (ma Rönök)	–	74
<i>Összesen:</i>			630	1040
Sopron megye				
51.	Soproni	Ágfalva	49	40
52.	Soproni	Balf	162	–
53.	Soproni	Fertőrákos	360	–
54.	Kapuvári	Fertőszentmiklós	220	–
55.	Soproni	Harka	90	–
<i>Összesen:</i>			881	40

26. ábra 1946-ban megalakult, de nem működő vasi és soproni hegyközségek szőlő- és gyümölcsstermesztése

Sor-szám	Járás	Község/ Város	Szőlő (kat. hold)	Gyümölcs (kat. hold)
Vas megye				
21.	Szombathelyi	Szombathely	20	210
22.	Irottkői	Nagycsömöte (ma Lukácsháza)	3	55
23.	Irottkői	Pöse (ma Gyöngyösfalu)	7	47
24.	Irottkői	Kőszeg	116	150
25.	Sárvári	Nyőgér	80	64
26.	Sárvári	Sárvár	34	20
27.	Sárvári	Nagysitke	48	48
28.	Vasvári	Bérbaltavár	200	49
29.	Vasvári	Nagytilaj	67	69
30.	Vasvári	Vasvár	41	140
31.	Celldömöki	Alsóság	140	41
32.	Celldömölki	Kemenesmagasi	35	20
33.	Celldömöki	Borgáta	23	31
34.	Celldömölki	Kemenesmihályfa- Kemenessömjén	56	165
35.	Celldömölki	Tokorcs	18	64
36.	Szentgotthárdi	Felsőszőlők	–	98
<i>Összesen:</i>			888	1271
Sopron megye				
37.	Soproni	Lövő	30	20
38.	Csepregi	Csepreg (ma Vas)	93	80
<i>Összesen:</i>			123	100

25. ábra 1946-ban megalakult és működő vasi és soproni hegyközségek szőlő- és gyümölcsstermesztése

Jegyzet

- 1 Ld. GYARMATI 2005.
 2 ÉGETŐ 2001a: 19-59.
 3 ILLÉS 2005a.
 4 GYARMATI i.m.
 5 Ld. BÁRDOSI é.n.; CSOMA 1990; GAZDA 1968; GÖNCZI 1914: 570-585., KECSKÉS 1992; ZÁGORHIDI Cz. 2000.
 6 Ld. HORVÁTH 1995; SIMON 2007; VAJKAI 1999a, 1999b, 1999c, 1999d.
 7 Ld. ANDRÁSFALVY 2001; ÉGETŐ 2004: 63-99.; GULÁCSI 1990.
 8 Ld. ÉGETŐ 2001b.
 9 Ld. ÉGETŐ 2001a; ILLÉS 2008; MÓD–SIMON 2002.
 10 ILLÉS 2005b, 2007.
 11 MAGYARORSZÁG MŰVELÉSI ÁGAK SZERINTI TERJEDELME ÉS FÖLDJÖVEDELME... 1865.
 12 SZÉLES 1970.
 13 KELETI 1875.
 14 Uo. 382-389.
 15 Uo. 216.
 16 KOVÁCS i.m.
 17 GYARMATI i.m. 53.
 18 Uo.
 19 Vö SIMON 2007: 72-74.
 20 Vö. GYARMATI i.m. 53.
 21 NAGY 2003: 391.
 22 PINTÉR 1990: 137.
 23 FARKAS 1891.
 24 Vas Megyei Levéltár (továbbiakban VaML) IV. 415/a h150/91. Vasvármegye Közigazgatási Bizottságának iratai.
 25 VaML IV. 415/a h154/99. Vasvármegye Közigazgatási Bizottságának iratai.
 26 VaML IV. 415/a h148/99. Vasvármegye Közigazgatási Bizottságának iratai.
 27 Savaria Múzeum Néprajzi Adattára (továbbiakban SNA) 1047.
 28 SZÉLES 1970b: 527.
 29 SURÁNYI 2003.
 30 CSOMA i.m. 362.
 31 SZÉLES 1970b: 527.; GUNST 1970: 281.
 32 SZÉLES 1970a: 185.
 33 TÖMBÖLY 1939: 31.
 34 NAGY 1999: 172-173.
 35 GUNST 1970: 280-294.
 36 SURÁNYI i.m. 16-17.
 37 SZÉLES 1970a: 198-199.
 38 Mezőgazdasági statisztikai gyűjtemény 1870-1970... é.n.; a vonatkozó falvak: Alsóújlak, Andrásfa, Bejczyertyános, Bérbaltavár, Csehi, Csehimindszent, Csipkerek, Daraboshegy, Döbörhegy, Döröske, Egervölgy, Gersekarát, Győrvar, Halastó, Halogy, Hegyháthodász, Hegyhátsál, Hegyhátszentpéter, Katafa, Kám, Kismákfa, Mikos-széplak, Nagymákfa, Nagymizdó, Nagytilaj, Nádasd, Nyögér, Olaszfa, Oszkó, Pácsony, Petó Mihályfa, Sárfimizdó, Sótóny, Szarvaskend, Szemenye, Telekes, Vasvár.
 39 SZÉLES 1970a: 199.
 40 Vö. SZÉLES 1970a: 185.
 41 Uo.
 42 SNA 253.
 43 SZÉLES 1970b: 527-529.
 44 VaML IX. 214/1. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai, 1. f.
 45 NOVÁK 1938.
 46 Az egyesület által 1938-ban felkért Országos Pomológiai Bizottság a következő gyömlöcsök termesztését javasolta a kistájon: alma (jonathán, téli aranyparmen, nemes masinszki, török bálint), körte (vilmos körte, avranchesi jó Lujza, bosc kobakja, esperes bergamottja, hardenpont téli vajkörtéje, malinesi Josefina), cseresznye (májusi korai, germesdorfi óriás), dió (sebeshelyi gömbölyű, nagymarosi), szilva (besztercei, besztercei muskotály), gesztenye (helyi fajták). (SZÉLES 1970: 528-529.)
 47 SZÉLES 1970b: 522-544.
 48 Uo.
 49 VaML VI. 440. Egyesületi alapszabályok 21. 2-13. f.
 50 VaML X. 106. Vas Megyei Gazdasági Egyesület. Az 1945 előtti iratanyaga a háborús események folytán elpusztult.
 51 VaML IV. 405.b. Vasvármegye alispáni közigazgatási iratok. IX.117/1894. 9. f.
 52 VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai, 330. f.
 53 VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai, 397-398. f.
 54 VaML IX. 214/1. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai, 132. f.
 55 VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai, 397-398. f.
 56 VaML IV. 431/b Vasvári járás főszolgabíró 5773/1929, Vasvári járás, szőlőbirtokosok névjegyzéke az 1929. évi XVII. tc. és a 3600/II. 1929. F.M. rendelet alapján (Baltavár község, Felső Oszkó község, Petó Mihályfa község)
 57 VaML IX. 214/2. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai, 264.
 58 Uo.
 59 Uo.
 60 Uo. 9 v. f.
 61 Uo. 10. f.
 62 Uo. 11-13. f.
 63 Uo. 8. f.
 64 Uo. 341. f.
 65 VaML IX. 214/3. Vas és Sopron megye hegyközségi tanácsának iratai, 119. f.
 66 SZÉLES 1970a: 185.

Irodalom

- ANDRÁSFALVY Bertalan
2001 *Gyümölcskultúra*. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): Magyar Néprajz. II. kötet. Gazdálkodás. Bp., 493-527.
- BÁRDOSI János
é.n. *Cák. Pincesor*. Vas Megyei Múzeumok Katalógusai 141. Szombathely.
- BÁRDOSI János–DORNER Mária
1976 *Szarvaskendi szőlőhegyi pincék felmérése*. SNA 1047 (kézirat).
- CSOMA Zsigmond
1990 *Az archaikus faépítkezés emlékei a nyugat-magyarországi szőlőhegyeken*. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988-1989. Bp., 361-402.
- DÖMÖTÖR Sándor
1961 *Gesztenyetermelés Vas megyében*. Néprajzi Közlemények. 6.1.: 16-89.
- ÉGETŐ Melinda
2001a *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17-19. században*. Bp.
2001b *Szőlőművelés és borászat*. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): Magyar Néprajz. II. kötet. Gazdálkodás. Bp., 527-596.
2004 *Vagyon szép szőlőhegyünk...* Történeti-néprajzi elemzések közép- és nyugat-dunántúli magyar nyelvű hegytörvények körében (1629-1846). Bp.
- FARKAS Ferenc
1891 *Vasvármegye közönségének a vasvári járási filoxéra-veszélyről*. In: Vasvármegye. 3.46.: 7-8.
- GAZDA Anikó
1968 *Petőmihályfa szőlőhegyi pincéiről*. In: Vasi Szemle 22.4.: 543-556.
- GÖNCZI Ferenc
1914 *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár.
- GULÁCSI Zsuzsanna
1990 *A gyümölcs és felhasználásának hagyományos módjai Bődén*. In: Hála József–Horváth Gyula (szerk.): Néprajzi dolgozatok Bödéről. Liber Memorialis Barabás Jenő hetvenedik születésnapjára. Szentendre. 91-107.
- GUNST Péter
1970 *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920-1938)*. Bp.
- GYARMATI Krisztina
2005 *Kisparcellás művelésű dombvidéki szőlőhegyek tájszerkezetének kialakulása és fejlődése*. In: Tájökológiai Lapok 3.1.: 51-62.
- HORVÁTH Gyula
1995 *A délnyugat-dunántúli szőlőhegyek szakrális építményeinek gazdaság- és kultúrtörténeti vonatkozásai*. In: Cseri Miklós (szerk.): A Délnyugat-Dunántúl népi építészet. Szentendre–Szombathely, 363-380.
- ILLÉS Péter
2005a *A Vasi-Hegyhát–egy történeti-néprajzi kistáj*. In: Ethnographia 116.3.: 267-299.
- 2005b *Gyepúti prók, hegypásztorok nyomában: a paraszti szőlő- és borgazdálkodás helyzete a Vasi-Hegyháton*. In: Schwarz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós (szerk.): Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Bp., 345-361.
- 2007 *Régi szőlőhegyek, hegybéli közösségek a Vasi-Hegyháton*. In: Életünk 45.10.: 14-38.
- 2008 *Hegytörvények keletkezéstörténete: egy önrendelkezésében sértett délnyugat-dunántúli hegybéli közösség a XVIII. században*. In: Belvedere Meridionale 20.5-6.: 72-86.
- KECSKÉS Péter
1992 *Présházak és pincék a Dél-Dunántúlon*. In: Ház és Ember 8. Szentendre, 167-203.
- KELETI Károly
1875 *Magyarország szőlészeti statisztikája 1860-1873*. Bp.
- MAGYARORSZÁG MŰVELÉSI ÁGAK SZERINTI TERJEDELME ÉS FÖLDJÖVEDELME...
1865 *Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme*. Hivatalos adatok szerint a Nagyméltóságú Magyar királyi Helytartótanács rendeletéből kimutatva. Budán. A magyar kir. egyetemi nyomdából.
- MEZŐGAZDASÁGI STATISZTIKAI GYŰJTEMÉNY 1870-1970...
é.n. *Mezőgazdasági statisztikai gyűjtemény 1870-1970*. Földterület. III. községsoros adatok. Bp.
- MÓD László–SIMON András
2002 *A hajtástól az újborig*. A szőlő és bor ünnepei Lendva-vidéken. Lendva.
- NAGY Mariann
2003 *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a XX. század elején II*. In: Agrártörténeti Szemle 45.3-4.: 379-476.
- NAGY Zoltán
1999 *Egy történeti kistáj, az Őrség néprajzi vizsgálata*. In: Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője. Pars ethnographica 22/4. Szombathely, 145-180.
- NOVÁK Zoltán
1938 *Gyümölcsstermelésünk megszervezése*. In: Vasvári Újság 13.1.: 1.
- PINTÉR János
1990 *A szőlőterület alakulása Magyarországon a XIX. század végétől a II. világháborúig*. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988-1989. Bp., 137-153.
- SIMON András
2007 *A település, a népi építészet és a gazdálkodás néhány vonása a dél-zalai szőlőhegyeken*. In: Zalai Múzeum 16. Zalaegerszeg, 71-84.
- SURÁNYI Dezső
2003 *Trianon és a két világháború közötti kertészeti termelés összefüggései*. In: II. Erdei Ferenc Tudományos Konferencia. II. kötet. Kecskemét, 13-17.
- SZÉLES Gyula
1970a *A mezőgazdasági termelés története a Hegyháton*

- 1895-1960. In: Vasi Szemle 24.2.: 178-203.
- 1970b *A mezőgazdasági termelés története a Hegyháton 1895-1960. III. rész.* In: Vasi Szemle 24.4.: 522-544.
- TÖMBÖLY János
- 1939 *Vas vármegye jobbágygazdálkodása az 1828. évi összeírás alapján.* Pécs.
- VAJKAI Aurél
- 1999a [1939] *Cserszegtomaj (Egy hegyközség élete).* In: Uő.: A magyar nép életmódja. Bp., 11-62.
- 1999b [1948] *Élet a cserszegtomaji házban.* In: Uő.: A magyar nép életmódja. Bp., 147-177.
- 1999c [1958] *A hegyközségek kialakulásának kérdése.* In: Uő.: A magyar nép életmódja. Bp., 178-190.
- 1999d [1967] *Cserszegtomaj. Egy Balaton menti hegyközség útja.* In: Uő.: A magyar nép életmódja. Bp., 191-213.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY Csaba
- 2000 *Az oszkói szőlőhegy pincéi.* Oszkó.

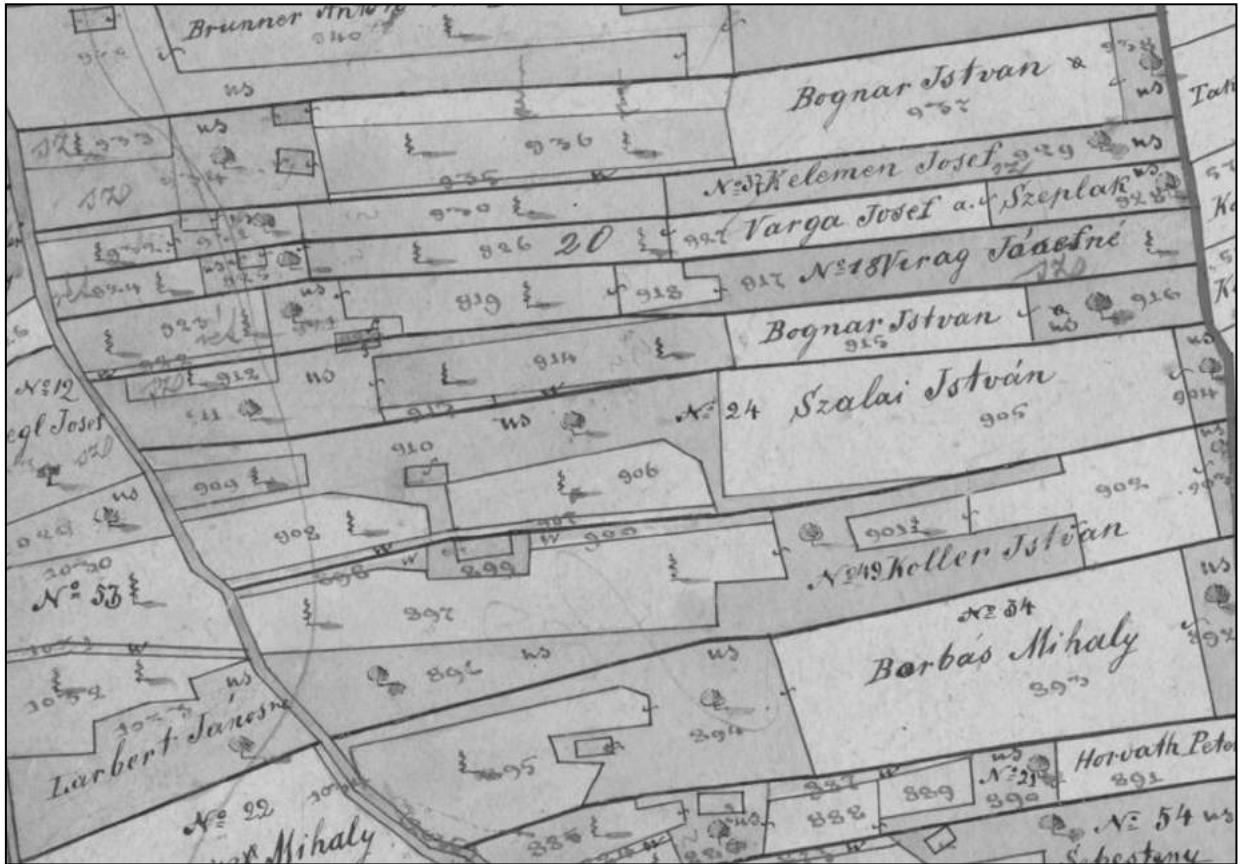
1. kép A Farkas-erdőbe zárványszerűen ékelődő, domboldali formát követő szőlőhegy övezetes területhasználata 1857-ben: a szőlőhegy lábánál, a szekérúthoz közel lévő prészázpincék szabályos beépítésű sora a környező gyümölcsös kaszálókkal, a domboldalban húzódó szőlőkkel és a dombtetőn a gyeput szegélyező kisebb gyümölcsös kaszálókkal. Felső-Oszkó, Ebtulok (Vas m.), kataszteri térkép és jegyzőkönyv alapján (A térképen hibásan felcserélték a Csillag-hegy és Ebtulok elnevezéseket.)

2. kép Dombháti formát követő szőlőhegy övezetes területhasználata 1858-ban: dombháton a szekérutak szabályos hálózatához közel lévő présházpincékkel és a környező gyümölcsös kaszálókkal, a domboldalokon szőlőkkel, majd a szalagtelkek végén gyümölcsös kaszálókkal. Petőmhályfa, Óreg-hegy (Vas m.), kataszteri térkép és jegyzőkönyv alapján

3. kép Az úthálózatot követő és szórt jellegű építkezési formák egyidejűleg a mozaikos tájszerkezetben, illetve a mozaikosságot megtörő nagy kiterjedésű, keskeny parcellákból álló szántóterület, benne néhány kisebb szőlőparcellával, 1857-ben. Baltavár, Felső-hegy (Vas m.), kataszteri térkép és jegyzőkönyv alapján

4. kép Példák a szőlőhegyi mozaikos területhasználatra 1857-ben. Baltavár, Alsó-hegy (Vas m.), kataszteri térkép és jegyzőkönyv alapján. A szekérúttól jobbra a gyeplő vonaláig, fentről lefelé haladva: Bognár István: 933: szőlő (113 □-öl); 934: gyümölcsös (724 □-öl); 935: legelő (100 □-öl); 936: szőlő (655 □-öl); 937: szántó (1508 □-öl); 938: gyümölcsös (179 □-öl). Kelemen József: 929: gyümölcsös (623 □-öl); 930: szőlő (392 □-öl); 931: gyümölcsös (226 □-öl); 932: szőlő (102 □-öl). Varga József: 924: szőlő (166 □-öl); 925: gyümölcsös (131 □-öl); 926: szőlő (428 □-öl); 927: szántó (431 □-öl); 928: gyümölcsös (271 □-öl). Varga Józsefné: 917: szőlő (847 □-öl); 918: gyümölcsös (112 □-öl); 919: szőlő (433 □-öl); 921: gyümölcsös (177 □-öl); 922: legelő (□-öl); 923: szőlő (314 □-öl). Bognár István: 911: gyümölcsös (596 □-öl); 912: szőlő (111 □-öl); 913: szántó (88 □-öl); 914: szőlő (432 □-öl); 915: szántó (484 □-öl); 916: gyümölcsös (303 □-öl). Szalai István: 904: gyümölcsös (135 □-öl); 905: szántó (1 kat.hold 52 □-öl); 906: szőlő (411 □-öl); 907: legelő (123 □-öl); 908: szőlő (386 □-öl); 909: szőlő (166 □-öl); 910: gyümölcsös (1074 □-öl). Koller István: 896: gyümölcsös (1520 □-öl); 897: szőlő (1138 □-öl); 898: legelő (64 □-öl); 899: kaszáló (115 □-öl); 900: legelő (123 □-öl); 901: szőlő (131 □-öl); 902: szántó (566 □-öl); 903: gyümölcsös (100 □-öl). Borbás Mihály: 892: gyümölcsös (224 □-öl); 893: szántó (1 kat.hold. 289 □-öl); 894: gyümölcsös (982 □-öl); 895: szőlő (728 □-öl)

Kardos Ferenc

A Kis-Balaton¹ a nép emlékezetében a láp világának népköltészetéből

A Kis-Balaton ma leginkább természeti értékeiről nevezetes természetvédelmi terület, vízi vadvilága újraterelődött. A láp mára visszatért, a valamikori paraszti kultúra azonban végérvényesen eltűnt szemünk elől. A korabeli halászat, állattartás, a lápban megtermő anyagokra hagyatkozó építkezés, velük a szokások, hiedelmek emlékként, csak az etnográfiai és irodalmi leírásokban, a múzeumok innen gyűjtött néprajzi tárgyaiban maradtak fenn.

Elsősorban a lápi gazdálkodásra figyelemmel e vidék néprajzi arculatát, a Balaton-melléknek nevezett néprajzi táj részeként sokan sokrétűen írták le. Jankó János, Vajkai Aurél általános képet ad, Kerecsényi Edit elsősorban a viselettörténettel foglalkozik, de a Kis-Balaton zalai települései (Zalakaros, Galambok, Zalasabbar, Zalakomár) vonatkozásában gazdaság- és történeti néprajzi témákra is kitér. Takács Lajos alapos leírása gazdasági áganként mutatja be a Kis-Balaton népi életét. Petánovics Katalin², aki előtt most e kötettel tisztelgünk, volt mindaddig az egyetlen, aki a gazdaságnéprajzi kutatások mellett a szokásvilágra és a népi vallásosságra vonatkozó vizsgálatokat is végzett.³ Így azt mondhatjuk: sokat tudunk a Kis-Balaton gazdálkodásáról, de viszonylag kevés közölt folklórszöveg mesél e tájról.

Írásomban erre a hiányra szeretném felhívni a figyelmet, és kutatásra ösztökélni a kutatókat. Én sem adhatom pontos rajzolatát e táj népköltészetének, elsősorban a helyi mondákra és anekdotákra koncentrálok. Ennek legfőbb oka az, hogy amíg a dramatikus szokás-szövegekben (pl. vörsi bábtáncoltató betlehemes szövege, lucázó szövegek, játékszövegek) nem jelenik meg a táj, nem említődnek helynevek, vagy a helyhez kapcsolódó személyek, addig a helyi mondákban, anekdotákban igen.

Mielőtt rátérnék a folklórszövegekre, röviden arról, hogyan is alakult ki a Kis-Balaton mindenkor képe, néprajzi értelemben mely településeket sorolhatunk a Kis-Balatonhoz.

A Kis-Balaton természeti és társadalmi változásai

Takács Lajos említi, hogy a vidéket a 18. század közepi vallomások (egy 1752-es zalavári határpert konkrétan is említi) alkalmával leginkább Balaton névvel illették. A Kis-Balaton elkülönülése a Balatontól egy hosszú természeti folyamat része volt.⁴

A 19. század második feléig a Balatonnal egységet képező Kis-Balaton mocsara megsűrte a Zala és mellékfolyói vizét, leülepítette hordalékát. Az első szabályozások 1836-tól kezdődtek el, melyek csak a folyó lefolyási viszonyait tették kedvezőbbé és nem változtattak a vízrajzi viszonyokon. A folyó időleges kiöntéseinek kezelésére ez nem volt elegendő, ezért az 1920-as években töltésekkel megerősített, szélesebb és jobb lefolyást biztosító medret kotortak és belvízlevezető csatornahálózatot létesítettek. A munkálatok 1937-ben fejeződtek be, ennek következtében megváltozott a Kis-Balaton vízrajzi képe. Az addig egy egységet képező Kis-Balaton a Zala töltései két részre osztoztak, és az 1890-ben még több mint 13 km² vízfelületből két kis tavacska maradt 0,68 km² felülettel.⁵ A folyamatosan csökkenő vízfelület miatt végül veszélybe került a Keszthelyi öböl is.⁶ Az 1970-es években a Nyugat-dunántúli Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság kidolgozott egy tervet a „Kis-Balaton Vízügyi Rendszer” kiépítésére, ami a Kis-Balaton újbóli, mesterséges elárasztását, a mocsárvilág rehabilitációját foglalta magában. A nyugati Hídvégi-tó kialakítása 1985-re, a második ütem, a Fenéki-tó elárasztása lényegében a 2000-es évek közepére készült el Európai Unió támogatással. Mára a mocsárvilág regenerálódott, a terület jelentős része fokozottan védett élőhely a Balaton-felvidéki Nemzeti Park részeként, értékes növényzete, hal- és főleg madárvilága miatt a nemzetközi jelentőségű vadvizekről, főként a vízimadarak élőhelyéről született Ramsari egyezmény hatálya alatt áll.

A Kis-Balaton nyugati felén, a Hidvégi-tó (Balaton-hídvég, ma Zalavár része) nyugati oldalán zalai falvak sorakoznak. Északról Sármellék, Esztergályhorváti, Zalasabar, Nagyrada, Kistrada, Garabonc, Zalamerenye, Zalakaros, Galambok, Zalakaros, Zalakomár, a Fenéki- és a Hidvégi-tó között Zalavár és Balatonmagyaród tartozik ide – kicsit tágabban értelmezve, gazdasági és közigazgatási kapcsolatok miatt Csapi, Nagybakónak és Zalaújlak is. A Kis-Balaton keleti oldalán Balatonszentgyörgy, Batthyánypuszta, Vörs, Szökedencs, Főnyed, Tikos, Szegerdő, Hollád, Sávoly, Somogysámsón, Somogyzitva, Szökedencs, Ormánd sorolható ide.

A Kis-Balaton mint néprajzi táj

A Kis-Balaton kultúrtörténeti táj, amely Somogy és Zala megyék határain húzódik. Nem önálló néprajzi tájegység, hanem a Balatonmellék déli része.⁷

Kerecsényi Edit a zalai néprajzi tájakat bemutató kiadványában próbálkozott meg a Balatonmellék történeti-néprajzi meghatározásával. „A Zalához nemrég visszacsatolt keszthelyi járás a régebbi és újabb tudományos és ismeretterjesztő könyvekben többnyire a Balatonmellék vagy a Balaton-felvidék részeként szerepel. Mindkét meghatározás pusztán földrajzi gyűjtőnév. A Balaton északi és déli partja ugyanis eltérő felépítésű és történeti fejlődésű terület, így a tó két partjának falvait csak a víz léte fogta és fogja ma is egy fogalomkörbe. De helytelen néprajzi szempontból az utóbbi (Balaton-felvidék) meghatározás is. A bennünket érintő területből ugyanis Zalavár, Sármellék s talán még Alsópáhok is Zalakomár vonzáskörébe tartozik.”⁸

Zalakomár és vidéke nem kis-balatoni régió része, hanem önálló néprajzi kistáj. „Zalakomár és környéke napjainkban is jól körülhatárolható táji csoport. Kiskomárom, Komárváros, Zalakaros, Galambok, Balatonmagyaród, Garabonc tartozik hozzá. Kisugárzó hatása azonban érződik Nagyradán, Csapin, Zalaújlakon, Zalamerenyén, Sárszegen, Zalaváron és más helységeken is. ... Gazdálkodását, életmódját a Kis-Balaton nyílt vizes és lápos közelsége évszázadokon át befolyásolta. A jobbágyfelszabadítás és a nagy mocsarak lecsapolása után a települések erőteljes fejlődésnek indultak. Addig is híres szarvasmarhatenyésztésük óriási mértékben fellendült, s megnőtt a gabonatermelés jelentősége is. Szőlőtermelésük változatlanul jövedelmező maradt. Kiskomárom – mint 1713-ban alapított jezsuita uradalmi központ, majd vásárhely, illetve főútvonalon fekvő mezőváros – központi szerepet játszott a települések között. A 18. sz. második felétől itt és Komárvárosban népes takács céh jött létre, amelybe sok „külső mester”⁹ is tartozott. Céhbe tömörültek a szűcsök is. A céhek megszűnése

után a takácsipar mellé felzárkózott a cipész- és csizmadia-, valamint az asztalosipar is. Lakosai gazdasági felemelkedését elősegítette Nagykanizsa és Keszthely közelsége, amely jelentős szerepet játszott abban, hogy e vidék gyors polgárosodásnak indult. Ennek egyik tüneteként tartjuk számon a sokszoknyás, gyöngyös-necces népviselet kialakulását. ... A régi fatalpas népi építkezés emlékeit azonban már csak a szegényebb Galambokon¹⁰ találhatjuk meg ... A gazdák nagy része már a századforduló idején is eklektikus stílusú, végoromfalas téglaházakban lakott, a házak beosztása azonban változatlanul a régi előképet követte: háromszatú volt, a telek pedig fésűs beépítésű...”¹¹

Sok változást élt meg a táj, és az ember a Kis-Balaton vidékén. Petánovics Katalin a berki pásztorokról emlékező írásában így foglalja össze a legfőbb Kis-Balatonra érintő történeti változásokat, érzékeltetve a változások társadalmi vonatkozásait is: „A 18. századtól kezdve rohamosan összeszűkülött, s a hajdan jelentős tóból alig maradt szabad vízterület. Feltöltődését elősegítette, hogy a Zala-folyó vízgyűjtő területén nagyarányú erdőirtások kezdődtek. Ennek oka részben az volt, hogy a török megszállás miatt elpusztult, s újraterelített lakosságnak termőföldre volt szüksége, részben pedig a mértéktelen hamuzsírfőzés, faszénégetés miatt egész erdőrészeket taroltak le. Az így lekopasztott domboldalakra az eső a föllázított talajt egyenesen a patakokba mosta, s azok fölgyülemlett hordalékukat a mélyebben fekvő Kis-Balaton területén rakták le. ... A 18. század második felében Európa-szerte és nálunk is országos rendelkezések születtek az erdő védelmében – 1791-ben pedig az első erdőtvény –, de egyes földesurak még külön szabályozást is bevezettek. Megszüntették a parasztok szabad favágási jogát, és arra serkentették őket, hogy házaikat ne fából, hanem „tömésből vagy fetske rakásból tsinálják... födeleiket zsupp földel alá vegyék...”¹², mert az uraság – jelen esetben Széchenyi Ferenc – csak kivételesen és pénzért adott fát. De kitiltották a falvak marhacsordáit a közös legelőkről, a disznókat az erdőből, pedig a kukoricatermesztés meghonosodásáig a sertéshizlalás legfontosabb kelléke a makk volt. Ezentúl csak fizetség fejében vehették mindezt igénybe. ... (a) szintén csak fizetségért használható Kis-Balaton – a berek – bokros, fás részei és a kiemelkedő szigetek jelentették a megszorult jobbágyok számára a kiutat. Ez a kiút korántsem volt egyszerű, mert a láp ugyan romantikus világ volt a romantikus képzelet számára, de küzdelemre készítő, nehezen kiismerhető, örökké változó valóság a partján élő embereknek. Folyton birkóztak egymással: hol az egyik győzött, hol a másik. Néha az ember dézsmálta meg a lápot, elvette halát, madarát, szénáját, gyékényét, hol a láp tréfálta meg az

embert, amint alattomos lassúsággal megindult, hátán a lekaszált, boglyába gyűjtött szénával, hogy egy másik határban megállva megajándékozzon másokat, perpatvart, háborúságot szítva a szomszédos települések között, ahogy azt egy 1770-ből származó határper megörökítette. A láp sok veszélyt rejtett, és csak az merészkedhetett oda, aki jól ismerte. Aki viszont jól ismerte, az tudta, hogy csak óvatosan, nagy körültekintéssel közlekedhet rajta... A 18. századtól egészen a 20. század közepéig a nagyállattartás jelentette a parasztság számára a legfőbb értéket. Igavonóként, tej- és húsfelhasználóként egyaránt használták...¹² Az állattartás mellett hagyományosan a lápi haszonvételek: halászat, pákászat, nád-, sás-, és gyékényfeldolgozás majd a lecsapolt területeken a növénytermesztés is hangsúlyosabbá vált.

A Kis-Balaton táj a folklórban

E mocsaras, kis várakkal bíró terület kevés történelmi nevezetességgel rendelkezik. Szépsége, természeti értékei megjelentek a magyar irodalomban (a kiváló író, Fekete István munkásságában leginkább), de a megélhetés nehézségei és a folytonos árvízveszély miatt, az itt lakók inkább a küzdöttek e tájjal, mint gyönyörködtek benne.

Mondákban, anekdotákban, más folklóralkotásokban megjelenő történelmi értékekben sem gazdag. A kelták, szlávok s rómaiak gazdag települései kevés nyomot hagytak az itteni nép emlékezetében.

A Frank uralom alatt itt székelő szláv fejedelem Pribina és az őt követő Kocel mosaburgi (zalavári) udvara lehetett volna a helyszíne annak a jelképes országfoglalásnak, amellyel a magyarok földért, vízért és egy fehér paripáért megszerezték az országot, de a honfoglalás éveire országuk újra a frankoké volt már. Anonymus Gestájában csak annyit ír e tájról: „A szlovének és pannónok nemzeteit meg országait feldúlták, s tartományait elfoglalták. De a murai karantánok határait ugyancsak sűrű betörésekkel rohanták meg.”¹³ A Gestában Salán vezér¹⁴–neve miatt – valamiképp Zalához csatolja mégis e történetet.

Ugyancsak Zalavárhoz kapcsolódik két szerzetes: Cirill és Metód működése¹⁵ (s velük a bizánci szerzetesség léte), melyet a bencés bazilika és kolostor (Szent Adorján monostor) létrehozása követett (1019). Ezekkel kapcsolatban, kivéve a törökök által elrabolt bencés kincsekről, eddig nem kerültek elő mondák.

Az első nagy történelmi korszak, mely megjelenik a táj legendáiban és helyneveiben, a török kor. A vidék a török hódoltsági és magyar királyi Magyarország közti határ része volt. 1600 és 1690 között Zalavár palánkvára a Kanizsát elfoglaló törökökhöz legkö-

zelebb eső magyar végvárként, a hídvégi átkelő védőjeként több támadást is átvészelt.

A törökjárások előtti településeket „ófalukat” több faluban is ismerik, számon tartják. Garaboncon a „Ófalu” megnevezés¹⁶ a település török idők előtti helyét idézi azzal a mondával, hogy a török harcok idején a falusiak a Kis-Balaton szigeteire menekültek. Pais László leírásában megörzött egy Garabonc és Nagyrada közt a lápi utakat ismerő, a falusiakat vezető pásztor nevét is: Peti Miskáét.¹⁷ A török hódoltság alatt is a Kis-Balaton mocsarakkal és vízfelületekkel körülvett szigetein, szárazulatain, melynek járásait csak a pákások, lápi emberek ismerték, több falu lakói bujdosnak el itt a török elől, míg falvaik égtek. A török idők emléke a legtöbb kis-balatoni faluban helynévben és ahhoz kötődő helyi mondákban is fennmaradt.

Zalaszabaron a monda szerint a Harc-kertben esett el Thúry György 300 vitézével a török elleni ütközetben.¹⁸ (Ennek emlékét a szomszédos Orosztony határában emlék-kopjafa is őrzi.) Ugyancsak zalaszabari történet az, amely a Hármás-gödörhöz (*Hármás-gödör*) kapcsolódik. A földrajzi név felgyűjtője annyit jegyzett le: „itt keresték az aranykét”¹⁹ E mondát a zalaszabari 80 éves Tulok Zoltán, akit megkérdeztem e földrajzi névről, így mesélte: „*Őseinktől halottam, így beszéltek. Amikor a zalavári várat ostromolták a törökök, az ott lévő bencés kolostor kincseit a Hármás-gödörbe ásták el, aranykét, aranytaligával és sok más kincset.*”²⁰

A kincset már a 18. században keresték. Az 1759-es kincssás peres iratát Takács Lajos közölte 1972-ben. A történet lényege így foglalható össze: „1759 ápr. első napjaiban a 90 esztendő Nagy Mártonné Vidi Éva pénznek kivetett lángját észlelte a falu határának egyik részén, az ún. Pap helyen egy száraz diófa tövében. A fa tövét egyik éjjel az uradalmi gazda megásatta. A pénzt el is érték – illetve a pénzt tartalmazó ládat vagy koporsót – de amíg (...) a lángot észlelő öregasszony lámpáért hazament, a pénz eltűnt” Az esetnek híre ment, az apátság fiskálisa megyei vizsgálatot kért. Zsiga József mesélte a következő történetet: *Zalavár határában a török hadak jöttének hírére ástak egy nagy pincét, és abba elrejtettek egy arany-ekét és egy aranytaligát. A béres sok éven át hordta rá a földet, teljesen befödte, hogy ne találják meg. De azt nem mondták, hogy „...ki vót az a nagy úr, akinek arany ekéje, meg arany taligája vót. Király-e vagy más? Ásták is, keresték is sokan, de sóse taláták meg.”*²¹ A kolostor kincseiről hiedelem is képződött a zalavári nép lelkében: „*Régiek szottak mesélni a fejetlen barátokról, sok mindenről, amit már elfelejtettek. De azt tudják, hogy a kincset éfőbe veti föl a láng.*”²²

Az aranyeke motívuma a magyar, de az európai mese- és mondavilágban egyaránt ismert. A zala-

szabari monda párhuzamát többhelyütt is megtaláljuk. Szilágyfőkeresztúron például a Szódokhegy alatti dombon a hagyományok szerint valaha klastrom állt, melynek romjai alá van eltemetve „amaz aranyeke, mellyel a községet körülbarázdálták; ezért nem jöhet át a községbe semmiféle járvány.”²⁴

Ugyancsak törökkori történet említi a nagybakónaki *Balás-kut* helynévben. „Ebben a forrásban van egy harang, amelyet még a törökök dobtak bele.”²⁵ A zalaújlaki *Malom-vögyi-kutban* maguk a lakosok rejtették el a törökök előtt a templom kisharangját.²⁶ A török háborúk pusztításai során sok harang tűnt el a leégett templomokból, amelyeket valószínűleg ágyúk öntésére használtak fel a törökök. Csapin a *Hollófa [Hollófa erdő]* az adatközlők szerint azokról a török fogságba esett magyarokról kapta a nevét, akiknek a hollók kivájták a szemét.²⁷ Ez az elképzelés valószínűleg hamis névetimológián alapszik. Galambokon a *Gánica-rét* kapcsolódik a törökidüláshoz. „A törökvilág idején itt mertek csak gánicát²⁸ főzni, mert minden oldalról magas domb veszi körül.”²⁹ Komárvárosban, amely ma Zalakomár része, az *Ispita: Ispitaji-gödör* hadikórház emlékét őrzi. „Egy monda szerint a török időkben a Kanizsán székelő Kómár basának Komárváros volt az egyik végvára. Ezen, a helyen volt egy török járványkórház. A maradványaiból a faluban több ház épült.”³⁰ Természetesen Komár neve még az Árpád korból való.³¹ Az „Ispita” tulajdonképpen a Szent Erzsébet tiszteletére 1356-ban emelt ágostonrendi kolostor a nép nyelvén, és valószínűleg gyógyítottak is e kolostorban. A komári vár 1664-ig kicsiny erődje volt a magyar védelmi rendszernek és a dunántúli protestánsoknak, 1664-ben elfoglalták és elpusztították a török seregek.³² Ez a történet jó példa arra, hogy a mondaképződésben különböző események motívumai rakódnak egymásra, illetve tevődnek át más történeti korba.

Garaboncon a *Bándi kúttal*, egy hegyoldalban lévő kis forrással kapcsolatban maradt fenn a törökidülés emléke. Gerencsér Jenő egy öreg szőlőpásztor, „Mihály bácsi” szavait idézi szépprózájában: „Mikor a törökök itt vótak, vót itt egy kanász, aki ugyancsak nem ijedt még a saját árnyékátú. Ott szokott őrizgetni a forrás körü. Már akkor végét járta a török duhajkodása, de itt még azért nagy urak vótak ezen a vidéken. Vót egy kutya kegyetlen vezérük, aki irtózatosan tudta sanyargatni a szegény népet. Egyszer osztán ez a híres török itt lovagolt a garabonci heggybe. Csak úgy egyedü vót, aztán megszomjazott. Hát egyszer csak láttya, hogy ott egy forrás bugyog ki a földből. Amikor lészát a lováru, osztég odamént a kanászhoz, aki éppég a forrás körü örözgetett. Kérdi tüle, hogy lehet itt inni? A kanász osztég megmutatta, hogy előbb le kő hasalni a forrás mellé, oszt szürcsölni

a tenyeribü. Hát persze mit vót mit mást tenni, a töröknek is le köllött hasani, Ű le is hasat, hogy kortyancson egyet a friss vizbü, de nem vót szöröncsége az Isten adtának, mer a kanász–ki mondom bátor embör vót–kapta a kislejcséjét és egyetlen csapásra levágta a törököt. Gyorsan el is temette, ha esetleg keresik, mög ne találják. Mikor aztán a törököt már kihajtották az országbu, a kanász tettének hire még a királhoz is eljutott. Oszt ajándékba akkora földet kapott, amit egy nap alatt körü tudott lovagonyi. Így lött a kanászbu a környék leggazdagabb emböre.³³ E történet sem egyedi, Somogy és Zala sok, a török háborúkban vagyont és nemesi rangot szerzett földesurával kapcsolatban élt a törököt legyőző szegény pásztor, kanász, béres szerencséjének mondája. Iharosberényben (Somogy megye) például az Inkeyek vagyonhoz jutását magyarázták így.

A Rákóczi szabadságharc nem hagyott emlékmódot ezen a vidéken, ahogy 1848/49 emléke is halovány, elsősorban a Kanizsa környéki eseményekről tudósítanak. A történelmi mondák sorában utolsóként egy Balatonmagyaródon 1948-ban gyűjtött, kincsekről szóló mondát említek, amely mintegy összefoglalja a „kincsrejtegető” történelmi korszakokat *A koloni híd titka*³⁴ címmel:

„Egy nagyon öreg ember volt az utkopró (útszínnyaló), Józsi bácsinak hívták. Ott páncolgatott az országút mellett, ahol mondják Kolóna városa³⁵ állt még annak idején, amikor a rómaiak duhajkodtak még gazdag Pannónia földjén, hogy aztán a jószerecsse a magyaroknak juttatta ezt a gyönyörű vidéket. Ugyanakkor ránk mérte azt a sok veszedelmet, a tatárjárást és a törökidülést. Ezek a kegyetlen idők aztán lerombolták az összes örökölt és saját erőből alkotott mesterséges kincseinket. Kolóna városa, ahogy kő kövön nem maradt. Az épületek összeomlottak. Az emberek elmenekültek. Értékeiket a föld alatti pincékbe rejtették, hogy majd a veszély elmúltával ismét visszatérjenek, rátaláljanak. Persze múlt az idő, a veszély nemhogy elmúlt volna, szaporodott. Az emberek elhaltak, újak születtek. Lassan mindenki elfeledte a pincék titkát. Így történt aztán, hogy az öreg Józsi bácsi éppen a sáncfalat besungóta (igazította, egyenesítette) egyszer csak leszakadt a part és egy kerek nyílás tárult a vén útkopró elé.

–Ej no, mi a sören fene fránca!–szólt az öreg. Ezzel bedugta a lapátnyelet a nyílásba és elkezdett bent kotározni... De bizony a lapátnyél csak kongó ürességet talált. A nyílásnak vége nem volt. Ekkor egy hosszú póznát kerített... azzal próbálta felmérni a nyílás nagyságát. Azonban ez is kicsinek bizonyult, teljesen elnyelte a földalatti üreg, melynek sem szélét, sem hosszát nem lehetett megállapítani. Mivel az öreg elég babonás ember volt, hamarosan kezdte cserben-

hagyni a bátorsága, mert a rosszellemek barlangjának hitte. Sorban állította meg a járókelőket... Találgatni kezdték, vajon Istentől valók e az üregek? Végül kisütötte valaki, ez nem lehet más, mint a föld alatti pince, ami tele van kincssel. Már-már akadtak vállalkozók is, akik fogadkoztak, hogy bemennek és kikutatják a pince belsejét. A féltőbbek pedig riasztották őket, hogy vigyázzanak, ott ne hagyják fogukat, mert azt a kincset szellemek őrzik és aki hozzá nyúl, annak vége”

A történet hosszú befejezése szerint az emberek álmódosításának az útkopró főnöke vetett véget, szétosztatva a tömeget, de a nép ajkán „...nem szűnt meg a suttogás. Különösen megerősödött a néphit, amikor az utána épülő kő úton az átszelő hidat is e helyen építették, amit ma Kolon-hídnak neveznek.”

A települések emlékezetében nemcsak nagy történelmi eseményhez, hanem a település mindennapjaihoz kötődő emlékek is élénken élnek. Ezek többsége elsősorban súlyos, hosszabb ideig élő tragikus eseményekhez kapcsolódik (tűzvész, gyilkosság, öngyilkosság). Erre példa a zalaszabari hamuházi-híd, melyet a régi leégett malom faanyagából emeltek. Nagyradán a Huzd-gödör kapcsán egy Huszt nevű ember meggyilkolására, a Vendel-kút esetében egy Vendel nevű ember halálára (talán öngyilkosság volt) emlékeznek.³⁶ A szomszédos Galambokon a Vandérlics (vagy Vendelics)-fenyvesről emlékeznek úgy, hogy itt akasztotta fel magát Vanderlics.³⁷ Lehetséges, hogy Vendel és Vendelics ugyanaz a személy.

Nem tragikus eseményre, hanem érdekes, a paraszti névetimológiára és az erre épülő helyi mondára lehet példa a nagyradai Pogácsa-völgy földrajzi név „eredettörténete”, mely szerint „Egyszer egy bolondos uraság ‘nagy pogácsát’ süttetett, és azt erről a dombról gurította le.”³⁸

Nem helyi monda, hanem egy átokküző népszokás emléke a zalamerenyei Boszorkány-domb névetimológiai magyarázata, mely szerint „...valamikor nyírfaák borították, és innen hozták a nyírfaágot, amivel a boszorkányokat elriasztották.”³⁹ Az 1960-as években gyűjtött néphit adatok szerint a településen található Halastó⁴⁰ valamikor lapos terület volt, innen szokott előjönni a tüzesember, akitől féltek a falusiak. Zalamerenyei gyűjtéseim során e két adathoz kapcsolódó további hiedelemre még nem bukkantam, de más lápvidékeken is föltűnnek ezek a hiedelemalakok. A nyírfa mágikus és gyógyító erejébe vetett hit elevenen élt a magyar parasztságnál országszerte. „Felhasználásának alapja feltehetően korai tavaszi zöldbeborulása és gyakorlati haszna miatti megbecsültsége.”⁴¹

„A tüzesember ember alakú, tűztestű kísértet, akit tűz kíséri, szórja a tüzet, lámpát visz stb. Általában

mérnök, aki életében rosszul mérte a földet. Éjszakánként a határban bolyong, gyakran láncot húz maga után; ill. a földet méri, míg le nem vezekelte bűnét. Zalában minden fajta rendkívüli életű vagy halálú kísértet tüzes alakja, vagy ember alakú kísértet égő ujjá. Egyéb tulajdonságaiban a lidércfénnyel egyezik. Hasonló a Hanság egykori mocsárvilágában ismert ördög gyertyája” – olvashatjuk a Néprajzi Lexikonban.⁴² „Dunaszegen a kisgyerekeket régen azzal ijesztgették, ha rossz volt, hogy: ‘Elvisz a tüzesember!’ Ember alakú kísértet, aki tűzből van, vagy szórja a tüzet, tűz kíséri, lámpást visz. Éjszakánként a határban vagy a gáton bolyong, a kintjárókat követi, ránehezedik a kocsira, a gyalogosok vállára, megégeti a közelébe kerülőt.”⁴³ A lidérc alakja is ismert a Kis-Balatonon, így emlékeztek róla Zalavárott: „Valaha ludvércet is láttak, nagy csillag formája van és hosszú üstöke.”⁴⁴

Nem csak földrajzi helyekhez hanem konkrét épületekhez is kapcsolódhatnak mondák, anekdoták. A balatonmagyaródi Szarkavári szigeten valamikor egy kis lak állt, mely a „grófoknak tivornyázó főfészke volt” a 87 éves Horváth János szerint. Ő mesélte el az alábbi történetet:⁴⁵

„Itt lakott a híres Lischmistein⁴⁶ grófnak a felesége, egész környezetével ... ezen a szigeten történt meg, ... hogy az említett grófné egyszer kint nézgelődött a ház előtt a parkban, és feltűnt neki, hogy az egész kertben nincs egy nagy fa, melynek árnyéka kellemes pihenőhelyet szolgáltatson a vendégeknek. Hogy ezt a bajt orvosolja, ... ültetett erre a célra szolgáló tölgyfát, de olyan nagyot, amelyre már nem kell várni, hogy lassú növésevel majd évek múltán alkalmas legyen a nemes és szerinte nélkülözhetetlen szolgálatra. Nyomban ki is adták a parancsot egy olyan szekér készítésére, mellyel gyökerestől, törzsököstől, egész koronájával együtt ide lehet szállítani egy évszázados tölgyet. Munkába lett állítva az összes fűrő, faragó embere és el is készült hamarosan az irdatlan batár: Most már csak az volt a kérdés, hogy lesz a fa föltéve és átszállítva. Háromszáz bérest rendeltek oda fejszéssel, ásókkal, kötelekkel, egyéb szerszámokkal. ... El is végezték a munkát ... jó pár métermázsza földdel fel is pakolták az irdatlan alkotmányra, átszállították a grófné kertjébe, el is ültették. A nagy gonddal kiválasztott helyen csodák csodája, meg is éledt a fa. Még utána három tavaszon hozott levelet és élt beteg sorvadással, három év után teljesen elszáradt. Így pusztult el lassan az erdei lak is, és vele együtt a mértéktelen gróf hatalma is.”

A történet bevezetéseként az adatközlő kiemelte, hogy ezt arra példaként meséli, hogy milyen mértéktelen hatalma is volt a grófoknak a paraszttal szemben akkoriban.

Ugyancsak Balatonmagyaródról való a következő történet, amely a Sanyari major⁴⁷ névadásának tör-

ténete. „A balatonmagyaródi uradalomban volt egyszer egy béres, kit mindenki bolondnak tartott, mert sem úr, sem hajdú, sem majorgazda nem tudott neki parancsolni. Pedig ő nem is volt annyira buta, mint gondolták, csak nem érezte magát senkinél alábbvalónak. Ha valamelyik nap úgy érezte, hogy mára eleget dolgozott, egyszerűen kifogta ökreit; és neki beszélhettek, amíg csak akartak, aznap többet nem tudtak övele dolgoztatni. Persze a bérért mindig pontosan megjelent és ha nem fizettek ki neki valamit, úgy mint másnak, akkor kész perpatvart csinált. Ebben az időbe épített az uradalom egy másik majort, és hogy megszabaduljanak a majorbeliek ettől a hasznavehetetlen bérestől, azt tanácsolták az uraságnak, küldje ki a Sándort az újonnan építendő majorhoz földet hordani. Ott hordozgatta már a földet hónapokon keresztül. Hol nótás kedvvel nekibuzdulva biztatta ökreit, hol pedig nekikeseredve kezdte szidni és átkozni ezt a rongyos világot, amely így nyúzza a szegény népet, s közben nem feledve ki azt az átkozott gazembert, aki az első urasági bérest kitalálta. Így teltek-múltak a napok jobban, rosszabbul Sándor körül, mikor egyszer az uraság kilátogatott az újonnan épülő tanyára és ott látta Sándort a négy ökrével, mint éppen húzatta a szekér földet és közbe tele torokkal biztatta ökreit: *Ahe hide Kontyos, Szőke! A hé Dallos! Valami jókedvvel lehetett az uraság is éppen, mert nem restelt odamenni Sándorhoz, hogy megkérdezze mint megy a dolga eben az új beosztásban.*

–Hát instállom sanyargunk, sanyargunk, mit is tehetne az ember mást ebben a sanyargóba?–mondta megvetéssel Sándor.

–Mér olyan sanyarú itt, Sándor!–kérdezte az úr.

–Hát bíz ez az embért csak sanyari, sanyari, míg végleg teljesen lesanyari. Nézze meg csak az ökreimet, már úgy néznek ki, mintha nem is errő a világrul valók vónának. Ha ez így megy nem kerül vissza azokbu, csak a bőrük.

–Na, jól van Sándor!–szólt az úr megnyugtatóan az elégedetlen bérest.

–Tarts ki, amíg a major fel nem épül és te leszel a csirásgazda. A majort pedig „Sanyarinak” fogjuk hívni.

–Az már jó lesz, ha Sanyari lesz, mer más nevet ez úgy se illet, de hogy én legyek a csirásgazda, ne haragudjon a nagyságos úr, azt már nem fogadhatom el!

–Aztán mér?–kérdezte az úr meglepődve

–Hát csak azért, mer elég az én bajom is, nem akarom még magamfajta rongyosokét szaporítani azzal, hogy én parancsoljak nekik. Van a nagyságos uramnak elég kutyája, aki ugat helyettem.

–Bolond vagy Sándor, most már én is azt mondom.

–hagyta ott az úr bosszankodva az ostoba cselédjén, de azért az új majort „Sanyarinak” nevezték.“

Betyárfolklor a Kis-Balatonon

A Kis-Balaton lópvilága jó bújóhely volt nemcsak az adózást (a török időkben a kettős adózást) kikerülő, néhol egymás jószágait elhajtó pásztorok, hanem a haramiák, a bujkáló szegénylegények, szökött katonák számára is, s előnyös volt a betyárok számára, hogy Zala és Somogy határán mozoghattak, kijátszva a pandúrok éberségét, és esetleges illetéktelenségét (ami miatt nehezebb volt elfogni őket). Természetesen –ahogyan azt jelesebb betyárkutatóink, vagy a zalai betyárokról író Fülöp István is tartja–nincsenek csak a Kis-Balaton vidékén rabló betyárok. Ezen a tájon *menőknek* nevezett szegénylegények, rablók kihasználva a zalai, somogyi, vagy épp bakonyi erdők sűrűjét, a Balaton környéki lápos területeket is járták, hol bujdosva, hol rabolva. Életmódjuk okán elsősorban a pásztorokkal és a kocsmárosokkal érintkeztek, többségük, ha tehette, mert nem ismerték fel, vagy nem őt keresték, bojtárként, pásztorként dolgozott. Jó példa erre Somogy és Dél-Zala legkeresettebb rablója Patkó Jancsi, és nem kevésbé híres testvére Patkó Pista aki végigrabolta Baranyát, Somogyot, Zalát. Patkó Jancsit halálának legendája szerint, 1862-ben Nagykanizsa környékén, a galamboki pusztán, egy ütközetben halálosan megsebesítették, majd átvágva, a Kis-Balatonon, Fenékpusztá közelében, a lópban alvezére, Bergán Jancsi, súlyos sebesülése miatt–a történetek szerint–saját kérésére agyonlőtte. Holttestét sohasem találták meg. Vikár Béla azonban Kiskomáromban látta sírját. „Kiskomáromban magam is láttam, erdőszélen, útmentében, kis halom, melybe bot van tűzve.” Unokája Tóth Mihály szerint Pogányszentpéteren van eltemetve, ahol 3 gyereke is maradt: Pista, József, Mihály, kanászok.⁴⁸

Ebből is kitűnik, hogy mennyire homályos adataink lehetnek a betyárokról. A Kis-Balaton falvaival kapcsolatba hozható rablók, zsványok közül csak kevesen váltak híressé. A miháldi Németh vagy más néven Lippai Pál és társai (szökött katonák) Domján János, Bukovics György, Takács László, Horváth József Garaboncon egy zsidót, Zalakaroson a molnárt rabolták ki, Főnyeden pedig Pét kocsmároshoz törtek be 1862-63 fordulóján. Lancsák Antal, Kacsaki József, Rövid György, Ledopold György „Kutyási” hogy csak néhányakat soroljunk a 19. század közepéről.⁴⁹ Kis-balatonni vonatkozású betyárfolklor-szöveg (népdal, ballada, monda) róluk nem keletkezett, (vagy legalábbis ilyen nem ismerünk még), csak Nád Jancsiról és Juhász Andrásról. Mitől voltak ők mások a magyar folklórban, mint az előttük említett, ugyancsak sok gaztettet végrehajtók? Ennek okait érdemes volna vizsgálni. Leginkább tetteik széles körben való publicitása (körülvényeken, a ponyvairodalomban és a korabeli sajtóban), illetve helyi

rokon kapcsolataik indokolhatják ismertségük. A leendő elemzéshez a néprajzi adattárak anyagai mellett a korszak levéltári forrásainak (például a pásztorösszeírások, periratok) elemzése is szükséges.

A kis-balatoni betyárok közül a legismertebb a vörösi Nád Jancsi, akit a Fenéki csárdánál – amelyet az utazók, de a menekülő betyárok is szívesen látogattak – csak hat pandúrnak sikerült puszkavégre kapni. Róla balladákat is költöttek. A sok változatból kettőt idézünk, a történet variációinak érzékeltetésére. Együd Árpád gyűjteményében öt változat szerepel, kettő szerint Jancsi Keszthelyen, kettő szerint Szentmiklóson nyugszik. Az egyiket a közeli Pölöskefőn gyűjtötték:⁵⁰

*Nádi Jancsi a csárdába ’
Ráparancsol a csárdásra:
–Húzza le a férhangokat,
Hadd mulassam ki magamat.*

*Nádi Jancsi Fenékben van,
Zsandároknak izenve van.
–Most jöjjetek hamarjába,
Nádi Jancsi a csárdába.’*

*–Még egy iccze borom járna,
Ha az idő el nem járna.
Az idő már későre jár,
Az ajtónál áll hat zsandár.*

*Jött a zsandár nagy sietve,
Dupla töltött fegyverekkel.
–Jancsi, akarsz-e meghalni,
Vagy magadat meg kell adni.*

*Jancsi kapta a fegyverét,
Elkeríté az istenét,
S mire magát észre vette,
Golyó szívért sértegette.*

*Nádi Jancsi fejr teste
Fenekben van eltemetve,
A fenéki temetőben
Nyugszik a fekete földben.*

A másikat a Kis-Balaton keleti oldalán, Vörsön gyűjtötték:⁵¹

*Nádi Jancsi Fenékben van.
Panduroknak izenve van.
Jön a pandur nagy sietve,
Dupla töltött fegyverekkel.*

*Nádi Jancsi mit gondoltál,
Mikor Fenékbe indultál?*

*Gazdag Ferkót megköttetted
Magadat agyonlövetted.*

*Nádi Jancsi piros vére,
Fenekbe hull le a földre.
Kálmán Treszka szeretője
Fehér tányérba fölvette.*

*Nádi Jancsi gyöngé teste
El van zárva sötét helyre.
Szentmiklósi temetőbe
Nyugszik cédrusfa tövébe.*

Balatonmagyaródról a „jóságos” Juhász Andor betyár neve, és története maradt fenn a magyaródi Gerencsér Jenő tanító lejegyzésében,⁵² amelyet az akkor 87 éves Horváth János mesélt el 1948-ban.⁵³ Horváth János Juhász Andorja és a balladák Juhász Andrisa ugyanaz a személy. Juhász Andor vagy Andris (vezetéknéve valószínűleg foglalkozásából adódott) Felső-Bogátiban vagy Gesztiben született, a Tolna megyei Értényben nevelkedett. Horváth szerint szökött katonaként került a betyárok sorába, Gönczi szerint egy juhász bocsátotta el, mert nem jól őrizte juhait.⁵⁴

Horváth János Juhász Andor kapcsán megemlíti a sorshúzást is, mellyel a falusi legények kisorsolták maguk közül, hogy ki lesz katona. Annak aztán el is kellett menni, ha maga helyett nem tudott mást állítani. A hosszú, otthontól távol letöltött, veszélyekkel terhes, nyolc-tízestendős katonaság előtt sok legény menekült.

Gerencsér Jenő írja a leírása elé: „Régen betyárok (az itteni mondás szerint menőzők) törvény elől menekülők búvóhelye volt”⁵⁵ Balatonmagyaród. Juhász Andor története jól példázza azt, hogy a betyárkodást kényszerítő körülmények idézik elő, itt szökés a katonaságtól, és azt is, hogy legendává vált rablót felruházta a mesélő nép a jóságosság, a szegények pártfogójának tulajdonságával. Ahogyan Horváth János mondja: „De az olyan betyár vót, hogy olyant sokat adjon az Isten! Mert az soha szegény embernek nem nyúlt semmijéhe. Csak az urakhó járt. De onnan sem lopott ám, mint a másik betyárok. Hanem egyik este vagy éjjel beállított az uraság szobájába és megmondta mire van szüksége, mikor mi köllött, pénz is, más is. De sose vitt el többet, mint amennyi köllött neki. A szegény embereken ez még segített is, ha úgy gyűtt.”⁵⁶

Két történetet mesélt el róla Horváth János. Az elsőben egy rőfősről, egy asszonyról és a igazságtévő betyárról szól:

„Egyszer egy szegény komáromi⁵⁷ asszony ment Kanizsára.⁵⁸ Családos asszony vót. Valamit vásányi akart, kis ruhát gyerekeinek. Aztán az úton össze találkozott a Juhász Andorra. Meg vót igen réműve, most a Juhász Andor elviszi a pénzet. Mikor odaért

hozzá, a Juhász Andor aszongya neki, há mész? Elmenek Kanizsára–aszongya–vásányi akarok kis ruhát gyermekeimnek. Igen szegény vagyok és félek, hogy ezt a kis pénzemet valaki elveszi.

Ne félj– azt mondja neki, mert Juhász Andornak nem köll a te pénzed.

Amint ott beszélgettek, odaért egy vásározó rőfös,⁵⁹ aki kocsiva hozta a ruhát a vásárokra.

Te rőfös, mega!⁶⁰–aszongya neki Juhász Andor. Ez a szegény családosszony egy kis ruhát akar venni a gyerekeinek. A rőfös megállt. Persze nem szívesen kélekődött egy-két rőf ruhájért, de nem mert ellen szegűnyi Juhász Andornak. Az asszony aztán kiválogatta a ruhát. Mikor mérésre került a sor, akkor azt mondta Juhász Andor a rőfösnek: Most fogd ki lovadat, és a főrhéncről a kocsirúd végéig lesz a rőf.⁶¹ Mi volt mit tenni szegűny rőfösnek, kifogta a lovat. Amikor az asszony kiválasztotta a ruhákat, Juhász Andor maga mérte le mind-egyikből, amennyit kért. Persze a főrhéncről a kocsirúd végéig volt egy rőf. Amikor elkészült, akkora halommal lett a kimért ruha, hogy szegűny asszony alig bírta elvinni. A szegűny rőfös pedig, ha merte volna, megsiratta volna a sok kárbaveszett portékát. Csak akkor nyugodott meg, amikor Juhász Andor a szegűny asszony helyett becsülettel kifizette az árát úgy, hogy rendesrőfre átszámítva, még némi borralvaló is maradt a rőfösnek. A szegűny asszony pedig nem győzte eléggé köszönni a szivességét és örömeben mindenkinek elmondta, hogy járt Juhász Andorral.”

A másik történet Juhász Andor haláláról szól. Horváth János története szerint Juhász Andor a kedveséhez Karosba ment búcsúra. Egy karosi ember feleségéhez. A karosi ember egyszer ott érte a feleségénél. Bement, lepakolt, majd a bucskájából megkínálta a betyárt. Amíg a betyár ivott, fölkapta a sarokból a fejszét és lába szárába vágta. Utána elszaladt a zsandárokért. Mire azok a házhoz értek, elfolyt már Juhász Andor vére, nem volt eszméleténél. Feltették egy székere, elindultak vele Marcali felé, azon halt meg. Gönczi somogyi betyárokat soroló könyvében több Juhász Andrís tetteiről szóló balladát is említ (van amelyikben Patkóval együtt).⁶²

Juhász Andor halálának pontos történetét is ismerjük, Horváth romantikus története a valóságban egyszerű véres vita volt 1868 telén. Lakatos János saját pajtájában veszett össze Juhással, aki meg akarta ölni, de Lakatos felesége, aki az ebédet hozta ki a pajtába megvédte. Ezért bosszúból a Lakatos testvérek (Gábor, György és János) agyonverték, és a börtönbe szállítás során, még a faluban meg is halt.⁶³ Gönczi is idézi a rőfös és a szegűny asszony történetét.⁶⁴

Balatonmagyaródon a valószínűleg Juhász András bandájába tartozó⁶⁵ Bene Vendelt is megénekeltek. A egyik magyaródi változat:⁶⁶

Bene Vendel 16 szél gatyája
Megakadt a túskebokor ágába
Túskebokor ereszd el a gatyámat
Mer az úré, vagy ha a paraszté levágnak

De szennyes a Bene Vendel gatyája
Elszennyesül a kaposi fegyházba
Ingem, gatyám mosd ki babám fehérre
Holnap megyek az agyutor⁶⁷ élébe

Agyitor uram adjon nekem jónapot
Adjon Isten Bene Vendel, mi bajod
Agyitor úr nem egyéb az én bajom
Mint bajtársam agyon lőttem az uton

Nem akar a szilaj gulyám legelni
A kolompját szomorúan zörgeti
Idegen szagot érez a mezőbe
Négy pár zsandár közeledik feléje

Zsandár urak há hajtják a bojtárom
Elhajtjuk a kaposvári fegyházban
Keze, lába keresztvasba lesz zárva
Kaposvári börtönajtó repedj meg!
Mert Bene Vendel sohase szabadul meg.

A balatonszentgyörgyi változatban⁶⁸ a bárándi pusztában szennyesült el a betyár inge, gatyája, ez rövidebb változat.

A betyárok és hajdúk harcáról árulkodnak a hajdúsirok is, mint például a nagyradai Hajdú-kereszt.

A betyárvilág a 19. század végével eltűnt, az újabb kor újabb történeteket szült. E történetek összegyűjtése, közlése azonban ma még adósság.

Összegzés helyett célkitűzés

E rövid, néhány mondát, anekdotát, betyárokról szóló balladát felemlítő írás célja annak illusztrálása volt, milyen a tájjal, a kis-balatoni településekkel kapcsolatos folklórszövegek keletkeztek. Összegzésként csupán annyi mondható el: van mit tenni.

Először is folyamatosan közölni kell a Kis-Balaton vidékén gyűjtött folklórszövegeket. E dolgozat sem terjedelmi okból, sem amiatt, hogy nem kötődnek szorosan a település történetéhez, nem közölhetett több szöveget. A tanulmány készítése során két tucat mese, dramatikus szövegek sokaságát tekinttem át. Eddig–és ez meglepő–nem találtam egyetlen halálszattal, pákászattal kapcsolatos történeteket. A téma felgyűjtése még várat magára, akárcsak a lápi világhoz kapcsolódó sokféle hiedelemtörténet felkutatása is.

Ezen túlmenően, fontos feladata a folklórisztikának a kis-balatoni földrajzi nevek néprajzi feldolgozása,

(leginkább a *Zala megye földrajzi nevei* és a hasonló somogyi kiadvány alapján, de a néprajzi adattárak anyagát is felhasználva, illetve újabb adatfelvételeket végezve) legfőképpen tematikus osztályozása a további feldolgozáshoz. Az osztályozás eredményeként a paraszti gazdálkodáshoz köthető földrajzi nevek (például a zalakomári *mocsolák*, azaz kenderáztatók, vagy legelők, vagy iparosok birtokai) leválaszthatók a települések történetével kapcsolatos helynevektől (birtokosok, történeti események okán keletkezett elnevezések) és a természetrajzi leíró elnevezésektől. De fontosak az etnikai elkülönülésre utaló elnevezések is (sváb, rác, cigány megnevezések a helynevekben).

Fontos feladata a folklorisztikának, hogy faluról falura járva rá kell kérdezni a helytörténeti érdekes-

ségeket sejtető földrajzi és személynevekre, rá kell kérdezni a mai szokásokra, hiedelemtörténetekre, anekdotákra. Erre jó példa lehet Molnár László göcseji anekdotagyűjteménye.⁶⁹

A cél, a figyelem felhívása talán sikerült, néhány, a nagykanizsai Thury György Múzeum néprajzi adattárából elsőként közölt történettel, mondával fűszerezve. De csak akkor lehetünk elégedettek, ha kötetnyi gyűjteményt adhatunk kézbe alapos elemzésekkel, a mondákban szereplő néprajzi és történeti információk alapos körüljárásával és olyan érzékletes, egyszerre pontos és élményszerű bemutatásával, ahogyan azt Petánovics Katalin művelte munkássága során.

Jegyzet

¹ A Kis-Balaton elnevezése Kisbalaton alakban is fellelhető.

² PETÁNOVICS 2001: 24-28.

³ u.o.

⁴ TAKÁCS 1978: 7.

⁵ FAZEKASNÉ MULESZA–KRASZNAINÉ SZABÓ 2003: 64.

⁶ A Zala folyó által szállított iszap alig 300 év alatt töltötte fel a kis-balatoni medencét. A tó vize a 17. és a 18. században, a végvári harcok idején, amikor a Balaton volt a határ a magyar és a török várak között, csaknem két méterrel magasabb volt mint most. Elért egészen a hídvégi révig, amelynek nagy szerepe volt a végvári harcokban. Ma Hídvég-Fenekpuszta között eltűnt a víz. Ebben a fő bűnös a Zalavölgyi Leccsapoló Társulat volt, amely 1886-ban kezdte a Zala folyó Hídvég után következő szakaszán a töltések készítését. A Kis-Balaton hatalmas térsége egyre szűkebbre szorult, és az ott lerakott hordalékot a folyó a töltések végleges elkészülte után, 1922-től kezdve csak a Balatonba szállította. Kéz Andor geológus már 1931-ben megírta egy tanulmányában, hogy megkezdődött a keszthelyi öböl eltűnése.–írta Zákonyi Ferenc A Kis-Balatonról. A Balaton átka: a Zala töltése című cikkében. In: Somogyi Néplap 1976.07.17. 5. oldal.

⁷ „Balatonmellék: A Balaton és a Kisbalaton szűkebb környezetét egyes irodalmi források szerzőnként más kiterjedésben Balatonmellék megnevezéssel tárgyalják.” KÓSA–FILEP 1975: 63.

⁸ KERECSENYI 1979: 5.

⁹ A környékbeli falvakban dolgozó mesterek.

¹⁰ Egy ilyen épület jelenleg tájházként működik.

¹¹ KERECSENYI 1979: 13-14.

¹² PETÁNOVICS 2001: 24-28.

¹³ ANONYMUS: Gesta hungarorum. A magyarok cseledei. Fordította: Pais Dezső 2003. Bp., 66.

¹⁴ u.o. 64.

¹⁵ A nyugati szláv törzsek, amelyek a népvándorlás után letelepültek és megalkották a nagy morva birodalmat, a 9. század elején magas színvonalú politikai és kulturális

életet éltek. Készek voltak a kereszténység elfogadására, de ha a germán területről érkező misszionáriusok térítik meg őket, az politikai függőséget is jelentett volna. Ezért Rasztszláv, a birodalom uralkodója a kereszténységnek olyan formáját kereste, amely országa és a szláv népek önállóságát nem fenyegeti. Kívánsága teljesülni látszott, amikor a bizánci kormányzat egy csoport keresztény térítőt küldött, akik közül különösen két testvér tűnt ki: Konstantin (Cirill) áldozópap és Metód szerzetes. Kocel pannóniai fejedelem sürgetésére Metódot kinevezték Pannónia és Morvaország érsekévé, ezzel visszaállították a népvándorlásban elpusztult Sirmium (Szerém, ma Sremska Mitrovica) püspökségét, ugyanakkor megkapta a szlávok között a szentszéki legátus hatalmát. Ez azonban nem szüntette meg a kelet-frank és a szláv egyház közötti feszültséget. DIÓS 1984.

¹⁶ ZALA MEGYE FÖLDRAJZI NEVEI (továbbiakban ZMFN 1964:) 531. 74. tétel. Erről ír helytörténeti dolgozatában PAIS: 1975. A szerző így fogalmaz: „a garabonciak reménytelennek tartva az örökös ajándékozást (életükért cserébe) a vad vidékre vetették magukat. THURY GYÖRGY MÚZEUM ADATTÁRA (a továbbiakban: TGYMA) 978-75.

¹⁷ Ezt a történetet 1997 óta több helybelitől, többek közt az 1945 után betelepült beás cigány adatközlőktől is felgyűjtöttem.

¹⁸ ZMFN 1964: 515.

¹⁹ ZMFN 1964: 517. o. 32. tétel.

²⁰ saját gyűjtés 2009.05.22.

²¹ BILKEI–KÁLI–PETÁNOVICS 2001: 169.

²² u.o.

²³ Népmeséinkben és hiedelemtörténeteinkben a bőség jelképe. Több kötetben is olvasható „Az aranyeke” című mese (Benedek Elektől Illyés Gyulán át Katona Lajosig többben is közölték. Manga János palócokról szóló kötetében szerepel e kifejezés, mint az égből alászállt isteni ajándék. „Isten szállott házkra!... /Kilenc borja tehénnel, /Egy aranyos ekével.” lásd MANGA 1979: 220.

- De a Tisza eredetmondáiban is felbukkan, ahol például – az egyik változat szerint – a Tisza útját a szamar mögé kötött aranyeke szabta meg. Farsangi köszöntőkben is országszerte ismert motívum, a béreseknak vagy a gazdának adott aranyekéként.
- 24 Zilahtól északra fekvő helység. PETRI 1903: 531. E monda a település védelmében végzett körülszántás, rituális ekehúzás népi vallási gyakorlatát is felemlíti. Ez az elem nincs meg a zalaszabari mondában.
- 25 ZMFN 1964: 545. o. 90. tétel.
- 26 ZMFN 1964: 547. o. 53. tétel.
- 27 ZMFN 1964: 557. o. 18. tétel.
- 28 Lisztből készült dunántúli pépes étel. lásd Magyar Néprajzi Lexikon IV. 1981: 489. „sterc” szócikk.
- 29 ZMFN 1964: 565. o. 52. tétel.
- 30 ZMNF 567. o. 3. tétel.
- 31 HOLUB 1929.
- 32 A komári várról Vándor László ír a Nagykanizsa városi monográfiájában (VÁNDOR 1994: 322-344., 1991a, 1991b.) A komári vár történetét ma Szvitek Róbert József kutatja. Doktori disszertációjának tézisei „Kiskomárom végvár szerepe a dél-dunántúli védelmi rendszerben” címmel a <http://doktori.btk.elte.hu/hist/szvitekrobertjosef/tezis.pdf> lapon olvasható.
- 33 GERENCSÉR 1975.
- 34 ZMFN 1964: 529. o. 101., 103. tétel; GERENCSÉR 1976. A bő leírásból csak a történet szempontjából fontos részeket közlöm itt.
- 35 A „Kolon városa” kifejezésben valószínűleg a római erőd, Valcum (Fenekpuszta) és a Szent-István által emelt Kolon vára (Balatonmagyaród mellett) emléke kapcsolódhatott össze. Kolon várát 1579-ben a török sikertelenül megostromolta, későbbi sorsáról nem tudunk. (VÁNDOR 1994: 347.).
- 36 ZMFN 1964: 521. o. 26., és 58. tétel.
- 37 ZMFN 1964: 565. o. 90. tétel.
- 38 ZMFN 1964: 521. o. 74. tétel.
- 39 ZMFN 1964: 525. o. 10. tétel.
- 40 ZMFN 1964: 525. o. 35. tétel.
- 41 Magyar Néprajzi Lexikon III. 1980: 454. „lidércfény” szócikk.
- 42 u.o.
- 43 Kézműves Műhely honlapja: <http://rafia.hu/content/hiedelem-mondak>
- 44 BILKEI–KÁLI–PETÁNOVICS 2001: 168.
- 45 GERENCSÉR 1976.
- 46 A forrásban így szerepel, azonosítani még nem sikerült.
- 47 ZMFN 1964: 529. o. 44., 47., 48. tétel; GERENCSÉR 1976.
- 48 Ő idézi Vikár Béla közlését a *Somogy megye népköltészete* című kötetből. GÖNCZI 1944: 283-284.
- 49 Az 1962-ben induló Zalai Közlöny 1862-64 évfolyamaiban többször is említik gaztetteiket, de Gönczi Ferenc somogyi betyárokat soroló írásában is szerepelnek többen.
- 50 SEBESTYÉN 1906: 221-222.
- 51 EGYÜD 1975: 132.
- 52 GERENCSÉR 1976.
- 53 A kéziratokon kézzel történetekként, azok végén 1948-as datálások olvashatók, míg a Zalai táj- és népkutató munkaközösség 1945-ös pecsétje szerepel a lapokon. Okát nem tudni.
- 54 u.o. 435-443.
- 55 GERENCSÉR 1976: 13.
- 56 u.o.
- 57 Ma Zalakomár.
- 58 Nagykanizsa, ma Zala és a Délnyugat-Dunántúl legfőbb vásári központja. Ez a történet is jól jelzi a korabeli gazdasági kapcsolatokat.
- 59 Méteráru és kelmekereskedő.
- 60 megállj!
- 61 A rőf akkoriban 78 cm körüli rúd volt, így a rőf háromszorosa lehetett a történetben szereplő kocsirúd.
- 62 GÖNCZI 1944: 327.
- 63 GÖNCZI 1944: 338-339.
- 64 u.o. 341.
- 65 u.o. 381.
- 66 HAJDÚ 1968.
- 67 agyutor = agyitor = adjutor = szolgabíró.
- 68 NYÉK 1982: 267.
- 69 MOLNÁR 1996.

Irodalom

- BORDOSSY Leo
2001 *A Balaton regénye*. Bp.
- BILKEI Irén–KÁLI Csaba–PETÁNOVICS Katalin
2001 *Zalavár*. Száz Magyar Falu Könyvesháza. Bp.
- CSOMOR Tibor
1983 *Kis-balaton*. Bp.
- DIÓS István
1984 *A szentek élete*. 2. kiad. Bp. Elektronikus változat:
<http://www.katolikus.hu/szentek/>
- EGYÜD Árpád (szerk.)
1975 *Somogy megye népköltészete*. Kaposvár.
- FAZEKASNÉ MULESZA Olga–KRASSZAINÉ SZABÓ Katalin (szerk.)
2003 *Széles a Balaton vize... 170 év a tó történetéből, ahogy az újságok megírták*. Siófok.
- FÜLÖP István
1973 *Katonaszökevények és betyárok Zala megyében a XX. század elején*. In: Göcseji Helikon 6. Zalaegerszeg, 71-85.
- GÖNCZI Ferenc
1944 *A somogyi betyárvilág*. Kaposvár.
- HALÁSZ Imre (szerk.)
2000 *Zalakaros*. Zalakaros.
- JANKÓ János
1902 *A Balaton-melléki lakosság néprajza*. Bp.
- KERECSENYI Edit
1979 *Zala megye néprajzi csoportjai*. Bp.
- KÓSA László–FILEP Antal
1975. *A magyar nép táji-történeti tagozódása*. Bp.
- ORTUTAY Gyula (főszerk.)
1977-1982 *Magyar Néprajzi Lexikon*. Bp.
- MANGA János
1979 *Palócföld*. Bp.
- MOLNÁR László (gyűjtötte)
1996 *A nevetés egészsége. Dél-göcseji anekdoták*. Nagykanizsa.
- NYÉK Sándor (szerk.)
1982 *Baltoni népdalok*. Veszprém.
- PETÁNOVICS Katalin
1991 *A láp világa*. In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Bp., 165-169.
2001 *Berki pásztorok*. In: Pannon Tükör 2001. 6. évf. 2. sz. 24-28.
- TAKÁCS Lajos
1978 *Balaton és környéke*. In: Somogyi Almanach 27-29. Kaposvár.
- PETRI Mór
1903 *Szilágy vármegye községeinek története*. In: Szilágy vármegye monográfiája. IV. kötet. Zilah.
- SEBESTYÉN Gyula (szerk.)
1906 *Dunántúli gyűjtés*. Magyar Népköltési Gyűjtemény. Bp.
- TILDY Zoltán, ifj.
1953 *Kisbalaton*. Bp.
- VAJKAY Aurél
1964 *Balatonmellék*. Bp.
- VÁNDOR László
1991a *Zala megye várjai*. Török kori várak Kanizsa környékén. In: Zalai Hírlap szeptember 21: 7.
1991b *Kiskomár vára*. In: Zalai Hírlap november 09: 8.
1994 *Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig*. In: Nagykanizsa. Városi monográfia. Nagykanizsa, 217-424.
- PAPP László–VÉGH József (szerk.)
1964 *Zala megye földrajzi nevei*. Zalaegerszeg.
- ZÁKONYI Ferenc
1976 *A Balaton átka: a Zala töltése című cikkében*. In: Somogyi Néplap. 1976. 07.17.

Áttekintett adattári források a Thúry György Múzeumból

- Balatonmagyaród felderítő kérdőíve
TGYMA 1137-80.
- GERENCSÉR Jenő
Balatonmagyaród. TGYMA 975-76.
A bándi kút. TGYMA 977-75.
- HAJDÚ Rózsa
Balatonmagyaród. A népi ruházat változásai.
Gyűjtés: TGYMA 40-68.
- Kerecsényi Edit
Fehér és színes hímzés. A neccviselet kialakulása... Gyűjtőnapló 1952. TGYMA 87-68.
Neccviselet kialakulása, halászat Gyűjtőnapló 1952. TGYMA 72-68.
Balatonmagyaród, Komárváros népi fejviselete TGYMA 125-68. Gyűjtőnapló, 195.
- PAIS László
Garabonc a menekülő falu TGYMA 978-75.
- PÉCZELY Attila
Péczely Attila népi énekgyűjteménye TGYMA 188-68.
- PUS Ágota
Balatonmagyaród korai története, szokásai, hiedelmei TGYM A 1049-78.
- SOMOGYI Gyula
Balatonmagyaródi gyermekmondókák, gúnyversek, TGYM A 98-68.
- SOMOGYI Gyula
Hogyan látom községünk fejlődését az utóbbi emberöltő alatt TGYM A 99-68.
- VAJDA Magdolna
Lakodalmi szokások Balatonmagyaródon TGYM 280-68.

Kríza Ildikó

A fekete holló

A Hunyadi ballada-kör Arany János költészetében

*Óh áldott, óh áldott
A keze írása
(Arany János)**

Arany János gazdag balladaköltészetének egy viszonylag szűk, de élményt adó része köthető a Hunyadiak nevéhez, dicsőségének hirdetéséhez. Arany János elkötelezetten ápolta a magyar történelmi emlékeket, a történelmi hősökhez fűződő mondákat. Véleménye szerint a hagyományörzés a költők feladata. Elfogadta és továbbépítette a hun-magyar rokonság hagyományát, ismerte a krónikákat, és gyakran merített belőlük. Epikus költészetének jelentős része a nagykőrösi években született, és ekkor keletkezett a Hunyadi-balladakör legtöbb darabja is. A történelmünk egy-egy nehéz szakasza áll alkotásainak középpontjában. A *Keveháza* című versében 1852-ben hirdeti, Etelének, ki Bendegúznak vére, pannóniai térfoglalását. Ekkortájt keletkezik a *Csaba királyfi* (1853) első megfogalmazása, majd a további kísérletek a trilógiához. A zsarnokság elleni tiltakozását hirdetik történelmi ihletésű balladái (*Walesi bárdok*, *Szondi két apródja*, *Szent László*, *Zách Felicián*), és az sem véletlen, hogy mind a mai napig az ő tolla alól került ki a honalapítási mondák legszébbike, amely általánosan ismert költeménnyé lett. A csodaszarvasmonda, Attila és Buda testvérküzdelve, Csaba királyfi emléke az ő írásaival lett közismert. A magyarok történelméről alkotott véleményét kiegészítik a versekhez írt jegyzetei, prózai eszme-futtatásai. Tudományos igényű elméleti írásaiban hitet tesz a magyarság keleti gyökerei mellett. A történelmi hősöket példaként idézi föl, akár az asszonyi helytállásról ír *Rozgonyiné* példáját említve, akár *Török Bálint* kiszolgáltatott helyzetét tárja elénk. Balladáiban a történelemből kiemelt események az ő megfogalmazásával továbbgondolásra készítenek. Az emberi tragédiák és a történelmi tények költészetében szerves

egységben tárulnak elénk. Az emberi helytállás nagyságát hirdeti a történelmi témák segítségével, a győzelembe vetett hit, bizakodás és remény vezeti tollát. Hisz abban, hogy az igaz ügy győzedelmeskedhet. A remény a legnehezebb helyzetben is erőt ad a jövőért folyó küzdelemben. Balladaköltészetében ebben a tekintetben messze van a népballadák eszmeiségétől.

Az 1850-es évek elején a történelmi események készítették Aranyt a múlthoz fordulásra, az erények és hibák tudatosítására. A pozitív példák felelevenítésével reményt akart kelteni, az önkényuralom éveiben. Ekkor fordult a Hunyadiak példájához, hirdelve, hogy Mátyás király uralmát kegyetlen zsarnokság előzte meg, a hős apa és fiú felvirágoztatta a hazát. Nem véletlen, hogy a zsarnokság szükségszerű bukását éppen az *V. László* tragédiájában fogalmazta meg. Hunyadi János és Mátyás király dicsősége négy évszázaddal később is példa lehetett. Mátyás király iránti tiszteletére utalhat Petőfinek Aranyhoz intézett levele, amelyben Petőfi buzdítja Aranyt a nemzeti hősről írandó eposzra, de hozzát teszi, a hős nehogy Mátyás király legyen, mert ő is „csak király”.

A költőnek az 1850-es évek elején vállalnia kellett a szabadságharcban betöltött szerepe miatt a kényszerű munkát, az egyre zsibbasztóbb környezetet, nemritkán akár a nélkülözést, a felemelkedés lehetőségének nehézségét és tespedést. Ahogyan ő jellemezte a szabadságharc utáni éveket: „jött az általános izgalom, majd jött a csüggedés kora.” Az önkényuralom még inkább megerősítette abban a hitben, hogy az ő feladata a magyarság jövője érdekében a nemzeti kultúra értékeinek felszínre hozása, a nemzeti múlt ápolása, a magyar költészet minden irányú fejlesztése. Tette ezt sokféleképpen, hiszen írt irodalomtörténetet, értekező prózát, esztétikát, eposzt, dalt és számos remekműű balladát, ezeken kívül nagyszerű fordításaival tovább szélesítette a hazai kultúrát. Művei közül most csak a

nemzeti balladának egy kis részét, a *Hunyadi-balladakört* szeretném előtérbe állítani.

Az epikus Arany, a lírikus Arany, az értekező Arany többféleképpen tett hitet az emberi értékek mellett, és vallott a történelem példaértékű erejéről. Az emlékezet felélesztése az elhivatottak feladata.¹ Célul tűzte a nemzet tájékoztatását, sorsának igaz megismertetését a maga ellentmondásosságában, művészien, a magyar költészet értékeinek felhasználásával, a magyar ritmusban, a magyar versidom vállalásával.² E célkitűzésnek módjait, formáit keresve írja, hogy a nehéz helyzetben a történelem eseményei adhatnak vigaszt a jelen gondjainak elviseléséhez, hitet a jövőhöz. Úgy vélte, hogy a naiv eposz lett volna erre alkalmas, de az eltűnt. Így más utakat keresett. Arany szerint a műköltő által írt népeposz valami képtelen természetellenes, önellentmondásos monstrum lenne. Ezért kereste azt a formát, amellyel a történelemtől leginkább méltó szólni. „A társadalom által gerjesztett legtermészetesebb hang ódai, vagy ha tetszik elégiából felemelkedő ódai volna, s mit kapunk? Dalt, örökké minden viszonyban dalt, tömve a szokott csillaghullással, báránnyelével, s mit én tudom, mivel. Ha Mátyást akarjuk dicsőíteni, édeskés dal, ha Hunyadit zengjük ismét dal, melyben lehet, hogy van némi tapsarató frázis, de az óda szigorú fönnsege az merőben hiányzik. Tehát—és ide akartam érni—(írja Arany) a lyrában nincs meg az érzelmek és előadás azon különfésége melyet a lyrai nem megenged, hanem az összes lyrával jól rosszul az egy dal formái vannak megkövesedve.”³ Meggyőződése, hogy a történelem nagy és válságos pillanatai egyaránt méltók arra, hogy abból a jelenben erőt meríthessenek. A példaadás a jelent erősíti a jövő érdekében. A téma adott, az igény sürgető, feszítő, de a formát keresi: óda, elégia, eposz, dal, elbeszélés, mind-mind felvetődik, sőt próbálkozik is majd mindegyikkel, amíg végül megtalálja a balladát.

A nagykorösi években született balladák láttán úgy gondolnánk, egy teoretikus állásfoglalás hozta közelebb a műfajhoz. Ekkor fordított néhány skót balladát, és ma úgy tűnik, hogy a formai elemek tudatosítása befolyásolta a műalkotási módot. Kétségtelen, hogy Arany feltűnő tartózkodással szól a balladáról esztétikájában, pedig a dán és skót balladák stílusát ismerve bizonyára voltak meglátásai és következtetései. Mégis, amit leír, az jobbára a románc műfajtól való elválasztással függ össze. Az Aranyballadák elméletének megismerését csupán az egyes művekhez fűzött megjegyzései segíthetik. A sajátos belső strukturális törvényeket summáz másokat bírálva: „Nem olcsó hatásadás az ilyen, mikor ti. az egymás mellett történő s mintegy versenyt futó eseményekről lerántjuk a leplet, hogy a néző tisztán

lássa: a remény s kétely között hányódjék, melyik lesz a győztes.”⁴ Ez különösen elmondható a Hunyadi-balladakör kapcsán. A nemzeti tematikájú balladák mindegyike a szájhagyományhoz közel álló témát elevenít fel, és mindezt úgy, hogy a csupasz történés új megvilágítás révén, korának emberéhez szóljon, a hősök példaképekké váljanak, a tragédiák a jövőben elkerülhetők legyenek, vagy legalább gondolkodásra készítsenek. A tudatosan alkotó költő az egész nemzethez kívánt szólni, tudva, hogy az önkény éveiben még a magyar kultúra folytonosságát is kétségbe vonták. A történelmi múlt iránti megbecsüléssel tartotta ébren az emlékezetet, és mindezt úgy, hogy minél közelebb legyen a természetes beszédhez és a magyar ritmushoz, stílushoz. Ő maga írta: „Természete a balladának (s annál inkább, mennél népiesb), hogy nem a tényeket, hanem a tények hatását az érzelemvilágra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragikumát fejezi ki, minél erősebben. Magukból a tényekből s járulékaikból, mint idő, hely, környület, csupán annyit visz fel, amennyi múlhatatlanul szükséges, csupán annyi a testből amennyi a lélek feltüntetésére okvetlenül megkívánatik... e szükségletre nézve nagy a különbség oly ballada közt, mely eredetileg csak egy falu határára szól, s olyan közt, mely szélesebb, mégpedig már olvasó körre számít. A falu apraja nagyja ismeri az eseményt, melynek alkalmából egy új ballada terem, neki nem kell történet csak egy-egy szó, hogy kövesse érzelmek fordulatait.”⁵ Nem a cselekmény a lényeges, hanem az előadás - mondja másutt. A balladában ugyanaz a végzettség uralkodik, mint az eposzban, míg a románc hőse önállóan cselekszik. Balladában a lelkiállapot rajza „fönséges” kell legyen, vagyis nagyszerű, titokzatos és ünnepélyes. Arany tudatosan fordul a népbaladákhoz. Petőfinek írja: „nem megy nekem a líra, az ömlengések kora elmúlt tőlem ... Fejér László-forma balladákban kellene próbát tennem.”⁶ Amikor népiességgel vádolják, élesen válaszol: „Én paraszt esztétikámmal a szépet, sem a népiest mívelem sem a nem-népiest nem kötöm kizárólag. Hogy inkább népiest mívelem: oka hajlam, ismerése saját erőmnek, s talán némi princípium is, mert azt hiszem, hogy amely népnek nem volt, nincsen gazdag népköltészete; annak nem lesz önálló nemzeti költészete.”⁷

A nagykorösi évek tekinthetők az igazi balladatermő időnek. Ebben a sok gonddal terhelt időszakban valóban aránylag több ballada született. De—tudjuk—nem új keletű a balladához fordulása, hiszen már korábban, 1848-ban, próbálkozott ezzel a műfajjal. Nagykorösiön azonban a dán, skót balladák művességét akarta minél jobban, belülről megismerni. Valóban rátalált arra a műfajra, amely gondolatainak akkor 1854-55-ben a legméltóbb kerete lett. Ezt az össz-

hangot minden Arany-kutató hangsúlyozta. Greguss Ágost, Riedl Frigyes, Barta János, Keresztury Dezső, Németh G. Béla és mások feltétlenül egyetértettek abban, hogy a társadalomban és magában Aranyban meglévő konfliktusélményt legjobban a balladák jelenítették meg.⁸ Riedl Frigyes írta: „Remekmű akkor keletkezik, ha valamely nagy tehetség megtalálja a tehetségének leginkább megfelelő műfajt és tárgyát.” Majd ehhez Barta János hozzátette: „Azt a műfajt és tárgyat kell megtalálni, amely kora életviszonyaiból természetesen sarjad ki.”⁹

Arany balladaköltészetének első jelentős korszaka a Nagykőrösön töltött időkre esik, ekkor születtek a híres történeti balladáik. Ide tartoznak lényegében a Hunyadi-ciklus legszebb darabjai. Visszatérő tudósi vélekedés szerint a szabadságharc miatti érzelmek késztették balladaírásra, de valójában a költő keveset vall arról, hogy mi fordította figyelmét a ehhez a műfajhoz. Az 1850-es években a bűn és bűnhődés, a tehetetlenség és a tenni akarás dilemmái terhelik. A filológusok felhívják a figyelmet arra, hogy ekkor fordítja a *Sir Patrick Spens* skót balladát, és ekkortól kezdve változik meg a balladaalkotási stílusa is. Balladaiban a természeti kép és a lélekrajz, a külső és belső világ egymással szoros kapcsolatot alkot, és a szaggatott eseményközlés helyébe került párbeszéddek tömörsége a népballadák zártságához hasonlít.¹⁰ A magyar népmondák, történeti múltat idéző események csak éppen hitelesítő háttérrel jelentenek az újonnan született balladák esetében. Így van ez a Hunyadiakról szóló ciklus esetében is. A nagy és nehéz érzéseket nem lehet mindig szavakba önteni.

A Hunyadi-ciklus első és legmivesebb darabja az *V. László* 1853-ban a történelmi tematikájú balladák első szakaszában keletkezett. Hunyadi László haláláról, az adott szó megszegéséről, a király pusztulásáról, a gyermek Mátyás visszatéréséről szóló történeteket éppen csak sejteti. Itt mutatta meg Arany, mi is a ballada, a műfaj, amiről azt mondta: „nem a tényeket, hanem a tények hatását az érzelmi világra fejezi ki” ... „nem kell a történet, csak egy-egy emlékeztető szó, hogy követhesse az érzelmek fordulatait.” Nem egyszerű hatásvadászat a párhuzamos szerkesztésű *V. László*, amikor az egymás melletti események szinte versenyeznek, és a villanásszerűen megjelenő történetek lerántják a leplet, hogy a hallgató tisztán lássa a kételyek közt hánykolódó királyt, és megtudja ki lesz majd a győztes. Tulajdonképpen nemcsak a büntudat miatti beteg lelkiállapot rajzolódik ki az *V. László*-ban, hanem a remény is, hogy a zsarnokság nem maradhat fenn örökké. Ez a vers szorosan kapcsolódik a Hunyadiak történetéhez, bár Arany ekkor még nem jelzi, hogy a ciklushoz szánta volna. Olyan speciális történelmi tárgy áll a középpontban,

amely az Arany-balladák fő jellemzője. A mű centrális kérdése lett a zsarnokság leleplezése, bár nem közvetlenül, hanem áttételesen. Arany már a kezdő soroktól balladai megoldással él: a népköltészet, főleg a népdal sajátosságaiból kiindulva előbb egy témához illő természeti jelenséget választ, a dühöngő vihart. Utána az ahhoz kapcsolódó feszült lelkiállapotot, az ígéreteit be nem váltó László király lelkiismeretfurdalását. A víziósorozat az elmúlt idők történéseire utal, ami közvetlenül a szolgálval való dialógusban jut kifejezésre. Riedl Frigyes úgy véli, ez az igazi balladai hang, a gyors, feszes, sokszor homályos, háromszereplős forma.¹¹ Mi jól tudjuk, hogy a győtrődés végeredményben egészen a főszereplő, a király haláláig tart, sőt még azt is hihetjük, ez az oka a halálának. A természeti képek, mint emberi cselekvések jelennek meg, amelyek révén a vélt vagy valós dialógusok egymásutánja teremt sajátos epikai feszültséget. Ez más, mint a drámai feszültség, amely elsősorban a dialógusokban bontakozik ki. V. László vívódásának körülményei objektívnak tűnnek, hiszen „Minden perc egy halál,” és „Ha zörren egy levél, poroszlót jöni vélt”. A vélt és valós jelenségek párhuzamba állítása a bűnös lélek vergődésére vetít fényt. A vihar látomásként jelenik meg:

Sűrű setét az éj
Dühöng a déli szél,
Jó Budavár magas
Tornyán az ércckakas
Csikorog élesen.

Ezzel szemben a valóság:
Ki az? mi az? vagy úgy
Fordulj be és alugy
Uram László király:
A zápor majd eláll.

A szenvedő királyt, a bujdosót, akivel ott van „a gyermek, a fogoly”, mégsem sajnáljuk, és amikor a biztosabbnak vélt cseh földön „hús cseppekkel” kínálja „a hű cseh”, az úgy „enyhít, mikép a sír”. A feltételezést biznysággá teszik az utolsó sorok, mert: „Cseh földben a király, / Mindég is ott marad”. Aztán rögtön hozzáteszi: „De visszajő a rab...!”¹²

A lélek vívódása nem a jellem gazdagodását hozza elénk, hanem az egyre fokozódó süllyedést a jogos halálig követi. Ez nem a népballadák tragikuma, hanem a bűnös lélek szenvedése, a bűnök miatti bűnhődés igazságossága. A történelem ismerete, a kiemelten közölt szavak csak nekünk, magyaroknak szóló üzenete hoz számunkra feloldást. A negatív vonások halmozása, a pozitív vonások hiánya mutatja a király embertelenségét, meg a visszavárható rab remény adó hírét.

A ballada nekünk, magyaroknak készült. A történelmi tényeket mi ismerjük. Tudjuk, hogy a király

megbocsájthatatlan hitszegő. Bűne a jogtalan gyilkosság Hunyadi László lefejeztetése. Erről egy szó sincs a balladában, de 1853-ban valószínűen még nagyon sokan emlékeztek a szabadságharc egyik népszerű himnuszára, az Erkel operából vett „Meghalt a csel-szövő...” mozgósító szövegére, és nem lehetett talány a király bűne. A sokak számára érthető versélmények iránti elkötelezettségből adódhat, hogy a Hunyadi-ciklus első darabja elválik a többitől. Az *V. László* ket-tössége, a mű feszessége, verselési bravúrja, amit 1853-ban oly tökéletesen alkotott, később nem ismét-lődik meg, sőt két évvel később *Hunyadi csillaga* kapcsán, amit előhangnak szánt. Bevallja „a ballada nehezen jó”. Abban a tekintetben kétség nem volt, hogy az eltervezett témák megírását a belső késztetés alapján tervezi. „Nem sorjában akartam megírni – írta Arany a Hunyadi-ciklusról szólva, – hanem majd egy, majd más kiválóbb mozzanatot ragadni meg, ezután úgy kötni össze egy egésszé. De meg kelle győződ-nöm, hogy százával a ballada nehezen jó, s ha ihlet jőne is, egység bajosan lesz.”

Majdnem egyszerre keletkezett az előhang és a *Szibinyáni Jank*, amely sokkal inkább a néphagyományra épült, mint a *Hunyadi csillaga*.¹³ Utóbbi a kritikusok nem szokták Arany legsikerültebb alkotásai közé sorolni, de céljait mégis világossá teszi, hogy a csüggedő nemzet biztatására a múlt nagyságait idézi: „vigasztal” és „reményt nyújt a jövőre”, hiszen „csillag tűnt fel, fényes csillag.” Ez az új csillag hoz majd nekünk jó szerencsét.

Nem vagy-é te ismeretlen
Szebb egekből új jelenség,
Hozva nekünk e vén földre
Balszerencsét, jó szerencsét?

A *Hunyadi-balladakör* (ahogy Arany nevezte) meg-alkotása a költő óhaja. Hunyadi János alakjában ismét egy olyan népi hőst akart ábrázolni, aki a nemzet vezéralakjává lett, aki példakép, aki győzelemre viszi a magyar sereget. A hőst mitikus magasságba emeli, aki a hadak útján, a csillag ösvényen jelent meg,¹⁴

Fajod régi büszkesége,
Nevem így zeng míg egy név lesz:
Hunyadiak dicsősége.
Kinek tiszta ép erkölcsén
Semmi csorba, semmi szeplő;
Kiknek egyaránt kezében
Nagy volt a kard, és a gyeplő ...

Időben egymáshoz közeli években, 1853-1856 között alkotott versei bizonyítják tervének erejét, abban a korban, amikor sok-sok történeti vonatkozású alkotást írt. De a fél tucatnál több ballada és epikus ének, amelyek a Hunyadiakra vonatkozó elkötelezett

történelemszemléletét tanúsítják, nem alkotott végül szerves egységet. Különböző stílusú versekből áll a ciklus, melynek keletkezési rendje figyelmet érdemel:¹⁵ *V. László* (1853),¹⁶ *Mátyás anyja* (1854),¹⁷ *Kapisztrán* (1855), *Szibinyáni Jank* (1855), *Hunyadi csillaga* (1855), *Mátyás dalünnepe* (1855),¹⁸ *Both bajnok özvegye* (1856).¹⁹ A felsoroltakon túl más művekben is megjelenik a Hunyadiak tisztelete, mivel azonban Arany János elhatárolódott további írásainak a Hunyadi-ciklushoz sorolásától, én sem tartom indokoltnak álláspontját megváltoztatni. A nemzeti balladák anélkül is kifejezik az összetartozást, a gondolati közösséget.²⁰

Hét alkotás tartozik a szűkebben vett Hunyadi-bal-ladakörhöz. Arany a két híres ballada, az *V. László* és a *Mátyás anyja* után gondolt a témakör kiszélesítésére. 1855-ben a *Szibinyáni Jank* elkészülte után tervezte a nándorfehérvári győzelmet és halált hozó csata megírását, de csak a *Kapisztrán* című verset olvas-hatjuk e témáról. Hunyadi nagyságát a félelmetes szultán menekülésével érzékelteti: „Fut Mohamed földön vízen; / Homlokát letörli a hős / Hunyadi és Kapisztrán”. A nehéz küzdelem balladaszerű bemutatása nem párbeszéddel, hanem szaggatott epikus leírással valósul meg. A *Te Deumra* készülő két vezér mellett a nehéz időben ott állt a kegyes szűz, az Istenanya. Az ember nagyságú pajzsokon, a Hunyadi korában általánosan használt védőeszközön legtöbbször Szűz Mária arannyal díszített alakja ragyogott, és a kereszt védelmébe vetett hittel küzdő harcosoknak lelki erőt adott:

Mert karomba vén koromba
Küldsz erőt és gyorsaságot:
Paizsodnak fénye előtt
Porba hulltak a pogányok.

A nándorfehérvári viadal megírása terv maradt, de a győzelem üzenet az utókornak. *Kapisztrán* mellett megjelent az ősz Hunyadi János, aki Arany korához illő szavakkal mond *Te Deumot*.

Hunyadi vitéz, a jámbor; ...
S mind' ezt mondja, míg levonja
Olvasójáról a gyémántot:
Védjed Isten a magyar hont, ...

Arany János a győztes csatát idézi, de saját korára gondolva, a bukott szabadságharc utáni évek visszás-ságait látva írja sóvárogva 1855-ben: „Védjed Isten a magyar hont.”

Hunyadi János alakja a legszínesebb ebben a bal-ladaciklusban.²¹ Ő az, aki ismeretlenségből tűnt fel, miként egy mesei hős, és vívta ki hírnevét, védte hazáját, győzte le nemcsak a félelmetes farkast, hanem a kereszténység ellenségét, a törökök vezérét is. Arany

a történelem jeles emberei köré csoportosította mondanóját, továbbépítette az ismert mondákat, legendákat, elfogadta a kortárs történészek Hunyadiakra vonatkozó kutatását. Ez a sokszínűség jellemzi a balladakört. Fontos számára a család eredete, érinti a holló-legendát, meghatóan ír az áldozatot vállaló asszonyokról, és a szerb folklór ismeretében teszi fel a kérdést: ki volt Janko Szibinyáni.

A híres magyar hős, Zsigmond császár kiválasztott, kedvelt vezérének hősiessége legteljesebben a *Szibinyáni Jank* című versében jelenik meg. Itt kiemelt helyet kap a farkasvadászat. A magyar népköltészetben a farkasok legyőzése sokszor, sokféleképp jelenik meg. Mindig az erőt, bátorságot, okosságot képviselő hőshöz társul e motívum. Így van ez a Toldiban is. Teleki József írása, *Hunyadiak kora Magyarországon* című munkája továbbélte a farkasvadászatról szóló mondát, és ezzel az epizóddal indokolja, hogy miként került Hunyadi János Zsigmond király udvarába. A heroikus küzdelem, az állat kergetése és legyőzése a csodaszarvas-vadászat motívumait idézi fel, ami a krónikáktól függetlenül élt a 19. század elején a néphagyományban. A motívum valószínűen azért kap kiemelt helyet a balladakörben, mert Arany János cáfolni akarta a krónikák nyomán elterjedt legendát, amely szerint a Hunyadi család eredete Zsigmond király gáláns kalandjával függ össze. A király és Morzsina Erzsébet találkozásával áll szemben a következő évben írt *Both bajnok özvegye* című versének gondolata is. Szibinyáni Jank, vagyis Hunyadi János nem egy ajándék gyűrű felmutatásával kér helyet magának a király mellett, hanem kiváló tehetségét felfedezve hivatja a király magához. Harcait, dicsőségét szerbhon ifjai, leányai guzlárok hangja mellett hirdetik:

Ki volt Janko Szibinyáni,
De a magyar ajakon is
Neve, híre általános:
Mert hisz él még ... él örökké
A dicsó Hunyadi János.

A szerb guzlárok énekét magyar fordításban ismerte Arany, de attól függetlenül a farkasviadal a magyar mesekincsben az erősjánosok próbatételeként jelent meg. Toldiban a farkas legyőzése hasonlóképpen a hős erejét, bátorságát, ügyességét bizonyítja, mint Szibinyáni Jank farkasvadászata. A múlt időszerszerűsítését a kézirat egy-egy aláhúzott szava tovább nyomtatékosítja, mint pl.

Másszor is még, többször is még
Járt vadászni farkasokra:
Mint védője a keresztnek
Megrontója büszke tarnak
Idegen nép hőse is lett,
Derék hőse a magyarnak; ...²²

A népköltészetet máskor is segítségül hívta Arany, hogy gondolatainak mélységét erősítse.

A *Both bajnok özvegye* a Hunyadi-balladakör utolsó darabja. Arany megjegyzése szerint a hős Hunyadi János édesanyjának és négy magzatjának állít emléket, amiről ő maga így ír: „Első darabja lett volna egy Hunyadi balladakörnek, melyből azonban csak Szibinyáni Jank, V. László és Mátyás anyja készült el. Az özvegy Hunyadi János édesanyja gr. Teleki szerint. A.J.”²³

Arany János nem fogadta el a Bonfinitól kezdve ismert legendát, sem a gyűrű oly megható történetét, amelyet ponyván is olvashatott, hiszen így népszerűsítették a 18. században, sőt a legtöbb Mátyás életrajz megismételte, vagy legalább utalt rá. Ezzel ellentétben elfogadta és követte Teleki József történetírását, és *Both bajnok özvegye* sorsának bemutatásával hirdette, nem kellett arany gyűrűt ajándékozni a megesett asszonynak, Both Bajnok híres harcos volt. A holló-motívum viszont, a mitikus madár szimbóluma, ami hozzátartozott a magyar folklórhoz, több helyen is visszatér költészetében.

Hunyad alatt egy kis házban
Ül az özvegy földig gyászban;
Mint gyümölcs a fát lehajtja
Nehéz gondja, gondolatja:
Neveletlen négy magzatja.

A női helytállás, sorsvállalás, kiszolgáltatottság és remény ábrázolására vállalkozott Arany egy másik, sokszor idézett művében is. Balladáinak egyik legmegragadóbb tulajdonsága a csodálatos lélekrajz, amely nem kizárólag a ciklushoz tartozó alkotásokban található meg, de egyik legnagyobb példája a *Mátyás anyja*. Az aggódó édesanya közismert népköltészeti motívum, több népdalból idézhetünk hasonlót. A hírvivő, hírt hozó madarak mellett ott van a szerelmes levelet továbbító madár is: „Madárka, madárka, / Csacsogó madárka / Vidd el a levelem, Vidd el a levelem / Szép Erdélyországba ...” Arany balladájában viszont hirtelen és váratlanul érkező, félelmet keltő, fekete holló jelenik meg:

S ahol jön,
Ahol jön
Egy fekete holló;
Hunyadi
Paizsán
Ül ahhoz hasonló.

A Mátyás-hagyomány ismerőinek a levelet elrabló fekete holló felidézheti a legenda szerinti gyűrűt elrabló madár alakját. A hollós címer és a Heltai krónikájában olvasható, gyűrűt rabló holló alakja egyszerre asszociálódik az aggódó édesanyja szavai hallatán. Az anyai szeretet, félelem és féltés, a szoron-

gás általános emberi érzésén túl, a ballada mindenkit érintő felelősségteljes gondolatot fogalmaz meg. A költő feltételezi, hogy közismert az ifjú Mátyás tragédiája, aki az apai tilalom ellenére bátyjával együtt megjelent Budán a király hívó szavára. Ott testvérének fejét vették, őt meg rabságba vitték. Hogyne aggódna az édesanya, ha férje elvesztése után, második fia élete az egyetlen remény. De a költő biztat: „Gyermekek! / Ne mozdulj / Prága városából; / Kiveszlek, / Kiváltlak / A nehéz rabságból.”

Az utókor, és így mi, olvasók, hallgatók is tudjuk, mi történt, éppen ezért együtterzést, közös aggodást vált ki a ballada a hallgatókból. Ez a rokonszenv lehetett az alapja annak, hogy Arany János szövegét még életében megzenésítették. Háromféle változatról szólnak a hírek. Népszerűségét bizonyonnyal a szabadságharcosok iránti aggodás erősítette, és azok éltették, akik hittek abban, hogy „visszajő a rab”. Egy évszázaddal később Sebő Ferenc 1987-ben Csorba Jánostól hallotta Széken, és feljegyezte a közismert lassú táncdallamra énekelt, népvivé vált Arany-balladát. Később több népdalénekes továbbhagyományozta, és a felvételekről ma is hallható ez az alkotás. A folklorizálódott szöveg tanúsítja, hogy Csorba János, az énekes ismerte az eredetét, itt-ott kissé megkurtította, és ha a szótagok nem illeszkedtek a dallamhoz, bátran kiigazította, míg végül az egész történetet előadta.

A *Mátyás anyja* ballada esetében nincs szükség a történeti tények részletezésére, hiszen közismertek az események. A zsarnokság éveiben, a nehéz időben kell a remény, a bizakodás egy lehetséges kibontakozáshoz. Ehhez ad példát a költő. Szükség van egy igazi hősre és békességet ígérő uralkodóra vetett hitre. Ez a gondolatkör sejlik a teljessé nem vált Hunyadi-balladaciklus darabjaiból. A zsarnokság különös lélekrajzát mutatja be V. László félelmén keresztül 1853-ban. Hirdeti, nem lehet örökké zsarnokságban élni, és nem lehet biztonságban soha egy zsarnok. A kibontakozás lehetősége ott van a női kezekben, és a zsarnoktól távol élő, a messzeségben tevékenykedő anyai szeretet megoldást hozhat. Bár az anyai szeretet áll a *Mátyás anyja* ballada középpontjában, de ez párosul a nemzetféléssel. A nagy cél, a szabadulás vágya, a megszabadítás lehetősége is benne foglaltatik. A zsarnoksággellenes üzenet, a bűn és bűnhődés feloldhatatlan élménye mindkét ballada fő gondolata, ami az önkényuralom éveiben a fájdalom kifejezésének eszköze lehetett. Feszült optimizmust sugall a *Mátyás anyja*, amelynek szerkezete egyszerű, inkább elégia, mint ballada, és így lényegesen eltér a korábban született balladától, a királyhalált és új királyt hirdető *V. Lászlótól*. Nem kell híres vagy bonyolult történet – hirdeti Arany –, a mindennapok valósága adja a témát. Így van ez a *Mátyás anyja* esetében is.

Az alkotás nehézségről többször tesz említést Arany. Addig hallgat, amíg meg nem érik benne a feszítő kérdésekre a megfelelő válasz. „Ha írod a verset, nem öntöd azt, / Össze nem áll, hiába fűrsz, faragsz”.²⁴ Valóban nem „ömlöttek” a balladák és hiányoljuk, hogy a Hunyadi-ciklus nem teljesedett ki. Az igen gazdag szakirodalom sohasem állította megfelelő mértékben az érdeklődés előterébe a Hunyadi-ciklust. „Rögtönzött” versekről szólnak a szakemberek, de én ezt kétlem. A balladák mindegyike hosszú érlelődés után született. Nagy versek, bonyolult témák megírása hosszas lelki felkészülést igényelt. Az alkotáshoz belső felkészültség kell, mint ahogy Vörösmarty halálával kapcsolatban maga is vallja. Igaz, nagy megrendüléssel fogadja a szomorú hírt, de illő költeményt mégsem írt. „Engem V. halála nagyon meghatott, de azért nem állok elő verssel, bár a közönség közül némelyek hihetően várnák. A fájdalom nem mondható ki egészen a mostani körülmények között, félig kimondva mitsem ér. Hallgassunk: nagyobb a fájdalom, mintsem cifra szavakba önthetnők.”²⁵ A kialakult elképzelés, az elvárás nem elég az alkotás létrejöttéhez.

Mátyás király, akiről prózájában több szót ejt, mint a Hunyadi-balladakörben, csupán a *Mátyás dalünnep* című eposzi kísérletben jelenik meg 1855-ben. A 12 stanza 8 soros alexandrinusokban verselése miatt érdemel különös figyelmet. Arany így méltatta: „Az a néhány stanza, mely Mátyás bevonulását ecseteli bizonyos látványosság által gerjesztve, egy nagy király udvarában játszó sajtáságos béke-eposz lett volna. Csak a tervezések nyomták háttérbe; itt leginkább a stanzák alakja végett áll.” Valóban nem tartozik az ismert Arany-költemények közé, pedig verselése, szóalkotása, változatos rímei miatt külön figyelmet érdemelne. A 12 strófa 12 különböző szempont szerint dicsőíti a királyt. A dalnokok, a dal fejedelmek összegyűltek Visegrádon dicsérni az uralkodót, hogy zengjék győzelmes csatáit, próbálják megállítani az idő könyörtelen elmúlását. A vers lényegében Mátyás király életének legfényesebb eseményét, a bécsi bevonulást énekli meg, amikor „száz harang némult el az ágyudörgésbe, ... síp, dob, tárogató zenge s diadal dagesztá a kürtök szavát.”

Kilenc stanza szól a bevonulás látványosságairól. Az ünneplő tömeg a társadalom minden rétegét képviseli, a katonák és szüzek, bécsi polgárok és külföldiek mind ott vannak. A vitézek után pompázik a királyné:

jön „a királyné vert arany hintóban
országot ér, ami rajta ragyogó van.”

A pompát ellensúlyozza a király, aki egyszerű köntösben lovagol, de az ország címere jelzi érdemeit, és

a hódítását igazolják a jelképeket vivők. Erényeit nem a külsőség, hanem az eszeség, kegyesség mutatják, gazdagságának bizonyosságául pedig az „arany pénzt jobbra-balra hányja”. Mátyás mellett lovagol Korvin János, kinek születése nem ismert egyebet csak a szeretet törvényét.

Sem a választott téma, sem az alexandrinusok nem illeszkednek a Hunyadi-balladakör többi darabjához, viszont jól mutatják, hogy Mátyás e tetteivel kapcsolatban nincs balladai mondandója Aranynak. Így érthető, miért írta: „Ha Mátyást akarjuk dicsőíteni: édeskés dal” (lesz), „amelyben van némi taps-arató frázis”. Mátyás rabságáról, a királlyá választásról, aztán a királyi udvar embereiről, Vitéz János árulásáról, Cezinge (Csezmicsei János) hűtlenségéről, Podjebrád ármánykodásáról mind-mind akart írni. Csatai közül kiemelte a moldvai ütközetet, az egyetlen, ahol megsebesült a legyőzhetetlennek mondott hadvezér. De ez a gazdag terv sosem valósult meg.

Nagykőrösi irodalomtanárként az irodalomtörténet felvázolásakor tudatosította a téma időszerűségét, szükségességét. Időrendben haladva a magyar történelem és irodalom összefonódását látva megállapította: ha „Mátyás fénykorában polgári élete legdicsőbb szakát élte is: a sok háborúskodás miatt nem fordítható kellő figyelmet a béke műveire, az iparra, a kereskedésre és a szellemi dolgokra.”²⁶ Sem előtte, sem Mátyás halála után nem volt erre lehetőség. De mégis a Hunyadiak kora tele volt példamutató eseményekkel, amelyet egykorú források és saját korának jeles tudósai által készített munkák továbbvittek „A Hunyadiak korának fényes hadi tettei számos történeti ének tárgyául szolgáltak: –írta Arany– nagyon hihető. De föl is jegyezte Galeotti nevű író, hogy Mátyás király asztala felett efféle énekek napirenden voltak. Magyarországon –úgymond– zenészek és hegedősök vannak, kik a bajnokok tettet hazai nyelven lakoma felett, hegedűszó mellett éneklnek. Szerelmi dalok ritkán énekeltenek, hanem többnyire a török elleni viselt dolgok adatnak ékesen elő, Oculi metis vidí regem (Mathiam) aure carmini maxima attentione prebentem. Azaz szemeimmel látom –írja– hogy Mátyás király legnagyobb figyelemmel hallgatta a dalokat.” Tehát a történeti népköltészet a királyi asztalnál is otthonos volt, de ezenkívül regényes tartalmú énekek is divatoztak. Különösen fel van jegyezve, hogy Mátyás az atyja asztalánál gyermekkorában mily nagy figyelemmel hallgatta az Oriás Lotántról való éneket: úgy, hogy magáról megfeledkezve, midőn valamely hazai esemény leírása fordult elő, kézzel-lábbal úgy tett, mintha viaskodnék (Galeotti).²⁷

Mátyás iránti elkötelezettsége nem új keletű, hiszen Arany az 1840-es évek közepén, a Toldi megírása előtt fontolgatja a Mátyás királyról szóló eposz, hősi köl-

temény írását. Akkor, Petőfi intelmére elfordult a témától, mert a királyellenesség gondolatkörében Petőfi eltávolította tőle, mondván, bármilyen jó király lett legyen Mátyás, mégiscsak király volt, s nekünk a népet kell dicsőíteni, mert ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék. 1846-ban a Toldi született meg, róla sem úgy emlékezett meg, mintha Mátyás katonája lett volna, pedig a szájhagyomány ezt akkor így tudta.²⁸ Aztán egy évtizeddel később újra Mátyáshoz fordult figyelme. A népmondákon kívül Fessler Ignác népszerű Mátyás-könyve, Teleki József tanulmánya Bonfini újra kiadott krónikája és más források megalapozták elkötelezettségét. Ezt növelte Galeotto azon megjegyzése is, miszerint Mátyás udvarában ugyanazt a magyar beszédet használták, mint amit a parasztok, katonák használtak. Az egy nép, egy nyelv gondolat a nemzetállam kialakulása idején Arany számára is alapvető eszme volt, a közérthetőséget mindennél fontosabbnak tartotta. Erről így írt: Az olasz Galeotti egy helye világosít. „Vannak – úgymond – zenészek és hegedősök, kik a vitézek tetteit honi nyelven és asztalnál lant mellett éneklnek. Mindig valamely jeles tett énekeltenek, nem is hiányzik az anyag” ... „Mert a magyarok, akár nemesek, akár parasztok majdnem ugyanazon szavakkal élnek s minden különbség nélkül szólnak: ugyanazon kiejtés, ugyanazon szavak, ugyanazon hangsúly mindenütt” ... „Innen van, hogy a magyar nyelven szerzett ének parasztnak és polgárnak, közép- s alrendűnek egyformán érthető.”²⁹

Töredékként maradt fenn a Hunyadi-ciklus,³⁰ miként sok más tervét sem tudta Arany teljességre vinni, de a legszebb balladák ide tartoznak. Megtanított a történelem-láttatásra. Arany balladaköltészetében a történeti balladák egy nagy egységet jelentenek, jelentőségük a gondolatformáló, nemzettudat-formáló képességükben van. A történeti balladák éppen akkor keletkeztek, amikor a nyugat európai költészetben is ez a szemlélet és műfaj élt, és ebben a tekintetben is méltó társa a Goethe utáni balladaköltészetnek, de hatásában felülmúlja azt. A magyar történelem ismeretében tudjuk, hogy az önkényuralom éveiben írt történeti tematikájú balladák a nemzeti múlt egyes eseményeinek megismerésében szerepet kaptak. A reformkorban a költészet emberközelivé tette a nehéz és dicsőséges múlt pillanatait, felnagyította azokat, és tanulságként a jövő nemzedéke elé tárta, ehhez tért vissza Arany a balladáiban.

Az ígéretes kezdet célkitűzéseként jelent meg a *Hunyadi-balladakör* elkészítése. A mélyponton lévő társadalom elé egy dicsőséges, de csöppet sem problémamentes kort akart állítani. A Hunyadi-ciklusból a költő műveinek sajtó alá rendezésekor mindössze három balladát tartott érdemesnek megemlíteni,

azokat, amelyek ma is tankönyvi anyagként általában ismertek: *V. László, Mátyás anyja, Szibinyáni Jank.* Vagyis a Hunyadi családból az ígéretes hadvezért, Hunyadi Jánost, a szörnyű halált elszenvedett Hunyadi Lászlót és az egyetlen életben maradt fiúért Hunyadi Mátyásért aggódó anyát, valamint az őket gúzsba kötő zsarnoki létet megéneklő balladát sorolta együvé a szerző. Töredéknek mondta a *Both bajnok özvegye, Hunyadi csillaga* és *Kapisztrán*-balladákat, illetve a *Mátyás dalünnepét* eposzi kísérletnek tartotta. Ma a mi számunkra ez a hét alkotás és a hozzáfűzött megjegyzések adják azt a képet, amelynek alapján a Hunyadi-ciklusról konkrétan beszélhetünk, amely alapján megérthetjük, hogy miért fordult a múlt fontos

korszakához akkor, amikor az országot belső gondok, külső terhek sújtották, amikor a nehéz helyzetből kiutat kerestek.

Arany János költészete minden korszaknak más és más üzent, újragondolása ma is időszerű feladat. Minden kor, minden ember saját maga fedezi fel, becsüli és értékeli az adott műveltség és hozzáállás adta keretek között. Lehet, hogy ma nem divat Arany Jánost szeretni, műveit előadni, róla szólni, de vitathatatlan, hogy gondolatai, üzenetei nekünk szólnak. Nemcsak tudománytörténeti kérdés Arany János történelemszemlélete, a válságból való kibontakozás reményét hirdette a Hunyadiak példájával.

Jegyzet

- * Petánovics Katalin 70. születésnapjára ajánlom e tanulmányt, emlékezve a hosszúveken át szeretettel írt leveleire, igaz barátságára.
- ¹ A Naiv eposzunk című tanulmányában különböző szempontokból vizsgálja, miért hiányos a történeti költészet. „Priscustól, Galeottiig, Etelétől Mátyásig, hány krónikás emlegeti az énekmondókat, kik az ősök, a hősök tetteit élő dalban örökíték. S ha hiszünk e történeti nyomoknak, a mint hogy hinnünk kell, ily énekes egyik-másik fejedelemünk udvarában nem elszigetelt jelenség volt.” ARANY é.n.: 295.
- ² A magyar nemzeti versidomról. v.ö. ARANY é.n.: 30.
- ³ ARANY é.n.: 378.
- ⁴ ARANY 1951: I. 470.
- ⁵ KERESZTURY 1990: 138.
- ⁶ idézi BARTA 1953: 112.
- ⁷ VOJNOVICH 1929: 2 köt. 206. old.
- ⁸ GREGUSS 1864; RIEDL 1982; BARTA 1953; KERESZTURY 1990.
- ⁹ BARTA 1953: 112.
- ¹⁰ IMRE 1988.
- ¹¹ Riedl Frigyes idézi BARTA 1953: 309.
- ¹² ARANY 1956: 253-256.
- ¹³ ZLINSZKY 1900: 25.
- ¹⁴ Maga Arany írja: „Előhang akart lenni a Hunyadi ballada-körhöz.” (ARANY 1956: 322.)
- ¹⁵ Arany János verseit a Szépirodalmi Kiadó 1956-ban megjelent kötetből idézem: Összes művei. I. (V. László 253. old, Mátyás anyja 290. old, Kapisztrán 318. old, Szibinyáni Jank 319. old, Hunyadi csillaga 322. old, Mátyás dalünnep 325. old, Both bajnok özvegye 364. old.)
- ¹⁶ Arany János első balladás periódusában a körösi korszakban jelenik meg a teljesen újszerű ballada. Ez már nem egyszerűen a magyar népmondán és történelmen alapuló balladaszerű költemény, hanem immár a skót népballadák menetét tudatosan követő alkotás. A Sir Patrick Spens bonyolult poétikájú mű lefordításával egyidőben írja meg Arany első igazán nagy balladáját az

- V. Lászlót, amelyen a skót ballada hatását vélik felfedezni a szakemberek. (v.ö. HERRMANN 1956: 193.)
- ¹⁷ A feszültséggel teli balladáról a kortárs Greguss Ágost írja: „*Mátyás anyja* örömsikoltással végződik”. (GREGUSS 1864: 184.) Radnai Oszkár szerint „Az anyai szív ... aggódó szeretetének kifejezését ismerhetjük meg benne. (RADNAI 1917: 58.)
- ¹⁸ Az 1850-es évek közepén „a nemzeti egység elenyészett”, és mivel a Hunyadi-balladakör is a nemzeti egység hirdetését vállalta volna, Arany eltávolodott a választott témától.
- ¹⁹ „A gyászoló hitves képe mereng felénk Both bajnok özvegyé-ben. Múltja fényén méléz dacos büszkeséggel. Gyászában a Hunyadi-ház történelmi fénye vegyül balsorsa kódéval.” – mondja a balladáról Radnai. (RADNAI 1917: 58.)
- ²⁰ KERESZTURY 1990.
- ²¹ Arany János meggyőződéssel hirdeti, hogy a 16. század verselői, kik közül néhányan fiatalon Mátyás asztalánál énekeltek, Hunyadiak dicsőségét is megénekeltek. (ARANY é.n.: 299.)
- ²² A farkasvadászat Arany korában nem konkrét vadászkaland, hanem az idegenek farkas módra megjelenő pusztítása elleni küzdelmet jelképezi.
- ²³ ARANY 1956: 365.
- ²⁴ ARANY: Vojtina levelei öccséhez. (ARANY 1956: 163.)
- ²⁵ HERRMANN 1956: 189.
- ²⁶ Arany az irodalomtörténetében, a 15. század közepére vonatkoztatva írja. (ARANY é.n.: 1427.)
- ²⁷ ARANY u.o. 1430.
- ²⁸ A felvilágosodás nagy hatása, jelentős írója drámát írt Toldi címmel, benne Mátyás király katonájaként szerepel, mint a későbbi népmondákban is. v.ö. KRIZA 2002: 204.
- ²⁹ ARANY é.n. 302.
- ³⁰ 1877. július 6-én írta az Epilógusban: „Mily kevés, amit beválték / Félbe-szerbe / S hány reményem hagyott cserbe.”

Irodalom

- ARANY János
1956 *Összes költeményei. I.* Bp.
1951-1982 *Összes művei. 1-16* (Kritikai kiadás) Bp.
é.n. *Összes prózai művei.* Bp.
1934 *Széptani jegyzetek.* (1855) Pap Károly bevezetésével. Bp.
- BARTA János
1953 *Arany János.* Bp.
- GREGUSS Ágost
1864 *A balladáról.* Pest.
- HERRMANN István
1956 *Arany János esztétikája.* Bp.
- IMRE László
1988 *Arany balladái.* Bp.
- KERESZTURY Dezső
1990 *Mindvégig.* Arany János. Bp.
- KRÍZA Ildikó
2002 *Dugonics Toldija.* Adatok a nagy erejű hős XVIII. századi forrásaihoz. In Csonka-Takács Eszter–Czövek Judit–Takács András (szerk.) *Mir-susnéhum.* Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére. Bp. 204-221.
- NÉMETH G. Béla
1987 *Hosszmetszetek–keresztmetszetek.* Bp.
- RADNAI Oszkár
1917 *Arany János nőalakjai.* Bp.
- RIEDL Frigyes
1982 *Arany János.* (6. kiadás) Bp.
- VOINOVICH Géza
1929 *Arany János életrajza 1-2.* Bp.
- ZLINSZKY Aladár
1900 *Arany balladaforrásai.* Irodalomtörténeti Közlemények X.: 1-30.

S. Lackovits Emőke

Keresztelő Szent János a bakonyi és a Balaton-felvidéki néphagyományban

Az egyházi esztendő egyik legjelesebb napja Keresztelő Szent János, másképpen Szent Iván ünnepe, június 24, a nyári napforduló ideje. A II. Vatikáni Zsinat liturgikus rendelkezése szerint az évközi időnek ez a napja főünnep, ami azt jelenti, hogy a különleges napok között kapott helyet. Ennek a kiemelt tiszteletnek alapját az Úr szavai jelentik: „...az asszonyok szülöttei között nem támadt nagyobb, mint Keresztelő János.” (Mt. 11;11.) Ahogyan az a jelentős ünnepek esetében megszokott, a Szent Iván napját megelőző este, vagyis az ünnep vigiliája ugyancsak ünnepi alkalomnak számít, hozzájárulva Krisztus húsvéti titkának hirdetéséhez.¹ A nap ünnepé nyilvánítása 1378-ban következett be és XIII. Orbán pápa nevéhez kötődik.² Hozzá kell azonban tennünk, hogy a napfordulót és Keresztelő Jánost az 5. századtól együtt ünnepelték, sőt létezik adat arra vonatkozóan is, hogy a magyarok a 11. században már gyűjtöttek tüzet Szent Iván előestéjén.³ Feltehető, hogy a keleti kereszténység felvételének idején, sőt, elképzelhető, hogy korábban ismerte és megtartotta a magyarság az ünnepet, a hozzá fűződő szokásokkal együtt.⁴ Kétségtelen, hogy tüzzel kapcsolatos szokásaik voltak a pogány magyaroknak, amelyről Ibn Ruszta tudósít. Nyilvánvalóan ez olyan nyár eleji tűzáldozat lehetett, mint ami más pásztornépeknél szintén létezett.⁵ A 15. században Temesvári Pelbárt írt a Szent Iván napi tüzről és fáklyagyűjtásról, mint egyházi szokásról. A 16. századból Telegdi Miklós tudósított róla. Ugyancsak ebből a századból Szerémi György örömtűzként írta le. A 17. században Szepsi Csombor Márton (Europica Varietas) és Miskolczi Csulyak István adott hírt róla. A 18. századból Inchofer (Annales Ecclesiastici Regni Hungariae), valamint Bod Péter leírását ismerjük.⁶

Az Egyház Jézus Krisztus és Szűz Mária születésének napján kívül egyedül Keresztelő Szent János földi születésnapját ünnepli meg, tekintettel arra, hogy a Visitatio alkalmával a Megváltó közelsége Jánosnak

Erzsébet méhében való megszentelődését jelentette.⁷ Erről Lukács Evangéliuma tudósít: „Amikor Erzsébet meghallotta Mária köszöntését, örömeben megmozdult méhében a gyermek, maga Erzsébet pedig eltelet Szentlélekkel.” (Lk 1;41.) János hat hónappal előzte meg az Üdvözítő megszületését, akinek növekednie kellett, vagyis karácsonytól, a téli napfordulótól a napok hosszának folyamatos növekedése követhető nyomon a nyári napfordulóig, Szent Iván napjáig, míg Jánosnak alábbszállnia, azaz ez időtől fogva a napok hosszának csökkenése figyelhető meg egészen karácsony környékéig. Ahogy János Evangéliumában olvasható: „Neki növekednie kell, nekem kisebbednem.” (Ján. 3;30.) Diós István ezzel kapcsolatban Szent Ágostont idézi, aki szerint „János olyan, mint határvonal a két szövetiség, az Ó-és az Újszövetség között. Maga az Úr állítja, hogy János valamiképp határ. Ezt mondja ugyanis: „A próféták és a törvény Jánosig tartanak.” (Mt. 11;13.) János a maga személyében az Ószövetséget ábrázolja, de már az Újat hirdeti. Mivel az Ószövetség képviselője, ezért öregtől születik. Mivel pedig az Újat hirdeti, azért már anyja méhében prófétává lesz... Már akkor küldetést kapott, születése előtt. Még mielőtt látta volna őt, nyilvánvalóvá lett, kinek lesz előfutára. Szent összefüggések ezek és meghaladják a törekény emberi mértéket.”⁸

Ki volt Keresztelő Szent János? A Messiás előhírnöke, az Úr Jézus Krisztus rokona, a pusztában tanító próféta, aki nem evett húst és nem ivott bort, aki a Jordánban vízzel keresztelt és aki Kr.u. 30 körül Heródes börtönében, Heródiás bosszújának eredményeként vértanúhalált szenvedett. Ő volt az aki az Urat a Jordánban megkeresztelte, és aki látta a megnyílt eget, hallván az Atya szavait: „Te vagy az én szeretett Fiam, benned telik kedvem.” (Mk. 10;11., Luk. 3;22.) Ő volt az első, aki Jézusról mint Isten Fiáról tett tanúbizonyságot: „Láttam a Lelket, amint galamb alakjában leszállt rá a mennyből, s rajta is maradt... Láttam

és tanúskodom róla, hogy ő az Isten Fia.” (Ján. 1;32 és 34.) Ő volt az, aki elsőként nevezte Krisztust Agnus Dei-nek: „...amikor látta, hogy Jézus feléje tart, így szólt: „Nézzétek, az Isten Báránya! veszi el a világ bűneit.” (Ján. 1;29.) Valamennyi evangélium hírt ad róla, a pap Zakariásnak és Erzsébetnek fiáról, akit Izajás próféta is megjövendölt. Máté Evangéliumának 3. része, valamint a 11;1-19, Márk Evangéliuma 1;2-11., Lukács Evangéliuma 1;5-25 és 39-66., 3;1-22., 7;18-35., János Evangéliuma 1;6-36 és 3;22-36.versei egyaránt foglalkoznak személyével és tevékenységével. Ő rendeltetett arra, hogy az Úr útját előkészítse. „Föllépett egy ember, az Isten küldte s János volt a neve. Azért jött, hogy tanúságot tegyen, tanúságot a világosságról, hogy mindenki higgyen általa. Nem ő volt a világosság, csak tanúságot kellett tennie a világosságról.” (Ján. 1;6-8.)

„...“

A próféták közül ő volt az egyetlen,
Aki rámutathatott az Isten Bárányára,
Majd megkeresztelte keresztségünk Szerzőjét
És vére ontásával tanúskodhatott róla.
...” (Keresztelő János prefációja)⁹

Ünnepén valójában lezáródik az üdvtörténet egyik ünnepi ciklusa és kezdetét veszi a másíknak előkészítése. A Szent Iván napjáig növekvő fény csökkennővé lesz. A keresztény naptári esztendőnek két Jánosa, az apostol és evangélista Szent János, továbbá Keresztelő Szent János az esztendő napfordulóinak közelében található, mintha mindketten vigyáznának, őrködnének a szent időben. Nevük összecseng az ókori Rómának az év kapuit őrző Janus nevével—állítja róluk Jankovics Marcell.¹⁰

Ugyanakkor az ünnep ideje az antik római Vesta-ünnep közelében található. Vesta istennőnek, a tűz, a házi tűzhely, a családi boldogság védelmezőjének ünnepe—a vestalia vagy vestaliák—június 9-től egy héten át tartott, amikor tisztas asszonyok, családjuk mezítláb zarándokoltak el templomához, ételáldozatot vittek oltárához áldásért és békességért könyörögve hozzá.¹¹ A nap egyfajta tűzünnep is volt, vele valószínűleg a nyári napfordulót ünnepelheték.¹² Nyilvánvalóan ez az antik hagyomány, ahogy más keresztény ünnepek esetében is, beleolvadt Szent Iván ünnepébe. Talán az sem véletlen, hogy június hónapot Szent Iván havának nevezték, ami feltételezi, hogy ünnepe nem korlátozódott egyetlen napra vagy estére, hanem hosszabb ideig tarthatott. Dömötör Tekla szerint a ciklikus ünnepsorozatok közé tartozott.¹³ Mindezek ismeretében nem lehet meglepő, hogy a keresztény naptár szerint az Úrnapját követő, ünnepekben és ünnepi szokásokban szegényes időszakban Keresztelő Szent János napja kitüntetett szerepet

kapott és ez a hozzá kapcsolódó szokásokban ugyan csak megfigyelhető. A jelenlegi Római Katolikus Veszprémi Egyházmegyében öt falu templomának (Bakonyoszlop, Bakonyszentiván, Pápasalamon, Gógánfa, Balatonederics) és egy szőlőhegyi kápolnának (Ábrahámhegy) a patrónusa.¹⁴ Vidékünkön a paraszti vallásos ábrázolásokban Keresztelő Szent János alakja úgy jelenik meg, hogy a Jordánban áll és kezében kagylót tartva önti a keresztségre szolgáló vizet, megkeresztelve az Úr Jézust. A másik ábrázolás típuson gyermekként egy bárányt ölel át, amely az Agnus Dei jelképe. Sok esetben keresztes bot is látható a kezében, rajta szalag, azon pedig a felirat: „Ecce Agnus Dei”. Ritkábban lehet találkozni a harmadik típussal, de előfordul, hogy a gyermek Keresztelő Szent Jánost az Istengyermekkel és a Szűzanyával ábrázolják, amint egy kisbáránnyal játszanak.¹⁵

Keresztelő Szent János napjának a néphagyományban, jelesen a népszokásokban való jelentőségét mindezekon túl vidékünkön is a nyári napfordulóval, a nap-éj egyenlőséggel való közeli egybeesése adta meg. Ismert, hogy mind a magyar, mind az európai szokásokban az évnegyed kezdetéhez gonoszűző, termékenységvarázsló mágikus tevékenységben gazdag szokáscelemek kapcsolódnak. Ez megtalálható a kereszténység felvételét megelőző szokásokban, amely krisztianizálódva élt azután tovább, de megtalálhatók ehhez hasonló rítusok az Európán kívüli népek hagyományvilágában is. Ezen a napon mind a magyar, jelesen a Közép-dunántúli, ezen belül pedig a bakonyi és a Balaton-felvidéki, mind pedig az európai szokásrendben megkülönböztetett szerepet kapott a tűz, a virág és a gyümölcs. Utóbbiak közül különösen kiemelkedik fontosságával az alma. Az ünnep közép-pontjában azonban a tűz állott. A Marcal-menti falucsoport szélén helyet foglaló Kiscsöszön még a 20. század elején is tüzet raktak a falu végén, amit a lányok átugráltak, hogy egészségesek legyenek. A bakonyi Ugodon kb. ugyanezekben az esztendőben a legények a faluban összegyűjtöttek minden elégethető tárgyat, amelyből a falu végén tüzet raktak, amit azután körbe táncoltak, miközben a még kimaradt, de tüzre való tárgyakat folyamatosan beledobolták. Azt tartották, hogy ezzel a tűzzel megégetik az ártó, gonosz erőket és vele a közösséget minden rossztól megszabadítják. Sajnos, az 1980-as években a szokásra részleteiben már a legöregebbek sem emlékeztek. A Pápa melletti Nyárádon Szent Ivánkor a gyöp szélén, vagyis a falu végén legények gyűjtötték meg a tüzet, amit Szent Iványi tűznek mondtak. Ezt azután legények és lányok vették körül énekelve, majd a végén átugrálták. Mielőtt azonban erre a záró mozzanatra sort kerítettek, különféle játékokat is játszottak a tűz körül, azonban ezekre és menetekre szintén nem

akadt már emlékező.¹⁶ Feltételezzük, hogy olyan játékokra kerülhetett sor ekkor itt is, mint a húsvéti Zöldág-járáskor Kékkúton vagy a pünkösdi Haj liliomozáskor Vigántpetenden, amelyek között szép számmal szerepeltek párosítók, de középpontban a hidas-játék állott, amely az átmenetet, a régiből az újba való átlépést is jelképezte. Többet tudunk viszont a Somlókörnyékének falvaiban gyakorolt Szent Iván-napi tűzgyújtásról, a lobogózásról vagy foklázásról. Erre az alkalomra minden esztendőben nagyon készültek a falvakban. A legények már az ünnepet megelőző napokban az erdőre mentek nyírfakérget gyűjteni. Ezt fűzték fel azután drótra, mint Kertán, vagy pálcára, botra, mint Iszkázon és Szent Iván éjszakáján, helyenként esetleg már előestéjén ezeket a nyírfafáklyákat meggyújtották. A legények kisebb-nagyobb csoportokban járták végig a falvak utcáit, ezeket a lángból való lobogókat magasra tartva forgatták. Ilyenkor nagyokat rikkantva kiszaladtak velük a határba is, ahol a tüzes csóvakkal forogva valóságos fényábrákat, szikra esőt rajzoltak fel a sötétben. Tüskeváron pedig az égő nyírfakéreg darabokat feldobálták. Ezen a napon a házaknál nagyon vigyáztak a nyírfa seprűkre is, ugyanis szükség szerint azokat a jókedvű legények ugyancsak összegyűjtötték, majd meggyújtották és fáklyaként hordozták körben a falvak utcáin. Az 1920-as években még élt az a szokás is, hogy a tüzes fáklyákkal a legények a Somló hegyét szintén körbe járták, amit szentiváni lobogózásnak mondtak. Mindezekkel a föld termékenységét igyekeztek biztosítani, távol tartva a terméstől a kártevőket. A Somló környékének falvaiban a Szent Iván-napi tűzgyújtás utolsó, befejező mozzanataként a lobogózás úgy ért véget, hogy mielőtt a fáklyák teljesen elhamvadtak volna, egy csomóba dobálták őket, majd átugrott rajta minden legény. Hitük szerint erre azért volt szükség, nehogy aratáskor kisebesedjen majd a sarkuk, tehát baj elhárító szerepet tulajdonítottak Szent Iván fáklyái tüzeinek.¹⁷ Fákregből (cseresznye, nyírfa) készült, botra drótozott vagy összefűzött lobogókat Somogyban, Kisbárápátiban ugyancsak készítettek, amit hatalmas lármával hordoztak körül a településen. Hasonlóan lobogóztak a bácskai szerb pásztorok, akik a jószág szálláshelyét járták így körül, de ismereteseek erre vonatkozó adatok Banjaluka környékéről is.¹⁸ Egyes Heves megyei falvakban, továbbá a Győr megyei Szemerén, de Szabadkán vagy Zalaszántón is azért ugrották át a tüzet vagy taposták meg a feldobott izzó fakérget, hogy ki ne sebesedjen, fel ne törjön a lábuk és megmeneküljenek a lábfejástől.¹⁹

A máramarosi német közösségekben (Királymező, Németmokra) Keresztelő Szent János előestéjén a legények nedvdús bükkfából 8-9 cm-es lapokat hasítottak, amelyeket közepükön 1 cm-es lyukkal láttak el,

majd azután a falu feletti hegyoldalban rakott tűzbe tettek, ahol átizzottak. Az esti harangszót követően egy méter hosszúságú somfa pálcára húzták fel az izzó korongokat egymás után, majd meglóbalva a falu felé hajították. Olyanok voltak ezek a repülő, tüzes korongocskák, mint a nap. A szokás neve Sunnawend, amit az izzó lapocskák elhajításakor a legények kiabáltak is. A lányok és az öregek pedig a faluban nézték ezt a tűzijátékot. Másnap a gyermekek összeszedték és madzagra fűzték az elszenesedett lapocskákat.²⁰ Hasonló szokást gyakoroltak a Szatmár megyei svábok is, amelynek a neve sajbózás volt. Egyébként német nyelvterületen Keresztelő Szent János ünnepe a Johannistag rendkívül népszerű és hagyományos szokásokban különösen gazdag volt (Johannisfest, Johannisfeuer).²¹ Ezért meglepő, hogy a bakonyi német közösségekben e jeles naphoz alig, vagy egyáltalán nem kapcsolódik figyelemre méltó szokáscelekmény.

Ismert, hogy a nyári napforduló ideje a nem keresztény népeknél is szokásokban, mágikus eljárásokban bővelkedő nap volt. A Keresztelő Szent János ünnepéhez kapcsolódó szokásegyüttesekben jelenlévő tűz ugyanígy a nem keresztény közösségeknél és a kereszténység felvételét megelőzően szintén jelen volt a napforduló idejéhez, ill. a hozzá közeli időszakhoz kötődve. Egyszerre a fénynek is ünnepe volt a nap, a fellobbanó lángokkal örömtüzeket gyűjtottak.²² A tűz a négy őselem egyike, megtalálható a vadász- és pásztornépek, továbbá a földművelő kultúrák mítoszaiban, meggyújtása a teremtés, a születés jelképe, lángja az életet, az összetartozást egyaránt jelenti. A kereszténység előtti hagyományokból – a gyakorolt mágikus cselekedetek alapján – világossá vált, hogy a sötétség, az ártó erők, a pusztulás elűzésére, a rossz legyőzésére egyszerre szolgált, biztosítva a meleget, a fényt, a termékenységet, a bőséget, ahogy több télmetető, tavaszt köszöntő szokásban is megragadható. Ugyanakkor szerelmi szimbólum és a szeretet jelképe.²³ Földöntúli fényesség, világosság, ítélet, megtisztító erő, pusztító és éltető egyszerre.²⁴ A tűz a teljes Szentírásban jelen van.²⁵ Az Ószövetségben Isten dicsőségének, hatalmának jele (Kiv. 3;2 és 24;17., Ez. 1;13., Dán. 7;9.), Isten szavának kifejezője prófétái ajkán (Jer. 5;14/b., 20;9., 23;29.). Istent dicsőíti (Dán. 3;66., Zsolt. 148;8.) és megjelenését kíséri (Kiv. 3;2., 13;21., 14;24., MTörv. 5;25-26., 1 Kir. 19;12., Zsolt. 50;3), szakralitás hordozója (égőáldozatok Lev. 6;14-15.), megbékélést kifejező (2Mak. 1;20-23.), de jelzi az Úr haragját, pusztító erőként (Zsolt. 79;5., 105;32., Iz. 26;11., és 30;27., 2Sám. 22;9., Náh. 2;5.), a gonosz kísérelőként, a büntetés eszközeként (Jób 41;11-13., Bölcs. 13;2., Ez. 38;22., Iz. 5;24., MTörv. 32;22.). Megtisztításra képes, eszkatologikus jel (Iz. 66;15-16 és 24., Mal. 3;2-3., Szám. 31;23.). Mindent egybe-

vetve Isten adománya (Dán. 10;6., Én. 8;6.).²⁶ Az Újszövetségben is több fontos jelentéssel rendelkezik. Magának Jézus Krisztusnak jelképe, aki a megtisztulás tüzének meggyújtásáért jött a földre (Luk. 12;49.). Jelképe a pokolnak, az örök kárhozatnak (Mt 18;8-9.), a büntetésnek (2 Tesz. 1;8-9.), az idők beteljesedésének (2 Pt.3,12-13.), az Utolsó Ítéletnek (Jel. 8;7-11.) és Krisztus megdicsőülésének (Jel. 1;12-16.). Jele és kísérője az Úr által elküldött Pünkösdi Léleknek, a vigasztaló Szentléleknek (Ap. Csel. 2;3.). Szempon-tunkból különösen fontos a Keresztelő Szent Jánossal összefüggő tűz, amely minden bizonnyal több más mellett indítóoka az ünnepével kapcsolatos tüzg-nyújtásnak, a tűzzel való megtisztításnak, megtisztulásnak. (Mt. 3;10-12.) „A fejsze már a fák gyökerén van: Kívágnak és tűzre vetnek minden fát, amely nem terem jó gyümölcsöt. Én csak vízzel keresztellek, hogy bűnbánatra indítsalak benneteket, de aki a nyomomba lép, az hatalmasabb nálam. Arra sem vagyok méltó, hogy a saruját hordozzam. Ő Szentlélekkel és tűzzel fog benneteket megkeresztelni. Szórólápátja már a kezében van. Kitakarítja szérűjét, a búzát csűrűbe gyűjti, a pelyvát pedig olthatatlan tűzbe vetve elégeti.” (Mk. 1;7-8.) „Ezt hirdette: „Aki a nyomomba lép, hatalmasabb nálam. Arra sem vagyok méltó, hogy lehajoljak és megoldjam sarusziját. Én vízzel keresztellek, ő majd Szentlélekkel keresztel benneteket.” (Lk. 3;16-17.) „Ezért János így szólt hozzájuk: „Én csak vízzel keresztellek benneteket. De nyomomba lép az erősebb, akinek sarusziját sem vagyok méltó megoldani. Ő majd Szentlélekben és tűzben fog benneteket megkeresztelni. Szórólápátja már a kezében, hogy rendet teremtsen szérűjén, a búzát csűrűbe gyűjtse, a pelyvát meg olthatatlan tűzzel elégesse.” Mindezek, vagyis a Keresztelő Szent János által mondottak bizonyára hozzájárultak ahhoz, hogy az egykori pogány szokások egyházi segédlettel megkereszteltettek, valamint közel azonos formában és céllal tovább élhettek.

A Szent Iván napján fellobbanó tűz kincsmondákhoz is kapcsolódott. Szentgáli hiedelem szerint a földben lévő, oda elásott arany pénz vagy aranyhintó helyén Szent Iván éjszakáján láng csap fel a földből, amire ha férfialapot vagy -ködmönt dobna, kialszik és a kincs felszedhető. Az jut hozzá ehhez a kincshez, aki elég éber volt észrevenni a lángnyelvet és eléggé fürge is azt eloltani. A kincsmondákat ismerve nyilvánvaló, hogy az elrejtett kincs keresése és megragadása veszélyekkel járt együtt, amely nem kevés leleményességet és erőfeszítést, esetenként próbatételt követelt attól, aki rászánta magát megkeresésére. A szentgáli monda esetében is meg kell találni azt a helyet, amely a kincset rejt, de el is kell oltani a lángot, hogy a megtaláló hozzájuthasson. A monda min-

den bizonnyal jelképeket rejt, amelyről annyit még el kell mondani, hogy ez a vándormonda-típus a magyar nyelvterület más helyein ugyancsak felbukkan. Ismeretes Győr környékéről (a guruló kerék a láng feltörésénél áll meg), de a magyar nyelvterület keleti végéből, így pl. Görgényből is.²⁷ A Somló környéki Borszöröcsökön úgy tudták, hogy aki a Szent Iván-nap éjszakáján meglátja az aranyos páfrány virágzását, tudós ember, vagy táltos lesz belőle.²⁸

A szentiváni virágnak is mágikus erőt tulajdonítottak, elegendő megemlíteni a délszláv és a román szokásokban elfoglalt tekintélyes szerepét. A szerbeknél és a románoknál a szentiváni virágból font koszorút kiakasztották a házak kapujára. Sőt, a magyarországi szerbek a sárgavirágú tejló galajból (*Galium verum*) fontak koszorúkat, (ezt a virágot egyes görög katolikus közösségekben Szent János tüzének mondták)²⁹ amit nemcsak a kapura és a ház falára, hanem a telken lévő minden épületre, így a gazdasági épületekre is kitétek. Ezt a szokást a Fejér megyei szerbek hosszú ideig megőrizték. Ez volt a szentiváni virág, amelynek védőerőt tulajdonítottak, a szélvihartól, tüztől, jégveréstől védelmezte a házat és a benne élőket. Szentelménynek tartották, úgy is kezelték.³⁰ A történeti Borsod-Abaúj, Torna, Zemplén vármegyék görög katolikus lakossága Keresztelő Szent János ünnepén virágos Szent János napján mezei, réti, kerti virágokból, füvekből gyűjtött csokrokat szenteltetett, amelyekből a tisztességes soha nem hiányozhatott. A virágokat, füveket az asszonyok gyűjtötték össze az ünnep vigiliáján vagy reggelén, ügyelve arra, hogy ezek gyógynövények legyenek, a csokor pedig szemre tetszetős. A csokrokat színes szalagokkal átkötve vitték a templomba, ahol a misét követően a templomban vagy a templomkertben került sor megszentelésükre. Megáldotta, megtömjénezte és szentelt vízzel meghintette őket a lelkipásztor. Görög katolikusoknál ez a legsokoldalúbb és legnépszerűbb szentelmény, amelynek főzetével, gőzével, füstjével gyógyítottak embert, állatot. A csokrokat a kamrában vagy a padláson tartották, védelmezték a házakat minden rossztól, veszedelemtől. Helyenként az épülő ház falába is elhelyezték, de halott mellé a koporsóba is tettek, amint egyes római katolikus közösségekben az úrnapi virágból. A vegyes vallású falvakban a római katolikusok és reformátusok is igényt tartottak erre a szentelményre, amit görög katolikus ismerősöktől, rokonoktól szereztek be, de vándor cigány árusok révén is hozzájuthattak. Egyébként Rómában a lateráni bazilikában Keresztelő Szent János előestéjén virágmegáldást végeznek, ami nyilvánvalóan keleti maradvány.³¹

Keresztelő Szent János napjának vélt mágikus ereje különösen érvényes volt az ilyenkor érő gyümölcsre. A Devecser közelében lévő Kolontárnak fogadott

ünnepe volt a nap. A faluban ekkor érett az apró, diónyi nagyságú alma, amely fürtökben lógott a fán és ez volt az első almatermés az esztendőben. A fát szentiván-almafának, az almát szentiván-almának hívták. Ennek a korai almának Örvényesen is szentiván-alma a neve. A szent ünnep napjának délutánján egy-egy udvaron, kertben, vagy a szőlőhegyen, ahol a szentiván-almafa állott, összegyűlt a rokonság és szedték, ették a gyümölcsöt. Akiknek nem volt szentiván-almafájuk, azoknak a gyermekeit a szomszédok, vagy más falubeliek behívták, hogy másszanak fel a fára, szedjenek, egyenek az almából. Azt tartották ugyanis, hogy minél többen szednek és esznek ebből a gyümölcsből, annál több terem majd a következő esztendőben.³² Egyfajta jellegzetes, analógiás termékenységarázsló szokásról beszélhetünk ebben az esetben. Ugyanakkor az sem kizárható, hogy a gyermekeknek adott almával az elhalt kisgyermeket vendégelték meg, ahogy erre ismertek példák halottak napjával kapcsolatban, tehát az ünnepnek a halottkultusszal való összefüggése több alkalommal is megragadható. Egyébként a szentiváni alma ismertsége és kedveltsége az egész Közép-Dunántúlra jellemző volt, Székesfehérvár Palotavárostól a Móri-völgyön át a Bakonyig és a Balaton partjáig. Sőt, a Móri-völgy falvaiban a *szentiváni ómán* kívül még a *János-napi káboszta* is különleges fontosságú terménynek számított.³³

Az alma termékenység jelkép, sőt formájánál fogva a teljességet is jelenti. A bűnbeesés idején a tudás megtestesítője, ami kárhozatra csábított. A keresztény szimbolikában az Istenanyának és Krisztusnak a jelképe, de szentek attribútumai között ugyancsak előfordul (Szt. Dorottya). Jele továbbá a megújulásnak, a frissességnek, az újjászületésnek.³⁴ Utal a halhatatlanságra, a tökéletességre, a megváltásra, a szépségre, a bűn legyőzésére, a szeretetre.³⁵ Ezen jelkép-rendszer megtestesítőjeként kapcsolódik az ünnephez. Egyébként a karácsonyi szokásegyüttesben szerelmi jóslásokhoz is használták.³⁶ Valójában minden gyümölcs, amely táplálékként ismert, az életet, az újjászületést, a bőséget, termékenységet jelenti, áldást hordozó. A halottkultuszban viszont áldozat, felajánlás a szerepük. Így a szeretetet is jelzik.³⁷ Az ember cselekedeteinek, életének eredménye ugyancsak gyümölcs, amely alapján megmérettetik. Sőt, talán a leglényegesebb, hogy az „anyaméh gyümölcse jutalom.” (Zsolt. 127.)

A szentiváni gyümölcs és a halottkultusz kapcsolatára egyéb, konkrét adatok is léteznek. Padragon, Szentgálon, Balatonakaliban az 1970-es, 80-as években még élt az a hiedelem, hogy azok az aszszonyok, akiknek gyermekei csecsemő korukban haltak meg, vagyis egy esztendő koruk előtt, Szent Iván napjáig

nem ehetek gyümölcsöt, mert akkor a mennyországban lévő kisgyermek elöl ették volna meg, ugyanis az angyalok az ilyen gyermekeknek nem adtak mennyei gyümölcsöt, mert anyjuk már a földön megette előlük. Hasonló vagy azonos hiedelmek, szokások Baranyából, Szeged-Alsóvárosból, Szeged környékéről, a Hajdúságból, Bánátból, Moldvából egyaránt ismertek, de tilalomként tartották a sziléziaiak és a csehek is.³⁸ Ebben a hiedelemben Keresztelő Szent János a korán elhalt gyermekek mennyei pártfogójaként jelenik meg, sőt, ő volt az, aki a kereszteleetlenül elhalt gyermekek másvilági sorsán is könnyíteni tudott. Ezért több helyen nemcsak a gyümölcsévéstől tartózkodtak a kisgyermeküket elveszített anyák, hanem Szent Iván tüzébe almát dobáltak, hogy a másvilágon Keresztelő Szent János adjon a kisgyermeknek is, mivel a hiedelem szerint ezen a napon, vagyis ünnepén a mennyországban gyümölcsöt és mannat osztogat a gyermekeknek.³⁹ Ez a hagyomány ismeretes több görög katolikus közösségben is. Annak az anyának, akinek kisgyermek halt el Szent Iván napjáig tartózkodnia kellett a gyümölcs evésétől, hogy gyermeke a túlvilágon részesedhessen benne. Jánkmajtison gyümölcsöt osztogattak ezen a napon a gyermekeknek, Hajdúdorogon pedig almát, János almáját szórták szét közöttük az elhunyt kicsinyek emlékére.⁴⁰ Ebben az önként vállalt önmegtartóztatásban a szeretetből fakadó lemondás nem más, mint áldozathozatal egy magasabb rendű cél érdekében. Keresztelő Szent Jánosnak a halottkultusszal való kapcsolatára a Tisztítóűzhez kötődő elképzelések is rámutatnak. Besenyőtelki hiedelem szerint az elhuntnak azért kell pénzt adni a kezébe, hogy átmehessen Keresztelő Szent János hídján. Úgy gondolták, hogy a Purgatóriumból kikerült, de a mennybe még be nem engedett lélek a Jordán vízében áll. Baranyai hagyomány szerint pedig itt tisztul meg a másvilági nagy útja során.⁴¹ Nem véletlen, hogy Pozsonyban a ferences templom Keresztelő Szent Jánosról elnevezett kápolnáját Halottak kápolnájának hívják, ahol az oltárképen Szent Ferenc kordával menti ki a Tisztítóűzből az ott szenvedő lelkeket.⁴² Egyébként Bajorországban már 1500-ban létezett Keresztelő Szent János Társulat, amelynek száma a 17. században eggyel, a 18. században pedig hárommal gyarapodott.⁴³

A bakonyi és a Balaton-felvidéki szokástöredékekben, valamint hiedelmekben már nem érhető tetten Szent Iván napjához kötődően a párosítás, amikor a tűz nem csupán megtisztító erejével van jelen, hanem szerelmi szimbólumként is. A nyárádi szokás őrizte meg ezt valamelyest, bár már emléke elhalványodott. Azonban a lányok és legények közös tánca, játéka ennek a jelentésnek egykori ismeretére engednek következtetni. A tűz körüljárásának és a tűzgrás-

nak erotikus vonatkozásától a naphoz kapcsolódó szokásokban nem lehet eltekinteni.⁴⁴

Összegzésként elmondható, hogy a bakonyi, Balaton-felvidéki, Somló-környéki Szent Iván-napi szokások gyakorlását, a hiedelmek éltetését hármassal vezérelte:

1. óvó-védő cselekedetek, veszélyek elhárítása, bajtól, rossztól való szabadulás

2. analógiás termékenység-, ill. bőségvarázslás. Ez az analógiás cselekedet serkentő mágikus eljárás volt, egyfajta termelési mágia, nyilvánosan végezték, a közösség részt vett benne⁴⁵

3. önmegtartóztatással való áldozathozatal az elhunyt kisgyermekek túlvilági jutalmáért, amelyen keresztül a szent ünnepe a halottkultusznak is jeles napjává lett.

Annyit hozzá kell még tennünk, hogy ez az ünnep vidékünkön szerény szokásaival messze elmarad a palócok, a Zobor-vidékiek vagy a német nyelvterület közösségeinek Szent Iván-napi ünneplésétől, de így is jelzi a jeles nap egykori fontosságát.

Jegyzet

- 1 RADÓ 1998: 283, 285, 290.
 2 RÉSŐ ENSEL 2000: 273.
 3 JANKOVICS 1997: 180.
 4 DÖMÖTÖR 1979: 142.
 5 DÖMÖTÖR 1979: 142.
 6 DÖMÖTÖR 1979: 143-145.
 7 BÁLINT 1977: 462.
 8 DIÓS 2009: II. 1107-1108.
 9 DIÓS 2009: I. 241.
 10 JANKOVICS 1997: 181.
 11 V. ö. Pallas Nagylexikon XVI. kötet Bp., 1897. 812. és Római élet
 12 JANKOVICS 1997: 166.
 13 DÖMÖTÖR 1979: 140.
 14 BÁLINT 1977: 466.
 15 V. ö. DÁVIDNÉ BAJOR 2004: 56. és SZACSVAY 1996: 73-75.
 16 KÖRMENDY 1982: 361-362.
 17 S. LACKOVITS 2000: 211.; VACZKÓ 2005: 103.; RELKOVICS 1928: 103.; SÜLE Sándor: A Somló-vidék kalendáris szokásai. (a Laczkó Dezső Múzeum néprajzi adattára) LDM NA Ltsz. 11657-79. 104-105.
 18 RÓHEIM 1925: 310. és 319.
 19 RÓHEIM 1925: 315-316.
 20 HATHALMI GABNAY 1910: 225-226.
 21 Freiherr von REINSBERG-DÜRINGSFELD 1898: 222-242.
 22 JANKOVICS 1997: 180. és 182.
 23 PÁL-ÚJVÁRI (szerk.) 2001: 490-493.
 24 SEIBERT 1986: 309-310.
 25 DÁVID 2002: 238-240.
 26 DÁVID 2002: 238-239.
 27 RÓHEIM 1925: 318.
 28 RÓHEIM 1925: 319.
 29 KISFALUSI 1995: 200.
 30 GELENCSÉR-LUKÁCS 1991: 604-606.
 31 BARTHA 1999: 143-148.
 32 PAUER 2005: 43-44.
 33 GELENCSÉR-LUKÁCS 1991: 53. és 359.
 34 V. ö. PÁL-ÚJVÁRI (szerk.) 2001: 34-35.
 35 SEIBERT 1986: 18-19.
 36 S. LACKOVITS 2000: 56.; DANKÓ 1962: 558-589.
 37 Ld. PÁL-ÚJVÁRI (szerk.) 2001: 183.
 38 BÁLINT 1977: 476-477. és RÓHEIM 1925: 326.
 39 BÁLINT 1977: 476.
 40 BARTHA 1999: 150.
 41 BERZE NAGY 1910: 26. és KUNT 1987: 195.
 42 BÁLINT 1977: II. 148.
 43 KRETTNER 1980: 156-157. A könyv megszerzéséért és elküldéséért Herwig Münther mérnöknek (Neumarkt) mondok köszönetet.
 44 RÓHEIM 1925: 312.
 45 DÖMÖTÖR 1981: 163-164.

Irodalom

- BÁLINT Sándor
1977 *Ünnepi kalendárium I.* Bp.
- BARTHA Elek
1999 *Görög katolikus ünnepeink szokásvilága.* Studia Folkloristica et Ethnographica 41. Debrecen.
- BERZE NAGY János
1910 *Babonák, babonás alakok és szokások besenyőtelkén.* Ethnographia. 21: 24-30.
- DANKÓ Imre
1962 *Az almaszimbolika magyar vonatkozásai.* Ethnographia. 73: 558-589.
- DÁVID Katalin
2002 *A teremtett világ misztériuma. Bibliai jelképek kézikönyve.* Bp.
- DÁVIDNÉ BAJOR Ágota
2004 *Szettek jelképtára.* Bp.
- DIÓS István
2009 *Szettek élete.* Bp.
- DÖMÖTÖR Tekla
1979 *Naptári ünnepek, népi színjátszás.* Bp.
1981 *A magyar nép hiedelemvilága.* Bp.
- GELENCSÉR József–LUKÁCS László
1991 *Szép napunk támadt. A népszokások Fejér megyében. Székesfehérvár.*
- HATHALMI GABNAY Ferenc
1910 *Sunnawend.* Néprajzi Értesítő 11. 3-4.
- JANKOVICS Marcell
1997 *Jelkép kalendárium.* Debrecen.
- KISFALUSI János
1995 *Ünnepi népszokások a Keleti Egyházban.* Viszló.
- KÖRMENDY József
1982 *Adalékok Nyárád jelenkori szokásaihoz.* In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei VMMK 16: 357-364.
- KRETTNER, Josef
1980 *Erster katalog von Bruderschaften in Bayern.* München-Würzburg.
- KUNT Ernő
1987 *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halál-élménye.* Bp.
- S. LACKOVITS Emőke
2000 *Az egyházi esztendő jeles napjai, ünnepi szokásai a bakonyi és a Balaton-felvidéki falvakban.* Veszprém.
- RADÓ Polykárp
1998 *Az egyházi év.* Pannonhalma.
- Freiherr von REINSBERG-DÜRINGSFELD, Otto
1898 *Aberglaube-Sitten-Feste germanischer Völker.* Das festliche Jahr. Leipzig.
- PÁL József–ÚJVÁRI Edit (szerk.)
2001 *Szimbólumtár.* Bp.
- PAUER Antal
2005 *Kolontári hagyományok.* Kolontár.
- RELKOVICS Davorka
1928 *Adalékok a Somló-környék folklórához.* In: Ethnographia 39: 103-114.
- RÉSŐ ENSEL Sándor
2000 *Magyarországi népszokások.* Bp.
- RÓHEIM Géza
1925 *Magyar néphit és népszokások.* Bp.
- SEIBERT, Jutta
1986 *A keresztény művészet lexikona.* Bp.
- SZACSVAY Éva
1996 *Üvegképek.* Bp.
- VACZKÓ László
2005 *Szabad-e pásztorolni? Somló-környéki népszokások, hagyományok, falusi élet.* Devecser.

Lantosné Imre Mária

Útmenti keresztek Véménden

A szakrális táj jelzés értékű alkotóelemei a keresztek, látványuk tanúsítja legbeszédesebben a krisztusi szenvedés és megváltás együttes üzenetét. A keresztek állításának igényét is ez a jelentéstartalom motiválta az egyéni sorsok, a tragédiák, valamint a fogadalom, az engesztelés és a hálaadás jegyében. A keresztek száma egy-egy településen és vonzáskörzetében kifejezi a helybeli lakosság vallásos világát.

Véménd katolikus lakói végleges letelepedésüket követően, a 19. századra formálódtak vallásos közösséggé. Ennek tulajdonítható, hogy a kőkeresztek napjainkig fennálló példáit javarészt a 19-20. században emelték. A környező településekhez viszonyítva Véménden kiemelkedő számban állítottak keresztek a falu belterületén, az utak mentén és a határban. Alapításuk az idetelepített németekhez kapcsolódik. A kereszteket mecseknádasdi kőfaragók készítették, az idős emlékezte szerint az Arnold, Gradwohl és a „Krisztus-faragó”-nak nevezett Weckler család tagjai.¹

A helybeli keresztek állításának előzményeként, érdemes röviden felidézni a falu vallásos életének múltját, a szakrális táj évszázadon keresztül tartó szerveződését.

Véménd Baranya megye keleti részén, a tolnai megyehatár mellett fekszik. Korai történetéről kevés adat ismert. Elnevezése a középkorban „*Émun, Émel, Emend, Zemen*” névváltozatokban fordult elő. A 17. században „*Vémen*”, a 18-19. század fordulójától „*Véménd*” a település hivatalos neve.

Az 1333-35-ös pápai tizedjegyzék szerint kis lélekszámú magyar közösség lakta. Plébánosa 8 „báni” dénár adót fizetett. Kezdetektől a pécsi egyházmegye része. A pécsváradi bencés apátság birtokaként, mint filia a szebényi anyaegyházhoz tartozott. 1776-77-ben, a pécsváradi apátság megszűnésével, annak tulajdonából átkerült a pécsi püspökség birtokába. 1789-ben vált el Szebénytől és lett önálló plébániává. Első plébánosa Leonard Marian, aki az egyházközséget 1789-től 1815-ig szolgálta.

A hódoltság idején, az 1610-es évektől a település a pécsi jezsuita misszió pasztorációs területéhez tartozott. A szerzetesek a reformáció terjedésének megakadályozására rendszeresen járták a vidéket.²

A török idők alatt a magyar lakosság mellé a Balkánról több hullámban rácok (szerbek) érkeztek a térségbe. A hódoltság időszakának végére Véménd szinte elnéptelenedett. 1711-12-ben 29 visszatelepült görögkeleti szerb családot írtak össze. Ők a korábban elpusztult templomaik helyett, a harmadikat 1844-ben építették fel. Ezt a templomot, a később fokozatosan megfogyatkozott szerb lakosság miatt, 1965-ben lebontották.³

A helybeli görögkeletieket a hagyomány szerint erős vallási összetartás jellemezte. Évente Szt. Péter és Pál ünnepén felkeresték a grábóci görögkeleti kolostort. Véménd határában egykor számon tartották a szerbek búcsújáráshelyeként tisztelt szentkútját, a „*szerb-forrást, a Vodícát*”, amelyet nagyboldogasszony napján, 1940-ig nemcsak a helybeliek, hanem a környék görögkeleti népessége is látogatott.⁴ A szerb pápa az ünnepen a nagyszámú sokadalom előtt istentiszteletet tartott és a kút vizét megszentelte. A forrás fölött egykor kis kápolna is állt. Napjainkra a hely elenyészett.

Véménd újkori történetének jelentős fejezete a németek 18. századi betelepítéséhez kapcsolódik. Az első család 1737-ben, őket követően 2-2, majd 1748-ban már 19, 1752-ben pedig 49 német telepes érkezett.⁵ 1748-ban Palotabozsokról, Kakasdról és Belacról másodlagosan települtek át katolikusok. Az 1790-es évektől nagyobb számban Fuldából is jöttek.

Pontos eredetük napjainkig vitatott, az összehasonlító nyelvi vizsgálatok nyomán az idős helybeliek nyelvhasználatában Elsass, Württemberg, Rajna-mente, Schleswig-Holstein vidékének valamint a fuldai térség dialektus-nyomai egyaránt felfedezhetők.

A település első temploma a jelenlegi temetőben állt. Építési idejét nem ismerjük. A kezdetleges épít-

ményt 1807-ben lebontották és anyagát felhasználva, a közösség megtakarított pénzén 1812-ben építették újjá, a Fájdalmas Szűzanya tiszteletére. Később Nepomuki Szt. János nevére benedikálták. Ez a jelenlegi temetőkápolna.

A falu központjában álló plébániatemplomot 1796-ban építették Szent Mihály arkangyal tiszteletére. Szepessy Ignác püspök idején, 1834-ben a templomot kibővítették. Új főoltárát 1914-ben állították fel. A hagyomány szerint a bal oldalon álló mellékoltár, Tizennégy Segítőszentet ábrázoló festményét a németek hozták magukkal. A templom Pieta szobrát az első plébános faragtatta. Az ábrázolás a német nyelvterületen elterjedt ún. Vesperbild jellegzetes típusa. A templom előtt áll Szt. Bálint és Pádúai Szt. Antal szobra. A határban, a marhahajtó út mellett 1873-ban emeltette a Dreszner család Szt. Vendel szobrát. Jelenlegi gondozója Johann Falk, rendbe hozatta a jellegzetes emléket, a talapzat felirata szerint 2000-ben. A németek kitelepítése előtt a szoborhoz Szt. Vendel napján (okt. 20.) jött ki körmenettel a falu állattartó népeisége. A Szetháromság oszlopát Anton Kessler 1906-ban állíttatta. Talapzatán kisméretű Szt. Flórián szobor látható.

A katolikusok fogadalmi ünnepei, a többi telepített német falvakhoz hasonlóan átfogták az egész egyházi évet. Tapasztalataink szerint ezek az ünnepek a 19. század elejétől váltak gyakorlattá a pécsi egyházmegyében. Nem véletlen, hogy az egyházi év egyik legjelentősebb ünnepe a Szent Kereszt felmagasztalásának napja, (május 3.), amikor a helybeliek körmenetben zászlókkal vonultak a Tolna megyei Cikóra, a máriaszéplaki templom romjaihoz.⁶ Az útvonal a határban, a gabonaföldek mentén nagyjából megegyezett a szerbek Grábócra vezetett körmeneti útvonalával. A kitelepítéseket követően ezek a gyalogos processziók elmaradtak.

Véménden a katolikus németek a következő fogadott ünnepeket tartották: Fábían és Sebestyén (január 20.), Bálint (február 14.), Szt. József (március 19.), Flórián (május 4.), Nepomuki Szt. János (május 16.) Orbán (május 25.), Pádúai Szt. Antal (június 13.), Sarlós Boldogasszony (július 2.), Szent Mihály főangyal (szeptember 29.), a templom búcsúja, valamint Szt. Vendel napja (október 20.)⁷ A búzaszentelés napján Szent Márk ünnepén (május 25.), bár nem tartottak fogadott ünnepet, körmenettel keresték fel a határbeli kereszteteket.

A felsoroltak közül kiemelten jelentős volt a „tűzmester” Szt. Flórián ünnepe. E napon a falu német lakói zenekarral és a templomi zászlók alatt ugyancsak Cikóra indultak. A processziót 1791-óta tartották, amikor a régi templom és a mellette álló plébániaház leégett. Akkor semmisültek meg az anyakönyvek és a

plébániai feljegyzések. Nepomuki Szent János ünnepén is rezesbanda kíséretében vonultak a plébániatemplomból, a tiszteletére szentelt temetőkápolnához.

A fogadott ünnepek megülése mellett fontosnak tartották a keresztet tiszteletét, különösen az „esőkérő napokon”, Áldozócsütörtök előtti hétfőn, kedden és szerdán, az ún. „Bitté”-ken. A három nap minden reggelén 8 órakor magyar, 10 órakor német nyelvű szentmisén vettek részt a templomban, majd körmeneti kereszt és zászlók alatt indultak a fészületekhez. A menet élén a keresztvivő haladt, utánuk a gyermekek, a legények, a leányok, a férfiak, és a plébános a ministránsokkal, őket követték az előimádkozó énekes asszonyok, valamint a nők csoportja. Ez a sorrend a kitelepítésig érvényben maradt. Az idők emlékezeté megőrizte az előimádkozó asszonyok nevét: 1910-20 között Hambergerné Metz Teréz, 1930-40-es években Hauckné Szélig Anna, majd Trábertné Szélig Erzsébet kísérték a processziót.⁸ Ők mondták a rózsafüzért, a Mindenszentek litániáját, valamint rövidebb-hosszabb imákat és segítették a közös éneklést. Hétfőn a falu belterületén álló, kedden a Hegyi utcai, a Rákóczi úti, szerdán a Temető utcai kereszteteket keresték fel. A keresztthez érve a plébános evangéliumi idézetet olvasott fel, rövidebb homíliát mondott, majd ének kíséretében megáldotta a körülállókát és a keresztet. A templomba visszatérve antifónát⁹ és litániát énekeltek, a harmadik napon a *Te Deum*mal ért véget a könyörgő napok eseménysorozata.

Véménden használták azt a 19. század végéről ismert, német nyelvű imalapot, amelyet Bagó Márton és fia nyomdájában készítettek Budapesten. Nemcsak a keresztjárások alkalmával, hanem magánajtatosságként is imádkozták.¹⁰

A keresztet alapítása az egyház engedélyével történt. Az arra kijelölt és rendszerint bekerített terület „az Isten kertjét” helyenként telekkönyvileg az egyház tulajdonába vették. A keresztet állíttató család generációkon át vállalta annak karbantartását és erre alapítványt tett. A plébániai iratok nem őrizték meg a keresztet alapítványi leveleit. Mindössze egy jegyzék olvasható, a felújításukra tett összegekről.¹¹

Térségünkben a homokkő keresztet mállékony állagát legtöbbször olajfestéssel védték. Véménden az útmenti kereszteteket a rajta függő korpuszok kivételével, valamint a temető ún. táblás sírköveit is kékre festették. A jellegzetes és egyedülálló helyi hagyomány a 19. század folyamán alakult ki a „kék svábok”-lakta Véménden.¹² Ez a szokás részben napjainkig fennmaradt, nemcsak az útmenti keresztet, hanem a temetői homokkő sírkövek esetében is.

Véménd belterületén és határában 16 kereszt áll.¹³ Ezek a következők:

– *Wiegán-Kreuz* „Kasepher u. Andreus Wiegán 1872.”

– *Schmidt-Kerner-Kreuz* „Gestiftet von Schmidt Mária 1931.”

– *Herzog-Kreuz* „Gestiftet von Michael und Anna Herzog, 1871.” (A plébániatemplom előtt állt a Szentháromság oszlop felállításáig, 1906-ig, utána került a temető bejáratához.)

– *Hambast-Sebastian-Kreuz* (A 19. században állították. Schkodrai Sebestyén malomkerékkészítő újította fel 1937-ben.)

– *Barna-kereszt/Brambauer-Kreuz* „Gestiftet von Katharina und Nikolaus Brambauer 1885.”

– *Kék-kereszt* „Gestiftet Kaspar Asszmann im Jahre 1851.”

– *Krem-Kreuz* „Gestiftet von Michael Krem 1872.” (A kereszt talapzatán álló Szűz Mária, Szent János és Bűnbánó Magdolna szobra egyedülálló kompozíció.)

– *Stenger-Kreuz* „Gestiftet von Margharetta Schneider, Ignaz und Magdalena Stenger 1877.”

– *Orbán-kereszt* „Állította Wilhelm György és neje 1851-ben.”

– *Jaschek-Kreuz* „Állította Jaschek Alajos 1881.”

– *Kék-kereszt* „Gestiftet von Pol Ries 1865.”

– *Orbani-Kreuz* „Gestiftet von Elisabeth und Balthasar Staubach.” (A 19. század első felében készült, talapzatán Szt. Orbán szobrával. Egykor fontos tájékozási pont volt.)

– *Trabert-Kreuz* „Zu Ehre Gottes gestiftet von Peter und Elisabetha Trabert und Johann und Anna Trabert geborene Erb 1933.”

– *Vörös-kereszt* (Állítója és készítésének időpontja ismeretlen, a 19. sz. második felében készülhetett.)

– *Jäckli-Kreuz* „Gestiftet zur Ehre Gottes von Nicolaus und Katharina Jäckl 1910.”

– *Miller/Orbani-Kreuz* „Gestiftet von Anna Miller 1937.”

– *Harsányi-kereszt* (Az első világháború után készült, egykor fából, rajta pléh Krisztus-testtel. Engesztelésül állították egy véletlenül agyonlőtt vadász emlékére. A kereszt elpusztult.)

Az alábbiakban néhány, a keresztek alapításához fűződő történetet említenénk. Pécsvárad felől jövet, mielőtt a faluba érkezünk, a Trefort-pusztai útelágazásnál két hatalmas hársfa között áll az ún. *Jaschek-Kreuz*. A pusztá bérllője Jaschek Alajos 1881-ben, az előző évi kiváló termés megünneplésére tartott multság alkalmával egy odatévedő, tejet kérő vándorlegényt elzavart. A legény a társaságnak szerencsétlenséget jósolt. Rövid idő múltán hatalmas viharral jégeső kerekedett, három falu termését elverte és a bérllő házában is nagy kárt okozott. Egy év múlva Jaschek Alajos engesztelésül három falu lakosságának jelenlétében, állította fel a keresztet. Krisztus korpuzát és Mária szobrát a legutóbbi időkben a környékbeli cigányok „öltöztetik”.

A falu előtt, az út jobb szélén látható az ún. *Kék-kereszt* más néven *Ris-kereszt*, talapzatán: „Gestiftet Pol Ris 1865” felirattal. Nevadója fogadalomból állította, amiért szerencsésen megmenekült az osztrák-olasz háborúból.¹⁴ Más hagyomány szerint, ezen a helyen lévő kútba Riesz Pál belefulladt és ennek emlékére állították. A *Kék keresztet* Szent Márk napján, búzaszenteléskor, a körmenettel is felkeresték.

A *Vörös-kereszt* a faluból a határba vezető út mellett áll megemlékezésül, hogy az ott álló gémeskút jéghideg vizéből valaki ivott, tüdőgyulladást kapott és meghalt. Halálesete miatt, más vélekedések szerint a háborúk véráldozataira gondolva festették vörösre. A környéken lakó görögkatolikus szerbek hagyomány szerint: holdvilágos éjszakákon a kereszt környékén nagyon szép tündérek táncoltak, akik kecskelábakon jártak és a betyárokkal cimboráltak.¹⁵

Orbán és Donát a szőlőhegyek védőszentjeinek tisztelete a 18. századi német telepítésekkel érkezik a Dél-Dunántúlra. Ábrázolásukat és kultuszukat a telepések eredet helye is befolyásolta. A megye nagyobb részén, főleg a fuldai származású németység körében többnyire Szent Orbánt tisztelték. Nevére kápolnákat, képoszlopokat (Bildstock) és keresztekent szenteltek. Szent Donát közbenjárását inkább a pécsi szőlőművesek kérték. A Pécs feletti szőlőhegy elnevezése és az oda épített kápolna őrsi tiszteletét.

Nem véletlen, hogy Véménd határában, a szőlőskertek között található három ún. *Orbán-kereszt*. A *Kecske-hegyen*, az egykori vásártér szélén, egy *kőkereszt* talapzatán, a szőlők oltalmazója, Szent Orbán szobra látható. Wilhelm György és felesége állította 1851-ben, hogy a termést megóvjá a fagykár és a jégverés ellen. Szt. Orbán ünnepén (május 25-én) minden második évben, jó időért imádkozva vonult oda a falu népe.

Az első világháborúból hazatért Trabert Péter, feleségével, öccsével és sógornőjével együtt, 1933-ban állította fogadalomból a *Weinbergen* Szt. Orbán tiszteletére a kékre festett ún. *Trabert-keresztet*, melynek talapzatán lángoló szív látható. Felirata: „Zu Ehre Gottes gestiftet von Peter und Elisabetha Trabert und Johann und Anna Trabert geborene Erb 1933.”

A weinbergi présházakkal szemben áll az ún. *Staubach-kereszt* talapzatán Szt. Orbán szobrával. Egy traktoros ledöntötte, azt követően fakorpuz került a keresztre.

Véménden, Orbán neve napján a falu lakói minden évben más kereszthez vonultak körmenetben a szent segítségét kérni.

A templom oldalán látható az ún. *Miller-kereszt* más néven *Orbáni Kreuz*, amelyet Miller Anna 1937-ben állított. A talapzatán ugyancsak a szőlőfürtöt tartó Szt. Orbán áll.

Végezetül a keresztállítás egy sajátos változatát említenénk. A temető bejáratánál a *Kerner család körülkerített sírkertjében* az útmenti kereszték mintájára 1931-ben állította Schmidt Mária, férje tragikus halála emlékére. A hagyomány szerint Kerner György szénásszekerét a megvadult lovak elragadták az Andergrundwiesen-dűlőben és a nyakát szegte. A kereszt felirata: *Georg Kerner und Mária Kerner, 1931.*

A vérédi szakrális táj évszázadok során formálódott. A betelepített németek vallási közössége a 19-20. században vált hangsúlyossá. Ezt fejezi ki az útmenti kereszték helybeli emlékménye, amely a környező kistájban is egyedülálló. Vallásos szokáscselekményeikre, a hagyományok őrzésére, az egyéni és közösségi áhítatformáikra visszahatott szakrális környezet.

Jegyzet

- ¹ LANTOSNÉ IMRE 1997: 39.
- ² PINZGER 1934: 13.
- ³ SZITA 1978: 91. Itt jegyeznék meg, hogy Véméden a 19. század második felétől félszáz izraelita vallású család lakott. A németek egy részét 1945 után kitelepítették, helyükre Bukovinából (Hadikfalváról), valamint a Felvidékről (Csallóközből, Hontfűzesgyarmatról, Szimőről, stb.) érkeztek magyar családok. A cigány lakosság a környék településeiről vándorolt be.
- ⁴ Nagyboldogasszony ünnepét a szerbek, a görögkeleti naptár szerint augusztus 27-én tartották.
- ⁵ HENGL 1985: 708-709.
- ⁶ Cikón határában az elpusztult Máriaszéplak falu egykori temploma a 13. században épült. A török időkben rommá lett. Részben megmaradt szentélyét, mint búcsújáróhelyet, a bevándorolt németek keresték fel.
- ⁷ HD 1790-1985: 3. A tíz fogadott ünnepből hat a német telepítésekkel honosodott meg vidékünkön.
- ⁸ Jekl Mihályné Trábert Magdolna (sz.: 1919), valamint Ziehné Herbert Katalin adatai alapján.
- ⁹ Zsoltárokat bevezető és befejező kétszólamú ének, a pap és a hívek változó éneke.
- ¹⁰ Bagó Márton (+1873) 1833-tól a megvásárolt Landerer nyomda tipográfiájával dolgozott, többek között számos német és magyar nyelvű imalapot tett közzé. Nyomdáját azonos nevű fia, a 20. század fordulójáig működtette.
- ¹¹ HD 1790-1985: 64.
- ¹² A „kék svábok” elnevezést, szemben a „fekete svábok” megjelöléssel VÁRADY Ferenc: *Baranya múltja és jelenje* c., 1896-ban írott kötetében használja először, annak megkülönböztetésére, hogy a viselet anyagát zömében a kékfestő textilek alkották.
- ¹³ A keresztet elnevezésük szerint és a talpazatukon olvasható felirattal, valamint zárójelbe tett megjegyzésekkel soroljuk fel.
- ¹⁴ Az osztrák-olasz-francia háború 1851-ben zajlott. Ebben vett részt kötelező katona idejét töltve Riesz Pál.
- ¹⁵ Baranya megye földrajzi nevei 1982. II. 85.

Irodalom

- BABICS András–SZITA László
1982 *Baranya megye földrajzi nevei* I-II. Pécs.
- HENGL, Ferdinand
1985 *Deutsche Kolonisten im Komitat Baranya/Ungarn 1688-1752*. I-II.
- HISTORIA DOMUS (röv. HD)
1790-1985 Véménd.
- LANTOSNÉ IMRE Mária
1997 *Kőfaragóműhelyek és a kőfaragás emlékei a Dél-Dunántúlon*. Ethnographia 108: 1-2.
- PINZGER Ferenc S.J.
é.n. *Emlékezzünk régiokról*. Pécs.
- SZITA László
1978-1979 *Szerbek visszavándorlása Baranya megyébe a Szatmári béke utáni években*. Baranyai Helytörténetírás. Pécs.

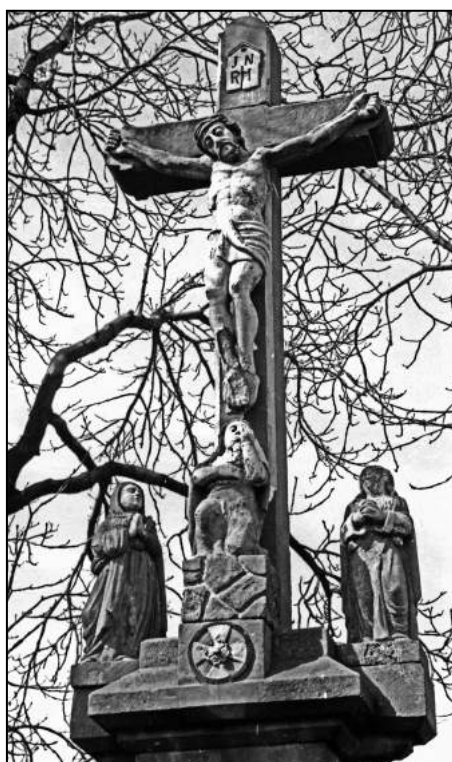
1. kép Német nyelvű imalap a 19. század végéről. Készült Bagó Márton nyomdájában Budapesten (fotó: Lantos Miklós)

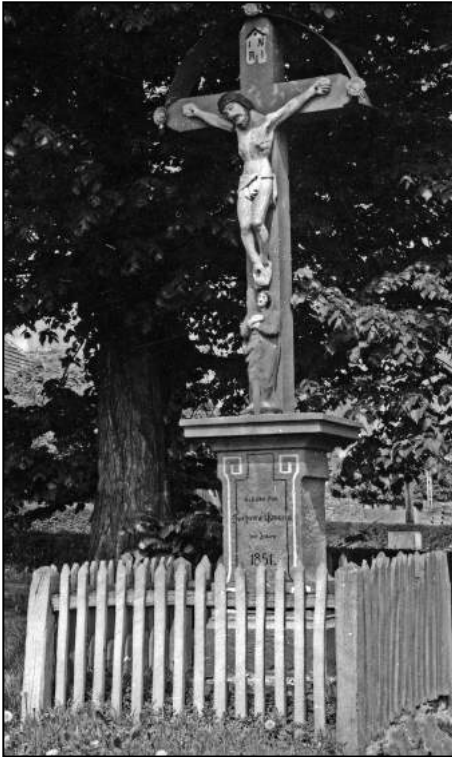
2. kép Jaschek-kereszt, Trefort-pusztá, a véméni és a szebényi utak elágazásánál. Készült 1881-ben (fotó: Lantos Miklós)

3. kép Riesz (Ris)-kereszt a faluba vezető útméntén, 1865-ből (fotó: Lantos Miklós)

4. kép Krem-kereszt a falu főutcáján. 1872-ben állították (fotó: Lantos Miklós)

5. kép Asszmann-kereszt, a település egykori német utcájában, készült 1851-ben (fotó: Lantos Miklós)

7. kép Kereszt a falu végén a Schneider és Stenger-család adományából, 1877-ben készült (fotó: Lantos Miklós)

6. kép Kereszt a Kerner család sírkertjében, 1931-ből (fotó: Lantos Miklós)

Lukács László

Luca-napi alakoskodó népszokások Kelet-Dunántúlon

A Luca napi népszokások megismerésében és megismertetésében elévülhetetlen érdemeket szereztek a régi zalai néprajzkutatók. Sebestyén Gyula *Lucaszék* című közleményében a Magyar Nemzeti Múzeum első lucaszékére hívta fel a szakkutatás figyelmét, amely Fejér megyéből, Válról került a gyűjteménybe.¹ Gönczi Ferenc klasszikus néprajzi tájmonográfiájában a Luca napi alakoskodó, adománygyűjtő, a termékenységet, a bőséget elősegíteni szándékozó *kotyolást* mutatta be Göcsejből.² A Néprajzi Múzeum 1954-ben filmfelvételt készített Zalaszentgyörgyön a *lucázásról*, amely Szóts István és Raffay Anna munkája. Akár alább bemutatásra kerülő kelet-dunántúli anyagunk illusztrációi is lehetnének a zalaszentgyörgyi felvételek, mivel a kotyolásról, lucázásról itt nem készült egyetlen fotó sem.

A Zalával szomszédos területek közül Leopold Kretzenbacher Kelet-Stájerországból, Dél-Burgenlandból, Niko Kuret Szlovéniából, Halász Albert a muravidéki magyarok köréből, Milovan Gavazzi Horvátországból, Király Lajos Somogyból, Lackovits Emőke Veszprém megyéből mutatta be a Luca napi alakoskodó népszokásokat.³ Közleményemmel eredményeikhez szeretnék kapcsolódni a kelet-dunántúli Luca napi alakoskodó szokásokkal.

Kelet-Dunántúlon (Fejér m.) a Luca napi alakoskodó népszokások két típusát gyakorolták. A Lucát megjelenítő maszkos alakoskodóról néhány községben még gyűjthettem adatokat. E fehér ruhás alakoskodókról a *Regélő* című folyóirat 1875. évi kötetében olvashatjuk: „Minthogy Sz. Luca a jámbor asszonyokat és leányzókat életében olykor meglepte, jóra serkengette, rosszért megfeddette, vagy is közönséges magyarán szólva megmeszelte, megkefélte: régi időtől sok helyen egyik-másik nőszemély Lucának öltözik, hosszú fehér lepedőbe burkolja magát és meszelőt kezébe véve esti órákban a rossz leányok feddésére, megmeszelésére házról házra jár.” (I. 214.) A Pallas

Nagy Lexikon *Luca* címszavában 1895-ben Katona Lajos is említette a fehér ruhás alakoskodót; „Luca napján egy lepedőkbe burkolt, seprűvel fegyverkezett alak jár körül a falvakban, ijesztgetve a gyermekeket s a nőcselédtséget”. Ujváry Zoltán kutatásaiból tudjuk, hogy ez a fehér ruhás nőalak legerősebben a felvidéki magyarság és szlovákság Luca napi hagyományában élt, de szórványosan a magyar népterület számos pontján, sőt a Baranya megyei sokacoknál is megjelent.⁴ A Luca napi alakoskodó népszokások másik, Fejér megyében is igen népszerű típusára Dömötör Tekla hívta fel a figyelmet: Sokszor nem a megszemélyesített Luca járt alakoskodni, hanem a farsangkor is szokásos maskarák.⁵ Fejér megyében a Luca napi alakoskodók csoportjában különösen a medve alakoskodó örvendett nagy népszerűségnek. Ujváry Zoltán utalt rá, hogy a medvemaszkos játékok az egész magyar nyelvterületen ismeretesek voltak.⁶ Fejér megye néhány községében az alakoskodók csoportjában a meszelőt, meszesvödrot tartó Luca asszony is megjelent, tehát a két típus figurái együtt szerepeltek. A maszkos alakoskodás mellett Fejér megyében egészen a 20. század közepéig igen erősen élt a Luca napi köszöntés, a *lucázás* vagy *kotyolás* szokása. Luca estéjén vagy reggelén gyerek- és legénycsoportok járták a falu házait, termékenység- és bőségvarázsló, adománykérő rigmusokat mondtak. E rigmusok elsősorban a baromfiak és más háziállatok szaporodására vonatkozó jókívánásokat tartalmaznak. Tréfás-erotikus részleteik az emberi termékenységgel, a férfiak szexuális képességével, a nőknek a szexualitásban központi szerepet játszó testrészeivel foglalkoznak. Utóbbiaknak olyan mértékű növekedését kívánják, amely a termékenységnek kézzel fogható jele. E tréfás-erotikus részletek néhol az obszcenitás felé hajlanak, illetve a rigmusok obszcén változata is ismert a legények körében.

Székesfehérvár város 1770. december 7-én kiadott, a népszokásokat tiltó határozatából tudjuk, hogy a 18.

század utolsó harmadában a fehérvári polgárok és zsellérek, férfiak és nők Luca napján elváltak ruházatukat, házról-házra járva, alakoskodó szokást űztek. A határozat ezzel a szöveggel került a tanács jegyzőkönyvébe: „Mivel a' nemes magistratusnak nem kevés fájdalomra jelentetett, hogy az ezen királyi városban lévő lakosok igaz keresztény római catholica hite ellen nem csak az köröstyény hívek fölöttébb való botránkozásokra hanem eönnön egy lelkek veszedelmével Szt Lucza naptul fogva, karácsony és 3 királyok napjáig külömb külömb féle babonaságokat ell követni, ugy szintén Szent Miklós, Aprószentek és más e' féle napokon ruházattyukat váltosztván, avagy mustár magokat, azaz vesszőből font korbácsokat kezekbe vévén sok kárhószató gonoszságokban vakmerőképpen ellmerülni szoktanak. Ahhoz képest az illetén vétkek sokassétás által méltán reánk szállható Isteni haragnak valamennyire ezen nemes várostul teendő eltávoztatására nézve, determináltatott: Hogy valaki ennek utána vagy efféle babonaságokat ell követni, a' vagy Szent Miklós, Lucza és aprószentek napjain estvétjén, és éczakáján ruházattyukat változtatván jární, és így lélek kárhószatóra czélzó gonoszságokat ellkövetni merészelné az purger ember férfú a' vagy aszony legyen az, előbbször tizenhét foréntokra, ha pediglen zsellér férfú, a' vagy aszonyi állat legyen arestom mellett 32 pácza, vagy korbács ütésekkel. Ha pediglen többször ezen magistratualis végzés ellen cselekedvén, aztot általhágni merészelnék nagyobb és súlyosabb büntetéssel okvetetlen büntetődni fognak.”⁷

A Székesfehérvár melletti Sárszentmihályon még az 1950-es években is lucáztak. Luca nap hajnalán fiúk és legények, kezükben a disznópörköléshez használt piszkafával, végigjárták a rokonok, ismerősök házait. A kisebb gyerekek „Adjon Isten! Szabad-e lucázni?” a legények „Adjon Isten! Eljöttünk lucázni.” köszönnéssel léptek be a konyhaajtón. A házbeliék igenlő válasza esetén ezt a rigmust mondták:

Luca, Luca, kitty-kotty,
 ha nem adnak, viggy-voggy.
 Ha nem adnak szalonnát,
 kifúrom a gerendát.
 Annyi pénze legyen a házigazdának,
 mint az égen a csillag.
 Annyi csibéje legyen a háziasszonynak,
 mint a réten a virág.
 Luca, luca kitty-kotty.

Lányok nem járhattak lucázni, mert azt tartották, hogy akkor nem tojnak a tyúkok. Kőszárhegyen a lucázók rigmusa így hangzott:⁸

Luca, Luca, kitty-kotty,
 galagonya kettő-három,

a pálinkát várom.
 Kentek tyúkjá tojjon,
 a másik csak kodáljon.
 Annyi csirkéje legyen
 a ház asszonyának,
 mint csillag az égen,
 mint fűszál a réten.
 Luca, Luca, kitty-kotty,
 galagonya kettő-három,
 a ház ura mindég
 szerencsével járjon.
 Akkora szalonnája legyen
 a kentek disznójának,
 mint a mestergerendája,
 akkora keble legyen
 kentek lányának,
 mint a bugyogós korsójának.

Füléről 1962-ben Diószegi Vilmos kérdőívére a következő rigmust küldték:⁹

Luca, luca, kitty-kotty,
 szólnak a kakasok a góréba.
 Ha nem adnak szalonnát,
 levágjuk a gerendát.
 Kitty-kotty, kotty-kitty.
 Luca, luca, kitty-kotty,
 kendtek tyúkjai, lúdjai,
 annyit tojjanak,
 mint az égen a csillagok,
 kitty-kotty, kitty-kotty,
 kendtek disznajainak
 olyan hosszú kolbásza legyen,
 mint egy nyomórúd,
 kendtek leányának
 olyan hosszú haja legyen,
 mint a csikójuk farka,
 kendtek legényének
 olyan nagy füle legyen,
 mint a köszörűkő vályúja,
 kendtek fúrója, fejszéje
 úgy álljon a nyelibe,
 mint az én vonyogóm
 a tüviben.

Csókakőn főleg lányok jártak *lucázni*, a legények csak kísérték őket. Leggyakrabban két lány, esetleg egy lány és kíséreként az udvarlója, vőlegényjelöltje járt együtt. Kezükben meszelőt vagy tollseprűt, meszesvödröt vittek. Alkonyattól éjfélig járták az utcákat, házakat. Akivel találtak, a hátán vagy az arcán bemeszelték, az ágyban fekvőket is. Közülük egyesek szótlanul meszeltek, mások a szoba négy sarkát megmeszelve, kisöprözve hangosan űzték, riasztották a férgeket: „Tetű, bolha kifelé, menjetek a

szomszédba!”¹⁰ A 20. század közepén a lucázók ugyancsak fehérbe öltöztek, férfi inget, bő alsószyoknyát vettek magukra. Fehér rongyból készült *álarcot*, melyen csak a szemek helyét vágta ki, a szájét nem. Fejüket fehér kendővel, *babukásan* bekötötték. Ketten, esetleg hárman jártak, lányok és fiúk is. „Beengedik-e a Lucát?” kérdéssel *bekéreckettek* a házakhoz. Dicsértességgel köszöntek, de azután nem igen szóltak. Megmeszelték a szoba felső négy sarkát, s legfeljebb ezt mondták hozzá: „Rosszindulat, betegség menjjen innen, elűzzük!” Akadt a *Lucák* között olyan, aki megmeszelte az ablakokat, kapukat, sőt a házigazdát is a feleségével együtt. Néhol a tyúkolat, a tyúkokat is megmeszelték, s kívánták, hogy sokat tojjanak. Itt-ott megjelenésükkel nagy riadalmat, ijedséget okoztak, ezért el is zavarták őket. Csókakőn a lucázás az 1970-es években még élt, de érezhetően kihalófélben volt.¹¹

Csákváron Luca napján az 1940-es években még két-három 15-17 éves lány beöltözött *maskarába*, rongyos ruhába. Fejükre harisnyaszárból készült *álarcot* húztak, hogy ne ismerjék fel őket. Így ijesztgették a falubelieket.¹²

A szlovák eredetű Bakonycsernyén Luca napján maskarába öltözött, harmonikán játszó legények jártak házról-házra. A szobákat jelképesen „körülmeszelték”, hogy azok egész évben tiszták legyenek.¹³ Bakonycsernyéről 1962-ben ezt a rigmust küldték Diószegi Vilmosnak:¹⁴

Luca, Luca, kitty-kotty,
ha nem adnak litty-lotty,
ha nem adnak szalonnát,
levágom a gerendát.

A német lakosságú Pustavámon Luca éjszakáján (*Lucienacht*) a legények fehér lepedőkbe burkolódtak, gólyalábakon járkáltak a szobában, hogy a családtagokat, elsősorban a lányokat megijessék.¹⁵ A gánti németeknél *Lucia* házról-házra járt, a gyerekeket ijesztgette, figyelmeztette: Legyenek jók, mert a rosszakat elviszi. Luciát egy rendes ruhába öltözött fiú alakította, akit a derekától felfelé a hónaljáig szalmakötéssel (*Strohbandl*) kötöttek körül. Fején kalapot, mellette tollsöprűt viselt. A dinnyési legények Luca napi maszkos alakoskodásáról 1958-ban a 70 esztendő Molnár Mihály beszélt: „Lucakor felöltöztünk. Meszelőt, söprűt vittünk magunkkal. Medvének is felöltöztek. A medvének lánc volt a nyakán. A zsák a hátán teli volt tömve szalmával. Ütötték a láncos bottal, és az danolt, táncolt, dörmögött tovább. Köcsögdudával és harmonikával muzsikáltak. Szalmával beszórták a lakásokat. Szalmát tettek a tyúkólba. A lányokat táncoltatták, és jól bekormozták őket.”¹⁶ Gárdonyban Luca nap reggelén 4-5 fiú járt lucázni. Kosárban szalmát vittek magukkal, amiből a gazdaasszonynak minden háznál

adtak egy kis csomót, hogy a tyúkok fészkebe tegye. Úgy tartották, hogy ettől a szalmacsomótól a következő évben jó tojók lesznek a tyúkok. Piszkafával beszurkálták a tyúkólba, közben ezt mondogatták: Tojjatok, tojjatok, kotojlatok! A konyhaajtóban láncos botot zörgetve rigmust mondtak:

Luca fia vagyok én,
A kályhába bújok én,
Úgy iszom a füstöt,
mint a tokaji bort.

A házbeliek pénzadománnyal honorálták a lucázókat.¹⁷ Sukorón a lucázók a következő rigmussal köszöntöttek:¹⁸

Luca, Luca, kitty-kotty,
tojjanak a tiktok, ludtok,
ülősek legyenek.
Fejszékük, fűrójuk élesek legyenek.
Annyi pénzük legyen, mint a pelyva.
Annyi tojásuk legyen, mint égen a csillag.
Annyi zsírjuk legyen, mint kútban a víz.
Olyan vastag szalonnájuk legyen,
mint a mestergerenda.
Luca, Luca, kitty-kotty,
tojjanak a tiktok, ludtok!

Pázmádon Luca napján medvének, zsandárnak, Luca asszonynak öltözött legénycsoport járta végig a lányos házakat. A medvét alakító legény kifordított bundát vett fel, a nyakára kötött láncon vezették. Négykézláb mászkált és morgott. A csoport központi figurája egy nőnek öltözött legény, a Luca asszony volt. Kezében meszesvödört és meszelőt vitt. Amíg a medve a házbelieket ijesztgette, addig a Luca asszony bemeszelte a szoba falát, padlóját, bútorait. A csoport többi tagja pedig ételmezt, italt próbált lopni a konyhából.¹⁹ Megemlítem, hogy Pázmánd, a komáromi jezsuiták birtoka, a török alóli felszabadulás után a Felvidékről települt újjá: 1720-ban 29 magyar és 6 szlovák család lakta.²⁰ A szokásban szereplő Luca asszony figuráját valószínűleg eredeti, felvidéki lakóhelyéről hozta magával az áttelepülő lakosság. Válon Luca nap reggelén fiúk járták a házakat. Szalmát vittek magukkal, amit a gazdaasszony a tyúkok fészkebe tett, hogy jó tojók legyenek. A szalmáért pénzadomány járt.²¹ Bicskén Luca napjának reggelén a legények 10-12 fős csoportokban járták a lányos házakat. Rossz ruhákat öltöttek magukra, fejükre harisnyaszárat húztak. Az alakoskodó legények vezetője általában medvének öltözött, négykézláb vezették láncon. A lucázó legénycsoport a lányos házaknál a szobában polyvát, szalmát szórt szét, amit a házbeliek összesöpörtek, és a tyúkok fészkebe tették. Luca napján egy-egy háznál kisebb mulatságot is rendeztek a fiatalok.

Seregélyesen 1964-ben az 57 éves Kállai Mihályné Szűcs Anna így idézte fel a Luca napi alakoskodókat: „Hát hallottam, meg má azér még a fiatalabb koromban, még akkor egzisztát itt is a Luca, hogy fölötöztek olyan maskurákro, és mentek az utcán, táncútak, muzsikátok, és mentek be a házakhoz. Aki mit tudott adni, azt adott nekik.”²² Seregélyes-Szőlőhegyen is lucáztak. Három-négy legény maskarába öltözve járta a házakat. Láncoz botot zörgettek, polyvát szórtak, rigmust mondtak a házaknál. Pusztaszabolcson több csoportban is négy-öt, 12-14 éves fiú járt lucázni. Maskarába öltöztek, kifordított bundába. Volt köztük köcsögdudás, harmonikás is. Ha valamelyik csoportból ezek a hangszerek hiányoztak, akkor két rossz edény összeverésével helyettesítették azokat. Egy fiú morzsolt kukoricával teli kosarat vitt, egy medvének öltözött, a hátára szalmával kitömött zsákot kötöttek. Bekiáltottak a lányos házakhoz: Szabade lucázni? Ha megengedték nekik, bementek a házba, ahol a medve, akit a derekára kötött láncon vezettek, négykézlábra ereszkedett. A kukoricát vivő legény elmondta a *Luca, Luca, kitty-kotty, kotaljátok, tojیاتok...* kezdetű rigmust, majd egy marék kukoricát tett az asztalra. Ezt másnap reggel a tyúkoknak adták, hogy több kotlós legyen. A rigmus elmondása után a lucázók zenéltek, táncoltak. A medve mókás mozdulatokkal négykézláb lépegetett. A tánc végén a hátán lévő zsákot botokkal megvergették, a háziasszony pedig pár szál szalmát kihúzott belőle, amelyet a tyúkok fészkebe tett, hogy jobban tojjanak. Végül a lucázók pénzt vagy füstölthúst, kolbászt kaptak. Szenté Mihály (szül. 1901) említette, hogy még a kastély halljában is lucáztak. Ide szerettek járni, mert 2-3 pengőt is kaptak, és nagyon szívesen fogadták őket. Szolgaegyházán a legények Luca napján „maska” formát vettek fel: asszonynak öltöztek, meszelőt, kosarat hordtak. Kalapjuk mellé piros rongyot, kormos tollseprűt kötöttek. Házról-házra járva a kosárból a polyvát széthintették az udvaron és a konyhában. Közben ezt a rigmust mondták:

Luca fia vagyok én,
A kályhába bújok én,
Úgy iszom a füstöt,
Mint parasztember a bort.

Az ablakon bekiabálták:
A mi tyúkunk tojogáljon,
A maguké meg kotkodáljon!

A Luca alakoskodókról 1961-ben a 76 éves Csapó Antalné Kovács Rozália így emlékezett: „Luca estéjén fölötöztek a fiúk meg a kislányok Lucának: szoknyát a férfi gyerekek, a lányok meg nadrágot vettek, bekormozták az arcukat. Batyuba szalmát vittek a hátukon, mi, asszonyok meg kiszedtük belőle, azt tettük bele a tyúk-fészkebe. Söpörte a szobát, söprűt vitt magával. Öten-

hatan összeálltak. Egy meszelt, kettő söpört, három meg táncolt, egy meg vitte a köcsögdudát. A harmincas években volt.” A Szolgaegyháza (ekkor már Szabadegyháza) melletti Vastaghalom pusztán a fiúk még az 1960-as évek közepén is lucáztak.²³ Sárosdon Luca napján a legények rossz ruhába öltöztek, arcukra álarcot tettek. Kifordított bundába medvének, medvetáncolatónak öltöztek, és házról-házra jártak. Derekukra vastag láncot kötöttek, az utcán azzal zörögtek vagy ostorral durrogattak. A házaknál „mostak”, „meszeltek”, „sároztak”, hogy korán legyen kotlóstyúk. Ijesztgetésükkel a lányokat felzavarták a kuckóba. Köcsögduda zenéjére táncoltak is. A lányos házakat szalmával szórták körül, a gazdaasszonyok ezt a szalmát tették a tyúkok fészkebe. A lucások tevékenységét Szakmán Józsefné (szül. 1914) idézte fel: „Voltak kislucások, meg nagylucások. A kislucások iskolásgyerekek voltak, azokat szívesen beengedték, mert azok csak köszöntötték a háziakat. Az kellett is, hogy jól tojjanak az évben a tyúkok. De a nagylucásoktól féltek, mert azok bekenték sárral, meszelővel a falat, a házat. Pedig karácsony hetében már senki sem takarított szívesen, addigra mindenki kitarított, kimeszelt már. De úgy jutottak be a nagylucások, hogy a kicsik után bementek, akkor már nem tudták előlük becsukni a kaput. Ha nem vigyáztak, akkor bekenték sárral a falat. Egynek mindig arra kellett vigyázni, hogy kilesse, ki az, aki tolvaj közöttük, mert az csak azt leste, hogy honnan lophat el valamit. Volt közöttük medve, medvés ember, asszony, ember, – ezek fordítva voltak öltözve – meszelős, citorás, köcsögdudás. A medvén volt egy nagy zsák, az szalmával volt teletömve, hogyha ütik, a szalmát üssék és ne őt; arra volt rátéve egy nagy bunda. Akik beengedték a lucásokat, azokat felköszöntötték, és azt mondták nekik, hogy sokat tojjanak a tyúkjai. Ha nem engedték be őket, akkor kívülről bekiáltották, hogy legyen két-három dög a háznál. Meghintették polyvával a konyhát, az udvart; az asszonyok összeszedték, az jó lesz a tyúkok alá, mert akkor korán kotlanak. Sonkát, kolbászt, szalonnát adtak nekik, azt elmulatták.”²⁴ Sárosdon a lucások a *Luca, Luca, kitty-kotty/Majd hajnal lesz, majd megvirrad...* kezdetű rigmust mondták. Sárbogárdon Luca napján öt-hat legény rossz ruhába öltözött, arcukat bekormozták. Közöttük volt aki leánynak öltözött. Házról házra jártak. Polyvát vittek magukkal, és teleszórták vele a szoba padlóját. A szobában rigmust mondtak, énekeltek, táncoltak.

A Nagylók melletti Erdőmajorban Luca napján maskarába öltözött legények járták a házakat. *Tojیاتok, kotaljátok!* kiáltásokkal megkurkálták a tyúkokat. Mókázás közben bekormozták a háziakat, a falat, a kerítést bemeszelték, bekormozták. Az Előszállás melletti Róbertvölgyi-tanyán az 1940-es években Luca estéjén az iskolás gyerekek hatos csoportokban *luca-*

táncot jártak. Közülük egy *asszonynak*, a másik *embernek* öltözött. A harmadik szereplő a *meszellős*, meszelőt vitt a kezében. A negyedik fiú, a *kukoricaszóró* púpos embernek öltözött. Őtödik a *szómás*, ő vitte a köteg szalmát. A *dudásnál* a köcsögduda volt. Az *asszony* kivételével valamennyien korom vagy kenderkóc bajuszt viseltek. Fejükre kifordított bagvány-sipkát (perziánsapka, kucsma) tettek. Rossz kabátjukat is kifordítva vették fel. Derekukra szalmát csavartak. A maskarába öltözéssel céljuk az volt, hogy ne ismerjék fel őket. Minden házhoz bementek. Köszönés nélkül állítottak be, és az *asszony* meg az *ember* rögtön táncolni, ugrálni kezdett. Közben a *dudás* muzsikált, a *meszellős* a falakat meszelte, a *szómás* szalmát szórt a padlóra. A *kukoricaszóró* egyenként ejtegette le a kukoricaszemeket, közben mondogatta: *Tojjanak a tyúkok, koteljanak a tyúkok! Tojjanak, koteljanak!* Tíz-tizenöt szem kukoricát szórt szét. Végül mind a hatan összekapaszkodtak és táncoltak, ugráltak. Közben a derekukra kötött szalma szóródott. A tánc után eltávoztak. Ha a házigazda akart nekik valamit adni, akkor a *kukoricaszóró* bennmaradt. Legtöbbször 10-20 fillért kaptak. A gazdaasszony összeszedte a kukoricát, és hajnalban a tyúkoknak adta, hogy jól tojjanak. Az összeszedett szalmát pedig a tyúkok fészkebe tette, hogy jól koteljanak. Ha valahol nem engedték meg, hogy eljárják a lucatáncot, így kiabáltak be: *Ne tojjanak a tyúkok, ne koteljanak a tyúkok!*²⁵

A Tác melletti Fövenypusztán is hat alakoskodó járt Luca estéjén: *medve*, *cigány*, *púposleány* karján kosárral, *köcsögdudás*, egy *legény* és egy *leánynak* öltözött figura, akik táncoltak. Álarcuk tökből vagy papírból készült. Bodakajtorra Belsőbárándról jártak a Luca napi alakoskodók. Nyolc-tíz, rongyos ruhába, kifordított bundába öltözött, láncos botos legény érkezett. Az 1930-as években minden évben jöttek. Mondókájukat a kastélyban is elmondták. Gräber Gyula földbirtokostól 5 pengőt kaptak.

Balatonbozsokon az 1930-as években még a 10-12 éves gyerekek jártak Lucázni. Szalmát vittek magukkal a hónap alatt. Láncos bottal verték a ritmust, közben mondták:

Luca, Luca, kitty-kotty
Majd hajnalban tojnak a kakasok a góréban.
Ha nem adnak szalonnát,
levágom a gerendát.
Luca, Luca, kitty-kotty.

Pénzt, tojást, szalonnát kaptak. A háziasszony összesöpörte a lucázók által a konyában szétszórt szalmát, és a tyúkok fészkebe tette, hogy jobban tojjanak. Enyingről a lucázást gyerekkori emlékei alapján Hajdú István így mutatta be néprajzi pálya-

munkájában: „Luca napjának előestélén lucázók jártak házról-házra. Furkósbotok végére láncot erősítettek, és ezt az alkalmatosságot a földhöz verve, láncössörgés közben énekelték:

Luca, Luca, kitty-kotty,
má hajna lesz, má regge lesz.
Szónak a kokasok a góréba.
Ha nem annak szalonnát,
levágom a gerendát.
Kitty-kotty, kitty-kotty,
gelegonya kitty-kotty.

Majd fél marék polyvát a konyha földjére szórtak, miközben ezt mondták: Sokat tojjanak a tiktyaik! Ezt a polyvát öreganya összesöpörte, és bedobta a tyúkólba. A lucabotokkal megkurkáltatta a tyúkokat, hogy korán legyen kotlósa.”²⁶ Mezőkomáromban a Luca nap előtti este gyerekek, legények házról-házra járva, kürtöt fújva, láncot csörgetve lucáztak. Álarcot tettek vagy arcukat bekormozták, belisztezték. Férfiak, legények nőnek öltöztek: nagy pocakot tömtek, kenderkócból haját csináltak, fejükre nagy vászonkendőt kötöttek, vesszőkosarat vettek a karjukra. Felöltöztek kecskének is: keménypapírból nagy szarvakat, vattából fehér bundát készítettek. Amikor a kecske a házba lépett, kétlábra állt és mekegett. A lányos házakhoz betértek, tréfás rigmusokat mondtak:

Luca, Luca, kitty-kotty, kitty-kotty
Majd hajnalban szólnak a kokasok a góréban.
Kályha mellett a sajtár, beleesett a zsandár,
Gyere, pajtás húzzuk ki, mert a fene benneszi!
Luca, Luca kitty-kotty, kitty-kotty,
Majd hajnalban, majd megvérrad.
Szólnak a kokasok a góréban.
Ha nem adnak szalonnát,
Levágom a gerendát.
Ha nem adnak diót,
Levágom a hízőt.
Ha nem adnak lencsét,
Levágom a kecskét.
Ha nem adnak babot.
Levágom a papot.
Pohárba a méz,
Kérek egy kis pénzt.

Luca, Luca, kitty-kotty, kitty-kotty,
Majd hajnal lesz, majd megvérrad.
Adjon Isten száz ólat,
Vele egy koszos malacot.
Luca, Luca kitty-kotty, kitty-kotty,
Majd hajnal lesz, majd megvérrad.
Aztán úgy jöjjön a kendtek lányának a fenekén a f.g.
Mint a szomszéd kéményén a füst.

Luca, Luca, kitty-kotty, kitty-kotty,
Majd hajnal lesz, majd megvérad.
Akkora feneke legyen a kendtek asszonyának,
Mint egy boroshordó.
Luca, Luca, kitty-kotty, kitty-kotty,
Majd hajnal lesz, majd megvérad.
Luca, Luca, kitty-kotty, kitty-kotty,
Szólnak a kakasok a göréba.

Luca-Panna mén az utcán,
Piros almát szór az utcán.
Aki aztat fölkapkodja,
Azé lesz a Luca-Panna.

A köszöntésért ételmet, főként füstölt húst kaptak.
Luca nap reggelén folytatódott a köszöntés, amivel
egy hétre való ételmet is összegyűjtöttek.²⁷

Niko Kuret szlovén folklorista a Borostyánkőn (Bernstein, Burgenland) megrendezett IV. Nemzetközi Ethnographia Pannonica Szimpóziumon javasolta a Luca napi népszokások összehangolt kutatását: „A pannon térség egyik jellegzetes népszokása a Luca napi alakoskodás. Nem korlátozódik csupán a pannon térségre, de elterjedtségének ez a törzsterülete... Bajorország, Csehország, Morvaország, Szlovákia, Ausztria, Szlovénia és Magyarország néprajzkutatóit kérem, hogy az Ethnographia Pannonica együttműködés keretében országaikban végezzenek új állapotfelmérést, először talán csak a Luca napi maszkos alakoskodó népszokásokról.”²⁸ Közleményemet e felhívás szellemében, a pannóniai néprajzi együttműködés élesztgetése céljából írtam, életművével a Dunántúl, Zala néprajzához kötődő Petánovics Katalin tiszteletére.

Jegyzet

- 1 SEBESTYÉN 1909: 314-315.
- 2 GÖNCZI 1914: 259-262.
- 3 KRETZENBACHER 1959: 55-65.; KURET 1965.; HALÁSZ 1999: 59-70.; GAVAZZI 1988: 117-121.; KIRÁLY 1995: 94-99.; LACKOVITS 2000: 16-23.
- 4 UJVÁRY 1983-1988: I. 16-43., IV. 161-170.
- 5 DÖMÖTÖR 1979: 201.
- 6 UJVÁRY 1989: 55-68., 239-254.
- 7 Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára. Városi közgyűlési jegyzőkönyv, 1770. december 7.
- 8 DIÓSZEGI 1963: 26.
- 9 DIÓSZEGI 1963: 25.
- 10 DIÓSZEGI 1961: 7-9.
- 11 GELENCSÉR-LUKÁCS 1991: 260-261.
- 12 GELENCSÉR-LUKÁCS 1991: 261.
- 13 KARDOS 1976: 29.
- 14 DIÓSZEGI 1963: 24-25.
- 15 TAFFERNER-SHELL 1978: 135.
- 16 PESOVÁR 1958a.
- 17 PESOVÁR 1958b.
- 18 PESOVÁR 1958c.
- 19 KRESZ 1964.
- 20 PESTY 1977: 254.
- 21 SZOBOSZLAI 1951.
- 22 BALOGH 1969: 148.
- 23 NÉMETH 1964.; DIÓSZEGI 1965a; DIÓSZEGI 1965b.
- 24 SERGŐ 1964.
- 25 BENEDEK 1955.
- 26 HAJDÚ 1987.
- 27 STEFANOVICS 1978: 53-54.; DIÓSZEGI 1963: 254.
- 28 KURET 1981: 63-64.

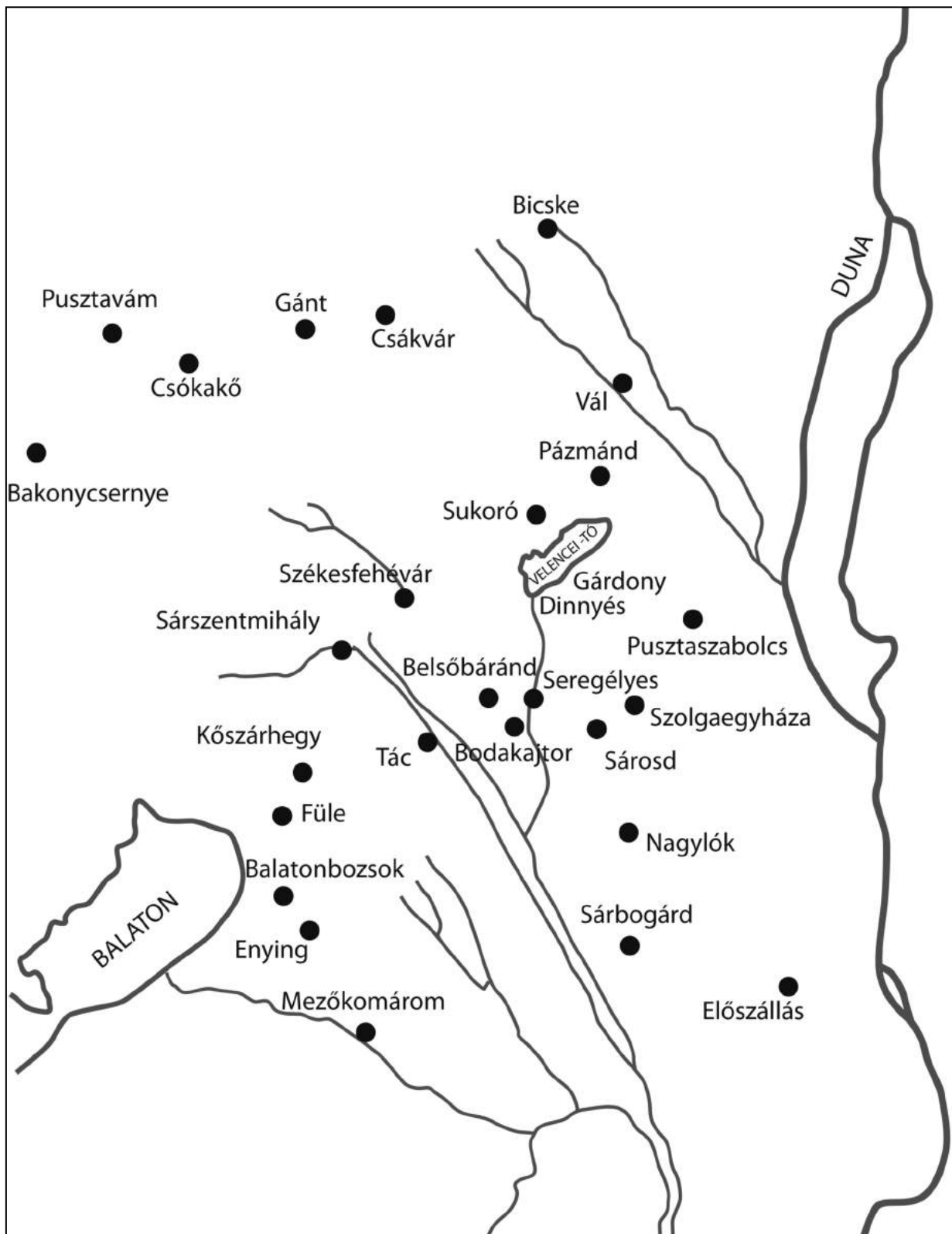
Rövidítések:

NMEA: Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára,
Budapest

SZIKMNA: A Szent István Király Múzeum Néprajzi
Adattára, Székesfehérvár

Irodalom

- BALOGH Lajos
1969 *Nyelvjárási szövegek IV. A Dunántúl középső része. Magyar Nyelvjárások XV.* Debrecen, 143-156.
- BENEDEK Sándor
1955 *Lucatánc.* Előszállás. SZIKMNA. Lelt. sz.: 55.20.
- DIÓSZEGI Vilmos
1961 *Csókakői gyűjtés.* Kézirat. NMEA. Lelt.sz.: 7109.
1963 *Luca napi kotyoló szövegek.* Néprajzi Közlemények VIII. 2-4. Bp., 3-360.
1965a *Néphit.* Szabadegyháza. Kézirat. SZIKMNA. Lelt. sz.: 65.14.
1965b *Néphit.* Szabadegyháza–Hippolitpuszta. Kézirat. SZIKMNA. Lelt. sz.: 65.15.
- DÖMÖTÖR Tekla
1979 *Naptári ünnepek–népi színjátás.* Bp.
- GAVAZZI, Milovan
1988 *Godina dana hrvatskih narodnih običaja.* Zagreb.
- GELENCSEY József–LUKÁCS László
1991 *Szép napunk támadt.* A népszokások Fejér megyében. Fejér megye Néprajza III. Székesfehérvár.
- GÖNCZI Ferenc
1914 *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összefontabb ismertetése.* Kaposvár.
- HAJDÚ István
1987 *Népszokások.* Enying. Kézirat. SZIKMNA. Lelt. sz.: 87.14.
- HALÁSZ Albert
1999 *Jeles napok, népi ünnepek a Muravidéken.* Lendva.
- KARDOS László
1976 *Keresztény népi vallási tradíciók és népi hitvilág a Bakonyalján.* Életünk 1976 I. Szombathely, 22-38.
- KIRÁLY Lajos
1995 *Kalendáriumi jeles napok népszokásai és hiedelmek Somogyban.* Kaposvár.
- KRESZ Mária
1964 *Vegyes néprajzi gyűjtés.* Pázmánd. Kézirat. NMEA. Lelt.sz.: 7305.
- KRETZENBACHER, Leopold
1959 *Santa Lucia und die Lutzelfrau.* Volksglaube und Hochreligion im Spannungsfeld Mittel- und Südosteuropas. München.
- KURET, Niko
1965 *Praznično leto slovencev. I-II.* Celje.
- 1981 *Luzenbrauch im pannonischen Raum und seinen ostalpinen Grenzgebieten.* Ein Forschungsvorhaben. Minderheiten und Regionalkultur. Vorträge des 4. International Symposiums „Etnographia Pannonica” in Bernstein 1978. Szerk.: Olaf Bockhorn, Gaál Károly, Irene Zucker. Wien, 63-64.
- LACKOVITS Emőke
2000 *Az egyházi esztendő jeles napjai, ünnepi szokásai a bakonyi és Balaton-felvidéki falvakban.* Veszprém.
- LUKÁCS László
2004 *Sebestyén Gyula és a budapesti Néprajzi Múzeum első lucaszéke.* Ethnographia CXV: 195-203.
- NÉMETH Erzsébet
1967 *Babonás hiedelemtörténetek.* Szabadegyháza. Kézirat. SZIKMNA. Lelt. sz.: 67.3.
- PESOVÁR Ferenc
1958a *Vegyes néprajzi gyűjtés.* Dinnyés. Kézirat. SZIKMNA. Lelt. sz.: 58.5.
1958b *Vegyes néprajzi gyűjtés.* Gárdony. Kézirat. SZIKMNA. Lelt. sz.: 58.3.
1958c *Vegyes néprajzi gyűjtés.* Sukoró. Kézirat. SZIKMNA. Lelt. sz.: 58.1.
- PESTY Frigyes
1977 *Helységnévtár.* Fejér megye. Fejér Megyei Történeti Évkönyv XI. Székesfehérvár, 161-305.
- SERGÓ Erzsébet
1964 *Luca napi szokások.* Sárosd. SZIKMNA. Lelt. sz.: 64.4.
- STEFANOVICS Katalin
1978 *Szokások és hiedelmek Mezökomáromban.* In Szerk.: Lukács László: Néprajzi pályamunkák Fejér megyéből I. Székesfehérvár, 52-58.
- Szoboszlai Istvánné
1951 *Szokások, babonák.* Vál. Kézirat. SZIKMNA. Lelt.sz.: 51.1.
- TAFFERNER, Anton–SCHELL, Franz
1978 *Heimatabuch von Pusztavám und Umgebung.* Geretsried.
- UJVÁRY Zoltán
1964 *Luca-asszonyok Csallóközben és Nyitra környékén.* Ethnographia LXXV: 451-453.
1983 *Játék és maszk I-IV.* Debrecen.
1989 *Állatmaszkok.* Debrecen.

1. kép Kelet-Dunántúl térképe a tanulmányban említett településekkel

Molnár László

Szagrális emlékek a pákai körjegyzőség falvaiban

A pákai körjegyzőséghez tartozó falvak a történelem során szinte folyamatosan egy közigazgatási, vallási és oktatási egységet alkottak. E falvak lakóinak hithez való kötődését mutatják azok a szagrális emlékek, amelyek a települések belterületén, a határban és a szőlőhegyeken találhatóak. Ezeket a keresztek, szobrokat, kápolnácskákat bajelhárító (könyörgő) célből, vagy hálaadásból állították az emberek, legtöbbször házaik elé. A határban, szőlőhegyen pedig birtokaikra.

A központi falu, Páka plébániájának 1778-as egyházlátogatási jegyzőkönyvéből ismerjük a falu akkor meglévő szobrait: Szenvedő Krisztus, Fájdalmas Anya, Szent János és Szent Flórián. Ezek közül csak kettő: a Nepomuki Szent János és Szent Flórián szobra áll még ma is.

Plébániatemplom

Páka első ismert okleveles említése 1121-ből származik. Ebben többek közt említik Szent György tiszteletére szentelt templomát is, amely feltételezéseink szerint a mai templom helyén állhatott. Valószínűleg annak hajójában kell keresnünk rá vonatkozó adatot, de lennie kellett, mert titulását megőrizte az évszázadok során.

A 14. század második felére a település oly jelentősen fejlődött, hogy uradalmi központtá vált. (A birtokos főúr a falutól északra várat épített, és a falu mezővárosi rangot kapott.) Ez a fejlődés hozta magával az igényt, hogy rangjához méltó templomot emeljenek benne. A templom építése során megtartották a korábbi templom kelet-nyugati tájolását. A 17. század közepe táján a török, a környék templomaihoz hasonlóan, részben ezt is elpusztította. A 17-18. század fordulóján helyreállították.

2003-ban, a falszigetelési munkák során leverték a vakolat egy részét, ekkor derült ki, hogy a fent említett

helyreállítás során az épület falait 2-2,3 m magasságig visszabontották, ezzel eltüntették az épület meghatározó stílusjegyeit. Kiderült az is, hogy a 14. századi templomnak délen és nyugaton is volt kapuja, hajójának szélessége a mai hajó szélességével, nyugati kapuja pedig a torony alatti kapuval azonos. A korábbi épület köveit, tégláit vegyesen beépítették a falba az újjáépítés során. 1738-ban és 1739-ben is földrengés rongálta meg az épületet, amelynek nyomai jól láthatóak voltak 2003-ban.

A pusztítást követően a plébánosnak sikerült támogatást kieszközölni a környék két földesurától, a hg. Esterházy, és a gr. Erdődy családtól. Az ő anyagi hozzájárulásuknak köszönhetően megkezdődött egy közel harminc évig tartó építkezés.

Ennek első állomásaként 1741-ben megépült a ma is álló torony, majd 1763-1769 közt teljesen átalakult az épület. Előbb 270 cm-el megmagasították a hajó és az egész épület falait, majd a hajót boltozták.

1765-ben a zágrábi káptalan bőkezű hozzájárulásának köszönhetően mód nyílt a templom bővítésére. A hajót kb. 5-5,5 méterrel meghosszabbították és megkezdtek a szentély-és alatta a kriptá-építését 1767-68-ban pedig megépítették az új sekrestyét. (A régít Szent Sírra alakították.) A Szent Sír fölött pedig oratóriumot alakítottak ki a kegyúr számára. Ezzel kialakult a templom mai formája.

1773-ban az Eszterházy család megbízása alapján Johan Ignacz Cimbal kifestette a szentélyt, és a régi sekrestyét. A Cimbal által festett freskók közül ma a főoltárkép és az északi falon Szent István és Szent László királyok láthatók.

1912-ben, az addig fehérrel meszelt mennyezetet és a hajó oldalfalait Major Gyula Lewisch Róbert templomfestővel kifestette. Ma az ő munkái láthatóak a szentély és hajó mennyezetén. 1955-ben Borsa Miklóssal újították fel a templom képeit. Ő kijavította, részben átfestette a Lewisch által festetteket, valamint

átmeszelte a szentély északi és déli falán található Czimbal freskókat, továbbá a főoltárkép mellett látható néhány szent alakját. A főoltárkép a templom tituláris szentjeit: Szent Pétert és Szent Pált ábrázolja. (A titulusváltásra 1720-ban került sor.)

1993-ban – a főoltárkép kivételével – a templom mennyezet-, és falképeit restaurálták. E munka során került elő a szentély északi falán lemeszelt Szent Istvánt és Szent Lászlót ábrázoló Cimbal freskó. A restaurálást Závory Zoltán festőművész, egyetemi tanár végezte.

A templom berendezése a 18I. századból származik. Főoltárát a kegyúr és a hívek közösen állíttatták az új szentély elkészülte után. Két mellékoltára – Mária és József – az 1740-es évek tájáról származhatnak. Keresztelőkútja 1771-ben került a templomba. Ez időből származhat a szószék is, bár erre csak közvetett bizonyítékok vannak.

Kápolnák, miséző helyek

Páka

Temetőkápolna

1912-ben a Legáth Gábor egykori (1832-1872 közt) pákai plébános által tett alapítvány kamataiból, 5.752 Koronáért Ascherl József alsólendvai építőmester tervei alapján, és kivitelezésében egy neogótikus kápolnát építettek a temetőben. Az eredeti terv a plébánia irattárában megtalálható. Érdekessége, hogy egy terven belül két variációban is gondolkodtak. Egy rövidebb, félköríves szentélyzáródású és egy neogótikus, hosszabb épület között kellett választani. Mint láttuk, az utóbbi javára döntöttek. Ugyancsak Ascherl az, aki – szintén a fenti alapítvány kamataiból – 1913-ban elkészítette a templom és a temető drótkerítését.¹

A szombathelyi püspök 4.550 koronát utalványozott a pákai temetőkápolna helyreállítására.²

2000. március-április hónapban a temetőkápolna toronysisakjának lemezborítását vörösrézre cserélték a helyi ÁFÉSZ anyagi támogatásával. 2003-ban a Páka Értékeiért Egyesület kezdeményezésére – és tagjai személyes közreműködésével – a kápolna tetőszerkezetének elkorhadt darabjait és a lécezést kicserélték, valamint az egészet újracserézték az épülethez jobban illő duplahornyú, ívelt, vörös cseréppel. A munkákban részt vettek az iskola diákjai is, a részükre szervezett faluvédő- és szépítő tábor keretén belül, tanáraik vezetésével. A táborot anyagilag támogatta a Város- és Faluvédők Szövetsége. A 2004. évben az épületet alászigetelték és villamosították, teljes külső-belső vakolással és festéssel együtt. Évente egy alkalommal, mindenszentek napján mondanak benne misét.

„Háromszenteki” kápolna

A Csokmai Öreg-hegy déli végén található kápolna helyén eredetileg egy ún. képes fa állt. Ennek helyén

emelt, az 1870-80-as években, egy kisméretű fa kápolnát, benne Jézus, Mária és Szent József szobrával Peter Serafin, a terület gazdája. E három szent után nevezték el Három szent(ek)nek, míg hivatalosan a Szentháromság vasárnapján tartott búcsúkról nyerte titulussát. A benne található emlékkőre a családtagok nevét, és feltételezhetően haláluk évszámát vésték fel. A mindmáig közszájon forgó monda szerint, itt fagyott meg a pákai iskolába járó három vétyemi kisgyerek. Az ő neveik vannak a korábban oltárként használt „sírkőre” vésvé.

Az 1920-as években a gazdák összefogásával a fakápolna helyére egy téglakápolnát emeltek. 1968-ra már ez is annyira tönkrement, hogy felújítás helyett lebontották – szintén közadakozásból – és társadalmi munkával felépítették, a régi épület anyagát felhasználva.

2000 nyarán ismét közadakozásból, és közmunkával teljesen felújították. Tetőszerkezetét, cserepezését, belső mennyezetburkolatát kicserélték. Újravakolták, járólapozták és esőcsatornát tettek fel a megújult, kifestett épületre. Száznál többen járultak hozzá pénzadománnyal, és nagyon sokan kétkezi munkával a felújításhoz. 2003. augusztus 13-án 200-nál több hívő jelenlétében áldotta meg Panágl Jenő tornyiszentmiklósi plébános, aki egykor a kápolna közelében lévő családi házukban született.

Évente két alkalommal: május utolsó és október harmadik vasárnapján miséznek itt. Eredetileg októberben is az utolsó vasárnapon volt a búcsú, de az 1990-es években a halottak napja közelsége miatt hozták előbbre egy héttel.

A pákai templomon kívül az alábbi helyeken látogathatnak még misét a hívők a vizsgált területen:

Kányavár

Miséző hely. A hónap első szombatjának délutánján, a faluház nagytermében tartják a szentmisét.

Ortaháza

Szűz Mária Szeplőtlen Szíve kápolna. Készült 2002-ben, a polgármesteri hivatalban lévő korábbi szolgálati lakás átalakításával. Minden hónap utolsó hétfőjén miséznek benne.

Pördefölde

Jézus Szíve kápolna 1993-ban épült. A hónap első szombat délutánja a mise napja. Tornyában a falu fa haranglábjában lévő harangot helyezték el.

Temetők

A temetők, sírkertek, cintermek – bárhogy is nevezzük őket – mindig is szoros kapcsolatban álltak a val-

lással. Minden vallás az élet egy állomásának tekintette a halált. Mind hitte, hogy a síron túl is van élet. Ezért tettek a halott mellé ételt, pénzt, ékszert. Ezeket a szokásokat a keresztény vallás tiltotta. Nem véletlen, hogy a középkori, majd újabb kori sírokban csak elvétve találni mellékleteket, azok is a keresztény vallás kultikus kellékei – kereszt, medál. Ez elsősorban a közrendre vonatkozott. A főurak – egyházi és világi – temetkezése általában eltért ettől.

Szent László (1077-1095) Szabolcs földvárába, 1092. május 20.-ra összehívta az egyházi zsinatot és országgyűlést a főpapság és világi előkelők közreműködésével, a papság és a nép tanúszkodása mellett. A zsinati határozatok képezik Szent László ún. I. törvénykönyvét. A 37-38. határozat előírja az egyházi ünnepek, összejövetelek, a böjtök és a templomok mellé való temetkezés megtartását. 19. határozatában kényszeríti a lakosságot, hogy a templomok közelében telepedjenek meg.³

A kereszténység felvétele óta hazánkban is szokásban volt, hogy az előkelőbb családok tagjai a templomban temetkeztek. Ezt a szokást folytatta – vagy vette át, elevenítette fel – Borsos József pákai plébános is, amikor 1748. május 18-án elhunyt édesanyját a József-oltár mellé, 1754. december 22-én meghalt Zsuzsanna nevű unokanővérét a kórus alá, a déli oldalra, az egyik sarokba, Teréz nevű nővérét, aki 1756. november 10-én hunyt el, a Mária-oltár elé temette.⁴ Az oltárok helyét ma csak hozzávetőlegesen tudjuk behatárolni. Még egy halotról tudunk ebből az időből, aki a templomban van eltemetve: Egyed Ferenc tanító, őt a kórus alatt, ugyancsak a déli oldalra temették el 1769. április 23-án.

A pákai templom bővítése során, a szentély alá kriptát is építettek, és abban – még életében – helyet készítettek Borsos plébános számára. A nagy templomépítő 1774. november 2-án fejezte be földi pályafutását és „óhajtása szerint” az általa épített kriptában helyezték örök nyugalomra. Az örök nyugalom azonban nem adatott meg neki, mert koponyáját később a sekrestyébe vitték és ünnepi gyászmisék alkalmával, azt helyezték a koporsóra (még az 1960-as években is). Utóda, Bubits István plébános is követte példáját, és 1798. július 7-én bekövetkezett halála után őt is a kriptába temették.⁵

A pákai templom körüli temető feltételezhetően már a templom első említésének időpontjától létezik. Erre mutat az is, hogy a falu határában másutt nem találtunk középkori temetkezésre utaló nyomokat.

A környék középkorban sűrű templomhálózata – Gutorföldre, Szentlőrinc, Szentadorján, Tormaföldre, Szécsiszigetre, Petróc (a mai mároki kápolna), és egyes, nem bizonyított adatok szerint Kisszigetre – biztosította, hogy a falvak halottaikat megszentelt földbe temet-

hessék. A templomok pusztulása után a betelepülő lakosság részben a régi temetőben temetkezett tovább, részben Pákára hozták be halottaikat. Csak a 18. században hoztak létre saját temetőket (Kányavár 1778; Ortaháza, Dömefölde 1783.).⁶ A pördeföldi temető keletkezéséről nincs adatunk. Katolikus mivoltukat a bennük felállított temetőkereszt, vagy ahogy itt hívják, „mindenki keresztje” jelzi. Megszentelt helynek kijáró tisztelettel léptek be kapujukon. Még ma is többször látni, amint a kapun belépő keresztet vet.

A pákai középkori temető megmaradt azután is, hogy a templom részben elpusztult.

1960-ban, amikor a plébánia épülete (Kossuth u. 45.) előtt álló kőkeresztet jelenlegi helyére állították, a cementhiányon úgy igyekeztek enyhíteni, hogy a templomdomb nyugati lejtőjén található néhány – Torma plébános által utólag középkorinak tartott – sírkövet a kereszt alapjába tették.⁷ Ez a kereszt volt a középkori temető 18. században állított keresztje.

1698-ban az egyházlátogatók a romos templom mellett egy jól kerített temetőt találtak, benne fa haranglábbal.⁸ (Keresztről nem írnak.) Egy fél évszázaddal később már nem ennyire kedvező a kép. A kerítés rossz állapotban van, és kereszt sincs a temetőben. Meghagyták a plébánosnak, hogy sürgősen javítsák ki a kerítést és állítsanak keresztet.⁹ Ennek meg is lett a foganatja, mert 1749-50-ben faragott tölgy oszlopokkal és deszkával bekerítették, 1760-ban pedig kő oszlopokkal és deszkával van bekerítve.¹⁰ A keresztéről ekkor nem esik szó, arról csak az 1811. évi egyházlátogatás ír: „A temető a templom szomszédságában, benne a hívek által gondozott kőkereszt.”¹¹ Ezt valószínűleg 1760 körül állíthatták, – mert mint láttuk – ekkor újították fel a temető kerítését. 1774-ben pedig új temetőt nyitottak.

Páka

Rózsa utcai temető

Mária Terézia közegészségügyi rendeletére új temetőket kellett létesíteni, a lakott területektől távol. A pákai új temetőt 1774-ben szentelték fel. A benne lévő homokkőből készült, nagyon rossz megtartású kereszt egyidős lehet a temetővel. Az I. katonai felmérés nem temetőt, csupán egy keresztet jelöl. 1913-ban vaslábakkal, dróthálóval bekerítették.

1941-ben Temesváry István tanító vezetésével a temető főútvonala mellé tujasort ültettek. Ezt a fasort 2002-ben vágatta ki az önkormányzat, mert a fák többsége már korhadt volt. A kerítésen kívül pedig jegegyék álltak. Ezeket az 1980-as években vágták ki, amikor felújították a temető kerítését. A kerítés mellé oszloptujákat ültettek a keleti oldalra. A nyugati oldalra, szintén a kerítésen kívül nyolcvan tuját ültettek el 2003-ban.¹²

Dömefföldi utcai temető

A temető közepén álló temetőkereszt homokkőből készült, kő Krisztussal. A kereszt lábánál Fájdalmas Anya. Négyzetes oszlop lábazatán a felirat: Bali Stefán 1830. Mint láttuk a temetőt 1783-ban szentelték, tehát a kereszt majd egy fél évszázaddal később került csak bele.

Fata-kereszt

A temető északnyugati sarkában is áll egy kereszt. Ez eredetileg a temetőn kívül, a malomtulajdonos Fata család birtokának sarkán állt. A temető bővítése során került a kerítésen belülre. Lant alakú talpazaton álló kőkereszt, kő Krisztussal. A felfelé szűkülő lant alak két oldalán hegedűnyak csigájára emlékeztető végződésű lapdíszítés. A posztamens neoromán oszlopfőre emlékeztető fejben végződik. A kereszt függőleges szára a két végén félköríves horonnyal szűkített téglatestből emelkedik ki. A keresztvégek ívelt, hármas tagolásúak. A kereszt lábánál felirat: „Dicsértessék a Jézus Krisztus”. A talpazaton térdeplő Máriát ábrázoló dombormű látható. Alatta félkörívben felirat: „Isten dicsőségére, Szűz Mária tiszteletére állíttatta, Fata Gábor és neje Nemes Verona 1930.”¹³ Festett.

Kányavár*Kányavári temető*

A temetőben két temetőkereszt is található. A bejárathoz közelebb eső a régibb. Mivel az állítás időpontjára utaló felirat nem látható rajta, ezért feltételezhető, hogy a temetővel egyidős, de stílusjegyei alapján, inkább az 1820-30-as évekre datálnánk. Talpazata magas, karcsú posztamens és válla a faluban lévő Bocskor-kereszthez hasonló. A posztamens négy sarka élszedett. Erősen átfestett. A festés alatt halványan olvasható egy felirat: „DICSÉRTESSÉK / A / JÉZUS KRISZTUS / újították / 1924

A kereszt lábánál sziklán/zsámolyon álló Fájdalmas Anya szobor. Szinte felismerhetetlen a rákent vastag festékréteg alatt, amely erősen pattogzik, sajnos magával rántva a homokkőből készült szobor felső rétegét, ezzel megsemmisítve a szobrászati értékeket is.

A kereszt szárai többszörösen tagolt, pagodatetőre emlékeztető ívelésűek. Homlokzati oldalán barokkos ornamentikával díszítettek. A korpusz is kvalitásos munka. Valódi szépségét azonban eltakarja a vastag festékréteg.

A korábbi temető az idők folyamán kicsinek bizonyult, betelt, ezért bővíteni kellett. A bővítés alkalmával –nem tudni milyen megfontolásból– az új részen is állítottak keresztet. Ennek a keresztnek a posztamense a Dömefföldi Nagy-kereszt analógiája. Felső része szinte teljesen azonos díszítésű, csak ennél a szövegmező nem nyúlik fel a felső részbe, és nem hengeres, hanem hasáb alakú, függőlegesen homyolt

oszlopok szegélyezik. Köztük a fölül félkörívesen záródó sötét kő szövegmezőben: „Dicsértessék a Jézus Krisztus” felirat olvasható.

A szép kivitelű Fájdalmas Anya egy plasztikus, ívelt, kacsaringós díszítéssel keretezett (kartus) szövegmezős talpazaton áll. Az átfestés miatt csak nehezen olvasható a benne lévő 1939-es évszám, ami valószínűleg az állítás dátuma. A kereszt egyszerű négyzetes hasáb. Szintén erősen átfestett. Az átfestés a másikkal egyidőben történhetett. A festés ennél is eltünteteti, illetve rongálja a szobrászati díszítést.

Ortaháza*Ortaházi temető*

Többszörösen tagolt talpazaton álló, élszedett, karcsú, magas posztamens, szélesen kiugró, felfelé szélesedő háromszorosán –befelé ívelő, domború, szögletes –tagolt oszlopféjjel. Négyzetes hasáb alakú, mély horonnyal elválasztott, domborúan ívelt párkányból kiinduló függőleges kereszt szárral. A kereszt szárai díszítetlen egyenes végben végződnek. A kereszt lábánál nincs a szinte mindenütt megtalálható Mária szobor. Festett. A posztamensen felirat: „Dicsértessék a Jézus Krisztus” Alatta zsinórmintával elválasztva az előbbtől: „Javítottatta Ortaháza község 1924.”

Pördeföld*Pördeföldi temető*

Felfelé keskenyedő, tetején bástyát utánozó vállról induló négyzetes hasáb alakú, többszörösen profilált négyzetes hasáb alakú kereszt, melynek szára kb. alsó 1:5-e után minden oldalon élszedett. A kereszt szárainak végei barokkosan díszítettek. Krisztus és a kereszt lábánál álló Fájdalmas Anya alakja primitíven megformált. A posztamens előlapján felfelé szűkülő, felül félkörívesen záródó sötét márványtáblán az alábbi felirat olvasható: „Dicsértessék / a Jézus Krisztus / Isten dicsőségére és / Szűzmária tiszteletére / örök emlékül emeltették Kovács Ferenc / és neje / Czigány Rozália / 1931. október 10.

Haranglábak

A göcseji falvakban nagy hagyománya volt a fából készült harangtartó állványoknak, a haranglábaknak. Ezeknek számtalan formája ismert. Az egyszerű kútágasos, egyoszlopostól a bonyolult sokoszlopos, Gönczi által „kétetős harangláb”-nak nevezettig. Falvaink területén ez utóbbiak voltak a jellemzők. Talán Ortaháza kivételével, mert az ottani korábbi haranglábokról nincs adatunk. Kányavár és Dömeffölde haranglábjait Gönczi megörököltette, rajzon és fényképen. A velük erős rokonságot mutató pördeföldiről

pedig elbontása előtt néhány évvel még készültek fényképek.

Páka

Mint azt az 1698-as egyházlátogatási jegyzőkönyvből tudjuk, még a templom körül lévő temetőben is fa harangláb volt. A templom tornyának elkészülte után erre már nem volt szükség.

Dömefölde

Gönczi Ferenc nagy Göcsej-monográfiájából ismert, hogy a 20. század elején itt fából készült építmény tartotta a harangot. Közölte a fényképét is.¹⁴ A falu 19. században készült haranglábja is a kéttetős haranglábak csoportjába tartozik. Ezek ismertetését Gönczitől idézzük: „A kéttetős haranglábak, melyek az alsó tető alatt számos falákkal vannak ellátva, régebben zsupposak volta. Újabban deszkázottak. Ha a haranglábak két teteje között levő rész deszkázott, a harangláb azon része toronyalakot mutat s minden oldalon egy-egy vagy két-két ablaka van.[...] A kéttetős haranglábakat legtöbbször *talpfákra* állítják. Ezek a négy sarkon *törzsökökre* vannak fektetve, nehogy a földet ériék. A talpfákra a közép részen keresztül két darab u. n. *harangtartó láb* van fektetve és erősítve. A talpak négy sarkában és közép részeibe erősítik, belevéssel a *tartólábakat*, melyeket *kötések* erősítenek egymáshoz.

A tartólábak felső végén nyugosznak vízszintesen a *kerülők*, melyeken keresztül rendszeren hat harangláb-tartó gerenda fut. Ezek fölé emelik a *harangláb-tetőt*. A közép részen nyúlik föl a két *harangtartó láb*. [...] A harang fölött van a *kis harangtető*, melyet kerülőre állított *szalufák* tartanak. A kerülőket a harangláb száraival *tetőkötés* köti össze. Mind a két tetőt zsuppal, favagy cserépszindellyel fődik.

A harangtetőre fa- vagy vaskeresztet, vas kakast s néhol gömböt helyeznek fából, avagy cserépből. A fa-haranglábak általában 5-6 méter magasságúak, de itt ott 8-10 méter magasságúakat is építenek. Építőmesterek valamelyik parasztács.”¹⁵

Az első világháború a kis falvak harangjait sem kímélte. Ezeket is elvitték és beolvasztották hadi célra. Elnémult, harangjától megfosztott haranglábjukat a dömeföldiek elavultnak érezhették, mert elbontották és helyére emelték a jelenleg is meglévő, téglából készült épületet, 1924-ben. Építőjének neve ismeretlen. Négyzetes hasáb alakú, dereka fölött kis párkánnyal, a felső rész beugrik. Északon félköríves bejárati nyílás. A bejárattal szemben nagyméretű, csekély mélységű falfülke. Jelenleg három szent gipszszobrával, tolvajok ellen üveglappal védve. A gúla alakú toronysisak, bádoggal fedett. Tetejében fémkereszt. A felső szint négy oldalán téglalap alakú ablak

van. Az új harangra, bár 1918-ban a többi községhez hasonlóan a dömeföldiek is alapítványt tettek – jelesül 124 Koronát –, az egyházközség harangalapjára hat évet kellett várni.¹⁶

Az épületet 1992-ben Czupi Rudolf és Czupi Jenő kőművesek felújították.

Kányavár (Fő út 74.)

A falu 19. században készült haranglábja szintén a kéttetős haranglábak csoportjába tartozik. „A toronyos haranglábak legszebb példánya e vidéken a kányavári.”¹⁷ – írta Gönczi. Le is rajzolta. A rajzon jól látszik, hogy a deszkával horizontálisan fedett alsó tetőtől, függőlegesen deszkázott négyzetes hasáb alakú torony emelkedik ki, melynek négy oldalán sziv alakú ablak látható. A kistető is horizontálisan deszkázott. Tetejét fából készült kereszt díszíti.

Az építmény elpusztulásának, elbontásának időpontjáról nincs adatunk. Valószínűsíthető, hogy itt is az első világháborúba elvitt harang pótlásával egyidőben történt. A kányavári egyházközség a háború áldozatává vált harangjának pótlására 1918-ban 584 Korona alapítványt tett.¹⁸

Jelenleg egy toronyszerű, négyzetes hasáb alakú téglapítmény látja el szerepét, amely a faluházzal egy telken áll.

Nyugati oldalán félköríves záródású nyitott ajtónyílás szolgál a belépésre. Az ajtó felett szoborfülke, benne kisméretű Madonna-szobor, amely összekulcsolt kezében kendőt tart. Sérült, többszörösen átfestett. A szoborfülke felett vakolatból kialakított kereszt. Az alsó szint felett többszörös tagolású, bádogborítású párkány fut körbe. A felső szint néhány centiméterrel szűkebb, mint az alsó. A harang magasságában mind a négy oldalon függőleges, felül félköríves záródású, téglalap alakú ablakkal. Teteje többszörösen tagolt párkánnyal szélesül. Bádoggal fedett. Csúcsán hengeres, kúpban végződő kehelyszerű dísz, melyből áttört vaskereszt emelkedik ki.

Ortaháza (Fő út 12.)

A falu korábbi haranglábjáról nincsenek adataink. Jelenleg egy négyzetes hasáb alakú téglatorony, a hozzá kapcsolódó kisméretű, nyeregvető építménnyel látja el szerepét.

E típus korabeli változatáról az alábbiakat írta Gönczi: „A téglából épített harangláb vagyis inkább harangtorony egészen a rendes toronyhoz hasonlít. Ehez szobanagyságú épületet ragasztanak a községi fecskendő elhelyezésére.”¹⁹

Később, amikor a tűzoltókocsiknak külön szertárakat építettek, ravatalozó nem lévén, a Szent Mihály lovát helyezték el benne.

Ortaháza szintén feláldozta harangját. 1918-ban

248 Koronát gyűjtöttek össze pótlására,²⁰ így itt is valószínűsíthető az 1920-as évek eleji építés. A torony nyugati fala részben a hozzá szervesen kapcsolódó épület keleti fala. Így a félköríves záródású ajtónyílás nem szimmetrikusan, hanem a fal mellett helyezkedik el. Az ajtónyílás fölött hegyes háromszögben végződő kis szoborfülke, benne festett gipsz Mária-szobor. A torony függőleges síkja nem tagolt, csak a tető alatt van egy alacsony, kifelé hajló párkány. Északi falán, a toldaléképület tetőgerinc-síkjánál valamivel alacsonyabban egy kis kerek ablak van. A harangszinten a torony mind a négy oldalán egy-egy álló téglalap alakú ablak található. Toronysisakja bádoggal fedett, melynek csúcsán, bádogból készült hengeres szárú gömb tartja a három keresztszárú fémkeresztet. A kis épületnek a torony felőli falán is van egy keskeny magas ablaka, és a nyugati falon, vele szimmetrikusan szintén. Északi falán (az út felé) egy szimmetrikusan elhelyezkedő, vasráccsal is zárt ajtaja. Az épület-együttes keleti irányban megdőlt.

Pördefölde

Meg kell említeni haranglábjukat, annak ellenére, hogy 1993-ban elbontották. Kányavár 1920-as években elbontott, fából készült haranglábjával szerkezetileg és formájában is azonos volt a pördeföldi. Annyiban tért el attól, hogy nem teljesen zárt deszkaborítású, hanem a „szoknya” felső részén, a tető alatt, a harang magasságában apácarács volt.

Pördeföldén 248 Koronát adtak össze a hívek, az elhurcolt harang pótlására. Annak, mikor tudták pótolni, nincs írásos nyoma. Viszont az előző falvakkal szemben, itt a régi házba költözött az új harang. 1993-ban, a falu új kápolnájának elkészültekor sajnos elbontották. Harangja a kápolna tornyába került.

Néprajzi, építészeti értékén túl azért is kár érte, mert történeti esemény részese is volt. Az 1862. május 6-án Patkó Jancsival és társaival vívott tűzpárbajban a harangláb vastag tölgyfa oszlopa mögött állást foglaló csendőrt, a tölgyfaoszlopot átütve ölte meg az egyik betyár golyója.

Köztéri szobrok

Páka

Nepomuki Szent János

Az egyházlátogatási jegyzőkönyv alapján, a falu legrégebbi, ma is álló szobra a *Nepomuki Szent János*. „A lászlóházai Np. Sz. János kápolna 1768-ba épült. Kápolna alakú kis épület cseréppel fedve. Benne: Jézus, Mária, József, Np. János és Szent Antal képei. E kápolnácska 1911-ben újra épült, és felszenteltetett.”²¹ A mellékszobrok közül ma már csak a Szent Antal-szobor van meg. Az 1980-as években, hogy

megmaradását biztosítsák, bevitték a plébániára. A másik három sorsáról nincs tudomásunk.

A szobor a Petőfi u. 20. számú ház (Lászlóháza) előtt állt. A házat 1992-ben lebontották, így a szoborfülke, most az üres, füvesített terület sarkán áll. Meglehetősen szokatlannak tűnhet a szobor elhelyezkedése, mivel tudjuk, hogy – a legenda szerint – a gyónási titkot ki nem adó prágai érseki helynököt, 1383-ban IV. Vencel király a Moldva folyó vízébe dobatta, ezért folyók partjára, hidakra volt szokás állítani szobrát. Érthetőbbé válik talán, ha egy kissé visszamenve az időben megtudjuk, hogy 1863-ig a Lenti-Nagykanizsa kereskedő út erre vezetett, és ennek töltése, amely a mély, lápos területen vezetett át, itt kezdődött és a mai gyalogos függőhíd helyén volt az átkelést biztosító régi fahíd. Valamint azt is, hogy a Válicka gyakori áradásaival (évente kétszer-háromszor is megtörtént) egészen a szoborig elöntötte a széles, lapos völgyet. Ezért a falurész házai magasabban, a domboldalban épültek.

Szent Flórián

Az ugyancsak dokumentumokból ismert szobor, a *Szent Flórián* állításának pontos ideje nem ismert, de 1778-ban már állt. Ma is áll a Kossuth u. 31. számú ház előtt. A talapzatán lévő évszámot az 1895-ös nagy tűzvész után, melyben hét ember is odaveszett, erre a dátumra cserélték, végül 1949-re módosították, megjelölve felújításának évét. 2002-ben a szobrot újrifestették.

Madonna

A Kossuth út és a Rózsa utca sarkán, mintegy száz méterre északra a templomtól, fehérre meszelt, cseréppel fedett, téglaszoborfülkében található egy népies *Madonna*. Festett kőszobor karján a kiseddel. Jobb kézfeje hiányzik. A sérülés keletkezésének ideje ismeretlen. A máriacelli (Mariazell, Ausztria) Madonna kegyiszobor analógiája. Szakemberek véleménye szerint 18. századi barokk szobor. Felállításának ideje ismeretlen, nem tudjuk honnan és mikor került a faluba. Az 1864-ben készült térképen (még) nem jelölték. Nem tesz említést róla egyik ismert egyházlátogatási jegyzőkönyv sem. A fülkét az országos város-, és faluvédő tábor résztvevői felújították, 2002-ben. Tévesen lakóház homlokzati fülkéjében lévőknek említi a Magyar népművészet című kötet.²²

Szenháromság

Ugyancsak ismeretlen a Szenháromság-szobor állításának ideje is. Az első katonai térképen nem szerepel, de nem szerepel az 1864-es kataszteri térképen sem. Megyeri Anna „A zalaegerszegi Szenháromság kép” című tanulmányában²³ 1790 körülnek gondolja. Az I. katonai felmérésen a mai Kossuth, Sugár és Béke utcák négyes kereszteződése helyén egykor lévő téren jelölnek egy szobrot, amelynek elhe-

lyezkedéséből akár a Szentháromság szoborra is lehetne következtetni. Mivel sem állításáról, sem későbbi áthelyezéséről jelenleg nincs tudomásunk, egyelőre ezek csak feltételezések.

A barokk alkotás a templomtól keletre, a szentély előtt áll. Jelenlegi helyére az 1950-1960-as évek fordulója körül került. Korábban az Öveges-ház északi sarkától (Kossuth u. 43.) 5-6 méternyire volt. Téglalapra helyezett négyszögletes alsó posztamentének sarkain a négy evangélista kisméretű szobrai láthatók attribútumaikkal. A négyszögletes posztament hengeres oszlopban folytatódik, oszlopfőjén a Szentháromság jelképei találhatók. A szobrok szinte mindegyike erősen rongálódott. Homokkőből készült, ezért nehezen tűri az idő viszontagságait. A szobor szerepel a hét zalai műemlék Szentháromság szobor közt.²⁴

Madonna II.

A Táncsics út 23. számú ház homlokzati falfülkéjében található kisméretű gipszszobor. Sziklán, imázsármoly mögött álló Mária, karján a kiseddel. Az imázsármolyon rózsacsokor. Festett.

Kányavár

A Faluházzal egy telken, a haranglábtól kb. 10 méternyire, északra áll egy szoborfülke.

Fehérre festett, ívelt tetejű, gótikát idéző nyílású kis kápolna, benne oltárszerű téglalap posztamenten, sziklán álló Madonna, karján a kiseddel. Festett. A hegyes csúcsban végződő nyílás felett trapézalpból induló festett kereszt. A szoborfülke falán, fekete márványtáblán a falu világháborús halottainak neveit örökítették meg.

Út menti keresztek

Páka

Horváth-Kovács-kereszt (Kossuth u. 3.)

A posztamentnél néhány centiméterrel szélesebb kő alap, melynek felső éle, körben, 45°-ban letört. Rajta felirat: „Siposs Z.[ala] Eg[erszeg]”. Felette a posztament négyzetes hasából indul. Ezen a felirat: „Isten dicsőségére emeltették: / Horváth Károly / és neje / Kovács Verona.”²⁵ Ettől felfelé szűkül a posztament, a díszítő elemeket így emelte ki a kőfaragó. Az egész oszlop egy sakkjáték bástyájára emlékeztet, csak nem kerek, hanem négyszögletes formában. Az első, út felé néző oldalán keskeny szegéllyel kétszeresen mélyített szövegmező. Benne felirat: „Dicsértessék / A / Jézus Krisztus.” A másik három oldalon csúcsos tetejű, toronyszerű domborművet alkotott a mester, nagy ablakkal, amelyet még kékszerű festéssel is hangsúlyoztak. Buzogányfejre emlékeztető oszlopfőjének alsó része kilencszeres tagolású. A négy oldal

közepén függőleges téglalap alakú, lefelé nyúló plasztikus elemmel, melyeknek közepén, két koncentrikus kör. A belső kékkel festett. A homlokzati téglalap tetejéhez szervesen kapcsolódó hárfaalakú tábla, rajta vésett, az alpból kiemelkedő 1924-es évszám. Ennek felső lezárása egy vízszintes téglalap, amely egyben a kereszt aljánál álló Fájdalmas Anya szobrának talpazata is. A dűsan redőzött ruhájú szobor, a szokástól eltérően nem sziklán/zsámolyon áll, hanem a szentek gipszszobrainál megszokott talpon.

A kereszt négyzetes hasából indul. Felette 5-6 cm széles horony, afölött a körbe futó 2-3 cm széles szegély felső széle enyhe szögben befelé letörve. Innét ismét egy négyzetes hasáb, ebből nő ki a kereszt függőleges szára. A kereszt végei háromszorosan karéjzottak, bár eltérnek a klasszikus formától. A függőleges szár vég más, mint a vízszintes szárvégek; keskenyebb, szabálytalanabb alakú, mint azok. A függőlegesen lelógó, göngyölt felső végű iratkeres szeggel van a kereszthez erősítve, amit a kőfaragó együtt faragott ki a kőből. Kopottsága ellenére kivehetők rajta az I. N. R. I. betűk, főleg az alsó kettő. A vízszintes szár közepén repedt. Valószínűleg ennek következménye, hogy a Krisztus két felsőkarja is elrepedt. Az arcok elnagyoltsága ellenére szobrai szépen kidolgozottak. Mária ruhája, néhány építészeti elem és a feliratok betűi festettek. A kereszt az 1930-es évekig az Úrnapi körmenetek déli állomása volt. A templomtól való távolsága miatt döntött úgy Major kanonok, hogy e déli stációt (sátrat benne az oltárral) a templomhoz közelebb állítsák fel.

Eisner-kereszt (Kossuth u. 65.)

Letört felső élű kőalpból 45°-ban felfelé ívelő horonnyal záródó lábazat, rajta az állítatók emlékét megőrkítő felirattal: „Isten dicsőségére emeltették / Eisner Nándorné / és gyermekei / 1924.”²⁶ Ezen áll a négyzetes talpból induló, minden oldalon felfelé, ívesen leszűkülő posztament. Homlokzati oldalán félköríves záródású szoborfülke. Benne/előtte kék palástba burkolózó, fehér, erősen redőzött, földig érő ruhában, imára kulcsolt kézzel, a sziklászámolyon álló Fájdalmas Anya. A pillérfejezet, alul-felül profilozott. Középen négyzetes hasáb, felfelé szűkülő íveléssel, vöröses-barnára festett. A leszűkített oszlopfőn áll az ugyanolyan keresztmetszetű négyzetes hasáb, amely domborúan legömbölyített. Egy keskeny váll után, homorú díszítő elem tovább szűkíti az oszlopot. Ennek felső széle befelé 45°-ban letört, 2-3 cm széles. Ezzel éri el a kereszt függőleges szárának végső méretét.

A kereszt a rajta lévő Krisztussal és a felirat papirusztekercsrel egy kőből kifaragva. A kereszt végei egyenesek. A feliratkeres kékre festett. Ennek ellenére halványan látszik az alsó két betű. (Az egész egy később öntött beton alapon áll.)

Táncsics út 2.

Kőkereszt kőcorpusszal. A kereszt lábánál Fájdalmas Anya. Állítva: 1831-ben. A talpazatán lévő egykori szövegből csupán egy-két betű felismerhető.

S.....

PFLOK

1831

Állításakor a falu szélén, az egykori marhahajtó út mellett állt. Az út választotta el a pákai és a szécsiszigeti határt. Amikor a Táncsics út szilárd burkolatot, ezzel egyidejűleg új vonalvezetést kapott, akkor került jelenlegi helyére a lakóház kertjébe. Semmilyen írásos adatra nem találtunk vele kapcsolatban.

Az 1864-es kataszteri térképen a falu déli végén, a Kossuth út 11. sz. környékén, ahol az út elkanyarodik Dömefölde felé, a tér közepén szintén jelöltek egy keresztet. Ennek később sorsáról semmit sem tudunk.

Dömeföldei út 177.

A két világháború áldozatainak mai emlékművének helyén állt az a fakereszt, amelyen eredetileg fából készült Krisztus, és Fájdalmas Anya szobor volt. 1899-ben állíttatta özvegy Hermán Erzsébet.²⁷ Az 1970-es években az erősen pusztuló szobrokat restaurálták. A fa helyére alumínium korpusz került. (A keresztet, rajta a korpusszal, a temető ravatalozójának északi falán helyezték el az emlékmű állításakor.) Az eredeti Krisztus ma a pákai templom szentélyének déli falán függ, új keresztre erősítve, a Mária szobor a plébánia épületében került elhelyezésre.

Nagy-kereszt (Dömeföldei út 56.)

Az 1853-ban állított,²⁸ homokkőből készült nagyon szép kereszt, rajta kő Krisztussal. Egy négyzetes hasáb talpazaton áll. A posztamens első oldalát két oldalról egy-egy hengeres oszlop zárja, szögletes, profilozott oszlopfővel. A szövegmezőt félköríves, profilozott keret zárja felülről, amely belenyúlik az oszlopfőbe. A posztamens oszlopfőjének vállai a római szarkofágok fedőlapjainak sarokmintázatát utánozzák. A kereszt függőleges, élszedett szára egy hasázból, annak körbefutó domborúan legömbölyített felső tagjából indul. Tetejét és vízszintes szárának két végét, hármaskörök zárja. Az „I. N. R. I.” feliratot egy függőleges, szélben mozgó, hasított hadilobogó-szerűen helyezte el a mester, amelynek felső rögzítése is hangsúlyozott. A kereszt lábánál a Fájdalmas Anya kisméretű szobra sziklán/zsámolyon áll. Mindkét szobor minőségi munka. A posztamensen található egykori szövegmezőt, valószínűleg a rajta lévő szöveg pusztulása (kopása) miatt, újravakolták, ezzel eltüntették az eredeti szöveget. Jelenlegi felirata: „1958. Isten dicsőségére javította Nagy család.” Nevét is róluk kapta. Sérült, erősen pusztul. 2009-ben felújították.

Molnár kereszt (Dömeföldei út 26.)

Nevét a mögötte lévő terület tulajdonosairól, a

Molnár családról kapta.²⁹ Négyzetes hasáb alakú posztamens, vastagon bevakolva cementes habarccsal. A tetején lévő, többszörösen tagolt oszlopfőből ítéltve, a posztamens is kőből készült, csak felújításra szorult. A rajta álló egyszerű kőkereszt egy szélesebb talpból indul. Felső vége és két vízszintes szárának vége nyitott könyvre emlékeztető módon ívelt. A kereszt kisméretű Krisztus. A kereszt lábánál, zsámolyon szintén kisméretű, Fájdalmas Anya. Mindkét szobor rendkívül primitív. Állításának időpontja ismeretlen. Jegyei alapján a 19. század első harmadára datálható. Az 1864-es kataszteri térképen szerepel. 1906-ban alapítványt tettek fenntartására.³⁰

Még egy kereszttről tudunk dömefölde, amely ma már nincs meg. Egy fából készült kereszt állt–az 1864. évi kataszteri térkép alapján–a hegyre vezető útnál lévő téren, a mai buszváró helyén.

Kányavár*Bocskor-kereszt*

A Fő út 94-es számú házzal szemben, a hegyre vezető út jobb oldalán található az, az 1829-ben emelt kőkereszt, mely Bocskor György háza előtt állt, és aminek a fenntartására 10 korona összegű alapítványt tett 1905-ben.³¹

Többszörösen tagolt, a tagolásokkal felfelé szűkülő, négyzetes talpon álló, karcsú posztamens, melynek feje hármaskör (homorú, domború négyzetes) tagolású. Erről, négyzetes hasázból indul a kereszt függőleges szára. A száruk végei a Dömeföldei út 26. számú ház előtt álló keresztnél leírt módon végződnek, barokkos hatást keltve,–ami a keletkezés idejét figyelembe véve nem is meglepő. A kereszt lábánál élszedett sziklazsámolyon, ég felé néző, „parasztmadonna”. Posztamensén az említett 1829-es évszám olvasható. Festett. Az utolsó átfestés néhány éve történt.

A falu közepén, a Millecentenáriumi emlékmű helyén is állt korábban kereszt. Annak állításáról semmit sem tudunk. A kereszt homokkőből készült, és az idők során annyira tönkrement, hogy csak töredékekben maradt meg. Vallásos tiszteletből nem dobták szemébe, hanem az emlékmű alapjába helyezték maradványait, 2000-ben.³²

Ortaháza*Takács-kereszt (Petőfi u. 13.)*

A volt iskola udvarában áll az ún. Takács kereszt. Nevét állíttatójáról, Takács István földművesről kapta, aki 1931-ben 300 pengő alapítványt is tett annak fenntartására.³³

Neoromán posztamensének bástyaszerű oszlopfőjén, a kereszt lábánál Piétá. A töviskorona Krisztus felőli jobb kezénél a földön. A keresztben nincs kor-

pusz, hanem előlről a kereszt vízszintes szárára, a függőleges szár mellett szimmetrikusan hátravetett (halotti) lepel van terítve.

A posztamens alján félköríves, sziklabarlangot utánzó szent sír, benne Jézus lepellet takart fekvő teste. Az üreget üveglappal zárták le. Fölötte a talapzaton nincs keretezett szövegmező, csak az oszlopra írták rá a megszokott szöveget: „DÍCSÉRTESSEK A JÉZUS KRISZTUS.” Évszámot nem találtunk. A talapzat két oldalán hajlított, lefelé fordított csigás konzolon áll a két mellékszobor: Árpád-házi Szent Margit, és Imre herceg. Személyük azonos a Czigány keresztben lévőkkel, de más kéz munkái. Festett. A közelmúltban újrifestették.

A szép kivitelű keresztet kovácsoltvas kerítés veszi körül. Kár, hogy a kerítés mellé ültetett élő sövény a kerítést és a posztamenst a szobrokkal teljesen eltakarja. A kereszt párhuzamai a szomszédos Gutorföldén és Zebeckén is megtalálhatók.

Kovács-kereszt

A falu központjának számító, Fő út–Petőfi út elágazása mellett áll. Eredetileg az útkereszteződés alkotta háromszögletű tér közepén volt, kb. ott, ahol most az útjelző tábla van. Az útkereszteződés átépítéskor, az 1980-as években helyezték át jelenlegi helyére. Nevét a mellette lévő terület gazdájáról kapta. Ezt a keresztet, már az 1858. évi térképen is jelölték. Fenntartására 100 korona alapítványt tett özv. Koczfán Mihályné, 1918-ban.³⁴ A posztamens és kereszt a kányavári Bocskor kereszt pontos mása. Csak a kereszt szárvégekben van eltérés. A kereszt lábánál álló Fájdalmas Anya pontos mása a kányavári harangláb szoborfülkéjében lévőnek. Festett. Néhány éve átfestették.

Czigány-kereszt (Fő út 36.)

A mai polgármesteri hivatal, a volt körjegyzőség kerítésének délnyugati sarkánál található. A Czigány család birtokán állt. A kereszt fenntartására Czigány Gábor által tett 100 korona alapítvány alapító levelét 1859. október 7.-én hagyták jóvá. A keresztben ma látható 1914-es évszám a felújítás dátumát jelöli.³⁵ A pákai római katolikus plébánia javára bejegyzett jelzálogjogot 1936. II. 26.-án 3508/1936. sz. alatt törölték.³⁶

Az eredeti, vagy annak látszó kő lábazon az alábbi felirat olvasható: Emeltette Czigány Gábor. (Évszám nélkül.) A neogótikus posztamens egészen biztosan nem eredeti. Felirata félkörívben: „Dicsértessék / [alatta vízszintesen] A Jézus Krisztus” / Újítva / 1914.” Bástyára emlékeztető talapzatának két oldalán kiugró konzolon egy-egy szobor áll, melyek stílusukban, kivitelezésükben erősen eltérnek a Krisztus- és Mária-szobrokétól. A két szobor Árpád-házi Szent Margitot és Imre herceget ábrázolja. A posztamens a két szobor magassága fölött neogótikus díszű. Íves

szoborfülkéjébe/elé helyezték a Madonna-szobrot, amely az eredeti kereszt része volt. A neogótikus posztamensre visszahelyezték az eredeti keresztet. Festett. Az utóbbi néhány évben újrifestették.

Pördefölde

Czupi-kereszt (Fő utca 2.)

Az iskola-kert melletti kőkeresztet „Isten dicsőségére emeltette / özv. Czupi Farkasné / szül. Czigány Teréz / 1901.” Czigány Teréz özv. a falu melletti kőkereszt fenntartására tett 100 koronás alapítványt, 1901-ben.³⁷ Egyszerű kőkereszt, archaikus Krisztussal. Mária a posztamensben kialakított szoborfülkében áll. Az épület telkétől kis kerítéssel van elválasztva.

A határban lévő kereszték

Páka

„Kása-kereszt”

Az Ortaházára vezető út bal oldalán, a falutól keletre állítatott 1886-ban egy fakeresztet Salamon Ágota, amelyen ún. pléh Krisztus volt. Fenntartására 40 Korona alapítványt tett.³⁸ Helyére állíttatta a mait, 1986-ban Bundics Sándor és családja. A kereszt felirata: „Azt akarom, hogy a nap / Mindenkiért süssön! / Hogy ember embert soha többé / Arcul ne üssön! / Azt akarom, hogy a föld / Mindenkinek teremjen! / Hogy ember embert / Láncba tartani ne merjen! / Azt akarom, békén ölelkezzék / A föld s a tenger, / Az Isten legyen Isten / És az ember legyen Ember!” (Harsányi Lajos)

Pördefölde

Ledovits-kereszt

A falu déli végétől keletre, a határba vezető dűlőút mellett délről áll. „ISTEN dicsőségére / Állíttatta / Ledovits Károly / és neje / GRÉDICS ROZÁLIA / 1916. Fenntartására 100 Korona értékű alapítványt tettek 1916-ban.³⁹ Kő talapzaton álló neogótikus, stílusából adódóan magas karcsú, kvalitásos alkotás. Jó állapotú.

Ihász-kereszt

A falu északi végétől nyugatra–Döme-földe felé vezető dűlőút mellett áll.

Magas karcsú, többszörösen tagolt vállú posztamens álló karcsú kereszt, rajta a megfeszített Krisztus. Lábánál nincs a másutt megszokott Fájdalmas Anya. A posztamense előlapján, alján hegyes címerpajzsban: „Ledovits József 1830” felirat olvasható. A jelenleg használt „ihász-kereszt” elnevezésre nem találtam magyarázatot. Feltételezhető, hogy a juhaikat ezen a környéken legeltető, talán a kereszt mellett megpihenő juhászokról kapta. (Ihász=juhász.)

Szőlőhegyi keresztek

Ezek a szőlőhegyi keresztek ugyanazon okból és időben kerültek helyükre, mint társaik a falvakban a házak elé, vagy a dűlőkbe. Egy-egy tehetősebb család állíttatta őket. Néha a gazdák gyűjtésből, közösen állítottak egyet. Ezeket a fészületeket is vagy egy-egy elemi csapás után állíttatták, ezzel akarván megelőzni a további bajokat. A dömeföldi Hottó-hegyen azért állítottak keresztet, mert rendszeres volt a pincéket, fákat ért villámcsapás.

Arra, hogy korábban milyen fészületeket állítottak a szőlőhegyen, csak következtetni lehet abból, hogy mindenben követték a faluban lévő szokásokat, így feltételezhetően fából készültek pléh, vagy fa Krisztusokkal. A ma is meglévő keresztek kőből vannak. Többségüket a „Boldogságos Szűzanya” tiszteletére emelték a 20. század elején. Hogy korábbiak is voltak, azt Gönczitől tudjuk, aki azt írja Göcsej című munkájában: „Mindegyik szőlőhegyben van egy-két kőkereszt, jelezve azt, hogy a szőlőhegy területét Isten oltalmába ajánlják.”

Pákai Hottó-hegy

Kőkereszt kő Krisztussal. A talapzaton, márványtáblán a felirat: „Isten dicsőségére, Boldogságos Szűz Mária tiszteletére emeltették Hermán Istvánné, Herczeg István, Horváth Károly, Belső György, Vatali János és még több jólelkű hegyi tulajdonos. 1942.” Korábban minden második évben miséztek mellette.

Dömeföldi Hottó-hegy

Balla-kereszt

Balla Ferenc pincéjénél álló kőkereszt, kő Krisztussal. Talapzatánál Fájdalmas Anya. Ennek lábánál felirat: „Isten dicsőségére emeltette Dömefölde község 1910.” A kereszt lábánál: „Közadakozásból felújítva 1997-ben.” Évente búcsút (misét) tartanak mellette.⁴⁰

Fata-kereszt

Fata Gábor molnár, malomtulajdonos állíttatta szőlője végében. Évszám nélküli. Magas, karcsú posztamensen, egyszerű hasáb alakú kereszt, rajta a megfeszített Krisztus. Felújításra szorul.

Csócsi-hegy

Fogolyszabadító-kereszt

1949-ben állították kányavári gazdák. Ma romokban hever.

2006-ban állították a környéken birtokos leányvári gazdák adakozásából az elpusztult fogolyszabadító kereszt helyett. Jelenlegi helyét azért választották, mert ezen a részen még nagyobb számban művelik szőlőiket a gazdák, és itt hagyományteremtő szándékkal évente tartanak „búcsút” (kulturális műsorral egybekapcsolt

szentmisét) minden év július 2. vasárnapján. Majoros Ferenc nagykanizsai vállalkozó alkotása.

Kis-hegy

A pákai hegyen felállítandó kereszt fenntartására 100 koronás alapítványt tett Budai Ádám pákai lakos, 1912-ben.⁴¹ Ennek leírása: Kőkereszt, kő Krisztussal. A kereszt tövénél Fájdalmas Anya, kőből. Felirat és évszám nélkül. A kereszt a régi, Hottó-hegyre vezető út és a Kis-hegy gerincén lévő út kereszteződésében állt. Az út most máshol van. Korábban minden második évben, a Hottó-hegyivel váltogatva, ma minden évben júliusban miséznek mellette.

Említ egy keresztet 1851-ből az alapítványok könyve, melynek fenntartására Kovács Gábor ortaházi földműves 24 korona alapítványt tett. Mivel: „A pákai hegyen levő kőkereszt fenntartása 1851.” bejegyzés áll a rovatban, így nem tudjuk, melyik hegyi keresztéről van szó.⁴²

Csokmai Öreg-hegy

Takács-kereszt

Kőkereszt kő Krisztussal. „Isten dicsőségére emeltette Takács János és neje Fata Anna 1924-ben.”⁴³ Festett.

Hegyi búcsúk

Érdekes vallási szokás alakult ki az évszázadok során: a zalai szőlőhegyeken mindenütt megfigyelhető szakrális emlékek, kápolnák szomszédságában, évi egy, vagy két alkalommal tartott hegyi búcsú, misével egybekötve. Ez mindig nagy esemény volt a szőlőhegy életében. A falusi búcsúkhöz, vásárokhöz hasonlóan itt is voltak sátrak árusokkal, lacipecsenye, sör, bor, néha még körhinta is. A búcsúk időpontja változó volt. Három kápolnához kapcsolódó búcsú idejét azért hadd említsem meg: Szécsisziget mároki kápolnájánál Szent Márk napján (Április 25.) tartottak búcsút. A bennünket érdeklő pákai Csokmai-hegyen lévő „Háromszenteki” kápolnánál Szentháromság vasárnapján (Május utolsó vasárnapja), illetve október utolsó vasárnapján tartották a búcsúkat. Az első időpont változatlan, az októberit a harmadik vasárnapra hozták előre néhány éve, a mindenszentek és halottak napja közelsége miatt. A búcsúi árusok az évek során elmaradtak, mert nem volt kifizetendő felmenni árujukkal a hegyre, de a szokás visszatérőben van. Legalábbis történtek próbálkozások visszaállítására. A búcsúk alkalmával a szőlőhegy megélénkül. Majd minden pincénél ott van a gazda, és legtöbbször vendégek is vannak. Leginkább családtagok, akiknek távolabb van szőlőjük; vagy szomszédok, ismerősök, barátok. Még azok is felmennek a „búcsúra”, akik csak a pincéjükig mennek, és nem vesznek részt a misén.

Jegyzet

- 1 Historia Domus. A pákai (Zala vm.) plébánia történetének anyaga (Továbbiakban: PHD). 144.
- 2 A Pákai plébánia nem javadalmi alapítványok könyve 1914-től. (A plébánia levéltárban, továbbiakban: NJA) A könyvbe téve az 1920-as évnél, egy gépelt püspöki fejlődés papíron. 3909/1920. Szombathely, 1920. július 19. Aláírás: Vidos Lajos nagyprépost.
- 3 SOLYMOSI 96.
- 4 PHD 18. p.
- 5 DR. GYÜRKI 1962.
- 6 PHD 61.
- 7 Torma József pákai plébános szóbeli közlése. 1975.
- 8 Zala Megyei Levéltár Helytörténeti Lexikon cédula anyaga (továbbiakban ZML. HL.) 52. Zágrábi Érseki Levéltár (továbbiakban ZÉL) Canonica Visitatio Protocoli Broj. 71/II. 177-180.
- 9 ZML HL 68., ZÉL. Canonica Visitatio Protocoli Broj. 75/V. 56-58.
- 10 ZML HL 75. ZÉL Protocoli Broj. 76/VII. Visitatio canonica Archidiacon. Beksin 344-346., PHD. 26.
- 11 PHD 91.
- 12 GYURICZA 2003.
- 13 Fata Gábor molnár a temető melletti kőkereszt fenntartására 300 pengő alapítványt tett NJA 1930/9.
- 14 GÖNCZI 1914: 486.
- 15 GÖNCZI 1914: 482-486.
- 16 NJA 1918/62.
- 17 GÖNCZI 1914: 482, 486. 14. ábra.
- 18 NJA 1918/58.
- 19 GÖNCZI 1914: 486.
- 20 NJA 1918/68.
- 21 PHD 26.
- 22 HOFER–FÉL 1975: 98.
- 23 MEGYERI 2007: 197.
- 24 Műemlékjegyzék 2006: 66.
- 25 Horváth Károly 1924-ben 300.000 koronával tett alapítványt a háza előtti kőkereszt fenntartására. NJA 1925/77. 872/1924.
- 26 Eisner Nándorné Amerikából küldött pénzt, és tett 1.000.000 korona alapítványt a háza előtti kőkereszt fenntartására. NJA 1924/79. 278/1924.
- 27 NJA 1914. év 16. sorszám 2210/1899. 60 Korona.
- 28 Állítatója ismeretlen Varga István B. a háza melletti, 1853-ban állított kőkereszt fenntartására 24 korona alapítványt tette. NJA 1914/2.
- 29 Czupi Jenő, Dömeffölde közlése 2009.
- 30 A háza előtti kőkereszt fenntartására 100 korona alapítványt tett Módon József, 1906-ban. NJA 1924/26.
- 31 NJA 1914/24. 2290/1905.
- 32 Bertalan Tibor kányavári polgármester szóbeli közlése.
- 33 NJA 1931/11.
- 34 NJA 1918/73. 2657/1918.
- 35 NJA 1914/3.
- 36 A zalaegerszegi kir. Járásbíróság, mint telekkönyvi hatóság 3508/1936. 1936. II. 26. végzése. Pákai plébánia nem javadalmi alapítványok könyvébe behelyezett hártypapírra írt formula kézzel kitöltve.
- 37 NJA 1914/22.
- 38 NJA 1914/8. 1368/1886.
- 39 NJA 1916/50. 2656/1916.
- 40 Dömefföldi hívek 1911-ben 100 korona alapítványt tettek a hegyen levő kőkereszt fenntartására. NJA 1914/34. 4652/1911.
- 41 NJA 1914/38. 4220/1912.
- 42 NJA 1914/1.
- 43 Takács János 1924-ben tett 700.000 korona alapítványt a hegyen levő kőkereszt fenntartására. NJA 1925/78.

Irodalom

- BOSSÁNYI József
é.n. *Stilus ismeretek Ipari szakkönyvtár*. 112-114. h.n.
- DIÓSI István (szerk.)
1993 *Katolikus Lexikon*. Szent István Társulat. Bp.
- HOFER Tamás–FÉL Edit
1975 *Magyar Népművészet*. Bp.
- GÖNCZI Ferenc
1914 *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár.
- GYURICZA Ferenc
2003 „Vallom: hit nélkül élni nem lehet” Zalai Hírlap. 2003. november 26.
- GYÜRKI László
1962 *A pákai plébánia története*. Kézirat a plébánia irattárában.
- LEVÁRDI Ferenc
1982 *Magyar templomok művészete*. Szent István Társulat. Bp.
- MEGYERI Anna
2007 *A zalaegerszegi Szentháromság kép*. Zalai Múzeum 16. Zalaegerszeg.
- Műemlékjegyzék
2006
- NÉMETH József
1977 *Zala megye műemlékei*. Zalaegerszeg.
- SOLYMOSI László (szerk.)
1981 *Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig*. Bp.

1. kép Dömefölde, harangláb

2. kép Dömefölde, Molnár-kereszt

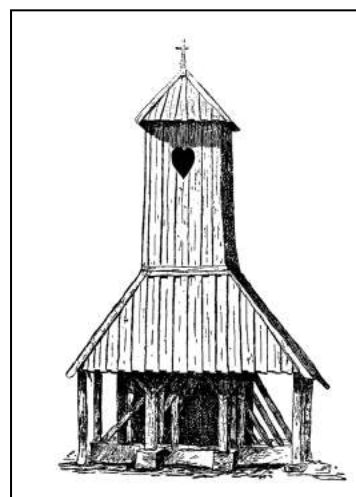
3. kép Dömefölde, Nagy-kereszt

4. kép Dömefölde, Fata-kereszt

5. kép Pördefölde, Ihsász-kereszt

6. kép Kányavár, régi harangláb
(Gönczi nyomán)

7. kép Kányavár, Bocskor-kereszt

8. kép Kányavár, harangláb, Madonna

9. kép Kányavár, Madonna

10. kép Kányavár, harangláb

11. kép Kányavár, régi temetőkereszt

12. kép Kányavár, új temetőkereszt

13. kép Ortaháza, Czigány-kereszt

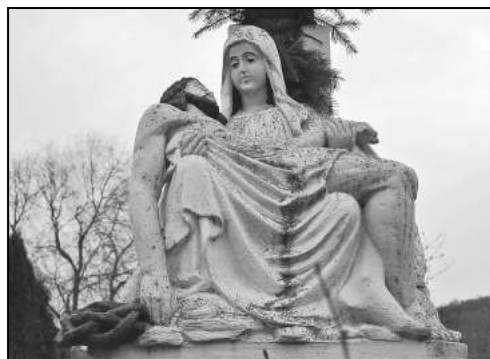
14. kép Ortaháza, harangláb

15. kép Ortaháza, Kovács-kereszt

16. kép Ortaháza, Takács-kereszt

17. kép Ortaháza, Takács-kereszt (részlet)

18. kép Páka, Eisner-kereszt

19. kép Páka, Horváth–Kovács-kereszt

20. kép Pördefölde, Ledovits-kereszt

21. kép Pördefölde, Czupi-kereszt

22. kép Pördefölde, Jézus Szíve kápolna

23. kép Pördefölde, temetőkereszt

24. kép Pördefölde, régi harangláb

Nagy Zoltán

A keszthelyi Festetics Uradalom gazdaságainak háztartási dongás faedény szükséglete hagyatéki leltárak tükrében*

Dolgozatom a Festetics Uradalom Keszthely mezővárosban és a környékén fekvő 18 településének¹ 300 hagyatéki leltárát tekinti át az 1793-1853 közötti időből.² A leltárak egyharmadát nem tudtuk felhasználni, mivel valamilyen oknál fogva nem tartalmaznak dongás faedényeket. A megmaradt 200 inventáriumot – melynek 36%-a Keszthely mezővárosában kelt – tekintetem a vizsgálat tárgyának. E tanulmány alkalmas arra, hogy az egyes gazdaságokban és háztartásokban jelen levő dongás tárolóedények típusait, funkcióit meghatározhassuk, néprajzi analógiákkal, múzeumi tárgyakkal a jelen korig figyelemmel kísérhessük. A statisztikai módszerrel feltárt történeti adatsorok plasztikusan jelenítik meg a tárolóedények sorát. Mintegy húsz típust, ezen belül harmincnégy fajta edényt sikerült azonosítanunk. Megállapíthattuk, hogy a háztartásokban, illetve a gazdaságokban jelen lévő tárolóedények több mint fele borászati eszköz, míg másik fele háztartási célt szolgáló edény volt.

A feltárt hagyatéki leltárak összes dongás faedényre vonatkozó adata 2406, ebből 1475 (55%) bortároló és egyéb hordóra, borászati eszközre, míg 931 (45%) más dongás edényre vonatkozik. A földrajzi környezetet is figyelembe véve érthető, hogy a 950 darab különböző űrtartalmú *boroshordó* a leggyakoribb edénytípus a leltárakban, minden háztartásban átlagosan legalább 4-5 darabban számolhatunk. *Kád* és *bocska* együttesen 110 darab van, meglétükre minden második irat tartalmaz adatokat. Egyéb borászati eszköz, – ideértve a törkölyös hordót is – minden harmadik leltárban megtalálható. A más funkciójú dongás edények közül leggyakrabban a *sajtár*ok szerepelnek, gazdaságonként egy-két darab. Arányuk fontosságuk sorrendjében változó, így a *víz*hordó *sajtár* és a *szapu sajtár* gyakori, míg a tejesedények ritkák. A zsiradéktároló edény a *vindöl*, is nagy számban képviselt, minden második leltárban megjelenik, bizonyítva a szalonna zsírrá olvasztásának szokását, a lesütött hús zsír alatt való

tartósításának módját. A *csöbör*nek több funkciója van, így variánsai szintén nagy számban képviseltek. Jelentőségéhez mérten gyakori a *káposztás hordó* is, ezt az edényfajtát is megtaláljuk minden második háztartásban. *Vedert* és *ecetes hordót* minden harmadik-negyedik, *uborkás* és *gabonás hordót* minden ötödik-hatodik, *mérőedényt* minden hetedik-nyolcadik, míg víztartó *csobolyót* csak minden tizedik leltárban találtunk.

Az eddigi adatfeltárás nyomán 20 önálló edénytípus 34 keszthelyi és környéki változatát azonosítottuk és határoztunk meg, ami a 18-19. századi hazai kádáripári termékek csaknem teljes skáláját jelenti.

Egyfenekű, nem bortároló hordók

Ecetesbordó

A gazdaságokban 50 darabtal találkozunk, a nem bortároló hordó 11%-a, az összes hordó 3%-a. A 130 házi mobiliákat is tartalmazó gazdaság több mint egyharmadában jelen van. Szinte kivétel nélkül csak egy hordóban tartanak ecetet. Egy adat szerint egyfenekű, fennálló hordóról van szó.³ Egy másik adat azt mutatja, hogy az ecet *füles hordó*ban van, fogantyúja hasonló, mint a kádaknak.⁴ A tartalommal kapcsolatban kiderül, hogy gyümölcsből való ecet van benne, közelebről *almás ecetes hordó*.⁵ A félakóستól az ötakósig minden méret megtalálható közöttük.

Gabonatarató hordó

37 darabot írnak belőle össze. Az összes hordó 2,5%-a, a nem bor tároló hordók 8%-a. Gazdaságonként egynél több is előfordulhat, mint 1825-ben Koller László sármelléki gazda házában,⁶ ahol egy-egy 2^{2/4}, 5, 4, 8, 3, 2, 1, 2 akóst becsültek meg, összesen 5 ft 42 xr-ra. Ez a summa meglehetősen kevés, mely arra utal, hogy a hordók nem keményfából készültek.⁷

Míg az eceteshordóknál a kisebb úrtartalom uralkodott, itt inkább a nagyobb méretek jellemzők. Nem ritka a 8-, 9-akós, sőt néhány esetben a 10-, 12-, 14-akós sem.⁸ Hogy milyen gabonát tartottak bennük, azt az alábbi adatok bizonyítják. *Búzas hordót* találnak az összeírók 1803-ban Fövényesi András keszthelyi házában, üresen 2 ft 34 xr-ra becsülik.⁹ Egy helyen zabbal van tele, míg máshol a kétakós hordóban 2 köből hajdina van. Valószínűleg ezek is egyfenekűek, erre utalnak a licitációk közvetett utalásai is.

Liszteshordó

62 darabot írnak össze a gazdaságokban, ez a szám az összes hordó 4, a nem bortároló hordók 14%-a. Számuk valószínűleg több lehet, feltételezzük, hogy a *fenyő hordó* megnevezés alatt a kisebbekben liszteshordót lehet felfedezni, erre utal egy adat is, miszerint *2 akós hordó fenyőfa, az egyikben liszt vagyon*, így a lisztároló hordók számát még 23-al növelhetjük, összesen 85 darab liszteshordót vehetünk figyelembe, ami az összes hordó közel 6%-a, az egyéb funkciójú hordók egyötöde. Liszt tárolására azonban nemcsak hordót használnak, nagy számban találunk *ferslágot*, lisztesládákat is.

A liszteshordó 130 gazdaságban, szinte minden második háztartásban megtalálható, jellemző edény. Úrtartalmáról kevés adatunk van, ezek szerint 2-, 3-akósnál nincs nagyobb. Egy-egy gazdaságban a számuk nem haladja meg az 1-2 darabot, de kivétellel is találkozunk. Sillinger János keszthelyi biztos kamrájában 6 darabot írnak össze 1825-ben.¹⁰ Fritz János vonyarci hagyatékának licitációján *vizes lajt* és sajt-készítő szék mellett 5 darab különböző áru liszteshordót is találunk 1817-ben.¹¹ Amelyik háztartásban két darab van, ott rendszerint egyik tölgy-, másik fenyőfából készült, s egyikük kisebb, mint ahogy ezt 1820-ban Kollár Andrásné javainak összeírásánál láthattuk.¹²

Káposztáshordó

Megnevezésére kétféle adatunk van, hol *káposztás hordó*ként említik, hol *káposztás tung*nek nevezik.¹³ Oklevélszótárunk szerint ez utóbbi megnevezés szintén *dolium* jelentést takar.¹⁴ A kétféle név alatt összesen 113 adat szerepel az inventáriumokban, ez az összes nem bortároló hordó egynegyede.¹⁵ Szintén nagyon jellemző edény. A leltárak szerint tölgyfából készültek 2-3-akós úrtartalommal, de van közöttük 5-akós is. A kamrában van a helyük. Egy esetben Horváth Pál vendégfogadós padlásán találják, ahol kétakós új hordóként becsülik meg 3 ft 30 xr-ra.¹⁶ Egy gazdaságban többnyire egy darabot írnak össze belőle, csak kivételesen fordul elő belőlük kettő, ilyenkor gyaníthatóan egyik kisebb, vagy használt lehet.

Ebben az edénytípusban azonban nemcsak káposztát, hanem répát is savanyítottak. Erre utal a *répás tung* megnevezés 1812-ből Körbl János asztalos mester hagyatékának becsűjekor, ahol a műhely részletes leltárán kívül házi eszközök is szerepelnek.¹⁷ Feltételezzük, hogy a háztartásokban a savanyított répa viszonylag csekélyebb jelentőségű lehetett, ám az is elképzelhető, a *káposztás hordó*ban, *tung*ban ugyan répát savanyítottak, de az általánosan „káposztás” megnevezést használták. *Káposztás káddal* azonban alig találkozunk. Csupán két adatunk van a hagyatéki leltárakban. Egy alkalommal 3 ft-ra becsülik, a másik esetben érték nélküli összeírás során találjuk a pincében.

Uborkáshordó

Az inventáriumokban 40 darabot találunk belőle. Általában egy van a háztartásokban, mindössze hét esetben írnak össze kettőt. Kis méretére utal *ugorkás hordócska* megnevezése. Egy adatunk szerint kamrában,¹⁸ egy adat szerint pedig a konyhában a helye.¹⁹ Ezenkívül még öt alkalommal az épület más helyiségében egy kis hordóval együtt találjuk, melyben asztali olajat tartottak. Talán kis mérete miatt lehetséges az, hogy 1849-ben és 1851-ben is faabroncsos hordóként írják össze. Ára csekély, 20-30 xr Uborkával teli viszont eléri a 8 ft-ot is. Az uborka termesztése nem lehetett általános. Míg a káposztás hordó (*tung*) folyamatosan megtalálható a háztartásokban a 18. század végétől a 19. század közepéig a mezővárosban és a körülötte fekvő falvakban egyaránt, addig az uborkáshordó (*ugorkás hordó*) csak Keszthelyen fordul elő, de ott sem parasztgazdaságokban. 1793-ból való Pach Ferenc árendás keszthelyi szappanos hagyatékában 17 dénár becsértéssel,²⁰ míg 1799-ben, a szintén Keszthelyen élő Kákósy László nemes vagyonának licitációjában találkozhattunk vele.²¹

1803-ban Fövényesi András nótárius házában udvarán találunk belőle egyet, melyet 36 xr-ra becsültek.²² 1820-ban Mindszenti János csizmadia szőlőjében lévő hajlékában becsülnék meg egyet, melynek értéke ekkor mindössze 9 xr.²³ Sillinger János boltos ingóságai közt a kamrában van a helye. 1829-ben Kricsmanits Antal csapláros zár alá vett javai közt találjuk, majd nemes Horváth Pál vendégfogadónál, 1842-ben pedig Földes József könyvkötő házában becsülnék meg egy darabot, három vasabroncsra készültet 45 xr-ra, melyet a licitáción több mint kétszereséért 1 ft 6 xr-ért adnak el.²⁴ 1846-ban Kocsis Péter uradalmi várnagy hagyatékának és licitációjának becsúje alkalmával kerül elénk újra a savanyított uborkát tároló edény, de itt nem hordó, hanem *uborkás üveg* formájában, bizonyítva, hogy e növény

kis tételben is fogyasztották csemegeként.²⁵ Két utolsó példánk 1847-48-ból való Lichtenthaler Ferenc ács, valamint Nyers Ferenc halász hagyatékában ismét megtaláljuk. Értékük 15-51 xr.²⁶ Példánk szerint a gazdagabb társadalmi réteg élvezeti cikként fogyasztotta e korban a savanyított uborkát, esetenként vendégfogadóban mérték ki porciónként. A legnagyobb uborkáshordó sem nagyobb fertályosnál, azaz 40 iccénél, de ennél kisebbek is készültek. Ezek közepszerű és kisebb méretűek voltak.

Másodlagos funkciójú hordók

Az összeírásokban három esetben *moslékoshordót* is találunk, *korpáshordóval* pedig hat alkalommal találkozunk, egy háromakós is van közöttük, de *csutás kukoricát* is tartanak egy rossz fenyőhordóban.²⁷ Schwartzberger Mayer megbukott zsidó ingó vagyonának becsújíjkor *mosogatóhordót* is összeírtak, melynek 2 darab vasabroncsa volt.²⁸ *Vizes hordó, víz tartó lábas hordó* három gazdaságban is akadt, a lábakon állót Schwartzberger Gáspár keszthelyi házában találjuk 1819-ben,²⁹ értéke 1 ft 45 xr. *Tollashordóval* is találkozunk három esetben. Közülük egy Gombotz Antal molnár házában van. Ócska lehet, mert mindössze 17 xr-t ér 1819-ben.³⁰ Más esetben zsellér Nemes János keszthelyi házában bukkan fel, itt is ócska hordó formájában, 1839-ben.³¹ Utoljára 1846-ban kerül elének, amikor a tomaji hegyen lévő szobában Varga Antalné ingóságát becsülik meg, itt egy igen ócska *faabrincsos* 3 akós *hordó* tollal együtt 30 xr-ba kerül.³² A *hamu tartó hordó* sem ismeretlen. 1819 és 1842 között 4 darabot írnak össze, hatakós is van közöttük. Jellemző, hogy az egyik Trencsényi János vonyarci ispán hagyatéki anyagában található.³³

Zsiradéktartó edény, vindöl

A hagyatéki leltárakban 114 darab szerepel, a nem bortároló edények 12%-a zsír tárolásra szolgált. Háztartásonként általában 1-2 darabbal számolhatunk. Egy esetből megtudjuk, hogy 1826-ban Reziben lakó Magyar Katalin háztartásában 3 darab keményfából való *vindölt* írnak össze,³⁴ más adat szerint tölgyfából készült.³⁵ Találunk fenyőfából valót is, igaz benne nem zsírt tartottak.³⁶ Méretét tekintve több változata ismert. A hagyatéki leltárakban kis 10 itzés, 12 itzés, 16 itzés és kisebb megnevezésekkel szerepel, de van 25-, 30-, 50-iccés is, sőt egy esetben 1820-ban Keszthelyen Kollár Andrásné javainak összeírásakor³⁷ két zsíros- és egy lisztes- mellett külön két akós *lisztes vindölt* is összeírnak. A 114 megismert edényből 60-ban, vagyis 58 %-ában zsírt találunk, *zsiros vindölyként* említik őket. Öt esetben, az edények mindössze 8 %-ában tartanak vaját bennük. Közülük

Fövényesi András notárius házában 3 ilyen darabot írnak össze, az egyik 13 xr-t, a másik 13 ft 18 xr-t tele tehén vajjal, a harmadik üres nagy *vajas vindöl* 49 xr-t ér, de emellett egy másik avitt *zsiros vindölt* is megbecsülnek, ennek értéke 13 xr.³⁸ Példánk szerint a paraszti gazdaságokban a vindölnek nincs meghatározóan vajtartó szerepe, funkciója többnyire zsír tárolásra szorítkozik, 23 %-ukban azonban lisztet tartanak benne, így például Povinger János kőműves *fődeles vindöle* fél köböl liszttel volt tele.³⁹ A különbség azonban szembeötlő, mivel a zsírtartó edény keményfából, míg a *lisztes vindöl* fenyőfából készült. Ezt látjuk Kovács József gazda hagyatékának becsújénél, ahol egy lisztes *fenyőfa vindölyt* 12 xr-ra becsülnek.⁴⁰ A fentiekén kívül még mást is tartottak bennük. Horváth Mihály győriki gazda egy *vindölében* turó található.⁴¹ Három alkalommal *sajtos vindölt* is megismerhetünk. Mindkét esetben a sajttartó edény magasabb társadalmi helyzetűekhez kötődik. Kákósy László nemes hagyatékában egy rozszant *vindöl* mellett tölgyfából készült sajtosat is megbecsülnek, ára csak 29 xr.⁴² A másik kettő 1814-ben Trencsényi János vonyarci ispán keszthelyi házában van, öt darab zsíros vindölen kívül egy hitvány nagyobb és egy ócska kisebbet is összeírnak.⁴³ A vindöl másodlagos funkciójából is bemutatunk néhányat. Egy alkalommal *hamus*,⁴⁴ máshol pedig *vizes*⁴⁵ *vindölt* találunk. Nem okoz meglepetést, hogy a vindölt a kamra edényei között tartják számon, bár Nemes Horváth Pál keszthelyi vendégfogadó vagyonának leltárakor a négy edény közül a padláson találunk két fedetlen darabot, amíg a másik kettő a konyhában van.⁴⁶ Az utóbbi adat arra is rávilágít, hogy általában fedelesek voltak, míg egy másik inventárium tanúsága szerint *fél fülük*⁴⁷ is lehettek. Ez az egyetlen adat azt is sejteti, hogy *két fülű vindölök* is voltak, melyekről a múzeumi példányok adnak teljes bizonyosságot. Mivel a fedél és a fül természetes tartozékai voltak edényeinknek, a hagyatéki leltárak nem tartották ezt szükségesnek külön hangsúlyozni.

Kútvödör

A hagyatéki leltárakban mindössze 55 darabot találunk, ez a nem bortároló edények 6%-a, nagyon kevés ahhoz képest, hogy feltételezésünk szerint minden gazdaságban használhatták, feltéve, hogy volt kút a telken. Erre vonatkozó adataink azonban nincsenek, a feltett kérdést megválaszolni így nem tudjuk. Anyaguk egyforma gyakorisággal fenyő és tölgy. A gazdaságokban szinte kizárólag egyet írnak össze belőlük, csak két esetben találtunk ettől eltérően két darabot. Faabroncsos és vasalt vegyesen létezik, az utóbbiakra a lakatosok vagy kovácsok készítik az erősítő pántokat, melyek a fül két oldalán a fenéki

haladnak. Gyakran kötelével vagy láncával említik. Nagyságára nézve két mérete jellemző. Űrtartalmát nem említik ugyan, csak azt, hogy öreg, nagyobb, kisebbről van-e szó. Sejtjük, hogy több változata is lehetett, mivel egyes esetekben a nagyobb mellett a legnagyobb és kisebb szópárokat is megtaláljuk. A vödör formájukat tekintve sem lehettek azonosak. *Kut vödör* alatt közönséges *merítő vödört* kell értenünk. Ezen kívül *kan-kalékos kutra való vödört* is említenek, illetve *csigás kúthoz való legnagyobb vödör-t* is említenek forrásaink.

Vízfordóedény, sajtár

A hagyatéki leltárakban 46 darabot találunk, a nem bortároló edények 5%-a *sajtár*. Gazdaságonként általában egy, de nyolc esetben, a háztartások egyötödében 2 darab is előfordul. A tölgyfából készült edényt, mely egyakós és annál kisebb, melyet egy legény viszen, általánosan vízfordásra használták, helye a konyhában van. Két adatunk is erre vonatkozik, az edényt *konyhára való vízfordósajtárnak* említve.

Vízartóedény, sajtár

Az inventáriumokban 54 darabot találunk *vízartó sajtár* néven. Ez a nem bortároló edények 6%-a, megegyező a kútvödörök arányával, illetve valamivel több, mint a vízfordósajtár. Lehet, hogy e három edénytípus szorosan egymáshoz tartozott. A vödör és a vízfordósajtár együtt szerepel, az utóbbihoz *vizes pad*⁴⁸ *sajtár tartó szék*,⁴⁹ *vizes sajtáros pad*⁵⁰ is tartozik, rajta két vízessajtár. Mivel helyenként a sajtárok is párosával vannak említve, így feltételezzük, hogy e két külön típusnak vélt edény valójában azonos. Valószínű, hogy a funkció megnevezése nélküli 70-80 darab csöbröz közül egyesek víztárolók voltak. Erre enged következtetni az a néhány eset, mely megjelöli a funkciót, illetve az a kevés eset, amikor a csöbröt nem a szőlőben, hanem a házban írják össze. Így 1809-ben Kozma Péter jobbágy hagyatékának becsűjekor,⁵¹ amikor a házban *a konyhára való vízfordó sajtár* mellett 1 darab *csöbröt* is találunk. Ugyanezt tapasztaljuk 1815-ben Kultsár Mátyás gazda vagyonának becsűje és osztálya során is,⁵² amikor egy vízessajtárral együtt egy vödört és egy csöbröt is megbecsülnek a házi mobiliák között. A fent említett analógiákon kívül Horváth Pál keszthelyi vendéglős házában *víz tartó csöbröt* is találunk, melynek értéke 2 ft 15 xr.⁵³ Schwarzenberger Gáspár keszthelyi zsidó kereskedőnél viszont egy *víz tartó lábas hordót* becsülnek meg 1 ft 45 xr-ra.⁵⁴

Itatóedény, sajtár

Az inventáriumokban konkrét megnevezéssel mindössze 8 darab található, így arányuk a nem bor-

tároló edények 1%-át sem éri el. Ebből az edényfajtából azonban 133 darabot írnak össze. Ebben az esetben éppúgy, mint a víztárolócsöbrözknél, okunk van feltételezni, hogy a nagyszámú *sajtár* közül itatásra jóval többet használtak, mind amennyit a konkrét megnevezés takar. A hagyatéki leltárak nem sokat árulnak el róla, első említése azonban korai, 1799-ből való,⁵⁵ majd Horváth Pál vendégfogadás házában 1853-ban tűnik fel ismét, ahol 2 darabot 3 ft-ra becsülnek meg.⁵⁶ Néhol *itató pitlinek* nevezik. Petzelman György hagyatékában 1847-ben vasabroncsú, ára 1 ft.⁵⁷

Öntözőkanna

Dongás edényként ritka darab. Az inventáriumokban csak egy esetben bukkantunk nyomára Horváth Pál keszthelyi vendégfogadás vagyonának becsűjekor 1833-ban⁵⁸ dongákból összerótt öntöző kannája 5 ft-ba került.

Pároló, szapusajtár

A hagyatéki leltárakban a korabeli mosáshoz, lúgozáshoz szükséges dongás faedényből 117 darabot találunk, a nem bortároló edények 13%-át, melyet *szapuló sajtár*⁵⁹ illetve *pároló sajtár* névvel illették. Az egyes gazdaságokban, háztartásokban általában egyet találunk, ahol ennél több van, ott az egyik avitt, esetleg egy nagyobb mellett egy kisebbet is tartottak. Az előzőre jó példa, a korábban már többször említett vendéglős Horváth Pál, kinek új *pároló nagy sajtára* 6 ft-ra, míg az ócska *vasas sajtára*, csupán 2 ft 36 xr-ra becsültetett. Bujtor János szőlejében 5-akós szapulósajtár mellett egy 2-akósat is megbecsülnek, az egyik rossz állapotú.⁶⁰ Helye a kamrában van, a leltárak tanúsága szerint öt ízben is itt találjuk. Két esetben a pincében, egy alkalommal pedig a folyosón van a hagyatéki becsű idején. Nagyságára is vannak adataink, egyszer 2-, kétszer 3-, egyszer 4-, egyszer pedig 5-akósként említik, rendszerint 2-3 vasabroncs fogja össze dongáit. A *szapuló* lábakon állt, vagy más módon helyezték el a földtől magasabbra. Tartozékként minden esetben vasfazekat is említenek, egy esetben pedig a *mosó pad* kifejezés is vele kapcsolatos.

Mosogatósajtár, dézsa

A hagyatéki leltárakban mindössze 6 darabot találunk belőle. Egy adat szerint háromlábú,⁶¹ van belőle kis és középszerű egyaránt. Mosogatásra más edényféleség is alkalmas lehetett, erre utal a *mosogató melence* kifejezés is, de két *vasabroncsos mosogató hordót* is találunk.⁶² Áruk 1-3 ft között változik, a kisebbek 30 xr-ba kerülnek.

Moslékos-, meszessajtár

A *meszes sajtár*ról nem tudunk sokat, 10-15 xr-os

árából következtetve elhasznált sajtárokról lehet szó, belőlük mindössze 7 darabot találunk. *Moslékos sajtárt*ából viszont 23 darab fordul elő az inventáriumokban. Egy adat *disznóetető keményfa sajtár*ról tudósít, a többi 22 darab csak a funkciót jelöli. 10-30 xr-t érő árúk mögött kisebb, használt edényeket sejtethünk.

Fürdőkád

A leltárakban mindössze 1 darabot találunk belőle 1847-ben a német származású keszthelyi Lichtenwallner Ferenc ács, gazdag polgár házában. *Fa abrón-csos fürdő*kádját ekkor 2 ft 30 xr-ra becsülték.

Vatalé, csobolyó

A hagyatéki leltárakban 18 darabot találunk belőle, mely a nem bortároló edények 2%-át teszi ki. A kis ¼ akós hordók között is találunk hasonlókat, egy esetben egy kis *vatalé hordó*, 12 itzés, 10 itzés, 8 itzés, fertályos *pálinkás hordócska* a megnevezése. A Néprajzi Múzeum gyűjteményében a Zala megyei Köveskálról gyűjtött *csobolyó*nak népi neve *vatalér*,⁶³ de még a Dörgicséről való *kulacsot*, *csutorát* is így nevezik.⁶⁴ A nagykanizsai múzeumban lévő példányok elnevezése ezektől is eltérő, mivel a Nagyenyedről származót *bucskának*, *palacknak*, míg a Belezsnáról valót *barila* névvel illeték.⁶⁵

A Magyar Néprajzi Lexikon megállapítása,⁶⁶ illetve az újabb kutatások szerint:⁶⁷ „a csobolyó dobra emlékeztető dongás faedény, amelybe a mezei munkásoknak vizet szállítanak és tárolnak. Mérete változó. A kis csobolyó 5-6 literes, a nagy 15-20 liter űrtartalmú. Hengeres oldalán egy vagy két füles donga található, amelybe szíjat, láncot vagy zsineget kötnek,

hogy a kis csobolyót a kapanyélre, a nagyot a szekérlőcsre akasztva szállíthassák. ... A Dunántúlon vatalé szó alakváltozatai használatosak az edény megnevezésére. ... Erdélyben légely, légény, légel és a budulló, budonka szóval gyakran inkább hordócska forma vizes, tejes faedényt jelöli.” Pápai Páriz szótárában⁶⁸ a *csobolyó* kis kézi hordócska, melyben a mezei munkások ivóvizet szoktak magukkal vinni és tartani. Néhol *vatalé* a neve. A Czuczor–Fogarasi szótárban a palack kap értelmezést hasonló módon, szerinte: „Némely vidéken, például a Székelyeknél annyi mint kulacs. Baranyában és Sziget vidékén csobolyóforma faedény, mely kerek sajt formájú lapos szokott lenni.”⁶⁹

Köpülő

Az inventáriumokban 14 darabot találunk belőle, mely a nem bortároló edények 1,5%-át adja. A puhafából készült vajrázó edény neve *köpülő*, *köpülő kanna*, egy különös alakváltozatát pedig *hordó köpülőnek* hívják.

Fejősajtár

A hagyatéki leltárakban 22 darabot írnak össze belőle. *Fejő séfő*, *fejőke*, *fejő zséter*, *fejő sajtár* és *fejő kanna* néven szerepel, változatos elnevezése e kis területen külön figyelmet érdemel. Az elnevezés sokszínűsége okán elképzelhető, hogy újítással van dolgunk. Egy adat szerint a konyhában a helye. Dongás edény, 1829-ben fa- és vasabroncsos változatát együtt találjuk.⁷⁰ Ára 6-12 xr között változik, ami azt sejteti, hogy puhafából készül. A gazdaságokban általában 1 darab van belőle.

Jegyzet

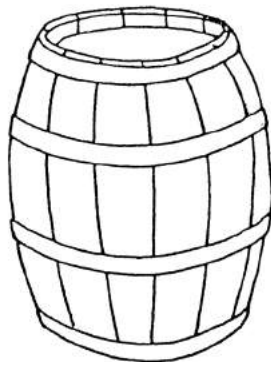
* A címben szereplő edénytípusok 1987-ben írt Kádarmesterség néprajza című doktori disszertációban egy fejezetének lábjegyzetekkel ellátott részletét takarják, a dunántúli árszabások adatait, valamint a bortároló kétfenekű hordók, borászathoz szükséges edények (szüretelőkád, bocska, bortölcsér, kármentő, borfejtősajtár, mustmérőedény, bortöltőkanna, borhűtőedény szőlőhordócsőbör, puttony, bormérőasztal) és a mérőedények közül a köből, mérő, molnárvéka adatsorait mellőzve.

¹ Alsózsíd, Csesztreg, Diós, Egregy, Fenékpusztá, Gyenediás, Keszthely, Meszesgyörök, Rezi, Sármedvény, Szántó, Tomaj, Vállus, Vashegy, Vidonya-Szöllős, Vonyarc, Zsid.

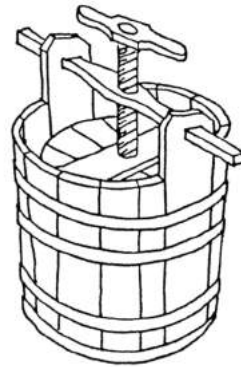
² A Magyar Országos Levéltárban és a Zala Megyei Levéltárban az 1970-80-as években feltárt hagyatéki leltárak fénymásolati gyűjteménye – melynek gyarapításában magam is részt vettem – a Néprajzi Múzeum Ethnolgiai

Adattárban található. A múzeum forráskiadványsorozatának, a Fontes Musei Ethnographiae 1-2. kötete (I. 1711-1820, II. 1821-1849) Benda Gyula szerkesztésében és közreadásában *A Keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai* címmel 1988-ban és 1995-ben jelent meg összesen 175 inventáriumot közölve. A teljes anyagfeltárás azonban lényegesen nagyobb volt ennél, hiszen 1987-ben készített *A kádarmesterség néprajza* című, máig közöletlen doktori disszertációban 300 osztálylevélhez kapcsolt hagyatéki összeírást, becsüt, licitációt, tekintetem át. A jelen dolgozatban felhasznált inventáriumok közül így mindössze húsz (10%) azonos a forráskiadványban szereplőkkel. A szűkre szabott terjedelem miatt e dolgozatban a feltárt inventáriumok bortároló, borászati és gabonamérő edények elemző leírását éppúgy mellőznöm kell, mint a dunántúli 17-18. századi limitációk e tárgyra vonatkozó adatait.

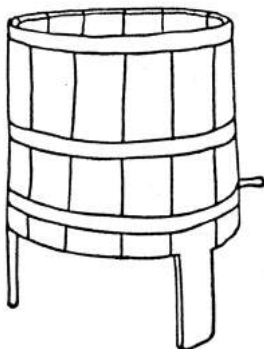
- ³ Keszthely, 1853 (I.263) Horváth Pál vendégfogadás vagyonának becslése
- ⁴ Tomaj, 1840 (I.1815) Simon László szőlősgazda hagyatékának becslése és licitációja
- ⁵ Meszesgyörök, 1830. (I.222) Varga Ádám hagyatékának becslése és licitációja
- ⁶ Sármellék, 1825 (I.1786) Koller László gazda hagyatékának becslése
- ⁷ Keszthely–Tomaj, 1840 (I.4958) Simon László és felesége hagyatékának becslése
- ⁸ Szöllős, 1840 (I.172) Tóth József fél heles jobbágy hagyatékának becslése
- ⁹ Keszthely, 1803. (I.237) Fövényesi András notárius hagyatékának licitációja
- ¹⁰ Keszthely, 1825 (I.254) Silliger János biztos vagyonának összeírása és licitációja
- ¹¹ Vonyarc, 1817 (I.1799) Fritz János hagyatékának becslése és licitációja
- ¹² Keszthely, 1820. (I.1663) özv. Kollár Andrásné javainak összeírása
- ¹³ Jankó János szerint a *tung* hordót jelent, a káposztáshordó Balaton környéki régi megnevezése
- ¹⁴ SZAMOTA–ZOLNAI: Magyar Oklevélszótár
- ¹⁵ Tung 36, hordó 77 db
- ¹⁶ Keszthely, 1853 (I.263) idézett inv.
- ¹⁷ Keszthely, 1812 (I.1708) Körbl János asztalos hagyatékának licitációja
- ¹⁸ Keszthely, 1848. (I.5757) Töreky Ferenc csizmadia vagyonának becslése
- ¹⁹ Keszthely, 1853. (I.263) idézett inv.
- ²⁰ Keszthely, 1793. (I.232) Pach Ferenc árendás szappanos hagyatékának licitációja
- ²¹ Keszthely, 1799. (I.5876) Kákósy László nemes hagyatékának leltára és licitációja
- ²² Keszthely, 1803. (I.237) idézett inv.
- ²³ Keszthely, 1819-1820. (I.1704) Mindszenti János csizmadia vagyonának becslése és licitációja
- ²⁴ Keszthely, 1842. (I.268) Földes József könyvkötő hagyatékának becslése és licitációja
- ²⁵ Keszthely, 1846. Kocsis Péter uradalmi várnagy hagyatékának becslése és licitációja
- ²⁶ Keszthely, 1847. (I.4964) Lichtenvalter Ferenc ács hagyatékának becslése. Keszthely, 1848. (I.5832) Nyers Ferenc halász és felesége hagyatékának becslése
- ²⁷ Szöllős, 1847. (I.173) Sáfár István házas zsellér hagyatékának becslése
- ²⁸ Keszthely, 1830. (I.69) Schwartzberg Mayer megbukott zsidó kereskedő ingó vagyonának becslése
- ²⁹ Keszthely, 1819. (I.1831) Schwartzberg Gáspár zsidó kereskedő zár alá vett javainak becslése és licitációja
- ³⁰ Keszthely, 1819. (I.1673) Gombotz Antal molnár vagyonának licitációja
- ³¹ Keszthely, 1839. (I.1827) Nemes János hagyatékának becslése
- ³² Tomaj, 1846. (I.193) Varga Andrásné hagyatékának becslése
- ³³ Keszthely, 1814. (I.1653) Trencsényi János vonyarcai ispán hagyatékának becslése
- ³⁴ Rezi, 1826. (I.203) Magyar Katalin hozományának és hagyatékának összeírása
- ³⁵ Keszthely, 1799. (I.4876) idézett inv.
- ³⁶ Egregy, 1847. (I.275) Kovács József gazda és felesége hagyatékának becslése és osztálya
- ³⁷ Keszthely, 1820. (I.1663) idézett inv.
- ³⁸ Keszthely, 1803. (I.237) idézett inv.
- ³⁹ Keszthely, 1803. (I.237) Povinger János kőműves hagyatékának összeírása
- ⁴⁰ Egregy, 1847. (I.275) idézett inv.
- ⁴¹ Györök, 1801. (I.1699) Horváth Mihály gazda vagyonának leltára
- ⁴² Keszthely, 1799. (I.5876) idézett inv.
- ⁴³ Keszthely, 1814. (I.1653) idézett inv.
- ⁴⁴ Keszthely, 1799. (I.4876) idézett inv.
- ⁴⁵ Vonyarc, 1817. (I.5814) idézett inv.
- ⁴⁶ Keszthely, 1834. (I.3980) Nemes Horváth Pál vendégfogadás vagyonának leltára és becslése
- ⁴⁷ Keszthely, 1836. (I.1652) Fiszli József tímár hagyatékának becslése és licitációja
- ⁴⁸ Keszthely, 1830. (I.581) özv. Musler Antalné javainak becslése és licitációja
- ⁴⁹ Keszthely, 1790. (I. Gombás Miklós tutor hagyatékának becslése és licitációja
- ⁵⁰ Keszthely, 1809. (I.241) Kapronczai Tamás hagyatékának licitációja
- ⁵¹ Zsid, 1809. (I.1740) Kozma Péter jobbágy hagyatékának becslése
- ⁵² Szántó, 1815. (I.1653) Trencsényi János vonyarcai ispán hagyatékának becslése
- ⁵³ Keszthely, 1853. (I.263) idézett inv.
- ⁵⁴ Keszthely, 1819. (I.1831) idézett inv.
- ⁵⁵ Keszthely, 1799. (I.5876) idézett inv.
- ⁵⁶ Keszthely, 1853. (I.263) idézett inv.
- ⁵⁷ Keszthely, 1847-49. I. Petzelman György hagyatékának becslése és osztálya
- ⁵⁸ Keszthely, 1853. (I.263) idézett inv.
- ⁵⁹ Szapu sajtár 27 db, pároló sajtár 92 db
- ⁶⁰ Vashegy, 1825. (I.1771) Bujtor János hagyatékának becslése
- ⁶¹ Vonyarc, 1817. (I.1799) idézett inv.
- ⁶² Rezi, 1829. (I.201) Mász Kovács Mihály hagyatékának becslése és licitációja
- ⁶³ Néprajzi Múzeum Táplálkozás Gyűjtemény Ltsz: 76.122.1.
- ⁶⁴ Néprajzi Múzeum Táplálkozás Gyűjtemény Ltsz: 62.110.45.
- ⁶⁵ Thúry György Múzeum Néprajzi Gyűjtemény Ltsz: 52.203.4. *bucska, palack*, ltsz: 74.10.1. *barila*
- ⁶⁶ Magyar Néprajzi Lexikon: Balogh István–Paládi Kovács Attila: csobolyó I/523-524. p.
- ⁶⁷ Nagy Zoltán: A Képes Krónika és a veleméri templom XIV. századi faedény ábrázolásainak értelmezése Vasi Szemle 2009. 1. sz. (Csobolyó, légely, kishordó) 87-89. p.
- ⁶⁸ Czuczor G.–Fogarasi J.: A magyar nyelv szótára 1862 (csobolyó)
- ⁶⁹ Czuczor G.–Fogarasi J.: A magyar nyelv szótára 1862 (palack)
- ⁷⁰ Keszthely, 1829. (I.583) Puli György hagyatékának becslése és licitációja

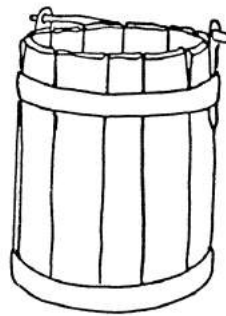
eceteshordó

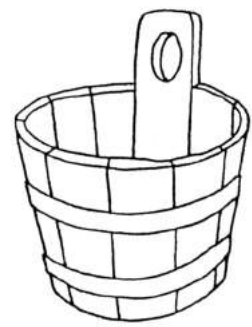
káposztáshordó

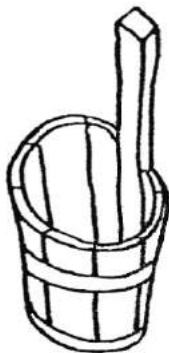
párolóedény

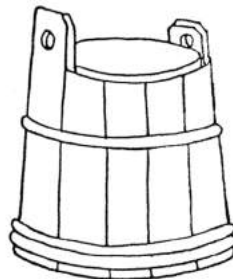
kútvödör

sajtár

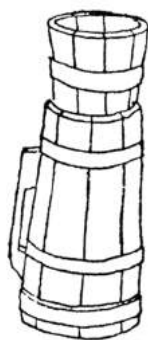
merítőedény

zsírosvindely

öntözőkanna

kőpülő

csobolyó

Hordócska (Ltsz.: GMN.52.7.194.a)

Hordótölcsér (Ltsz.: 74.22.5.)

Vödör (Ltsz.: GMN.71.9.34.)

Véndely (Ltsz.: GMN.55.26.5.)

Bucska (Ltsz.: 75.2.1.)

Sáfrány Zsuzsa

Pásztormotívumok kicsiben és nagyban

Faragott székek a Balatoni Múzeumban

A keszthelyi Balatoni Múzeumban a bútoraryag zömét az egyszínű, keményfa, faragott bútorok, közülük is a székek képviselik. Ezek, néhányat leszámítva, ugyan publikálásra nem kerültek, de a kutatás már korán megemlékezett róluk, s a leírások mellett számtalan rajz és fénykép is megörökítette a Dunántúl e jellegzetes és korai lakberendezési emlékeit. Így elsősorban a jól ismert Malonyay-vállalkozás harmadik, Balaton melléki kötetét kell említeni, majd a későbbi szakirodalom lakáskultúra fejezeteiben szintén találkozhattunk a témával.

A Balatoni Múzeum keményfából faragott székeiről részletes, rajzokkal kísért beszámolót olvashatunk Malonyaynál: „Tud a magyar pásztor széket is csinálni. Néki bizony nem kell a vásárban kínált, könnyen pusztuló szalmaszék, se a politúros, a nádfonatú, vagy préselt deszkájú! Megcsinálja a széket ő maga. A balatonvidéki pásztorházakban, a falusi lakokban még megvannak a keményfából készített háts székek, és milyen sokféle formájú! A szék hátának közepén, az ujjak részére az odábbvivésre szánt kimetszés a legtöbb esetben szív alakú itt is. Az ilyen székeken az ülés kényelmes. A szétterpeszkedő lábakon álló székek szinte elpusztíthatatlanok. Egy-egy családot akár évszázadokig is elszolgálhatnak.¹

„Valamennyit még java használatuk közben szerezte meg a Balatoni Múzeum. Sima székháttal a pásztor be nem éri: faragja, föszi, díszíti pazarul. Balatonvidéke a zsámolyt, a sámedlit pompás nyelvérzéssel kis-széknek mondja. Természetes, hogy ezt sem az asztalnál készített holmi fenyőfából, mint a városi ember, hanem keményfából lapot s ez alá négy hengeres alakú lábat csinál. A kis-széket aztán szépen kidíszíti.

... A gubbadozó hegyi hajlékokban, poharázásokhoz, legalkalmasabbak az alacsony, kerekülésű háromlábú székek, mert a poharakat a nagy prés talpára, egy-egy padra, tuskóra teszik és körülülük a kis székeken.”²

A sokféle faragás felsorolása nem célja ennek az írásnak, inkább a motívumok és kompozíciók összehasonlítása, a felfedezhető különbségek megragadása, az egyéni vonások felfedezése. Ennél is izgalmasabb feladat egy-egy név szerint ismert alkotó tárgyformáit, motívumait és kompozícióit vizsgálni, elemezni.³

Előtte azonban tekintsük át röviden e nagy múltú ülőalkalmatosság történetét, alaptípusait! A székeknek szerkezetileg két változatuk ismert: a lécvázás és a becsapolt lábú. A lécvázás szék a korábbi megjelenésű, s a becsapolt lábú székek (így a háttámlás, a tuskószék és a gyalogszék), bár igen nagy múltra tekintenek vissza, de mégsem „ősi”-ek. A gyalogszék használata például Egyiptomból indult ki, de megjelenésének időpontját mintegy másfél évezreddel megelőzték más, komplikáltabb felépítésű, eleinte támla nélküli, majd támlás, sőt karos székformák, tulajdonképpen trónusok. Az egyszerűsítési törekvések akkor kezdődtek, amikor a szék már széles körben használt, nagy számban előállított tárggyá vált. A gyalogszék viszont már születésekor is a munkát végző emberek bútora volt, s később is általában ebben a körben terjedt. Bármilyen nagy a távolság térben és időben, ez nem volt másképp Magyarországon sem.⁴

A becsapolt lábú székeknél a négy láb, az ún. gyalogszékeknél három láb, az ülőlapba van beeresztve. Másik megoldás, amikor a lábak az ülőlap aljára erősített két hevederdeszkába vannak csapva. Becsapolt lábú székeket barkácsolók, specialisták, háziiparosok és asztalosok egyaránt készítettek. Zömmel ilyen székek vannak a Balatoni Múzeum gyűjteményében is. E típusok régiségéről, ősi, kezdetleges mivoltáról rögzült nézet a tárgyi gyűjteményeken igencsak meglátszik. Így például a Néprajzi Múzeum bútorgyűjteményében található, mintegy 700 db szék többségét is a deszkatámlájú székek teszik ki, s a gyarapításnak ez az egyeduralma különösen érvényes a korai időktől az első világháborúig.⁵ Természetesen

más közgyűjtemények, múzeumok gyűjtőmunkájában is ez a szemlélet érvényesült. Viski Károly viszont már a polgári kultúra hatását mutató újabb daraboknak ítélte őket, ezért szerinte vizsgálatuk a néprajz számára nem annyira fontos, így később ez a típus kezd kikerülni az érdeklődés homlokteréből. A korai gyűjtési szempontokat követve a legtöbb múzeumi gyűjtemény rendelkezik e változatos díszítésű faragott, díszített ülőbútorokkal, különösen a Dunántúlon, hiszen a legszebb példányok zömmel innét kerültek ki.

Vajkai Aurél a bakonyi Szentgálról írott munkájában állapította meg, hogy a 19. századbeli nemzeti ház legjellemzőbb bútordarabja a faragott támlájú keményfa szék még a 20. század negyvenes éveitől is jócskán akadt, de túldíszített vagy festett nem volt. A faragott támlájú székek jómódú, esetleg egykor jómódú házaknál voltak használatban, szegényeknek ritkán. Az elszegényedett ember jobban meg is becsülte, hiszen újabbat venni nem tudott. A pásztorok használatában is tovább megőrződött, de nem feltétlenül ők faragták ezeket az ülőbútorokat. Készítőik név szerint nem, vagy csak elvétve ismertek. Valószínűleg a szaktudomány által specialistáknak nevezett parasztfaragók kezei alól kerültek ki e legtöbbször magas mesterségbeli tudásra való ülőalkalmatosságok.

A 19. századi pásztorművészetre annyira jellemző technikáknak (karcolt díszítés, domború faragás, berakás, spanyolozás) párhuzamai, előképei egyaránt megtalálhatóak a parasztok és a mesteremberek munkáin. A szétválás, amely már a 18. században megkezdődött, erőteljesebben csak a 19. század első felében jelentkezett. A népművészetre jellemző, s ez nemcsak a bútorra vonatkozik, hogy a különböző történeti stílusok jóval később jelennek meg tárgyain, mint a magas művészetben, díszítőelemei keverednek, egymás mellett élnek egy-egy darabon, jellegzetességüket éppen ez adja. Vannak faragott széktámlák, amelyek erősen a reneszánsz stílusjegyeit mutatják, sok közöttük a barokkos kagylós díszítésű, de vannak klasszicizálók is, sőt copf stílusúak is.

Közelebbi adatok nélkül is – részben a datált példányok alapján, részben egybevetve a szakirodalomból jól ismert példányokkal, változatokkal – megállapítható, hogy a Balatoni Múzeumban található, becsapolt lábú, faragott keményfa háttámlájú székek készítése ideje a 18. század második fele, a 19. század eleje. Ez az a korszak, amikor még a fent említett különválasztásról nem beszélhetünk.

A korán, (20. század elején) gyűjteménybe került tárgyak adatai azonban nagyon hiányosak, készítőik neve ismeretlen, ráadásul beletárolásukra, leírásukra csak a század második felében, revízió során került sor. A gyűjtés, a használat helyét gyakrabban feljegyezték, de azt sem mindig.

A gyűjteményben őrzött székek, széktámlák között nincs két egyforma, sőt az egyszerűségig stilizált motívumokat többféle technikai kivitelezésben láthatjuk. Az 1795-ös datálású szék (nap-, csillag-, szív-motívummal) faberakásos technikával készült, s mint ilyen, a Balaton-felvidéken vált népi stílussá. (58.1137.1. ltsz.). A pásztorművekre jellemző bőrfonási technika, a szironyozás, s ennek utánzása a fából készült pásztorfaragásokon is többször megjelenik. Ilyen jellegű vésés díszíti az 1802-ben készült széket (58.1135.1. ltsz.). Reneszánsz hatású az 1765-ös datálású szék, amelynek háttámláján olaszorsóba helyezett virágcsokor látható az évszám alatt. Mozgalmas, barokkos, erőteljesen kidomborodó faragás díszíti azt a darabot, amelynek korábbi tulajdonosa Rezes Molnár Lajos festőművész volt. (58.1117.1. ltsz.) Ugyancsak ennek a vidéknek pásztorműveire jellemző a színbeli visszafogottság: a pásztorfaragások, a bútorok is keményfából készültek, amelyeken a szín csak elvétve és kis mértékben jelenik meg. Ilyen az a szék, amelyen a szív alakú fogónyilás alatt sötétvörösre festett szín jelenik meg, s ez a szín ismétlődik a székek bevéséseiben. (58.1144.1. ltsz.) (1. kép)

A Balatoni Múzeum értékes székgyűjteményének (28 db) bemutatása a leltárban feltüntetett szűkszavú adatok alapján történik. A készítés, használat és gyűjtés helye nem feltétlenül megegyező, sok esetben még a gyűjtés helye sincs feltüntetve.

A székek adatai gyűjtés helye szerinti sorrendben:

Boldogasszonyfa (Nemesboldogasszony) 58.1118.1.
Gyülevész 58.1120.1.

Karmacs 58.1122.1. és 158.1123.1.

Keszthely 73.15.2. gyűjtési ideje 1973, intarziás. Kartonján egyéb adatok is szerepelnek: Nemes Berecz Ádám szentgáli birtokos tulajdona volt, rajta NBA monogram. Támlája félkörös végződésű, copf ízlésű; szerkezetileg két részre tagolódik, felső részén virágcsokor, alsón a monogram és babérkoszorú. A tárgy öröklés útján jutott akkori tulajdonosához. Asztal is volt hozzá Pápa mellett, az eladó húgának a tulajdonában.

Köveskút 58.1124.1., 58.1125.1., 58.1126.1. és 58.1127.1.

Nemesbükk 58.1128.1. és 58.1129.1.

Szigliget 58.1117.1. (7. kép), a gyűjtés ideje 1951, barokkos dús domborfaragás díszíti.

Zalaapáti 58.1131.1. és 58.1133.1.

Vörösmező 58.1134. 1-2-3-4-5-6.

Gyűjtési hely nélkül.

58.1135.1. 1802-es datálással; szironyozásra emlékeztető vésések borítják a kacsaringós, áttört támlát (8. kép).

58.1137.1. 1795-ös datálású; intarziás: nap, csillag, évszám (6. kép).

58.1143.1. 1765-ös datálással; alján olaszorsóban virágcsokor (5. kép).

58.1144.1. gyűjtés ideje 1953.

58.1258.1. Felső-Zala m. „ODOR GÖRG 1799” vésett felirattal (2. kép).

58.2064.1. 1812-es évszámmal, az egyszerű, sima háton vésett növényi indák, csillagok és évszám (9. kép).

76.54.1. (3. kép) Petánovics Katalin leltározta: „Revízió során derült ki, hogy nincs beleltározva, de rá vonatkozó iratanyagot sem találtam. Feltehető, hogy a Balatonfelvidék valamelyik kismemesi falvából került múzeumi tulajdonba. Ülőlapja szögletes, két első sarka félkörösen gazdagon tagolt szélű. Fönt áttört szív, mellette virágok, alatta évszámszalagon: 1834.” Állapota: ép. Méretei: M: 87,5 cm, Sz: 41 cm.

74.56.2. 1837-es datálású, J I monogrammal.

Említettük, hogy a paraszti és pásztorfaragások, különösen a korai időszakban, nem választhatók el élesen egymástól, mégis figyelembe kell venni azt az elkülönülést, amely a pásztorrendhez tartozókat életformájuk miatt jellemzi. A pásztorművészet egyrészt a pásztorélet használati tárgyainak, munkaeszközeinek művészi megformálását jelenti, másrészt egyéb tárgyfélések is lehetnek közöttük, hiszen sok darab készült baráti vagy szerelmi ajándéknak. Érdekes, hogy a pásztorok tárgyain sok régies forma és díszítőelem őrződött meg, ugyanakkor újítások, új elemek is körükben jelentek meg, sőt kialakultak a használati tárgyak ünnepi, munkára már nem használható változatai. A hagyományos életforma megváltozásával a pásztorművészet is átalakult, a 20. század második felétől már népi iparművészek készítik e tárgyak változatait dísz tárgynak, ajándékba. Készülnek olyan korszerű, új tárgyak is, amelyeknek csak ihletője a pásztorművészet, annak egy-egy elemét vagy motívumát veszi át az alkotó. Ez azonban már a 20-21. századra vonatkozik.

Gyalogszék általában mindenhol volt, főleg a konyhában. A pásztorok is ilyeneket használtak a szabadban történő étkezések során, s ennek egy lábú változata a fejőszék is. A használatra készült gyalogszék faragóspecialista vagy háziiparos munkája volt, s rendszerint csak nagyon kevéssé, szélbemetszésekkel díszítették. Készültek azonban díszített példányok is, különösen a barkácsolt zsámoly, vagy gyalogszék lehetett mintás. Az ilyen típusú székek kapcsán alakult ki egy szép, helyi faragóstílus Kalotaszegen. Legismertebb a kalotaszegi „guzsalyos” szék. A deszkahátú támlás szék elnépiesedett erdélyi változata hosszúkás ülőlappal és deszkalábbal készült.⁶

A dunántúli pásztorok által készített gyalogszéknek többnyire kerek az ülőlapjuk, vannak viszont olyan helyi változatok, egyedi megoldások is, amelyeknek egész ülőlapja, tehát a teljes felülete díszített. Az alábbiakban éppen ezt a típust szeretném

bemutatni, mivel ezek az alacsony, díszített székek sokkal inkább hasonlíthatóak a korszak apró pásztorfaragásaihoz, például a kerek tükröshöz és/vagy az egyedinek számító „asztalmentő”-nek nevezett lábos alátétéhez⁷, mint a bútorokhoz.

Ezek a–készthelyi múzeumban is megtalálható–pásztorok készítette kerek ülőkéjű gyalogszék a 19. század második felének, végének, esetleg a 20. század elejének a termékei. Egy évszámos példány található közöttük: 1886-os (58.1134.3. ltsz. 10. kép).

A korai készítésű, keményfából faragott támlás székek mellett a Balatoni Múzeum őriz több ilyen gyalogszék is, amelyeknek készítője nevét is feljegyezték: Magasházy László vörösmezei juhász. Ezek a kör alakú ülőlappal ellátott faragások beleillenek a dunántúli pásztorművészet nagyobb stílus kategóriájába, de ki is válnak abból és ily módon egy helyi, szinte mikro-stílus képviselőivé válnak. A Balatoni Múzeum Magasházynek tulajdonított székei:

58.1134.1. Szék. Vörösmező (Zalaapáti) Zala m. Fa, kerek, háromlábú, gazdagon faragott, egy lába hiányzik.

58.1134.2. Szék. Vörösmező (Zalaapáti) Zala m. Fa, kerek, háromlábú, gazdagon faragott, szúette, két lába hiányzik. (11. kép)

58.1134.3. Szék. Vörösmező (Zalaapáti) Zala m. Fa, kerek, négylábú, faragott virágdíszű. 1886 évszámmal, alján égetve: T. J. betűk. Szúette, három lába hiányzik.

58.1134.4. Szék. Vörösmező (Zalaapáti) Zala m. Fa, kerek, háromlábú, gazdagon faragott, lába esztergályozott, ép (12. kép).

58.1134.5. Szék. Vörösmező (Zalaapáti) Zala m. Fa, kerek, háromlábú, gazdagon faragott, egy lába hiányzik.

58.1134.6. Szék. Vörösmező (Zalaapáti) Zala m. Fa, kerek, négylábú, gazdagon faragott, alján égetve: T.J. betűk. Szúette, két lába kitörve (13. kép).

Ez utóbbi példányok már inkább a reprezentáció, az ajándék kategóriájába sorolhatóak, mintsem a mindennapos használati tárgyak közé, hiszen a díszítés már-már a funkciót–tehát a kényelmes ülést–akadályozza.

E méreteikben különböző, de formájukban azonos tárgyak kompozíciói meglehetősen hasonlóak, koncentrikus körökbe kerültek a motívumok. Korábbi forrásunkat idézve: „jellemző a tér minél teljesebb kitöltésére való törekvés, aminek legkiválóbb példáit különösen a gyűjtőtartókon és tükrösökön látjuk, amelyeken az ornamentika tobzódik a formákban s a nép széperékének legváltozatosabb példái azok!”⁸

A változatosságot pedig csupán néhány egyszerű motívum–virágok, levelek–elrendezése, stilizált volta adja. Évszámot csak az egyik székecske ülőlapjára faragott a pásztor, a beleégetett monogramokat pedig

az ülőlapon aljára helyezte. Párhuzamokat fedezhetünk fel mindkét Kaposi Antal támlás faragott székein, de érdekes, hogy ezek is inkább a kerek tükrösöket idézik, s nem a korai szék támlákat, ugyanis itt a támlák kör alakúak, rajtuk növényi motívumokkal.⁹ Ezek a 20. század első negyedében készült alkotások viszont már a jóval későbbi népi iparművészeti jelleget viselik magukon.

A Magasháznak tulajdonított gyalogszékek ülőlapjait tanulmányozva kétséges, hogy mindegyik az ő kezéből került-e ki. Inkább csak az látszik biztosnak, hogy készítőjük (készítőik) ebben a körben mozogtak, így a kompozíciók is meglehetősen egységesek: növényi motívumok, kerek virágok, leveles száruk, indák között. Középen egy nagyobb, majd kifelé több és kisebb virág a leveles ágak között. A faragások alapanyaga keményfa, technikája többféle faragás: laposfaragás oly módon, hogy a háttér mélyített, s domborfaragás, amely a véséshez áll közelebb. A növényi kompozíció az egész felületet betölti, a háttér kevésbé látszik. A laposfaragás háttérét mélyíti, hogy sötétebb, feketített. A tárgyak készítése ideje is későbbre tehető: a 19. század vége, valamint a 20. század fordulója. Egy szék datált: a virágmotívumok, -szirmok között 1886 évszám látható. A gyűjtés ideje 1907. A tárgyak hasonló kompozíciójából, megfogalmazásából arra lehet következtetni, hogy a faragók igencsak hatottak egymásra, de még a hagyományos stíluson belül maradva.

Az előbb említett Magasházy László juhász mellett ugyanazon a Zalaapátihoz tartozó pusztán dolgozott a kiváló faragók egyike, Tüttö György, több, név szerint megörökített pásztorember között.¹⁰ Faragással foglalkozó, név szerint említett pásztorember: Kulcsár Ferenc és Horváth Vendel lebujpusztai pásztor, Kozmás József keszthelyi csordás, Ács István pacsatütti pásztor is, az ő munkáikról adatokkal nem rendelkezünk. A népes Tüttö családnak az említett kötet

viszont szinte egész fejezetet szentel, az igen tehetséges Györgynek viszonylag sok munkája megörökített, gyűjtőkhöz és közgyűjteménybe került. Tüttö György (Gyuri) portréja is megtalálható a kötetben Juhász Árpád alkotásaként.¹¹

Az idézett kötetben ugyan nem szerepel, de ide kívánczik Perczel János zalai faragó alakja is, akinek a 20. század eleji munkái, bár elnagyoltabbak (faragott, karcolt tárgyak festve), de mégis beleilleszkednek a még hagyományosnak mondott pásztorművészetbe.

Az egyéniségvizsgálatok sora tehát még tovább finomítható, ha csak a Malonyay vállalkozás III. kötetét vesszük alapul, ennek alapján is újabb és pontosabb adatokra találhatunk, de legalábbis azonos kézre valló tárgyak sorát fedezhetjük fel. Nem véletlen, hogy a példák egy része, a megörökített tárgyak a Balatoni Múzeumból valók, s találóan jegyezte meg Vajkai Aurél, amikor arról írt, hogy már Sági János (aki a szakmai részeket írta) is az egyéniségkutatás módszerével dolgozott, amikor az egyes pásztorművészek közt különbségeket figyelt meg, a népművészet elemeit is megkísérelte jellemezni.¹²

Hozzátehetjük, hogy ebbéli tevékenységében azonban Sági nem tudott, legalábbis e gyűjtés kapcsán nem kívánt elmélyedni. A zömmel 1904-1907 között, feltehetőleg a sokat idézett kötet készítése során gyűjtött tárgyak beletárolására csak jóval később, az 1950-60-as években került sor, s hogy a gyűjtéskor megelégedtek-e egyszerűen a tárgyakkal, vagy pedig nem őrződtek meg feljegyzések, jelenleg csak találgatni lehet. A további kutatás feladata ezt felderíteni, addig marad a tárgyak bemutatása és vallatása. Végül ide kívánczik, hogy feltétlenül meg kell emlékeznünk a gödöllői művésztelephez tartozó Juhász Árpádról, aki nagyon nagy szolgálatot tett a magyar néprajz tudományak azzal, hogy a tárgyakat rajzaival megörökítette, ugyanis a balatonmelléki kötet összes grafikáját ő készítette.¹³

Jegyzet

¹ MALONYAY III. 1911: 175-177. és 187-201. rajz.

² MALONYAY III. 1911: 177-180.

³ „Nézzük meg csak jól azt a sok szép faragott tükröst, sőtartót, borotva-iskatulát, gyűjtőtartót, amit Juhász Árpád már lerajzolt Zalában, Somogyban!... Hogy járna csodájára Európa, ha valamelyik londoni múzeumban mutogatnák! Pedig van itt belőle gazdag gyűjtemény is, Sági János szedte össze a keszthelyi balatoni múzeumba.” (MALONYAY III. 1911: 33.)

⁴ K. CSILLÉRY 1970: 453-466, és 1972: 50.

⁵ FEJÉR-ROBOZ 1999: VI-VII.

⁶ K. CSILLÉRY 1972: 50.

⁷ MALONYAY III. 1911: 178, 198, 199 rajz és 187, 216.

⁸ MALONYAY III. 1911: 263.

⁹ DOMANOVSKY 1955: 76-79. kép.

¹⁰ MALONYAY III. 1911: 23-37. SÁFRÁNY 2005: 475-480.

¹¹ MALONYAY III. 1911: 30.

¹² VAJKAI 1959 b: 307.

¹³ SÁFRÁNY 2003: 150-153.

Irodalom

K. CSILLÉRY Klára

1970 „Ősi hagyaték-felülről érkezett szálladék?” (A szék történetének kezdetei). *Ethnographia* LXXXI. 453-466.1972 *A magyar nép bútorai*. Magyar népművészet 4. Bp.

DOMANOVSKY György

1955 *A két faragó Kapoli*. (Magyar Népművészet XX.) Bp.1981 *A magyar nép díszítőművészete* I-II. Bp.

FEJÉR Gábor–ROBOZ László

1999 *Székképek*. A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai 3. (sorozatszerk. Selmeczi Kovács Attila), Néprajzi Múzeum, Bp.

MALONYAY Dezső

1911 *A magyar nép művészete III*. A balatonmelléki magyar pásztornép művészete. Bp.

SÁFRÁNY Zsuzsa

2003 „*A matyóviselet dekoratív szépségéről*.” Juhász Árpád rajzai és festményei a Néprajzi Múzeumban.

In A gödöllői művésztelep 1901-1920. Gödöllő, 150-153.

2005 *Ki volt Tüttő Gyuri?* (1884-1970) In Ünneplő írások Verebélyi Kincső születésnapjára. (Folcloristica 9.) (szerk. Bárh Dániel), Bp. ELTE. 475-480.

VAJKAI Aurél

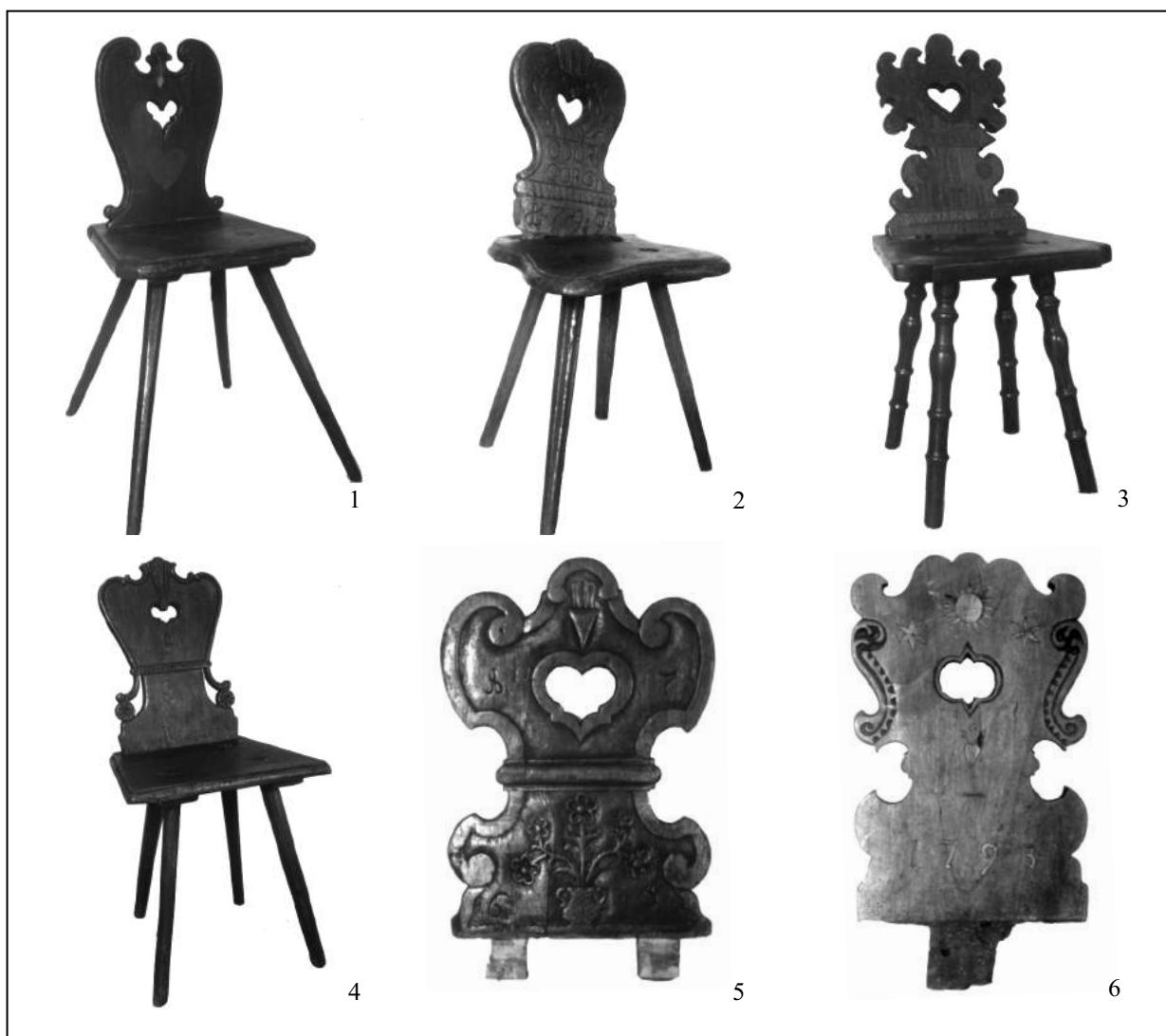
1959a *A Bakony néprajza*. Bp.1959b *Szentgál*. Egy bakonyi falu néprajza. Bp.1964 *Balatonmellék*. Bp.

VISKI Károly

1925 *Dunántúli bútorok*. I. Székek (Magyar Népművészet VI.) Bp.

Fotók: Winter Erzszi (támlás székek), Gyanó Szilvia (kerek székek).

Itt köszönöm meg Gyanó Szilvia muzeológusnak a tárgyakal és a témával kapcsolatos önzetlen segítségét.

7

8

9

10

11

12

13

Selmeczi Kovács Attila

A hagyományos gazdálkodás változása a Kál-völgyben

A Balaton-felvidék hagyományos népi gazdálkodásának vizsgálatában Petánovics Katalin fontos szerepet vállalt, amikor egy summásfalú, Vállus monografikus feltárását követően a Balatoni Múzeum legújabb állandó kiállítása kapcsán az egész térség földművelésének összefoglalását is elkészítette.¹ Vizsgálódásának eredményeihez kapcsolódik a Balaton-felvidék középső területének, a Kál-völgynek földművelő gazdálkodása, melynek kutatását az 1980-as évek elején végeztem Lackovits Emőke által vezetett monografikus tájkutatás keretében. Az alábbiakban a földművelés témakörében feltárt fontosabb változásokat foglalom össze, különös tekintettel a táji adottságokra és azzal kapcsolatban álló művelésmódra.

A Kál-völgy népi gazdálkodásában a szántóföldi növénytermesztés alapvetően az önellátást szolgálta. Ugyanis a szőlőművelés játszott meghatározó szerepet, amelynek az állattartást és a földművelést egyaránt alárendelték. A nagyobb arányú istállózó marhatartás egyik fontos szerepe a szőlő trágyaszükségletének kielégítése volt, amihez a rozstermesztés biztosította az almózisra szolgáló szalmát. Ennek a kapcsolódásnak tájfeldrajzi okai vannak, mert a Kál-völgy falvainak határa legnagyobb részben rendkívül köves és gyenge minőségű talajjal rendelkezik.² Csaknem mindegyik falu előljárósága erről panaszkodott a 18. századi úrbéri összeírásokban. Pl. Kővágóörsről olvashatjuk, hogy „Szántó földeink igen kövesek és erősek, úgy hogy két Marhával szántani éppen nem lehet őket, ha meg nem trágyázzák az buzát meg nem termik.”³ Hasonlóképpen emlékeztek meg erről a monoszlóiak is: „Határbeli szántó földeink kövessek, soványok, dombossak, 's víz járásban vannak, 's trágyázni is őket nehezen, 's nagy munkával lehet.”⁴ Több helyen említették, hogy volt olyan része a határnak, ahol „csákánnyal szántottak”, vagyis szántás közben csákánnyal fesegették fel a nagyobb köveket, amiben az eke megakadt. Ez a meglehetősen mostoha talajadottság

alacsonyabb színvonalon tartotta a földművelés eszközkészletét és munkaeljárásait, a korszerűbb vaseszközök is megkésve és kisebb arányban jelentek meg.⁵

Az egykor termesztett gabonafélékre vonatkozó adat Köveskálról a 18. század közepéről maradt fenn, amely szerint voltak olyan földek, melyeket használója „kétszer kölessel is vetette be, harmadszor pedig tönköllet.”⁶ A század végétől viszont a kétszeres mutatkozott a legelterjedtebb gabonaneműnek. A 19. század közepén már kibővült a szántóföldi növények köre, amint arról pl. a monoszlói birtokkönyv tanúskodik, mi szerint „a szántóföldek egyik évbe buzát vagy rosot teremnek, másikba kendert vagy kukuriztát és árpát 's minden ötödik évben trágyáztatnak”, míg a gyengébb talajadottságú határrészben tavaszi árpát, valamint kapás növényeket és hüvelyeseket vetettek.⁷

A hagyományos szántóföldi művelés kedvezőtlen feltételeihez járult a földek rendkívüli elaprózottsága. Pl. egy köveskáli kisnemesi gazdaság 1816-ban készült összeírásából tudjuk, hogy „Szántó Földekben van 6 és fél p. mérő alá való 7 darabban, ismét Zálogos Földek 1 és fél p. m. alá való 3 darabban.”⁸ A szántók elaprózottsága jelentősen hozzájárult az alacsony színvonalú agrotechnika megőrzéséhez, valamint az igénytelenebb gabonaneműek: a rozs és a kétszeres termesztéséhez, valamint az ugarolás meglehetősen hosszú ideig való alkalmazásához. Pl. az 1860-as években egy kővágóörsi középbirtokos feljegyzései szerint a rozs négy-ötszörösét tette ki a búzának és a zabnak, míg az árpa kevésbé maradt el a rozs mögött.⁹ Az egyik legjobb köveskáli gazda 1917-1926 közötti gazdasági feljegyzései hasonlóképpen arról vallanak, hogy a 37 holdnyi szántóföldjén, ami 26 részre tagolódott a határ különböző részén, legnagyobb arányban rozst és árpát termesztett.¹⁰

A talajművelésben alapvető szerepet játszó félvasékák a 19. század közepén terjedtek el a nagybirtokokon,¹¹ a 19. század végén már a parasztgazdaságokban

is általánosnak mondható a használatuk. A fagerendelyes ekék számos változata közül a Vidacs-eké volt a legkedveltebb, ami mellett a helyi kovácsok által előállított, részben házilag szerkesztett eszközöket is nagy számban használták. A Kál-völgyben az 1910-20-as években következett be az a jelentős változás, amikor a gyári vasekék kezdték átvenni a korábbi eszközök helyét.¹² Elsőként a német gyárakból származó Sack-ekék tűntek fel, hamarosan azonban az olcsóbb hazai vasekék hódítottak teret. Különösen a mosonmagyaróvári Kühne gépgyár 6-os, 7-es ekéi váltak népszerűvé.¹³ Emlékezet szerint 1923-ban egy Kühne-ekét három mázsa búza áráért lehetett megvásárolni (Szentbékáll).¹⁴

A vasekék használatának gyors elterjedésében nagy szerepet játszott az a tapasztalat, hogy a köves földben előnyösebb volt ezzel szántani, mert ha a vaseke ráment a kőre, akkor sem dőlt ki a barázdából, a faeke viszont hamar kifordult, ezért erősen kellett fogni a szarvát. Mivel a vaseke nehezebb, egyenletesebben haladt a barázdában, nem kellett annyira lenyomni, mint a faekét. Ezért is tartották jobbnak a vasekét.¹⁵ A mélyebb szántás eléréséhez a vasekét megfelelően szabályozhatták. A vaseke éppen súlyánál fogva eredményezte az egyenletesebb és biztonságosabb szántást a fagerendelyes ekével szemben, amire az volt a panasz, hogy „az erős, köves talajban a faeke nagyon rázott” (Köveskál). A vaseke ezen előnyös tulajdonsága azt is lehetővé tette, hogy ökrök helyett lovakkal végezzék a szántást, ami a munka gyorsaságát lényegesen megnövelte. Általában kétszer annyi földet tudtak lóval megszántani, mint ökrrel. Sekélyebb szántás végzésénél pedig egy lóval is eredményesen dolgozhattak, míg a félvasekével ezt meg sem kísérelték.

A visszaemlékezések szerint az 1920-as években a vasekét is jobbára ökrökkel vontatták, a kiscgazdák viszont a fagerendelyes ekéik elé sok helyütt tehenet fogtak be. Ezért is mondták Köveskálon, hogy „vaseke –vasmarha, faeke –famarha”,¹⁶ ami arra utalt, hogy a vaseke erősebb művelést adott a földnek. A vasekével legalább 10-15 cm-el mélyebb szántás tudtak elérni, ez pedig a növénytermesztés szempontjából sem elhanyagolható eredménnyel járt.¹⁷

A föld megmunkálásánál igyekeztek az őszi vetemény alá a háromszori szántást elvégezni. Közvetlenül az aratás után került sor a *tarrószántás*, *buktatószántás* vagy *tarróbuktatás* néven említett első szántásra. Ez tulajdonképpen csak a föld felkarcolását jelentette. Gyakran még a kepekéi álltak a határban, amikor az első szántást már el is végezték, abból a meggondolásból, hogy ne száradjon ki a talaj. Amikor a betakarítással végeztek, a kepehelyeket is *sikérre* szántották, éppen csak a föld tetejét megforgatták (Balatonhenye). Válluson is hasonlóan jártak el, amint mondták,

„elsőbe csak *lefordétottuk, lebukttattuk* a tarót, ez *sikér szántás*”.¹⁸ A tarlóhántás mélysége általában arasznyi, a vasekével kb. 12 cm mélyre hatoltak. Két-három hét múlva következett a *keverőszántás*. Ez már mélyebb, húsz cm körüli, és inkább a vaseke használata idején terjedt el. Sok esetben azonban elmaradt ez a fontos közbülső munka. Augusztus végén, szeptember legelején kerítették sort a *vetőszántásra*, más néven *mélyszántásra*. Valójában ez volt a legfontosabb és egyben legmélyebb szántás, mert aki törődött a földjével, igyekezett 30-35 cm mélyre is leengedni a vasekét. A félvasekével viszont általában 20-25 cm mélységet szántottak.

A szántás technikája szempontjából az *összeszántást* és a *szétszántást* váltogatták az egymást követő alkalmakkor, így a talaj egyenletesebb maradt. Legtöbb helyen a vetésre inkább összeszántottak, hogy a barázda a föld szélén legyen. Előfordult az is, hogy egyazon alkalommal váltogatták a szántásmódot, amint pl. Köveskálon mondták, „középen megkezdem összeszántani a dűlőt, amikor egyharmada megvolt, a két oldalát szántottam; máskor meg a két szélit össze és a közepét szét, hogy csak egy barázda volt, könnyebb volt rajta járni.”¹⁹ A keskeny szalagföldeket mindig hosszanti irányban szántották, de akinek széles, *kvadrátos* földje volt, azt lehetett keresztben is szántani.²⁰ A szántás módját az igavonó állat is befolyásolta. Amint említették, az ökrökkel könnyebben lehetett a szétszántást végezni, mint az összeszántást, mert nehezebben fordultak meg. A barázdában mindig csak az egyik, az erre betanított ökör haladt, ezért is volt a jobboldali ökör a *brázdás*.²¹ Ezzel szemben a lovakkal azonnal visszajöhetnek a felszántott barázda mellett, a lovakkal az összeszántás is könnyebben megvalósítható. Petánovics Katalin mutatott rá, hogy a szántásnak jelentős szerepe volt egykor a felnőtté válásban, ugyanis amelyik fiú már önállóan tudott szántani, beléphetett a legények sorába.²²

Az általánosan elterjedt gyakorlat szerint a szántást közvetlenül követte a kézi vetés. Azt tartották, hogy Kisasszonykor (szeptember 8.) már sort kellett keríteni a vetésre, mert különben nem lett jó a termés. Így az egymást követő feladatok ritkán tették lehetővé a vetés előtti talajgyengétést. Noha előfordult, hogy valaki a vetés előtt fogasolt, ezt azonban túl precíz embernek tartották. Amint az egyik monoszlói középgazda említette, „megpróbáltam egyszer, az őszi szántás után fogasoltam és abba vettem. Egyenletesebb volt a mag, de abban az időben nem nagyon vesződtek vele.”²³ Olyan véleménnyel is lehetett találkozni, hogy a szántásra közvetlenül vetett magot „jobban bevette a föld” vagyis a *rávetés* mélyebbre került (Balatonhenye).

A kézi vetés egyértelműen férfimunkának számított, a nők nem is vállalkoztak erre. A gabonaneműt,

különösen a búzát a vetés előtt rézgálic oldattal meglocsolták – amint mondták – *pácolták*, hogy ne legyen üszögös a termés. A vetéshez nagyméretű vászonlepedőt, *vetőruhát*, *abroszt* kötöttek a nyakukba, olyan módon, hogy a jobb kezük felől nyílást hagytak rajta. A vetőruhába egyszerre egy *véka* (20–25 liternyi) vetőmag fért el. Nagyobb terület bevetésekor a vetést végző férfit a *maghordozó* (asszony vagy gyerek) követte, aki a szekéren álló vetőmagos hordóból füles faedénnyel, a *vékával* cipelte a magot a vető után. A vető jobb kézzel szórta el a magot minden lépésnél, amint mondták, *két lábra* vetettek. Amikor jobb lábbal kiléptek jobbra, bal lábánál bal felé lendítették félkörívben a karjukat. „Az ujjá között vetett az ember, az ujjával széjjeszteni köll a magot” (Monoszló).²⁴ A nagyobb kiterjedésű, szélesebb földön a szántás irányára merőlegesen szórták el a magot, hogy jobban megtapadjon a barázdák között. A keskeny földeken viszont a barázda irányát követték.

A vetőgép meglehetősen lassan honosodott meg ezen a vidéken. Ugyan némelyik faluban az 1910-es évek közepétől megjelent egy-egy nagygazda földjén, azonban a középbirtokosok még a harmincas években is ragaszkodtak a kézi vetéshez. A nagyobb terület bevetéséhez többnyire egymástól kérték el a vetőgépet, de a kisebb parcellákon, egyenetlen, lejtős földön a legutóbbi időkig kézzel vetettek.²⁵ Ezért is tartották, hogy kézzel gyorsabban ment a vetés (Monoszló). Azt azonban egyaránt elismerték, hogy a vetőgéphez kevesebb szem kellett, és egy hold föld bevetésénél legalább 20 kg vetőmagot takaríthattak meg. Mindszentkállán pl. egy magyar holdra (1200 négyszögöl) a vetőgéphez 110–120 kg, a kézi vetéshez 130–140 kg magot számítottak.²⁶ A vetőgép használatának másik előnyét a vetés egyenetlenségében látták, ugyanis a vetőgép csövei a magot a talajfelszín eltéréseitől függetlenül egyforma mélyre juttatták, a csoroszája pedig betakarta a magot. Így a vetés biztonsága is jóval felülmúlta a kézi vetést.

A vetőgéphez ökr- vagy lófogatot egyaránt alkalmaztak, bár a lovak gyorsaságuk miatt előnyösebbnek bizonyultak, ezért a nagyobb gazdaságokban rendszerint lovat fogtak a vetőgép elé. A gépi vetés két ember munkaerejét igényelte, egyik vezette az állatokat, a másik a gép után ment, és figyelte a vetőcsöveket. Ha netán valamelyik eldugult, megállították a gépet, és a csövet kitisztították. A nagygazdák egyszerre 2–3 géppel vetettek, melyek egymás mellett haladtak.

A gépi vetés eleve egyenetlesebb talajfelületet kívánt meg, amelyen könnyebben haladhatott a gép. Az eldolgazatlan barázdákon, rögös szántáson a gépet nem lehetett megfelelően kihasználni, ezért a géppel való vetés előtt mindig elvégezték a fogasolást. Tehát a gépi vetés azt a lényeges agrotechnikai változást

hozta magával, hogy a szántás utáni azonnali fogasolás általánosan alkalmazott gyakorlattá vált a hagyományos eljárásomóddal szemben.²⁷ Amíg a kézi vetés utáni fogasolás a magtakarás szerepét töltötte be, a gépi vetés esetében a vetés utáni másodszori fogasolás inkább a felszín további egyengetését, porhanyítását szolgálta. A különösen rögös, száraz talajon azonban a fogasolás nem járt kellő eredménnyel, ilyenkor rákényszerültek a *honttörésre*. Balta vagy fejsze fokával verték szét a nagyobb rögöket a szántás után, mielőtt a vetésre sor került. Különösen aszályos időben kellett végezni ezt a fáradságos munkát, amikor a nagy hantok miatt nem tudtak fogasolni.

Mindenütt törekedtek arra, hogy a vetőre szántott föld ne száradjon ki, ezért a szántás után közvetlenül elvégezték a kézi vetést, és még aznap a fogasolásról is gondoskodtak. De a vetőgépet alkalmazó nagyobb gazdák is úgy szervezték meg a munkát, hogy egy-egy földdarabon egyazon nap a szántástól a második fogasolásig minden munkával elkészüljenek. A kisebb gazdaságokban pl. délelőtt az ökrökkel szántottak, a tehénfogattal pedig fogasoltak, majd délután az ökröket a vetőgép elé fogták, aminek nyomában haladt a tehénfogató magtakaró borona (Szentbékállá).

A hagyományos trapéz alakú fakeretes fogast két ökrrel vagy két lóval húzták. A terjedelmes eszköz meglehetősen nagy súlya miatt nem volt szükség annak terhelésére. A rögösebb talajon azonban mindig ráálltak a fogásra, és úgy hajtották az állatokat. A nagyon rögös földön a fafogast jobbnak tartották a vasfogasnál, mert erőteljesebben „szétmarta” a rögöket. Hátránya viszont, hogy hamar *meztorkollott*, vagyis maga alá tömörítette a nagy rögöket, és megakadt. Ezért a nehéz fafogast mindig ökrökkel vontatták, és időnként a végére kötött kötéllel megemelték a hátsó részét, hogy kikerüljön alóla a felhalmozódott föld.

Az első vasfogások az 1910-es években jelentek meg a Kál-völgyben. Amint többen is említették, a vaskéivel együtt járt a vasfogás használata. Ezek a vasfogások alakjukban és konstrukciójukban teljesen hasonlítottak a fafogásokhoz, előnyüknek a tartósságot és könnyebb beszerzést tartották az előbbiekkal szemben.

A fogasolás módjában lényegesebb változást csak a kéttagú eszközforma elterjedése eredményezett. A kétlevelű vasfogás az 1920-as években kezdett tér hódítani. Pl. Szentbékállán 1922–23-ban vásároltak először a nagygazdák *ikerfogast*. Ez a gyári készítésű eszköz eleinte jellegzetes Z alakú, majd idővel S alakú kiképzéssel rendelkezett. Fogainak elrendezése egyenetlesebb volt az elődeinél, a két boronatag összekapcsolása révén pedig lényegesen szélesebb felülettel rendelkezett. A kétlevelű vasfogast alkalmasabb eszköznek tartották az egytagúnál, mert amint mondták

„a többtagú hozzáidomult a földhöz” (Balatonhenye), „jobban belelapult a kupákba, a brázda helibe” (Szentbékáll). Ugyanis a mozgékonyabb többtagú eszköz megfelelően követte a talaj egyenetlenségeit, jobban megfeküdte a földet. Az egymás mellett haladó két boronatag szélesebb felületet átfogott, a szabályos távolságra helyezett fogai révén pedig egyenletesebb munkát lehetett vele végezni. A többtagú vasfogas teljes szélességében kielégítő munkát végzett, míg az egytagú fogasnak valójában csak a közepe dolgozta meg a földet.

Az őszi szántáson a fogasolást—különösen a gépi vetés után—még egy fontos talajmunka, a *simítás* követte. Ez a kiegészítő munka egyrészt megakadályozta a föld kiszáradását, másrészt alkalmasabbá tette a talajfelszínt a kaszáláshoz, ugyanis nem akadt a rögökbe a kaszapenge. A talajegyengetés legrégebbi módja a *tüskeborona* használata, amivel valójában a kevésbé rögös földön végzett tavaszi gabonavetéseket tudták leghatékonyabban betakarni. Főképpen a tavaszi árpa és a zab vetése után fogasolás helyett inkább *boronyáltak*, vagyis tövisboronával húzták végig a parcellát,²⁸ mert így „hígan maradt a föld teteje, és sokáig megtartotta a hűsségét” (Balatonhenye).²⁹

Az erősebben rögös földön viszont *ódalaztak*, vagyis a rövidszekér oldaldeszkájával húzták végig a földet. Noha a talajsimítás szempontjából a tövisboronát jobbnak tartották, az 1920-as évektől az oldalazás jóval elterjedtebb lett. A kocsiodal középrészére egyszerűen két vaskarikát erősítettek, és ehhez kötötték az állatokat. A kocsiodal belső sima felét fordították a föld felé, súlyának növelése érdekében megrakták kővel vagy *gyöppel*, nagyméretű füves hanttal, és rendszerint maguk is ráálltak, különösen, ha lovakkal húzták az oldaldeszkát. A talajsimításra több helyen kimondottan erre a célra készült vasalt deszkát használtak, amely teljesen hasonlított a kocsiodalhoz, csak mindkét felülete sima volt. Ezt a speciális tárgyat viszont *simító* névvel illették, és a vele végzett munkát következetesen *simítózás*ként tartják számon (Köveskál).³⁰

Az első világháború utáni években csaknem mindenütt felbukkant a henger a legmódosabb gazdaságokban. Eleinte 2-3 méter széles egytagú hengert készítették a helyi bognárral és kováccsal, azonban a harmincas évektől inkább a mozgékonyabb háromtagú henger vette át a korábbi nehézkes eszköz helyét. Ennek tagjait úgy kapcsolták össze, hogy elől egy, hátul kettő kapott helyet. A henger főként a köves földön bizonyult alkalmas eszköznek, mert jobban lenyomta a követ, mint az oldaldeszka.³¹ Noha a henger szerepköre szintén a fogasolás utáni talajsimítás volt, használata inkább a tavaszi munkákhoz kapcsolódott. Elsősorban az őszi gabonavetés tavaszi gondozásához vették igénybe, amikor „a fagy felszította

a vetéseket, a hengerrel megtömték, hogy a gyökér szoruljon meg” (Balatonhenye).³² Ha a koratavaszi fagyok után felengedett talaj felduzzadt, hengerezéssel nyomták vissza a gyökérre a földet. Ehhez a kényes munkához legalkalmasabbnak a hengert tartották, még a birkákkal való megjárásánál, *töretés*nél is jobbnak mondták. Ilyenkor azok is kölcsönkérték a hengert, akik egyébként nem használták. De arra is volt példa, hogy a hengerrel rendelkező nagyobb gazda csak a felfagyott vetések *megettésére* vette igénybe a hengert, egyébként oldalazott.

Az aratásig nem sok gondot fordítottak a gabona-földekre. A Kál-völgy falvainak köves határában a kenyérgabonán, a búzán, rozson, kétszeresen kívül nagy mennyiségben termeltek árpát és zabot is az állatok takarmányozásához, ami az aratás munkáját jelentősen kibővítette. A búza vágásának ideje általában július első felére esett, bár kedvező időjárás esetén már Péter-Pál napján (június 29-én) megkezdték az aratást. Ezen a vidéken az aratás jellemző és hagyományosnak tartott módja a kaszálás volt. Ugyan több helyütt hallomásból tudtak róla, hogy valamikor régen az asszonyok sarlóval arattak, azonban ennek a munkamódnak más emléke nem maradt fenn.³³ Bizonyosra vehető, hogy a Kál-völgyben az állattartás hagyományos jelentősége miatt jóval korábban, tehát a 19. század elején, közepén bekövetkezhetett a sarló-kasza teljes eszközváltása.

A gabona kaszával való vágásának két formáját alkalmazták: a kenyérgabonát mindig *rávágták*, vagyis a kaszás a fennálló gabonának döntötte a levágottat, ezzel szemben a takarmányozásra szolgáló árpát és zabot rendre vágták, a tarlóra fektették a levágott gabonát.

A kaszával kizárólag férfiak dolgoztak. Ezen a vidéken nagy kaszákat használtak, többnyire a 90-110 cm hosszúságú kaszapengét kedvelték. A nyélen két fogantyú, *kaszakacsiba* volt, egyik a derékon, másik a nyél felső végénél. A rávágáshoz *takarót* kötöttek a kaszanyélre, ami három hosszú ággal rendelkező gereblyéhez hasonlított. A penge felett rögzített takaró a levágott gabonaszálakat a fennállóhoz döntötte. A rendre vágásnál éppen ezért nem használták a takarót.

A kaszás aratás sajátos munkaszervezeti formával rendelkezett, mely szerint a kaszást közvetlenül követte a *marokszedő*, aki a rávágott gabonát azonnal összegyűjtötte és az előre odakészített kötélre fektette. A kötélre terített két maroknyi gabonát pedig a kéveköttető sorra bekötötte. A kisebb gazdaságokban ez utóbbi munkát rendszerint a kaszálást követően maga a kaszás végezte el.

A marokszedés jellegzetesen női munka. A marokszedő a kaszás felsége, lánytestvére vagy lánya volt. Még a bér munkát vállaló részes aratók is ritkán fogadtak idegen marokszedőt. A marokszedő a fenn-

álló gabonának döntött kaszavágásnyi szálakat sima élű sarlóval szedte az ölébe. A sarlót azért tartották alkalmas eszköznek, mert el tudták vele vágni azokat a gabonaszálakat, amit a kasza elhagyott. Elvéve kézzel is szedték a markot, a bér munkás aratók pedig olykor egy speciális fakampót, marokszedőfát használtak (Mindszentkál).

A rendre vágott árpát, zabot fagereblyével húzták össze, a „gereblével összeválták” (Köveskál), és lábbal is segítették összetolni. Amikor az összehúzott gabona kévényi méretű lett, szalmakötéllel vagy újabban kócmadzaggal bekötötték. Ezt a munkát a nők és férfiak egyaránt végezték, amihez az is hozzájárult, hogy „az árpa nehéz volt, mint a só, sűrűjebb a kalássza” (Kővágóörs),³⁴ így a felszedése is nagyobb erőt igényelt. Ezzel indokolták a rendre vágását is, ugyanis a fennálló árpa nem tudta volna kellőképpen megtartani a neki dőlő levágottat, mert a feje nehéz volt és visszakonyult.

A kisebb gazdák az aratást a maguk erejéből igyekeztek megoldani. Ahol több felnőtt családtag élt együtt, ott könnyen kiállíthatták az aratáshoz szükséges 3 vagy 5 létszámot, annak megfelelően, hogy egy vagy két *kaszaerővel* dolgoztak. De a nagyobb gyerekek is tudták hasznosítani magukat a kötéltéregetésnél, az ebéd- vagy vízfordásban. A nagyobb gazdák viszont többnyire bérmunkásokat, részes aratókat fogadtak, még akkor is, ha a maguk családja szintén részt vett az aratásban. A szemvesztés veszélye miatt sürgető munkát igyekeztek mielőbb elvégezni. A nagygazdáknál rendszerint 2-3 kaszás dolgozott, a gazda velük alkudott meg, a kaszásoknak kellett gondoskodniuk a kisegítőikről. Az aratás bére emlékezet szerint a levágott gabona egy tized részét tette ki, amint mondták, „a kaszásokat tizedibe fogattuk, koszt vagy konvenció volt, falubeliek jöttek” (Köveskál).³⁵

Ezzel szemben a 19. század második feléből fennmaradt feljegyzések differenciáltabb képet mutatnak. Különösen tanulságos a kővágóörsi Bárány András „gazdasági jegyzőkönyve”, aki 1855-től közel két évtizeden keresztül mindent feljegyzett, ami a kb. 30 holdas gazdaságával kapcsolatban állt. Így évente ismétlődnek a különböző szerződések, terméseredmények, időjárási megfigyelések, kiadások stb. A legkorábbi aratószerződést 1856-ban két környékbeli aratómunkással kötötte az alábbi szövegezéssel:

„Alólirottak Német Ferencz és Mohos Imre Rendesi [Balatonrendes] lakosok megismerjük magunkat jótállásunkban kötelezzük Bárány András urnak ez évi Őszi és tavaszi gabonájának meg aratására, 's elegendő kettőző [marokszedő] előállítására, – ollyformán, hogy a' tiszteltt Úr az ősziből a' 12^{ik} a' tavasziból pedig a 11^{ik} keresztet kiadni köteles, ugymint részünket lakásunkhoz behordatni, és ezért mi neki 12 férfi napszámot a' hol 's mire kívánja fogunk szolgálni.

Május 15-én 856. Mohos Imre
Németh Ferencz X
Szekeres Márton jelenlétében.”³⁶

A következő évek aratószerződesei is hasonló megfogalmazásúak, csupán a munkavállalók neve változik, valamint kiegészül azzal a kikötéssel, ami eleinte bizonyára természetesnek számított, hogy „az aratásban arattató úr láttand el bennünket illő élelemmel.” Ennél részletesebben később sem szerepel az ellátás módja.

A részesaratás meglehetősen korai emlékét jelentő szerződés egyben korrigálja a visszaemlékezésekből egyöntetűnek tűnő egy tized részért való aratóbér időhatárát. Az is kitetszik ebből a megállapodásból, hogy az értékesebbnek számító őszi gabonából kevesebbet, csak a 12. részt kapták meg a felfogadott aratók, míg a tavasziból minden 11. kereszt illette meg őket.³⁷ Ez a megkülönböztetés azonban nem volt hosszú életű, mert az 1859. évi aratószerződés már mindkét gabonaműből a 11. részt biztosította. Az aratószerződésekben kitűnik, hogy a learatott gabona 11. részében a kaszáson kívül a marokszedő és a kévékötöző is osztozott, akikről a kaszásoknak kellett gondoskodnia. Továbbá a szegődött létszámot is kikötötték, ami szerint „az aratásban 5-en lenni, vagyis egy kévé kötöt és két marok szedőt kiállítani kötelesek leszünk” (1863).³⁸ Majd a későbbi években is ragaszkodik az arattató az öt fős csapathoz, vagyis az uradalmakban dolgozó aratóbandák mintájára a két aratópár után haladó kévékötöző férfihez, mert ez jelentősen meggyorsította a munkatempót. A maguknak dolgozó parasztságok ugyanis leginkább párban arattak, és a napi gabonamennyiség levágása után fogtak hozzá a kévékötözéshez, majd a kévék kereszttekbe rakásához. Az aratószerződésben szereplő ingyenes napszámot – aminek fejében a kaszások az aratási munkát megkapták – a gazda java részben a szőlőmunkákhoz vette igénybe.³⁹

A kévékötözéshez legjobbnak a frissen vágott rozst tartották, a búza- és árpakévéket is sok helyütt ezzel kötötték be. Gyakran azonban a levágott gabona saját szálából sodorták a kötelet, emiatt kisebb búza-kévéket készíthettek. Sokan inkább zsúpszalmából, az előző évben termelt rozszalagból jó előre elkészítették a szükséges kötélmennyiséget. A kévé bekötéséhez általában mindkét végén kihegyezett botot, kévékötőfát, *cucafát* (Köveskál) használtak. A kévét átfogó kötél két végét egymással összesodor-ták és a bottal a kötélzár alá dugták.

A kévéket a napi aratás bevégezése után hordták össze kereszttekbe. Régen 13 kévéből rakták a *csomókat* (Szentbékáll), az 1920-as évektől kezdett elterjedni a 17-18 kévés kereszt, újabban mindig 18-at raktak össze. A kalászuknál fogva kereszt alakban egymásra

rakott kévék oldalsóit *vállkéve*, a legfelsőt *papkéve* névvel illették. A legfelső kévét a szárából sodort kötéllel az alatta lévő sorhoz kötötték, hogy a szél ne tudja megbontani a keresztet. Rendszerint 6-8 keresztet szorosan egymás végébe raktak össze, amit *kepének* neveztek. A kepe mérete mindig egy szekérrakománynak felelt meg, vagyis annyi keresztet raktak egymás mellé, ami egy szekerre egyszerre felfért.

Az *összeképelés* után a tarlót minden esetben feltakarították, az elhullott gabonaszálakat összegereblyézték. Amint pl. Monoszlón mondták, „a nagygráblával összehúztuk a *kuszmát*, kévékbe kötöttük és a kepe alá dobtuk, a kepefijókba tettük.”⁴⁰

A behordást *takarulás* néven említették, többen összeálltak, és sorban behordták hosszúszekérral a gabonát. A hosszúszekeret vendégoldallal is kitoldották, majd 5-8 keresztet raktak az ökrösszekérrre, amit *nyomóruddal* fogatták le, elől lánccal, hátul csigás kötéllel kötötték le. Régen a behordott gabonát a pajtában helyezték el, ami alatt télbe nyúlóan végezték a kézi cséplést, az 1910-20-as évektől már az udvaron raktak asztagot, a gépi csépléshez igazodva.

Az emlékezetben még él a lovakkal nyomtatás emléke. Köveskálón pl. 1908-10-ben még előfordult a nyomtatás. Néhány ember 4 lóval vállalt bérmunkát, a rozs kivételével minden gabonaneműt elnyomtattak, de volt, aki a sajátjáról maga gondoskodott két lóval. Amint egy monoszlói gazda visszaemlékezett „,apám idejibe még nyomtattak lóval, az első világháború előtt, az udvaron nagy asztagok voltak, ott csinálták a szérút, 7-8 éves koromba még voltam a nyomtatásnál, lapát a kezemben, ha a ló odatrágyált, mindjárt vettem ki és kidobtam. Hosszú kötélén fogta a lovakat egy ember az ágyáson, kijjebb-beljebb lépett, a két lóval forgott a közepe felé mindig beljebb.”⁴¹ Egy másik egykori résztvevő szerint 2-3 kereszt gabonát elterítettek elég magasra az udvar eltakarított részén, a két lovat ráugratták, előbb nehezen mentek el rajta, de aztán *kitiporták*. Egy ember állt közepén, fogta a gyep-lőszárat, és körbe-körbe járatta a lovakat. Amikor *kitiporták*, megfordították a gabonát, és tovább *tipratták*. Az öregek mondták, hogy nyomtató lónak nem kötik be a száját—ette a gabonát (Monoszló).⁴²

A nyomtatás végeztével favillával felszedték a szalmát, a hátramaradt szemet összetolták, és szelelőrostán megtisztították, az egyik ember hajtotta, a másik merte rá a szemet.

Egykor azonban bizonyosan a kézicséplésnek volt meghatározó szerepe a szemnyerésben ezen a vidéken is. A rozsot a legutóbbi időig cséppel verték ki, mert a zsúpot tetőfedésre, szőlőkötözésre használták, és ügyeltek arra, hogy a szalmáját ne törjék össze. Amint említették, a kézicséplést mindig többen végezték, mert egyedül nem volt haladás, legjobbnak a négy

emberből álló *bandát* tartották. A bércséplést vállalók is általában így álltak össze, azonban előfordult a hármass csoport, a kisebb gazdák viszont rendszerint ketten csépeltek. Az udvaron vagy a pajta folyosóján fejjel egymás felé lerakták a kévéket, általában egymásfél keresztet. Először a még a kibontatlan kévék fejét verték ki jó alaposan a cséppel, amit *előzésnek* mondtak. Ezt követően kibontották a kévéket, és többszöri átforgatással a kalászos részét kicséplették. Egymással szemben álltak fel, és ritmusra ütötték le a cséphadarót. Különösen négy ember esetében kellett jól összeszokni, hogy egymás csépjét ne üssék el. Ezért is tartották fontosnak, hogy jobb- és balkezes egyformán legyen a munkánál, ezek voltak a *teljes párok*. Minél többen dolgoztak együtt, annál szaporább volt a munka (Monoszló).⁴³

Noha a szóbeli hagyomány a négyes cséplőbandákat tartja számon, az írásbeli emlékek azonban a hármass munkatársulásról bizonykodnak. A már idézett kövágóörsi Bárány András feljegyzéseiben 1857-ből származó cséplési szerződésben olvasható: „Alulírtak felvállaltuk Bárány urnak ez évi mindennemű őszi és tavaszi gabonájának el cséplését, olly formán, hogy a cséplésbe a' jövő hét elején bele kapván azt folytonossan tenni köteleztetünk; 's minden gabona nemből a' 11^{ik} részt kapjuk és 200. kéve Suppra egy mertze rozsot.—Egyéberánt kosztot a' cséplető úr akkor midőn cséplő idő lesz köteles adni. KvEörs, Julius 26-án 857.

Bárány Mihály

Csik Péter

Pető Ferencz.”⁴⁴

A kézicséplést felvállaló bérmunkások ugyanazon feltételek mellett hasonló bérezést kaptak, mint az aratók. Néhány év múlva már a bércséplés is belekerült az aratómunkásokkal évenként kötött szerződésbe. Mivel a kézicséplés haladósabb módja egyszerre legalább három ember munkáját igényelte, valószínűleg ezért ragaszkodott a munkaadó gazda az aratószerződés megkötésénél is három férfierőhöz, noha egyszerre csak ketten kaszáltak, a harmadik kévét kötözték. Pl. az 1865. évi szerződésben ezt külön is kikötötték: „A cséplést pedig harmad magunkkal az aratás után tüstént megkezdeni 's bevégezni köteleztetünk a magunk kosztján, bérünk fejében minden 10^{ik} merczét nyerjük, ugy a' zsuppból is a' 10^{iket}.”⁴⁵ Itt már lényeges változás következett be a *tizedén* történő munka révén, amelyet nyilvánvalóan a bérmunkások erőltettek ki a nagyobb részesedés miatt. Ez időtől ugyanis a 11. részért arató kaszások a kézicséplést már a 10. részért vállalták fel.

A 19-20. század fordulóján teret hódító gépi cséplés alapvetően megváltoztatta a szemnyerés munkatechnikáját, a kézicséplés csak a tetőfedésre és a gabona-

kötözésre szükséges rozsrá szorított, minden más gabonaneműt géppel csépeltek el. A visszaemlékezések szerint az 1900-as évek elején csaknem mindenütt kézi hajtású *masinát* használtak. Erre Szentbékállán úgy emlékeztek, hogy az asztal méretű gépnek fogai voltak, és két hajtója, négyen hajtották két oldalról, egy hátulról etette, egy adta kézre a kévét, elől meg szedték ki a szalmát. Száz kévét egyszerre elmasináltak, és csak másnap rostálták ki a kézi hajtású szelelővel. „A kézhajtós masinával három nap is kínlódtak egy helyen.”⁴⁶ Ez időből a járgányos cséplőgépről is említést tettek, miszerint az udvaron „körbe jártak a lovak, járgánt hajtottak, mellette kis cséplőgép volt” (Mindszentkál).⁴⁷

Az 1910-es évektől a *tüzesgép* vette át a korábbi eszközök helyét, majd kb. egy évtized múlva a benzomotoros traktor vált általánossá a cséplődob meghajtására. A cséplőgép 18-20 ember munkáját igényelte, ami nemcsak az idényjellegű munkatársulást követelte meg, hanem konzerválta a bér munka alkalmazását is. A cséplőgép egy-egy településen minden évben váltogatta a kezdést, egyszer az alvégen, máskor a felvégen. A cséplőgép kiszolgálásához szükséges létszámot a következőképpen vették számba: „a csépléshez kellett egy etető, egy zsákagató, két zsákoló, két kévehányó, két szalmarázó, két petrencehordó, kettő a kazalon állt, két kazalozó, négy törekes, ezek hordták

el a töreket, kettő meg a törekkazlat rakta. 18 fő kellett, meg a gépész. Az etető, a gépész meg a zsákagató rendezték a többieket, hogy kiket hívnak meg segíteni a munkára. Mindenkinek megvolt a párja. Naponta 200-220 mázsát masináltak el. Tizenegyedén masináltak, öt a gépé lett, hat az embereké. A törekes háromnegyed részes volt, a gépész másfél részes, a többi egészrészes” (Balatonhenye).⁴⁸

A köveskáli Csekő család iratos ládjában megőrzött, 1933. évre vonatkozó cséplési szerződésben szintén a 11. részben egyeztek meg munkadíjként, azzal a kiegészítéssel, hogy „minden kicséplelt 100 kg gabona után 1 kg búzát kap a vállalkozó”, valamint a „cséplető gazdák 3 embert éllemeznek.”⁴⁹ Az általánosan elterjedt szokás szerint a gépi cséplésnél csupán a gépész, ill. később a traktoros, valamint az etetőt és a mázsáló éllemezéséről gondoskodtak (Szentbékáll).⁵⁰ Az 1930-as évek végétől viszont mindinkább a tizedén, az egytized részért végzett gépi bércséplés terjedt el és vált általánossá, hasonló módon az aratásban kialakult bérezési formához. Mindez arról tanúskodik, hogy a hagyományos gazdálkodás keretei között a részesmunka alkalmazása közel egy évszázad alatt lényegében alig változott, és elmaradhatatlan kísérője volt a legfáradtságosabb mezőgazdasági munkáknak.

Jegyzet

- 1 PETÁNOVICS 1987: 1990.
- 2 BEDE 1988.
- 3 Zala megyei Levéltár (a továbbiakban ZmL) T. 18. IV. 1/g. 2. doboz. Úrbéri ügyek. Kővágó Őrs, 1777.
- 4 ZmL T. 20. IV. 1/g. 3. doboz. Úrbéri ügyek. Monoszló, 1777.
- 5 A Balaton északi partvidékén lassabban ment végbe a változás a gazdálkodásban, mint a déli területen. Vö. JANKÓ 1902: 244.
- 6 ZmL IV. 16a. fasc. 28. Nr. 93. Tanúkihallgatási jegyzőkönyvek. Köveskál, 1749. március 8.
- 7 ZmL Monoszlói birtokkönyv, 1860 körül. Bíróláda, Monoszló.
- 8 ZmL IV. 2. Nr.46. N. Szalai György inventáriuma. Köveskál, 1816.
- 9 Gazdasági jegyzőkönyve Bárány Andrásnak 1855 év első napjától kezdve. Gazdasági feljegyzések 1955-1908. A kővágóörsi evangélikus egyházközség tulajdonában.
- 10 Csekő István gazdasági iratai. A Csekő család tulajdonában, Köveskál.
- 11 PETÁNOVICS 1990: 11.
- 12 Országos méretekben az 1920-as évekig a féléveseket teljesen kiszorították a vasekék. Vö. BALASSA 1973: 443. A Fejér megyei Pátkán is csak az 1920-as években jelentek meg a faekék a kisebb gazdaságokban. SZKLADÁNYI 1978: 10.
- 13 A Tolna megyei Várongon pl. a Kühne-ek 1910-1914 körül kezdett elterjedni. Ezzel egy időben jelent meg a Sack-ek, melyet azonban kevésbé becsültek, mert nem forgatott olyan szépen, mint a Kühne. TAKÁCS 1976: 89.
- 14 Istvány Antal (1908) közlése, 1982.
- 15 A Veszprém megyei Szentgálon is azt tartották, hogy a faekét nehéz volt tartani. Vajkai 1959: 88. Ehhez ld. még SELMECZI KOVÁCS 1983.
- 16 Pálffy Dániel (1908) közlése, 1983.
- 17 Az eszközváltásnál a szántás mélységében megmutató különbségre utal BALOGH 1965: 406.
- 18 PETÁNOVICS 1987: 163.
- 19 Csekő Lajos (1909) közlése, 1982.
- 20 A szántásmódra ld. BALASSA 1973: 501-507.
- 21 Az ökörrrel végzett szántást részletesebben ld. SELMECZI KOVÁCS 2003: 98.
- 22 PETÁNOVICS 1990: 11.
- 23 Kerkápoly Pál (1902) közlése, 1983.
- 24 Tóth Lajos (1901) közlése, 1983.
- 25 Válluson pl. csak a termelőszövetkezet megalakulása után használtak vetőgépet. PETÁNOVICS 1987: 168. A két munkaforma együttélésének általános gyakorlatára utal VARGA 1965: 343.
- 26 Hoffmann Antal (1911) közlése, 1982.

- 27 Hasonló gyakorlatról tudunk Szentgálról. Vö. VAJKAI 1959: 93.
- 28 Hasonló gyakorlatot közöl a Tolna megyei Várongról TAKÁCS 1976: 110.
- 29 Madár Dezső (1901) közlése, 1983.
- 30 Az eszközök részletesebb leírását ld. SELMECZI KOVÁCS 1985: 730–731.
- 31 A henger általános használatát említi a Balaton-felvidékről JANKÓ 1902: 245.
- 32 Mátyás István (1907) közlése, 1983. Hasonlót említ VAJKAI 1959: 93; SZKLDÁNYI 1978: 11; TAKÁCS 1976: 111.
- 33 Ezzel szemben pl. Vállusról a sarlós aratásnak még élő emlékét írta le PETÁNOVICS 1987: 172–173.
- 34 Bárány Gábor (1902) közlése, 1982.
- 35 Györffy Kálmán (1910) közlése, 1981.
- 36 Gazdasági jegyzőkönyve Bárány Andrásnak 1855 év első napjától kezdve. Gazdasági feljegyzések 1855–1908. A kővágóórsi evangélikus parókia irattárában.
- 37 Észak-Dunántúlon a kisgazdaságokban még a 19. század végén is gyakori volt a 12. keresztért végzett béaratás. Vö. Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1897-ben. Budapest, 1899: 94.
- 38 Vö. 36. jegyzetponton.
- 39 A béaratók napszám-kötelezettségéről ld. BALASSA 1985: 203–207.
- 40 Tóth Lajos (1901) közlése, 1983.
- 41 Kerkápoly Pál (1902) közlése, 1983.
- 42 Tóth Lajos (1901) közlése, 1983.
- 43 Tóth Lajos (1901) közlése, 1983.
- 44 Vö. 36. jegyzet.
- 45 Ua.
- 46 Istvány Antal (1908) közlése, 1983.
- 47 Hoffmann József (1906) közlése, 1983.
- 48 Mátyás István (1917) közlése, 1983.
- 49 A Csekő család iratosládájában, gazdasági iratok, Köveskál. A szerződés szövegét közli SELMECZI KOVÁCS 1986: 47.
- 50 Istvány Antal (1908) közlése, 1983.

Irodalom

- BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Bp.
1985 *Az aratómunkások Magyarországon 1848–1944*. Agrártörténeti tanulmányok 13. Bp.
- BALOGH István
1965 *A paraszti gazdálkodás és a termelési technika*. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. I. Bp., 349–428.
- BEDE Piroska
1988 *A Káli-medence kialakulása és felszíne az újabb kutatások tükrében*. In: S. Lackovits Emőke (szerk.): *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig*. Veszprém, 7–17.
- JANKÓ János
1902 *A balatonmelléki lakosság néprajza*. Bp.
- PETÁNOVICS Katalin
1987 *Vállus*. Egy summásfalú néprajza. Néprajzi tanulmányok. Bp.
1990 *A földművelés alakulása a Balaton környékén a 18. századtól a 20. század elejéig*. In: Müller Róbert–Petánovics Katalin (szerk.): *A földművelés története. A Balatoni Múzeum állandó kiállításának katalógusai 4*. Keszthely, 11–31.
- SELMECZI KOVÁCS Attila
1983 *Miért jobb a vaseke?* In: Lackovits Emőke (szerk.): *Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban*. Veszprém, 4–7.
- 1985 *A szántóföldi talajművelés eszközeinek változása a Káli-medencében*. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17. (1984). Veszprém, 725–732.
- 1986 *A részesaratás és bércséplés emlékei a Káli-medencében*. In: S. Lackovits Emőke (szerk.): *Történeti és néprajzi dolgozatok a Káli-medencéből*. Veszprém, 44–48.
- 2003 *Az ökörtartás emlékei a Kál-völgyben*. In: Viga Gyula–Holló Szilvia Andrea–Cs. Schwalm Edit (szerk.): *Vándorutak–Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére*. Bp., 93–99.
- SZKLDÁNYI Károly
1978 *Egy pátkai volt kisparaszti gazdaság eszközkészlete*. In: Lukács László (szerk.): *Néprajzi pályamunkák Fejér megyéből I*. Székesfehérvár, 6–12.
- TAKÁCS Lajos
1976 *Egy irtásfalú földművelése*. Bp.
- VAJKAI Aurél
1959 *Szentgál*. Egy bakonyi falu néprajza. Bp.
- VARGA Gyula
1965 *A parasztgazdaság munkaeszközei*. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. I. Bp., 267–348.

Simon András

Szőlőfajták és a művelés éves munkarendje a dél-zalai szőlőtermő tájon

A zalai borvidék fogalmáról

Zala megye területének nagyobb része a hivatalos besorolások szerint hosszú ideig nem számított történelmi borvidéknek, a kb. 300 m tengerszint feletti magasságú domborok alkotta szőlőhegyeken folyó paraszti szőlő- és borgazdálkodást kevésbé jellemezte minőségi és árutermelő jelleg.¹ Ezt megállapítva, szükségesnek érzem fogalmilag is elkülöníteni, illetve körülhatárolni a történelmi/minőségi valamint a helyi jelentőségű, többnyire önellátásra termelő borvidékek, szőlőtermő/bortermő területek jellemzőit.

A szőlőtermesztés és borkészítés mennyiségi és minőségi mutatói, gazdasági és társadalmi súlya révén tehát különbséget kell tennünk *történelmi* vagy *történelmi borvidékek* valamint *lokális szőlőtermő területek* között. A történelmi vagy történelmi borvidék fogalmán olyan, több települést magába foglaló földrajzi-gazdasági-kulturális egységet, tájat értünk, ahol hosszabb időre visszatekintő múltja van a szőlő- és borgazdálkodásnak, s ahol az önellátás szintjét meghaladó mértékben, árutermelő jelleggel, kereskedelmi céllal, országos (esetleg nemzetközi) viszonylatban is ismert és elismert borokat készítenek. Egy-egy borvidéken belül többnyire hasonló természeti adottságok mellett, több-kevesebb tájjellegű szőlőfajta termesztésével, nagyjából azonos művelési, feldolgozási, kezelési, valamint érlelési-tárolási mód alkalmazásával, főbb tulajdonságaiban hasonló jellegű bort lehet előállítani.² A történelmi borvidékeken kívül eső lokális szőlő-bortermő területek vagy községek gyengébb minőségű, csupán saját (családi) fogyasztásra szánt borokat voltak képesek produkálni. Eltekintve az uradalmi pincékben érlelt boroktól, Zala megye paraszti kisgazdaságai a szőlőtermesztés és borkészítés szempontjából ez utóbbi csoporthoz sorolhatók.

Fontosnak tartom ugyanakkor megjegyezni, hogy a 20. század folyamán a megye területe több ízben is változott: egyrészt a trianoni határmeghúzás (1920) következtében a Murától délre eső területek a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz (a későbbi Jugoszláviához) kerültek, másrészt pedig az 1950-ben végrehajtott általános közigazgatási rendezéskor a Balaton északi partján húzódó, keskenyedő területsávot (Tapolca, Sümeg, Balatonfüred körzete) – ahol a minőségi szőlő- és borgazdálkodás leginkább jelen volt – Veszprém megyéhez csatolták. 1979-ben Keszthelyt és környékét visszakapcsolták Zala megyéhez.

Zala megye szőlő- és borgazdálkodására vonatkozóan a koraközépkortól a mohácsi vészig terjedően Holub József közöl értékes adatokat. Tanulmánya elején rámutat arra, hogy „a legkiterjedtebb szőlőkultúrával természetesen a Balaton vidékén találkozunk”, s ennek okai között nem csupán a kedvező ökológiai adottságokat sejthetjük, hanem az egyházi birtokokon (pl. veszprémi káptalan, bakonybéli és almádi apátság) folyó, jelentős mérvű szőlőtermesztést is.³

A 18. század első felében Bél Mátyás a megye mezőgazdasági viszonyait taglalva megemlékezik arról, hogy a dombokat és hegyoldalakat „szőlők lepik el”, kiváló és sok bor terem, s a legjelentősebb szőlőtermő táj a Balaton partvidékén található.⁴

1720-ban elkészült a magyar királyság szőlőtermő területeinek minősítése. Ebben – a háromfokú skálán – Zala megye szőlőterülete egyharmad részben másod-, kétharmad részben pedig harmadosztályú minősítéssel szerepel.⁵

A 19. század első harmadának végén Schams Ferenc készítette el Magyarország borvidégeinek leírását. Zala megye kapcsán csak a Balaton északi partvidékén húzódó szőlő- és bortermő településeket említi és méltatja (Györök, Gyenes, Csobánc, Bada-

csony, Füred, Tihany, Veszprém).⁶ Ugyanebben az időszakban Fényes Elek statisztikai-geográfiai országleíró munkájában már árnyaltabban szól a megye területén folyó szőlőtermesztésről. A megye „természeti tulajdonságai” között kiemeli, hogy Zala területe „szelid bortermeő dombokkal borítottatik.” A megye „termékeinek” felsorolásakor írja: „Bora nemcsak sok van Zalának, hanem jó is.” Ő is a Balaton mellékét, majd azt követően a muraközi járást emeli ki e tekintetben. Majd így fogalmaz: „A többi megyebéli vidékek is természetnek mindenütt bort, melly meglehetősen asztali italul szolgál...”⁷

A 19. század második fele országosan is az okszerű szőlőművelésre, borászkodásra serkentő kézikönyvek, szakkönyvek írásának és kiadásának időszaka. Zalai viszonylatban Tersánczy József (1814-1888) orvos és szőlész-borász nevét, elméleti és gyakorlati munkásságát kell említenünk. 1843-tól lett a nagykanizsai járás tiszti orvosa, s a város határában lévő Szabadhegyen alakított ki mintaszőlészetet, ahol a fajtákkal, művelési technikákkal maga is nagy kedvvel kísérletezgetett.⁸ A szőlészeti-borászati ismeretterjesztés és szakoktatás terén még Péterffy József (1827-1888) gazdasági szaktanító, a keszthelyi vincellér-, kertész és pincemester képző intézet igazgatója, valamint Árvay István (1818-1889) megyei árvaszéki elnök, Zalaegerszeg jegyzője, a Zala megyei Gazdasági Egyesület elnöke munkái jelentősek.⁹

Első részletes, községsoros szőlészeti statisztikánk összeállítása, melynek adatai a filoxeravész megelőző állapotot mutatják, Keleti Károly nevéhez fűződik. A következő általános mezőgazdasági statisztika 1895-ben készült, amikor a filoxéra pusztítása már mindenütt érzékelhető volt, illetve amikor a legtöbb helyen megindultak a szőlőrekonstrukció munkálatai. A zalai szőlőkben először Meszesgyörökön (ma: Balatongyörök része) észlelték a kártevőt, s a következő évtől a gazdák felvilágosítására tanfolyamok indultak elsőként Tapolcán, Sümegen, Nagykanizsán és Zalaegerszegen. A szénkénnel való gyérítés mellett a rezisztens amerikai alanyok jelentették Zalában is a védekezés egyik fontos módját: az 1880-as évek végétől több ilyen alanytelep létesült.¹⁰

A Dél-Dunántúl (Baranya, Somogy, Tolna, Zala megyék) mezőgazdaságát tárgyaló, a két világháború közötti időszakban megjelent háromkötetes monográfia az egyes megyéken belül járásonként jellemzi a szőlő- és borgazdálkodás állását. Az írás jelzi, hogy Zala megyében a badacsonyi és balatonmelléki borvidékek minőségi termelést folytatnak, míg a somogy-zalai részek nem sorolhatók a minőségi és történelmi borvidékek közé.¹¹

A második világháborút követő szocialista átalakulás, kollektivizálás a szőlőhegyi birtokon lévő

kisebb, néhány száz négyszögöles szőlőket nem érintette. E területeken tovább folytatódott a zömmel saját, családi fogyasztásra, vagy csak kis mértékben eladásra szánt borok készítése. Főleg az 1970-es évektől indult meg a szőlőhegyek paraszti gazdaságainak aprózódása, hobbyszőlőkké, kertekké alakulása, mely folyamat napjainkig tart, kiegészülve a szőlőhegyi turizmust, borturizmust érintő kezdeményezésekkel.

Összesített megyei adatok szerint 1935 és 1950 között a szőlőterület nagysága enyhe csökkenést mutatott, majd a következő évtizedben gyakorlatilag nem változott. 1958-ban (ekkor a Balaton északi partja már nem tartozott a megyéhez) a szőlő a mezőgazdasági művelési ágak 2,9 %-át tette ki, s ezzel az arányszámmal felülmúlta az országos átlagot (2,3 %); magyarországi viszonylatban ötödik, a dunántúli megyék sorában pedig – Tolna megye után – második helyen állt. A szőlők területe és minőségi megoszlása viszont igen különböző volt.¹²

A 19. század végétől induló hivatalos borvidéki besorolások Zala megye területét – ezen belül is csak a minőségi termelésre alkalmas részeket, településeket – a balatonmelléki borvidékhez sorolták. *Zalai borvidék* néven az 1997. évi CXXI. törvény értelmében alakult minőségi bortermelő terület (egyres települések megjelölésével) a Délnyugat–Dunántúlon. 1999-től ez megint a balatonmelléki borvidék kebelébe került, aztán 2006-tól újra a zalai borvidék nevet viseli (9/2006. II.3. FVM rendelet). A zalai borvidék muravidéki körzetre és Zala menti körzetre oszlik. A zalai szőlő- és borkultúra reményteljes fellendülését több tényező mellett a hegyközségek működése, a bortermelés minőségét serkentő borversenyek, a borutakra felfűzött borturizmus és a Da Bibere Zalai Borlovagrend tevékenysége egyaránt előmozdíthatja. Napjainkban végigtekintve Zala megye szőlő- és borgazdálkodásának helyzetén, színvonalán, még mindig nagy eltéréseket, különbségeket tapasztalhatunk. Fontos, s ugyancsak előremutató tényként értékelhetjük a magyar-szlovén határ megszűnését, átjárhatóságát, mely a határmenti régiók szorosabb és sikeresebb együttműködését is lehetővé teheti.

A következőkben a szakirodalom és az elmúlt több mint egy évtizedben végzett saját terepmunkám alapján mutatom be Zala megye déli részének szőlőkultúráját. Terjedelmi okok miatt eltekintek a vizsgált területre vonatkozó történelmi adatok felsorakoztatásától, csupán a fajtaszerkezet és a művelési mód alakulásának bemutatására vállalkozom a 19. század második felétől a közelmúltig eljutva. Nem kap helyet a tanulmányban a régió borkultúrájának (szüret, mustnyerés, borkezelés és -tárolás) leírása és elemzése sem, e témában más helyütt több ízben jelentek meg írásaim.¹³

Szőlőfajták

A természeti adottságok, a szőlőművelés módja, a feldolgozás és a borkezelés technológiája valamint a tárolás körülményei mellett az előállított bor minőségét nagyban befolyásolja a szőlőfajta tulajdonsága, illetve az ültetvények fajtaállománya, tiszta vagy kevert volta. A szőlőfajták számbavételét tekintve a vizsgálat időszakában egyrészt a filoxéravész jelent éles korszakhatárt, másrészt pedig az elmúlt évtizedek (az 1960-70-es évektől indulva) egészen napjainkig tartóan hoztak változást az újabb nemesített- és világfajták megjelenésével.

A 20. századra vonatkozóan a szőlőfajták számbavétele jól feltérképezhető a terepmunka és az adatközlők visszaemlékezései, valamint szakirodalmi és statisztikai adatok alapján. A filoxéravész előtti fajták részben a területet érintő, 19. századi borászati szakirodalom, részben pedig az idős adatközlők két generációra visszanyúló, nagyapjuk korának és elbeszélésének információit megőrző emlékezete alapján határolhatók be.

A dél-zalai hegyek kisparcellás paraszti szőlőiben –mint ez országos tendencia volt– a filoxérát megelőzően, de sokáig azt követően is a vegyes fajtaösszetétel volt jellemző. Az okszerű szőlőművelésre buzdító szakkönyvében Zala megye helyi viszonyait tekintetbe véve Árvay István e színes fajtaállománynak a minőségi borkészítéssel össze nem egyeztethető mivoltát hangsúlyozza: „Nem tapasztalták-e önök saját szőlőjökben is, – ahol t. i. a fajok vegyesen vannak ültetve, – hogy a bornak minősége évenként mennyire változó, s egymástól annyira elüt, hogyha több év termését egymással összehasonlítjuk, nem ugyanazon tőkéken, de még ugyanazon hegyben temetteknek sem hihetjük.”¹⁴

A Nagykanizsa melletti Szabadhegyen szőlészkedő Tersánczky József 42 fajta szőlővel tett kísérletet, hogy mind mennyiségre, mind pedig minőségre való tekintettel melyek természetből legsikeresebben a vidéken. Egyben megemlékezik az 1850-től szőlőhegyként használt Szabadhegy, s a már régebb óta művelt szomszédos hegyhátak két legjellemzőbb szőlőfajtájáról, a *kék kadarkáról* és a *tótszőlőről*.¹⁵ A kadarkát forrásaink a 19. század végén is gyakorta emlegetik, s az adatok alapján úgy tűnik, hogy az inkább „fehérborosnak” tartott szőlőtermő tájon a filoxéravészig mindenképpen számottevő mennyiségben volt jelen. Egy 1891-ből származó szüret előtti híradásban ezt olvashatjuk: „A szőlők Nagykanizsa vidékén meglehetősen állnak. A jégverés nem érte azokat, s oly pompás az időjárás, hogy még Szentgyörgyvártot is meg fog érni a kadarka...”¹⁶ A szakkönyvek adatai szerint, valamint az adatközlők

emlékezetében „rég szőlők”-ként megőrzött, a filoxéravész előtti időkre tehető fajták – az említett kadarkán és tótszőlőn túl – a következők voltak: csekeszőlő,¹⁷ ragszőlő vagy ratokszőlő,¹⁸ milkovec,¹⁹ oportó, juh-farku, vörösvállú,²⁰ piros- és zöld dinka.²¹

A filoxérát megelőző időszak viszonyainál maradvány, érdemes megvizsgálunk Keleti Károly statisztikájának az 1873. évben termelt borok színére vonatkozó adatsorát.

Település	Birtokok száma	Szőlőterület		1873-ban termelt bor		
		1600-öles hold	négy-szögöl	fehér	vörös	siller
				akó		
Bakónak	209	160	1062	300	900	1500
Homok-Komárom	655	391	766	2500	2500	5000
Palin	330	175	29	5332	–	5332
Rigyác	625	349	1035	1093	2187	1093
N-Récsse	498	304	1487	432	25	13268
Nagy-Kanizsa	518	306	170	–	–	–
Letenye	400	234	283	680	1000	3000
Tótszentmárton	95	73	288	–	2450	–
Pola (=Becsehely)	623	341	266	2625	150	225
Valkonya	33	37	1428	–	–	–

Ez a fajták szín szerinti megoszlására vonatkozóan enged meg következtetéseket. Településeink többségében legnagyobb mennyiségben siller bort látunk, ami a vegyes szín- és fajtaösszetételű kisparaszti parcellák vegyes szőlőfeldolgozási gyakorlatára utal. Számottevő még a fehérbor mennyisége településeink egy részén, vörösbort nagyobb mértékben Homokkomáromban, Rigyácán, Letenyén és Tótszentmártonban (ott kizárólagosan vöröset jelez a statisztika) találunk. A Keleti által közreadott táblázatban Zala vármegye más településeinek adatait is megvizsgálva, tendenciaként jelenik meg, hogy a lendvai és a letenyei járásban, tehát a megye nyugati-dél-nyugati sávjában fordul elő több település, ahol vörösbort nagyobb mennyiségben szüretkeztek.²² E tendenciát alátámasztják Lendva-vidéki kutatásaink, ahol az 1870-es években még a kadarka jelentős arányát képezte a fajtaállománynak. Földrajzilag e régió valamelyest kívül esik Homokkomárom, itt talán a neves búcsújáró helyként is számon tartott kegytemplom és rendház liturgikus célú borszükségele tükröződhet a fehér- és vörösbort egyenlő, a sillerhez képest egyenként feleannyit mutató, önmagában is jelentős mennyiségben.

A filoxéra elleni védekezés jegyében számottevő mennyiségű direkttermő alanyt telepítettek a zalai dombokra. A direkttermő fajták viszonylagosan magas aránya szinte napjainkig rányomja bélyegét a paraszti kisparcellák borainak minőségére.

Érdeemes röviden elidézünk a szőlőterületek állását 1895-től 1965-ig mutató táblázat adatsora felett is.²³

Település	Szőlőterület (kh) 1895		Szőlőterület (kh)		
	Beültetve	Parlag kiirtott	1913	1935	1965
Homok-Komárom	386	8	412	398	367
Kis-Récse	5	–	9	5	–
Nagy-Bakónak	295	1	289	270	317
Nagy-Récse	316	1	244	259	198
Rigyócz	386	–	362	365	318
Becsehely	381	19	250	383	532
Pola	235	–	–	–	–
Letenye	173	–	256	242	266
Tót-Sz. Márton	60	–	33	49	70
Valkonya	23	–	18	16	18
Nagy-Kanizsa r.t.v.	226	1	390	463	398

Az adatokat azon településeknél, amelyeket mindkét statisztika felvett, össze tudjuk vetni, s ennek alapján következtetni a „filoxéra-ügy” állására. Az utóbbi táblázat 1895. évi adatainál első ránézésre szembejövő, hogy a „parlag vagy kiirtott” rubrikában alig van számottevő területet jelző számadat. Az előző táblázatot is figyelembe véve, vagyis az 1873-1895. évi adatokat összehasonlítva, a települések legtöbbjében jelentős változást, csökkenő tendenciát nem láthatunk, sőt esetenként több 10 holdnyi növekedést észlelünk; számottevő csökkenést csak Letenye, illetve a két, legkisebb szőlőterülettel rendelkező település, Tótszentmárton és Valkonya határában mutat a statisztika. Az 1895. évi és az 1913. évi adatsort összevetve Nagyrecse, Rigyác, Becsehely, Tótszentmárton, Valkonya szőlőterületei fogyatkozást, míg Homokkomárom, Letenye és Nagykanizsa ültetvényei gyarapodást mutatnak. Mindezek alapján azt valószínűsíthetjük, hogy vidékünk legtöbb településén viszonylag későn jelent meg és – egyes települések adataitól eltekintve – talán kisebb pusztítást vitt véghez a filoxéra.²⁴ E következtetést látszik

alátámasztani, hogy Tersánczky 1887-ben megjelent munkája nem szól a filoxéráról, s a fajták felsorolásánál sem szerepelnek a direkttermők.²⁵

1935-ben Zala megye szőlő- és borgazdaságáról ezt olvashatjuk: „A magasan kiemelkedő minőségtermelés mellett nem hallgathatjuk el, hogy Zala vármegye szőlőtelepítvényeinek jelentős része amerikai direkttermőkkel van telepítve. [...] Az alsólendvai, nagykanizsai, novai, pacsai és zalaegerszegi járások szőlőterületeinek túlnyomó része ezekkel a fajtákkal van telepítve. A muramenti szőlőterületeknek az amerikai direkttermők szinte kizárólagos fajtái, amivel ezek a területek európai szőlőfajták termelésére alkalmatlanok.”²⁶

Ezek a szőlőfajták a következők: *noha* (noah), piros és fehér *delovári* (delaware), *otelló* (othello), *izabella*, *elvira*. Az idős gazdák parcelláin az 1980-90-es évekig, sőt egészen napjainkig megmaradtak ezek a fajták, közülük is a legnagyobb mennyiségben telepített *noha*, másodsorban az erős színanyagú, ezért festőbornak is használt *otelló*, s szórványosan a többi fajta. A savanykás, nem túl erős *nohabor* a nyári munkák idején jó szomjoltónak bizonyult. A legutóbbi időkig az idős gazdák, akik szinte egész életükben ehhez szoktak, többnyire tisztán fogyasztották. „Nem is bor, amibe nincs egy kis noha!” – vélekedtek a legutóbbi időkig a gazdák, akik már megették kenyereük javát. Számarányát tekintve a direkttermők között dominált a noha, amit tiszta telepítésként, esetleg más egyéb fehér, de ugyancsak direkttermő fajtákkal vegyesen ültettek. Ettől némiképp elkülönült az *otelló*, bár sokszor nem külön, szőlőúttal elválasztott részbe került, csupán a szőlő alsó vagy felső felét alkotta. Több adatközlő is emlékezett az első világháborút közvetlenül követő időszak nohatelepítéseinek hírére. Cseke Ferenc a direkttermő fajtáknak a közelmúltig való fennmaradását a természeti viszonyokat jól tűró fajtajelleggel is kapcsolatba hozza: „... a filoxéravész idején betelepített amerikai ellenálló fajták viszonylag jól elviselték a kedvezőtlen időjárási viszonyokat. Így aztán a gazdálkodók nem is tartották szükségesnek a felváltásukat a nagy gondosságot igénylő, és bizonytalan terméshozamú, nemes oltványfajtákkal.”²⁷

A direkttermők mellett bor- illetve csemege *ojtványiszőlőt* is termesztettek. A 20. században a legnépszerűbb az olaszrizling volt, de díszlett a rizlingszilváni, a kövidinka, a piros szlanka, a piros és fehér gyöngyszőlő (saszla), az illatos csemegefajok közül pedig legfőképpen a Kocsis Irma és a muskotály a vegyes ültetésű, karós szőlőkben. A csemegezőlők divatja a két világháború között indult. A Borászati Lapokhoz Letenyéről 1899-ben beérkezett tudósításban még ez áll: „Csemegezőlő nálunk nincsen.”²⁸

Az 1940-es évektől friss, étkezési szőlőként is értékesítették a kanizsai piacon a kadarkát, a gyöngyszőlőt, a delovárit és burgundit, de a késő ős csemegezőlője volt az otelló is. Ez utóbbinak mély színű festőborát a pincétől adták el. Aszalták is a szőlőt, a töppesztett szemeket kalácsba sütötték.

Az 1970-es évektől egyre jobban terjedt a korai érésű fajtáknak, így pl. a csabagyöngyének a telepítése. A zalagyöngye nevű fajtát 1957-ben nemesítették, a házikertekben való telepítését 1970-ben engedélyezték.²⁹ Hamar kedvelt, szívesen telepített fajta lett szőlőhegyeinken. Volt olyan fiatal gazda, aki noha ültetvénye egyik felét már 1972-ben kordonos rendszerű (ahogy itt mondják: *lugos*) zalagyöngyére váltotta. Rakott közé—olyan tőkék helyére, amelyek telepítés után nem eredtek meg—két tőke *cardinált* is, mely Magyarországon szintén viszonylag új fajtának számított.³⁰ A zalagyöngyénél korábban érett, hamvas, kékeslila nagy és húsos bogyóit csemegezőlőként fogyasztotta frissen a család.

Napjainkban dominánsnak mondhatók a fehér fajták, legnagyobb arányban rizlinget találunk, de a termesztett fajták sokfélesége szinte felsorolhatatlan. Kisebb arányban vörös bort, vagy még inkább kevésbé testes *piros bort* is készítenek többnyire oporból, zweigeltből és kékfrankosból. A direkttermők aránya napjainkban egyre csökken, legjobban az otelló tartja még magát, amelyből—leszemezve—különlegességnek számító mély vörösbort készítenek.

A szőlőművelés, a termő szőlő éves munkarendje a szüretig

A szőlőművelés éves munkarendjét saját megfigyeléseim és interjúim, a 19. század második felére vonatkozóan Tersánczky József helyi tapasztalatokat tükröző borászati szakmunkája, valamint Markó Imre Lehel néprajzi-nyelvjárás leírása alapján vázolom, elsősorban a táji sajátosságokat kiemelve a munkafolyamatokban. Történeti utalásokat Holub József tanulmánya alapján tudok tenni.³¹

A vizsgált terület szőlőhegyei—egy részük már a középkortól adatolhatóan—irtásszőlők voltak. Új szőlőterület telepítésekor, Tersánczky a szabadhegyi gazdák példáját idézve—s mindjárt ennek korszerűtlenségét is hangsúlyozva—a 19. század dereka utáni gyakorlatot így írja le: „...nincs szokásban újültetés alá a földet előkészíteni földforgatással (rigolozással), egyszerűen elteregetik hantos felszínét...”³² Bár a szakirodalom már a 17. század második felétől szorgalmazza, a gyakorlatban csak később, először—a Dunántúlon az 1840-es évektől indulva—az egyházi és uradalmi birtokokon, majd a paraszti szőlőkben a filo-

xéravész után válik általánossá a *rigolozás*, vagyis a föld mély megforgatása, felásása a telepítés előtt.³³

Az ültetésnek a 19. század derekát követő időszakra vonatkozó helyi gyakorlatáról megint Tersánczky írását idézzük: „Szokás [...] a szőlő sorrendeket zsinorral kimérni, ennek mentében fészkeket csinálni, ilyekbe ültetni.”³⁴ Nem derül ki azonban világosan az ezt követő sorokból, hogy a szálvesszős vagy a gyökeres vesszővel történő ültetés a jellemzőbb. Vesszőket, tőkéket is emleget a szerző, az utóbbi jelenthet gyökeres vesszőt. A paraszti szőlőkben, a kor országos gyakorlatának megfelelően, valamint az adatközlőknek a két világháború közötti időket idéző ismeretei alapján azt mondhatjuk, hogy a gyökeres vesszők telepítése csak a 20. század második felében vált általánossá. A 60-70-es évektől vagy vásárolt oltvány vesszőket ültettek, vagy a metszések kiválasztott legszebb vesszőket—sok esetben a különböző fajtákat egymástól beszerezve, egymás között cserélve a gazdák—iskolába rakták gyökereztetni, s következő évben azt ültették el. A sor- és tőtávolságról Tersánczky így ír: „Ha végig nézzük a szőlő telepeket, szép sorrendben fogjuk találni a tőkéket. Jobbára 3 láb térség van minden sor közt. Eltéréseket fogunk találni helyenkint a tőkék közti távolságban, mert vannak ültetések, melyek annyira sűrűek, alig hogy elfér a kapa a tőkék közt, teszik ezt némelyek nagyobb termés reményében, és csodálkoznak, mikor szőlőjük későn érik, rothad, boruk silány!”³⁵

A 20. századi paraszti telepítések többnyire már szabályos, átlátható, egy-másfél méternyi tő- és sor-távolsággal rakott, karós ültetvények. Az 1960-70-es évektől megjelenő kordonos szőlőknél mind a sorok, mind pedig a tőkék távolsága még ennél is nagyobb. A tőkék azért ülnek ritkábban, mert a kordon drótsodronyain a két szomszédos tőkére hosszabb szálvesszők futnak, a sorok közti szélesebb hely pedig a szőlőnek a szüret utáni, lóval történő beszántását biztosítja. A szőlőhegyek mai képe karós és kordonos parcellákat egyaránt mutat. A karós szőlők idősebb ültetésűek, újabb telepítést már ritkán raknak karó mellé. Vidékünk a 18-19. században a karó nélküli szőlők övezetébe tartozott.³⁶ A 19. század második felében Tersánczky már karóztott szőlőkről ír, bár a karó magas ára miatt, egyes fajtáknál, így a kadarkánál is, javasolja a karó nélküli művelést.³⁷

A kipusztult tőkék hiánypótlása a 20. század közepéig bujtással történt. A szomszédos tőkére egy erős vesszőt hajlítottak le a hiány helyére, majd az gyökeret vevén, elvágták az anyatőkétől. A vesszők iskoláztatásával, gyökeresen vásárlásával csökkent ezen eljárás gyakorlata. Ilyenkor előfordult, hogy egy-egy új fajtát, esetleg csemegezőlő-fajtát raktak pótlásnak, hogy kipróbálják. A fentebb idézett zalagyöngye-

ültetvény közé ültetett cardinál-tökék is ezt példázzák, de tudok olyan esetről, amikor a tökés-karós nohaszóló közé egy-egy gyöngyszőlő-dugványt raktak. Ez a fajta-ültetvény kevertté válását indíthatta el, illetve a egyes parcellák további fajta-színesedését hozhatta.

A már termőre fordult szőlők éves munkarendjének záró és kezdő mozzanata az egymástól elválaszthatatlan őszi és tavaszi talajmunka, a fedés és a nyitás, melynek célja és értelme a tökék fagyvédelme volt a téli időszakban. A fedés a tökék (*tökék*) szüret utáni bekapálást vagy lóval-ekével való beszántását jelentette. A tökék mellé húzott föld a *bakhát*, ezért ezt a műveletet *bakhátazásnak* is nevezték. Tavasszal–legkorábbi éves szőlőmunkaként–az ősszel befedett tökék tövéből kapával elhúzták a földet, ez a *nyitás*, *nyitogatás*. Ideje, a fagyok enyhültével, március hónapra esett.³⁸ Csoma Zsigmond a Dunántúl területén a „nem fedő” és a „fedő-nyitó” tájak 18-19. századi elhelyezkedését kapcsolatba hozza a szőlőföld telepítés előtti felásásának meglétével, illetve elmaradásával is: „...valószínűsíthetően az alacsonyművelés középkori elterjedésével a fedés-nyitás munkája is kialakult ott, ahol nem ásták a szőlőket fel, így bizonyos mélyművelést, tápanyag-utánpótlást és csapadékhasznosítást is elértek, illetve egybekapcsolhatták a fedés-nyitás munkájával.”³⁹ Vizsgált területünk szőlőhegyeivel kapcsolatban Markó Imre Lehel megjegyzi: „Homokkomáromban azelőtt a szőlőt sohasem kapálták be, csak Cserfőn és Főrhéncen. A homokkomáromi talaj ugyanis kavicsosabb volt, ott csak *széttibe kapáták* ősszel a földet.”⁴⁰ Lova és ekéje természetesen nem minden gazdának volt, de akinek igen, azt mások is megfogadták az őszi beszántás munkájára.⁴¹ A tökék betakarásakor trágyát is szórtak a barázdába; a talajerő-utánpótlás módjára 3-4 évente igyekeztek sort keríteni. A szőlőhegyen lakó birtokosnak, ha két-három tehenet tudott tartani, helyben volt a trágya (*ganaj*), amit a szőlősorok közé teríthetett, más években pedig szántóját javíthatta vele. A szőlejét tartozék jellegű gazdaságként művelő falusi gazda otthonról, szekéren hozott trágyát a hegyre.

A kikapálást követően, szintén még márciusban került sor a metszésre. „Akkor legjobb meccenyi, mikor a baracfavirág hullik a korsóba.”–mondták az öregek. Vincze István szőlőmetszőkés-tipológiájában a baltás metszőkések csoportján belül külön táji típusként szerepel a *zalavidéki* forma.⁴² Tersánczky 1869-es könyvében a metszőkést és a metszőollót egyaránt ajánlja még, azzal a megszorítással, hogy a baltás típus hátrányára felhívja a figyelmet: „A töke száraz részeinek eltávolítására fűrészt kell használni és nem baltát, mert amazzal nem forgácsoltathatik életrehalálra a töke.”⁴³ Nem szól viszont az 1887-ben meg-

jelent Szabadhegy monográfiában e munkafázis eszközéről, csupán módját ismerteti. Markó Imre Lehel tanulmánya sem ad pontos fogódzót az eszközváltás idejének megállapításához, hiszen az időbeli viszony kifejezésére az „azelőtt” megjelölést használja. Az adatközlők is többnyire úgy emlékeznek, hogy „régén” *meccőkést* használtak, aminek *szekörceje* volt. A múzeumi tárgyi anyag némi támpontot adva azt mutatja, hogy paraszti használatban a metszőollók a 19-20. század fordulóján terjedtek el, néhol azonban csak az első világháború után.

A 20. század második felében, s napjainkban is, 2-3 csapot hagyva, az adott fajta igényeinek és a támrendszer módjának megfelelően rövidcsapos vagy szálvesszős megoldással végzik a metszést, ezt megelőzően akár dupla ennyi csapot is meghagytak a tökén 2-3 szemre metszve. A levágott szőlővessző a *venyics*, amit kékbe kötöttek, s tüzeltek vele. „Ahán kéve venyics, annyi akó bor lesz!”–tartotta a mondás.⁴⁴ Az utóbbi évtizedek óta, a gyári tűzhelyek (asztali tűzhely, teatűzhely) és a gázpalackról működő tűzhelyek megjelenésével, az udvari kemencék teljes eltűnésével, ezt a hasznosítási módját elvesztette a metszés után visszamaradt vessző, így a szőlő végébe vagy tetejébe kihordva elégetik. A 80-as évekig a még aszfaltozatlan hegyi *szekérút* gödreit is venyiccsel töltötték ki.

Bevégezve a metszés munkáját, közvetlenül utána, még március végén–április elején következett a karózás. A kitört, rossz karókat kicserélték, a többit, ami a tél folyamán meglazult a földben, a *szekörce* fokával bevették. A karó legjobban akácfából volt. Vékony gömbfa karót szőlő közé lehetőleg nem raktak, vastagabb akáctörzsekéből hasított, egyik végén kihegyezett, tűzben megedzett vagy kátrányba mártott végű karó tartotta a tökéket. Akinek volt akácosa, ingyen hozzájuthatott az alapanyaghoz, s a hasítást maga is elvégezte. Az 1980-as évektől saját anyagból fűrészeltették a karót, akácos híján pedig készen megvásárolták.

Mind a nyitás, mind a metszés, mind pedig a karózás művelete még a rügyek duzzadása, megindulása, vagyis a *gombozás* előtt történik.

A nyitás utáni első kapálás pünkösdi táján, vagy május első felében történt. Ez viszonylag mélyebb kapálás volt a nyár folyamán több ízben is végzett felszíni, gyomtalanító *saraboláshoz* képest. Ugyanazt a kapát használták mindegyik kapálásnál. Ez vidékünkön a szögletes forma volt, ami a használat és a reszelővel való rendszeres élezés hatására íves élűre kophatott.

A szőlőt megtámadó gombabetegségek–peronoszpóra, lisztharmat, szürkerothadás–miatt a 19. század legvégétől egy új munkasor épült be a szőlőművelés évi rendjébe: a permetezés (*permetölés*). Ennek kezdeti formája az volt, hogy oltott mész hígított levét

(esetleg kevés rézgálicot is feloldva benne) sajtárból egy kórócsomóval vagy ágsöprűvel locsolták a tőkékre. Ezt időben a fadongás, majd a réz, végül a műanyag háti permetező követte, napjainkban használnak motoros háti permetezőt is.

A filoxérának ellenálló direkttermő fajták a gombabetegségekre sem érzékenyek. Általában két-háromszori *gálicos* (rézgálic) permetezés elég volt az ilyen tőkéknek. A permetezések sora általában május első felében, *Pétör hetibe* kezdődött. Az *ojtott szőlő* – főleg meleg és párás időjárás esetén – ennél jóval gyakrabban, akár tízszer, napjainkban még többször permetezik, s már nem rézgáliccal, hanem a legkülönbélebb speciális szerekekkel. A gálic kéken tapadt meg a szőlő levelén, az ilyen táblák messziről is megkapó látványként hatottak. A még meglévő otelló és noha szőlőket ma is csak rézgáliccal permetezik. Minden időben nagy gondot jelentett a permetezéshez szükséges vízmennyiség. Kutak a vizsgált terület szőlőhegyeinek nagy részén csak a völgytalpban voltak, onnan hordták vödörben, kézzel a vizet főzéshez, és inni. Az ivóvizet ma autóval, műanyag ballonokban viszik a hegyre. Permetezésre azonban tökéletesen megtette az esővíz is. Az 1970-80-as évekig fennmaradtak elszórva a mesterségesen ásott, kb. 2 x 2 m nagyságú vízgyűjtő gödrök, a *tókák*. Ezek a szekérút mellett helyezkedtek el, s fa korláttal vették őket körbe, nehogy beleessen valaki. Ugyanez okból gyakran élőfa mellé, vagy két fa közé ásták. A vizet fa horogra akasztott vödörrel mérték ki. Akinek nem volt tókája, vagy kifogyott belőle a víz, az valamelyik szomszédtól kért engedélyt, hogy vihessen belőle. A *tókavizet* mosásra, állatok itatására is használták. Ha kigyulladt valami, összefutottak a szomszédok, s a tókából mert vízzel oltották a tüzet.

Az 1970-es évektől a tókákat a betonozott esővízgyűjtő *sziszterna* (ciszterna) váltotta föl. Ilyet csak a cseréppel vagy palával fedett, csatornázott épületek mellé, a földbe mélyítve tudtak építeni, mert a zsupp-tetőn nem szaladt le olyan gyorsan a víz, s csatornázni sem lehetett, így a víz elvezetése a gyűjtőhelyre nem volt biztosított. Ha a *pince* még zsuppos volt, de valamelyik újabb emelt melléképület palás, vagy *sindős* (cserepes), akkor csatornát erősítettek legalább az egyik tetőrész alá, s az épület sarkához egy kétszáz literes bádoghordót raktak, ebben gyűlt össze esőkor a víz. A *sziszternák* esetében is működött a szomszédság egymás közti víz-kérése és -használata. A másfél-két méter mély sziszternából ugyancsak hosszú fa horoggal vagy kampósra hajlított végű vassal, vödörrel mérték a vizet. A tókák szemetesgödörre változtak, majd betemették őket.

A tókából vagy ciszternából kimert vizet az egyik végére állított fa hordóba, bádoghordóba, vagy beton

kútgyűrűből kialakított vízgyűjtőbe öntötték, ott bekeverték a *szört*, amit rossz cserép- vagy bádoggancsóval mérték a háti permetezőbe. Bár a permetezés elsősorban férfimunka volt, adódott, hogy a családfő éppen *napszámba vót*, s az asszony vette hátára a permetezőt.

A zölden hajtó, növekvő szőlővesszőt, akár alkalmaztak karót, akár nem, össze kellett kötözni. Az első kötözést Antal-nap táján (június 13.) kezdték meg, a másodikat nagyjából egy hónapra rá végezték. Kötözőanyagként a vízben áztatott, megtiport rozsalmát, vagy a szőlőhegy völgytalpához közeli, alsó, nedves részein, a *berőkben* gyűjthető kákát használták. Megsodorták, akkora darabokra vágták, ami a vesszőket átérte, s Y formájú szolgafára kötötték,⁴⁵ ezt vitték magukkal, a földbe szúrták, húztak egy-egy szálát, s a tőkét átölelve, összekötötték a hajtásokat általában két, nyúlankabb vesszők esetén akár három helyen. A mezőgazdasági szakboltokban vásárolható raffiát a 20. század második felétől alkalmazták. Az 1980-as évektől egyre inkább terjedt a műanyaggal való kötözés. A raffiát és a gombolyagban kapható műanyag szálát ugyancsak előre felvagták a szükséges hosszúságra, s derékra kötve vitték.

A zöldmunkák körébe tartozott a *nyírás*, vagyis a magasra nyúlt zöld hajtások felső részének, végének levágása, nagyjából a karó magasságában. Erre július közepe táján került sor. A metszés eszközével, tehát korábban metszőkéssel, majd metszőollóval végezték. Ilyenkor távolították el a *kaccsokat*, vagyis a hónalj- és fattyúhajtásokat.

Július végére-augusztus elejére (*kánikulára*) befejeződtek a szőlőmunkák. Az érő termést ezután óvni kellett. A madarak ellen madárijesztőket állítottak a szőlő közé. Két karót kereszt formában összeszőgeltek, rossz ruhát akasztottak rá, a tetejébe pedig vásott kalapot tettek. A hegyi lakosok, akik baromfit is tartottak, ilyenkor a baromfiólak kerített kis udvarában elzárva tartották az aprójószágot, nehogy megcsipkedje a szőlőt. Ha ilyet észleltek, a szomszédok szóvá is tették egymásnak.

A szőlő művelését az önellátó kisgazdaságokban családi munkaerő biztosította. Módosabb gazdák nagyobb szőleiben napszámosok dolgoztak. Az 1920-as években ez úgy szerveződött, hogy a gazda által felfogadott munkáshívó (*hívó*) toborozta a napszámosokat. Legtöbbjük a szőlőhegyen kívül lakó szegényebb parasztcsaládok tagja volt. A hívó hívópénzt (*hívópéz*) kapott, a munkás 1 pengő napszáma után általában 10 fillért. Kötözésre és zöldmunkákra asszonyok, kapálásra asszonyok és férfiak (*embörök*) egyaránt elszegődtek. A napszámba járásra egészen az 1960-as évek derekáig vannak adatok.

Az 1970-80-as években vette kezdetét, majd az elmúlt egy-másfél évtizedben vált igazán szembevetővé – hasonlóan több más magyarországi szőlőtermő terület példájához – a dél-zalai szőlőhegyek képének és

használatának többirányú átalakulása. E változási folyamat dokumentálása, leírása és értelmezése további kutatási feladat.

Jegyzet

- 1 V.ö.: KECSKÉS 1992: 167.
- 2 A történeti borvidék fogalmához ld. ÉGETŐ 1982: 341-342. A szócikk szerzője következő kategóriaként a „jó bortermő hely” fogalmát használja.
- 3 HOLUB 1960: 182-185.
- 4 KÁLI 1999: 18.
- 5 A forrás adatait a Magyar Királyság területére vonatkozóan függelékben közli: N. KISS 1973: 387-388.
- 6 SCHAMS 1832-33. II: 154-171.
- 7 FÉNYES 1841: 444., 451. Zala megye teljes leírása: 443-498.
- 8 RIKLI 1999: 315. Szőlészeti-borászati munkáit ld. a bibliográfiában.
- 9 PÉTERFFY 1864.; ÁRVAY 1881.
- 10 KOTNYEK István cikksorozatából: Zalai Magazin 1989. dec. 20. 17; 1990. jan. 10. 21.
- 11 KISS 1935. II: 392.
- 12 SIMON L. 1961: 47-49.
- 13 SIMON A. 1997; 2001; 2005; 2007.
- 14 ÁRVAY 1881: 17.
- 15 TERSÁNCZKY 1887: 49.; Ugyanő korábbi munkájában a tótszőlőt a *lisztes fehérrel* azonosítja, hasonnevei közt még a *fehérszőlőt*, *fosókát* említi. (TERSÁNCZKY 1869: 163.) CSOMA (1994-1995: 85.) a „régii és magyarnak vélt fajták” között sorolja fel a *tótszőlőt*. A fajtára és elnevezésére ld. még RÁCZ 1997: 106.
- 16 Forrás: Zalamegye, X. évf. 37. szám, 1891. szeptember 13.; Közli: KOTNYEK István, Zalai Magazin 1990. május 2: 11.
- 17 Sárfehér, v.ö.: RÁCZ 1997: 47.
- 18 Ismertebb névalakja: rakszőlő. V.ö.: TERSÁNCZKY 1869: 105-106.; RÁCZ 1997: 91-92.; ÉGETŐ 1993: 262-263.
- 19 A mirkovácsa helyi tájneve: ld. RÁCZ 1997: 81.; V.ö. még: ÉGETŐ 1993: 262-263.
- 20 Alsó-Ausztriából került hozzánk a filoxeravész előtt. RÁCZ 1997: 112.
- 21 A fajták számbavételére ld. ÁRVAY 1881: 21-25.; TERSÁNCZKY 1887: 49-51.
- 22 KELETI 1875: 392-395.
- 23 Az 1895. évi adatok forrása: Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal 1897: 242-273. (Zala megye adatai); az 1913-1965 közötti adatok forrása: Központi Statisztikai Hivatal 1986: 90-94. (Az itt szereplő adatokat a könyvnyebb összevethetőség végett hektárból holdba számítottam át.)
- 24 V.ö.: TANTALICS 2005: 46-47.
- 25 TERSÁNCZKY 1887; A szerző korábbi munkájában a szőlőfajták között felsorolja az *Izabellát* (TERSÁNCZKY 1869: 158-159.), ám tudjuk, hogy ez a direkttermő fajta még a filoxeravész előtt megjelent a Kárpát-medencében. (ld. CSEPREGI-ZILAHY 1973: 230.)
- 26 KISS 1935. II: 393.
- 27 CSEKE 1998: 16.
- 28 Borászati Lapok 31. évf. 8. szám (1899. február 19.): 156.
- 29 CSEPREGI-ZILAHY 1973: 150.
- 30 Kaliforniában előállított fajta, Magyarországra 1963-ban került Franciaországból. CSEPREGI-ZILAHY 1973: 189.
- 31 TERSÁNCZKY 1887; MARKÓ 1955; HOLUB 1960.
- 32 TERSÁNCZKY 1887: 48.
- 33 CSOMA 1994-1995: 135.
- 34 TERSÁNCZKY 1887: 52.
- 35 TERSÁNCZKY 1887: 52.
- 36 CSOMA 1994-1995: 143.
- 37 TERSÁNCZKY 1887: 54-55.
- 38 A kikapálás, nyitás munkájára 14-15. századi okleveles adatokat hoz HOLUB 1960: 194.
- 39 CSOMA 1994-1995: 168.
- 40 MARKÓ 1955: 28.
- 41 Jellemző volt, hogy az ilyen gazdát a szőlőhegyen lévő szántóterület őszi szántására is megfogadták.
- 42 VINCZE 1957: 78; 81.
- 43 TERSÁNCZKY 1869: 237-238.
- 44 MARKÓ 1955: 30.
- 45 MARKÓ 1955: 30.

Irodalom

- ÁRVAY István
1881 *Az okszerű és hasznos bortermelés kézikönyve.* Különös tekintete Zala megye helyi viszonyaira. Nagykanizsa.
- CSEKE Ferenc
1998 *Hogyan befolyásolja a tengerszint feletti magasság néhány időjárási tényező érvényesülését a Nagykanizsa környéki szőlőtermesztésben? Régi szőlőhegyi gazdálkodás Nagykanizsa környékén.* Nagykanizsai Honismereti Füzetek 19. Nagykanizsa.
- CSEPREGI Pál–ZILAHY János
1973 *Szőlőfajtáink.* Bp.
- CSOMA Zsigmond
1994-95 *Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében.* (Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig.) CENTRÁL-EURÓPA Alapítványi Könyvek 3. Debrecen–Bp.
- ÉGETŐ Melinda
1982 *Történeti borvidék.* In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. Bp., 341-342.
1993 *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig.* Bp.
- FÉNYES Elek
1841 *Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben.* I. Pest.
- HOLUB József
1960 *A bortermelés Zala megyében 1526 előtt.* (Klly. a Göcseji Múzeum Jubileumi Évkönyvéből.) Zalaegerszeg.
- KÁLI Csaba
1999 *Zala megye a XVIII-XIX. században két korabeli leírás alapján.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg.
- KECSKÉS Péter
1992 *Présházak és pincék a Dél-Dunántúlon.* Ház és Ember 8. Szentendre, 167-203.
- KELETI Károly (szerk.)
1875 *Magyarország szőlészeti statisztikája 1860-1873.* (Nemzetközi statisztika–Szőlőszet–1. rész) Bp.
- KISS Elemér
1935 *Alsódunántúl mezőgazdasága I-III.* Kaposvár.
- N. KISS István
1973 *Szőlő-monokultúra a Hegyalján, XVI–XVIII. század.* Agrártörténeti Szemle XV: 383-389.
- Központi Statisztikai Hivatal (összeáll.)
1986 *Szőlőtermelés: községsoros adatok 1873-1965.* Bp.
- MARKÓ Imre Lehel
1955 *A kiskanizsai szőlőművelés.* In: Igaz Mária–Morvay Péter–Simon Józsefné (szerk.): *Népünk hagyományából.* Művelt Nép, Bp., 27-37.
- Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal
1897 *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája I. Bp.*
- PÉTERFFY József
1864 *Borászati káté.* Népszerű utasítás az okszerű szőlőművelésről, szüretelésről és a bor tisztántartásáról. Nagykanizsa.
- RÁCZ János
1997 *Kétszáz magyar szőlőnév.* Magyar Nyelvtudományi Társaság. Bp.
- RIKLI Ferenc (szerk.)
1999 *Kanizsai enciklopédia.* Pécs.
- SCHAMS, Franz
1832-33 *Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange, oder vollständige Beschreibung sämmtlicher berühmten Weingebirge des ungarischen Reichs in statistisch-topographisch-naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht.* I-II. Pest.
- SIMON András
1997 *A mustnyerés eszközei és módjai a Lendva-vidéken.* Vinogradnik Sadjar–Szőlő- és Gyümölcs-termelő '97/2. Lendva, 23-28.
2001 *A gúzsos szőlőprés.* A mustnyerés archaikus eszköze és technológiája Délnyugat-Magyarországon. In: Barna Gábor (szerk.): *Társadalom-kultúra-termesztet.* Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére. Karcag–Szeged–Szolnok, 247-261.
2005 *A technológia és a minőség összefüggése a mustnyerés munkafolyamatában.* In: Bati Anikó (szerk.): *Parasztélet, kultúra, adaptáció.* Bp., 99-120.
2007 *A település, a népi építészet és a gazdálkodás néhány vonása a dél-zalai szőlőhegyeken.* Zalai Múzeum 16: 71-84.
- SIMON László
1961 *Adatok Zala megye mezőgazdasági mikro-körzeteinek vizsgálatához.* (Klly. a Földrajzi Értesítő X, évf. 1. füzetéből.) Bp., 45-65.
- TANTALICS Béla
2005 *Szőlő- és borkultúra Lenti–Lendva térségében.* Lenti.
- TERSÁNCZKY József
1869 *A jobb szőlőművelés, borkészítés és pinczegazdálkodás korszerű könyve.* Nagykanizsa.
1874 *Szőlészeti és borászati tiitkok gyűjteménye.* Nagykanizsa.
1887 *Szabadhegy monographiája 1850-1866.* Nagykanizsa.
- VINCZE István
1957 *Magyar szőlőmetszőkések és metszéspókok.* Néprajzi Értesítő 39: 71-101.

1. kép Hagyományos tőkés szőlőültetvény, Nagyrécsce–Bacónaki hegy (fotó: Simon András)

2. kép Kordonos szőlőtábla, Nagyrécsce–Bacónaki hegy (fotó: Simon András)

Tomisa Ilona

Adatok a körmeneti zászlók népi használatához a Dunántúl falvaiban

17-18. századi egyházi források alapján

Egy 1779-ben kiadott „Szerartáskönyv” a következőképpen határozza meg a körmeneti zászlók funkcióját: „*A Zászlók azért nem mást jelentenek, hanem hogy mi igaz hívek a' Processiókban, vitézkedő hadi sereg gyanánt, Krisztusnak zászlói alá egybe gyűlünk, hogy Istennek dűtseosege, és lelkünk üdveossege mellett látható, és láthatatlan ellenségünk ellen hartzollyunk, a' mint Szent Pál Apostol ama hires nevezetű keresztény vitézekreol szól ... A' Zászlók Krisztusnak gyezedelmit, a' bűn, Sáthán, és Synagoga ellen, és pompáját dűtseoseséges fel-támadását jelentik.*”¹

A körmeneti zászlók kutatására az egyik legalkalmasabb forrás az egyházlátogatási jegyzőkönyvek anyaga, amelyek templomi felszerelésekkel kapcsolatos leírása (több-kevesebb részletességgel) a zászlókra is utal.

A török hódoltság alatt a Dunántúl nagy területén a települések jó része elpusztult, sokszor a templommal, és a templom felszerelési tárgyaival együtt. Mivel az egyházi közigazgatás is hosszú ideig szünetelt, a 17. század végéről ránk maradt vizitációk ismeretei sokszor hiányosak. A templomleltárak adatait vizsgálva igen változatos képet kapunk a templomi ingóságokról, ezen belül a zászlókról is. Az általunk vizsgált győri egyházmegyei, valamint a veszprémi egyházmegyéhez tartozó somogyi, zalai, veszprémi helységekből templomi zászlókra vonatkozó legrégebbi adatokkal csupán a 17. század végétől rendelkezünk. A legkorábbi egyházlátogatási jegyzőkönyv, a locsmáncsi főesperességé 1646-ból, és a pápai főesperességé 1698-ból, amely meglehetősen hiányos.² A legrészletesebb jegyzőkönyvi leírások Padányi Bíró Márton püspöksége alatt készültek. Ettől az időszaktól kezdődően a látogatásokat kérdőívek alapján írták.³

Míg a győri egyházmegyében a 17. század végén alig találunk adatokat, addig a veszprémi püspökséghez tartozó falvakban és mezővárosokban a 18. század közepén gazdag, változatos zászlókészlettel találko-

hatunk. A zászlókat többnyire végrendeleti óhajra készítették, vagy földesúri, kegyúri kezdeményezésre. (Céhes megrendelőkkel ebben az időben ritkábban találkozunk.) A készítőik neve rendszerint elvész az ismeretlenség homályában, csupán elvétele találkozik földesúri gazdasági számadások között velük. Így pl. a Batthyány uradalom gazdasági irataiban megtaláljuk a zászlókép-festő nevét és díjazását. Mint Batthyány Ádám 1637-38 között vezetett számadáskönyvében, ahol a következőket írja: „*Az kép Ironak az ky az szalokat {zászlókat} iria attam arani 10. 1637 jan. 5.*”⁴

1636. június 23-án a szalónaki tisztartó Tóth István azt jelenti urának, Batthyány Ádámnak: „*Az nagyságod levelett ueuen megh értettem mitt iryon nagyságod az kép iro felől, az mellyett az nagyságod parantsolatya szerenth mindgyártt által kültem uolna, ha itthon lett uolna...*”⁵

1690. február 4-én Rohoncról keltezett levelében Koczy Pál Batthyány Ádám főgenerálishoz küldött jelentésében ezeket írja: „*Az eődvezölt Francsics Adam bortöltő zászloja vigett képiro kéri Gjörgj (sic) uramal beszéltem, eő kegyelme azt válaszul adot, ha eő kegyelme maga mind az araniot, mind peniglen ezüstet-is hozaja adgya, tehat f. 48. Kölőmben nem csinalthat mind azon altal meg alkuszék Nagyságoddal...*”⁶ A példák azt mutatják, hogy a képiro díjazása nem kevés pénzbe került.

Emellett az egyes templomok, plébániaközösségek is készítették a maguk számára külön zászlót.

A feljegyzések megkülönböztetnek kis és nagy zászlókat; a nagyobb zászlókat feltehetően a nagyünnepek körmenetein használták. A fekete színű zászlókat pedig általában temetések alkalmával, rajtuk rendszerint a keresztre feszített Jézus, vagy a fájdalmas Szűzanya képe szerepelt. Gyakori a „vexilla attrita” –kopott, avitt kifejezés, ami arra utal, hogy a plébániás helyeken régi gyakorlat lehetett a zászlókészítés. Anyaguk általában selyem, damaszt, többnyire vörös

(karmazsin-piros), zöld és kék színekben. A zászlókon legtöbbször a templom patrónusának képe szerepel, emellett a leggyakoribbak a Mária-ábrázolások, a magyar szentek, valamint az ún. „pestis szentek” (Rókus, Rozália, Sebestyén).

Locsmáncsi kerület (1646) Sopron m.

Hidegség (Sopron m.) „három zászlója”, közülük az egyik Szt. András tiszteletére szentelve.

Alsópulya (Unterpullendorf) (Sopron m.) „négy zászló.”

Szentmárton (Rábaszentmárton) (Vas m.): „6 zászló”

Császárfalu (Kaisersdorf) (Sopron m.): „három zászlója van.”

Lánzsér (Landsee) (Sopron m.): „2 zászlója van.”

Győri Székesegyházi Főesperesség (1698)

Markotabödöge (Győr m.): „van egy zászlaja Szűz Mária és Szent József képével.”

Fehértó (Győr m.): „Van egy selyemzászló is, a keresztre feszített Jézus képével, a másik oldalán pedig Szűz Mária mennybevitelét ábrázolja.”

Nyúl (Győr m.): „egy selyemzászló, ez is Mindenszentek tiszteletére ... Ameddig működött itt plébánia, addig mindenszentek napján ünnepélyes körmenetet szokott tartani... [a plébános].”

Kajár (Győr m.): „két selyemzászló, az egyik nagyon régi, a másik újabb.”

Gyarmat (Győr m.): „két darab gyapjúból készült zászló, az egyik a szenvedő Jézus képével, a másik kép nélkül.”

Rábaközi Főesperesség (1696-97) Sopron m.

Páli (Sopron m.): „három darab zászló, felső részükön kereszttel.”

Barbacs (Sopron m.): „két kis zászló.”

Csorna (Sopron m.): „hat darab kisebb zászló.”

Tamási (Sopron m.): „...egy kis zászló.”

Pápai esperesség (1698)⁷ Veszprém m.

Kisszőlős (Veszprém m.): „Egy körmeneti zászló. Egyik oldalán Szűz Mária képe, másik oldalán Szent Miklós püspök és hitvallóé.”

Kiscsós (Fejér m.): „Egy körmeneti zászlója, egyik oldalán Szent László király és hitvalló képe, a másikon Mindenszenteké.”

Tüskevár (Veszprém m.): „4 zászló Sümegen lététben van.”

Felsőiskáz (Veszprém m.): „Egy körmeneti zászló, egyik oldalán Mindenszentek képével, a másik oldalán Szent István király arcképével.”

Alsóiskáz (Veszprém m.): „Két körmeneti zászló: az egyik oldalán a Boldogságos Szűz Mária képével, a

másikon Szent Zsuzsanna szűz képe van. A másikon szintén a Boldogságos Szűz képe van az egyik oldalán, a túloldalon pedig Szt. Miklós püspök és hitvallóé.”

Tapolcai esperesség (1746)⁸ (Zala m.)

Nyirad (Nyirád) (Zala m.): „Van négy zászló: két kisebb, amelyeket körmeneteken visznek.”

Káptalanfa (Zala m.): „Egy szentelt zászlóval rendelkezik.”

Szentbékáll (Zala m.): „Van három zászló, ezek mellett egy kicsi és egy fekete.”

Mindszentkál (Zala m.): „Egy zászlója van a templomban.”

Monostorapáti (Zala m.): „Egy zászló.”

Nemegulács (Zala m.): „Egy zászlója van.”

Káptalantóti (Zala m.): „Egy zászlója van.”

Kékkút (Zala m.): „Egy kis zászlója van.”

Badacsonytördemic (Zala m.): „Van egy kis zászlója.”

Szigliget (Zala m.): „Van két nagyobbacska zászlója, az egyik kisebb.”

Csobánc (Zala m.): „Van egy zászlója.”

Gyulakeszi (Zala m.): „Két nagyobbacska és egy kisebb zászlóval rendelkezik, a nép körmeneti vezetésére.”

Raposka (Zala m.): „Egy zászlóval rendelkezik.”

Kisapáti (Zala m.): „Egy kis zászlója van.”

Haláp (Zala m.): „Rendelkezik egy kis zászlóval, mint ahogy egy nagyobb kereszttel is.”

Tapolca (Zala m.): „Tíz nagyobb zászló, amelyekből egy a városé, a többi a céheké. Ezen kívül két kicsi, egy fekete... a társulati tagoké [kongreganistáké], a másik ugyanott – jelentéktelen.”

Veszprémi főesperesség (1746-47)⁹

Etyek (Fejér m.): „Három zászló, amelyekből a nagyobbik vörös selyemből [való], melynek közepén a kép kopott. A másik kettő pedig különösen kicsi – vörös selyemből [valók] kép nélkül.”

Acsa (Fejér m.): „Három zászló, egy nagyobbacska, kettő pedig igen kis méretű.”

Szár (Fejér m.): „Egy zászló.”

Bicske (Fejér m.): „Két zászló. Egyik igencsak megkopott égszínké, a másik egészen rongyos és megtépázott.”

Velence (Fejér m.): „A zászlóknak ... 2. Egyik nagyobb, a másik kisebb.”

Lovasberény (Fejér m.): „Négy zászló. Kettő nagyobb és kettő egészen kicsi.”

Pátka (Fejér m.): „Egy nagyobb zászló. Vörös színű gyapjúból való.”

Csákvár (Fejér m.): „Három zászlója van: egy nagy ... új, vörös selyemből a csizmadiák céhét illeti, akik ezen 1747. évben gondozták megegyezvén 76 forint 60 krajcárban. A második kicsi vörös anyagból való. A

harmadik azon kívül az előzőnél kisebb, amelynek anyaga már igen elnyűtt.”

Nagyvázsony (Veszprém m.): „Négy zászlójából kettő a kézművesek céhének tulajdona, kettő pedig a városbelieket szolgálja.”

Felsőörs (Zala m.): „Két selyem zászlója van.”

Pázmánd (Fejér m.): „Zöld selyemből való zászlók a templom gondozásában. A nagyobbik zászló zöld selyemből ... A másik pedig nagyméretű vörös selyemből ... a Kordások Társulatáé.”

Öskü (Veszprém m.): „Két zászló a nép körmeneti vezetésére.”

Márkó (Veszprém m.): „Két zászló.”

Vörösfő (Veszprém m.): „Három, körmeneteken hordozható selyemzászló.”

Barnak (Barnag) (Veszprém m.): „Gyapjúból való zászló.”

Városlód (Veszprém m.): „Három zászló, két fából való kereszt. Egyik az oltárra való, a másik körmenetre [szolgál] ... összesen nyolc zászló van.”

Várpalota (Veszprém m.): „Négy körmeneteken vitt zászlója van, amelyekből kettő a takácsoké és vargáké. Közülük kettő vörös, egy kék színű, a másik zöld.”

Kaposvári esperesség (1749)¹⁰ Somogy m.

Karád¹¹ (Karád mezőváros) (Somogy m.): „Négy zászlót adtak a nép körmeneti vezetésére. Az egyik kék selyemből való, már jócskán megviselt, a harmadik pedig vörös és zöld anyagból való, a mostaniakat valamennyit a templom költségén gondozzák.”

Lelle (Balatonlelle) (Somogy m.): „Egy zászló a nép vezetésére.”

Csehi (Ordacsehi) (Somogy m.): „Egy zászló, selyem, de használt.”

Orda (Contermina Csehi)–Csehivel szomszédos Orda (Ordacsehi) (Somogy m.): „Szereztek egy saját zászlót, amelyet a Csehi templomban őriznek.”

Szőlős-Györök (Szőlősgyörök) (Somogy m.): „Selyemből készült zászló, de már régi.”

Lengyel-Tóthi (Lengyeltóti) (Somogy m.): „Új zászló fehér rojtos damasztból egyik oldalon Szűz Mária vászonból való képével díszítve, a másikon pedig Szt. Jakabéval. ... a nép vezetésére.”

Tóth-Gyugy (Gyugy) (Somogy m.): „Karmasin, rojtos selyemzászló, újonnan 46 forintért szereztek a falubeliek.”

Osztopány (Osztopán) (Somogy m.): „Egy új rojtos piros selyemzászló, a néhai Farkas Márton itteni lakos kegyes hagyatékából. 3 forint 70 krajcár.”

Somogyvár (Somogy m.):¹² „Egy új zászló, a másik rongyos.”

Segesdi esperesség¹³ (Somogy m.)

Fölső-Segesd (Somogy m.): „1747-ből való zászló,

amelyet a gondos Jádi Mihály [helybéli] lakos fizetett meg 30 forintért–Szent Katalin szűz és vértanú tiszteletére gondozzák.”

Szakácsi (Somogy m.): „Egy zászló, amely Szt. István király képét ábrázolja.”

Szenyér (Somogy m.): „Zászló ... Szt. Péter és Pál apostol képét ábrázolja.”

Gadány (Somogy m.): „Egy kétszínű zászló, Szűz Mária képével.”

Tapsony (Somogy m.): „Egy kopottas zászló, Szt. József képével ... a nép körmeneti vezetésére.”

Somogysárd (Somogy m.): „Egy viseltes zászló.”

Nagybajom (Somogy m.): „Egy zászló, személyesen a nép vezetésére.”

Nagyberény (Somogy m.): „Zászló ... Keresztelő Szt. János egyetlen képmását ábrázolja.”

Vörs (Somogy m.): „Egy zászló Szt. Mártoné ... a nép személyes vezetésére.–(Megjegyzés: a templom titulusa Szt. Márton.)”

Nemesvid (Somogy m.): „Egy zászló Szt. Imre tiszteletére.”

Boronka (Somogy m.): „Két zászló, a nagyobbik Mindenszentek tiszteletére, a kisebb Szt. Imre tiszteletére.”

Nikla (Somogy m.): „Egy zászló.”

Szent Pál (Somogy m.): „E helyen két zászló van, a nép személyes vezetésére.”

Mesztegnő (Somogy m.): „Kis vörös zászló, a körmenet vezetésére.”

Táska (Somogy m.): „Két zászlója van, az egyik Szt. Márton képével, a másik régiségtől ... [szakadozott], hogy melyik szenté volna? Nem lehet tudni.”

Öreglak (Somogy m.): „Két zászló, [mindkettő] a Boldogságos Szűzé és kereszték, egy másik pedig Szt. Rókus és Sebestyéné.”

Buzsák (Somogy m.): „Két zászló, egy tiszta selyemből, Szt. Izidor képével, a másik egyszerű anyagból ... a körmenet vezetésére.”

Kéthely (Somogy m.): „Öt nagy és kis zászló.”

Zalaegerszegi esperesség (1748)¹⁴ Zala m.

Gelse (Zala m.): „Egy kisebb zászló.”

Hasagy (Zalaháshágy) (Zala m.): „Két kicsi zászlót adtak.”

Kehida (Zala m.): „Kis zászlót adtak ... a körmeneti vezetésre.”

Kapornak (Nagykapornak) (Zala m.): „Két kis zászló van, hogy a népet körmenetre vezessék.”

Nemes Apáti (Nemesapáti) (Zala m.): „Egy rongyos zászló, a másik nagyobbik új.”

Szabar (Zalaszabar) (Zala m.): „Két régi zászló ... amelyeket gondos megőrzésre odavisznek.”

Kiss-Bár (Kisbárapáti) (Somogy m.): „Egy vörös rojtozott zászló, egyfelől a Szentháromság, másfelől

Szűz Mária, Pádúai Szt. Antal és Nepomuki Szt. János képeivel, amelyet fogadalomból adományozott nagyságos Grubanovics Antal úr egykori itteni tisztartó.”

Mernye (Somogy m.):¹⁵ „Két igen tisztességes zászló van, egy nagy vörös, Szt. Izidor és Sarlós Boldogasszony képével, három csúcsban végződik. A másik kisebb damasztból, Szt. Anna és Nagyboldogasszony képeivel...”

Mernye (Somogy m.):¹⁶ „Három kis zászló ... körmenet vezetésére.”

Pacsa (Zala m.): „Két régi kicsi zászló ... gondozott.”

Szántó (Zalaszántó) (Zala m.): „Nagyobb függő zászlók, kettő új, vörös és zöld színűek, a harmadik kisebb szintén vörös.”

Fölső-Páhok (Felsőpáhok) (Zala m.): „...egy nagyobb zászlója van, a másik Kustánhoz tartozik, kék színű.”

Keszthely (Zala m.): „A templomnak négy saját zászlaja van, egy vörös, a másik különféle színű, és két kisebb kék alakos, valamint az ötödik nagyobb méretű hadizászló vörös. Ugyanezen templomban van öt másik a Kézművesek céhének [tulajdona]: a halászkék zöld, három a szabóké régi, zöld. A vörös a vargáké, új. A kézműveseké vörös csillagocskákkal ... a csizmadiáké régi sárga.”

Karmacs (Zala m.): „Két vörös használt zászló, egyikük nagy, a másik kisebb...”

Püspök-Csehi (Püspökcehi) (Zala m.): Három nagyobb zászlója van, és kisebbek, de kopottak.”

Nagy-Görbő (Nagygörbő) (Zala m.): „...van rendes vörös zászlója.”

Gógánfa (Gógánfa) (Zala m.): „...egy körmenetekre szolgáló zászló.”

A dolgozatunk elején közölt 17. századi adatokat a későbbiekben a következőkkel egészíthetjük ki. A tehetősebb falusi, mezővárosi közösségek számos új zászlóval gyarapítják templomukat. Mint pl. a Somogy megyei Gyugyon, ahol a helybeliek 46 Ft-ot adnak egy új karmazsin rojtos selyemzászlóért. Különösen gazdag a keszthelyiek zászlókészlete, ahol majd minden céhnek külön zászlajával találkozunk. A céhek mellett a különféle vallásos társulatok is megjelennek, így a Kordások, Kongreganisták társulatai, ami a ferenccsek, és a jezsuita rend missziós tevékenységéről is tanúskodik. A korábbiaktól eltérően számos esetben nem a földesúr vagy kegyúr az adományozó, hanem a hívek közössége vagy egyes gazdagabb falusi, mezővárosi polgár, akinek nevét minden esetben feltüntetik, mint Felső-Segesden, ahol az egykorú feljegyzés szerint Jádi Mihály 30 Ft-ot fizetett egy zászlóért. A zászlók mellé mind gyakrabban illesztik a „körmeneti” jelzőt, amely arra a korra is utal, –

vezetesen a barokk, a katolikus megújulás korára, amikor megnő a látványos felvonulások, színpompás körmeneti alkalmak száma.

A zászlók megléte szorosan összefügg a búcsújárásokkal, konfraternitásokkal. Olyan plébániákon, ahonnan nem jártak búcsúkra, nem találunk zászlót sem a templomi felszerelési tárgyak között.

Kevés számú leírást találunk a zászlókon lévő ábrázolásokról. Általában ott írnak erről, ahol céhek is szerepelnek. Csupán a zászlók anyagát, színét, állapotukat tüntetik föl.

A zászlók anyagát mindig feltüntetik, ezek általában: selyem, damaszt, vagy gyapjú, de leggyakrabban selyemből készítenek zászlót. Ugyancsak megemlíti a zászló színét is, három szín váltja egymást (helyenként előfordulnak kétszínű zászlók is): a vörös (karmazsinpiros), zöld és kék. A kék színről tudjuk, hogy a nép „Szűz Mária színének” tartja ma is. Az öltöztető Mária-szobrok palástja, ruhája igen gyakran kék anyagból készül. Valószínűleg a kék színű zászlók valamely Mária társulaté voltak, vagy Mária tiszteletére készítették őket.

Zászlószentelési adatunk nincsen, azonban a zászlót mindig szentelménynek tartották. Egy alkalommal találkozunk „vexillum sacrum”-mal, azaz szentelt zászlóval. Káptalanfán 1746-ban. A zászlókat általában a templom szentélyében tartották, illetve a padok között, ami aligha képzelhető el megszentelés nélkül.

A szentek ábrázolásairól kevés adatunk van, minthogy gyakran elhagyják a zászlófelsorolások mellől. Adataink azt mutatják, hogy gyakoriak voltak ebben az időszakban is a magyar szentek és az ún. „pestis szentek” tiszteletére készített zászlók (Szt. István, Szt. Imre, Szt. László, Szt. Sebestyén, Szt. Rókus). Ezekon kívül az egyes céheknél közismert szentekkel (Szt. Jakab, Szt. Péter-Pál, Szt. Márton, Szt. József, Szt. Miklós, Keresztelő Szt. János) találkozunk, akik sok esetben templompatrónusok is voltak.

Sajátos kultusza volt Szent Izidornak (két ilyen zászlóval találkozunk: Buzsákon (Segesdi esperesség), Mernyén (Zalaegerszegi esperesség) 1748-ban, aki Szent Vendellel együtt a földművesek patrónusa. Bálint Sándor szerint a Dunántúlon terjedt el a tisztelete, földesúri, lelkipásztori kezdeményezésre, osztrák hatásra a barokk időkben.

Eddigi vizsgálataink alapján feltételezhetjük, hogy általánosak voltak a Mária-ábrázolások, mivel a Mária-kultusz, – amely hazánkban mindig jelen volt, – a török hódoltság alatt különös jelentőségre tesz szert nálunk, a török elleni küzdelem jelképe lesz. Ebben nem kis szerepük volt a kolduló rendeknek. A török hódoltság alatt Mária mint a keresztények segítsége

–Auxiliatrix Christianorum– vonul be a köztudatba, a 18. században pedig a Regnum Marianum eszme segíti a kultusz elmélyülését.

Valószínűnek tarthatjuk azt is, hogy sok esetben a templom védőszentjének képe is rákerült a zászlókra. Ahol céhek, illetve konfraternitások is működtek, ott nyilvánvalóan céh-patrónust ábrázoló zászlókkal találkozunk.

Napjainkban végiglátogatva a korábbi egyházlátogatások nyomán a dunántúli templomokat, azt látjuk, hogy a zászlókészítés, és használat éppúgy virágzik, mint sok száz évvel ezelőtt. A vallásos hagyomány szerves részeként éppúgy megtaláljuk a jórészt 19-20. századból való „viseltes” zászlókat, mint az elmúlt évtizedekben, vagy években készítetteteket, szimbólumait egy-egy hívő közösség vallási életének.

Jegyzet

- 1 RIPPEL 1779: 95.
- 2 TOMISA 2002.
- 3 HORVÁTH 1975: 235-248.
- 4 Művészettörténeti Dokumentációs Központ (MDK) A-I. 24/806.782. Eredetije a Batthyány család körmendi levéltárában. XVII. Század, Számadások.
- 5 MDK – A-I. 24/1023.
- 6 MDK – A-I, 24/319.
- 7 OL: Mikrofilmtár A/8.10491: Kis Szőlős 143; Czósz 169; Tüskevár 187; Fölső-Iszkáz 201; Alsó-Iszkáz 255.
- 8 OL: Mikrofilmtár A/8.10491: Nyirad 77; Káptalanfa 103; Szentbékálya 145; Mindszentkállya 163; Monostorpáti 189; Guláts 201; Tóti 234; Kékut 245; Tördemicz 260; Szigliget 273; Csobáncz 287; Gyula-Keszi 301; Raposka 311; Kissapáti 346; Haláp 363; Tapolcza 411-425.
- 9 OL: Mikrofilmtár A/8. 10493: Etyek 142; Acsa 152; Szár 152; Bicske 162; Velence 183; Lovas Berény 198; Pátka 200; Csákvár 225; Nagy-Vásony 242; Felső-Erős 251; Pázmánd 267; Eöskü 294; Márkó 356; Vörösfő 411; Barnak 432; Városlőd 455; Palota 467.
- 10 OL: Mikrofilmtár A/8. 10498: Karád 260.
- 11 A szövegből kimaradt: Nágocs: „Vexilla sunt dua exquinet unum rubrum Cum Imaginibus S. Floriani et S. Josephi, alterum ... cum Imaginibus B. M. et S. Joannis Nepomuceni.” 312; Lelle 213; Csehi 203; Orda 203; Szőlős-Györök 234; Lengyel-Tóti 240; Tóth-Gyugy 246; Osztopány 270.
- 12 HORVÁTH 1975 – magyar fordítása is megtalálható.
- 13 OL: Mikrofilmtár A/8. 10494: VI-VII: Fölső-Segesd 18; Csököl 40; Szakácsi 77; Szenyér 11; Gadány 132; Tapson 137; Sárd 153; Nagyabajom 166; Berény 189; Vörs 220; Nemes-Vid 238; Boronka 246; Nikla 260; Szent Pál 298; Mesztegnye 318; Táská 329; Lak 341; Buzsák 358; Kéthely 376.
- 14 OL: Mikrofilmtár A/8. 10497: Gelse 1152; Hasagy 1123; Kehida 1078; Kapornak 1068; Nemes-Apáti 917; Szabar 744; Merenye 792; Pacsa 829; Szántó 149; Felsőpárok 138; Keszthely 119; Karmacs 133; Püspök-Csehi 122; Nagy-Görbő 100; Gogánfa 85.
- 15 OL: Mikrofilmtár A/8. 10498., 77. (Pótfelvétel.)
- 16 L. a 12. jegyzetet!

Irodalom

- BÁLINT Sándor
1977 *Ünnepi kalendárium. A Mária ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. I. II. Bp.*
- HORVÁTH József
1975 *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök egyházlátogatási jegyzőkönyve Somogyvárról és leányegyházairól. In: Somogyi múzeumok közleményei. Kaposvár, 235-248.*
- RIPPEL Gergely
1779 (M.DCC.LXXIX) *Anyá-Szent-Egyháznak Ceremoniái, és Szerartási, mellyek A' Magyar Nemzetnek lelki javára, és épületére nagyonj tisztelendő Rippel Gergely Úrnak, Selestádi Papnak keonyvéből Magyar nyelvre eleintén fordították. Egerben.*
- TOMISA Ilona
1988 „... együtt a processiot ... járják.” Körmeneti zászlók Magyarországon. Bp.
2002 (szerk.) *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16-17. század.*

1. kép Körmeneti zászló, rajta Sz. Flórián képpel,
Nezsider (Neusiedl am See, Moson vm.)
(fotó: Fancsali Alpár)

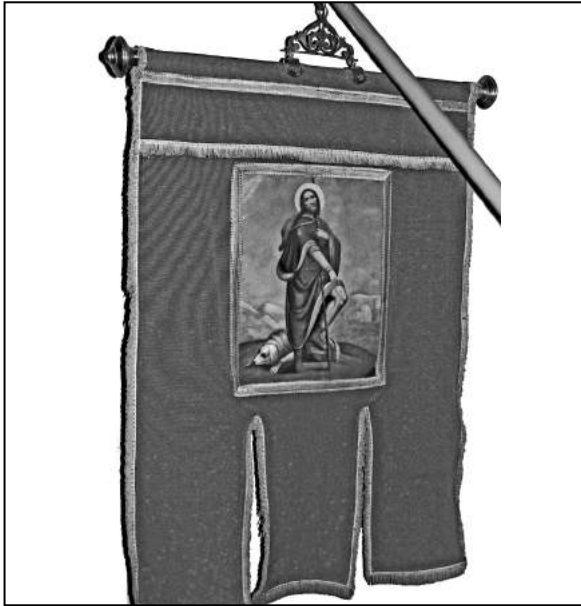
2. kép Sz. Flóriánt ábrázoló tűzoltók zászlója,
Nezsider (Neusiedl am See, Moson vm.)
(fotó: Fancsali Alpár)

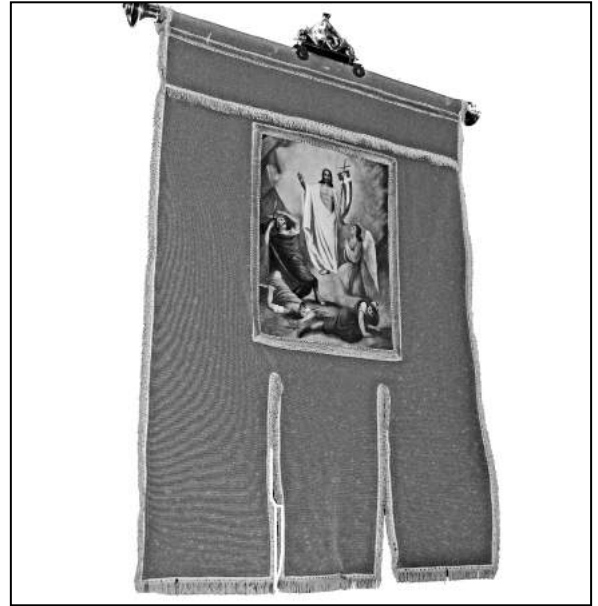
3. kép Másik oldalán tűzoltók jelvényével, búcsús szalagokkal,
Nezsider (Neusiedl am See, Moson vm.)
(fotó: Fancsali Alpár)

4. kép Körmeneti zászló a holdsarlón álló Szűz Máriával,
Védeny (Weiden am See, Moson vm.)
(fotó: Fancsali Alpár)

5. kép Körmeneti zászló Sz. Rókus képével,
Védeny (Weiden am See, Moson vm.)
(fotó: Fancsali Alpár)

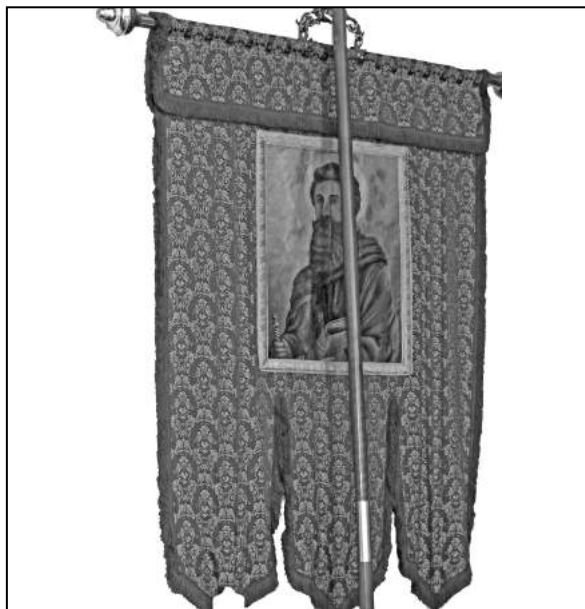
6. kép Körmeneti zászló másik oldala a zászlót tartó
Feltámadt Krisztus képével,
Védeny (Weiden am See, Moson vm.)
(fotó: Fancsali Alpár)

7. kép Őrangyalos körmeneti zászló 1. oldala,
Boldogasszony (Frauenkirchen, Moson vm.)
(fotó: Fancsali Alpár)

8. kép Körmeneti zászló Szűz Mária a kis Jézussal 2. oldal,
Boldogasszony (Frauenkirchen, Moson vm.)
(fotó: Fancsali Alpár)

9. kép Ismeretlen szentet ábrázoló körmeneti zászló,
Boldogasszony (Frauenkirchen, Moson vm.)
(fotó: Fancsali Alpár)

10. kép Bozsoki zászló,
Bozsok (Vas m.)
(fotó: Fancsali Alpár)

11. kép Körmeneti zászló 1.oldala
Sz. Imre képével, Bozsok (Vas m.)
(fotó: Fancsali Alpár)

12. kép Körmeneti zászló 2.oldala
Jézus szíve képével, Bozsok (Vas m.)
(fotó: Fancsali Alpár)

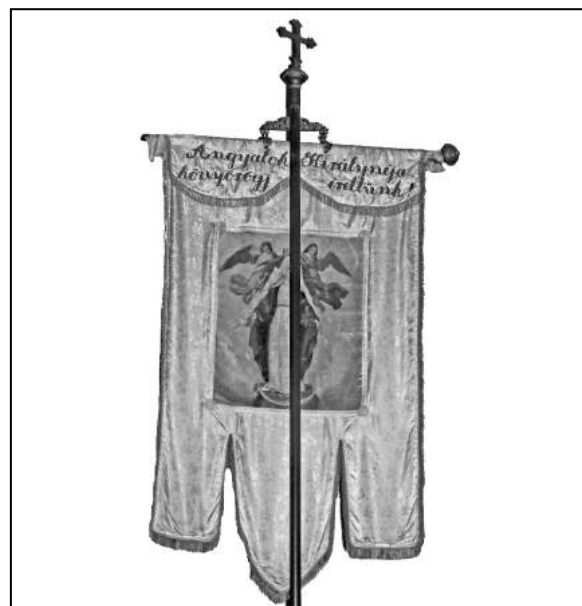
13. kép Körmeneti zászló 1. oldal
„Sz. Anna Jézus nagyanyja könyörögj érettünk“
felirattal, Bozsok (Vas m.)
(fotó: Fancsali Alpár)

14. kép Körmeneti zászló 2. oldala
Sz. Anna Szűz Máriával, Bozsok (Vas m.)
(fotó: Fancsali Alpár)

15. kép Körmeneti zászló 1. oldala
Szent Klára képével, Bozsok (Vas m.)
(fotó: Fancsali Alpár)

16. kép Körmeneti zászló 2. oldala
Szűz Mária képével, Bozsok (Vas m.)
(fotó: Fancsali Alpár)

17. kép Körmeneti zászló 1. oldala
Szűz Mária szíve képével, Bozsok (Vas m.)
(fotó: Fancsali Alpár)

18. kép Körmeneti zászló 2. oldala
Jézus szíve képével, Bozsok (Vas m.)
(fotó: Fancsali Alpár)

19. kép Körmeneti zászló 1. oldala
Sz. Mária szíve képével, Bozsok (Vas m.)
(fotó: Fancsali Alpár)

20. kép Körmeneti zászló 2. oldala
Jézus szíve képével, Bozsok (Vas m.)
(fotó: Fancsali Alpár)

21. kép Körmeneti zászló 1. oldala Sz. Flórián képével
(fotó: Fancsali Alpár)

Haász Gabriella

Történeti emlékhelyek felmérése Keszthely környékén

A zalai települések köztéri emlékműveinek, történeti emlékhelyeinek feltérképezése, topográfiai feldolgozása az 1980-as évek elején indult. A megyei múzeumi szervezet vállalta a gyűjtőmunkát, a három városi intézmény köré a még meglévő járások alapján csoportosítva a településeket. A tudományos feltáró munka eredménye a helytörténeti kutatásokhoz járult hozzá. A felmért objektumokról elkészültek a leírások, hozzá a fényképek.

Miután az 1990-es évek első felében alaposan átrendeződött az emlékművek sora, 1997-ben újra kellett kezdeni a dokumentálást. Ez Nagykanizsán és körzetében rövid időn belül meg is történt, a Balatoni Múzeum gyűjtőterületén elkezdődött, és kisebb-nagyobb megszakításokkal folyik. Zalaegerszegen két hullámban, az 1848-49-es szabadságharc 150. évfordulójához, majd a millicentenáriumhoz kapcsolódva gyűjtöttek adatokat helyszínen és levélben a muzeológusok. Napjainkban is változik az anyag, mostanra inkább már csak a bővülés tapasztalható, de csaknem 30 év távlatából az országos és helyi történések, politikai fordulatok nyomon követhetők az emlékhelyek sorsának alakulásában. Jelen tanulmány a Keszthely környéki gyűjtések alapján mutat átfogó képet az emlékekről és azok rendszerezéséről, rövidebben betekintve a városi gyűjtésekbe is.

A szóbanforgó emlékananyagot a zalai munkához mintául szolgáló, 1980-as Veszprém megyei kiadványban határozzák meg a legjobban.¹ Olyan személyeket, eseményeket és tárgyakat örökít meg az adott emlékhely, akiknek illetve amelyeknek valamilyen jelentősége volt az adott település, a magyar vagy az egyetemes emberi haladás történetében. Időbeli korlát nincs, a középkori-törökkori vonatkozású emlékek is felmérendők. Lehetnek jelöltek és jelöletlenek, azaz csak utalásokból, hagyományokból ismertek. Húztak viszont határvonalat az épületek esetében, hogy elkerüljék a közismerten táblával jelölt műemlék építmé-

nyek újbóli listázását: csak a kiemelkedő esemény vagy személy emlékét őrző épület lehetett a kutatás tárgya.

A zalai gyűjtés útmutatója azt is felsorolja, pontosan milyen objektumokat kell nyilvántartásba venni.

1. Történelmi emlékhelyeket, melyek legalább megyei szintű eseményre utalnak.

2. Történelmi személyiséghez vagy eseményhez kötődő *szobrokat és emlékműveket*.

3. Konkrét névhez, helyhez, eseményhez kötődő *emléktáblákat*.

4. Egyéb emlékjeleket: *oszlopot, fát, feliratot, zászlótartót, síremléket*.

5. Történelmi és kiemelkedő személyiségek nevét viselő *intézményeket, településrészeket, utcákat, tereket*.

A személyeknél nincs meghatározva a helyi, régiós vagy ennél is tágabb ismertség, ez viszont az 5. ponthoz felvehető adatok körét papíron nagyon kitágítja. A veszprémi kategóriákkal ellentétben időbeli korlátozás történik: csak 1700 utáni objektumok tartozhatnak a fenti 5 csoportba, ami így a régészeti lelőhelyeket, romokat kizárta. Másrészt a történelmi tematikán kívül eső egyéb – vallási, természeti, tájvédelmi – emlékek sem voltak gyűjtendőek.

Az elnevezések pontosításához: a legtágabban az „emlékhely” kifejezés értelmezhető, mert ez jelent épített emlékművet, szobrot, táblát, síremléket stb., jelent épületet, de egy falu vagy faluhátár bizonyos történelmi hagyománnyal bíró térségét is, továbbá parkot, régészeti lelőhelyet. Az „emlékjel” szűkebb kategória, itt a kézzelfogható, fennálló objektumokról van szó.

Kitekintés

Amikor egy-egy település a saját történelmében fontos személyeknek, eseményeknek, helyszíneknek objektumot állít, illetve tesz közzemlére, azzal

többféle szándékot fejezhet ki. Jelen időben a közösség tagjainak emlékeztetése, a lakóhely iránti kötődés erősítése a cél. Hosszabb időintervallumban ezeknek az objektumoknak is külön történetük van, és egy adott város- vagy falumonográfiában mindig önálló fejezet (lehetne) felsorolásuk, leírásuk, a háttérinformációkkal együtt.

A regionális gyűjtéseket tekintve, az említett Veszprém megyei munka nem zárult le 1979-ben. Az 1990-es évek elején újakezdett gyűjtés eredménye már a megyei könyvtár digitális adatbázisába került be, mely 1996 óta így folyamatosan frissíthető, lépést tartva a változásokkal. A megújított adatbázisból elsőnek a Pápa környéki emlékhelyek kiadványa készült el 1996-ban. Tematikusan is válogattak: a következő időszak legjelentősebb történelmi jubileuma kapcsán a megye Kossuth-emlékeinek, majd 1848-49 emlékhelyeinek könyve jelent meg. A helyismereti, bevallottan az iskolai oktatást kiegészítő segédkönyvek levéltári forrásokat is felhasználtak.

A témában leginkább egyes városok vagy városkörnyékek emlékhelyeiről készültek összefoglaló kiadványok, tanulmányok. Két jellemző példa: a ceglédi emlékhelyek könyve – mint a város képes kiadványa – az emléktáblákon, szobrokon, síremlékeken és a 20. századi eseményekhez, személyekhez kapcsolódó objektumain túl a jellegzetes középületeket, lakóházakat, továbbá a helyi gazdasági tevékenységeket és üzemeket mutatja be.²

A Pécs szobrainak szentelt, közel 500 oldalas könyv tárgyalja a kötelező emlékhely-kategóriákon kívül az épületszobrászati alkotásokat, fogadalmi kereszteteket és a már csak archív fotókról ismert, eltűnt műveket is.³ A várostörténethez művészeti, művészettörténeti elemzéssel járul hozzá.

Egyes emlékműfajták felállításának történelmi háttere, a vonatkozó helyi anyag számbavételével, muzeológiai tanulmányok tárgya. Az I. világháborús emlékművek országos felkutatása, az 1970-es évek végétől, a hatvani múzeum kezdeményezésében, valamint az ebből elkészült tanulmánykötet előrevetítette, hogy a köztörténet-helytörténet-műelemzés, művészettörténet szempontjaival és módszereivel együttesen is lehet dolgozni.⁴ Ezzel párhuzamosan a Hadtörténeti Intézet és Múzeum katonasír-, katonai temető- és emlékmű-nyilvántartása is magában foglalja a világháborús objektumokat, szintén az egész országra szólóan.

Az anyag változékonysága miatt újabb és újabb emlékművekre kellett kiterjeszteni a kutatást. A gödöllői hősi halotti sírok, emlékművek 2007-es bemutatása az 1848-49-es és a két világháborús emlékhelyeket foglalja magába, nem kihagyva az 1930-as években jellemző országzászlót sem. A felsza-

badulási emlékműveket felváltó, a magyar áldozatokat megőrkítő II. világháborús emlékművek megjelenése is ebbe a sorozatba illeszkedik.⁵ A Veszprém megyei adatbázis 1996-os indításakor pedig a legfrissebb célok között már szerepelt, hogy a nemrég eltávolított feliratok, jelképek mellett a legújabbkori (pl. 1956-os) áldozatoknak és a milicentenárium tábláinak, kopjafáinak is figyelmet kell szentelni.

A gyűjtési dokumentációkat könyvvé szerkeszthetik és megjelentethetik egy-egy történelmi évforduló apropóján, erre példák a 90-es évek 1848-49-es vagy Kossuth-kötetei. Más esetekben egyszerűen az adott település múltjának alaposabb megismertetése a cél, egyben a figyelem felhívása a megszokott köztéri emlékjelekre.

A gyűjtőtevékenység addigi eredményeinek összegzése, ha kiadják sem végleges, csak egy adott állapotot rögzít. Egy ilyen kiadvány a jövőbeni kutatások, az emléklista bővítésének lehetőségét mutatja meg a helybeli olvasók, mint potenciális adatközlők számára.

Az 1982-es gyűjtés

A keszthelyi és Keszthely környéki gyűjtés, melyet Tar Ferenc történész vezetett, az érintett községek levélben való megkeresésével kezdődött. A körlevél tartalmazta a gyűjtési útmutató 5 pontját, az emléktípusokról. A falvak közül néhány, a helyszíni munkát megelőzve, válaszában információkat adott a saját közigazgatási területen levő emlékekről. Az információk I. világháborús emlékművekről és híres személyek emléktábláiról szóltak, de utaltak egyéb helyi jelentőségű emlékekre (Türje), Karmacs pedig a saját és társközségbeli műemlékeket sorolta fel.

A keszthelyi járás mint gyűjtőterület az 1979-es megyeváltáskor kiegészült az egykori zalaszentgróti járással, s így megnövekedett számú, Keszthelytől távoli faluba kellett eljutni. A közös tanácsú községek megbízottai, lakosai a helyszíni felméréshez személyes segítséggel járultak hozzá – elsősorban annak közlésével, hogy helyben vagy a társközségekben van-e egyáltalán olyan objektum, amiért érdemes kimenni. A gyűjtésben nem szereplő községek így egyszerűen a felmérhető, felmérendő emlékek hiánya miatt maradtak ki.

Az 54 község vagy nagyközség közül 32-ről készült helyszíni feljegyzés vagy kis cédula, amelyre egy-egy emlékhely adatait már a készítendő leíró kartonhoz hasonlóan vették fel. Amik első körben leggyakrabban előkerültek, mint a község múltjára jellemző, fennálló objektumok, azok a műemlék épületek és az I. világháborús emlékművek.

A műemlék vagy műemlék jellegű templomok, kúriák, szobrok adatait túlnyomórészt a Zalaszentgrót

környéki és Zala-völgyi falvakban tartották fontosnak, még akkor is, ha konkrét történelmi személlyel vagy eseménnyel nem voltak kapcsolatban. Bár, mint láttuk, ezt csak a veszprémi gyűjtéseknél szabták feltételül. Összesen 45 műemlék objektumról esik szó a cédulaanyagban, itt ez lett a legnagyobb emlékcsoport. Végül, a körlevélnek megfelelő pontosabb értelmezés és a válogatás után kevesebb, mint fele, 21 került fel a kartonokra. A Szentkirályi, Batthyány, Tersánszky családok kastélyai, kúriái (Zalaapáti, Zalacsány, Zalaszentgrót) fennmaradtak a rostán, a templomok közül a kehidai temetőkápolna (Deák-sírbolt) szintén, az ugyancsak középkori eredetű türjei és egregyi templomokkal együtt.

A különböző I. világháborús emlékhelyekből, melyek 1920-30-as évekbeli felállításuk óta, politikai szándékoktól függetlenül a kegyelet fontos helyszínei, szintén sokat, 30 db-ot írtak össze. A köztéren és a középületek falán, szembetűnő helyen, a lakosság kollektív történelmi emlékezetének legtipikusabb tárgyai voltak ezek, és mennyiségük is erre utal. Önálló, épített szoborművet, márványba vagy gránitba vésett névsorral, 14 községben találtak, további 8-ban pedig emléktáblára futotta. Több helyütt létesült Hősök ligete is, az áldozatoknak ültetett emlékfákkal vagy földbe ásott emlékoszlopokkal, ellátva névre szóló táblákkal. Ebből az emlékhely-típusból szintén 8-at jegyeztek fel. Az emlékpark ki is egészíthette a közeli emlékművet vagy emléktáblát. Zalaszentgróton az 1938-ban avatott „Hősök kútja” emlékművön kívül még 2 tábla hirdeti az áldozatok nevét. Az általános iskola falán levő, mint a község első világháborús emlékjele 1923-ban készült el. A helyi tűzoltók önálló táblába vésették elesetteik nevét, amint ez egyes testületeknél, intézményeknél szokásban volt.

Könnyen számbavehetők voltak a neves személyek emlékjelei – egyen szó országos, regionális vagy csupán helyi szinten ismert politikusról, tisztségviselőről, munkásmozgalmi személyiségről, művészlől, orvosról, betyárról, avagy partizánról. A 48-as honvédek külön feliratozott síremlékei mellett felkerült a listára egy I. világháborús, hazaszállított katona sírja is. 16 község 27 hírességéről sikerült adatot gyűjteni; a vidékről elszármazott Csány László két községben kapott emléktáblát, mellszobrot, családi kriptája is megmaradt. Kehidán a Deák Ferenchez kapcsolódó emlékjelek alkotnak sorozatot. Az adatfelvétel azonban mégsem látszik teljes körűnek, mivel a síremlékek mindössze 3 temetőből valók. Helyszíni felmérés csak ezekben volt bizonyosan, és kérdéses, hogy ha az I. világháborús katonák mint helyileg számontartott személyek egy esetben megjelennek, akkor a többi községben miért nem kutatták fel ezt a csoportot.

A felmérés következő fázisa a kartonok megírása volt, a gyűjtött, cédulázott feljegyzésekből. A gépelt

leírókartonok egy-egy objektum adatait örökítették meg, a külső leírással, a rajta feltüntetett szöveggel, alkotóval, anyaggal és mérettel, továbbá a településen belüli pontos lelőhellyel és az elhelyezés idejével. Egy község összes emlékhelyéről készült kartonok képeznek egy együttest, helységnévvel ellátott borítékba rendezve. 29 községről, plusz Keszthelyről van boríték, bennük több-kevesebb karton. A bejárások során felvett, felmért emlékhelyekről szinte minden rovatot ki lehetett tölteni, míg a közvetett információkból ismertekről csak épp a megnevezés áll a kitöltetlen kartonon.

A dokumentálás része volt a fekete-fehér fotók készítése. Az adatfelvételt mégsem kísérte szisztematikusan, a kartonon külön rovat nem is jelzi, hogy kötelező tartozék lenne a fénykép. Ezt mutatják az arányok is: 13 község emlékhelyeinél teljes a megfelelés, objektumonként 1-2 fotó készült. További 14 község esetében több, adatokkal jól leírt objektumról nincs fotó. A gyűjtés első, tágabb körére utal, hogy néhány faluban olyan emlékeket is lefotóztak, amikről végül nem írtak kartont, nem kerültek be az állományba (holott megfeleltek a kritériumoknak).

Két olyan emlékhely-csoport fogható meg a 80-as évek eleji falvakban, mely egyazon történelmi eseményhez kötődik, és nagyobb arányban lelhető fel. Az egyik az I. világháborús emlékhelyeké. A másik a II. világháborús felszabadulási vagy szovjet hősi emlékműveké. A járásban 12 ilyen objektumról vettek fel adatot vagy készítettek fényképet (a rezi emlékműről nincs leíró karton). A szocialista rendszerben a falvak tanácsa központi támogatással, jóváhagyással állította őket, és évről-évre az április 4-i nemzeti ünnepi megemlékezések hivatalos helyszínei voltak. Jelentőségük kiemelésére mindig a község egy központi terén, kereszteződésében vagy kulturális intézmény közelében kaptak helyet. Méretük, kivitelezésük jóval szerényebb volt, mint az I. világháborús emlékeké: terméskő vagy téglaszlop, gúla, esetleg puszta mészkőtömb, feliratozott márványtáblával. A túlnyomórészt jubileumokra, a felszabadulás 20-25-30. évfordulójára létesített emlékhelyek maga az esemény vagy a Vörös Hadsereg katonái előtt tisztelegnek, általánosságban, a helyi harcok időpontjai vagy konkrét áldozatai megnevezése nélkül. Egy kivétel akad: a legkorábbira, az 1951-ben állított zalaszentgróti emlékműre a szovjet katonááldozatok nevei külön kis táblákon kerültek fel. Ugyanakkor a helyi emlékezet még évtizedekkel később is számontartotta, ha a temetőbe, felirat nélkül, szovjet vagy német katonákat temettek.

A II. világháborúhoz köthető, helyi jelentőségű eseményekhez vagy személyekhez további 7 emlék kapcsolódik, mindegyik Zalaszentgróton. Az 1940-es évek elején érkező lengyel menekültek, az 1945-ös

Hatamov-hídi és hidépítő katonai, polgári áldozatok, valamint az 1945-46-os zászlóalj-parancsnokság helyszínének tiszteletét emléktáblák jelezték. Az antifasiszta ellenállásnak a felszabadulás 25. évfordulóján állítottak emléket, és itt volt a szűkebb régió egyetlen holocaust-emlékfala, az izraelita temetőben.

A politikai rendszer számára fontos más történelmi eseményeket, részben hivatalos ünneppé nyilvánítva, jóval kevesebbszer idézték meg a falusi emlékművek. A „haladónak” nyilvánított 1848/49 centenáriumán az országos emléktábla-avatási mozgalom már előképe volt a későbbi, felszabadulási évfordulós emlékműhulámoknak. A gyűjtőterületen 5 helyen avattak táblát 1948-ban, Rezi-ben pedig kiemelten a nemzetörökét szervező premontrei tanárok tiszteletére. A március 15-i ünnepek ilyenkor hivatalos helyszínt kaptak. További három ünnephez, amely közvetlenül kötődött a kommunista mozgalomhoz, ideológiához, egy-egy emlékjel tartozott (tanácsköztársasági emléktábla Hévízen, november 7-i emlékmű Cserszegtomajon, a KMP megalakulásának emléktáblája Zalaszentgróton).

A gyűjtési útmutatót nem alkalmazták minden részletében betű szerint. A nagyon tágra vett 5. ponthoz, a közterületek híres személyről való elnevezéséről, összesen 4 adatot vettek fel, és a Balatonyörökről író Eötvös Károlyon kívül mindegyikük helyi jelentőségű volt: Csont Ferenc festőművész, szintén Balatonyörökről, Huszti Ferenc kommunista mozgalmi vezető (Zalabér) és Gödörházi Antal gyenesdiási tanító. Az időbeli korlátozás, az 1700 előtti létesítmények, emlékjelek kihagyása alól is tettek végül néhány kivételt. A rezi és szentgyörgyvári mogyoró- és gesztenyefákhoz török kori hagyomány kapcsolódott. A legfontosabb régészeti objektumokról is készült karton, a már említett néhány középkori eredetű templomhoz hasonlóan, bár nem teljeskörűen (Rezi, Zalasántó, Zalavár).

A járás egyetlen városában, Keszthelyen – a falvakkal ellentétben – nem annyira adatgyűjtés és kartonozás folyt, hanem fényképezés; 1982-ben, majd folytatásaként 1984-ben. Leíró karton összesen 5 db olvasható: a két Georgikon-épületről, a (most már régebbi) Festetics György-szoborról, és a két szovjet hősi emlékműről, de az adatok, jellemzők részletezése nélkül.

Széles (bár nem teljes) körben megtörtént viszont a város végigfényképezése, további 41 objektummal. Ezekből a legtöbb a város történetében szerepet játszó, regionálisan vagy országosan is ismert személyek emlékét örökíti meg mint tábla, szobor, dombormű vagy utcanév (24 db). Vannak köztük az egyetemhez vagy a Balaton-kutatáshoz kötődő tudósok (pl. Lóczy Lajos, Fáber Sándor) és helyi származású vagy életük egy szakaszában itt tartózkodó művészek, politikusok

(többek között Nagy Ignác, Kacsóh Pongrác, Asbóth Sándor, itt is Csányi László). A kommunista mozgalom helyi képviselőire két tábla (utcaelnevezéshez kapcsolódva) és egy síremlék vonatkozik. A Szent Miklós-temetőben utóbbin kívül csak a szintén országosan ismert kategóriába tartozó Csík Ferenc úszó olimpiai bajnok sírját fotózták le. Ugyanitt a városi közélet, intézmények és egyházak sírfelirattal jelzett számos képviselőjére nem terjedt ki a felmérés.

A történelmi-politikai események „kötelező” emlékműveinek sora csaknem teljes, 10 db fotóval. Az I. világháborús áldozatokról a temetőbeli emlékoszlopon és külön sírkerten kívül még 3 domborműves emlékfal szól, névsorokkal. A város 1923-ban avatott első táblája a plébániatemplomba, az egyetem és a premontrei gimnázium áldozataié az intézmények előcsarnokába került. 1848 centenáriumán a temetőben emlékoszlopot állítottak, oldalain a keszthelyi honvédek névszerinti felsorolásával. A Tanácsköztársaság eseményeit megörökítő két emléktábláról is készült egy-egy fotó. A már említett, kartonozott szovjet emlékműveken kívül állt már ekkor a gettó emlékoszlopa, a zsinagóga előtt. Végül két kiemelkedő kulturális hagyomány emlékjelét is lefotózták: az egykori nyári színpad emléktábláját és a Helikoni ünnepek emlékművét, amely a város egyik jelképévé vált.

Gyűjtés 1997-től

Az 1990-es évek második felétől újrainduló emlékhely-gyűjtés, még mindig muzeológiai feladatként, kiegészült a falusi temetők védendő síremlékeinek és az útmenti kereszteknek a néprajzi kutatásával. A munkacsoportnak e sorok írója és Petánovics Katalin is tagja lett.

A falvaknak 1997 tavaszán szétküldött körlevél megismételte a 15 évvel korábbi útmutató szempontjait – a közterület-elnevezések gyűjtését immár kihagyv –, és tájékoztatást kért az esetleges új emlékekről. 9 községről érkezett válasz, ezekből II. világháborús magyar áldozatoknak állított és 56-os emlékművekre, továbbá áthelyezett 48-as és megszűnt felszabadulási emlékhelyekre derült fény. Az önkormányzatok felhívták a figyelmet a régi homokkő sírkövekre, a vonyarcvashegyiek pedig, beszámolójuk szerint, felújították a községi tanítók sírjait.

A járások megszűnésével és a városkörnyékek létrejöttével a Balatoni Múzeum gyűjtőköre módosult. Zalaszentgrót környékét a zalaegerszegi és a keszthelyi intézmények osztották fel egymás között, és a kisváros maga, a hozzácsatolt és a nyugatra fekvő falvak, az egykori járásból, átkerültek a Göcseji Múzeumhoz. A körleveles értesítések és válaszok után,

a határok pontos meghúzásakor az útvonaltervbe az 54 településből így már csak 47-et vettünk fel.

A falvankénti munka során az 1982-es állomány volt az alap: a még meglévő emlékhelyeket újra ellenőriztük, a rajtuk bekövetkezett változásokat (szimbólumok, táblák eltűnése vagy ellenkezőleg, visszahelyezése) figyelembe véve. Az eltűnt objektumok sorsáról információkat gyűjtöttünk.

A komplex történeti-néprajzi, autós bejárások a falvak minden utcájára, különös alapossággal a temetőkre, helyenként a faluhatárra, szőlőhegyekre is kiterjedtek, így olyan, a témába vágó emlékeket is találtunk, amelyek már 1982-ben is megvoltak, de akkor kimaradtak az adatsorból. A helyszíni dokumentálásnál folytattuk a korábbi módszereket: a pontos külső leírás a síroknál és a keresztelnél is szükséges volt, a fekete-fehér fotókon kívül néhány kiemelkedő darabról színes dia készült. A legutóbbi időszakban párhuzamosan már digitális géppel is dolgoztunk. A nagy gyűjtőterület, az anyagi lehetőségek korlátozottsága, valamint az emlékanyag változásai miatt a bejárás még nem zárult le.

A felmérések során 40 települést fotóztunk végig, az objektumokat is egyenként leírva. További 6 faluban részleges adatrögzítés volt, s csupán egy falu maradt ki teljesen az eddigi útvonalakból. Mindez azonban nem jelenti a munka végét, mert a legújabb emlékhelyek és áthelyezések miatt most épp 5, már egyszer bejárt és dokumentált falut kell újra felkeresni.

Megállapítható, hogy a 47 településből egy sincs olyan, ahol legkésőbb 2000-ig ne létesült volna történelmi emlékhely, illetve a temetőben ne lenne jelzett síremléke valamely, legalább helyileg elismert, kiemelkedő személyiségnek. Összesen 234 olyan falusi objektumról vettem fel 2009-ig leírást, adatokat, amelyek a kutatómunka történeti részéhez tartoznak. Ebben benne vannak a már lebontott, megszüntetett emlékművek, táblák is, a köztéri, pusztán díszítő funkciójú szobrokkal, plasztikákkal viszont nem foglalkoztam.

Ha tartalmuk szerint csoportosítom őket, és nem a gyűjtési útmutatóban felsorolt szobor, emlékmű, emléktábla, oszlop, fa, síremlék, stb. azaz típusok szerint, akkor a már említett Veszprém megyei definíció a kiindulási pont. Egy emlékhely, tárgy szerint lehet nemzetközi, országos jelentőségű; regionális vagy adott szakterülethez kapcsolódó; végül helyi jelentőségű. E szintek mindegyikéhez tartoznak történelmi események és személyek emlékei. A „legfelső” szintről lefelé haladva a külső szemlélőnek egyre több kiegészítő szóbeli közlésre vagy háttérkutatásra van szüksége ahhoz, hogy megállapítsa: az adott emlékhely kiról-miről szól, és miért fontos egy település számára. Az eddigi felmérések alapján felvá-

zolható ez a szintekre tagolt, vertikális rendszer, kitöltve a legfontosabb, jellemző emlékfajtákkal.

I. szint

I. Nemzetközi vagy országos jelentőségű történelmi esemény felidézése, részben hivatalos, állami ünnepekhez kötődően:

I. világháborús emléktáblák, emlékfák/emlékoszlopok, emlékkeresztek, emlékművek.

I-II. világháborús emléktáblák, emlékművek (emlékparkkal).

II. világháborús tabló, emléktáblák, emlékművek. (Szovjet hősi, felszabadulási emlékművek.)

1848-as centenáriumi emléktáblák, emlékművek.

1848-as 150. évfordulós emlékhelyek, esetleg egyesítve a centenáriumival.

Millecentenáriumi emlékhely.

Szent István-szobrok, emlékmű.

Államalapítási, millenniumi (2000) kopjafa, emlékkő, emlékmű, mindezek részben külön emlékparkba helyezve.

Rákóczi Ferenc-szobor (a szabadságharc 300. évfordulójára).

1956-os kopjafa, emlékművek.

Komplex emlékhelyek: 1848-világháborús, 1956-os emlékmű; világháborús-1956-os emlékművek; millenniumi-1956-os emlékmű, parkkal; (ös)történeti emlékpark.

A legtöbb személyes vonatkozást hordozó világháborús emlékhelyek valamelyik típusát minden faluban megtaláltuk. Noha az I. világháborús áldozatoknak szóló, május végi „Hősök napja” az utóbbi években hivatalosan újra megünnepelhető, a kegyeleti jelleg miatt inkább halottak napján kerülnek középpontba, akár köztéren, akár temetőben állnak. Alkalmassak voltak rá, hogy az 1980-as évek második felétől ezekre helyezték el a II. világháborús áldozatainak tábláit. A rendszerváltás itt tehát gyakran arculatváltást hozott—még azzal is, hogy a szocializmus évtizedei alatt eltávolított, oszlopdíszítő korona visszakerülhetett (Óhíd). Másról a kiegészítés helyett külön emlékjelet kaptak a II. világháborús katonák. Új emlékmű kellett azokba a falvakba is—együttesen mindkét háborúnak—ahol addig semmi sem volt, legfeljebb táblákkal jelzett emlékfák vagy oszlopok.

A március 15-i önkormányzati vagy iskolai megemlékezések, koszorúzások természetes helyszínei az 1848-as emlékművek. A centenáriumi avatási dömpinget a 150. évfordulón követte egy másik. Amint a „Szabadságharc emlékei Zalában” kötet is mutatja, új elemként tűnnek fel a helybeli honvédek, nemzetőrök nevei az emléktáblákon, személyesebbé téve az ünnepet. Az október 23-i ünnepek számára emlékpark,

bennük emlékmű vagy kopjafa adja a helyszínt. Az ötvenéves jubileumra állították fel a régió két reprezentatív emlékművét, hasonló elrendezéssel és szimbolikával; Cserszegtomajon és Balatonyörökön.

A Szent István-emlékhelyeknek –fa, bronz szobrok– Zalavár és Zalaapáti kivételével (bencés monostor) nincs direkt történelmi hátterük, de felállításuk mindig jubileumokon történt. Az első zalavári Szt. István-emlékoszlopot 1938-ban, az uralkodó halálának 900. évfordulóján avatták, a többi pedig 1999-2001-ből való. A 2000-es millenniumi ünnepek (kihúzza 2001-ig) az utóbbi évek legnagyobb emlékmű-állítási mozgalmával jártak együtt, mely még a kis falvakat is érintette, és az egyik tipikus emlékműforma éppen Szent István alakja volt. A gyűjtések során 14 millenniumi és Szent István-emlékhelyet találtunk, felavatásuk többnyire augusztus 20-án történt, és az évenkénti megemlékezések azóta is ezeknél zajlanak.

1990-re a felszabadulási emlékművek, a néhány kommunista ideológiai hátterű emlékjellel együtt, csaknem teljesen eltűntek a falvakból. A felirattáblát levették, majd az alapjául szolgáló, funkcióját veszített építményt lebontották. Néhány ilyen emlékmű helyén, a folytonosság jegyében, valamely más történelmi esemény emlékhelye létesült (pl. 1848-as emlékkő, Kossuth-szobor). Ha nagyobb vagy nehezen mozdítható tárgyról volt szó (terméskő tömbök, a cserszegtomaji november 7-i emlékmű magas fala, lefektetett kőlapok a sármelléki hősi pilótáknak), akkor a helyükön maradtak tovább is, egy alaposabb tereprendezésig. Máiig látható még 2-3 ilyen torzó, parkosított környezetbe rejtve. Karmacson a kivésett oldalú, vöröskő piramis, ötágú csillag és tábla nélkül, az 1848-as és a hangsúlyos világháborús emlékművek hátterébe veszik. Egyedül a türjei emlékmű maradt fenn máig, sértetlen felirattal és zászlótartóval együtt, áthelyezés nélkül (igaz, ez nem a falu központjában található).

2 Személyek emlékjelei. Az egyetemes vagy nemzeti történelem, kultúra, tudomány nagyjai, akik egy adott településhez kötődtek.

Deák Ferenc lakóháza, szobra, emléktáblája, kútja (Kehida).

Virág Benedek emléktáblája (Dióskál).

Csány László szülőháza, emléktáblája, szobra (Zalacsány, Zalaszentgrót).

Eötvös Károly domborműve (mint iskola névadója, Vonyarcvashegy).

Cirill-Metód-emlékmű (Zalavár).

II. szint

1. A faluban történt esemény felidézése, mely legfeljebb a régióban, megyében ismert:

Építési, alapítási feliratok, emlékművek.

40 halász-emlékmű (Vonyarcvashegy).

1849-es megyegyűlés színhelye (Zalaapáti).

Kőkereszt, 1849-ben ide elásott fegyverekkel (Sármellék).

1855-ös kolerajárvány emlékkeresztje (Kehida).

Faluegyesülés emlékszobra (Cserszegtomaj).

2. Személyek, testületek emlékhelyei, melyek regionális, megyei szinten ismertek, vagy a közélet, kultúra, tudomány, adott szakma terén voltak nevezetesek, és kötődtek a településhez.

Ezek egy része tábla, emlékkő, emlékfá, szobor, a települések közterületein. Másrészt síremlék, melyekből néhány már 1982-ben is ismert volt, a többit csak az újabb temetőbejárásokkor fedeztük fel. Soroltam ide országgyűlési képviselőket, megyei alispánokat, táblabírókat, szolgabírókat. A tudomány képviselői közül pl. megemlíthető Szántó Imre és Iványi Béla történész, Dornay Béla és Vajkai Aurél muzeológus, a művészvilágból Simándy József, Kenessey Jenő zeneszerző, Szabó István író. A vonyarcvashegyi Balatoni halászok emlékparkját, egy fából készült, tematikus szoborkompozícióval, a Balatoni Halászati Rt. 100 éves jubileumára létesítették.

III. szint

1. Helyi nevezetességű személyek, események emlékjelei és sírjai.

Az adott közösség, önkormányzat a fontos személyeknek külön emléktáblát, emlékfát, emlékkövet szentelhet. Az 1982-es gyűjtéskor még csak egy rezi partizán képviselte ezt a csoportot, később viszont plébánosok, körzeti orvosok, tanító, jegyző, bencés apát kaptak köztéri objektumot (tehát nem síremléket). Itt említenő meg a szűkebb régióban egyedülálló kívándorlási kereszt, Zalaszántón. A 19-20. század fordulóján Amerikába kivándoroltakat ugyan megőrizte a családok emlékezete és a dokumentumok is, ám a hazaküldött pénzből állított emlékkereszt tárgyasította ezt a csoportot, egyben a történelmi jelenséget is. A keresztre felvésett adományozói névsor a külső szemlélő: az odalátogató és a kutató számára kiemeli az egykori közösségtől elszakadtakat.

A sírfeliratokból kaptunk képet arról, hogy a faluközösség, vagy szűkebben egy-egy család milyen rangot, foglalkozást tart kiemelendőnek. Közülük néhány ilyen sír ismert volt korábban is, de most rendszeresen figyeltük és számbavettük őket. Felkerültek a listára jelöletlenek is, ilyenkor a falubeliek adták meg szobán a kiegészítést.

Az 1848-as veterán honvédek kiemelten kezelt, általában jól karbantartott síremlékeiből nem találtunk újabbakat 1982-höz képest. Szinte minden településen megvoltak a plébánosok és a tanítók sírjai. A többi

előjáró közül csak mutatóban, 1-2 esetben jelölték meg a jegyzőt, orvosét, postamesterét. Az uradalmi tisztviselőknél kasznár, gazdatiszt, számtartó, fővadász, főerdész titulusok olvashatók.

Ezeknek a helyi szintű, személyes vonatkozású emlékjeleknek a száma eléri a 90-et.

A világháborús katonai áldozatok kilétét szintén a feliratok árulják el, legyen szó tényleges vagy szimbolikus, családi sírhelyről. A polgári áldozatok sírjainak egy része viszont csak szóbeli közlésekből azonosítható, és a számontartott, különleges halálesetek emlékjelei is a gyűjtés határterületét jelentik. A háborús és egyéb „rendhagyó” halottak sírjeleit ezért nem számoltam bele a történelmi emlékhelyek törzsállományába – ezt a csoportot nem is vettük fel minden temetőben. Így, külön számolva, nem teljes merítéssel, közel 70 objektumról van szó. Természetesen ha egy-egy falu alaposabb, mikrotörténeti kutatására kerül sor, a temetők, egyes síremlékek mögötti személyes és családtörténetek felderíthetők lennének.

2. A község életében fontos (muzeális) tárgyak közszemlére téve.

A használati vagy reprezentációs célú tárgyak a helytörténet (és jelenkor) kézzelfogható, de gyorsan muzeálissá váló emlékei. Legjellemzőbb a tűzoltó lajtoskocsi, szépen felújítva, ami eddig 15 faluban fordult elő, a gazdálkodási profilra pedig példa a Balatonyörök-Szépki látónál felállított bálványos prés. Utóbbi falunál maradvá, az 1990-ben kitüntetésként kapott Európa Falu cím kőtábláját külön parkosított környezetben helyezték el.

A testvérközségi kapcsolatok már a legújabb időszakhoz tartoznak, de az ezt szimbolizáló távolságjelző oszlop (Karmacs) vagy ajándék székelykapu (Balatonyörök) ugyanolyan kiemelt objektum szerepet kap, mint a „történelmibb” emlékművek, szobrok, táblák.

Gyűjtés a városokban

A gyűjtőterület két, időközben várossá lett településén, Hévízen és Zalaszentgróton jelentős volt a változás az 1997-es állapot szerint. Mindkét helyről kaptunk válaszlevelet, listával. Hévízen kiemelendő a gyarapodás: a korábban felvett 9 emlékhelyből 2 db volt a veszteség, a rendszerváltáskor, viszont 21 újat avattak. Az I-II. világháborús és az egyesített 48-as-56-os emlékműveken túl a millicentenáriumi emlékhely és a várossá avatás oszlopa is külön kialakított, parkosított térségekre kerültek. Az új objektumok többsége mégis személyekhez kötődik. A szoborral vagy táblával megörökített történelmi alakok sorába Szent István, Kossuth Lajos, Széchenyi István mellé

bekerült Bibó István és Nagy Imre. A Hévíz hírnevéért tevékenykedők közül nemcsak gróf Festetics Györgyről emlékeztek meg, hanem néhány pedagógusról, orvosról, tudósról és Vajda Ákos jegyzőről is. A korábban is meglévő Babocsay József-emléktábla a kiindulópontját jelentette az ekkor már gyarapodó panteonfalnak, a Téli fürdő épületén.

Zalaszentgróton a csökkenés volt jellemző. A nagyobb számú munkásmozgalmi-ideológiai és felszabadulási objektumot lebontották, a szovjet katonai áldozatok névtábláit a temetőbe vitték át. Az 1982-ben megírt 22 kartonból legalább 7 lett tárgyitalan, és csak egy új emlékhely létesült, igaz, az komplex történelmi: az 1848-as, I-II. világháborús és 1956-os események és áldozatok tiszteletére.

Az elmúlt évtized új emlékhelyei már főként személyekre és a helyi eseményekre, évfordulókra vonatkoznak. Hévízen a „nagy” emlékművek sora csak eggyel, a holocaust-emlékfalal bővült. Többszöri kiszállással dokumentáltuk a változásban levő állományt, melyben jelen vannak újabb történelmi személyiségek (Deák Ferenc, Baross Gábor, Gyulai Gaál Miklós), továbbá a gyógyhelyen járt és ott dolgozó művészek, orvosok önálló emléktáblái, szobrai, összesen 13 db. A panteonban 2006-ban már 12 tábla sorakozott. A temetőben, hasonlóan a környékbeli falvakhoz, jobbra a plébánosok, tanítók és tanárok, jegyzők sírjai vannak kiemelve. Külön kis csoport itt is a művészeké (akik itt telepedtek le) és az orvosoké, velük együtt 24 síremléket regisztráltunk a történelmi emlékhelyek közé.

Keszthelyen is szakaszosan zajlott és zajlik a munka, követve az újabb és újabb avatásokat. 1998-ban, az említett zalai 48-as emlékhely-könyv anyaggyűjtésekor azonosítottuk és lefotóztuk a veterán honvédek többségében felirattal megkülönböztetett sírjait a Szent Miklós- és a zsidótemetőben. A múzeummal párhuzamosan a Fejér György Városi Könyvtár végzett átfogóbb felmérést, amely magában foglalta a köztéri díszítő szobrokat és útmenti kőkereszteket is. A felmérés eredménye a „Keszthely város emléktáblái és köztéri alkotásai” című könyv lett, 2006-ban jelent meg. A helytörténeti kiadványok között fontos, hiánypótló szerepet tölt be, a szerzők másik célja pedig egyfajta útikönyv kézbeadása volt, a város alaposabb megismerésére vágó turistáknak. Városrészenként, a gyakorlati használatot megkönnyítve, csoportosították az objektumokat. A fotókhoz rövid leírás és történeti háttérinformációk járulnak.

A múzeum munkáját természetesen ez a könyv nem váltja ki és nem is fedi le teljesen. A leíró kartonok rovataiba az eddigi szisztémát folytatva célzottan vesszük fel az új emlékhelyek adatait, és a három városi temető alaposabb feltérképezésére is sort kell keríteni.

Jegyzet

- 1 BÁNDI 1980.
 2 PATAKI 1988.
 3 ROMVÁRY 1982.
 4 KOVÁCS 1985. Két újabb tanulmány, példának: TÓTH 1997.; HALMÁGYI 2005.
 5 FÁBIÁN 2007.

Irodalom

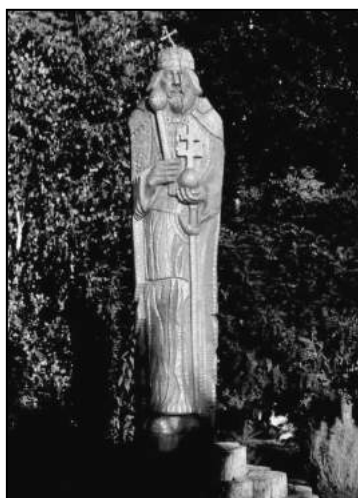
- BÁNDI László (szerk.)
 1980 *Történeti emlékek Veszprém megyében.* Veszprém.
 FÁBIÁN Balázs
 2007 *Hősi halottak, sírok és emlékművek Gödöllőn.* In: Ihász István-Pintér János (szerk.): *Történeti Muzeológiai Szemle* 7. Bp., 215-233.
 HALMÁGYI Pál
 2005 *I. világháborús hősi emlékművek Makón és környékén.* In: Ihász István-Pintér János (szerk.): *Történeti Muzeológiai Szemle* 5. Bp., 261-270.
 KOVÁCS Ákos (szerk.)
 1985 *Monumentumok az első háborúból.* Bp.
 PATAKI Ferenc
 1988 *Ceglédi emlékhelyek.* Cegléd.
 ROMVÁRY Ferenc
 1982 *Pécs szobrai.* Pécs.
 TÓTH Attila
 1997 *Az emlékművek, mint a nemzettudat és a hatalom propaganda eszközei.* In: Lengyel András (szerk.): *Irodalom- és művészettörténeti tanulmányok. Studia historiae literarum et artium.* Szeged, 95-108.

1. kép Szovjet hősi emlékmű Zalaszentgróton, 1982

2. kép Kiegészített I-II. világháborús emlékmű Óhidon, 1997

3. kép Fából faragott, millenniumi Szent István-szobor Döbröcén

4. kép Plébánosok sírjai az alsópáhoki temetőben

5. kép Plébánosok sírjai az alsópáhoki temetőben

Kunics Zsuzsa

Gabona piac–Főtér–Erzsébet királyné tér

A nagykanizsai Erzsébet tér kiépülése, története a dualizmus időszakában

A város létrejöttében döntő szerepet játszó észak-déli irányú bécsi- légrádi és kelet-nyugati irányú pécsi-varasdi utak kereszteződésében létrejött tér nem csak a középkorban, ma is Nagykanizsa főtere. A 16. század végén itt húzódott a mezőváros közel négyszög alakú erődített területe. A keleti palánkfal maradványai a Vasemberház (Erzsébet tér 1.) pincéjében kerültek elő, a tér északi oldalán 2006-ban végzett megelőző régészeti feltárás során a városfal északkeleti sarokbástyájának cölöpsorát és a falat övező árkot tárták fel a régészek.¹ 1690 után a török kiűzését követő városi újjáépítés időszakában ugyanitt, a középkori város egykori területén alakult ki az új városmag.

Az 1753. évi „Belsőségek birtok-íve” a feljegyzett 14 utca között „Piarci utca”-ként említi a főteret és főutat magába foglaló városközponti területet. Az utak kereszteződésében kialakult – a heti piacoknak, s a piactartási privilégiumnak köszönhetően országos vásároknak helyt adó – nagyobb térség körül magasodtak a kialakuló városképet meghatározó első hivatali épületek. A piactér délnyugati sarkán, a Kiskanizsán keresztül Varasdra tartó állami út mentén épült fel a Harmincadosház, a későbbi Sőhivatal, szemben vele a Városbíró háza (a „megyei ház”), a délkeleti sarkon a nagy kiterjedésű postaház.

A 18. század közepén az uradalmi épületek közül is kettő itt kapott helyet: a csaknem teljes déli oldalt elfoglaló, uradalmi tisztviselők lakásainak és boltoknak helyt adó, később Vasemberháznak nevezett épület; az északnyugati oldalon pedig az uradalmi kvartélyház (a későbbi Zöldfa szálló). A közelben épült fel a városháza és a városi ispotály. A tér déli területén állt a város szégyenszlopa, melyet 1758-ban a Felsőtemplom előtti térre szállítottak át. Helyére az Inkey Boldizsár által a „város díszére” Grázban készített Szentháromság szobor került. 1869-ig díszítette a teret, mikor a piarista gimnázium elé, az akkor Sétátérnek hívott későbbi Eötvös térre helyezték át.²

A hivatali és uradalmi épületek mellett a tér keleti oldalán a görögkeleti hitközség építkezett: 1793-ban szentelték fel Szent Miklósról elnevezett kápolnájukat s a plébánialakot.

A nagyobb kiterjedésű középületek mellett a 19. század első felében sorra épültek a városi polgárok, kereskedők lakásainak és egyben üzleteinek, vendéglőknek, szállóknak, kávéházaknak helyt adó háza. Ludovicus Nagy 1828-ban megjelent munkájában a „várost ékesítő épületek” között felsorolja a főtéren álló görögkeleti templomot, a postát és a sőhivatalt is. Összesen 762 városi házról számol be.³

A Stephan Bajomi megyei mérnök által 1822-ben készített, posta-, kereskedelmi utakat és fontosabb középületeket feltüntető térképen „Piartz” néven szerepel a tér. A „Kinyorany Posta Háza” felirattal s kúrttel jelzett postaház, a „K. Sóó Hivatal” és a „Vámház” mellett „Ser Ház és Boltok” néven tünteti fel a Vasemberházat, mellette „Mészár székek”-kel. A téren ekkor álló magánházak közül összesen négyet jelölt meg: a keleti oldalon a „Benzian”- házat (később Erzsébet tér 17.), vele szemben, a tér belsejében a „Kolompár Ház”-at, északon „Schwartz Hirschler” néven a későbbi 14-15. számú házat, s a déli oldalon a „Löveinstein zsidó” feliratút.⁴ A korszak jellegzetesége, hogy városrendezési terv, szabályozás hiányában még a belvárosban is minden rendszer nélkül sorakoztak egymás mellett a házak, közöttük nagyobb beépítetlen telkek, foghíjak voltak. Bizonyos azonban, hogy több épület állt már a téren, de a rajzoló megyei mérnök nem tartotta fontosnak megjelölni őket.

A belváros és a tér jellegzetes épületei ekkor még a végoromfalas emeletes, ill. földszintes és az emelt padlasterű földszintes házak voltak. A külföldi utazók jelentős gazdasági, piacközponti szerepének elismerése mellett elmarasztalóan, „csúf házhalomként” írják le a települést, „síkatorokról”, tervszerűtlen, girbe-gurba mellékutcákról számolnak be.

„Képzelnék el olvasóim két meredek között egy nagy gödröt, melyben egyetlen egyenes utca látszik, mintegy azért, hogy ide folyjon le és itt gyűljön össze minden szenny és mocsok.”–összegzi a főtéren tett benyomásait Vlagyimir Bronyevszkij orosz tengerész-tiszt 1810-ben.⁵

Köböl, téglából épült, zsindellyel fedett épületeket a 19. század közepén még csak itt, a „piacz táján” találhatunk. Ezen kívül „kénytelen a lakosság nagyobb része sövényből, sárból, fából” építkezni.⁶ A század közepére–néhány kisebb foghíj kivételével–szinte már teljesen zártan beépültek a tér oldalai, (egyedül a nyugati oldalon található egy hatalmas beépítetlen térség, a későbbi „Zöldfakert” területe), nagyrészt kialakultak a mai térfalak vonalai. Az 1856–60 között készült katonai felmérési térképen és a város 1864. évi kataszteri térkép szelvényein jól nyomon követhető ez a változás.⁷

A tér legrégebbi épülete a kincstár által közvetlenül 1690 után épített földszintes „Harmincadosház” (Erzsébet tér 5.–Király u. 53.), hivatalnokai az előtte felállított sorompónál szedték a vámot a Nagykanizsáról a határon túlra vitt áruk után. Egyes források szerint a harmincados hivatalból az 1830-as években lett sóhivatal, de az 1822. évi térképen már „K. Sóó Hivatal”-ként jelölték. Itt működött Zala és Somogy megye fő elosztó szerve, a Sójövedéki Hivatal és raktár, a „sópajták pedig előtte, a ... téren terpeszkedtek.”⁸ (A tér közepén a térkép további két hosszú, egymással párhuzamosan álló épületet tüntet fel „Sóós Tiszti Lakás” néven, ezek a későbbi ú.n. Csoportházak részei.)⁹ A hivatal és raktár 1868 márciusáig működött itt, amikor a vasútállomás közelébe, a „Gutmann- féle raktárakba” helyezték át.¹⁰ A Magyar Királyi Központi Sózüzleti Igazgatóság 1870-ben a főtér nyugati részén, a Zöldfakertben szeretett volna „sürgösen” új sóraktárt építeni. Amikor ez ellen Nagykanizsa „észrevételeket tett”, az igazgatóság egy vasúthoz közeli ingyen telket kért. A város „zilált s túlterhelt anyagi helyzeténél fogva” ezt nem tudta biztosítani, így inkább mégsem emelt kifogást a raktárnak „a kincstári főpiaczi telken” történő felemelése ellen, ha az „kulcsin–és közrendészeti” tekintetben az építési szabályoknak megfelel. A kincstár végül elállt az építkezéstől.¹¹

A főtéri sóhivatali épületet közben 1862-ben egymemeletesre építették át, az emeleten Zala és Somogy vármegye pénzügyigazgatósága kapott helyet, egyik földszinti részében az adóhivatalt helyezték el.

A város nem bővelkedett hivatali helyiségeknek alkalmas nagyobb épületekben, mindig gondot okozott egy-egy intézmény elhelyezése. 1869-ben a kincstár a régi sóhivatali épületet dohányraktárrá akarta alakítani. Az adóhivatalt és gyűjtő pénztárat az emeletre

helyezték volna, a földszintet az ablakokat elfalazva raktárrá alakították volna. Halvax József polgármester a város „szépészeti érdekeire” hivatkozva két ízben is folyamodványban fordult a pénzügyminiszterhez, hogy a költséges átalakítást megakadályozza. Felhozott legfőbb indoka, hogy a Nagykanizsa részére kilátásba helyezett törvényszék helyiségei részére ez, „a főtér egyik díszét képező” épület lenne a legalkalmasabb. Kérte, hogy a sóház rendeltetéséről addig ne döntsenek, míg a törvényszékek elosztásáról az országgyűlés nem intézkedik.¹²

1872-ben Nagykanizsa valóban önálló törvénykezési kerület lett, a törvényszék a sóház emeletére került, az adóhivatal a földszinten maradt. Amikor 1887 tavaszán a törvényszék átköltözött a részére átalakított Zöldfa fogadóba, a „sóházi” épületet teljesen a M. Kir. Adóhivatal és Illetékszabási Hivatal foglalta el (utóbbi 1889-ig).¹³ 1887 novemberében itt helyezték el a takarékpénztár épületéből kiköltöztetett postahivatalt a földszinten, felette az emeleten a távírdát.¹⁴ Az adóhivatal mellett az új postapalota felépüléséig, 1924-ig működött itt.¹⁵ (1. kép)

A kincstári épülettel szemben a teret a délnyugati oldalon a „Városbíró háza”, a később „megyei ház” néven ismert egyemeletes barokk épület (Király u. 40.) zárta le. Szintén a tér legkorábbi épületei közé tartozott, 1702 körül a vár anyagából építették lakóháznak. Barbarits Lajos, az 1929. évi városi monográfia szerzője jegyezte fel, hogy falában „ott büszkélkedett” egy 25 fontos török ágyúgolyó.¹⁶ A közhit szerint Berge Kristóf várparancsnok tulajdona volt, aki 1695-ig bizonyos polgári ügyekben bírói feladatokat is ellátott, innen származhatott az épület elnevezése.¹⁷

1794-től Babocsay József orvos birtokolja a házat, aki a város irányításában is részt vállalt közgyámként, városbíróként, tanácsstagként. Neve a Hévízről írt első részletes ismertető szerzőjeként (1795) s szabadkőművesként vált ismertté.¹⁸ Két év múlva a házat 7.000 forintért eladta Zala vármegyének katonatiszti szállásnak. Sokáig ezért hívták „megyei háznak”, az 1864. évi kataszteri felmérési szelvényen is „Comitat” (megye) felirattal jelölték.¹⁹ A Halis István által feljegyzett városi hagyomány szerint Babocsay a házat, melyhez „hasonló szépségű és értékű alig akadt az egész Kanizsán”, ingyen ajándékozta oda katonai kórház céljára.²⁰ Katonai szállás, kórház is működött benne, majd 1852-től főszolgabírói lakás lett. Az 1880-as években katonai csapatkórházzal szolgáló épületet a telekkel együtt 16 ezer forintért Nagykanizsa városa vásárolta meg a megyétől. Az adásvételi szerződést az 1889. szeptember 21-i közgyűlésen hagyták jóvá. Az épületet 1890 márciusában vehette át a város, a vételárat három egyenlő részletben az év végéig fizette ki.²¹ A 20. század elejéről szár-

mázó városi térképeken is még „katonai kórház”-ként jelölik, majd 1920-tól a Stefánia Anya – és Cse-csemővédő Intézet otthona lett.²² (2. kép)

A téren magasodó épületek közül kiemeltek a barokk uradalmi épületek, melyek a 18. századtól kezdve napjainkig nem csak a tér, a belváros képét is döntően meghatározzák.

A piacteret délről lezáró, nagyméretű L-alakú urasági épület (későbbi nevén Vasemberház) a 18. század közepén épült. A 19. század első felében klasszicista jegyekkel átalakították, kibővítették, ekkor készült a piactérre néző szárnyon az enyhén kiugró rizalit a timpanonnal. Az épület földszintjét kereskedőknek, kézműveseknek adták bérbe, az emeleten a Batthyány-uradalmom tisztviselői és városi polgárok laktak. Egyes feltételezések szerint az épület Ady utcai földszinti részén működött a Karyó-féle bolt, ahol Csokonai „Az özvegy Karyóné, s két szeleburdiak” című vígjátéka játszódik.²³ Az 1822. évi várostérképen „Ser Ház és Boltok” felirattal jelölik, folytatásában a téren „Mészár székek” álltak. Amikor 1842-ben az uradalmi mészárszék megszűnt, annak helyén, nyugati irányban tovább bővült az épület.²⁴ A terjedelmes – a főterre néző oldalon 41 öl (kb. 78 m), a dél felé forduló szárnyon 31 öl (kb. 59 m) hosszúságú – épületben már az 1830-as években 42 emeleti szobát, 7 kamrát, 9 konyhát adott bérbe az uradalom. A földszinten a „Nagy Sörház” mellett 17 bolt és 2 műhely működött, s a két városi kávéházból is az egyiket itt üzemeltette Vakkant János az 1840-es évekig.²⁵

A 19. század második felében két vaskereskedés is található az épületben: a sarokrészen az 1865-ben alapított Unger- Ullmann Elek-féle híres kereskedés; a piactérre néző oldalon, középen Bettelheim és Guth vasüzlete. Bettelheim Rezső és Guth Arnold 1889 januárjában hirdették meg a helyi sajtóban a „Vasemberhez címzett” kereskedésük megnyitását.²⁶ Üzleti portáljuk felett cégéreként egy páncélos vitézt („vasembert”) helyeztek el, innen nyerte az épület a Vasemberház elnevezést.²⁷ (3. kép) Több fűszerkereskedés (Kunszt Sándor, Beck Henrik, Rechnitzer Mór) mellett itt bérelt üzlethelyiséget az 1865-ben alapított Schwarz és Tauber gyarmatáru nagykereskedés, mely a hagyomány szerint saját hajóján szállította áruit a Távols-Keletről. A századfordulóra országos hírűvé vált a cég, utazói járták nem csak a Monarchia városait, Horvátországot, Boszniát is.²⁸ 1875-ben dohány- és szivarkülönlegességekből is raktárt nyitottak, mellyel – a helyi sajtó szerint – „rég érzett hiányt pótoltak.”²⁹ Már az 1880-as évektől itt ajánlja úri-, női- és gyermekcipőkkel „dúsan felszerelt topánraktárát” és műhelyét Keller Mátyás cipésmester.³⁰ (4. kép) Az épületben kapott helyet egyéb nürnbergi rövidárus és rőföskereskedők mellett Keleti Mór

„A szerecsenhez” címzett úri- és női divatcikk üzlete, a Piry és Horváth vászon-, fehérenmű- és divatáruház; s itt működött Fleischacker József 1867-ben alapított pálinka- és likőrfőzdeje és a Majon Testvérek működőszőrüldéje és finom acéláru üzlete is.³¹

A tér másik jelentős barokk emléke az északnyugati oldalon, a „dombi-korcsma” helyén, a 18. század közepén, a vár köveinek felhasználásával épült uradalmi vendégfogadó, a Kvártélyház.³² Nem tudni, pontosan mikor kapta a Zöldfa fogadó nevet, de egy 1837 márciusára keltezett összeírásban az uradalom által hasznosbérbe adott létesítmények között már „Zöldfa avagy Dombi fogadó” néven említik.³³ Az 1830-as években jelentős költségráfördítással átépítették, bővítették az épületet. Valószínűleg ekkor kapott emeletet, ahol felépült híres nagyterme is; s ekkor metszették le ferdén a piactérre néző homlokzati oldalát, mellyel elnyerte máig meglévő formáját. A szállóban 37 szoba, 3 terem várta a vendégeket, az udvarban nagyméretű istálló, kocsiszín, fészter, magtár állt.³⁴ 1844-től itt lakott Csány László, a zalai ellenzéki mozgalom vezére, 1848 nyarán kormánybiztosként innen szervezte a Dráva-vonal védelmét.³⁵

A szálló bérlője, Reindl Károly már úgy hirdeti az 1843. januári-februári báloknak helyt adó emeleti dísztermet, mint amely „az előkelő s kényelmes beosztása, s pompás díszítése folytán az ország legszebb termeihez sorozható.”³⁶ A század közepén a Zöldfa Szállodát a város és a régió legnagyobb szállodájaként ismerték. Emeleti nagytermében híres bálakat, koncerteket, színelőadásokat tartottak, udvara a vándorszínészek, cirkuszosok játékterületül szolgált. A Zala Megyei Levéltár számos Markbreiter Jakab nagykanizsai nyomdájában készült német vagy magyar és német nyelvű, színházi előadásra, koncertre, „táncvigalomra” hívó falragaszt őriz. 1854 augusztusában például – a plakátok szerint – 15 estére ajánlottak a Zöldfa termében színházi előadásokat vagy bécsi művészek koncertjeit.³⁷ Az 1860-as évek híres megyebáljainak, s a „megyei jellegű” ú. n. „hetes báloknak” (január 7-én) is az emeleti díszterem adott helyet, de itt tartotta „táncvigalmait” a Polgári Egylet, s hagyományosan „fényes és ötletes vigalmait” a Nagykanizsai Izraelita Jótékony Nőegylet is. Ezek általában egy-egy divatos mozgalom kifigurázásának jegyében zajlottak (egy ízben „nőemancipációs, máskor reklám-bált rendeztek”).³⁸ A fennmaradt meghívókból és újsághirekből tudjuk, hogy a Nagy-Kanizsai Fiatalság Társasága és a Kereskedő Ifjúság Önképző Köre is itt rendezte az 1870-es években báljait, vigalmait.³⁹ A nagyteremben tartotta tánciskoláját „az úrirend hölgyeinek és ifjainak” az országosan ismert táncművész, Lakatos Sándor több alkalommal, 1853-ban, 1864-ben, majd 1869-ben is. Itt tartózkodása eredményeként jelentette

meg Wajdits József 1871-ben a művész tánckönyvét „mindkét nembeli ifjúság számára” „Rajta párok táncoljunk!” címmel.⁴⁰ Országos és nemzetközi híru művészek (mint pl. Lonovics Hollósy Cornélia vagy a „florenczi négyes-társulat” Becker Jean vezetésével) mellett az 1860-as években a Kanizsai Dalárda is rendszeresen „Dalestélyeket” adott 400 fős közönség előtt pártoló tagjainak.⁴¹ A Dalárdát Grünbaum József híres zenekara kísérte. A 12 képzett zenészből álló zenekar 1842-ben alakult, az 1880-as évek kezdetéig a város egyetlen zenekara volt. Játszottak Viktória angol királynő és a belga uralkodó jelenlétében s az 1885. évi párizsi világiállításon is. Ahogy abban az időben hívták őket, a „kanizsai zsidó banda” rendszeresen muzsikált a Zöldfában tartott bálakon és a fennmaradt falragaszok szerint önállóan is rendezett táncvígalmakat.⁴²

Kanizsai látogatásai alkalmával mindig itt, „megszokott helyén” szállt meg Deák Ferenc is politikus-társaival.⁴³ Az 1869. évi képviseléválasztás előtt a szálló nagytermében rendezték májusban a Deák-párti értekezletet, ahol Csengery Antal követválasztását támogatták, majd júniusban itt mondta kortes beszédét a balközéppárt értekezletén Jókai Mór is Horn Ede mellett. (A város képviselője végül Csengery lett.)⁴⁴

A szálló bérlője, Neusiedler Pál 1863 májusában kibérelte a tér nyugati oldalán fekvő nagy kiterjedésű „volt sóházkeretet”, ahol „Zöldfakert” néven létrehozta a szálló nyári vendéglőjét.⁴⁵ A „séta- és mulatókerten” az 1860-as években rendszeresen játszott Grünbaum József zenekara, itt tartotta nyilvános díszturnázását a Torna-egylet, a gimnázium ifjúsága „tavaszi vigalmul” „mű-, ének- és szavallati akadémia”-ját.⁴⁶ A nagyhíru Zöldfa Szálló 1871-ben bezárt. 1876-ban meghirdették eladásra a nagyterem tükreit, csillárait, padjait, a szobák bútorait, az ágyneműket, a hintókat, teherhordó kocsikat is.⁴⁷ Az 1929. évi városi monográfia és a későbbi helytörténeti munkák szerint a törvényszék már 1880-tól itt működött. Ezzel szemben az épület az 1880-as évek elején még honvédlaktanyaként szolgált (a 78. honvédszászlóalj katonái lakták). 1884-ben a szálló újbóli megnyitásának terve is felmerült, de a katonák 1885. év végéig az épületben maradtak. Az átépítés után végül 1887 tavaszán költözött ide, az új „Igazságügyi palotába” a törvényszék az igazságügyi hivatalokkal (a régi sóházból) s itt működött 1937-ig az új „Törvényház” felépüléséig.⁴⁸ (5. kép)

A Zöldfakert a szálló bezárása után is tovább működött, az 1870-1880-as években a kanizsai közönség „kedvelt oszonna és vacsorázó helye” lett, a vacsoraidő után pedig „a kertben fejlődött ki teljesen a korzóélet”. A nyári vendéglők között – a hírlapírók szerint – a Zöldfa volt a leglátogatottabb. Neusiedler, a

bérlő egy „díszes salont” is építtetett 1878-ban a társas zárt multságok részére.⁴⁹ 1888-tól a téli hónapokban a kert vendéglőjében működött az Izraelita Jótékony Nőegylet népkonyhája. A „szegények tápintézetében” 1919-ig naponta 300 főként iskolás gyermek és felnőtt kapott meleg ebédet.⁵⁰ (10. kép) A kert területe fokozatosan csökkent, amikor az 1870-es években itt épült fel a börtön s a dohányraktár első földszintes, majd (1906-ban) kétemeletes épülete. A Zöldfakert 1907-ben szűnt meg végleg, a megmaradt telket két parcellára osztották, melyeken a felépítendő új igazságügyi és pénzügyi palota helyét jelölték ki.⁵¹

A hivatali és uradalmi épületeken kívül, a tér északi részén, a Kvártélyház szomszédságában több jelentős lakóház épült a 19. század első felében, melyek klasszicista jegyeiket máig őrzik. Építők a korszak legismertebb városi polgárai, legmódosabb kereskedői voltak. A bécsi (Magyar) utca becsatlakozásánál, a tér északnyugati részén 1820 körül készült el a később Gutmann-palotának nevezett egyemeletes épület.⁵² Homlokzata nemes arányaival valószínűleg építésekor is kitűnt az egyszerű lakóházak közül, ma is az utcakép meghatározó eleme. Eredeti arculatát őrzi a középső részen a timpanonnal lezárt rizalit, kőkeretes kapuja, kerékvetői és az ajtónyílások keretei is. A kapu boltíve és kerete közötti mezőket egy-egy kiterjesztett szárnyú sas domború alakja díszíti (talán Kanizsa címerére utalva). Az 1952-ben végzett városképi- és műemléki vizsgálatkor még olvasható volt a kapu zárókövén az építés „1820”-as dátuma is.⁵³ Valószínűleg Strasser D. Lázár neves terménykereskedő építtette. Későbbi veje, Gutmann Simon Henrik 1832-ben vállalt raktárosi állást a kereskedésben, majd négy év múlva önálló lett. 1840-ben vette feleségül Strasser Annát. Mikor Strasserék a szabadságharc után Bécsbe költöztek, Gutmann S. Henrik átvette apósa gabona- és gubacs-kereskedelemmel és repceolaj finomítással foglalkozó üzleteit is. A Kanizsán keresztül építendő vasútvonalak előkészületei idején jó érzékkel fakitermeléssel és feldolgozással kezdett foglalkozni. A beliscsei üzemből és Nagykanizsán, a Csengery úton működő dongagyár és famegmunkáló telep termékei európai hírnévre tettek szert.⁵⁴ A főtéri palota a Gutmann család lakóházaként szolgált (9 gyermekükkel éltek itt), s itt működött a család üzleti székháza is majd egy évszázadon keresztül 1931-ig, a vállalkozás megszűnéséig.⁵⁵ (6. kép)

Eredeti építési vagy későbbi, az egész házat ábrázoló átépítési tervrajz sajnos nem áll rendelkezésünkre, így nem ismerjük az épület beosztását. Az 1864. évi kataszteri felmérés szerint az utcavonalon 12 öl széles épületnek – a Báthory utcáig kinyúló telken – már létezett a ma is fennálló két udvara, melyeket teljesen körbeépítettek. Egyedül a hátulsó udvarban,

a „Grünbaum gasse”-ként (Zöldfa utca) jelölt Báthory utca mentén található egy keskenyebb, a telekhossz feléig nyúló házrész. 1884 májusában Gelsei Gutmann Henrik engedélyért folyamodott a városi tanácshoz a két udvart elválasztó épület átalakítására. A Geiszl Mór építész által készített tervrajz szerint az addig földszintes épületben, a hátsó udvarba vezető átjáró két oldalán lévő helyiségeket magtárnak és raktárnak használták. Ekkor fölöttük egy 4 szobából, „alkovból” és „gangból” álló lakrészt alakítottak ki. (A tervrajz a teljes épületről azonban csak egy helyzetrajzot tartalmaz.)⁵⁶ Gutmann neve nem csak mint üzletember, „nagyiparos” volt ismert a városban, több takarékpénztár, bank elnöke, igazgatósági tagja lett, jelentős szerepet játszott a város társadalmi és kulturális életében. Évtizedeken keresztül az Izraelita Hitközség és a Nagykanizsai Kereskedők Társulatának elnöke volt. Jelentős adományokkal támogatta a város oktatási intézményeit. 1869-ben – a kanizsai zsidó kereskedők között elsőként – gelsei előnévvel magyar nemességet kapott. Halála után, 1890-ben a palotát fiai, Gutmann Ödön, Izidor, Vilmos, László és Aladár örökölte.⁵⁷ A cégvezetésben Vilmos vette át helyét. 1892-ben az ő kezdeményezésére jött létre a Nagykanizsai Malátagyár és Serfözde Rt.. Apjával közösen részt vett az 1878. évi párizsi világiállításon, ahol 1200 akós óriáshordójuk a kiállítás szenzációja lett, a brüsszeli világiállításon Gutmann Vilmost a Lipótrend lovagkeresztjével tüntették ki, a millenniumi kiállításon a beliscsei üzem és a sörgyár termékeivel aratott sikert.

Apja mellett tagja volt a Nagykanizsai Takarékpénztár igazgatóságának, majd a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank helyi fiókjának fő részvényese, s évtizedeken keresztül alelnöke. Apja után ő töltötte be az Izraelita Hitközség elnöki tisztét is, emellett számos egyesület elnöke, alelnöke, választmányi tagja volt. 35 évesen elnyerte a kir. tanácsosi címet, majd 1904-ben bárói rangot kapott.⁵⁸

A Gutmann-palota és a Kvártélyház közötti telken újabb kora klasszicista stílusú lakóház épült. Az építés pontos dátuma nem ismert. Nem tudni, hogy a mai épület teljes egészében a 19. század elején épült-e (ahogy az eddigi helytörténeti munkák említik), vagy az itt álló kisebb házat bővítették 1860 körül déli irányban, s így alakult ki mai arculata.⁵⁹ Korai időszakból származó épületrajzát nem ismerjük, az 1864. évi kataszteri térképen szereplő alaprajz már meg egyezik a 20. század eleji ábrázolásokkal: az utcavonalban fekvő épülethez a déli oldalon (L-alakban) egy hosszú szárny csatlakozik, mögötte egy gazdasági épületet jelölnek. A telek Báthory utcára néző végén egy, a teljes telekszélességet kitöltő ház állt.⁶⁰ Az épületet egykori tulajdonosa után Löwy-házként

emlegették. Löwy József az 1837-ben alapított Trieszti Adria Biztosító Társaságnak megalakulásától ügynöke lett, s ami akkor még ritkaságszámba ment, biztosítási ügyleteket kötött Nagykanizsán. Emellett külföldi kereskedelmi cégek állandó megbízottjaként dolgozott. Blankenberg Imre, az 1929. évi városi monográfia kereskedelmi fejezetének szerzője szerint már 1800-ban itt működött Löwy Efráim (Löwy József nagybátyja) szállítmányozási üzlete mellett „béráruraktározási vállalata” (tárháza).⁶¹ Az épület földszintjén – a hajdani emeleti gabonaraktár támasztóelemeként – ma is erőteljes hengeres oszlopok láthatók. Löwy az 1860-as években Gutmann S. Henrikkel repceolaj finomítót rendezett be, ahol a Tolnából érkezett nyersolajat finomították.⁶² Halála után (1882) egyik fia, a már korábban „tulajdonostársként” bejegyzett Adolf örökölte a házat, átvette a terménykereskedő üzlet irányítását, s a 20. század elején is itt vezette az Adria Biztosító „Zalamegyei főügynökségét.”⁶³ Ebben az időszakban itt hirdette déligyümölcs kereskedését az olasz származású Di Biasio Antalné is.⁶⁴ Löwy Adolf fiai 1896-ban „Ország”-ra magyarosították nevüket, a 20. század elejétől „Ország-féle ház”-nak hívták a városban az épületet.⁶⁵ Löwy Adolf 1912. évi halála után fia, Ország József nyitott a földszinten mag-, műtrágya és növényvédőszer kereskedést. (6. és 14. kép)

A Gutmann-palotával és a Löwy-házzal szemközt, a tér északkeleti oldalán a 19. század elején Benzian Izrael, a város egyik leggazdagabb gabona nagykereskedője építkezett (ma Erzsébet tér 17.). Az 1822. évi városi térképen „Benzian” nevével már feltüntették a furcsa alakú, torz „U” betűt formázó épületet, melynek térre néző része nem igazodott a szomszédos épületek vonalához. Az 1952. évi városképi és műemléki vizsgálat és a korábbi helytörténeti írások barokk épületként írják le, ugyanakkor az építés dátumának az 1824. évet tartják.⁶⁶ Az 1820-as években teljesen átépítették az épületet, az 1824. évszám erre utalhat. Az 1864. évi kataszteri térkép szelvényen jól látszik az új, L-alakú alaprajz. Megmaradt a mai Rozgonyi utcára néző, valószínűleg 18. századi barokk stílusú, a telken hosszan elnyúló épületrész, melyet kelet felé még tovább bővítettek. Erre merőlegesen, a főtér felé egy ennél kétszer szélesebb házrész épült, melynek homlokzata azonban megtörve, a kissé keletre kanyarodó utca vonalát követi.⁶⁷ (7. kép) A 19. század végi képeslapok tanúsága szerint a ház akkor még jobban őrizte régi homlokzatát: földszintje erősen kváderezett volt, a térre néző épület két – egy 4 és egy 5 ablaktengelyes – részből állt, melyeknek tetőzete sem volt azonos magasságú. (8. kép) Valószínűleg eltérő időben készültek. Az építető „IB” monogramja két helyen is felfedezhető az épületen.⁶⁸ Benzian Izrael 1837-ben az első hat legnagyobb jövedelemmel ren-

delkező kanizsai kereskedő közé tartozott, öt év múlva már a 2. helyen állt.⁶⁹ A gabonakereskedésben utóda Löwinger Izrael lett, a későbbi nagyhírű Löwinger Izrael és Fiai cég alapítója. A vállalkozás nemzetközi ismertséget szerzett, képviselőik 1874 és 1894 között részt vettek a bécsi nemzetközi gabonavásárok rendezőbizottságában.⁷⁰ Benzián halála után a ház is a Löwinger család tulajdonába került, az 1870-es években már a cég következő vezetője, Löwinger Ignác és neje, Leszner Paulina birtokolja.⁷¹ Löwingeret választották 1877-ben az újraalakult Kanizsai Dalárda elnökévé, 1880-tól majd 20 éven keresztül az Általános Betegsegélyző Egyletet is ő vezette. Az Izraelita Hitközség kulturális céljaira is „ezeket áldozott.”⁷² Háza 1882-ben vált sarokházzá, mikor a szomszédos Koronaherceg (Rozgonyi) utca alsó szakaszát megnyitották, s ehhez 65 négyzetméteres háztelekből is lehasítottak.⁷³ Löwinger időskorára elszegényedett, a házat 1900-ban árverésen az I.C. Mayer laibachi kereskedő cég szerezte meg, mely a következő évben továbbadta Armuth Náthánnak és nejének, Kohn Herminának.⁷⁴ Armuth 1882-től foglalkozott fűszer- és gyarmatáru kereskedéssel, 1889 novemberében élesztőgyártási iparengedélyért is folyamodott. „Czimpapírján” nagykanizsai gyárából származó, naponta friss „Gizella sajtolt- szesz-élesztő”-jét ajánlotta magyarul, németül és horvátul.⁷⁵ Kereskedése mellett 1903-tól üdülőtelepet létesített Balatonberényben (parkkal, fürdővel, kabinokkal, étteremmel, cukrászdával, táncteremmel), 1906-tól már az ott működő 100 szobás „Magyar Tengerpart” szállodát reklámozta.⁷⁶ Armuth Náthán nevéhez fűződik 1912-ben az Uránia mozi megalapítása is. Az udvari részen álló magtárépületében (később Rozgonyi u. 4.) 250-300 férőhelyes korszerű mozgósínházat alakított ki. Ez volt a város első, önálló épületben működő mozija.⁷⁷

A 19. század közepére a Benzián- ház melletti keleti oldal – a ház közvetlen szomszédságában megmaradt kisebb foghíj kivételével – csaknem teljesen zárt sorúan kiépült, de főként még földszintes házakkal. (7. kép) Az oldal első épülete a Fő út becsatlakozásánál – a postautak találkozási pontjában felépült – terjedelmes postaház volt. Kanizsa rögtön a török alóli felszabadulást követő években bekapcsolódott a birodalmi postaforgalomba. 1698-ban a Bécsset Belgráddal összekötő fő postavonalon – Bécsből 14 „stációnyira” (állomás távolságra) – már feltüntették a kanizsai állomást is.⁷⁸ A postamesterek 1720-tól majd 200 éven keresztül a Chinorany család tagjai közül kerültek ki. A postaútnak nem csak váltó-, hanem irányító állomása volt itt, a várost több postakocsi járat érintette. Az épület kapujának kő keretében egy faragott kövön a postacéger volt látható, egy kürtös postalóvas, mely ma a Thúry György Múzeumban látható.

Az eredeti postaház méreteit, alaprajzát nem ismerjük, a 19. század közepén már két, egymáshoz kapcsolódó épület állt a saroktelken. (A szomszédságukban a Fő úton álló két további ház is a Chinorany család tulajdonában volt.) A saroképület Fő útra néző egy emeletes (11 öl hosszú) házrésze 1783-ban épült. A piactérre ferdén nyíló nagyobb épületet (15 öl hosszú) – melyet a „postamester házának” neveztek – 1839-40-ben varasdi és kanizsai mesterek emelték. Az emeleten lakásokat alakítottak ki, itt volt a Chinorany család 8 szobás lakása is, a földszinten 8 kereskedő bérelt helyiséget.⁷⁹ (Az összeírásokból azonban nem derül ki, hány emeletes épületről van szó.) Az 1840-es évekre a Chinorany család adóssága megszorodott, csődeljárás indult ellenük, a házakat 1845-ben elárverezték. Az ekkor alakult Nagykanizsai Takarékpénztár is szerette volna megszerezni az épületeket. A társaság decemberi közgyűlésén elhatározták a „piarcsi két emeletes ház” megvételét a „mellette lévő s ahhoz tartozó egy emeletes házzal együtt.”⁸⁰ A térre néző, nagyobb épület tehát két emeletes volt. A Chinorany- féle „csődtömeghez” tartozó épületek nagy részét végül Batthyány Fülöp herceg, egy kisebb hányadát a főtéri részen „özvegy Domanitzky Theresia asszonyság” szerezte meg az árverésen.⁸¹ Az 1860-as évek elején azonban az egymás mellett álló négy, hajdani Chinorany-házból csak a Fő úton álló kettő (közös 803. sorszámmal) volt az uradalom tulajdona, a főtérre néző kettős saroképület (ugyancsak közös, 802. sorszámmal) már teljes egészében Domanitzky Ferenczné, Hochleitner Theresia és lánya tulajdonaként szerepel a telekjegyzőkönyvben.⁸² (7. kép)

Az egy- és kétemeletes házat Domanitzkyné halála után, 1867-ben 3 lánya örökölte, akik ugyanebben az évben eladták Blau Heinrichnek. 1874-ben Blau Mór, Lázár, Mina és Nanetta tulajdona lett, majd több Weisz rokon mellett Ebenspanger Lipótné (Weisz Szidónia) 1897-ben örökölte meg a házak negyedét, s az ő révén került fiai Ebenspanger (később Elek) Ernő és Géza tulajdonába. A bérházak további öröklések és részben vétel útján végül (egy kis rész kivételével) teljes egészében az Elek testvéreké lett, a városban Elek-házakként emlegették az épületeket. Az emeleti bér-lakások mellett a századforduló idején a város legismertebb üzletei működtek itt: Wellisch Márkus „kalapkirály” kereskedése, Grünfeld Márk férfi-, nőgyermekruha és cipőkereskedése, Steiner Mór órás üzlete, s a Singer József és Társa vezette „Nagykanizsa legelső és legnagyobb vászon- és divatáruháza.”⁸³ (9. kép)

Az 1860-as évekre a Vasemberház és a megyei ház közötti déli oldalon fekvő telkek is teljesen beépültek. Az uradalmi épület szomszédságában egy, az udvarba hosszan (38 öl, kb. 72 méter mélyen) benyúló épület

állt, a Blau család lakóháza. Hosszú évtizedek alatt alakult ki, mely jól látszik az 1864. évi alaprajzán is: 5 egymáshoz tapaszott, lépcsősen egymás mögött álló házrészről állt.⁸⁴

Blau Mózes terménykereskedő cége már az 1820-as években összekötötést tartott fenn Belgráddal és Zimonnal, hajókkal hozatta Mohácsig, onnan szekereken az aszalt szilvát, s egyéb nyers terményeket, s látta el velük a bel- és külföldi piacokat.⁸⁵ 1835-ben ugyanitt a főtéren, csak az északi oldalon, a Magyar utca torkolatánál (Erzsébet tér 12.) kis likörgyárat alapított, mely Magyarországon elsőként 1884-től francia módszerrel konyak lepárlást végzett. Blau Mózes halála után fia, Pál vette át a gyár vezetését, a lényeges fejlesztések már az ő fiai, Lajos és Béla nevéhez fűződnek.⁸⁶ Konyakjukkal több magyar városban és a millenniumi kiállításon, Bordeaux-ban, Brüsszelben nyertek aranyérmeket, de Londonban, Chicagóban is kitüntették a céget. 1897-ben elnyerték a cs. és kir. udvari szállítói címet. Konyak, rum, likőr, pálinka mellett sóborszeszt is gyártottak. Berendezték az első hazai fémkupak gyárat, ahol napi 50 ezer palackra való kupakot gyártottak. Bécsben és Budapesten főképviseletet, számos nagyvárosban ügynökségeket tartottak fenn. Két utazójuk járta a Monarchia városait, termékeiket Szerbiában, Bulgáriában, Indiában és Amerikában is ismerték.⁸⁷ A főtéri telepen már az 1880-as években naponta 15-25 hl bort tudtak feldolgozni, a századforduló idején 6 pálinkafőző készülék és 2 „konyak apparátus” üzemeltetéséhez 10-15 munkást alkalmaztak.⁸⁸

Blau Pál (Főtér 2. szám alatti) háza a hagyomány szerint arról volt nevezetes, hogy ő építette az első fürdőszobát a városban. Az 1860-as évek elején a ház mögött, a telek végén külön kis fürdőházat építtetett 3-4 fürdőkáddal s egy zuhannyal, ahol a család barátai is szívesen látott vendégek voltak.⁸⁹

A ház földszintjén a 19. század közepétől kávéház működött, elnevezésüket a mindenkori bérlő alapján kapták. Az 1860-as évek elején még a Kohn kávéházról tudósítanak az újságcikkek, majd Reindl Károly s veje, Brunner József közösen vezette az üzletet, 1868-tól Brunner egyedül. Hein Mihály 1876. november 4-én kapta meg a Városi Tanácstól „Ipar jegyét” a kávé ipar üzésére, s nyitotta meg elegáns kávéházát a Blau- házban.⁹⁰ Az „előnyösen ismert” kávé 1882-ben a közönség „magasabb igényeinek” megfelelően átalakította kávéházát. 18 évig bérelte a helyiséget, majd üzletét 1894 áprilisában a tér keleti oldalán fekvő, ú. n. Szerb házba helyezte át.⁹¹ (Ottani működéséről a Szerb ház leírásánál lesz szó.)

Blau Pál a hajdani kávéházi helyiséget ekkor egy közfal felépítésével 2 bolthelyiséggé alakíttatta át (az építési terveket Morandini Román készítette).⁹²

A 20. század elején ezekben működött Weisz Jakab bútor-, üveg-, edénykereskedése és Günzer Lipót asztalosműhelye.⁹³ (9. és 3. kép)

A Blau- ház szomszédságában álló 2 ház (Erzsébet tér 3-4.) a 19. század közepén már a Rosenberg család tulajdonában volt (a 3. számú Rosenberg Izraelé, a 4. számú Herminé).⁹⁴ A 4. számú ház helyén a század elején még – az 1822. évi térkép szerint – a Löwenstein- ház állt. A két ház építési ideje nem ismert, de az 1860-as évekre már elkészültek. Az 1864. évi kataszteri térkép szelvényén és az 1901. évi várostérképen feltüntetett alaprajzuk teljesen megegyezik. Az 1860-as évek után az épületeken valószínűleg csak belső átalakításokat, felújításokat végeztek. A 3. számú egyemeletes, egyszerű homlokzatú épület földszintjén működött az 1860-as években Seiler Péter „órás és erőművész” műhelye és üzlete, ahol – hirdetése szerint – torony- és várórák elkészítését, s a legkülönbébb órákat ajánlja megvételre.⁹⁵ A 20. század elején Reichenfeld Albert hirdeti itt – a városi címtárban közétett rajzos reklámjában – „villanyerőre berendezett kolbászaru gyárat.”⁹⁶ (2. kép)

A szomszédos, 4. számú Rosenberg- ház kétemeletes, s alaprajza is legalább négyszer nagyobb. Az udvarba hosszan benyúlik, csaknem a teljes telekszélességet kitölti. A régi képeslapok tanúsága szerint az 5 ablaktengelyes épület homlokzata díszesebb, jobb oldalán széles, kőkeretes kapu látható. (2. kép) A század közepétől a házban működtette szállodáját Knortzer Frigyes Arany Szarvas néven. 1866-tól vendégeit „amerikai omnibus”-on szállította az indóházig és vissza. A megjelent hírlapi tudósítások szerint az 1860-as években a Fő úti Korona Szálló „túltesz” a Szarvason, többször „az öt minden tekintetben felülmúló koronai concurrenciáról” írtak, 1865 tavaszán a „nem magyar nyelven szerkesztett” étlapot s az ételek rossz helyesírását tették szóvá.⁹⁷ Ugyanakkor a város „jelentékenyebb” kereskedői és iparosai felsorolásánál a vendégfogadók között a Szarvast „szép ebédlővel s jó borral” ajánlják.⁹⁸ 1875-ben Knortzer kiköltözött az épületből, kétemeletes saját házat épített a tér keleti oldalán, melyben 1875 októberében nyitotta meg új szállodáját. Igazi hírnévre a szálló itt, az új helyén tett szert.

A régi vendégfogadói helyiségeket Gschaidner A. fiumei szállodás bérelte ki, a szobákat elegáns vasbútorokkal rendezte be, a szállót Oroszlán néven működtette tovább.⁹⁹ Az 1870-es években a Zalai Közlöny hasábjain közétett „Utazók névsora” szerint a magyar vendégek mellett nagy számban fordultak meg itt bécsi, grazi, frankfurti, pozsonyi, brünni, prágai és trieszti vendégek is.¹⁰⁰ 1875 őszén itt alakult meg 30 fővel a Nagy-Kanizsai Fiatalság Társasága. Rendezvényeiket az étteremben tartották, a kör helyi-

ségül 3 „díszesen bútorozott” szobát béreltek ki.¹⁰¹ A városban élő Deák-kultusz szép megnyilvánulása volt, amikor 1877 márciusában (a halálát követő évben) Deák Ferenc arcképét helyezték el a vendéglő éttermében a király és a királynő portréja között.¹⁰² 1880-tól már Kronpacher István a vendéglő és szálló bérlője, aki az 1881. évre kiadott Wajdits-féle nagy képes magyar népnaptárban egész oldalas hirdetésben ajánlja a 20 „műdíszszel berendezett” vendégszobát és az elegáns éttermet.¹⁰³

Az Oroszlán szálloda végül 1888 januárjában zárt be, valószínűleg a háztulajdonos halála miatt. Az örökösök 1888. március 5-én engedélyt kértek a városi tanácstól az épület átalakítására, az 1. és a 2. emeleten is egy 4 szobából, ebédlőből és konyhából álló és egy 4 szoba- konyhás lakást alakítottak ki Tóth Mihály tervei alapján. A két vendéglői istállót fűskamrákká, mosókonyhává, s raktárákká építették át, mellettük házmesteri szobát alakítottak ki.¹⁰⁴

Knortzer Frigyes új vállalkozása, a kétemeletes eklektikus szállóépület építése egy kicsit a téren, s a városban ebben az időben bekövetkezett jelentős fejlődést, a városképben mutatkozó „minőségi változást” is jelképezte. A 18. században és a 19. század első felében „benépesedett”, kiépült a tér, a modern városkép azonban az 1870-es évektől épült ki.

A gazdasági élet fellendülése átformálta a város képét, a népesség nagyarányú növekedésével megsokszorozódott az utcák és lakóházak száma. A 18. század közepén feljegyzett 14 utcával szemben 1870-ben már 57 utcája és 1700 háza volt a városnak.¹⁰⁵ A belváros, a főtér képe fokozatosan átalakult. A meggazdagodott kereskedők, iparosok megmagasították, átépítették lakóházaikat, új romantikus, majd eklektikus stílusú házak, paloták sora épült. Ebben az időben beszélhetünk először tervszerű városfejlesztésről. A belváros kibővítésének terve hosszú vita során születet meg, több-kisebb területre kiterjedő-rendezési terv készült. Egy 1867. évi elképzelés szerint – egy lóvasúttal ellátott – új utcát nyitottak volna a vasúti pályaudvar felé, mely a Kis Sörházról (Kisfaludy utca sarka) a Szarvas vendéglő kertjén (Főtér 4.) vezetett volna a főtérig. Előnyeként hozták fel, hogy egy „igen elhagyatott városrészt élénkítene és piacunkról majdnem egyenes vonalban vinne a vasúti rak-
tárakig.”¹⁰⁶ Kieépítése végül nem valósult meg.

1867-ben hagyták jóvá a város első építészeti rendszabályát, melynek célja volt, hogy a gyakori tűzveszélyek okait elhárítsák, az „élet- és vagyonbátorlét” növekedjen, egészségügyi szempontból a városi lakosok javát és a város „külsinosodását” előmozdítsa.¹⁰⁷ A szabályozás eredményeként levezették a „város vizeit”, új építkezéseknél megtiltották a náddal, zsuppal történő tetőfedést, a házak közötti

„üregek” elhagyását, előírták a háztulajdonosok számára a kőből vagy téglából történő járdakészítést. Az utak „járható karban tartását” azonban nem tudták megoldani. Száraz időben a por-, esőzéskor a sártenger nehezítette a közlekedést. Az utakat először murai kavicssal szórták fel, de ez nem segített. Feneketlen sár borította a főteret is, néhány napos esőzés egyetlen nagy pocsolyává változtatta a teret. Gyakran megesett, hogy „a nagy sár miatt nem tartathatott héti vásár” – írta az időszakról a lokálpatrióta Halis István.¹⁰⁸ Az 1860-as évek helyi hírlapi cikkei rendszeresen szóvá tették az utak tarthatatlan állapotát. „Sikamlós jéggé fagyott utainkra, melyen aggok, ifjak, gyermekek alig képesek magokat fönn tartani, a legkisebb figyelem sem fordítottatik... Jelenleg pedig, hogy a fagy felengetett, városunk en mini a tur Velenceze, csak az a különbség e kettő közt, hogy azok utcái víz, emezéi pedig egy sártenger.” – írták 1864 decemberében.¹⁰⁹ A főtéren átvonuló, ill. közvetlen szomszédságában húzódo utakról a következők olvashatók 1870-ben: „Néhány évvel ezelőtt az úgy nevezett nagy német utcában (Király u.) őszkor és tavaszkor oly sár volt, hogy egyszer egy év alatt kilencz ló süllyedt föld alá és meg is döglött. A nagy gabona piacz melletti országúton is feneketlen sár miatt szekerek süllyedtek meg, még ma is megtörténik, hogy télen bele fagnak.”¹¹⁰

A „százados baj orvoslására” elhatározták, hogy hasznosítva a város téglagyárait, kongótéglával rakják ki az utakat, tereket. Az elsőként, a vasúti pályaudvarra vivő Kapronczai utcai klinkerút elkészülte után, 1872 februárjában elrendelte a képviselőtestület az út folytatásaként a „főpiacz keleti oldalán a bécsi utcai Rosenstock-féle házig” terjedő szakasz téglázását. Az út „minél előbbi” kieépítését a városrészben lakók kérényezték, mellyel az építési bizottság is egyetértett, mivel „e vonal két oldalán a legtöbb raktárak vannak, a melyekből a vaspályahozó fuvarozás következtében a vámjövedelem legnagyobb része fizetetik.”¹¹¹

Az 1867. évi építési rendszabály előírta a háztulajdonosoknak a járdakészítést, s azok „jókarban” tartását is, melyhez „termesztményi áron” biztosították a klinkertéglát. Ennek ellenére évtizedeken keresztül visszatérő témája volt a városi építési bizottsági üléseknek és képviselői beadványoknak a járdák elhanyagolt, a „közegészség, illetőleg a testi biztonságra veszélyes” állapota többek között a főtér keleti oldalán, s a járdák mentén, a „vízvezető melenczékben” a szemét és iszap lerakódása.¹¹² A főtéri főárokából áradó „átható bűz” megszüntetését, s a házak udvarában még az 1880-as években is meglévő póce- és szemétdödrök eltávolítását is több beadványban sürgették a képviselők, a városlakók.¹¹³ Több panasz érkezett az 1870-es évek elején a városi tanácshoz, hogy a háztulajdonosok,

kereskedők ládáikkal, ölfával, sokszor szeméttel torlaszolják el az utcákat, s a főtéren átmenő állami utat. Sok gondot jelentett az utakon felhalmozódott sár, s a hónapokon keresztül a főtúca mentén „halomban heverő” „sárdombok” is.¹¹⁴

1872-ben a képviselőtestület határozott a keleti oldalon futó klinkerút bécsi utcai folytatásáról s a „gabonapiacz és két mellékútja” következő évben történő kiépítéséről is. A főtéri munkálatok azonban – Hencz Antal építész vezetésével – csak 1879-ben fejeződtek be. „A főtér városunk díszére valahára ki lett klinkerezve, igaz, hogy a szépítés, javítás és befásítás tekintetében az előjárásnak még sok tennivalója van, de reméljük, hogy ezen teendők néhány év alatt teljesítettni fognak.” – írta a Zalai Közlöny újságírója 1879 szeptemberében.¹¹⁵

A tér déli oldalán átvonuló út állami kezelésben volt, ezért a városi tanács 1872-ben kérvényben kérte a közlekedési minisztériumot ennek burkolására. Hosszan elhúzódó tárgyalások után végül 1883-ban készült el a Fő út – Király utca klinkerezése.¹¹⁶ Az utak burkolása, klinkertéglával történő kirakása az 1870-es évek legnagyobb szabású, a városiasodás szempontjából valóban döntő fontosságú vállalkozása volt.

1872-ben tárgyalásokat kezdtek az utcai világítás modernizálásáról is. Kanizsa utcáit 1821-ben világították ki először, mikor a Piac téren 34 kereskedő a saját költségén lámpákkal ellátott éjjeliőröket fogadott. Az 1839-ben megalakult Lámpa- Egyesület 35 állandó lámpát állított fel a fontosabb középületek és üzletek előtt. Az első néhány lámpást Tribel szombathelyi bádogos, majd a többi Jack Frigyes kanizsai iparos készítette. Az első olajszállító Strasser Lázár volt, ki egy lámpást a piactéren álló háza előtt saját költségén készíttetett el. 1840-ben ezen kívül még 4 lámpa világított a téren, ill. egy a tér sarkán, a Chinorany- ház előtt, s még két lámpát rendeltek a Zöldfa vendéglő elé. Az egyesület a „mutakozó részvétlenség és számos városi lakosoknak kárhözatos fukarkodása” miatt 1850-ben végül megszűnt. 1868-tól vállalkozóra bízták az utcai világítást, ekkor 85 lámpa világított már.¹¹⁷ 1871-72-ben új világítási módokról kezdett tárgyalásokat a városvezetés, több vállalkozó a gázvilágításra tett ajánlatot. A képviselőtestület 1872 áprilisában elvi döntést hozott a „gázvilágítás behozatala” mellett, a városi tanácsot megbízták, hogy az ügyet „behatólag” tanulmányozza, más városok tapasztalatait vizsgálja meg.¹¹⁸ 1876-ban légszesz világítási ajánlattal jelentkezett egy manchesteri cég, de döntés az új világítás bevezetéséről ekkor még nem született.¹¹⁹

A tér külső képe fokozatosan megváltozott. Egyre nagyobb volt az igény az utcák tisztántartására is,

1874-ben e célra Badenben öntözőkocsit vásárolt a város. Öntöző kutakat állítottak fel: elsőként 1875-ben a vásártéren és a Magyar utcában. Az öntözőkocsik állomása a főtérre került. A szépítő törekvések jeleként fasorokat ültettek az új klinkerutak mellé. 1875-ben már a főteret is fasor szegélyezte, a piactéren 98 gesztenyefa csemete díszlett. Az utcai ültetvények ápolására városi kertészt fogadtak fel 1875-től.¹²⁰

Hetivásárok és nagyvásárok alkalmával az árusok és a vásárlók elözönlötték a teret s a teljes belvárost. Egy-egy vásárra több száz, az őszi hónapokban több ezer kocsi is érkezett. (10. kép) Az 1870-es években a nyüzsgő, zsúfolt piac is megváltozott. Tersanczky József orvos, városi képviselő a helyi lap hasábjain, majd a képviselőtestületi ülésen is a piackérdés rendezését sürgette. „Piacunk szűk, a túltelepedés miatt rendetlen, a piaci szigorú rendőrszabály hiánya miatt piszkos, tehát egészség és életbiztonság elleni.” – írta a Zala-Somogyi Közlönyben 1870-ben.¹²¹ Belus József polgármestersége idején, 1872 júliusában, „miután a piac rendezése elodázhatlan szükséges”, Tersanczky javaslatára végre megszületett a városi rendelet.¹²² Az árusokat letiltották a járdákról, a kereskedőknek heti vásárok alkalmával csak a gyalogjárón kívül szabadott 1-1 áruladát elhelyezniük, délután 2 óra után tilos volt az árusítás. Pontosan szabályozták a különböző áruk vásárlásának helyét a belvárosban. A főtéren, eredeti helyén hagyták a gabonapiacot, a tér déli oldalán és a Fő úton a „Brunner-féle kávéháztól fölfelé” (Főtér 2.) üthették fel sátraikat a mézes bábosok, kefekötők, kötelesek, fésűsök és bádogosok. „A zöldség piacz, úgy a baromfi-, marha-, birka-, borjú-, disznóhús és halárulók, úgy szintén a kenyér árulók a nagypiaczból kihasítandó 15 öl szélességű területen helyeztetnek el.” – írta elő a rendelet 3. pontja.

Ugyanezen a képviselőtestületi ülésen rendelték el Eperjesy Sándor képviselő (a Délzalai Takarékpénztár elnöke) indítványára a „kellő rend” és a könnyebb tájékozódás érdekében a házak „újbolí s utcánként újra kezdődő” számozását, egységes számtáblák elhelyezését a házakon.¹²³ (Az épületeket korábban folyamatosan sorszámolták, a keleti oldal házait pl. 796-802, a déli oldalt 514-518. sorszámokkal jelölték.) Belus József polgármester városrendezési intézkedései közé tartozott, hogy 1873-ban a terek, utcák az addigi köznapi elnevezéseik helyett új neveket kaptak. Az 1873. október 21-én kiadott városi rendelet szerint néhányat az ott álló középületről neveztek el, többségük azonban a magyar történelem kiemelkedő személyiségeiről nyerte elnevezését (mint pl. a Deák, Eötvös, Széchenyi tér, Zrínyi, Petőfi, Csengery, Kazinczy utca stb.). Az addig használatos régi elnevezés helyett a „gabona piacz és magyar utca előrsze” hivatalosan is a Főtér nevet kapta.¹²⁴ A ren-

delet ugyan a Magyar utca elejét is a térhez sorolja, ennek ellenére az északi oldal több háza Magyar utcai házszámmal kapott, így pl. a Blau konyakgyár (később Erzsébet tér 12.) Magyar utca 8. számmal szerepelt az 1880-90-es évek irataiban is.

A tér elnevezésének változása jól mutatja a város életében betöltött funkciójának változásait is. Kialakulásakor a 18. század elején központi fekvése (utak találkozási pontja) s tágassága volt a döntő. Az 1870-80-as évekre azonban már nem egyszerűen egy „tér”, amely helyt adott a heti piacoknak s a híres országos vásároknak, nem csak a város legforgalmasabb piactere, hanem a város gazdasági és hivatali életének központi helye, „fő tere”. A téren álló hivatali épületekben (adó-, illeték hivatal, törvényszék, posta, távírda) s a közvetlen szomszédságában álló Városházán intézheték a városlakók hivatalos ügyeit, a heti piacok, a vásárok és a téren körben elhelyezkedő üzletek nem csak a városlakóknak, a környékbelieknek, a vásárlatógatóknak és a viszonteladóknak is minden igényt kielégítő bevásárlási lehetőséget nyújtottak. A vásárokra idesereglett több ezer ember és az utazók szállását, ellátását a téren sorra nyíló szállodák, vendéglők, kávéházak biztosították.

Az 1870-80-as évektől a térrel kapcsolatos városrendezési intézkedések, szépítő törekvések is jól mutatják a városvezetésnek azt a célját, hogy a tér néhány évtized alatt valóban a város díszterévé váljék. Már 1870-ben felmerült a tér északi részén elhelyezkedő ú. n. Csoportházak (az uradalom által épített egykori sótiszi lakások) „kisajátításának” és bontásának terve. (11. kép) Szerettek volna teret nyerni a piac számára, zsúfoltságán enyhíteni, s az így felszabaduló térség – „a közóhajnak megfelelően” – a tervbe vett közsínháznak is telket biztosított volna. Egy évvel később felvetődött, hogy a Zöldfakertben lehetne felépíteni, ha sikerül az államtól a telket megszerezni.¹²⁵ Mindenképp a Főtéren szerettek volna megoldást találni a színház elhelyezésére, a tervezés azonban évtizedekig elhúzódott. A Zalai Közlönyben 1882 márciusában megjelent hosszú cikk szerzője lokálpatrióta túlzással „Kis Bécsként”, „Magyarország egyik legjelentékenyebb városaként” ír Nagykanizsáról, s ezért szükséges szerinte, hogy a „nevéhez, híréhez és állásához méltó színház épületet kapjon” mielőbb.¹²⁶ A színházterv azonban még ekkor is csak „remek eszme” maradt.

Az 1880-as évekig engedélyezték a Főtéren az ú. n. látványossági bódék felállítását. 1887 tavaszán itt mutatkozott be az „Európa fővárosaiban legnagyobb elismerésben részesített”, Párizsból érkezett panoptikum is.¹²⁷ Az 1880-as évek végén – ahogy Szakonyi József rendőrkapitány jelentésében olvasható – a vásári napokon „a helybeli iparosok és kiskereskedők áru-

czikkeik és a vidékről beözönlő termelők eladásra hozott terményeik és fogataik által” a közterek „teljesen elfoglaltak”. Ezért a Főtér helyett a látványos bódék, „muzeum, panoráma, állatsereglet, körhinta vagy lovarda” felállítására a város tulajdonába jutott katonai kórház mögötti térséget jelölték ki.¹²⁸ A Főtér használatával kapcsolatos szigorodó szabályozást mutatja, hogy amikor 1899-ben Bogyay Elek fényképész – a korábbi évhez hasonlóan – a tér északi részén egy fényképész sátor felállítására kért engedélyt, a rendőrkapitányi hivatal – arra való hivatkozással, hogy a terület csak a piac céljaira használható – megtagadta kiadását. Bogyay pót kérvényében hiába hivatkozott arra, hogy műterme iránt a közönség „nagy érdeklődéssel viseltetett”, s az sem a közlekedést, sem a piaci forgalmat nem akadályozza, inkább „a város főterének díszére szolgál”. A fényképész a mérnöki hivatal vizsgálatát kérte, véleménye szerint „az ország minden városában a köztereken állíttatnak fel az ilyen sátrak”, s a műterem „nem a látványos, kirívó dolgoknak és zajos multságoknak tanyája.” A piacnak azon a részén egymást érték a zsidó sátrak, nem érti, miért tiltották el az „épp neki való helytől”. A tér piac funkciójára hivatkozik: a Főtér szerinte „nem valamely olyan sétány vagy díszter, mely minden más hétköznapi esemény vagy jelenség kizárását követelné.”¹²⁹

A 19. század utolsó harmadában jelentős változások következtek be a város életében. A nehéz pénzügyi helyzet ellenére kölcsönöket vett fel a város középületek építésére és bővítésére. 1872-73-ban elkészült az új városháza, a következő évtizedekben új kórházat, iskolaépületeket, a Sugár úton két laktanyaépületet adtak át. Jelentősen fellendültek a magánépítkezések is, a lakosság szám növekedését messze meghaladó mértékben nőtt a lakóházak száma.¹³⁰ A városrendezési és szépítő törekvésekkel párhuzamosan jelentős fejlődés következett be a Főtéren is. Ebben az időszakban alakult ki nagyrészt új arculata, ekkor épült ki ma is látható nagy része. Nem egyszerűen új középületek, lakóházak magasodtak a téren, a romantika, majd az eklektika jegyében született újjá.

A keleti oldalon álló, főként földszintes házak helyén új házsor épült ki. A korábbi „postaház” és a görögkeleti templom között 1867-ben Ebenspanger Manó termény- és bőrkereskedő építkezett. (Később Erzsébet tér 21.) (11. és 15. kép) Szépvonalú romantikus lakóháza kökeretes kapuja felett két konzolos, romantikus vasráccsal díszített erkély látható. Halála után a házat 1875-ben felesége, majd (1886-ban) gyermekeik, Lipót, Leó és Fáni örökölte, de Lipót még abban az évben megvásárolta testvéreitől.¹³¹ Az épület emeletét a család városi lakásaként használták, a földszinten tovább működött az 1834-ben alapított híres

bőr-, bor- és terménykereskedő cég, melyet Eben-spanger Lipót és Leó vezetett. Eben-spanger Lipót kir. kereskedelmi tanácsos, újnépi nagybirtokos volt, birtokán mintagazdaságot vezetett, fa- és állattenyésztéssel foglalkozott a cégvezetés mellett. Ismert közéleti ember, mint Zala megye 3. legtöbb adót fizető virilistája tagja volt a megyei bizottságnak, városi képviselő, a Nagykanizsai Kereskedők Társulatának, a Kaszinónak évtizedeken keresztül elnöke, több bank másodelnöke, igazgatósági tagja. 1904-ben újnépi előnévvel magyar nemességet nyert az uralkodótól.¹³² Elek Lipót (az Eben-spanger nevet 1899-ben Elekre módosította) 1913-ban bekövetkezett halála után fiai, újnépi Elek Ernő és Géza örökölte a házat. A családi kereskedőcéggel mellett az épületben működött a Danneberg és Weisz-féle gabonakereskedés, a Hirschler és Lustgarten nürnbergi rövidáru kereskedés, s 1911-ig Kaufmann Mór férfiszabó üzlete s „dúsan felszerelt” szövet raktára.¹³³ 1883-ban a földszinten nyílt meg a város harmadik, a „Megváltóhoz” címzett patikája Király Ferenc vezetésével. A következő évben Mándák Gyula gyógyszerész vette át, a századforduló idején Reik Gyula vezette először „Megváltó”, majd 1911-ben már „Salvator” néven.¹³⁴ A szomszédos, udvari részen álló szerb templom elé az egyházközség 1852-53-ban emelt először egy térre néző, vert falú–a kataszteri térkép szerint földszintes–lakóházat, melyet a következő év elején bérbe is adtak (Fő tér 20.). Az épületet 1856-ban kibővítették egy újabb szobával. Az összesen 32 főből álló görögkeleti szerb közösség 1870-ben a Nagykanizsai Takarékpénztártól felvett kölcsönből a ház mellé az udvarban egy ú. n. „Damensalon”-t épített.¹³⁵ Ezzel együtt az egész házat felújították, átalakították, így jött létre a ma is látható épület. Az emeleti bérlakások mellett a földszinti helyiségeket üzleteknek, irodáknak adták ki. (11. kép) Már az 1860-as években kávéház működött a földszinten, a tér déli oldaláról, a Blau- házból ide költözött Kohn- féle kávéház. Az újsághíradásokból tudjuk, hogy már ekkor is volt egy hölgy-terme (Damen Salon), ahol a kanizsai kereskedők gyűltek össze rendszeresen.¹³⁶ A kávéház az 1870-es években is tovább működött. Szomszédságában építette fel 1875-ben Knortzer Frigyes új Arany Szarvas Szállodáját, s 1879-ben vállalkozása bővítésére több évre kibérelte a szerb házat is a kávéházzal együtt.¹³⁷ Knortzer kávézója helyén 1887-ben Killer Henrik rövidáru üzletet nyitott, de 1894-ben újra vendéglátóhely nyílt az üzlethelyiségben, a Blau- házból ide költöztetett Hein Mihály kávéháza.¹³⁸

Knortzer Frigyes szállodás azonnal panasszal fordult az Alispáni Hivatalhoz, hogy a vállalkozása számára „sérelemes és káros” tanácsai engedélyt a kávéházi üzletre vonják vissza Hein Mihálytól, s az ő

kávéházától „kellő távolságban” jelöljenek ki számára helyiséget.¹³⁹ A fellebbezést (Knortzer kifogását) elutasították, Hein tovább működtethette a kávézót 1898-ban bekövetkezett haláláig. Az utolsó évben súlyos betegsége hátráltatta az üzlet vezetésében, halálakor a család szorult anyagi helyzetbe került. 1898 októberében elárverezték lakásuk bútorait s a kávéház berendezését és készleteit is.

A fennmaradt árverési jegyzőkönyvből s az ekkor készült lajstromból ismerjük a 2 üzlethelyiség berendezését, eszközeit, készletét. A felsorolt tárgyak egy igazi „békebeli” kávéház hangulatát idézik fel. Az egyik helyiség fehér márványlapos kerek és fali asztalokkal, nádszékekkel volt berendezve; „márvány platnival és tükörrel” ellátott „cassa”, 2 arany keretes fali óra, 6 arany keretes fali tükör, 52 nikkelfogas, újságtartó állvány, szivartartó, „credenz”, s egy biliárdasztal egészítette ki; a másik helyiségben fekete-barna márvány asztalok, fekete nádszékek s egy „egyszerű” biliárdasztal állt 2 nagy tükörállvánnyal, 63 aranyozott fogassal. A helyiségeket kétágú aranyozott luszterlámpák világították meg. A kerthelyiségben 19 márványlapos és fehér festett fa asztallal és kerti fa székekkel várták a vendégeket.

Hein Mihály halála után egy hosszú évekig elhúzódó jogvita keletkezett özvegye és hajdani barátai, üzlettársai között. Hein Mihályné özvegyi jogon szerette volna tovább folytatni a kávéházi ipart, ezt kérvényezte is, de egy tévedés miatt az engedélyt már Szeitl Jánosnak adták meg, ki „Otthon” elnevezéssel 1899 augusztusában meg is nyitotta üzletét. Az 1888. június 22-én jóváhagyott, „A fogadó, vendéglő, étkezde, kávéház és kávémerés iparokról” szóló városi szabályrendelet szigorúan meghatározta, hogy Nagykanizsa város területén „kávéház nyithatásra” csak 4 engedély adható ki. A kereskedelemügyi miniszter, majd a városi tanács végül elismerte az özvegy igazát, de mivel a rendeletben meghatározott számú engedélyt már kiadták, neki nem tudták megadni az iparjogot.¹⁴⁰ Végül–a Hein-vita miatt–módosítani kellett a városi szabályrendeletet, 1904-től öt kávéház nyitását engedélyezték.¹⁴¹ A hat évig elhúzódó pereskedés jól mutatja, milyen értéket jelentett abban az időben egy kávéházi iparüzési engedély.

A 20. század elején Steiner József Fiume kávéháza működött itt, mellette a Kerületi Betegsegélyző Pénztár helyisége.¹⁴² 1907-ben a kávéházban nyitották meg a város első (rövid életű) moziját, az Apolló Mozgóképzőházat. Majd 1908 januárjában a kávéház felett, az Ifjúságképző Egylet helyiségének nagytermében Kálmán Pál újságíró (a Zalai Közlöny szerkesztője) vállalkozásában nyílt meg a „pazar gazdagsággal berendezett” Uranus mozi, mely 1912-ig működött itt. 1909-ben az egylet helyiségeit a Társas-

körből kivált 72 katonatiszt vette bérbe, hogy tisztí-
étkezdét és kaszinót rendezzen be.¹⁴³ 1911-ben már
Berger István ajánlja az épületben Udvari kávé-
házát.¹⁴⁴

A szerb ház és templom északi szomszédságában az
1860-as években az egyemeletes Vízrendvay- ház
(Erzsébet tér 19.) állt. 1864 nyarán itt rendezték be
Auerbach és Kozmata aradi fényképészek műtermüket
(„üvegtermöket”).¹⁴⁵ A ház mellett (északra)–a ka-
taszteri térkép szerint–egy hatalmas, szinte beépít-
etlen telek volt, melynek jobb oldalán állt csak egy
keskenyebb (valószínűleg végoromfalas) földszintes
épület. Helyén Knortzer Frigyes vendéglős építette fel
1875 tavaszán–már többször említett–kétemeletes
épületét, melyben a vidék akkori egyik legmodernebb
szállodáját nyitotta meg (Erzsébet tér 18.).¹⁴⁶ Megépülésével a két ház sorsa összefonódott: az új
kétemeletes épületben működött a 32 szobás szálloda,
földszintjén kávéházzal, s a Szerb ház bérlete után,
valószínűleg az 1880-as évek végétől a hajdani
Vízrendvay- házban rendezték be a szálló éttermét.
(8. kép) A korábbi helyéről, a Fő tér 4. szám alól átköl-
tötött szállodát 1875. szeptember 30-án, elegáns
berendezésű, díszes nagytermét a Kanizsai Dalárda
hangversenyével 1876. január 13-án nyitották meg.
A hírlapírók „Knortzer úr szállodájának” „roppant költ-
séggel előállított berendezését” és a „csínnal díszített
helyiségeket” dicsérték, „kis Hungária”-ként emle-
gették. A cikkből úgy tűnt, mintha a vállalkozás az új
helyen új néven folytatta volna tevékenységét,
ugyanakkor az „Utazók névsorának” közlésekor ismét
„Szarvashoz címzett” szállodaként szerepel. Valószí-
nűleg a néhány évvel korábban, 1871-ben Budapesten,
a Duna-parton megnyílt Hungária luxusszállodájához
hasonlították a Nagykanizsán megnyílt szálló
fényűzését. Knortzer Frigyes szállodája az új helyén is
Arany Szarvasként vált ismertté.¹⁴⁷ Falai között
főhercegek, miniszterek, előkelő külföldi vendégek
szálltak meg, többségük Bécsből, Grazból, sokan
Frankfurtból, Lipcséből, Prágából, Pozsonyból,
Brünnből, Zágrábból, Triesztből érkeztek.¹⁴⁸

A szálloda maratott díszítésű kis üveg cégér-
hordóját–mely egykor a kirakatban állt–ma a Thúry
György Múzeum őrzi.

1880 decemberében egy újonnan berendezett
„Hölgytermet” nyitottak meg a „régiben Damen-Salon”
helyén. Mikor a városban mindenütt petróleumlámpák
égték még, a szállót 1885. Szilveszter napjától
„villamos fényel” világították ki.¹⁴⁹ Dísztermében
rendezték–a Zöldfa szálló bezárása után–a megye-
bálokat, színházi előadásokat; de zsúfolásig megtelt a
terem a város szülöttje, Braga (Práger) Hermina a
bécsi császári opera énekesnője és Grünfeld Alfréd
hírneves zongoraművész közös hangversenyén és

Grünfeld önálló koncertjein is az 1870-80-as évek-
ben.¹⁵⁰ A nagyteremben tartotta meg pl. „nagy érdekű”
előadását–a Kereskedelmi Ifjak Önképző Köre meg-
hívására–a világhírű orientalista, Vámbéry Ármin
egyetemi tanár a „moszlim kereskedelemről”, Török-
ország, Perzsia és Közép-Ázsia életéről, melynek
szövegét később a helyi lap is közölte.¹⁵¹

Az 1870-es évek kereskedelmi életének kiemel-
kedő eseményei voltak az 1876-79 között a Szarvas
Szálló nagytermében megrendezésre kerülő gabona-
és borvásárok. A Zala Megyei Gazdasági Egyesület
kezdeményezésére létrejött kiállításon a Kanizsa
környéki termelők és kereskedőkön kívül szép
számmal jelentek meg Budapestről, s osztrák, német,
olasz, svájci, horvát és cseh érdeklődők. Az első
vásáron 761 vagon gabona kelt el, 43 termelő 706 bor-
mintát állított ki. A kiállításokat minden évben a
Szarvasban rendezett 100-160 terítékes bankettel
zárták, mely „dicséretére vált Knortzer Frigyes szálló-
tulajdonos és vendéglős úrnak”. A Gazdasági Egye-
sület megpróbálta feléleszteni a vásárokat, 1887. októ-
ber 1-2-án ismét gazdasági kiállítást szerveztek a
Szarvas nagytermében, de ez már nem volt olyan látog-
tatott.¹⁵²

A szálló fogadta a város hivatalos vendégeit is.
Mikor 1887-ben Ferenc József császár az őszi katonai
hadgyakorlatra Csáktornyára utazott, a város előljárói
„hódolati tisztelegéssel” jelentek meg az udvari vonat-
nál a vasútállomáson. Az uralkodó ugyan a várost
„legmagasabb megjelenésével nem szerencsételtette”,
de a környező megyék főispánok vezette küldöttségeit
–elégéses csáktornyai szálló hiányában–a nagy-
kanizsai szállodákban helyezték el. A Fő úti Korona
16, a Főtéri Oroszlán 32, s a Szarvas 18 előkelő
vendégről gondoskodott.¹⁵³

A szálloda nevével azonban nem csak az idegen-
forgalmi hírekben, s rendezvényekkel kapcsolatosan
találkozhatunk, a városi rendőrkapitány és dr. Pick
Albert városi orvos több beszámolójában is feltűnik.
Olyan helyként említik (a Korona szállóval együtt),
ahol a vendégek és a „jó módú kanizsai fiatal em-
berek” is „házileányokkal” találkozhatnak. A Szarvas-
ban–az 1889. év eleji jelentések szerint–„szigorú
ellenőrzés” mellett „Sebők Matild és Benczekovics
Anna helybeli nők szoktak kéjelegni.”¹⁵⁴

1890-től Matejka Ede vezette a szállodát, aki az
étteremhez kapcsolódva már tekézővel ellátott kert-
helyiséget is üzemeltetett a 19. számú egyemeletes
épületben.¹⁵⁵

Az 1890-es években a szálloda bérlője Hlatkó János
volt, fennmaradt díszes számlája szerint a kétemeletes
szálló épületben működtette a kávéházat, az egyeme-
letes épületben pedig az étterem mellett egy „sörsar-
nokot”¹⁵⁶ (12. kép) Ugyanitt, a régi Vízrendvay-féle

házban 1893-ban az udvari részen addig táncteremként használt nagytermet–Sallér Lajos tervei alapján–kávéházzá alakította át, az utcára nyíló helyiséget olvasó szobává, s az épület előtt egy „pompa-sátort” állított fel.¹⁵⁷ Az épület földszintjét a kávéház mellett kereskedőknek adták bérbe, a század elején a Weiszfeld és Fischer-féle rőföskereskedés, majd Fried és Morgenstern utóda divat- és szövet áruháza „Az arany csillaghoz” működött itt.¹⁵⁸

Hlatkó saját három fogatán szállította a városban a vendégeit. A többi–fogatai után díjat fizető–bérkocsi tulajdonos ezt nem nézte jó szemmel, 1892-ben több nagy város (Budapest, Szeged, Kassa, Pozsony, Debrecen stb.) példájára hivatkozva szigorú szabályozást sürgettek, azt kérték a rendőrkapitányi hivataltól, ne engedjék a szállodatulajdonosoknak, hogy számozott bérkocsikat tartsanak, s azokat fuvarozásra használják, vendégeik szállítására csak omnibuszokat üzemeltethessenek. Így Hlatkó is kénytelen volt a bérkocsi iparról szóló városi szabályrendelet előírása szerint 3 kocsijára iparendélyt szerezni.¹⁵⁹

1900-ban, Knortzer Frigyes halála után 17 örököse közül Knortzer Paula, férjével, Tinagl Lajossal együtt megvette az örököstársaktól a szállodát, mely ezután „Tinagl L. szállodája az Arany Szarvashoz” néven működött négy évig. (A szálloda, ill. a tulajdonos, bérlő neve mindig a főpárkány fölötti mellvéden volt olvasható, s felette volt látható a szálloda cégére, a szarvas fej.) 1904-től férje halála után Knortzer Paula (1904-től Deák Péter rendőrkapitány neje) egyedüli tulajdonosként működtette a szállodát 1911-ig, haláláig.¹⁶⁰

A szálló vezetője 1907-ben Szilágyi Adolf lett, majd 1909. szeptember 15-től a bel- és külföldön már nagy tapasztalatot szerzett Haas Vilmos vette bérbe.¹⁶¹ Hirdetéseiben az elegáns étterem és „fényes” kávéház mellett az újonnan rézbútorral berendezett 35 szobás szállót ajánlja, telefontal, fürdővel, villamos világítással minden helyiségben, saját vízvezetékekkel. Vendégei kényelmére omnibusz járatot indított a vasútállomásra.¹⁶²

1911-ben újabb átalakításokat tervezett, az egyemeletes épületet egy újabb emelettel kívánta megtoldani, így 14 szobával bővült volna a szálló, s ide szándékozott áthelyezni a kávéházat is, de még ugyanebben az évben új tervek születtek. Füredi Béla pécsi színiigazgató a szálló udvarán, a kerthelyiség helyén egy díszes arénát szeretett volna építeni. A Pilch Antal pécsi műépítész által tervezett „nagyreszt téglából építendő nyári színpad” 38 m hosszú és 17 m széles lett volna, ennek harmada színpad, a nézőtérre 1200 helyet terveztek, s további 16 páholyba még százat. 1911 szeptemberében az Építési Bizottság azonban a „tűzvesélyesség” miatt alkalmatlannak találta a helyet, s a terveket elutasította.¹⁶³

Haas Vilmos a „2. étteremben” mozgókép-színházat működtetett, majd Brónyai Lajos Saturnia mozija működött itt, 1911 szeptemberében ismét Haas nyitotta meg az Edisont, majd Holzer Samu az Uránust. 1912-ben ismét bérlőt cserélt a szálloda, a kiváló fővárosi szakember, Feldmann József vette át. A szálló kertjének helyébe egy elegáns vigadótermet tervezett, ahol mozi-, színházi előadást, táncmulatságot, társas összejöveteleket lehetett rendezni.¹⁶⁴

1916-tól szinte évente váltották egymást a bérlők, többek között Láng Jakab és Steiner József nagykanizsai, majd Gottlieb Rudolf vasvári szállodás.¹⁶⁵ (Az 1920-as évek közepén megélt újabb fellendülést követően megszűnt a szálloda, az 1930-as években már csak a „Kis szarvas” vendéglő működött az egyemeletes épületben.)

A keleti házsor kiépülésével párhuzamosan az 1870-es években az addig beépítetlen nyugati oldalon is új épületek készültek el. A Zöldfakert felét elfoglalva 1873-ban elkészült az új terjedelmes „mintabörtön, ... a hazában ez idő szerint a brücsaali börtön systemája szerint első” Ney Béla tervei alapján, Hencz Antal helyi építész kivitelezésében. (10. kép) A 120 főre tervezett, de 180-200 rabnak is helyet biztosító intézet építésénél „a bűnösök javítása s foglalkoztatása volt célul kitűzve”, fölösztásával, célszerűségével kiemelkedett a magyar hasonló intézmények sorából. A rabok „javulását” segítette a „munkáltatás” mellett a börtöniskola is.¹⁶⁶ (A fogház építésekor a törvényszék még a szomszédos „régisóházban” működött, a két udvart csak egy bástya választotta el. A falon lévő ajtót akkor falazták el, mikor a törvényszék 1887 tavaszán a tér másik oldalára, a korábbi Zöldfa szálló átalakított épületébe költözött.)¹⁶⁷

1875-ben ugyancsak a Zöldfakertben, a saját tulajdonában lévő telken egy egyszerű földszintes épületet emelt a kincstár dohányraktárnak. Korábbi terve, hogy a raktárt a sóházban helyezze el, 1869-ben a város ellenállása miatt megghiúsult. Amikor 1875-ben a dohányraktárt önállósították az adóhivataltól, a Löwyházból (Erzsébet tér 10.) ebbe az egyszerű épületbe költöztették. 1887-ben a kincstár Morandini Román építész bízta meg a dohányraktári hivatalnoki lakóház átépítésével, megnagyobbításával s mögötte, ugyanezen a telken, rá merőlegesen egy, a Zöldfa utcára néző új egyemeletes raktárépület tervezésével. Az épület „külsőalakja oly csínnel van kiállítva, hogy az illető utcának díszére szolgál, és mint lakóház és nem raktár néz ki.”–írta az épületről Morandini az építési engedélyért folyamodó kérvényében.¹⁶⁸ (13. kép)

A városi tanács azonban túl szigorúan–s mint utóbb kiderült tévesen–az időközben megállapított új építési vonalra s az 1880. évi új építési rendszabályokra hivatkozva a toldás építését nem engedélyezte,

a raktárépületnél kisebb módosításokat írt elő. Az engedélyezési eljárás egy évig húzódott, több végzés, fellebbezés született, helyszíni tárgyalást tartottak a „fennforgó eltérő álláspontoknak, a kincstárnak a város érdekeivel ... való összhangba hozatala végett”, s végül 1888 júniusában egy újabb harmadfokú végzéssel a városi tanács megadta az engedélyt.¹⁶⁹ A toldalékrész elkészült, az emeletes raktárépület azonban csak terv maradt.

A városi hatóságok az eljárás során az 1880. évi új építési szabályrendelet által az övezetben előírt építési vonalra, épület- és szobamagasságokra hivatkoztak. Az 1880. december 27-i közgyűlésen elfogadott Építkezési szabályrendelet a város területét 4 övezetre osztotta, s övezetenként állapította meg az építési elveket és tilalmakat. Az első három övezetben – melyhez a város belső területének nagy része tartozott – csakis téglából, kőből engedték meg az építkezést. Az első övezetbe egyedül a Főteret sorolták, itt kizárólag csak kétemeletes épület emelését engedélyezték. (Előírása szerint a 2. övezetben, melyhez a Fő utca, Deák tér, Városház és Takarékpénztár utca tartozott, utcavonalra egy emeletesnél alacsonyabb épület nem építhető.) Az első három övezetben a háztulajdonosok kötelesek voltak saját költségükön járdát és csatornát építeni. Övezetenként előírták a lakóházak legkisebb magasságát (ez a Főtéren 12,2 méter volt a járdától az eresz széléig), s a szobák legkisebb belső magasságát, mely az első övezetben 3,8 méter volt. Pontosan meghatározták a kémények építési módját, a trágya és árnyékszék gödrök elhelyezésének szabályait. Az épületek közötti beltelkeket a tulajdonosoknak be kellett keríteniük, az 1. és 2. övezetben új építkezéskor az udvar kerítése csak kő vagy téglából lehetett.¹⁷⁰

A keleti és nyugati oldal után a század utolsó harmadában nyerte el arculatát a tér északi házsora is. Az északkeleti oldalon, „a bécsi és az óriási utca szegletén” (a Kinizsi utca bejáratánál) Kaiser Sándor terménykereskedő építtetett 1869-ben „a lakszükség enyhítésére” egy „szép és jövedelmes” bérházat (Erzsébet tér 16.).¹⁷¹ A lakások mellett földszintjén működött Dreher Antal kőbányái „sörödéjének” raktára, ahol hordókban és 25-50 palackos ládákból árulták a sört, s a neves Altstädter és Löwy gabonakereskedő cég irodája.¹⁷² Kaiser, majd felesége halála után lányuk Kaiser Anna, dr. Gráner Adolfné zalaegerszegi lakos örökölte az épületet, majd 1913-ban Kardos József és Steiner József helyi bórkereskedők (és feleségeik, Kohn Katalain és Laura) vásárolták meg. A ház „Steiner és Kardos-házként” vált ismertté a városban.¹⁷³ (11. és 17. kép)

Szomszédságában már a 19. század elején is lakóházat jelöl a térkép „Schwartz Hirschler” néven. Tulajdonosa, Hirschler Leó felnőttként vette fel a

Löwenstein nevet („Fekete [Schwartz] Hirschlerként” emlegették), majd az 1860-as években Schertz Albert kereskedő és neje, Löventritt Irén lett a ház tulajdonosa. Az 1864. évi kataszteri térképen jól látszik a teljes telekszélességet kitöltő épület, mely egy nagyobb és szélesebb keleti és a kaput is magába foglaló, keskenyebb nyugati házrészből állt; mögötte egy jelentős, majd 1,5 holdas parkosított terület húzódott. (A ma két házszámot (14-15.) viselő épület ekkor még közös (766.) sorszámot viselt.) A szelvényen jól látszik a ma is az udvarban álló, valószínűleg 1800 körül épített későbarokk stílusú magtárépület. Rá merőlegesen ekkor még egy épület állt itt szilárd anyagból építve (a mai Kiskastély helyén), s a nyugati telekhatáron is egy kisebb.¹⁷⁴

A tulajdonos Schertz Albert és Engländer gabonakereskedő céget a „nevezetesebb gabonakereskedések” között tartották számon a 19. század második felében, akik Budapesten is fiókirodát nyitottak. Valószínűleg az udvarban álló magtárat is ők használták.

1873-ban a „házat és belsőseget” Krausz Zsigmond badeni lakos vásárolta meg kiskorú leánya, Mária részére. A következő évben egy új „nyaraló-lakházat” emeltek az udvarban (a magtárépületre merőleges korábbi épület helyén), melyet később tulajdonosa után Lázár-villaként ismertek a városban. (Ma a Kiskastély épülete.)¹⁷⁵

A házakat (1882-ben) vagyónátruházással Lang Henrikné kapta meg, majd 1891-ben Szeidmann Sámuel, felesége, Hacker Karolin és annak testvérei örökölték. A következő évben már a teljes birtok Szeidmann Samu és felesége tulajdona, de szikvízgyárunk már 1890-ben itt működött. Nem tudjuk, az épületet mikor alakították át, s hogy a korábbi keskenyebb, nyugati részt bővítették-e vagy teljesen elbontották, s helyén egy új házrész épült. A század eleji térképeken feltüntetett alaprajza már a mai képet mutatja. A két épületrész homlokzatát, ablakdiszeit összehangolták. (14. és 17. kép) Az átalakítások valószínűleg Szeidmann Samu nevéhez köthetők, 1890-ben a Zalai Közlöny arról számolt be, hogy a telken régi temetőhelyet találtak, s 1891-ben egy új gőzmalmot szeretett volna felállítani udvarán. Lehet, hogy ekkor alakították át az épületeket.¹⁷⁶ Szeidmann 1906-ban bekövetkezett halála után is fennmaradt az üzem özvegye nevében, mellette itt működött Zerkovitz Zsigmond bórkereskedő üzlete, a magtárat a híres Danneberg és Weisz gabona- és terménykereskedő cég használta.¹⁷⁷

A Szeidmann-ház és a Blau konyakgyár közötti telken (a 13. szám alatt) már az 1860-as években is egy kisebb földszintes ház állt. A nyeregtetős épületben működött a század első évtizedeiben Milhoffer Gyula vezetésével a Rákóczi vendéglő, melyhez szerény szálló s kerthelyiség is tartozott.¹⁷⁸ Lehr Oszkár fa-

kereskedő, a ház tulajdonosa 1910-ben egy fatelepet is nyitott itt.¹⁷⁹ (14. és 17. kép)

Az 1880-as évekre megszigorodtak az építési előírások, a város „külcsinosodásában” „tetemes haladás” érzékelhető, melyet a városlakók is üdvözöltek. A lokálpatrióta jogos büszkeséggel szemlélte a város fejlődését. Ugyanakkor a főtéren még ekkor is gyártelepek működtek: az északi oldalon a Blau konyakgyár (14. kép), a keleti oldalon Vucskics János fafűrészeléssel és szikvízgyártással foglalkozó telepe. A gépek zaja, a kéményfüst s a sokszor kiszivárgó bűz zavarta a városlakókat, panaszaikat egyre többször szóvá tették helyi lapokban.¹⁸⁰ Ha a telepek megszűnését nem is tudták elérni, a szomszédok megpróbálták megakadályozni az üzemek „kiterjesztését”. Mikor 1890-ben a Blau M. Fiai cég pálinkafőzőjében egy újabb, 2,5 lóerejű gőzgép felállítására kért engedélyt, a szomszéd háztulajdonos Laskay Ferenc „felfolyamodással” élt. Kérvényében a „szakadatlan bűzre” panaszkodott, s az „egészségre ártalmas gőzökre”, „mert hisz az egy rendezett városban nem történhet meg, hogy a főpiac közvetlen szomszédságában pálinkafőző műhely felállítása engedélyeztessék meg.” –írta. Az egy évig elhúzódó eljárás során több tárgyalást, helyszíni szemlét tartottak, szakszerű vizsgálatra kirendelték a városi orvost és mérnököt. A szakértők szerint azonban a „gép működése oly csendes és zajtalan”, hogy az a szomszédok nyugalma nem zavarja, „ártalmas gázokat nem fejleszt”, tűzbiztonsági és egészségügyi szempontból nem lehetett kifogást emelni az új gép működése ellen. Javaslatukra Blau Lajos kötelezte magát, hogy a gép kéményét a szomszéd ház gerince felett 2 méterrel megmagasítja.¹⁸¹ (14. kép)

Vucskics János gőzmalmát, fűrészüzemét és szikvízgyártó telepét a Fő tér 22. szám alatti saját házában udvarán működtette. Az egyszerű földszintes épületet már az 1864. évi kataszteri térkép is jelzi, udvarán ekkor még csak egy hosszú, szilárd anyagból készült melléképület látható a nyugati oldalon, s a telek végében két istálló, fészter. A ház, ill. elődje eredetileg a neves görögkeleti kereskedő Popovics család tulajdona volt. 1761-ben költöztek a városba, Popovics Dömötör 1773-ban már telekkel rendelkezett a piactéren. Házuk az 1798. évi nagy városi tűzvész alkalmával erősen megrongálódott, valószínűleg ekkor emelték helyén a 19. század végén is még álló, a teljes teleszélességet kitöltő, hosszú földszintes házat.¹⁸² (15. kép)

Az épület a Popovicsokkal rokon Vucskics család tulajdonába került, az 1870-es években már itt üzemeltette telepét Vucskics János kereskedő. 1880-ban egy bécsi gyártmányú, 1-4 lóerejű Schneider és Wiedemann típusú gőzkazánnal ellátott hajtógép fel-

állítására kért engedélyt a szódavíz, fafűrészelő- és vágó gépe segítségére, és a malomipar gyakorlására. A szomszédok igyekeztek megakadályozni az engedélyezést a tűzveszélyességre, a gép által keltett lármára hivatkozva, a városi tanács is korlátozni szeretne volna a telepen felhalmozott fa mennyiségét, de a helyi szakértők és Bielek Miksa műegyetemi tanár, országos szaktekintély véleménye alapján végül az engedélyt megadta.¹⁸³

Vucskics 1886-ban szeretne volna továbbfejleszteni a telepet, s villanyvilágítás előállítására is alkalmassá tenni. Ajánlatot tett a városi villanyvilágítás bevezetésére is, mely –mint kérvényében írta– „városunk és polgártársaink dicsőségére és hasznára fog válni, ... mert a vidéki városokat megelőzzük, s mert a megfelelőbb és olcsóbb világítást kezdeményezzük.” Vucskics részletes leírást mellékel, Budapesten a Nemzeti Színházat, a Mücsarnokot, a központi pályaudvart, a Temesvár utcai világítását hozta fel példának, ahol az általa felszerelni kívánt Ganz gyárból való „kazán és villanygépet” használják.

Szomszédai, Ebenspanger Lipót, Weisz Manó, s az uradalom is határozottan tiltakozott a telep kiterjesztése ellen. A korábbi évekhez hasonlóan a telepen felhalmozott faanyag, és az udvaron álló raktárakban tárolt anyagok gyúlékonyságát kifogásolták, a tűzveszélyességre, az udvar túlzásúftaltságára, a lakók nyugalma zavaró zajra, füstre, a kifejlődő gázokra hivatkoztak. Az engedélyezéssel „jelentékenyebb háborgásoknak lennének kitéve”, „épületeikben kárt szenvednének” –jelentették be a helyszíni szemle során. A 800 négyszögöl területű „terjedelmes” udvar ebben az időben már csaknem teljesen beépített volt: az utcavonalon álló üzlet- lakház és az északi oldalon álló újabb lakóház mögött volt a malomépület és iroda, közvetlenül mögötte a favágó és fűrészelő épülete, a déli telekhatárnál 33 méter hosszan raktárak sorakoztak egymás után, mögöttük helyezkedett el a szódavízgyár, az istálló és ólak, a telek közepén állt a magas kéménnyel ellátott, hosszú kazán- és gépház. A több mint egy évig húzódó eljárás során több szemlét, szakértői tárgyalást tartottak, a városi hatóságokat azonban Vucskics nem tudta meggyőzni. A tanács tűzrendészeti és egészségügyi szempontokra hivatkozva, a szomszédos telek- és házbirtokosok kifogásai miatt első- és másodfokon is elutasította a kérést. Mivel „a telep a város középpontján, magas házak közt, és a főterek közelében ... van, hol a város lakóinak legnagyobb része él és mozog, tehát nemcsak az egyes közvetlen szomszédok kifogásai, de közegészségügyi tekintetek is tiltják ... az engedély kiadását.” –olvasható az indoklásban. Végül 1887 márciusában a Földművelés, Ipar és Kereskedelem Ügyi Minisztérium harmadfokú határozatával –azzal a

kikötéssel, hogy a vállalkozó az udvarban a raktárépületet és az istállót elbontja és a már fennálló kéményt 5 méterrel megmagasítja – engedélyezte a telep kiterjesztését.¹⁸⁴ 1887 nyarán már „imposansan emelkedik ki a város fölött” a gépház új, 29 méter magas kéménye.¹⁸⁵

A városi villanyvilágítás bevezetésének terve ekkor még nem sikerült, de az Arany Szarvas vendéglőt 1886-tól – mint említettük már – 130 „lánggal” Vucskics „villanygépe” segítségével világították meg. (A vállalkozó neve a városban sertéskereskedőként is ismertté vált, 1887-ben sertéshizlaló telepet létesített a Magyar utca végén.)¹⁸⁶

Az ipartelep előtt, a Fő térre néző hosszú utcai épületben működött 1865. évi alapítása óta a Strem és Klein fűszer, csemege, gyarmatáru, liszt, festékáru és papír nagykereskedés, kenderfonó- és kötélgyár. A Magyar és Osztrák Automobil Club állomásaként már 1911-től benzint és olajat árusítottak itt az autók részére.¹⁸⁷ Évtizedeken keresztül mellettük bérelt üzlethelyiséget (az 1890-es évektől) Schapringer Adolf órás és Kohn S. B. rőföskereskedő. Utóbbi üzlethelyiségéhez 1892-ben egy 6,4 méter hosszú bolti portált, kirakatszekrényt készíttetett, mellyel a „Főtér szépítéséhez járult hozzá.”¹⁸⁸

Strém Vilmos 1893-ban megvette Vucskictól a házat a belsőséggel együtt. A következő évben cégük azzal „dicsekedhetett”, hogy a nyílt üzletek közül náluk vezették be először a villanyvilágítást. Az áramot saját gépezetükkel állították elő, mely – a helyi lap szerint – „luszterekbe vezetve igen szépen világítja meg az üzlethelyiséget, melynek esténként sok bámulója van.”¹⁸⁹ 1909-ben a „szegényes külsejű ház” helyére egy kétemeletes „új palotát” terveztetett a cég, de az építkezés végül elmaradt. (Több mint fél évszázad múlva épült csak fel helyén a Fűrési Üzem irodaháza.)¹⁹⁰

A városi villanyvilágítás bevezetéséről Vucskics Jánossal folytatott tárgyalások 1886-ban kudarcra végződtek, a Zala tudósítója szerint az engedélyezés „kicsinyes okokból tagadtatott meg.”¹⁹¹ 1888-89-ben a légszesz- és a villanyvilágítás bevezetésére egyaránt ajánlatokat kért a város. Az előmunkálatokra külön bizottságot hoztak létre. A légszesz világítást, amely az „előrehaladott kor igényeinek többé alig látszik megfelelni”, elvetették. A korábban benyújtott 4 ajánlat közül a Nagykanizsai Kereskedelmi és Iparbank és az Egger B. és társa által közösen beadott pályázatot tartva a legjobbnak, 1889 tavaszán elrendelték a szerződési tárgyalások megkezdését, melyek azonban elhúzódtak.¹⁹² Még 1893-ban is 240 nagykanizsai és 25 kiskunizsai petróleumlámpa látta el a város világítását.¹⁹³

Végül az 1892-ben kiírt újabb pályázat eredményeként Franz Lajos kanizsai gőzmalom tulajdonossal

kötötték szerződést.¹⁹⁴ 17 ívlámpát és 280 izzólámpát szereltek fel a városban, az üzembe helyezett villanyvilágítást – Budapestet követően egy évvel – 1894 nyarán adták át. „Esténként óriási közönség jár kel az utcákon gyönyörködve a szép világításban.” – olvashatjuk a Zalai Közlöny híradását a világítás megkezdésekor.¹⁹⁵ (Néhány év múlva a hálózatot 13 magán ívlámpa és 8000 magánizzó egészítette ki.)¹⁹⁶

Magas fa villanypóznákat helyeztek el a Főtéren is, körben az utak mellett, melyek „nem díszesek”, a városlakók mégis örömmel üdvözölték az új világítási módot. Az ívlámpákat „első sorban a város belső területén levő nagyobb terek világítására rendelték”, csekély számuk miatt nehéz volt elosztásuk, a városi építészeti bizottság javaslatával többen nem értettek egyet. Dr. Neusiedler Antal neves kanizsai polgárokkal együtt több észrevételt tett, melyek többségét a városi tanács is elfogadta.

A Főtéren ívlámpát helyeztek el a déli oldalon a táviráda épülete előtt, a Városház utca sarkán lévő a tér délkeleti részét világította meg (a képeslapok tanúsága szerint mindkettő függőlámpa volt). (1. kép) Egy lámpa helyeként a „Főtér” megjelölés szerepel, pontos helyét az iratokban nem közlik, egy korabeli képeslapon a börtön előtti térségben látható. (2. kép) A tér szerint a tér északi oldalán két ívlámpa is állt volna, a Kaiser- ház és a Gutmann- palota előtt is. Ez utóbbit kifogásolták beadványukban a helyi polgárok. A városi tanács is egyetértett velük, a két lámpa olyan közel esett volna egymáshoz, hogy a tanács szerint felállításuk felesleges, egy ívlámpa a „Magyar utca Blauféle ház átellenében a térre” helyezve (a konyakgyári teleppel szemközt) pótolni tudja őket. (Megjegyezték, hogy a Szarvas vendéglő utcai ívlámpája is bevilágítja a tér Kaiser- házig terjedő keleti oldalát.)¹⁹⁷ (8. kép)

A városi fejlődés szempontjából nagy jelentőségű villanyvilágítás bevezetése mellett a megyében elsőként Nagykanizsán készült el a „közhatalmú távbeszélő hálózat” is 1892-ben. Az első 22 előfizető névsorában a városi intézmények, bankok mellett a város legnevesebb gyárosai és kereskedői között ott találjuk a Fő téren lakó Gutmann S. Henriket, a Strem és Klein (Vucskics-ház) és a Schwarz és Tauber kereskedő cégeket (Vasemberház), s a Fő tér 4. szám alatt lakó Herczeg Sándor élesztő gyárost.¹⁹⁸ Négy év múlva már 55-re nőtt az előfizetők köre, 1901-ben a hálózatot az interurbán forgalomba is bekapcsolták.¹⁹⁹

Tuboly Viktor városi képviselő 1892 novemberében azt indítványozta, hogy a képviselőtestület Nagykanizsa város Főterét „a nagy férfiú iránti hazafias kegyeletének maradó emlékezetéül” 90. születésnapja emlékére, még életében Kossuth Lajosról nevezze el. A beadvány sorsa nem ismert, nem tudni, tárgyalta-e a testület, az iraton olvasható

végzés szerint irattárba került.²⁰⁰ Ami tudható, a Főtér nem, de a közkórház előtti „Vásár-teret” néhány évvel később, 1900-ban Kossuth Lajosról nevezték el.

Vécsey Zsigmond polgármestersége idején (1896-1913) számos új városrendezési elképzelés született, újabb laktanyával, iskolaépületekkel gazdagodott a város, új gimnázium építéséről tárgyaltak; árвахázért, új postapalotáért, dohányraktárért, igazságügyi és pénzügyi palotáért folyamodott a város. Az építési és városszépítési törekvések közül több a Főtérhez kapcsolódott.

1896-ban a Szépítő Egylet javaslatára felvették a millenniumi díszközgyűlés programjába a Sétatér létesítését is. Szükségességével minden képviselő egyetértett, a helyével kapcsolatban azonban több elképzelés született. A pénzügyi bizottság 1896. május 15-i ülésén Eperjesy Sándor, Faics Lajos és Rotschild Jakab kisebbségi véleményt fogalmazott meg, a temető közelsége miatt a kijelölt helyet nem tartották alkalmasnak, javaslatuk szerint „e helyett a városi nagypiacz lenne sétatérre átalakítandó”.²⁰¹ A sétakert végül mégsem a Főtéren, hanem az eredeti terv szerinti helyen, a Csengery utca és a temető között valósult meg.

Erzsébet királyné halálának hírére a képviselőtestület 1898. szeptember 15-én rendkívüli közgyűlést tartott. A királyné „feledhetetlen emlékét és tragikus halála felett érzett legmélyebb fájalmát” megörökítette közgyűlési jegyzőkönyvében, s elhatározta, hogy „hódoló részvét feliratot” küldenek a miniszterelnök útján az uralkodónak, hozzájárulnak a fővárosban felállítandó Erzsébet szobor költségeihez, arcképét megfestetik s „érdemeinek örök emlékezete okáért” a városi közgyűlési teremben helyezik el. Döntés született arról is, hogy a város főterét „hálás emlékül „Erzsébet” névvel jelöli”. Elrendelték, hogy a város a gyász külsőségeit 6 hétig tartsa fenn, a temetés napján minden üzlet, hivatal, iskola legyen zárva. A lámpákat a tereken gyászfátyollal vonták be, s egész nap égtek.²⁰² Az Izraelita Jótékony Nőegylet humánus célú „Erzsébet királyné alapítvány”-t hozott létre, s „kebelében mozgalom indult” egy emlékszobor felállítására érdekében „városunk valamely közhelyén”. Törekvésében a képviselőtestület is támogatta, de a szobrot pénzügyi hiány miatt végül sohasem avatták fel.²⁰³ A földművelésügyi miniszter javaslatára országsszerte emlékfákat ültettek Erzsébet királyné tiszteletére. Csigaházy Antal királyi erdőmester vezetésével Nagykanizsán is Erzsébet ligetet alakítottak ki a Szepetnekre vezető út és szőlőtelep közelében lévő dombon.²⁰⁴ A város polgárai ugyan 1899-ben szóvá tették, hogy „nálunk még mindig cselekvéstelenül dereng a kegyelet”, a város főtere azonban azóta is az Erzsébet nevet viseli, s az elkészült liget is rá emlékeztet.

Néhány évvel később a királyné arcképe is elkészült, Endrey Sándor festményét 1905-ben helyezték el a közgyűlési díszteremben.²⁰⁵

Amikor 1898. október 21-én a számvevőseget utasította a városi tanács, hogy a főteret jelzésére az „Erzsébet tér” táblákat szerezzék be, egyben azt is elrendelte, hogy az összes utcablárra kérjen ajánlatot. A mérnöki hivatalnak előírta, hogy a város hitelesített térképén az „Erzsébet tér” elnevezést „vezesse be”, s az eddig még név nélküli utcákat is írja össze, s elnevezésükre tegyen javaslatot.²⁰⁶ Ennek eredményeként született meg az új szabályrendelet „a város közigazgatási kerületeinek, utcáinak és tereinek elnevezéséről és a házak újbóli számozásáról”, melyet 1900. november 10-én fogadott el a képviselőtestület. Számos addig „névtelen” utca kapott ekkor elnevezést, több régi nevet megváltoztattak, így a főteret 1898. évi Erzsébet tér elnevezése helyett az Erzsébet királyné teret szavazták meg. A város területét 7 kerületre osztották, és a sorszámokon kívül elnevezéssel látták el őket. Az Erzsébet királyné térnél két kerület találkozott, a tér déli és keleti oldala az I. kerülethez, a „Belvároshoz” tartozott (a Fő úttal, Deák, Széchenyi térrel, Sugár utcával stb. együtt), a nyugati és északi oldal az V. kerülethez, „Erzsébet-városhoz” (a Báthory, Kinizsi, Magyar, Árpád utcával, a Király és a Rozgonyi utca északi oldalával együtt).²⁰⁷ (16. kép)

Évtizedek óta húzódozó ügy oldódott meg 1901-ben a Csoportházak megvásárlásával. A város – mint említettük – már 1870-ben szerette volna megszerezni a tér északi részén álló épületgyűttest, hogy helyén kőszínházat építsen. 1890-ben újból szóba került a vétel lehetősége, de csak 1901-ben tudta a város az uradalomtól megvenni az akkor már roskadozó félben lévő házakat, s helyükre megtervezették a színházépületet. Egy kétemeletes, impozáns színházépület század elején készített tervrajzát a Thury György Múzeum őrzi, de nem tudni, a városvezetés e mellett döntött-e.²⁰⁸ 1905-ben újabb pályázatot írtak ki, de a terveknel ekkor sem jutottak tovább.

A század elején is még számos üzlet, műhely működött az épületben: asztalos, férfiszabó, kárpitos, cipész, lakatos, borbélyműhely stb., itt hirdette motorikus erőre berendezett épületlakatos és gépjavitó műhelyét Simkovits és Ujlaky, „kenyér és zwiback sütődéjét” Bergstein J., „zsák és ponyva” termékeit, „pinkafői pokróczot”, kötélárut, s „magyar kir. marhasó nagyárudáját” a Hirsch és Szegő cég.²⁰⁹ A Csoportházakhoz kapcsolódik egy ismert, de rövid ideig tartó vállalkozás is: Abdola Topol Abdic 1905-ben nyitotta meg török kávéházát az itt bérelt 4 szobában eredeti török berendezéssel, kávéval és kiszolgálással, de rövid üzemelés után megszűnt.²¹⁰ Néhány hónapig, 1906 decemberétől 1907 júliusáig

itt működött Kálmán Pál vezetésével a Zalai Közlöny szerkesztősége és kiadója is.²¹¹ (8., 11. és 16. kép)

1906-ban mozgalom indult a városi képviselők körében az ekkor már „városunk fő patkányfészke”-ként emlegetett, a teret elcsúfító házak bontása érdekében. Az épületeket végül 1913 őszén ürtették ki, majd többszöri sikertelen árverés után Simon Lajos és Pfeiler Henrik vállalkozók bontották le, s újra tervpályázatot írtak ki az itt emelendő kőszínházra.²¹² (17. kép) Hiába gyarapodott azonban a városi színházalap, hiába volt a többszöri kérvényezés, a Berlini Színházépítő Társaság és helyi vállalkozó ajánlata, az építkezés csak az I. világháborút követően, s nem az Erzsébet téri helyszínen valósult meg.²¹³

A Csoportházak helyét, a tér teljes északi részét 1915-ben parkosították. A Székely Nándor városi mérnök tervei alapján készült park közepén lévő „grupphoz” sugár alakban futottak össze a kavicsozott utak, öt gyep táblára osztva a területet, „díszítése” Fabick Tivadar városi kertész dolga volt. A sétateret körben téglajárda szegélyezte. Az ekkor kialakított parkba olvasztották be a Gutmann-ház és a konyakgyár között az 1880-as években létrehozott kertecskét, az ún. „Gutmann-ligetet” is.²¹⁴ (14. kép)

A tér déli oldalán a piactér is változott időközben: 1909-ben – a húsvágásról szóló miniszteri rendelet hatására – megszűnt a „mészáros utca”, a tér közepét elfoglaló „síkator”, melynek két oldalán tíz-tíz mészáros bódé sorakozott. A zöldségpiac területén 1911-ben felvetődött egy helyi „Klotild-palota”, egy „mind a négy oldaláról szabadon álló bazárszerű épület” építésének terve is. Számos üzlet és a lakások mellett – a helyi hozzászólók szerint – egy „hatalmas termet” lehetett volna kialakítani, ahol „fővárosi kényelemmel” rendezhetők táncmulatságok, hangversenyek és színházi előadások. Az ötletet a Nagykanizsára látogató Medgyaszay István mérnök (a kanizsai színház későbbi tervezője) is „kitűnő eszmének” tartotta.²¹⁵

A városlakókat a színház mellett a tér „nyugati részének jövője perspektívája”, a dohányraktári építkezés és a fogházépület elé építendő új igazságügyi palota tervei is foglalkoztatták. A városrendezési elképzelések szerint, a parkírozás után, „e tér lesz idővel Nagykanizsa város legszebb tere”.²¹⁶

1906-ban a kincstár újabb dohányraktári épületet tervezetett Morandini Románnal. Az épületben többen a „tér veszedelmét”, „városfejlődési akadályt” láttak, úgy gondolták „csúfítani fogja a teret”. A Morandini által beterjesztett terveken az építési bizottság több változtatást követelt (az ablakok ne raktárjellegűek legyenek, hanem nagyok, a vasrácsokat belül helyezték el stb.), így biztosították, hogy raktár helyett egy „modern és igen izlées” palota épüljön.²¹⁷ 1906 szeptemberében a régi földszintes dohányraktári

épület nagy részét elbontották, helyén épült fel a kétemeletes, tornyos, „lovagvár-szerű” palota, mely valóban a „térnek díszére” szolgált. (18. kép)

A dohányraktár szomszédságában, a kincstár tulajdonában lévő Zöldfakertet a város már 1867-ben szerette volna megszerezni, de a kormány végül elállt az eladástól. 1907-ben a területet két parcellára osztották, hogy egyik oldalán felépülhessen egy igazságügyi, másik részén egy pénzügyi palota.²¹⁸ Az új igazságügyi palotára 1913-ban kiírt pályázaton K. Császár Ferenc, budapesti építész nyerte el az I. díjat. Elképzelése szerint a kétemeletes épület Erzsébet térre néző homlokzata „görögös, végig hatalmas oszlopsorral” díszített, az oldalsó részeken „puszta, nem minden nemesség nélkül”. Az I. világháború azonban megakadályozta a terv kivitelét. (Az 1920-as években megpróbálták az épületet némi korrekcióval megépíteni, de új tervek alapján végül 1937-ben készült el.)²¹⁹

1909-ben „élénk beszéd tárgya volt a városban” a tér sarkán álló Elek-házakban tervezett új vállalkozás, a módosított szabályrendelet szerint engedélyezett ötödik kávéház „alapítása”, s a kétemeletes épület átépítése szállodává. A keszthelyi vállalkozót azonban megelőzték, egy Fő úti kávézóra kért engedélyt időközben valaki.²²⁰ A kávéház és szálló végül 1913-ban nyílt meg, de már nem a régi sarokházban, hanem a helyén felépült új épületben.

Az Elek-házakként ismert egy- és kétemeletes bérházat 1911-ben 215 ezer koronáért egy konzorcium vásárolta meg Zerkovitz Lajos bornagykereskedővel az élén, hogy az előnyös fekvésű területen bérházat és szállodát építsen.²²¹ A tervet „kitörő örömmel” fogadta a város, idegenforgalma és a „közszükséglet” már rég megkövetelte egy új „elsőrendű” szálló és kávéház építését. Zerkovitz több neves műépítőtől kért tervet, végül 1911 novemberében ifj. Gyenes Lajos és Vajda Andor neves budapesti építészek tervét fogadta el. E szerint a két ház helyén egy hatalmas, kétemeletes, 16 oszloppal, s közepén kupolával díszített palota épült, 46 szobás szállodával, kávéházzal, Erzsébet téri földszintjén üzlethelyiségekkel, az emeleten lakásokkal. Az új palota alapkövetétele 1912. július 19-én volt.²²² A kivitelezést Müller Ede szombathelyi építő cége vállalta. (19. kép)

A szálló „görög stílus frontja mögött a huszadik század minden kényelme fellelhető” volt: légfűtés, vízvezetékekkel, villamos ébresztőórával ellátott szobák, a seprést és porolást kizáró porszívók („vacuum cleaner”) voltak a „modernizmus képviselői”. A szállórész díszes lépcsőháza tágas vesztibülből indult, az emeleten egy-egy hallban végződött. Emeletenként 2-2 fürdőszobát terveztek s az első emeletre egy nagyobb szalont. A 25 méter hosszú utcai fronttal rendel-

kező kávéház Erzsébet térre néző ablaka mögött volt a női szalon. Külön társaságok befogadására a kávéház belsejébe 40 méter hosszan páholyokat terveztek. A „nagyvárosi millieut” árasztó kávéház ablakait nyáron egész terjedelmükben felhúzhatták az emeletre, technikai szenzációja a „ventilláció” volt, mellyel friss levegőt szivattyúztak be, óránként háromszor megújítva a levegőt. A játszósobák és a 4 biliárdasztal a felsővilágítással ellátott földszintes udvari épületben kapott helyet. Üvegtetőjét „iparművészeti remekmű”-nek tartották a kortársak, a „tágas, ragyogó fényben úszó” helyiséget a híres berlini Café Westenshez hasonlították. A bútortatot is az architektúrával összhangban Gyenes és Vajda tervezte, s Lengyel Lőrinc szegedi bútorgyáros cége készítette. Az éttermet–melynek bútorzata „tisza magyar stílusú” volt–a souterrainben helyezték el, külön helyiséggel nagyobb társaságok számára.

A szállót, kávéházat és éttermet már megépülése előtt a Bazárépületben működő Központ (Centrál) kávéház bérlői, Kardos József és Steiner József vették bérbe. A régi helyiségek búcsúünnepsége után 1913. június 17-én nyílt meg az új „Központ kávéház”, majd a Dunántúl

egyik „legszebb, legkényelmesebben s legdíszesebben” berendezett szállodája augusztusban.²²³ Az épület valóban jelentős lépéssel vitte előbbre az Erzsébet királyné tér és a Fő út „nagyvárosias kialakulását”

Az Erzsébet királyné tér meghatározó térfalai–a nyugatit kivéve–erre az időre kiépültek. A további városrendezési törekvések, hogy az Erzsébet teret újabb középületekkel (igazságügyi és pénzügyi palota), itt emelt díszes magánházakkal és parkosítással Nagykanizsa „díszterévé” tegyék, az I. világháborút követően egy rövid időre megtorpantak. A város életében jelentős változást hozó háború számos terv kivételét megakadályozta vagy megvalósulásukat évtizedekkel elhalasztotta. A trianoni békeszerződéssel legfontosabb piacait, vonzókörzetének nagy részét elvesztő, „határvárossá” vált Nagykanizsának új fejlődési irányokat kellett keresnie. Krátky István polgármester szavaival: „a törhetetlen élni akarás városa” azonban magára talált. Az 1920-1930-as évek újabb fellendülést hoztak, ez volt a város „második születésének” időszaka, amikor „egy külsejében és lényegében kulturált város nőtt a régi Kanizsa helyébe.”²²⁴

Jegyzet

- 1 VÁNDOR 1994: 265, 291; SZÁRAZ 2006.
- 2 HALIS 1899: 54-55; Zala Megyei Levéltár (továbbiakban ZML), Nagykanizsa Város Tanácsa. Iktatott iratok 101/1869; Zala-Somogyi Közlöny 1869. szeptember 4: 1.
- 3 LUDOVICUS NAGY 1828: 340.
- 4 Situations und niveau Plan der Gross-Kanisaer Post und Commerciellen Strassen mit Constructions Infilen, 1822. Thury György Múzeum Történeti dokumentációs tár (továbbiakban: TGYM Tört. dok. tár) 75.485.1.
- 5 BRONYEVSKIJ 1810: 27-28.
- 6 HORVÁTH GYULA 1861: 49-50.
- 7 1856-60. évben készült katonai felmérés. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Térképtára, Colonne XXIII, XXIV, Sectio 60.; Nagykanizsa–Kiskanizsa kataszteri térképe, 1864. TGYM Tört. dok. tár 83.79.3.
- 8 BARBARITS 1929: 183., 196.
- 9 Lásd 4. jegyzet.
- 10 Zala-Somogyi Közlöny 1868. március 28: 4. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Tarnóczky Attilának, aki erre a híradásra és sok egyéb, a zalai sajtóban megjelent cikkekre felhívta a figyelmemet.
- 11 ZML Nagykanizsa Város Tanácsa. Iktatott iratok 46/1870.
- 12 ZML Nagykanizsa Város Tanácsa. Iktatott iratok 12/1870.
- 13 BARBARITS 1929: 169., 183.
- 14 Zalai Közlöny 1887. november 5., 1887. november 19., Zala 1887. március 27: 2., 1887. november 20: 2.
- 15 FÜREDI 1907: 35., 37.; FÜREDI 1911: 16., 20.
- 16 BARBARITS 1929: 24.
- 17 Berge Kristóf 1692-ben lett várparancsnok. A Budai Kamarai Adminisztráció által 1695. július 4-én kiadott utasítás szerint a polgári ügyekben való bíráskodásról teljes egészében lemondott a Városi Tanács javára. 1702 körül, a ház építésekor Berge már nem várparancsnok, 1697-től a bécsi Udvari Haditanács tagja. Lásd: RÓZSA 1996: 24., 51.
- 18 Babocsayról lásd részletesen: DORNYAY 1941; CSEKEY –DEGRÉ 1960.; HALIS 1923.; NÉMETH 2007: 227-238.
- 19 Nagykanizsa-Kiskanizsa kataszteri térképe, 1864. W. C. XXI. Sect.di No.11. TGYM Tört. dok. tár 83.79.3.
- 20 HALIS 1923: 14.
- 21 ZML Nagykanizsa Város Tanácsa. Iktatott iratok 1893: 6565; Zala 1889. szeptember 22: 2., szeptember 29: 3.
- 22 Nagykanizsa r. t. város I.-V. kerületének térképe. 1901. január (Szerkesztette: Király Sándor v. mérnök) TGYM Tört. dok. tár 98.2.
- 23 NAGY 1980-81: 32-34.
- 24 TARNÓCZKY 2009: 119.
- 25 KAPOSÍ 2006a: 94. és „A kanizsai uradalomban haszonbérbe adott létesítmények, 1834-37. MOL P 1322. 70. cs. 89-96. alapján dr. Kaposi Zoltán szíves adatközlése.

- 26 Zalai Közlöny 1889. január 19: 5.; Zala 1889. január 20: 3.
- 27 Az eredeti páncélos vitéz néhány darabját a Thúry György Múzeum őrzi. Másolata a Vasemberház 1981. évi felújítása után került az épületre.
- 28 FÜREDI 1907: belső borító, 103., 108.; Z. ALMANACH 1910: 168.; BLANKENBERG 1929: 297.
- 29 Zalai Közlöny 1875. június 13: 2.
- 30 Zalai Közlöny 1888. január 7: 4.; FÜREDI 1907: 58.; FÜREDI 1911: 60., 84.; Z. ALMANACH 1910: 175.
- 31 FÜREDI 1907: 24., 46., 104., 68., 83., 96.
- 32 BARBARITS 1929: 27.
- 33 A bérlő, Viszner András 509 forint bért fizet. (Összehasonlításként: a Korona vendégfogadó bére ekkor 1062 forint. A MOL P. 1322. 70. cs. 89-96. alapján dr. Kaposi Zoltán szíves közlése.)
- 34 KAPOSÍ 2006a: 93.
- 35 Erre emlékezve helyezték el 1998-ban az épület homlokzatán Béres János szobrászművész alkotását, Csány László mellképét. Lásd: A szabadságharc emlékei Zalában 1848-1849. Zalaegerszeg, 1999: 61.
- 36 Ball-Anzeige (Carl Reindel, Gross-Kanischka den 4 Jänner 1843). TGYM Tört. dok. tár 78.521.1. A táncvigalmi jelentést közli: Villányi Henrik: Bálozás hajdanában (Kanizsai korkép). Zalai Közlöny 1929. április 28: 2-3.
- 37 A Deutsches Theater előadásainak plakátjai, Louis Eller hegedű virtuóz, Heinrich Röver (cselló) és Julius Epstein zongoraművész koncertjeinek plakátjai. ZML XV. 10. Vegyes, egyedi iratok. Markbreiter Nyomda plakátjai, 1850-es évek. Lásd még: RÓZSÁNÉ LENDVAI 2002: 8.
- 38 Belépti Jegy a Polgári Egylet táncvigalmára. ZML XV. 10. Vegyes, egyedi iratok. WINKLER 1943: 9.
- 39 A Nagy-Kanizsai Fiatalság Társasága meghívója, 1876. január 7. TGYM Tört. dok. tár 90.32.25., Zalai Közlöny 1874. március 15: 3.
- 40 Rajta párok táncoljunk! Lakatos Sándor tánczkönyve mindkét nembeli ifjúság számára. Összeállította: Bátorfi Lajos. Wajdits József gyorsajtója 1871: 132., 134.; Zala-Somogyi Közlöny 1864. szeptember 10: 3.
- 41 Zala-Somogyi Közlöny 1863. május 20: 3., 1864. szeptember 10: 3., 1866. november 10: 3., Zalai Közlöny 1875. november 18: 3.
- 42 Tánczvigalom plakátja (dátum nélkül), Bucsú-bál (1854. június 25.) falragasza. ZML XV. 10. Vegyes, egyedi iratok., WINKLER 1943: 9.
- 43 KUNICS 2003: 51.
- 44 Zala-Somogyi Közlöny 1869. május 8: 4., május 15: 1., június 26: 2.
- 45 Zala-Somogyi Közlöny 1863. május 20: 3., június 1: 6.
- 46 Zala-Somogyi Közlöny 1864. szeptember 1: 4., 1869. május 29: 2.
- 47 Zalai Közlöny 1876. szeptember 14: 4., szeptember 28: 4., október 1: 4.
- 48 Zalai Közlöny 1884. december 14: 2., Zala 1885. október 25., 1887. március 27: 2., április 17: 2.
- 49 Zalai Közlöny 1937. január 31: 3-4., 1878. január 20: 3., 1879. szeptember 28: 2.
- 50 HALIS-HOFFMANN 1896: 257-259., WINKLER 1943: 8., Zalai Közlöny 1888. november 17: 3., december 8: 2., december 15: 2.
- 51 Zala 1907. február 10: 4.
- 52 Az 1822. évi várostérképen nem jelölik az épületet, csak a helyen vagy részben helyén, a szomszédságában álló „Lakner”-házat.
- 53 TÓTH 1952: 14.
- 54 KERECSENYI 1979: 155-157.
- 55 A cég megszűnésekor a házat is eladták, 1931 szeptemberében dr. Strém Zsigmond nagykanizsai és testvére, Ilona (Hacker Ferencné) bécsi lakos vásárolta meg. ZML (30) 4004-4005. sz. telekjegyzőkönyv.
- 56 ZML Nagykanizsa Város Tanácsa. Közigazgatási iratok 3711/1884.
- 57 ZML (30) 4004-4005. sz. telekjegyzőkönyv.
- 58 Lásd részletesen: KERECSENYI 1979: 144-166.
- 59 KERECSENYI 1984: 127., K. ENCIKLOPÉDIA 1999: 200-201., Városnéző séta III. Kézirat. TGYM Adattár A. 1197-81., TARNÓCZKY 2009: 129-130.
- 60 Nagykanizsa- Kiskanizsa kataszteri térképe, 1864. W. C. XXI. 47. Sect. di No.1. TGYM Tört. dok. tár 83.79.3., Nagykanizsa r. t. város I.-V. kerületének térképe. 1901. január (Szerkesztette: Király Sándor v. mérnök) TGYM Tört. dok. tár 98.2.
- 61 BLANKENBERG 1929: 290.
- 62 BLANKENBERG 1929: 294.
- 63 ZML (29) 4002. sz. telekjegyzőkönyv szerint 1884-ben jegyezték Löwy Adolf nevére az ingatlant, de Löwy József 1882-ben halt meg. Löwy Adolf 1877-től szerepel terménykereskedőként a Zala Megyei cégbíróságok cégjegyzékében, ugyancsak 1877-től Altstädterrel együtt ügynöki és bizományosi üzlet tulajdonos is. Zala 1882. április 5: 2., FÜREDI 1907: 93., FÜREDI 1911: 83.
- 64 FÜREDI 1907: 102., FÜREDI 1911: 92.
- 65 Löwy Adolf fiai, Ország József kereskedő és dr. Ország Lajos orvos 1913-ban örökölték meg a házat. ZML (29) 4002. sz. telekjegyzőkönyv, Zalai Közlöny 1912. december 31: 2.
- 66 TÓTH 1952: 15.
- 67 Nagykanizsa- Kiskanizsa kataszteri térképe, 1864. W. C. XXI. 47. Sect. di No.3. TGYM Tört.dok. tár 83.79.3.
- 68 A monogram az egyik lépcsőházi ajtó kökeretének zárókövén és egy kovácsoltvas ajtón látható. Erre az érdekes részletre Tarnóczky Attila hívta fel figyelmemet.
- 69 1837-ben 50 forint felett egyedül a serház bérlője fizetett, a 40-50 forint adót fizető 5 kereskedő között ott található Benzián. 1841-ben már csak Tachauer Salamon előzte meg. KAPOSÍ 2006b: 274-275.
- 70 BLANKENBERG 1929: 290., 294.
- 71 ZML (252) 502. sz. telekjegyzőkönyv.
- 72 Zala 1893. április 9: 4., Zala 1903. március 5: 3., BARBARITS 1929: 378.
- 73 ZML (252) 5027 sz. telekjegyzőkönyv.
- 74 A házat 1900. szeptember 15-én árverezték el, még Löwinger életében (1903. március 3-án halt meg). ZML (252) 5027 sz. telekjegyzőkönyv B- Birtokállási lap és C- Teherlap, Zala 1903. március 5: 3.
- 75 Nagykanizsa Városi Tanács iratai. Iparkihágási ügyek 59/1889. A Zala megyei cégbíróságok cégjegyzéke szerint 1890 és 1892 között rendelkezik élesztőgyártó iparendéellyel.

- 76 Zala 1902. október 5: 4., 1906. március 30: 2., 1913. május 18: 10., FÜREDI 1911: 53.
- 77 K. ENCIKLOPÉDIA 1999: 330.
- 78 T. MÉREI 1997: 90.
- 79 Zala 1912. május 12: 5., KAPOSÍ 2006a: 96.
- 80 ZML A Nagy-Kanizsai Takarékpénztár Társaság nagygyűlésének jegyzőkönyvi kötete, 1845. december 22-i gyűlés.
- 81 KAPOSÍ 2006a: 96.
- 82 ZML (258) 5057. sz. telekjegyzőkönyv, 27. sz. telekjegyzőkönyv.
- 83 Zalai Közlöny 1907. február 2: 3., FÜREDI 1907: 88., 103., 105., FÜREDI 1911: 38., 65., 74., 165.
- 84 Nagykanizsa–Kiskanizsa kataszteri térképe, 1864. W. C. XXI. 47. Sect. di No.11. TGYM Tört. dok. tár 83.79.3.
- 85 BLANKENBERG 1929: 290.
- 86 Zala 1876. október 25., Zalai Közlöny 1935. május 5: 4.
- 87 Zalai Közlöny 1888. június 16., szeptember 23: 3.
- 88 Zalai Közlöny 1892. április 30., Zala 1897. április 8: 2., november 4: 5., Zalai Közlöny 1910. december 25: 8.
- 89 Zalai Közlöny 1935. május 5: 4.
- 90 Az iparjegy csatolva a ZML. Nagykanizsa Város Tanácsa. Iktatott iratok 1899. II. 2102. számú iratcsomóhoz. Zalai Közlöny, 1876. november 16: 4.
- 91 Zalai Közlöny 1882. május 21: 2., Zala 1894. április 11: 4.
- 92 ZML Nagykanizsa Város Tanácsa, Iktatott iratok 1894: 3877. Építési engedély kérelem.
- 93 FÜREDI 1907: 69., 76., 106., FÜREDI 1911: 59., 63., 72., 75.
- 94 Nagykanizsa–Kiskanizsa kataszteri térképe, 1864. W. C. XXI. 47. Sect. di No.11. TGYM Tört. dok. tár 83.79.3.
- 95 Zala-Somogyi Közlöny 1862. július 1: 8., 1867. szeptember 20: 4.
- 96 FÜREDI 1907: 46., 320.
- 97 Zala-Somogyi Közlöny 1866. június 20: 2., 1866. november 10: 3., 1865. április 1: 3.
- 98 Zalai Közlöny, 1874. június 18: 2.
- 99 Zalai Közlöny 1875. október 24: 4.
- 100 Zalai Közlöny 1876. január 30: 2., 1877. február 4: 3., február 11: 3.
- 101 Zalai Közlöny 1875. december 2: 2., december 9: 2. A kör meghívója az 1876. január 7-i táncvigalomra. TGYM Tört. dok. tár 90.32.25.
- 102 Zalai Közlöny 1877. március 22: 2.
- 103 1880. évi zsebnaptár a nagykanizsai Vendéglős, Kávés és Mészáros Beteg-segélyező Egylet tagjainak. Nagykanizsa, Fischel Fülöp, 1880. TGYM Tört. dok. tár 98.9.3., Wajdits József nagy képes magyar népnaptár 1881-ik évre, Nagykanizsa. Balatoni Múzeum, Leltári szám: 2947.
- 104 ZML Nagykanizsa Város Tanácsa. Közigazgatási iratok. 2404/1888. A kérvényen nem szerepel az örökösök neve, az aláíró: „Rosenberg örökösei megbízásából Danneberg Jakab”. Zalai Közlöny 1888. január 4: 2.
- 105 DÖME 1871: 14.
- 106 Zala-Somogyi Közlöny 1867. október 19: 1.
- 107 A nagykanizsai város Építészeti rendszabályai. 1867. február 7. TGYM Tört. dok. tár 72.403.1.
- 108 HALIS 1893: 74.
- 109 Zala-Somogyi Közlöny 1864. december 20: 5.
- 110 Zala-Somogyi Közlöny 1870. augusztus 6: 2.
- 111 ZML Nagykanizsa Város Képviselőtestületének iratai. Az építési bizottmány jelentése a Képviselőtestületnek, 1872. február 5: 137/1872.
- 112 ZML Nagykanizsa Város Képviselőtestületének iratai. Építészeti Bizottság ülése 1881. augusztus 18., 1881. szeptember 18., Vágner Károly v. kapitány jelentése a vizesárkok állapotáról, 1870. június 20: 52/1870.
- 113 ZML Nagykanizsa Város Képviselőtestületének iratai. Építészeti Bizottság ülése 1881. szeptember 18., ZML Baboss László ügyvéd, közegészségügyi bizottsági tag kérvénye a Városi Tanácshoz, 1884. október 21: 6969/1884., Zala-Somogyi Közlöny 1869. április 3: 3., június 5: 3.
- 114 ZML Nagykanizsa Városi Tanács iratai. Felhívás a Nagykanizsán keresztül vonuló állami út megtisztítására. 43/1871., Zalai Közlöny 1874. március 1: 2.
- 115 ZML Nagykanizsa Város Képviselőtestületének iratai. Képviselőtestületi ülés jegyzőkönyve, 1872. február 8., Zalai Közlöny 1879. szeptember 28: 3.
- 116 ZML Nagykanizsa Város Képviselőtestületének iratai. Képviselőtestületi ülés jegyzőkönyve, 1872. július 25., BARBARITS 1929: 114.
- 117 Zalai Közlöny 1887. október 15. 2., október 22. 2., BARBARITS 1929: 160.
- 118 ZML Nagykanizsa Város Képviselőtestületének iratai. 1872. ápr. 29-i ülés jegyzőkönyve. 36. sz. végzés. BARBARITS 1929: 116.
- 120 Zalai Közlöny 1875. szeptember 22: 2., KUNICS 2008: 84-85., BARBARITS 1929: 116.
- 121 Zala-Somogyi Közlöny 1870. augusztus 6: 2.
- 122 ZML Nagykanizsa Város Képviselőtestületének iratai. 1872. június 6-i és július 25-i ülés jegyzőkönyve. 57/1872 sz. végzés.
- 123 ZML Nagykanizsa Város Képviselőtestületének iratai. 1872. június 6-i és július 25-i ülés jegyzőkönyve. 66/1872. sz. végzés.
- 124 „Nagy-Kanizsa város utczáinak régi és új elnevezése” című rendelet. 1873. október 21. A rendeletet közli: Zala-Somogyi Közlöny 1873. október 26: 1.
- 125 Zala-Somogyi Közlöny 1870. augusztus 6: 2., 1871. február 25: 2.
- 126 Zalai Közlöny 1882. március 26: 1-2.
- 127 Zala 1887. április 10: 4.
- 128 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok 10331/1889.
- 129 ZML Nagykanizsa Város Tanácsa. Iktatott iratok II. 1899: 5590.
- 130 KUNICS 2008: 86-96.
- 131 ZML 256. sz. telekjegyzőkönyv, Zalai Közlöny 1875. december 16: 2.
- 132 HALIS–HOFFMANN 1896: 262., Zalai Közlöny 1904. október 15: 2.
- 133 FÜREDI 1907: 74., 103., 105., FÜREDI 1911: 62., 73., Zalai Közlöny 1907. február 2: 6., Zala 1911. szeptember 17.
- 134 Zalai Közlöny 1883. május 20: 2., 1883. december 16: 4., 1884. október 23: 4., 1886. szeptember 25: 3.
- 135 BOGDANOVIC 1997: 30., 42., 45.
- 136 Zala-Somogyi Közlöny 1864. július 10: 4., 1866. május 1: 2.
- 137 Zalai Közlöny 1879. május 22: 3.

- 138 ZML Nagykanizsa Város Tanácsa. Iktatott iratok 1899. II. 2102, Zalai Közlöny 1887. december 10: 5., Zala 1894. április 11: 4.
- 139 ZML Nagykanizsa Város Tanácsa. Iktatott iratok 1894: 7076.
- 140 ZML Nagykanizsa Város Tanácsa. Iktatott iratok 1899. II. 2102. Az irathoz csatolva: Az 1884. évi XVII. t.- cz. rendelkezése alapján készült Szabályrendelet a fogadó, vendéglő, étkezde, kávéház és kávémérés iparokról. Jóváhagyva 1888. június 22-én.
- 141 Szabályrendelet a fogadó, vendéglő, étkezde, kávéház és kávémérés iparokról. 1904. szeptember 5. In. FÜREDI 1907: 194-198.
- 142 FÜREDI 1907: 27., 85.
- 143 Zala 1908. január 21: 2-3., február 3: 1, 3., Zalai Közlöny 1912. május 26: 3., 1909. február 17: 1.
- 144 FÜREDI 1911: 35., Zala 1912. október 17: 6.
- 145 Zala-Somogyi Közlöny 1864. július 10: 3-4.
- 146 Zalai Közlöny 1875. április 4: 3.
- 147 Zalai Közlöny 1875. október 10: 3., október 24: 4., 1876. január 16: 2-3. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kocsis Katalinnak, aki a budapesti Hotel Hungáriával kapcsolatot adatra felhívta a figyelmemet.
- 148 Zalai Közlöny 1876. január 30: 2., 1877. február 4: 3., február 11: 3.
- 149 Zalai Közlöny 1880. december 23: 2., 1885. december 26: 2.
- 150 Zalai Közlöny 1879. szeptember 21: 3., szeptember 25: 2., október 2: 3, 1882. október 5: 3.
- 151 Zalai Közlöny 1879. augusztus 28: 2., szeptember 4: 3., szeptember 28: 1., október 2: 1.
- 152 Zalai Közlöny 1876. augusztus 20: 2., augusztus 24: 1-2., augusztus 27: 1-2., 1877. augusztus 23: 3., augusztus 26: 1-2., augusztus 30: 3., 1878. augusztus 29: 2., szeptember 5: 1., 1879. szeptember 7: 2., szeptember 14: 1., BARBARITS 1929: 295-296., Zala 1887. október 2: 1-2., október 16: 2.
- 153 ZML Nagykanizsa Város Tanácsa. Iktatott iratok 1887/6879.
- 154 ZML Nagykanizsa Város Tanácsa. Iktatott iratok 1889: 945.
- 155 Zalai Közlöny 1890. március 29., április 19: 3.
- 156 Az Arany Szarvas Szálló számlája, 1893. február 8-án kiállítva. TGYM Tört. dok. tár 89. 83.
- 157 ZML Nagykanizsa Város Tanácsa. Iktatott iratok 1893/2134.
- 158 FÜREDI 1907: 105., 109., FÜREDI 1911: 48.
- 159 ZML Nagykanizsa Város Tanácsa. Iparkihágási ügyek 1892: 12-16.
- 160 ZML 7969. (20003) sz. Telekjegyzőkönyv.
- 161 FÜREDI 1907: 3., Zalai Közlöny 1909. szeptember 16: 3.
- 162 Z. ALMANACH 1910: 177., FÜREDI 1911: 25., Zalai Közlöny 1909. szeptember 16: 3.
- 163 Zala 1911. július 20: 2., augusztus 4: 3., szeptember 14: 2.
- 164 Zala 1911. szeptember 3: 2., szeptember 8: 3., Zala 1912. március 24: 4.
- 165 ZML 7969 (20003) sz. Telekjegyzőkönyv.
- 166 Zalai Közlöny 1873. február 16: 3., július 6: 2., december 11: 2., 1874. május 10: 1.
- 167 BARBARITS 1929: 169.
- 168 ZML Nagykanizsa Városi Tanács iratai. Közigazgatási iratok 6121/1887.
- 169 ZML Nagykanizsa Városi Tanács iratai. Közigazgatási iratok 6121/1887 és 6466/1888.
- 170 Nagy-Kanizsa város Építkezési szabályrendelete. 1880. december 27. TGYM Tört. dok. tár 72.403.3.
- 171 Zala-Somogyi Közlöny 1869. november 6: 3.
- 172 Zalai Közlöny 1877. november 25: 4., FÜREDI 1907: 103.
- 173 ZML (2883) 4872 sz. Telekjegyzőkönyv, Zalai Közlöny 1882. október 8: 2.
- 174 ZML (219) 4865. sz. Telekjegyzőkönyv, Nagykanizsa –Kiskanizsa kataszteri térképe, 1864. W.C. XXI. 47. Sect. di No.2. TGYM Tört. dok. tár 83.79.3.
- 175 ZML (219) 4869. sz. Telekjegyzőkönyv.
- 176 Zalai Közlöny 1890. március 15: 2., 1890. december 5: 5.
- 177 Szeidmann Samu „szikvízgyártó és sörkereskedő” ipar- engedélye 1929-ig szól a Zala Megyei cégbíróóságok cégjegyzéke szerint., FÜREDI 1907: 68., 100., FÜREDI 1911: 73.
- 178 FÜREDI 1907: 85-86. 1910-ben bérbeadásra hirdették meg a helyi lapban, de a következő évben a városi címtárban már nem szerepelt a vendéglők között. Lehet, hogy rövid ideig szünetelt, de 1920-ban a Zala ismét arról számolt be, hogy Weisz Arnold átveszi a Rákóczi vezetését.
- 179 Zala 1910. július 24: 4., FÜREDI 1911: 73., 134.
- 180 Zala 1886. március 28: 1., Zalai Közlöny 1886. július 10: 2.
- 181 ZML Nagykanizsa Város Tanácsa. Iktatott iratok 1891: 5998.
- 182 KAPOSÍ 2006b: 258., LENDVAI 1983: 160.
- 183 ZML Nagykanizsa Városi Tanács iratai. Közigazgatási iratok 2284/1881.
- 184 ZML Nagykanizsa Városi Tanács iratai. Közigazgatási iratok 10910/1887.
- 185 Zala 1887. június 5: 2.
- 186 Zala 1887. november 20: 3., FÜREDI 1907: 156.
- 187 FÜREDI 1911: 4., 73., Zala 1913. december 24: 6.
- 188 ZML Nagykanizsa Városi Tanács iratai. Iktatott iratok 1892/8634., FÜREDI 1907: 79., 103., 104., FÜREDI 1911: 65., 73., 74.
- 189 Zala 1893. december 3: 5., 1894. május 24: 3.
- 190 Zalai Közlöny 1909. november 18: 2., Az irodaház 1960-61-ben épült. Zalai Hírlap 1960. szeptember 1.
- 191 Zala 1887. március 6: 3.
- 192 ZML Nagykanizsa Városi Tanács iratai. Közigazgatási iratok 3203/1888. (1888. márc.20-i ülés), Tárgy szerinti iratok: A villany vagy légszesz világítás bevezetésének előmunkálataira kiküldött bizottság jegyzőkönyve 1889. március 29.
- 193 BARBARITS 1929: 117.
- 194 ZML Nagykanizsa Városi Tanács iratai. Iktatott iratok 1894: 7104.
- 195 Zalai Közlöny 1894. június 23: 3., Zala 1894. június 21: 4.
- 196 SZÉKELY 1907: 27.
- 197 ZML Nagykanizsa Városi Tanács iratai. Iktatott iratok 1894: 13605.
- 198 ZML Nagykanizsa Városi Tanács iratai. Iktatott iratok 1893: 2851.
- 199 1901-ben 92 előfizető volt már. BARBARITS 1929: 205.

- 200 ZML Nagykanizsa Városi Tanács iratai. Iktatott iratok 1892: 11243.
- 201 ZML Nagykanizsa Városi Tanács iratai. Iktatott iratok 1898/22372.
- 202 ZML Nagykanizsa Városi Tanács iratai. Iktatott iratok 189: 19899, 1898: 19341, II. 1899: 3215.
- 203 ZML Nagykanizsa Város Polgármestere, Elnöki iratok 1899. 53. és 80. szám, Zalai Közlöny 1898. szeptember 24., november 12.
- 204 Először 300, majd 1900-ban a liget bővítésekor több mint 5000 fenyő csemetét ültettek ki. ZML Nagykanizsa Város Polgármestere, Elnöki iratok 1899: 53. és 80. szám
- 205 Ferenc József, Kossuth Lajos és Deák Ferenc portréjával együtt. Zalai Közlöny 1900. november 17: 2., Zala 1905. március 12.
- 206 ZML Nagykanizsa Városi Tanács iratai. Iktatott iratok II. 1899: 3215.
- 207 ZML Nagykanizsa Városi Képviselőtestületének iratai. 21186/1900.
- 208 A tervet a Theaterbau Gesellschaft készítette. TGYM Tört. dok. tár 72.424.1., Zalai Közlöny 1890. augusztus 2., BARBARITS 1929: 371.
- 209 FÜREDI 1907: 69., 70., 72., 74., 76-77., 79., 121., 160., FÜREDI 1911: 48., 60., 62-65, 75.
- 210 Zala 1905. november 15: 3., BARBARITS 1929: 143.
- 211 Zalai Közlöny 1906. december 8., 1907. július 6: címlap.
- 212 Zala 1906. augusztus 2: 2., december 2: 3., 1913. június 17: 5., augusztus 13: 2., augusztus 31: 3., Zalai Közlöny 1913. július 31.
- 213 1927-re az Egylet-kertben épült fel. BARBARITS 1929: 372., KUNICS 2001: 202.
- 214 Zalai Közlöny 1889. június 1: 2., Zalai Hírlap, 1915. január 5: 2.
- 215 Zalai Közlöny 1909. szeptember 21: 3., Zala 1911. július 16: 1-2., október 19: 3.
- 216 Zalai Közlöny 1906. szeptember 15: 3.
- 217 Zalai Közlöny 1906. szeptember 15: 3., szeptember 29: 5., Zala 1906. szeptember 8: 2., szeptember 29: 2., október 28: 4.
- 218 Zala-Somogyi Közlöny 1867. április 20: 2., május 20: 2., október 5: 2., Zala 1907. február 10: 4.
- 219 Zala 1913. május 31: 2., KUNICS 2001: 205.
- 220 Zalai Közlöny 1909. április 19: 3., április 22: 3.
- 221 ZML (258) 5057 sz. Telekjegyzőkönyv.
- 222 Zala 1911. július 7: 2., július 9: 3., július 21: 1., 1912. július 19: 1-2., július 23: 3.
- 223 Zala 1911. november 21: 1., december 1: 2., 1912. április 28: 4., 1913. május 25: 6., május 28: 4., június 17: 2., augusztus 10: 12., Zalai Közlöny 1913. június 5: 3.
- 224 Városkultúra (Városfejlesztési és Idegenforgalmi folyóirat) 1935. március 15: 57., 61.

Irodalom

- BARBARITS Lajos
1929 *Nagykanizsa*. Magyar Városok monográfiája. Bp.
- BLANKENBERG Imre
1929 *Nagykanizsa kereskedelmének múltja*. In: Barbarits Lajos: *Nagykanizsa*. Magyar Városok Monográfiája. Bp., 289-299.
- BOGDANOVIS Lázár
1997 *A Szent Miklósról elnevezett nagykanizsai görögkeleti szerb egyház*. Nagykanizsai Honismereti Füzetek 14. Nagykanizsa.
- BRONYESZKI, Vlagyimir
1810 *Utazás Magyarországon*. Bp.
- CSEKEY István–DEGRÉ Alajos
1960 *Dr. Babocsay József (1760-1838) Hévíz első ismeretítője*. Balatonfüred-Hévíz.
- DORNYAY Béla
1941 *A keszthelyi Hévíz ismertetése 1795-ből*. Dr. Babocsay József zalavármegyei főorvos eredeti műve után. Közli: Dr. Dornyay Béla. Keszthely.
- DÖME Géza
1871 *Zalamegye 1870. évi népszámlálásának eredménye*. Összeállította: Döme Géza. Zalaegerszeg.
- FÜREDI János
1907 *Nagykanizsa r. t. városlak- és címjegyzéke*. Szerk.: Füredi János. Nagykanizsa.
- FÜREDI János
1911 *Nagykanizsa r. t. város cím- és névtára, szabályrendeleteinek gyűjteménye és egyéb tudnivalók*. Összeállította: Füredi János. Nagykanizsa.
- HALIS István
1893 *Színes mozaik Nagy-Kanizsa történetéből*. Nagykanizsa.
1899 *A ferencrend kanizsai zárdája*. Nagykanizsa.
1923 *Krónika a Babócsay családról*. Nagykanizsa.
- HALIS István–HOFFMANN Mór
1896 *Zalavármegyei évkönyv a Millenniumra*. Nagykanizsa.
- HORVÁTH Gyula
1861 *Kanizsa város története s annak jelen viszonyai*. Kanizsa.
- KAPOSI Zoltán
2006a *Kanizsa történeti helyrajza (1690-1849)*. In: Nagykanizsa. Városi monográfia. 2. kötet. Szerk.: Lendvai Anna és Rózsa Miklós. Nagykanizsa, 57-113.
2006b *Kanizsa kereskedelmének története (1690-1849)*. In: Nagykanizsa. Városi monográfia. 2. kötet. Szerk.: Lendvai Anna és Rózsa Miklós. Nagykanizsa, 241-286.
- K. ENCIKLOPÉDIA
1999 Szerk.: Rikli Ferenc. B.Z. Lapkiadó Kft. 1999.

KERECSENYI Edit

- 1979 *A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziába.* In: Zalai Gyűjtemény 12. Zalaegerszeg, 147-164.
- 1984 *Városnéző séták Nagykanizsán.* In: Nagykanizsa. Panoráma Útikönyv. 119-154.

KUNICS Zsuzsa

- 2001 *Középitkezések, városfejlődés Nagykanizsán 1850-1945 között.* In: Zala megye ezer éve. Szerk.: Vándor László. Zalaegerszeg, 195-206.
- 2003 *Deák Ferenc és kultusza Nagykanizsán.* In: Pannon Tükör 8. évf. 2. szám. 47-60.
- 2008 *Nagykanizsa városképének kialakulása a 19. század második felében.* In: A polgárosodó Nagykanizsa a 19. század második felében. Szerk.: dr. Kaposi Zoltán. Nagykanizsa, 78-97.

LENDVAI Anna

- 1983 *Tűzvész és tűvédelem a XVIII. századi Nagykanizsán.* Zalai Gyűjtemény 18. Zalaegerszeg, 157-167.

LUDOVICIUS NAGY

- 1828 *Notitiae politico-geographico statisticae Inclyti Regni Hungariae Partitumque eidem adnexarum.* Tomus primus. Buda, 1828.

NAGY Antal Géza

- 1980-81 *Kanizsa Csokonai korában.* Nagykanizsai Városi Tanács Híradója. 32-34.

NÉMETH József

- 2007 *Babocsay József szabadvédműves apológiája.* In: Zalai Múzeum 16. Zalaegerszeg, 227-238.

RÓZSA Miklós

- 1996 *Kanizsa város tanácsának birói tevékenysége a török uralom megszűnése utáni évtizedben.* Nagykanizsai Honismereti Füzetek 13. Nagykanizsa.

RÓZSÁNÉ LENDVAI Anna

- 2002 *A Bolyai János Általános Iskola története.* In:

Jubileumi évkönyv 1952-2002. (Készült a Bolyai János Általános Iskola fennállásának 50. évfordulójára). Nagykanizsa, 6-47.

SZÁRAZ Csilla

- 2006 *Nagykanizsa-Erzsébet tér.* 2006. november 29. –2006. december 14. Az ásatás rövid leírása. TGYM Adattár A. 3083-2007.

SZÉKELY Nándor

- 1907 *A villamos világítás kérdése Nagykanizsán.* Nagykanizsa.

TARNÓCZKY Attila

- 2009 *Hol, mi? Kanizsai házak és lakói.* Nagykanizsa. (Gépirat) Elérhető a nagykanizsai Halis István Városi Könyvtár honlapján.

T. MÉREI Klára

- 1997 *Nagykanizsa szerepe a régió közlekedésében a 18-19. század fordulóján.* In: Zalai Múzeum 7. Zalaegerszeg, 89-95.

TÓTH János

- 1952 *Nagykanizsa városképi és műemléki vizsgálata.* Városépítési Tervező Vállalat. Kézirat gyanánt.

VÁNDOR László

- 1994 *Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig.* In: Nagykanizsa. Városi monográfia. 1. kötet. Szerk.: dr. Béli József, majd dr. Rózsa Miklós- dr. Rózsáné dr. Lendvai Anna. Nagykanizsa, 215-401.

WINKLER Ernőné

- 1943 *Százéves nőegyletünk.* Történelmi visszaillesztés a Nagykanizsai Izraelita Jótékony Nőegylet múltjáról. Nagykanizsa.

ZALAMEGYEI ALMANACH

- 1910 Szerk.: Czobor Mátyás. Nagykanizsa.

1. kép Az adóhivatal, a posta és táviráda épülete (a hajdani sóhivatal) a 20. század elején (Képeslap, Thúry György Múzeum)

2. kép A tér délnyugati része a 20. század elején. Balról jobbra haladva: a két Rosenberg-ház látszik (a második az Oroszlán szálló egykori épülete), mellette a „megyei ház”, az ú. n. Városbíró háza, jobb szélén a Zöldfakertben felépült börtön, mellette a posta és táviráda épülete. (Képeslap, Thúry György Múzeum)

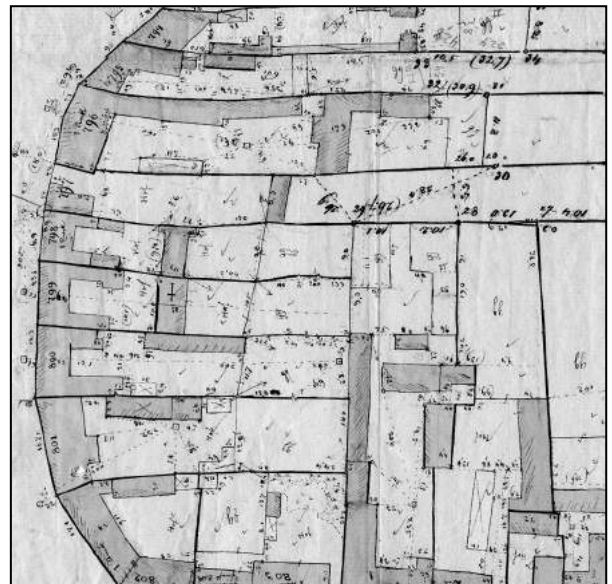
3. kép A déli oldalon álló Vasemberház a Bettelheim és Guth vaskereskedés cégérével a 20. század elején (bal oldalon), mögötte a Blau-ház és a Rosenberg-házak következnek. (A háttérben a posta és a börtön épülete) (Képeslap, Thúry György Múzeum)

4. kép A Vasemberház üzletei az 1890-es években (Fodor József fényképész felvétele, Thúry György Múzeum)

5. kép Az Igazságügyi palota (a hajdani uradalmi kvartélyház, majd Zöldfa szálló épülete) a századforduló idején (Fotó-képeslap, Thúry György Múzeum)

7. kép A tér keleti oldala az 1864. évi kataszteri térkép szelvényén (802. sorszámmal jelölve a régi postaház, a későbbi Elek-házak és 796. sorszámmal az oldal utolsó épülete, az akkor még nem sarokház Benzián-ház) (Thúry György Múzeum)

6. kép A tér északi része: a Gutmann-palota, balra a Löwy-ház, jobbra a Szeidmann-ház (Amatőr felvétel az 1930-as évekből, Thúry György Múzeum)

8. kép Az északkeleti oldal az 1890-es években. Bal oldalon a Csoportházakhoz tartozó egyemeletes épület látszik, középen a kváderezett földszintű Benzián-ház, majd az Arany Szarvas Szálló két- és egyemeletes épülete következik. Az 1894-ben üzembe helyezett ívlámpa mellett még ott áll a petróleumlámpa. (Képeslap, Thúry György Múzeum)

9. kép A tér sarkán álló Elek-házak egyike, a kétemeletes bérház (bal oldalon) a századforduló idején. Jobb oldalon a Vasemberház és a Blau-ház részlete látszik. (Képeslap, dr. Szombath Tibor magángyűjteménye)

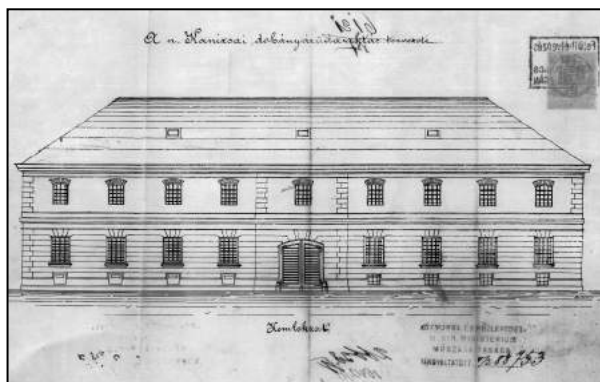
10. kép Hetivásári jelenet a századforduló idején. Háttérben a Zöldfakertben 1873-ban elkészült börtön épület, tőle balra a posta és távirtda épülete és az ú. n. megyei ház (a katonai kórház) látszik. (Képeslap, Thúry György Múzeum)

11. kép A tér keleti oldala a 20. század elején. Jobbról balra haladva: az első az Ebenspanger- ház, mellette az ú. n. Szerb-ház, majd az Arany Szarvas Szálló egy- és kétemeletes épülete következik. Bal oldalon a Csoportházakhoz tartozó földszintes és egyemeletes ház látszik, mögöttük, a háttérben középen a Kaiser- ház. (Képeslap, dr. Szombath Tibor magángyűjteménye)

12. kép Az Arany Szarvas Szálloda számlája az 1890-es évekből (Thúry György Múzeum)

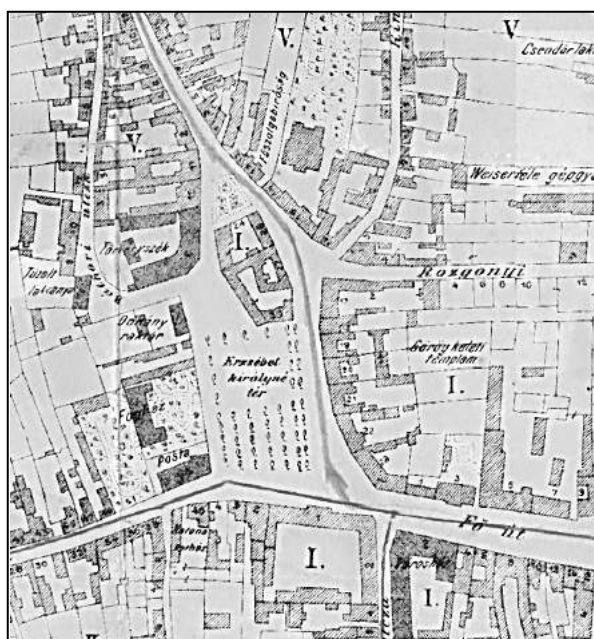
13. kép A Morandini Román által 1887-ben tervezett dohányraktári épület tervrajza (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg)

14. kép A tér 1915-ben parkosított északi része, a Magyar utca becsatlakozása. Jobb oldalon a Szeidmann-ház, mellette a Rákóczi vendéglő és az egykori Blau konyakgyárhoz tartozó földszintes épületek (kémény) következnek. Bal oldalon a törvényszék épületének részlete mellett a Löwy-ház és a Gutmann-palota látszik. (Képeslap, Thúry György Múzeum)

15. kép Az Ebenspanger-ház, a földszintes Vucskics-ház és a kétemeltes Elek-féle bérház az 1890-es években (Képeslap, dr. Szombath Tibor magángyűjteménye)

16. kép Nagykanizsa város 1901. évi térképének részlete az 1900-ban elfogadott új tételnevezés, az új házszámok és kerületek feltüntetésével. (Az északi oldalon jól látszik a Csoportházak együttese (24-27. házszámmal), melyet 1913-ban bontottak le.) (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg)

17. kép A tér északi része a Csoportházak bontása után az 1910-es években. Jobb oldalon az Arany Szarvas Szálloda épületei és a Benzián- ház, középen (jobbról balra haladva) a Kaiser-ház, a hosszú Szeidmann- ház és a Rákóczi vendéglő földszintes épülete látszik. (Képeslap, Thúry György Múzeum)

18. kép A Dohányraktár Morandini Román tervei alapján 1906-ban elkészült tornyos palotája. (Balra a régi raktárépület megmaradt része, jobbra az Igazságügyi Palota és a Csoportházak részlete látszik.) (Képeslap, Thúry György Múzeum)

19. kép A Gyenes Lajos és Vajda Andor budapesti építészek által 1913-ban tervezett Centrál Szálló épülete (Mellette bal oldalon a földszintes Vučkics-ház részlete látszik.) (Képeslap, dr. Szombath Tibor magángyűjteménye)

Megyeri Anna

Luxuscikkből közlekedési eszköz

Autóbusz-közlekedés Zalaegerszegen és vidékén a két világháború között

Zala megye egyes területeinek gazdasági és kulturális elmaradottságát rossz közlekedési viszonyaival magyarázták. A poros, sáros utak által okozott nehézségek nagyobb hátrányt jelentettek azokon a vidékeken, melyeket messze elkerült a vasút, vagy később csatlakoztak a vasúti hálózathoz. Míg Nagykanizsa már 1861-ben, addig Zalaegerszeg csupán 1885-ben kapcsolódott be a vasúti hálózatba, az utasok 1890-ig a közeli Zalaszentiván állomásán szállhattak fel a vonatra. 1913-ban megépült a zalalövői helyi érdekű vasút is, de sok települést továbbra is messze elkerült a vaspálya. E falvak, községek lakói lóvonatású járművekkel, kerékpárral, a kiváltságosok már az 1900-as évek elejétől motorral, autóval is közlekedhettek. A nagyközönség a városokban bérkocsikat, konflisokat vehetett igénybe, és az 1920-as évek második felétől a vállalkozó szellemű autótulajdonosoknak köszönhetően bérautókkal, és a hatnál több személy befogadására alkalmas ún. társaskocsikkal utazhatott.¹

A vasúttól távol lévő területek hátrányos helyzetén segíthetett az új tömegközlekedési eszköz, az autóbusz megjelenése. Az iparosodott, ám piacai nagy részétől megfosztott Nagykanizsa ezen a téren is igyekezett a lehetőségeket kihasználni.² Keszthely és Hévíz a mindinkább fellendülő idegenforgalomnak köszönhetően válhatott a vállalkozók és vállalatok kedvelt célpontjává. A megyeszékhely vezetői, a megye képviselői is belátták, hogy meg kell ragadniuk minden kínálkozó lehetőséget az utak javítására, a géperejű járművek előnyeinek kihasználására.

A háborút követően, az 1920-as években egyre inkább elterjedt a motorizáció, de a rossz utak akadályozták térnyerését. Az útépitések költségeit csak kölcsönökből fedezhették. Jelentős kölcsön felvételére a háború utáni Magyarország gazdasági szanalása adott lehetőséget, amikor 1924-ben a Népszövetség bizottsági és Nemzetek Szövetségének Tanácsa lehetővé tette hazánk számára egy 250 millió aranykoronás

kölcsön felvételét.³ E kölcsön egy részét beruházásokra kellett fordítani. A megindult hitelfelvetelek sorában, 1926-ban a magyar vármegyék egy angol pénzcsoporttól 2,5 millió font 20 év lejáratú, 7,5 %-os kamatozású kölcsönt vehettek fel.⁴ Zala vármegye törvényhatósági bizottsága, miután megismerte a feltételeket, 1926. augusztus 10-én tárgyalta a kölcsönről, majd a következőképpen határozott: a megyében 310 kilométer közutat, útjain 15 hidat; továbbá Balatonfüreden, Keszthelyen és Letenyén járási székházat, a vármegye székházára pedig második emeletet épít. E beruházásokra 145.000 fontsterling kölcsönt vesznek fel.: „A kölcsön évi kamat- és törlesztési összegét 1927. évtől kezdődőleg évi rendes költségvetésébe – és pedig az utak és hidak építésére felvett kölcsönösszeg után járó kamat- és törlesztési összeget a *közüti költségelőirányzatba* építi be.”⁵

Határozatuk indoklásában hangsúlyozták, hogy az utak karbantartása, felújítása közérdek. A közutakról szóló 1890. évi I. tc. rendelkezései⁶ ugyanis nem feleltek meg azon várakozásnak, amelyet a gyakorlati élet és a közutak kiépítése, kezelése és fenntartása terén hozzájuk fűztek. A szükséges közutak kiépítését a háború előtti években, a jobb gazdasági viszonyok között is csak részben tudták megvalósítani, fenntartásukról nehezen gondoskodtak. A háború idején és az azt követő inséges években karbantartásukra csak a legnagyobb nehézségek árán tudták a fedezetet előteremteni, a háború után is csak a meglévők fenntartására gondolhattak. Tisztában voltak vele, hogy a kellő közüti hálózatot előbb-utóbb meg kell teremteni, mert „hatalmas kárt szenved a vármegye lakossága és közvetve egész gazdasága az utak rossz állapota miatt.” Lassan nemcsak a személy-, de az áruforgalom is „a vasútról a gépjárművekre – illetve az utakra terelődik át.” Számolniuk kellett azzal az általános követkeleménnyel, melyet a rohamosan növekedő gépjárműforgalom a közutakkal szemben támaszt.⁷

Ám nemcsak az útépitésre volt szükség, át kellett alakítani a meglévőket az új igényeknek megfelelően. A megyei közgyűlés 1926-ban tárgyalta a Királyi Magyar Automobil Club⁸ kérvényét, melyben útjelző táblák kihelyezésére kért engedélyt. A vármegye kizárólagos joggal engedélyt adott⁹ a Clubnak az útvonal és irányjelző táblák, valamint hirdetési táblák elhelyezésére 15 év időtartamra, ez idő alatt karbantartásuk az Automobil Club feladata volt. A közgyűlés felszólította a vármegye alispánját, hogy a vármegye területén levő vicinális (alsóbbrendű) közutakon is hasonló táblákat helyezzenek el, valamint a közérdekű ügy fontosságára hivatkozva utasítsa a községeket, hogy a községi utakon is helyezzenek el hasonló táblákat. A határozatot megküldték az útügyekkel hivatalból foglalkozó államépítészeti hivatalnak és az Automobil Clubnak, valamint a Vármegyei Hivatalos Lapban is közzétették.¹⁰

A buszközlekedés előkészítése

1925-ben a postaigazgatóság¹¹ átiratot küldött a vármegyéhez, amelyben értesítette az alispánt, hogy a nyári időszakban a posta személyek, levelek és csomagok szállítására autójáratok indítását tervezi ott, ahol a közlekedést más módon nem lehet lebonyolítani. Hangsúlyozták, hogy az autójáratok turisztikai célt is szolgálhatnának. A postaigazgatóság választ kért az alispántól, hogy Zalában mely útvonalakon látja célszerűnek az autójáratok beállítását. Az alispán az átiratot az Államépítészeti Hivatalhoz küldte véleményezésre.¹²

A Magyar Királyi Posta 1926-ban indította meg újra a világháború következtében félbehagyott autóbussz-vállalkozását. A régebbi járatok kivétel nélkül az elszakított területeken voltak, ezért más útvonalakat kellett keresnie. 1926. november 8-án indult meg a közlekedés Veszprém, Nagyvázsony és Tapolca között az első személyszállítással kombinált rendszeres postajárat, majd Putnok és Aggtelek, illetve Putnok és Dédes között a másik. A következő évben indultak meg a Sopron, Keszthely és Szekszárd környéki járatok, 1932-ben már 16 vonalon, 567 km hosszban folyt a szállítás. Ezt a forgalmat a Magyar Wagon és Gépgyár RT-től folyamatosan beszerzett, 46 Rába-autóbussz látta el, melyeket Sopronban, Veszprémben, Keszthelyen, Putnokon és Szekszárdon létesített kiegészítő garázsokban tároltak.¹³ Az 1920-as években megyénkben a helyi közlekedés lebonyolításával magánosok is próbálkoztak, lásd a nagykanizsai, helyi mesterek által készített autóbussz fotóját. (*l. kép*)¹⁴

A posta egyik legnagyobb konkurenciája a közúti közlekedés területén az 1869 óta működő Magyar

Államvasutak társasága volt. Sándor Zsigmond műszaki főtanácsos Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1926. február 1-jén tartott állandó választmányi ülésén ismertette a MÁV átiratát a közlekedés fejlesztésére vonatkozó tervezetéről: a vasúti üzemmel párhuzamosan autóüzemet létesít, mely a „nehézkész adminisztrációtól szabadon, kereskedelmi vállalként teher- és személyfuvarozásra egyaránt alkalmas.” A megye választás elvi határozatát kérte: támogatja-e pénzzel a tervezetet, és javaslatát arról, „milyen viszonylatban”, azaz útvonalakon kellene kiépíteni az autóbussz-közlekedést.

A műszaki főtanácsos azt javasolta, hogy a közgyűlés közvetlen anyagi támogatást ne szavazzon meg, de vállalja azt, hogy az autóközlekedést lebonyolító közutakat jó karban tartja. Kérte, küldjenek ki egy bizottságot a közlekedési helyzet megállapítására, amely a forgalmi és gazdasági szempontokat is figyelembe veszi. Beszámolt arról, hogy az államépítészeti hivatal „a forgalmi viszonyok alapján” már készített egy tervet, amely szerint az autóbusszok a vasúttal párhuzamosan vagy átlós rendszerben közlekednek majd a következő útvonalakon: Letenye–Nagykanizsa; Letenye–Páka–Csömödér–Zalabaksa–Pórszombat–Teskánd; Keszthely–Sümege–Pápa; Tapolca–Devecser –Pápa; Lenti–Rédics–Zalalövő–Körmend; Zalaegerszeg–Zalaszentiván; Túrje–Zalaszentgrót–Keszthely; Zalaegerszeg–Bak–Zalaapáti–Keszthely–Jánosháza, illetve Bak–Nova–Lenti–Rédics.¹⁵

Ezt követően hosszabb tárgyalási szakasz vette kezdetét, az utak kiépítése sem ment egyik napról a másikra. A hírek azonban gyorsan terjedtek. Persay Gyula novai gyógyszerész vezetésével mintegy tíztagú küldöttség kereste fel 1926. október 27-én Czobor Mátyás zalaegerszegi polgármestert. Arra kérték, segítsen abban, hogy a „Zalabaksáig terjedő vidék is bekapcsolódhasson a forgalomba.” Mivel új vasútvonal kiépítése nem lehetséges, létesítsenek tehát menetrendszerű járatot Zalaegerszeg, Nova és Zalabaksa között. A polgármester válaszában elmondta: már ő is foglalkozott ezzel a gondolattal, mert Zalaegerszegnek akarja biztosítani az összeköttetésből származó előnyt, amely esetleg Nagykanizsának jut, ha Zalaegerszeg nem mozdul meg. Budapesten érdeklődött a polgármesternél a főváros által bevezetett próbautóbusszok működtetéséről,¹⁶ tárgyalt az autóbusszüzem vezetőjével is, s ennek során meggyőződött arról, hogy a terv megvalósítható, mert az autóbusszjáratok forgalma bőven fedezné a kiadásokat. Megígérte, hogy tanácskozásokat folytat Gyömörey György főispánnal is, akít közlekedési ügyekben elismert szakteknitely.¹⁷

A sajtó arról is tudósította az olvasókat, hogy a győri vagongyár már gyártja az új autóbusszokat.¹⁸ E híreken annyira fellelkesült Nova lakossága, hogy

november 15-ére értekezletet szerveztek a főbírói hivatalba az autóbuszjárat ügyében. Az értekezleten Zalaegerszeg város, Nagylengyel, Petrikeresztúr, Zalatárnok, Nova, Pórszombat, Csesztreg és Lenti községek és a környék képviselői vettek részt. Jelen volt többek között Czobor Mátyás polgármester, Bottka Andor dr. és Vízkelety Árpád dr. főszolgabírák, Hóhn Béla Lenti főjegyzője, Ferenczy Gyula lenti plébános, Szokó István körjegyző valamint Persay novai gyógyszerész. Az egybegyűlteket Czobor polgármester tájékoztatta. Bejelentette, hogy a novai küldöttség kezdeményezésére lépéseket tett a postaigazgatóságnál, hogy a vasúttal nem rendelkező Göcsejt autóbuszjáratokkal kapcsolják a megyeszékhelyhez. Hosszú vitát követően megegyeztek abban, hogy két autóbuszjárat egyelőre „kielégítene a terület gazdasági érdekeit.” A tervezett vonalak: Zalaegerszegről indulva Vorhota, Teskánd, Rám, Petrikeresztúr, Barlahida, Nova, Zalatárnok. A másik járat Zalaegerszegtől Teskánd, Dobronhegy, Csonkahegyhát, Pajzsszeg, Szilvágy, Pórszombat, Zalabaksa, Csesztreg, Nemesnép, Márokföld és Szentgyörgyvölgy községeken haladna keresztül.

Világossá tették, hogy kérésük csak akkor valószínűsíthető meg, ha több útszakaszt rendbe hoznak. Különösen rossz állapotban volt a Dobronhegy és Csonkahegyhát, valamint Szilvágy és Pórszombat közti, továbbá a Petrikeresztúr–zalatárnoki szakasz. Kérték, hogy mindaddig, amíg a Petrikeresztúr és Zágorkhida közti utat jó karba nem hozzák, az első járat Zalaegerszeg, Bak, Zalatárnok, Nova irányban haladjon.¹⁹

1927 márciusában az a hír kelt szárnyra, hogy megvalósulás felé közeledik a göcseji autóbuszjárat ügye. A polgármester a város nevében memorandumot küldött a kereskedelmi miniszternek az autójáratok ügyében. „Ebben rámutatott arra, hogy Göcsej vidéke teljesen magára van hagyva, vasútvonalai nincsenek, ezért terményeit nem tudja értékesíteni és ily módon a kultúrában is hátra maradt. A vármegye felismerte Göcsej fejlesztésének fontosságát, ezért sokat áldozott az utak kiépítésére [...] Kérte a minisztert, hogy mivel jelenleg vasút építése nehézségekbe ütközik, tegye lehetővé, hogy Göcsej autóbuszjáratot kapjon.” Ekkor már azt kérvényezte, hogy az autóbuszok működtetését bízzák a Postakincstárra. A memorandumot másolatban megkapta a főispán, az alispán, a pécsi postaigazgatóság, hogy támogassa a mozgalmat, valamint kérte Kray István báró képviselő közbenjárását is. A képviselő már korábban felszólalt a parlamentben Göcsej elmaradottságának megszüntetése, az útépitések érdekében.²⁰

Így nem ok nélkül bízhattak abban, hogy amint a tervezett vonalat megjavítják, a forgalom megindulhat. Az autóbuszok Zalaegerszegről mint központból

indulnának, két körjáratot kapcsolnák Göcsej községeit a megyeszékhelyhez.²¹ A zalaegerszegi városházán május 28-án tartott tárgyaláson döntöttek három posta-autóbuszjárat szeptember 15-i megindításáról a következő útirányokban: Csesztreg–Zalabaksa–Pórszombat–Szilvágy–Nova–Zágorkhida–Zalatárnok–Petrikeresztúr–Nagylengyel–Teskánd–Vorhota–Zalaegerszeg; Zalalövő–Zalabaksa–Rédics, valamint Zalaegerszeg–Bak–Zalaszenthály–Pacsa–Zalapáti–Alsópáhok–Hévízszentandrás–Keszthely. Az értekezleten részt vett a zalaegerszegi polgármester mellett Bódy Zoltán alispán, Kolozsváry Béla műszaki tanácsos, dr. Nagy János postatitkár, valamint az érdekelt települések vezetői, a már említettekén kívül Pálffy János nagylengyeli községi bíró, Petrikeresztúrról Szabó Mihály, Lickóvadamosról Ajtai Gyula, Iborfiáról Tamás Mihály, Nováról Csizmazia György jegyző és Kunstnik Antal.²² Zalaegerszeg képviselőtestületének június 9-i ülésén örömmel vették tudomásul a Postakincstár szándékát, hogy Göcsej vidékének bekapcsolására autóbuszjáratokat rendszeresít a május 28-án felvett jegyzőkönyvben megállapított útirányokban. Wassermann Frigyes az állam építészeti hivatal műszaki tanácsosának tájékoztatóját követően Czobor Mátyás taglalta a buszjárat jelentőségét, mely a városnak nagy gazdasági előnyt jelent, s meggyorsíthatja a közlekedést, pl. Keszthely másfél óra alatt elérhető lesz. A járatok szeptember 15 és 20-a körül indulnak meg, mert erre készülnek el a göcseji utak.

Valóban, az építés serényen haladt, az utat júniusban már Teskándon hengerelték. Ekkor határozták el, hogy a központi garázshoz telekkel, és az építési költségek egy részével is hozzájárulnak.²³ A határozatot követően továbbra is hosszús tárgyalásokat folytattak a Postakincstárral. A göcseji utak nagyobb-részt elkészültek, a járatok megindítását azonban mégis a következő év tavaszára halasztották. A postaigazgatóság kiküldöttei a zalaegerszegi garázs felépítéséről is tárgyaltak.²⁴ 1927 nyarán ezért biztos bevétel reményében jelentkezett ajánlatával Bácsay János, a bérautós vállalkozóvá lett egykori bognármester: minden vasárnap és ünnepnapon „társasautót” indít Hévízfürdőre.²⁵

Októberben ismét tanácskozást folytattak a posta képviselői és a város vezetői. Az „autóbuszgarage” céljára felajánlották a régi lóvásártér területéből a szükséges 400 négyszögöles területet.²⁶ Véglegesen még nem tudtak dönteni a helyszínről, mert aggályok merültek fel a vasúti sorompó miatt. Megállapodtak azonban a várossal, hogy Egerszeg és az érdekelt községek nagyobb összegű hozzájárulást biztosítanak a garázs építéséhez. A kiküldöttek október 12-én délután Bódy Zoltán alispánnal beutazták a göcseji buszjárat vonalát.²⁷ A bejárást követően azt nyilat-

kozták, hogy a Keszthely–hévízi vonalon a forgalom nyomban megindulhat ha az autógarázs megépül, amire valószínűleg csak tavasszal kerülhet sor. A göcseji autóbuszjárat valamivel később, június-júliusban indulhat meg, mert az útvonalat akkorra fejezik be.²⁸

Az utak kiépítése azonban tovább késett. 1928 januárjában ismét felhívták arra a figyelmet, hogy a megyeszékhely gazdasági életének fellendítését jelentené, ha minél előbb kiépítenék a göcseji és a keszthelyi autóbushálózatot. Annál is inkább, mert Nagykanizsán több autóbuszjárat megindítását határozták el Keszthely, Zalaapáti, Felsőrajk, Letenye és Lenti által határolt vidékekre. Zalaegerszegen az építkezésekre helyezték a hangsúlyt, de az ipar, a kereskedelem, s általában minden foglalkozási ág stagnált, melynek oka a város elszigeteltsége. Az újságíró felhívta az illetékesek figyelmét arra is, hogy a forgalom növelése érdekében fontos lenne a zalaegerszegi vasúti fővonal kiépítése, mert a vicinális vasutak és az autóbuszjáratok csakis egy fővonnallal kapcsolatban tölthetik be igazi hivatásukat.²⁹

Némi fejtörést okozhatott a város vezetőinek, hogy a MAVART (Magyar Vasutak Autóbushálózati Vállalata R.T.) 1928 márciusában a postánál kedvezőbbnek tűnő ajánlatot tett a buszjáratok ügyében. Megjelentek a városban a cég küldöttei dr. Biró Béla főfelügyelő vezetésével, hogy értekezzenek Czobor Mátyással. A polgármester közölte velük, hogy bár tárgyalt a postával, de a kedvezőbb ajánlatot fogadja el. Kifejezte azt a kívánságát, hogyha a MAVART kapná meg a járatokat, akkor a keszthelyi és a zalabaksai járaton kívül Zalaegerszegről Bakon, Söjtörön, Pusztaszentlászlón, Pusztamagyaródon, Szentlislón, Bánokszentgyörgyön, Becsehelyen, Polán keresztül Letenyére is indítsanak járatokat. Kérését azzal indokolta, hogy a MAVART Mohácsról Pécsen, Kaposváron, Nagykanizsán át Letenyéig már részben kiépítette, részben ezután fogja kiépíteni a közlekedést, tehát célszerű, ha Zalaegerszeg is bekapcsolódik ebbe az útvonalba. A kiküldöttek délelőtt autón bejárták az új, harmadik útvonalat Wassermann Frigyes műszaki tanácsos társaságában, majd azt nyilatkozták: hajlandóak ezen az útvonalon is járatokat indítani. A város és a MAVART kiküldöttei megállapodtak abban, hogy a város garázs céljára felajánlja a vasút mellett levő telket, melyet korábban a posta visszautasított. A garázst a MAVART építi, a várostól és a községekől nem kér hozzájárulást. Addig is, míg megépül, a kocsikat a Korona szálló udvarán helyeznék el, májusban pedig már meg is indítanák a buszokat. A két göcseji útvonalon kedden és pénteken, a hetipiacok napján külön járatot indítanának, hogy a falusiak Zalaegerszegre hozzassák terményeiket. Autóbuszaik 23 ülésesek, modern berendezésűek.³⁰

Időközben a kereskedelmi miniszter a MAVART budapesti cégnek négy autóbuszjáratra adott iparengedélyt, mellyel ismét Nagykanizsa forgalma nöhetett jelentősen.³¹

1928–próbaútvonal Keszthelyre és Göcsejbe

A két ajánlattevő cég közül Zalaegerszeg vezetői mégis a posta mellett döntöttek, így a posta próbaútvonalai indultak meg áprilisban.³² A posta egyik autóbushálózata Zalaegerszegre érkezett, és április 24-én végigment a szóban forgó útvonalakon. A posta vezérigazgatóság kiküldöttei, Czobor Mátyás polgármester, dr. Skulbics Ödön főszolgabíró és Popovics Lajos társaságában a *keszthelyi* útvonalat járták be. Ez az útvonal teljesen jó karban van, állapították meg, itt a járatok május 15-én meg is indulhatnak. Az autóbuszokat egyelőre a villanytelepen³³ és egyéb helyeken helyezik el, de rövidesen megkezdik a végleges garázs építését. Az autóbuszok, amelyekben 24 ülőhely van, postaküldeményeket is szállítanak majd.

Másnap a két *göcseji* útvonalat járták be, a sajtó lelkesülten számolt be a göcseji és muravidéki útról. A Magyar Királyi Posta hatalmas autóbushálózata április 25-én tette meg második próbaútvonalát. „Mintegy 150 kilométert jártunk be a postautóbusszal: szebbnél szebb vidékeket. Gyönyörű repce, rozs és búzavetések változtak a sík helyeken és a dombok lankáin, míg a hegyek oldalán jól ápolt szőlők sorakoztak meggyőző bizonyosságául a göcseji földben rejlő értékeknek, Göcsej gazdagságának. De hiába ez a sok érték, ha azt a közlekedés hiányosságai miatt nem lehetett gyümölcösíteni. Örömmel kell üdvözlőnk a rövidesen meginduló postautóbushálózati járatokat, amelyek hivatva lesznek a göcseji népet kiemelni a közlekedési bajokból és ezzel a szegénységből.”

Az autóbushálózati posta tisztviselői, Engelmayer Antal műszaki tanácsos, Nagy János postatitkár és Krajcsik Géza tanácsos mellett dr. Hajós Kálmán, a zalabaksai kerület országgyűlési képviselője, dr. Brand Sándor megyei főjegyző, Czobor Mátyás polgármester, Popovics Lajos rendőrtanácsos, Sanits Sándor postafőnök, Wassermann Frigyes és Müller műszaki tanácsosok foglaltak helyet.

„Bakon keresztül Nováig nagyszerű úton *negyven kilométeres* sebességgel robogott az autó. A mezőn megálltak az emberek, és érdeklődéssel nézték az ezen a vidéken ismeretlen alkotmányt. Nován, Göcsej székelyhelyén felszállt a kocsira Balogh Endre főszolgabíró is, és vele együtt folytatták az utat. Nován túl, Pórszombat felé sárga, agyagos úton haladt az autó. Nyáron még csak megjárja ez az út, de télen sáros, nedves időben aligha tud ott haladni a *negyven*”

kocsi, ha alaposan ki nem kövezik. [...] A rossz út csak nem akart véget érni és bő beszédtemát adott a társaságnak. Elpanaszolták Göcsej minden baját, az utakért folytatott küzdelmet.” Hajós Kálmán „évek óta folytat harcot a göcseji utak érdekében, de eddig még nem teljes eredménnyel, mert mindent a Balaton vidékére áldoznak. [...] néhány rozoga híd következett még, aztán Pórszombat után kiértünk a Pozsony-varasdi országútra, s ezzel vége szakadt a kínlódásnak. Nem csoda, ezt az utat még a rómaiak építették.

Nemsokára Rédicsej voltunk, puskalövésnyire a trianoni határtól. Reméljük, nem sokáig lesz már így. Utána Lentibe robogott be autónk. A község főterén viharvert ponyvával letakarva áll a község szégyene, a félbe maradt „Hősök szobra”, amelyet az áldozatkészség hiánya miatt nem tudtak befejezni. Különben a falu szépen fejlődik, különösen a vándorlás csinos új épületei nyújtanak kellemes látványt. Lentit elhagyva meg a pórszombatinál is kegyetlenebb úton döcögött gépkocsink. Szécsiszigetre ezen az útvonalon az első nagyobb község. Híres bortermő vidék, csak hogy nem tudja termését értékesíteni. Innen származik az a mondás, [...] hogy Szécsiszigeten a templomépítésnél víz helyett borral keverték a maltert.” Tormaföldén örömmel látták a sok gyermeket, s mindenfelé épülő telefonhálózat, a sok szép, az analfabetizmust megszüntető új iskola látványa ragadtatta el a cikkírókat. Letenyén ebédszünetet tartottak, majd Polán, Becsehelyen át Borsfára értek, ahol derűs epizódra került sor. „Az egyik ház előtt egy falusi asszony érdeklődéssel szemlélte a kocsit. Czobor polgármester lekiáltotta, hogy nemsokára mindennap jár az autóbusz, és beviheti a piacra a tojást. A néni, mivel közben az autó megindult, nem jól érthette a szavakat, mert megkérdezte: –összeszedik a tojást? Kiderült, hogy –jó falusi kifejezéssel «tikászoknak» nézte a társaságot.” Szentlislón, Bánokszentgyörgyön, Pusztaszentlászlón, Söjtörön keresztül haladtak tovább, mindenütt kijelölték azokat a pontokat, ahol az autóbusz megállóhelyei lesznek. Bakon keresztül öt óra tájban érkeztek vissza Zalaegerszegre. Bár sok rossz útszakasz volt még, a postaautóbusz nagyszerűen, egyetlen motorhiba nélkül megbirkózott az úttal.³⁴

Tárgyalások és eredmények – a keszthelyi járat

A tervezet persze nem mindenkinek tetszett, mert a pacsaiak máris kedvezőbb posta-autóbuszjáratot kívántak maguk számára.³⁵ 1928. május elsejétől a Balaton-parti nyaralók örömeire posta-autóbuszjáratot indítottak Keszthely és Hévíz között is. A tárgyalások eredményeképp magánvállalatok nem járathattak itt autóbuszokat.³⁶

A zalaegerszegi képviselőtestület egyik májusi ülésén ismét a busz közlekedés volt a téma. Felolvasták Zalamegye átiratát, melyben az alispán azt javasolta, hogy még egy járatot kérelmezzon a város. Ekkor Szalay László képviselő a legcélszerűbb útvonalra is javaslatot tett: Zalaegerszeg, Bozsok, Nemesapáti, Bucsuszentlászló, Pölöske, Zalaszentmihály, Nagykapornak, Mísefa, Nemesrádó irányában. Felhatalmazták a tanácsot, hogy folytasson tárgyalásokat a M. Kir. Postaigazgatósággal. Telket is felajánlottak a garázs számára a Virág Benedek és az Arany János utca sarkán. Indoklásukban kihangsúlyozták, hogy a város képviselőtestülete felismerte azokat a gazdasági és erkölcsi előnyöket, melyek a közlekedés modernizálása és bővítése folytán a várost érik. „A vármegye székhelye felé irányuló forgalom természetes igénye a vármegye közönségének,” hogy hivatalos és magánügyei intézésére gyorsan, kényelmesen és olcsón utazhasson. A három tervezett vonalon a város forgalma növekedni fog, mert olyan vidékeken futnak végig, melyeken semmiféle közlekedési eszköz sem áll rendelkezésre. Vonatkozik ez főként a göcseji és a letenyei járatra, mert ott az autóbuszjárat biztosítja a gazdasági és kulturális fejlődés előfeltételeit. A keszthelyi járatnak pedig a Balatonkultusz szempontjából van nagy jelentősége.

„A város képviselőtestülete látja azt is, hogy e vállalkozásnak – éppen az érintett vidékeknek a közlekedés terén való elmaradottsága folytán – előítéletekkel és nehézségekkel kell megküzdeni, de látja és tudja azt is, hogy ez a modern közlekedési eszköz úgy a vidék, mint a város fejlődésének új korszakát nyitja meg néhány évi – esetleg sikertelen – működés után.”³⁷ Hamarosan bemutatták a garázs építésével kapcsolatban kötendő szerződést is, de ez a tervezet később nem valósult meg, mert gazdaságossági okokból a régi vágóhid átalakítása lett a megoldás.³⁸

Végre 1928. május 15-én megindult a posta-autóbuszjárat Zalaegerszeg és Keszthely között. A három járat menetrendje a következőképpen alakult: a zalaegerszegi postahivataltól indult 6 és 13, illetve 19 órakor. Keszthely állomásról 5.30, 13.10 valamint 20.20 időpontokban. A menetdíj Zalaegerszegtől Keszthelyig 4.70, Hévízszentandrásig 4.30, Zalaegerszeg és Hévízszentandrás között 7 pengő volt. (1929 februárjában egy tyúk a keddi hetipiacon 3.50-5 pengőbe, míg egy liter tej 20-22 fillérbe került.)³⁹ Az utasok jegyet a postahivatalban válthattak, ahol posta nem volt, ott a járatvezetőnél; a poggyásért külön kellett fizetni. Nem kis aggodalommal tapasztalták, hogy a viteldíj igen drága, a tisztviselők esetében jóval drágább a vonatonál, s ha a díjszabást nem mérsékelik, nem bíznak a járatok virágzásában.⁴⁰

A sajtó egy hosszabb elemzésében az első nap gyér forgalmát azzal magyarázta, hogy a közbeeső falvak-

ban nem ismerik eléggé az autóbuszjáratokat. Figyelmeztette a postát, hogy „...az autóbusz a mai helyzet fenntartása mellett nem tud versenyezni a vonattal. [...] a díjszabásnak olcsóbbnak kell lennie, a menetidőnek pedig lényegesen rövidebbnek, különösen olyan helyek között, ahol a közönségnek a vonat is rendelkezésére áll, [...] mindössze 20 fillérrel olcsóbb az autóbusz, mint a vonat. Ha a vasútnál figyelembe vesszük, hogy a keszthelyi pályaudvarról a városba és vissza az utast 1 pengőért szállítja a busz, még mindig nem nagy a különbség a busz javára. A tisztviselők számára kedvezményük miatt a vonat jelentősen olcsóbb. Az autóbuszjáratokon menettérti jegyeket is adnak ki 7 pengőért Hévízre. De miért nem adnak ki Keszthelyig is, hiszen sok egerszegi szeretne kirándulni hétvégeként Keszthelyre. A vonat vasárnap is kedvezőbb, mert a MÁV 50 %-os menettérti jegyet ad 4.80 pengőért. A buszon viszont menettérti jegyet csak Hévízig lehet vásárolni 7 pengőért.” Kifogásolta az autóbuszok menetidejét és indulási idejét is. Majdnem két és fél óráig tartott az út, nem sokkal rövidebb ideig, mint a vonaté. Vasárnap a Zalaegerszegről reggel 6.25-kor induló vonat 9 óra 40 perckor ért Keszthelyre, tehát a menetideje 3 óra 15 perc volt. „Ez az időkülönbség, ha tekintettel vagyunk arra, hogy a vonat 2. osztálya mégis kényelmesebb, mint a rázós úton járó autóbuszé, nem számottevő s nem szól a busz javára.” Javasolta, hogy a rövidesen meginduló göcseji járat díjszabását kedvezőbben állapítsák meg, mert nem valószínű, hogy egy falusi gazda egy napszám árát áldozza arra, hogy egy kosár terménnyel autóbuszon jöhessen a zalaegerszegi piacra.⁴¹

Ennek megfelelően a vármegye közigazgatási bizottságának június 12-i ülésén az alispáni jelentést hallva *Malatinszky Ferenc* felsőházi tag felszólalásában kifogásolta a magas viteldíjat, indítványozta, hogy a kereskedelmi minisztertől kérjék a viteldíjak olyan mértékű leszállítását, hogy az a harmadik osztályú vasúti mentjegynek feleljen meg. Sérlemzte, hogy a köztisztviselők az autóbuszon nem kapnak kedvezményt. Ha az egyik állami üzem, a MÁV ezt megadhatja, akkor a posta is megtehetné. Megjegyezte, hogy a buszok nem alkalmazkodnak a vonatok menetrendjéhez. Majd szóvá tette, hogy porosak az utak, s ez veszélyezteti a közlekedés biztonságát, különösen a Keszthely–hévízi út veszélyes, ahol különben is nagy az autóforgalom. A múlt évben ezt az utat olajjal portalanították, az idén azonban nem, mivel a 28.000 pengős költségekből csak 13.400 pengő állt rendelkezésre. Kérte, hogy a hiányzó összeget a megye pótolja. *Farkas Tibor* helyeselte ugyan az autóbusz viteldíjának leszállítását, de nem éppen a 3. osztályú vasúti menetjegy mértékére, mert az autóbusz szerinte tulajdonképpen *luxus*. A tisztviselői kedvezményt nem

helyeselte, mert a posta senkit nem szállíthat önköltségen, ugyanis e kedvezménnyel az autóbusz elveszítene gazdasági jelentőségét. *Gyömörey György* főispán szerint a megye területén az autóbusz-forgalomban bizonyos rendszertelenség mutatkozik. Nem helyesen állapították meg a járatok útvonalait, szerinte sincsenek összhangban a vasutak menetrendjével. Az is helytelen, hogy egyes útvonalakra a posta, másokra a MAVART, ismét másokra magánosok kaptak engedélyt. (Nagykanizsán 1940-ben még javában működött az a magánvállalat Nagykanizsavidéki Autóbusz Vállalat néven, mely lebonyolította a vasútállomásig a helyi közlekedést, valamint működtette a Nagykanizsa–letenyei járatot is, míg a keszthelyi és a kaposvári vonalon a MÁVAUT járatai közlekedtek.)⁴² Helyesnek tartaná, ha a megyei bizottság a MÁV-val és a postával karöltve rendet teremtene az autóbusz-forgalom területén. Az alispánnal már megállapodtak abban, hogy a hévízi fürdőérdekeltségektől a Keszthely–hévízi út portalanításához nagyobb összeget fognak kérni. A hiányzó summát, mivel a megyének erre nincs kerete, a kereskedelmi minisztertől kéri, tekintettel arra, hogy az állam a jövőre úgyis átveszi az utat, de a fürdők támogatása is inkább állami, mint megyei feladat. A vitát követően az autóbuszok viteldíjának leszállítását és a vonatokhoz történő csatlakoztatását kérték a minisztertől.⁴³ Júliusban valóban olcsóbb lett az egy napra érvényes menettérti jegy a Zalaegerszeg–keszthelyi járaton, 9.40-ről 8 pengőre szállították le, a jegyet a Széchenyi téren álló postahivatalban vásárolhatták meg az utasok.⁴⁴

A közlekedés biztonságos volt, de nagy ritkán balesetek is előfordultak. Június 26-án a keszthelyi járat délután egykor indult el Zalaegerszegre. Három óra tájban érkezett Alsópáhok határába, a Pacsárról Alsópáhokra vezető útszakasz azon részére, ahol a község előtt mintegy egy kilométerre a nagykanizsai út beágazik. A sofőr elmondása szerint rendes sebességgel haladt, amikor szembe jött egy megrakott kocsival. A szűk úton ki akarta kerülni, s eközben nekifutott egy kőprizmának, s az autóbust nem tudta az úton tartani, hanem belefutott a baloldali árokba, miközben neki ment egy fának is, amelyet a nehéz autóbusz egészen ledöntött, majd a gépkocsi végül is a baloldalára dőlt. A szerencsétlenség következtében a bal kerék összenyomódott, az autóbusz ablakai kitortek, s több utas megsérült. A sebesülteket Hévízfürdőre szállították, ahol *Jobs Viktor* doktor elsősegélyben részesítette őket, csak egy sebesültet szállítottak Keszthelyre. A csendőrség nyomozást indított a baleset ügyében, melynek bekövetkeztében bizonyára szerepet játszott az, hogy az út ezen a szakaszon rendkívül szűk volt, s két posta-autóbusz egyáltalán nem tudta volna kikerülni egymást.⁴⁵

Már 1928-ban előfordult, hogy külön járatokat is indított Egerszegről a posta. Bucsuszentlászlóra a május 26-i zarándoklat alkalmával reggel nyolckor, vissza 12.30-kor indult egy járat, oda-vissza 1 pengő 50 fillérbe került az út.⁴⁶ Úgy látszik, az utaztatás rentábilis volt, mert ezt a felhívását megismételte augusztus 30-án a szeptemberi búcsúra is, ahova kellő számú jelentkező esetén két járat indítását tervezték.⁴⁷

Novemberben ismét terítékre került a göcseji autóbuszjáratok kérdése, öszre ígérték megvalósítását. A rossz és szűk utakat még mindig nem építették ki.⁴⁸

Decemberben a posta belső életéről szóló beszámolóban a postaforgalom, a telefonelőfizetők, a rádióelőfizetők számának növekedéséről és az autóbusz fejlődéséről számoltak be. A telefontal rendelkezők száma 230, a rádióelőfizetők pedig 140 körül volt ekkor a mintegy 12 ezer lakosú Zalaegerszegen.

A keszthelyi autóbuszjárat, melyet bizonyos kétkezdéssel fogadtak Zalaegerszegen, elég forgalmassá vált. A közönség megkedvelte, s az utazók száma egyre növekedett, főként Pacsa vidékéről. „Van egy bácsika, aki minden vasárnap autóbuszon jár be Zalaegerszegré a templomba. Bárcsak a göcseji autóbuszjárat is megindulna végre, mert bizony ennek még nagyobb létjogosultsága volna” – olvashatjuk a sajtóban.⁴⁹

1929. június elsején a megye közlekedésének fejlesztését segítő, kedvező hír jelent meg a sajtóban. E szerint külön autótutat épít az állam Keszthely és Hévíz között, s rendbe hozza a mostani utat. Azt is vállalta, hogy burkolja Zalaegerszeg és Nagykanizsa állami útjait.⁵⁰

1929 júliusában ismét ígéretet tett a posta, hogy hajlandó próbaképpen megindítani a novai autóbuszjáratot.⁵¹ Augusztus 13-án ült össze a vármegye közigazgatási bizottsága, akik megtárgyalták a vármegye következő évi útügyi költségeit. A göcseji autóbuszjárat útvonalának megépítése 200 ezer pengőbe került. *Farkas Tibor* képviselő a nehézségeket hangsúlyozta, miszerint a rossz gazdasági és hitelviszonyok a kétségbeesés felé kergetik a zalai népet.⁵²

Augusztusban Czobor Mátyás polgármester „tárgyalásokat folytatott Bakon és Nován, hogy a novai autóbusz számára férőhelyet biztosítson, és így lehetővé tegye a járatok megindítását. Bakon Szathmáry intézővel tárgyalt, aki kijelentette, hogy az uradalom megadja az éjszakai férőhelyet az autóbusz számára. Nován a főszolgabíróval és a jegyzővel tanácskozott, akik kijelentették, hogy a község az autóbusznak férőhelyet, a sofőrnek pedig éjszakai pihenőhelyet biztosít. Másnap Zalaegerszegré érkeztek a posta kiküldöttjei és megbeszélést folytattak a garázs ügyéről. Megtekintették a régi vágóhid épületét, s azt bizonyos átalakítások után alkalmasnak találták garázs céljára. A város szívesen átengedte a vágóhidat

abban a reményben, hogy a költségeket a posta magára vállalja.⁵³

1929 novemberére a keszthelyi posta-autóbuszjáratához fűződő optimizmus szertefoszlott. Zalaegerszeg vidékén jóformán üresen, vagy csak igen csekély számú utassal közlekedtek a buszok. Még azok az utasok is idegenkednek tőle, akik nem juthattak kényelmesebb közlekedési eszközökhöz. Ennek okát a viteldíjak nagyságában látták, pedig a posta-autóbusz viteldíja még mindig jóval alacsonyabb volt a bérautó tarifájánál. A postaigazgatóság elhatározta, hogy a viteldíjakat a lehető legminimálisabbra szállítja le, mintegy 20-50 százalékkal. A postaigazgatóság kiküldöttjei kijelentették, ha ez a jelentékeny díjzabásméréséklés sem emelné meg az utasforgalmat, akkor kénytelenek lesznek Zalaegerszeg vidékének autóforgalmát beszüntetni.⁵⁴

1929-ben a kereskedelmügyi miniszter leiratában utasította a megyéket, hogy a törvényhatósági közutakon helyezzenek el új irányjelző táblákat, melyeket a közúti alap terhére szerezhetnek be. A törvényhatóságnak 52 db háromtáblás és 1 db négytáblás útjelzőre volt szüksége, melyek beszerzési költsége a M. Kir. Állami Gépgyárak ajánlata szerint 7835 pengőt tett ki. A törvényhatósági bizottság utasította az alispánt, hogy a táblákat az Államépítészeti Hivatal kimutatása szerint az állami közutakon elhelyezett táblákkal azonos méretben és kivitelben rendeljék meg.⁵⁵

Mindeközben 1930. január 1-jén hatályba lépett a biztonságos közlekedést segítő Közlekedésrendészeti Kódex, azaz a KRESZ.⁵⁶ Meghatározta, hogy közlekedési eszközt csak józan személy vezethetett; a járművek sebességét úgy kell megállapítani, hogy a személy- és vagyónbiztonságot ne veszélyeztesse, az úttesten a járművek nem haladhattak egymás mellett, kivéve az előzést; az autóbuszokon és a tehergépkocsikon kötelezővé vált a visszapillantó tükör használata.⁵⁷ 1930. május 22-én hirdették ki a gépjárművalalatokról szóló XVI. törvénycikket, mely szerint az állam saját jogának nyilvánította a rendszeres járatok létesítését és fenntartását. Az esetenkénti járatok engedélyezését meghatározott körzetekben szintén a kereskedelmi miniszterre bízta.⁵⁸

Czobor Mátyás polgármester 1930 májusában ismételten felterjesztést intézett a posta vezérigazgatójához: kérte, indítsák meg a novai és letenyei autóbuszjáratot. Jelezte, hogy a letenyei út háromnegyed része már elkészült, a forgalom Bánokszentgyörgyig már megindulhatna.⁵⁹

A belügyminiszter 1931 nyarán rendeletben határozta meg, mekkora lehet az autóbuszok sebessége a községek és városok átkelési szakaszain. Ez a rendelet valójában kiegészítette a 250.000–1929. B.M. sz. rendelet 81. szakasza (2.) bekezdésében foglaltakat,

melynek keretében a gépjárműkerület székhelye szerint illetékes elsőfokú rendőrhatalóság az autóbuszok menetsebességét is megállapította. Most engedélyezték, hogy az autóbuszok az 1929-es rendelkezésben meghatározott sebességnél nagyobb, legfeljebb 40 km sebességgel haladhassanak a községeknek és városoknak azon szakaszán, melyeken azt a személy- és vagyonbiztonság megóvása, továbbá az útviszonyok, az autóbusz szerkezete és súlya megengedi.⁶⁰

A göcseji járat

A polgármester 1931 márciusában Budapestre utazott a Posta Vezérigazgatóságára. Ígéretet kapott arra, hogy próbajáratot indítanak a városi közúti forgalom lebonyolítására, valamint Söjtör – Bánokszentgyörgy, majd később Nova irányába. Garázsról azonban azoknak a városoknak és községeknek kell gondoskodniuk, ahol a járatok végállomása lesz. Főként a végállomásokat terhelné a garázs létesítése, mert reggel nem annyira Zalaegerszegről, mint inkább Zalaegerszeg felé indulnak az emberek.⁶¹

Áprilisban a sajtó ismét egy újabb javaslatról adott hírt: egy kedvezőbb útirányról a göcseji autóbusz számára: a Teskánd–Rám–Nagylengyel–Petrikeresztúr–Zágorhida vonalon. „Úgy tudjuk, hogy ezen az útvonalon egy 12 személyes postautóbusz minden baj nélkül közlekedhetne. Tegyenek hát lépéseket az érdekeltek, hogy a posta mielőbb indítsa meg erre a próbajáratokat.” Ez az út sokkal megfelelőbb volna, mint a Bak–novai Tárnok érintésével – mert ha Nováról Zalaegerszegre akarna valaki jutni, megtörténhetik, hogy Bakra egy teljesen megtelt keszthelyi kocsik érkezik, amely már fel nem veheti. Nova garázsról és sofőrszobáról is gondoskodna.”

A várva várt göcseji járat rendszeres közlekedtetésére csak 1931 júniusában került sor, a kedvezőtlennek ítélt átszállásos megoldással. Zalaegerszeg és Bak között az utasokat a keszthelyi járat vitte, Bakon kellett átszállni a külön novai járatra. Nováról a busz reggel 6 óra 35 perckor indult és 7 óra 50 perckor ért a megyeszékhelyre. Vissza 13 óra 50 perckor indult és 15 óra 10 perckor ért Novára. A menetdíjat egy irányban 2 pengő 10 fillérben szabták meg.⁶²

1931 októberére a novai postautóbusz garázsa is elkészült, a novaiak nemcsak garázst építettek, hanem egy szoba-konyhás lakást is a sofőr részére. A Zalaegerszeg–novai autóbuszjárat megfelelt a hozzáfűzött várakozásoknak, akárcsak a keszthelyi. Olyannyira, hogy igen gyakran be kellett járnia a novai kocsinak is Egerszegre, mert vagy Nováról, vagy Keszthely felől érkezett annyi utas, hogy a keszthelyi kocsiban nem fértek el mindannyian. Novára és vidékére jótékony

hatással volt a járat, állapította meg a sajtó munkatársa, azonban javasolta: „illetékes köröknek oda kellene hatniok, hogy ez a járat minél előbb kibővüljön, és minél nagyobb távolságokról legyen megközelíthető a székhely.”⁶³

Augusztusban a járatok megszűnésének hírére kellett cáfolnia a zalaegerszegi postafőnökségnek: „úgy a Zalaegerszeg–keszthelyi, mint a Keszthely–hévízi postautóbusz járatok menetrendszerűen közlekednek. Minden ellenkező hír téves.”⁶⁴

A kedvező időjárás függvényében rendkívüli járatokat indítottak a Nován tartandó április 18-i országos vásárra Bakról Novára és vissza. A járat Bak pályaudvarról reggel 8-kor indult, csatlakozott a keszthelyi autóbuszjáratához és a Rédics–zalaegerszegi vonathoz.

1932 tavaszán újabb terveket készítettek az érdekeltek: a vasúttól távol fekvő községeket akarták bekapcsolni egy új járatba. Bízta a busz jövedelmezőségében, főként akkor, ha kapcsolódhat hozzá a Nagykanizsa–letenyei járat is. A tervezett vonal a Bak–Söjtör–Pusztaszentlászló–Szentlászló–Bánokszentgyörgy–Borsfa–Becsehely–Pola–Letenye irányban haladhat.⁶⁵ Nyáron azonban már arról számoltak be, hogy nem számíthatnak a tervezett új postautóbusz „berendezésére.” A posta vezérigazgatóságától a polgármester számára érkezett levelében a rossz utakra és a vállalat pénzügyi gondjaira hivatkoztak.⁶⁶ A gazdasági válság hatásai nem maradhattak következmények nélkül.

Mintegy kárpótlásul, 1932 végétől újabb irányból utazhattak Zalaegerszegre az utasok. Nagylengyelből ugyanis a közúti postajárat kocsijával személyeket is szállítottak, igaz, mindössze két főt. A 15 kilométernyi út díja 80 fillérbe került. Nagylengyelről a kocsik 7 órakor, Zalaegerszegről 11-kor indult hétfőn, szerdán és pénteken.⁶⁷

Sokszor adtak okot panaszra a Postaigazgatóság meglévő járatai is. Májusban az új menetrend miatt emeltek kifogást: Keszthelyre oda-vissza csak egy-egy busz indult, amihez nagyon alkalmatlan volt a novai járat csatlakozása. Miért indul a délutáni járat megint olyan korán Keszthelyről – tették fel a kérdést, a fürdőzni vágyók számára ez nagyon alkalmatlan.⁶⁸ A következő évben is történt kellemetlenség a balatoni és a novai járatokon, főként a Zalaegerszeg–baki útszakaszon. Itt legtöbbször csak egy kocsik közlekedett, s így sokszor előfordult, hogy úgy összepréselődtek az utasok, hogy sokan rosszul lettek. „Újabb az a divat, hogy akinek nem jut hely, egyszerűen nem ülhet fel, akár sürgős dolga van az illetőnek, akár nem.” A levélírónak megbetegedett kedves lova, hívta az állatorvost, akire az autóbuzsmegállónál várt, de az orvos telefonált, nem jöhet, mert nem ülhetett fel az autóbuzsra.

Igaz, elmélkedett a szerző, nem nagyon mernek szólni, mert örülnek, hogy Magyarország egyik legelhagyatottabb vidékének mégiscsak van valamiféle közlekedési eszköze. Az utóbbi időben tapasztaltakat azonban nem hagyhatta szó nélkül. Az autóbuszban kiírták, hogy állóhely nincs, de azért úgy állnak benne az emberek, mint a préselt heringek. A nagyszámú utasra tekintettel igazán indíthatna a posta még egy járatot.⁶⁹

1933 februárjában lépett hatályba az a rendelet, hogy a közúti forgalomban résztvevő gépjárműveknek be kellett mutatniuk a forgalmi engedélyüket, s igazolni kellett a közúti adó befizetését is. A gépjárműveket új rendszámáblával szerelték fel.⁷⁰

1933 októberében változást hozott a posta menetrendje. Másodikától az egyik járat Keszthelyről 4.55-kor indult, 6 óra 28 perckor érkezett a zalaszentmihályi vasútállomásra, hogy ott csatlakozzék a nagykanizsai és szombathelyi vonatokhoz, majd pár perc várakozás után indult, s 7 óra 50 perckor megérkezett Zalaegerszegre. A másik járat 13 órakor indult és 16 órakor érkezett a megyeszékhelyre. Zalaegerszegről 6 órakor, valamint 14 óra 5 perckor indult Keszthely felé. Nováról 6.40-kor indult Bakra, ahol 7 óra 18 perckor csatlakozott a zalaegerszegi járához. Télen ismét jobb menetrendet és fűthető kocsik bevezetését kérték a Zalaegerszeg–keszthelyi járához, ugyanis három órán át kellett a hideg kocsiban fáznia, „egészségét, sőt tán életét is veszélyeztetnie annak,” aki postautóbuzson akarta megtenni az utat a két város között.⁷¹

1934 elején ismét új vonalat terveztek: a Zalaegerszeg–Teskánd–Nagylenygel–novai autóbuszjárat tervét nagy örömmel vette tudomásul az érdekelt vidék.⁷²

A MAVART járatai

1934 februárjában új tulajdonosa lett az autóbuszüzemnek, a MAVART átvette a posta autóbuszvonalait, mert egyesítették a MÁV Autófuvarozási Irodáját a posta autóbuszüzemével, és beolvasztották az államvasutak szervezetébe.⁷³ Eltűnt a kocsikról a posta ismert, kürtös címere. Az utasok az új, olcsóbb mentdíjakat fizették Keszthelyig 5.90-et az eddigi 7 pengő helyett. Keszthelyről Pacsaig viszont kicsit drágább lett az út: 3.90 az eddigi 3.50 helyett, míg a „szomszédos” forgalomban Besenyőig és Sárhidáig 60 fillér a korábbi 50 helyett, Bakig pedig 80 fillér. Zalaegerszegen a postától az állomásig 10 fillér az eddigi 20 fillér helyett. Az utazóközönség nagyon várta a buszt közlekedtető cégtől, hogy új járáttal gazdagítsa a vidéket. Induljon járat a vármegye nyugati részébe is, mert az idegenfogalom fellendülése, a „weekendezés”

sem oldható meg e nélkül. Ehhez jó utak és olcsó közlekedési eszközök szükségesek.⁷⁴

Mintegy ennek az óhajnak megfelelően a MAVART hamarosan Söjtörig és Bánokszentgyörgyig kívánta kiterjeszteni az autóbusz-forgalmat.⁷⁵ A következő hír azonban csak arról szólt, hogy a kereskedelmi miniszter ideiglenesen engedélyt adott a MAVART-nak, hogy a Nova és Bak közti autóbuszjárat útvonalát Bakon túlmenően Söjtörig járathassa, s úgy reggel, mint délután egy-egy rendszeres fordulóval közlekedjék.⁷⁶

Míg Göcsejben lassan haladtak a dolgok, a megye lakói is örülhettek annak, hogy a frissen kiépített útszakaszon, 1934 nyarán Keszthelyről megindult a körmendi autóbuszjárat, „Szombaton virággal ékes és nemzeti színű szalaggal díszített autóbusz indult Keszthelyről Körmendre, hogy ünnepélyesen megnyissa Nyugat felé a Balaton első útvonalát.”⁷⁷ A díszes autóbusz bemutatkozott a Hévízen időző osztrák vendégeknek, és dr. Heisz Károlynak, a MAVART igazgatójának. Vissza a járat már utasokkal érkezett. A cég mindent megtett, hogy szolgálatot tegyen a Balatonnak. Ünnepek és vasárnapokon kedvezményes jegyeket adott ki Szentgotthárd és Körmend vonalon (oda-vissza 8.80 pengőért), valamint tízes jegytömböt bocsátott ki, mely 10-20 % kedvezményt jelentett bármely napon bárhova. A MAVART remélte, hogy az augusztus 30-án meginduló bécsi járáttal Keszthely „weekend” forgalma nagymértékben nőhet.⁷⁸ Ezzel a busszal Zalazengrót, Zalabér, Vasvár, Körmend fele annyi idő alatt megközelíthető volt, mint eddig, s az átszállás kényelmetlenségei is elmaradtak. Négy nagyközség lakói kapcsolódhattak be a balatoni forgalomba, bár a Keszthely–Körmend út így is három órát tett ki a dombok közötti, kanyargós utakon.⁷⁹

Pár nap múltán még kedvezőbb költségekről számoltak be. Már 7.50 pengős menettérti jegyért, 12 tagú csoport esetén akár 4.80 pengőért is utazhattak Körmendről a nyaralni vágyók. Az autóbuszok az egykori mozi, az Uránia szecessziós épülete előtt parkoltak ekkor, ott válthattak jegyet, s rossz idő esetén fedelelet találtak.⁸⁰

Valamint annak is örülhettek, hogy Keszthely és Bécs között is megindult az autóbusz-közlekedés. A MAVART egy „szépségdíjas” 32 fős luxus autóbusszal jelent meg Keszthelyen, mely télen fűthető volt, nyáron nyitható, ún. „rolldach” tetővel.⁸¹ A dr. Barry-MAVART bécsi buszok beváltak, az első héten hétköznap átlag 14 utas, míg vasárnap 28 utas érkezett Keszthelyre. A cég Schwarzenberg téri irodájának társtulajdonosa egy magyar asszony volt, aki törekedett arra, hogy a magyar tenger Ausztria-szerre ismertté váljon. Júliusban a MAVART több időpontban is helyi járatot indított a strandról a városközpontba, a menet-

díjat 20 fillérben szabva meg, a tömbös jegy valamivel olcsóbb volt. Az indulási időt dudálással jelezte a sofőr.⁸²

Augusztus 12-én arról számoltak be, hogy újabb járat köti össze Keszthelyt és Hévízt, mert a MAVART megindította Veszprém–Kapolcs–Tapolca–Keszthely–Hévíz járatát, igaz, csak szombat-vasárnap.⁸³

Mindeközben a megyeszékhely lakói úgy értékelték, hogy Zalaegerszeg és Keszthely között meglehetősen „felemás autóvonalon” jött létre. A MAVART ugyanis megfosztotta a város lakóit a közvetlen keszthelyi összeköttetéstől. Amikor átvette az üzemet, a Novai–baki járatot nem kapcsolta be a Zalaegerszeg–Keszthelyi járatba, hanem átalakította a délutáni Nova–Keszthelyi járáttá, és Zalaegerszegnek nagy kegyesen meghagyott egy kocsit. Ha a zalaegerszegiek délután a keszthelyi autóbussen szerettek volna utazni, a 13 km-es utat követően, vagy a végállomás előtt az átszállás kellemetlenségeivel kedveskedtek nekik. Nem értékelték, miért emelték fővonallá a később bekapcsolt novai vonalat, s „vicalizálták” az egerszegit. Kérték a céget, hogy változtassanak ezen, s legyen Zalaegerszegnek direkt kocsija a fontos balatoni városba.⁸⁴

Augusztus 20-án a MAVART kedvező hírral szolgált: a Keszthely felől a déli órákban Körmend felé közlekedő autóbusz a hónap végétől bejár a zalabéri vasútállomásra, így javult a környékbeliek közlekedési lehetősége. A keszthelyi üzletvezetőség az előző egerszegi kifogásra azt válaszolta, hogy a négy járat közül csak az egyikben kell átszállni, s ez semiféle különös nehézséggel nem jár, hiszen a két busz egymás mellett áll meg Bakon, s a közönség az egyikből szinte átléphet a másikba, míg a poggyászt a személyzet rakja át. Egyébként az igazgatóság bármennyire szíven viseli a közönség kényelmét, technikai okból feltétlenül szükség van erre a megoldásra, mivel az autóbusz üzemben tartása nemcsak a benzinvételezésből áll. A vonalakon kívánt üzembiztonságot csak gondos, állandó felügyelettel tudják elérni, s ezért a Nova, Bak, Söjtör között közlekedő autóbust is naponta leváltják „vizsgálat céljából.”⁸⁵

A MÁVAUT járatai

Alig telt el pár hónap, s 1934 novemberében arról adtak hírt, hogy a MAVART helyett létrejött a MÁVAUT, s ettől kezdve az új néven megjelenő társulás, a MÁV Közúti Gépkocsiüzeme közlekedtetette a Zalaegerszegről induló autóbuszjáratokat.⁸⁶ Az új vállalat kizárólag helyközi autóbusz-közlekedéssel foglalkozott.⁸⁷

1935 januárjában az alispán ismét eljuttatta a belügyminiszter körrendeletét a települések jegyzőinek az útjelző táblákkal kapcsolatban, amelyek „olyan köz-

ségi utak mentén lennének felállítandók, amelyeken nagyobb közforgalom (autóforgalom) bonyolódik le.” Amennyiben vezet olyan nagyobb községi út valamelyik község belterületén keresztül, amelyen indokolt „a közlekedési rendészeti célt szolgáló táblával való megjelölése”, juttassák el kimutatásukat az igényelt táblák és oszlopok számáról. Eredetileg a községek félreértették a kérdést, ezért megmagyarázta, hogy a jelzőtáblák felállításának költségei az útfenntartót terhelik, tehát ezeknek a tábláknak az állami és törvényhatósági kezelésben levő utakon való felállításáról a kereskedelemügyi minisztérium, illetve a törvényhatóság már gondoskodott.⁸⁸

1935 májusában ugyanitt megjelent a m. kir. Államvasutak Közúti Gépkocsiüzemében fenntartott autóbusz járatok egységes engedélyokiratának szövege. E szerint Veszprém és Tapolca közötti 50 km útvonalon napi egy fordulót, Veszprém és Balatonfüred közti 23 km-es szakaszon a nyári idényben naponta egy fordulót tart fenn. Keszthely–Hévízfürdő–Cserszegtomaj–Karmacs–Gyülevész–Zalaszentlászló–Zalaudvarnok–Alsóaranyod–Zalabér–Baltavár és Körmend közötti 78 km-es útvonalon naponta egy fordulót köteles működtetni, míg a Keszthely–Gyenesdiás–Balatonederics–Tapolca–Sümeg és Sopron közötti 151 km hosszú útvonalon naponta egy fordulót, csak július és augusztus hónapokban. A Keszthely–Hévízfürdő–Hévízszentandrás–Alsópáhok–Zalaapáti–Pacsa–Zalaszentmihály–Bak–Bocfölde–Zalabesenyő–Zalaegerszeg közötti 57 km hosszú távon naponta két fordulót köteles fenntartani. Hévízszentandrás és Keszthely között részjáratok is közlekedtetetők, a járatokat Zalaapáti és Keszthely között Hévízszentandrás kikerülésével is közlekedtetetik. A Bak–Zalatárnok–Zágorhida–Nova közötti 17 km hosszú útvonalon naponta egy fordulót köteles indítani. A Bak és Söjtör között 7 km hosszú szakaszon naponta egy fordulót, s ha szükséges, naponta egy másik fordulót is fenntarthat.

A járatok útvonalain az illetékes közigazgatási hatóság közreműködésével kijelölt megállóhelyeket a menetrendben köteles feltüntetni. Jogot nyer arra, hogy a járatok állomásjelző (megállást jelző) tábláit közterületeken, házakon, kerítéseken–ezek állagának, használhatóságnak sérelme és ellenszolgáltatás nélkül –a hatóság által megjelölt helyen és módon elhelyezhesse. Jogot nyer arra is, hogy járataival kisebb darabárakat is fuvarozzon: vagy az autóbusz tetején a poggyásztartóban, vagy az 1929-ben kiadott B.M. rendeletben megszabott megfelelő pótkocsiban. Jogosult arra is, hogy a helyközi forgalomban egyes városok és vidékek látványosságának bemutatására szolgáló úgynevezett körforgalmi járatokat indíthasson, amelyek a megtekintésre vagy szórakozásra szánt rövid tartóz-

kodás után az utasait a kiindulási pontra szállítja vissza.⁸⁹

A buszoknak nagy szerepe volt az 1935-36-ban zalaegerszegi megrendezett Göcseji Héten a környékre, főként Göcsejbe szervezett kirándulások lebonyolításában is. A többnapos rendezvénysorozat célja az idegenforgalom fellendítése volt, megismertetve Zala eddig elzárt, szépséges vidékét a nagyközönséggel, ezzel növelve a megyeszékhely ismertségét is.

1936. május 26-án Zala vármegye alispánja engedélyt adott a MÁVAUT-nak, hogy „... részjáratokat rendezhessen be az alapengedély okirat 53. pontjának megfelelően a Keszthely–Zalaegerszeg útvonal Keszthely és Zalaszentmihály közötti szakaszán a nyári idényben, naponta egy fordulóval.”⁹⁰

1937 márciusában Nagykanizsa autóbuszforgalmának örvendetes bővüléséről számoltak be. Megindult a Nagykanizsa–kaposvári autóbusz ellenjárata,⁹¹ majd a Nagykanizsa, Hévíz, Keszthely közötti 57 km-es távolságon utazókat május 22-től szállította autóbusz. A mentdíj 3 pengő, a menettérti jegy 4.80 pengő volt. Nagykanizsáról Zalaegerszegre zalaapáti átszállással lehetett utazni 4 pengős viteldíjért.⁹²

A júniusi megyei kisgyűlésen Thassy Gábor azt panaszolta, hogy a Keszthely–Zalaegerszeg közötti autóbusz már Hévízen annyira megtelik, hogy a következő állomásokon nem tud utasokat fölvenni. Kifogásolták a kalauzok modorát is.⁹³

1937. június 16-tól a MÁVAUT szeptember 15-ig autóbust indított Zalaegerszegről Zalaszentivánra ahhoz a gyorsmotoroshoz, amely 9 óra 33 perckor indult Nagykanizsáról és 12 óra 23 perckor érkezett Sopronba. Az autóbusz az Arany Bárány elől 10-kor indult és 42 perc múlva ért vissza.

1937 nyarán, mintegy hagyományt teremtve, a Göcsej Egyesület szervezett két kirándulást a legszebb Göcseji tájakon keresztül. A busz kirándulás ára 5.30 pengő volt. A második kirándulás útvonala: Petrikeresztúr, Nova, ahol a frissen restaurált freskókat nézték meg a barokk katolikus templomban, majd az Őrségbe utaztak, visszafelé Zalalövő, Kálócfa, Pórszombat irányából érkezve felmentek a Kandikó kilátóra, majd visszatértek Egerszegre.⁹⁴

1937 augusztusában azonban csalódást okozott a MÁVAUT, mert amikor a Keszthelyi Nyári Egyetem hallgatóinak kirándulást szerveztek Sümegre, a vállalat nem tudott megfelelő számú gépjárművet a szervezők rendelkezésére bocsátani.⁹⁵

A bánokszentgyörgyi járat

1937 szeptemberében Zalaegerszeg polgármestere, dr. vitéz Tamási István felújította tárgyalásait a MÁVAUT elnökségével. A régi vágóhíd épületében

(a város északi részén, a Zalához közel feküdt) már úgy építette meg a garázshelyiséget, hogy ott az eddiginél nagyobb számban lehessen elhelyezni autóbuszokat. Erre hivatkozva kérte a Bánokszentgyörgy–Zalaegerszeg közti vonal javítását: ez a fontos autóbuszjárat Dél-Zalának eddig elzárt vidékeit hozzásegíti, hogy lakói egy nap alatt elintézzék ügyes-bajos dolgaikat a megyeszékhelyen.⁹⁶

A régen várt bánokszentgyörgyi buszjárat indítására csupán 1937. október elején került sor. Naponta közlekedett Bánokszentgyörgy és Zalaegerszeg között (6-kor indult, 17.10-kor érkezett; 7.25-kor érkezett és 15.45-kor indult). A menettérti jegy Bakra 1, Söjtörre 1.90, Pusztaszentlászlóra 2.50, Pusztamagyaródra 3.20, Bánokszentgyörgyre 4 pengő volt. Egyszeri utazás Bánokszentgyörgyre 2.40 pengő kiadást jelentett. Így megvalósult végre az álom, hogy Dél-Zalát is autóbuszjáratokkal kapcsolják Zalaegerszeghez.⁹⁷

A söjtöriek azonban hamarosan megelégték a tolongást, több autóbust kértek a MÁVAUT-tól, mert a megnövekedett forgalom lebonyolítására nem voltak elegendők az arra közlekedő buszok. Vagy nagyobb, vagy több kocsi kell a bánokszentgyörgyi vonalon beállítani, mert nagyon sok a diák. Legalább a heti és az országos vásárok alkalmával lett volna szükség további buszra.⁹⁸

Egy nagykanizsai újságíró pedig annak adott hangot, hogy Bánokszentgyörgyről „kitűnő” utat építettek Zalaegerszegre, azon megindult az autóbusz, s olcsón szállítja (ő 3.20 pengőt írt) az utasokat. A halvány öröm mellett, melyet a felett érzett, hogy végre „mégis történik valami előrehaladás Dél-Zala rettenetes közlekedési viszonyaiban, kifejtette aggodását, hogy ez elvonja a vidék lakosságát Nagykanizsától. Ha tavasszal megépül Becsehelyig az út, akkor az még nagyobb veszélyt jelent Kanizsára nézve. „Letenyén máris irigykedve gondolnak a bánokszentgyörgyiekre, mert olcsó és jó busz jár a kitűnő utakon. Letenyét, a járás székhelyét egy autóbusz ugyan összeköti még Nagykanizsával, de ha tavasszal kiépül az út, már Letenyét is járat köti össze Zalaegerszeggel.”⁹⁹ Az egerszegi tudósító nyugtatta kanizsai kollégáját: nem kell aggódnia. Először is a jegy drágább, s az új autóbusz egyáltalán nem árt Nagykanizsa gazdasági életének, másodszer ő beszélt egy ottani gazdával, aki egyáltalán nem utazik naponta Egerszegre, inkább Nagykanizsára viszi terményeit, de nagyon örül, hogy van a járat, mert így eljuthat a megyeszékhelyre, ha hivatalos ügyeit kell intéznie. A MÁVAUT nem a megyeszékhelynek akar kedvezni, hanem be akarják „kapcsolni az életbe” a vármegye ama vidékeinek lakosságát, amely eddig járművek hiányában nem tudott kimozdulni községéből. Céljuk az egységes, összefüggő autóbushálózat kiépítése.¹⁰⁰

A menetrendi változásokat ismét több kritika érte, mely a megyei kisgyűlésen hangzott el. A MÁVAUT azonban magyarázatot adott döntéseire. A Zalaegerszeg–Keszthely vonalon a nyári forgalomban a postától átvett, időközben megjavított, kifogástalan Rába típusú autóbuszok jártak. Októbertől egy kényelmesebb, gyorsjáratú Mercedes típusú autót is üzembe helyeztek. Így a járatot meggyorsították, menettartama 1 óra 35 percre csökkent. Ez azonban Hévízfürdőn keresztül 20 perccel nőne, így azokat a járatokat, melyek főként közigazgatási érdekeket szolgálnak, a rövidebb úton közlekedtetik, de Alsópáhokon, illetve Keszthelyen csatlakozó járatokat kaphatnak Hévízre az utasok. A gyorsjárat a Budapestre induló vonathoz csatlakozik, ezért fontos a rövid menetidő. A túlsúlyosnak a nyári forgalomban is elejét vették a szükségesnek mutató kisegítő autóbuszok közlekedtetésével. Csúpn a Bak–Zalaegerszeg vonalon takarékoskodtak a járatokkal, mert arrafelé vonat is járt. Alkalmazottaikat a felelős hatóságok részéről megállapított rendelkezések figyelembevételével foglalkoztatják, szerintük a személyzet túlterhelésére nem került sor.¹⁰¹

A kereskedelmi- és közlekedésügyi miniszter 1938. november 26-án hagyta jóvá a MÁVAUT járatainak 1938-39. évi téli menetrendjét. Ekkor új járatot engedélyezett a Keszthely és Böhönye közötti 54 km hosszú útszakaszra, naponta egy fordulóval, ahol naponta egy második forduló is fenntartható. Keszthely–Somogyásmsón között pedig a forgalom a hét két napjára korlátozható. Kiterjesztette az engedélyokiratot a már korábban engedélyezett járatí vonal meghosszabbítására a Zalaegerszeg–Bánokszentgyörgy–Borsfa–Báza–Kerettye–Lispe–Szentadorján közötti 15 km hosszú szakaszra az útvonal mentén fekvő községeknek és iparteleknek a megyeszékhellyel való összeköttetésére napi egy fordulóval, de szükség esetén egy második forduló fenntartásával.

A 20.440-1938. számú rendelettel kiadott ideiglenes engedély szerint a Szombathely–Zalabér között fenntartott járatokat a Zalabér–Aranyod–Zalaszentgrót közötti 7 km-es útvonalra napi egy fordulóval engedélyezte Zalaszentgrót és Szombathely kedvező összeköttetése céljából, úgy, hogy a Csehimindszent–Zalavár útvonalrészén Mikosszéplak és Zalavár elkerülésével Csehi és Béraltavár községeken át is közlekedtetették.¹⁰²

Bizonyára a személyzetnek jelentette a legtöbbet, amikor Keszthelyen, a vasúti szálló mellett felépült a MAVART új, központi autogarázs, s azt 1939. augusztus 28-án használatba vették. Így felszabadultak a postahivatal udvarán lévő eddigi MAVART helyiségek. A korszerű helyiségek láttán csodálkozott a

szemlélő, hogy a régi helyen hogy is lehetett lebonyolítani a forgalmat és a „garázsírozást.”¹⁰³

A MÁVAUT 1940. május 19-től június 22-ig érvényes menetrendje szerint a Zalaegerszeg–Bak–Hévíz–Keszthely vonalon oda három járat, ebből egy csak Bakig, vissza öt, de három csak Baktól közlekedett: piacnaponként, keddenként és péntekenként a reggeli járat nem, míg a délutáni csak kedden és pénteken indult. A Zalaegerszeg–Nova–Lenti vonalon oda kettő: egyik csak Nováig, vissza három, de kettő csak Novától járt. A reggeli lenti járat kedden és pénteken nem közlekedett, míg a korai járat csak kedden és pénteken ért 7 óra 25 perckor Egerszegre, a 11.50-es pedig keddet és pénteket kivéve 13.30-kor állt meg Egerszegen. A Zalaegerszeg–Lispe–Szentadorján vonalon három: oda-vissza kettő, ebből egy csak Söjtőrig, a Búza vendéglőig, illetve onnan vissza közlekedett. A Zalaegerszeg–Nagykapornak vonalon két busz járt oda-vissza, csak kedden és pénteken, a piacnapokhoz igazodva.¹⁰⁴

A korabeli utazási körülményeket festi le a következő, szomorú alkalom szülte utazásról írott beszámoló, amit a MÁVAUT egyik kárvallottja küldött be az újságnak 1941 augusztusában. A közlekedési cégnek címzett nyílt levelében a következőket beszélt el. Keszthelyre igyekezett Zalaegerszegről, herceg Festetics György temetésére. Első kellemetlen élménye az volt, hogy a menetrendben az Arany Bárány szerepelt tévesen megállóként a plébánia helyett, ahol 8 órakor várakoztak a buszra. Bak felől végül félórányi késéssel érkezett meg a járat, amely már ekkor „asztmában” szenvedett, s emiatt több rendkívüli pihenőt kellett tartania. Az indulás reménykeltő volt, Zalaszentmihályig jól haladtak, azonban a kapaszkodón egy gabonás szekér került eléjük, ezért a busz az emelkedőn teljesen lelassult, s csak a legborzasztóbb „motalkó-bűzfelhő” kibocsátásával sikerült feljutnia a partra. A pölöskei kitérő előtt rendkívüli megállásra kényszerült, mivel a szembejövő autóbusz kidőlt, és sürgős segítséget kért. Tovább haladtak, ám Pacsán vásár volt, a megállóban sokan szálltak fel, egyre többen lettek, többen, mint a megengedett 38 fő, sok utast ott kellett hagyni. Többen mégis felpréselték magukat, „egymás hátán csüngtek”. Pacsa és Hévíz között végül felmondta szolgálatot a gép motorja. Az utasok begyalogoltak Hévízre, hogy taxit kapjanak, de potyára, mert taxi nem volt, így meg kellett várniuk a buszt, s 12 óra lett, amikor elindulhattak. Mire az autóbusz megállt Keszthelyen az Amazon mellett, már szembetalálkoztak a tömeggel, amelyik a herceg temetéséről jött. E történet kapcsán feltette kérdéseit: Miért indít beteg gépeket a MÁVAUT? Tudja-e, hogy e kalandos utazások napirenden vannak, s ez nemcsak az utasokat, hanem a vezetőket is kimeríti? Minek a köz-

beeső állomás, ha ott csak az erőszakos utasok szállhatnak fel, a többi pedig rendszeresen ott marad? Majd kifogásolta a fürdőidény szempontjából különösen „lehetetlen” menetrendet. A vonat és az autóbusz is fél kettőkor indult vissza Keszthelyről, kivéve a vasárnapot, pedig legalább nyáron az esti időpont lenne alkalmas.¹⁰⁵

1943-ban határozott úgy a városi közgyűlés a polgármester, ill. a pénzügyi és jogügyi bizottság javaslatára, hogy a volt városi vágóhíd épületében két autóbusz befogadására alkalmas kocsiszínt, amelyet 1937. július 19-e óta ugyancsak a MÁVAUT bérelt, továbbra is bérbe adja határozatlan időre, az évi bért 90 pengőben határozta meg.¹⁰⁶

A helyi buszközlekedés Zalaegerszegen

A rossz közlekedési viszonyok arra ösztönözték az ország különböző részeiben a magánvállalkozásokat, hogy menetrendszerű autóbuszjáratokat indítsanak. A kereskedelmi minisztérium is örömmel látta a magántőke eme vállalkozását.¹⁰⁷

1927 márciusában a Zalamegyei Ujság hírt adott arról, hogy egy Moson megyei vállalkozó Zalaegerszegen autóbuszjáratot kíván indítani, s erre meg is kapta az engedélyt. Az autóbust március 10-én mutatta be a városi tanácsnak, amivel próbajáratot is végeztek. Az autóbusz-forgalom április elsején indult meg, és a gépkocsik az új állomástól Ola végéig szabott árakkal, menetrendszerűen közlekednek. Az útvonalon mintegy 4-5 megállóhely lesz, tervezték.¹⁰⁸ Majd egy következő hír újabb, a helyi közlekedést lebonyolító autóbusz érkezéséről számolt be.¹⁰⁹

1927. május 25-én Bátor István budapesti mérnök adta be ajánlatát a polgármesteri hivatalba, miszerint Zalaegerszegi Autóbusz Közlekedési RT. néven vállalatot alakítana, amely Ola külváros és a vasútállomás között bonyolítaná le a forgalmat, egyelőre napi 12 járatral egy gépkocsit hozna üzembe. A modern társaskocsiban 24 ülőhely és 6 állóhely volt. A kiinduló állomás Ola végén, a végállomás a vasútnál lenne, több közbeeső állomással. A Széchenyi tértől a vasútig 40 filléres menetdíjat számítana. A vállalkozó kikötötte, hogy a város két évig havi 3.100 pengő bevételt biztosítson számára, mivel a mellékelt költségjegyzék szerint ennyi volna a havi üzemeltetési költség. Arra is ajánlatot tett, hogy május 15-től szeptember 15-ig Hévízre is indít járatokat vasár- és ünnepnapon. A város tárgyalta az ajánlatról, esetleg elveti az előző ajánlatot, mert Bátor modernebb kocsikat hozna forgalomba.¹¹⁰

A következő számban, 26-án mégis arról adtak hírt, hogy *Kondor* bérautó vállalata, mely a múltban egy nagy autóját már be is mutatta a hivatalos köröknek, most egy kisebb, *Rába autót* hozott Zalaegerszegrre, s

reménykedtek abban, hogy rövidesen elindítja azokat, így régi hiányt pótolnak Zalaegerszegen.¹¹¹

Az első zalaegerszegi Autóbusz Vállalat június 14-én helyezte üzembe autóbuszát. A tudósító szerint a premier nem volt „anyagilag fényes.” „A járőkelők értetlenül, a fiákeresek és bérautósok pedig nem valami barátságos ábrázattal nézték a vasúti vagon formáját, nehézkes járművet,” utas sem igen akadt. „Így van ez addig, míg hozzá nem szoknak az emberek.” A premier száraz időben, száraz úton történt, ám mi lesz azzal a járatral, „amelyet az autóbusz esős időben, sáros úton fog végezni.”¹¹² A vállalkozó két autóbust is üzembe helyezett. A járat útiránya: Ola-külváros, Ebergényi út, Ola utca, Rákóczi út, Kazinczy tér, Széchenyi-tér, majd a Kossuth Lajos utcán végighaladva a főállomás épületéig tartott és vissza. A busz menetrend szerint közlekedett, a viteldíj szakaszonként 10 fillér, az indulópontról a Széchenyi térig (Bárany szálló) 30 fillér. Az egész vonalon végig 60 fillér. A nagyobb poggyászokért 10 fillért kellett fizetni. A szöveges sajtóreklámban a vállalat vezetői tisztelettel kérték a „nagyérdemű közönség pártfogását”¹¹³

Hamarosan megenyhült a közönség és a sajtó is. Néhány nap forgalmából is megállapíthatták, „hogy Zalaegerszeg közönsége igyekszik kihasználni ezt az olcsó járművet, mellyel igen gyorsan és könnyen megközelíteni a város bármely távol eső pontját.” Júliusban azonban már arról értesült a város, hogy a vállalkozónak el kellett vinnie átalakításra az autóbuszokat, de a nagyobbik (zöld) buszt nem hozza vissza, hanem helyette egy modern olasz kocsit állít be majd a forgalomba. A kis sárga kocsit átalakítják a győri vagongyárban, s amint a munka elkészül, ismét megkezdik a személyfuvarozást.¹¹⁴ A kocsik indításáról nem adtak hírt, de bizonyára működtek, mert a városi tanács tervbe vette: utasítja a vállalkozót, hogy táblákat helyezzen el az autóbuszmegállóknál, valamint kötelezi, hogy a végállomásokon menetrendet, a kocsiban viteldíj táblázatot függessen ki. Ekkor számoltak be arról a tervről is, hogy aszfalttal burkolják a főutcát, ami bizony hasznos volt az autóközlekedés szempontjából is.¹¹⁵

A városi képviselőtestület október 12-i ülésén utasította a polgármestert, hogy járjon el a vállalkozónál, hogy a menetrendet betartva Ola–külvárosba is bonyolítsa le a forgalmat.¹¹⁶ 1928. október 19-én azonban megint arról tájékoztatták a lakosokat, hogy a zalaegerszegi városi (sárga) autóbusz forgalma mátol szünetel, mert a vállalkozó helyette új autóbust hoz a városba.¹¹⁷

1931 januárjában a zalaegerszegi rendőrség előző évi munkájáról készült beszámolójában számot adott a közlekedési eszközök számáról, mivel egyik fő fel-

data a közlekedés ellenőrzése volt. A jelentés szerint városunkban 1930. december 31-én 20 magántulajdonú gépkocsi és 18 géperejű bérkocsi volt, ebből személykocsi 34, teherkocsi négy; valamint hét motorkerékpár közlekedett. A kétfogatú bérkocsik száma nyolc, a teherkocsik száma 25 volt.¹¹⁸ Autóbuszról nem szólt a fáma.

1931-ben egy kék autóbusz közlekedett a városban, amelyik többször elromlott. Kérték a tulajdonost, hogy valamilyen módon jelezze, ha nem indulhat a járat, hogy az utasok ne várjanak hiába a Bárány előtt, s ne késsék le emiatt a vonatot. Ennek kapcsán számoltak be róla, hogy „a város nem képes saját erejéből járatot fönntartani, ezért tehát magánosok próbálkoznak ilyennel, természetesen több-kevesebb sikerrel. [...] Ezidő szerint a jól ismert kék autóbusz bonyolítja le a forgalmat a város és a vasútállomás között. A tulajdonosok talán erejükön felül hoznak áldozatokat, hogy a járatot fönntarthatassák.”¹¹⁹

Az időnként felmerülő problémák miatt kérték később a város vezetőségét,¹²⁰ hogy lépjen érintkezésbe a postakincstárral, bonyolítsa le a forgalmat a város és az állomás között, mert az állomás meglehetősen távol fekszik a várostól, forgalma élénknek mondható. Ismét szóltak a két magánvállalkozóról, akik autóbuszjáratot indítottak, ámde mindketten kénytelenek voltak azokat beszüntetni. Bár méltányolták a helyi bérautósok és a bérkocsisok munkáját, mégis szükség lenne arra, hogy a közönség néhány filléres viteldíj ellenében megközelíthesse az állomást. A polgármester valóban elutazott Budapestre, s ígéretet kapott arra, hogy a városi közúti forgalom lebonyolítására is próbajáratokat indít a posta.¹²¹ Ez azonban csupán ígéret maradt.

Egy-egy jelesebb alkalomkor azonban előfordult, hogy a posta különjáratot indított. 1933-ban, egy áprilisi szombaton a helyőrségi laktanyától indult egy járat a kultúrházhoz, hogy elvigye a Karácsonyfa Egyesület hangversenyére igyekvőket. A rendes megállóhelyeken is megállt. A viteldíj a laktanyától 30 fillér, a Bárány szállótól 20 fillér, a családi jegy 3 személyre 70 fillér volt. A hangverseny végeztével az autóbusz visszafelé is közlekedett.¹²²

1933 augusztusában a postaigazgatóság a helyi forgalomra való tekintettel leszállította a menetdíjakat, belátva, hogy a helyi forgalom lebonyolítására is alkalmas az autóbusz. A Zalaegerszegi–keszthelyi posta-autóbusz érvényben lévő menetrendje szerinti járat két

időpontban tett jó szolgálatot a helyi forgalomban: reggel 5 óra 50 perckor, amikor csatlakozása volt a 6 óra 20 perckor Celldömölk felé induló vonathoz, Keszthelyről jövet pedig az este 8 óra 10 perckor érkező nagykanizsai vonat utasait szállíthatta be. Mindkét járatot igénybe vették, főként mióta olcsóbbá vált a menetdíj, 50 fillér helyett 30 fillér lett. Augusztus 21-ével azonban az esti járat megszűnt, s a Keszthelyről érkező kocsi a 15 óra 5 perckor csatlakozott a Nagykanizsáról érkező vonathoz. E tényre „hivatkozva kell a városnak lépéseket tennie az iránt, hogy a posta vegye át a helyi forgalom lebonyolítását is, mert alig fizetne rá. „A modern, kényelemes autóbuszokat szívesen használná az utazó közönség.” –javasolta a sajtó.¹²³

A keszthelyi járatok a városközponttól a vasútig szállították az utasokat. 1934-ben ezt a szolgáltatást mindössze 10 fillérért vehették igénybe a MAVART járataival utazók.¹²⁴ Így a helyi közlekedésben Egerszegen a két háború között a bérautóké és a konflisoké maradt az egyeduralom.

Összegzés

Az autóbusz-közlekedés megindulása nagy jelentőségű volt Zala megye, s különösen Zalaegerszeg életében, mert számos olyan településsel kötötte össze, ahova vasúton nem lehetett eljutni. Két állami vállalat, a posta és a MÁV indított itt helyközi járatokat, s többéves folyamat volt, amíg e vonalakon megindulhatott a közlekedés. Az 1927-ben megkezdett útépitéseket a gazdasági válság vissza vetette, 1934 után ismét gyorsabb ütemben haladhatott az útépités, s ezzel párhuzamosan az autóval történő személyszállítás és árufuvarozás is elterjedt. Nemcsak Zalaegerszeg, hanem a göcseji települések vezetőinek erőfeszítéseit is tükrözik a különféle javasolt útvonaltervek. A sajtó híradásai jól megvilágítják a két világháború közötti időszak közlekedési helyzetét, a felmerült kifogásokat és nehézségeket is. Az autóbuszok jelentős szerepet játszottak a vasúti közlekedésben, a vállalatok hamar felismerték a csatlakozó járatokban lévő üzleti haszonszerzés lehetőségét. A buszoknak a vonatok mellett nagy szerepük volt az idegenforgalom kezdeti fellendülésében is, a nagy magyar-amerikai olajvállalat, a MAORT¹²⁵ pedig saját autóbuszával szállította tisztviselőit Nagykanizsa és az olajvidék között.

Jegyzet

- ¹ MEGYERI 1987: 225-235.
- ² Az első helyi járatú autóbusz 1927-ben indult útjára, összekötve a városközpontot a vasútállomással, a barakk–teleppel [a város déli részén felépült egykori katonai kórház épületeiből kialakított lakótelep] és Kiskanizsával. 1929-ben két darab 24 üléses és egy 16 üléses autóbusz szállította a városlakókat. A vidéki járatok közül a legnagyobb forgalmat lebonyolító járat Nagykanizsa és Letenye között közlekedett. KANIZSAI ENCIKLOPÉDIA 118. Sággy Dezső ny. rokkant százados 1927. februárjában öt évre kapott jogot a kereskedelemügyi minisztériumtól, hogy autóbusz vállalatot létesítsen. Zalai Közlöny 1927. február 10. (Ezt az adatot köszönöm Tarnóczky Attilának.) 1936-ban a Nagykanizsa Vidéke Autóbusz Vállalat kapta meg a 17.223-1936. számú engedélyét, majd ezt újabb helyi járatokkal bővítette 1938-ban. Zalavármegyei Hivatalos Lap (tovább ZHL), 1938. 15. sz. 294. Muraköz visszacsatolását követően 1941-ben a Nagykanizsát Mura-szombattal összekötő járat indulhatott meg, ahol pl. Lovászi lakói a másfél kilométer távolságra lévő Dobriban szállhattak fel a buszra, ha Kanizsára igyekeztek. A fel-díszített első járat Lendván (ma Lendava, Szlovénia) készült fotóját lásd: TÓTH-SRÁGLI 1996: 60.
- ³ HONVÁRI 2003: 342.
- ⁴ HONVÁRI 2003: 347.
- ⁵ A februárban kiküldött bizottság indítványára 3050-1926. jkv. 129. sz. határozata az 1926. augusztus 7-én tartott ülésén. „A kölcsön fedezetül a százalékos útdoból és községti közmunkaváltságból eredő jövedelmeit 1926. év szeptember 1-től kezdődőleg külön is leköti, s tudomásul veszi, hogy ez időponttól kezdve a királyi adóhivatalok a százalékos adó címén befolyt összegeket a Magyar Nemzeti Banknál nyitott kölcsön számlára fizeti be. Ha a százalékos útdó bevétel az általa felvett kölcsön kamat és törlesztési összeget kétszeresen nem fedezné, úgy a kölcsön számlára a *százalékos útdón* kívül a közmunkaváltságot is teljes összeggel befizeti.”
- ⁶ A törvény hibáiról lásd: BÉKEFI 1978: 34.
- ⁷ Zala Megyei Levéltár (továbbiakban: ZML) IV.404./b. Zalavármegye alispánjának iratai. 1940. 661. doboz. II. csomó. Kivonat közgyűlési jegyzőkönyvből.
- ⁸ A Magyar Automobil Club 1900. november 30-án alakult meg. FRISNYÁK 2001: 127.
- ⁹ A Közlekedési Minisztérium 55003/II.-1926. számú rendeletére hivatkozva.
- ¹⁰ ZML V. 1607. Zalaegerszeg város képviselő-testületének iratai, jegyzőkönyvek. (tovább: Képv.test.jgyk.) 18.107/ni 1926. jkv. 847.
- ¹¹ A magyar posta ismerte fel először a motorizált szállítás jelentőségét úgy a postai- mind a személyforgalomban, s úttörő szerepet vitt az automobilizmus terjesztésében. 1900-ban alkalmazott a postai szállításban gépkocsikat, s első autóbuszjáratát 1910. augusztus 10-én indította meg Károlyváros és Plitvica között. Az utolsó békeévben már 32 autóbuszt tartott forgalomban, melyek 19 különböző útvonalon 545 km vonalszakaszon közlekedtek rendszeresen. FRISNYÁK 2001: 137.
- ¹² Zalamegyei Ujság (továbbiakban: ZMU) 1925. július 2: 5.
- ¹³ WAGNER 1936: 99.
- ¹⁴ A fotót Kisvári László bocsátotta rendelkezésünkre.
- ¹⁵ ZMU 1926. február 2.2. Közúti autóforgalmat akar létesíteni a MÁV a megye területén.
- ¹⁶ Budapesten 1926. augusztus 2-án indult meg a közlekedés az Erzsébet tér és a Margitsziget között. FRISNYÁK 2001: 165.
- ¹⁷ ZMU 1926. október 28: 3.
- ¹⁸ ZMU 1926. november 11: 1.
- ¹⁹ ZMU 1926. november 16: 2.
- ²⁰ ZMU 1927. március 23: 1.
- ²¹ ZMU 1927. március 29: 1.
- ²² ZMU 1927. május 29: 1.
- ²³ ZMU Képv. test. jgyk. 1927. június 9. jkv.142. 5019, 5132/927. ZMU 1927. június 10: 1.
- ²⁴ ZMU 1927. szeptember 29: 3; 30.3. 9440/927. XXIV.604.
- ²⁵ ZMU 1927. június 29: 3.
- ²⁶ ZML Képv. test. jgyk. 1927. október 7.
- ²⁷ ZMU 1927. október 13: 3.
- ²⁸ ZMU 1927. október 14: 4.
- ²⁹ ZMU 1928. február 26: 1.
- ³⁰ ZMU 1928. március 22: 2.
- ³¹ ZMU 1928. április 21: 2. Az autóbuszok a következő útirányokban közlekedtek: Nagykanizsa–Kaposvár, 2. Nagykanizsa–Becssehely–Pola–Letenye–Murarátka–Dobri–Kerkaszentmiklós–Lenti. 3. Nagykanizsa–Galambok–Kiskomárom–Balatonmagyaród–Égenföld–Sármellék–Alsópáhok–Hévíz–Keszthely. 4. Nagykanizsa –Galambok–Zalakaros–Garabonc–Kisrada–Nagyrada– Zalaszabar –Esztergály–Zalaapáti. Az első útvonalon napi négy járatot (2 forduló), a másikon két járatot engedélyezett a miniszter, de nyáron a keszthelyi vonalon bővíthették a járatokat. A viteldíj személyenként és kilométerenként legfeljebb 10 fillér, gyermekeknél ennek a fele lehetett. A vállalat öt kocsi tarthatott üzemben, és úthasználati díj fejében lóerőnként és évenként 8 pengőt kellett fizetni. Az úthasználati díj Zala és Somogy vármegyék útalapját illetve az igénybevétel arányában.
- ³² A döntés indokára vonatkozóan a városi jegyzőkönyvben nem találtam feljegyzést.
- ³³ A régi villanytelep, mely a mai Petőfi Általános Iskola helyén állott.
- ³⁴ ZMU 1928. április 26: 2-3.
- ³⁵ ZMU 1928. október 14: 4.
- ³⁶ ZMU 1928. március 31: 3.
- ³⁷ ZML Képv. test. jgyk. 1928. május Az alispán 11760/ni 1928. számú átirata. V/1, 4446/928. XXV: 173.
- ³⁸ ZML Képv. test. jgyk. 1928. június 5210/928. XXV: 243.

- 39 ZMÚ 1929. február 23: 3.
 40 ZMÚ 1928. május 15: 3.
 41 ZMÚ 1928. május 17: 1.
 42 A Zalai Közlöny téli zsebmenetrendje. Készült a MÁV szerzői jogának fenntartásával. 1940. (A Thúry György Múzeum tulajdona)
 43 ZMÚ 1928. június 13: 1.
 44 ZMÚ 1928. július 6: 4.
 45 ZMÚ 1928. június 27: 1.
 46 ZMÚ 1929. május 22: 4.
 47 ZMÚ 1928. augusztus 30: 3.
 48 ZMÚ 1928. november 11: 4.
 49 ZMÚ 1928. december 25: 2.
 50 ZMÚ 1929. június 1: 3.
 51 ZMÚ 1929. július 23: 3.
 52 ZMÚ 1929. augusztus 14: 1.
 53 ZMÚ 1929. augusztus 23: 2.
 54 ZMÚ 1929. november 27: 2. Leszállították a posta-autóbusz járatok díját. Zalaegerszeg–Bak között az eddig 1.40 pengő helyett 80 fillér, Zalaegerszeg pályaudvartól Bakig 50 fillér lett a díj. Zalaegerszeg–Zalaszentmihály között az eddigi 2.10 pengő helyett 1.80 pengőre csökkent a viteldíj, a menettérti jegy az egész útvonalon 2.50 pengő volt. Zalaegerszeg és Pacsa között 1.50 helyett 2.10, a menettérti jegy 4.20 pengő helyett 3.50-re változott. Zalaegerszegről Keszthelyre 4.70 helyett 3.90 pengőért utazhattak, a menettérti jegy 8 pengő helyett 7 pengő lett.
 55 ZHL 1929. szeptember 26: 627.
 56 FRISNYÁK 2001: 170.
 57 FRISNYÁK 2001: 171.
 58 FRISNYÁK 2001: 171.
 59 ZMÚ 1930. május 22: 1.
 60 ZHL 1931. augusztus 13: 308.
 61 ZMÚ 1931. március 27: 1.
 62 ZMÚ 1930. június 20: 3.
 63 ZMÚ 1931. október 23: 1.
 64 ZMÚ 1931. augusztus 13: 4.
 65 ZMÚ 1932. március 13: 2.
 66 ZMÚ 1932. június 2: 1.
 67 ZMÚ 1932. december 17: 3.
 68 ZMÚ 1932. május 20: 1.
 69 ZMÚ 1933. január 31: 2.
 70 FRISNYÁK 2001: 177.
 71 ZMÚ 1933. február 4: 1.
 72 ZMÚ 1934. február 10: 2.
 73 FRISNYÁK 2001: 178.
 74 ZMÚ 1934. február 15: 2.
 75 ZMÚ 1934. március 20: 2.
 76 ZMÚ 1934. április 6: 2.
 77 ZMÚ 1934. július 1.
 78 Keszthelyi Hírlap (továbbiakban KH) 1934. július 1: 3.
 79 KH 1934. április 22: 1.
 80 KH 1934. július 8: 1.
 81 KH 1934. június 24: 2.
 82 KH 1934. július 15: 6.
 83 KH 1934. augusztus 12: 3.
 84 ZMÚ 1934. augusztus 15: 2.
 85 ZMÚ 1934. augusztus 30: 2.
 86 ZMÚ 1934. november 23: 2.
 87 FRISNYÁK 2001: 179. 1935. január 1.
 88 ZHL 1935. február 14: 78.
 89 ZHL 1935. május 16: 181-182. A m. kir. Államvasutak közúti gépkocsi üzemében fenntartott autóbusz járatok egységes engedélyokirata. 10953. ni. 1935. Bódy Zoltán alispán.
 90 ZHL 1936. május 28: 189.
 91 ZMÚ 1937. március 13: 3.
 92 ZMÚ 1937. május 21: 3.
 93 ZMÚ 1937. június 10: 1.
 94 ZMÚ 1937. május 9: 3.
 95 ZMÚ 1937. augusztus 8: 2.
 96 ZMÚ 1937. szeptember 30: 2.
 97 ZMÚ 1937. október 2: 2.
 98 ZMÚ 1937. november 21: 3.
 99 Zalai Közlöny 1937. október 15: 3.
 100 ZMÚ 1937. október 16: 2.
 101 ZMÚ 1937. november 14: 1.
 102 ZHL 1938. december 1: 443-444. Ugyanekkor megszüntette a nemrégiben, 1938-ban engedélyezett Keszthely–Marcali járatokat, mert azokat kellően nem használták ki, ugyanis a közlekedési igényeket a vonatok teljes mértékben kielégítették.
 103 KH 1939. szeptember 2: 6.
 104 ZMÚ 1940. május 27: 4.
 105 Zalai Magyar Élet 1941. augusztus 9: 3.
 106 ZML Képv. test. jgyk. 1943. II.26. 2787/1943. XL: 59.
 107 ZMÚ 1927. április 3: 4.
 108 ZMÚ 1927. március 11: 3.
 109 ZMÚ 1927. március 25: 2.
 110 ZMÚ 1927. május 25: 2.
 111 ZMÚ 1927. május 26: 3.
 112 ZMÚ 1927. június 15: 3.
 113 ZMÚ 1927. június 16: 3.
 114 ZMÚ 1927. július 9: 3.
 115 ZMÚ 1927. október 1: 3.
 116 ZML Képv. test. jgyk. XXV 1928.X.12. 199/ 1928: 532.
 117 ZMÚ 1928. október 19: 4.
 118 ZMÚ 1931. január 14: 2.
 119 ZMÚ 1931. június 17: 2.
 120 ZMÚ 1931. február 11: 1.
 121 ZMÚ 1931. március 27: 1.
 122 ZMÚ 1933. április 2: 6.
 123 ZMÚ 1933. augusztus 25: 3.
 124 ZMÚ 1934. február 15: 2.
 125 TÓTH–SRÁGLI 1996: 61.

Irodalom

BÁLINT Sándor

1999 *A győri buszközlekedés története.* In: A Közlekedési Múzeum Évkönyved XI. 1996-1998. Bp.

BÉKEFI István

1978 *Zala utak.* Zalaegerszeg.

FRISNYÁK Zsuzsa

2001 *A magyarországi közlekedés krónikája 1750-2000.* Bp.

HONVÁRI László

2003 *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. sz. közepéig.*

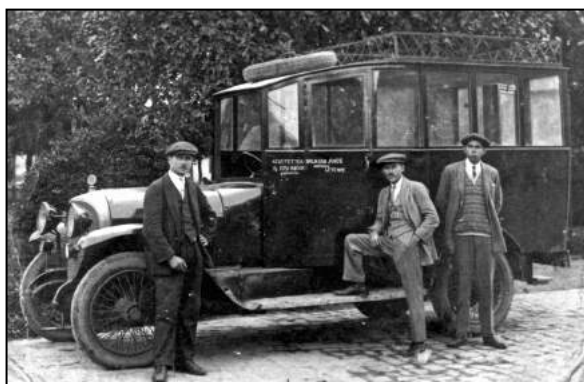
KAPILLERNÉ MEGYERI Anna

1987 *Adatok egy kisváros közlekedéstörténetéhez. Bér-autósok Zalaegerszegen a két világháború között.* In: Zalai Múzeum 1. Zalaegerszeg, 225-235.

TÓTH Sándor–SRÁGLI Lajos

1996 *Lovászi. Száz magyar falu könyvesháza.* Bp.

WAGNER Gyula

1936 *Az automobilizmus, különös tekintettel a hazai viszonyokra.* In: A magyar közlekedésügy monográfiája. Szerk. Ladányi Miksa, Bp.

1. kép Nagykanizsa magántulajdonú fakarosszériás társas autója 1926-ban (a fotó eredetije Kisvári László tulajdona)

2. kép Nagykanizsa autóbuszparkja 1929-ben (a fotó eredetije Kisvári László tulajdona)

Első zalaegerszegi Autóbusz Vállalat
a mai nappal üzembe helyezte autóbuszait.
 Utirány: Ola külvárosból Ebergényi-uton, Ola-utcán, Rákóczi-uton, Kazinczy-téren, Széchenyi-téren, Kossuth Lajos-utcán a főállomás épületéig és vissza
 ~
Menetrend szerint közlekedik.
 Viteldij: szakaszonként 10 fillér, indulóponttól Széchenyi térig (Bárány-szálló) 30 fillér. Egész vonalon végig 60 fillér. Nagyobb podgyásért 10 fill.
 Tisztelettel kérjük a n. é. közönség pártfogását
a vállalat vezetősége.

3. kép Az első zalaegerszegi Autóbusz Vállalat hirdetése a Zalamegyei Ujság 1927. június. 19-i számában

4. kép Vasútállomás Zalaegerszegen, előtte parkoló Rába autóbusszal, 1930 körül (Göcseji Múzeum, fotó: Serényi Árpád)

5. kép Autóbusz viszi a pécsi dalosversenyre a zalaegerszegi építőmunkások dalárdáját (Göcseji Múzeum)

6. kép Útépítés Nován, 1933. (Göcseji Múzeum, fotó: Serényi Árpád)

7. kép Képzett út Göcsejben, Petrikeresztúr, 1933. (Göcseji Múzeum, fotó: Serényi Árpád)

8. kép Göcseji táj és út Dobronhegyénél, 1933. (Göcseji Múzeum, fotó: Serényi Árpád)

9. kép A zalaegerszegi gazdakör kirándulása autóbusszal a keszthelyi gazdasági akadémiaira az 1930-as években (Göcseji Múzeum)

10. kép Keszthelyi kerékpáros bemutató, háttérben egy kisebb autóbussz a posta udvarán. 1930 körül, (Balatoni Múzeum, fotó: Varga József)

11. kép Újtjelző tábla az Izsák házaspárral 1943-ban, magántulajdon (fotó: Dr. Schlemmer József)

Németh József

Horváth Elek úti levelei Zalából 1827-ben

Keszthelyt elsősorban a Festetics família tekintélye, kastélya, könyvtára, mezőgazdasági iskolája révén a 19. század első felében gyakran útbá ejtették a Dunántúlon megforduló utazók. A település hírnevét növelte színvonalas gimnáziuma, valamint a környék sok történeti és természeti látnivalója. Itt szerzett élményeiket többen megörökítették. Ezt elősegítette, hogy a kortársak szívesen olvasták az útleírásokat. Közülük már két kiadásban magyarul is megjelent az 1814-ben itt megfordult angol orvos, Richard Bright terjedelmes beszámolója, s Michael Eissl 1813-ban Bécsben kiadott útirajzának több részlete is olvasható honi nyelvünkön. Ugyancsak levehetjük polcunkról az erdélyivé honosodott John Paget hazánkban szerzett élményeinek magyarra fordított leírását.

1998-ban a Balatoni Múzeum gondozásában, Müller Róbert szerkesztésében jutott az érdeklődők kezébe Hrabovszky Dávid 1827-ben, a Tudományos Gyűjteményben közzétett Néhány levelek a Balatonról és Balaton mellyékéről című ismertetése a magyar tengerről, Keszthely néhány nevezetességéről. Az utazási levél, akkori szóhasználattal az úti levél kedvelt tudósítási forma volt. Valós vagy képzelt személyhez szólt, s benne jól összesimult a tudós közlendő az egyéni élményekkel, hangulatokkal. A példák sorolása helyett elegendő Petőfi Úti jegyzeteire emlékeztetnem.

Hasonló krónikát küldött 1827-es utazásáról szombathelyei barátainak adresszálva Horváth Elek József is. A szerző 1784 körül Szombathelyen született, ugyanott végezte középiskolai tanulmányait. A helybéli papi szeminárium növendéke lett, de hamarosan világi hivatást választott. Joghallgató volt Győrben, majd ügyészként dolgozott szülővárosában. 1827-től lett a kaposvári gimnázium tanára, két év múlva annak igazgatója. A Magyar Tudós Társaság 1833-ban levelező tagságra tartotta érdemesnek. E megtiszteltetésnek csak két évig örülhetett, 1935-ben meghalt. Szinnyei József 16 önálló, nyomtatásban megjelent művét tartja számon, ezek többsége rövid alkalmi költe-

mény, főleg üdvözlő vers. Cikkeivel, tanulmányaival, verseivel találkozhatnak azok, akik az Erdélyi Múzeumot, a Szépliteratúrai Ajándékot, a Tudományos Gyűjteményt, a Társalkodót, a Sast lapozgatják. Kéziratban több eredeti és általa fordított színpadi művet is hátrahagyott.

1827 őszén Kaposvárra utazván pár napot időzött Türrén és Keszthelyen a premontrei szerzetesházban. Mindkét helyen több ismerőse élt. A szombathelyi és a keszthelyi gimnáziumban ugyanis 1808 után e szerzet tagjai tanítottak, s a szövegből kiderül, hogy a Szombathelyen tanító papokkal Horváth baráti kapcsolatban volt. A hosszabb beszámoló címe: Levelek Somogyból. A címet magyarázza, hogy részletesebben megörökítette somogyi kirándulásait, sőt egy Pécsre tett utazását is. Közleménye a Sas című, 1831-1833 között rendszertelenül kiadott irodalmi, társadalomtudományi folyóiratban jelent meg 1832-ben. Újabb kiadásáról nincs tudomásom.

Csak a zalai vonatkozású fejezeteket közlöm, elhagyván a somogyi, baranyai részleteket, valamint a számottevő információt nélkülöző lírai bekezdéseket, ma már érdektelenné vált elmélkedő szakaszokat. Ezekre /.../ jellel utaltam. Nem törekedtem a betűhív közlésre, de a szerzőre jellemző nyelvi sajátosságokat igyekeztem megőrizni.

Horváth Elek József utazása Vasból Somogyba 1827-dik eszt.

Türrje, Szala várm. Szept. 11-kén 1827.

Kedves Barátom!

Haladok már Szombathelyről, ifjúságom boldog éveinek kellemes helyétől, szíves barátim kedves gyülekezetétől, elmém tökéletesedésének műhelyétől. Sorsom elszakasztá tőletek, kiket forrón öleltem, s ámbár nekem a hivatal, melynek elfogadására megyek, mindenek közt legkellemetesebb, minthogy természeti hajlandóságomnak egyenesen megfelelő, mindazonáltal hathatósan érzem azon csendes fájdalmat, mely vesz-

tésteget kesergi szívemben. Eleven színekkel festi előmbe a képzelődés azon hamar lefolyt órákat, melyeket naponként veletek nyájasság s tiszta baráti érzés között töltöttem. Most is fülemben hangoznak amaz enyelgő szózatok, melyeket összeforrott húsé-günk bizodalmas nyíltszívűséggel ejtetett, s hallom azon ígéket, melyeket a képmutatást nem ismerő ajkak repítének. De már elmúltak ezek is, mint mindenek e változó világon. Ti folyvást a roppant római világ düledéki közt mulatjátok lelketeket Szombathely vidám kebelében, én sietek Somogy földére, melyet Zrínyi hős vére dicsőített: úgy rendelé az ég, hogy ti ott, én pedig itt fussam az élet tövises pályáját.

Feljutván a kámi magas dombra, noha a természet minden játékiival hímezett s viruló rétekekkel tölt völgyek, a Rába tekervényes folyamjával s a messze terjedő róna számtalan helységekkel egyéb itt történt utazásaim alkalmával gyönyörű tekintetet nyújtanának előmbe, s lelkeket egy édesen olvadó andalgásba merítették, most a természetnek ezen ékes teátruma magára nem vonhatta figyelmemet, mert még egyszer s utoljára előmbe tűnt Szombathely egy fényes ábrázolatban, s vele minden ott töltött napjaim egyszerre. Látám a roppant anyatemplomnak pompás épületét sudár tornyaival méltóságosan emelkedni a város egyéb csinos épületei felett, s jobbról az ékes püspöki házat, az én kegyes jótévőmnek lakhelyét, és hálás érzetem könnyeket gördítvén arcomra, áldást esdeklék a nemes lelkű nagy férfúra, a megye példás, ügyes, bölcs főpásztorára.¹ /.../ Látám a templom baljáról a nevendék papság jeles épületét, s abban lakó s néha odagyúlt szép lelkeket. /.../ Egyszerre feltűnt előttem a praemonstratensis urak csinos háza is, s az ezen rendben lévő sok jó barátim édes emlékezete, néhai örömmel tölt napjaim visszaérkezte gyönyörködteté lelkemet annak látására. Még egy tünet a Sz. Ferenc szerzete fényes tornyára, s a Domonkos fiainak megaggott templomára – s nincs többé szemeimnek miben gyönyörködniök.

Kocsim gyorsan halada a Mindszentig² nyúló nyíres dombon, szemeim a kedves nézésben, elmém a képzelődésben szinte kifáradt, s ím végképpen eltűnt a város. /.../ Még akkor is egy édes sajtást éreztem szívem körül, midőn szeretett hölgyemnek ezen szava: „minő helység ez előttünk, mely két tornyú templomát egy hozzá ragasztott nagy épülettel oly pompásan emeli a dombon?” mintegy álomból ébreszte fel. Álmaimat ismét egy hosszas fohászzkodás oszlatá szét, s kevés pillanat alatt a két tornyú templomhoz kapcsolt préposti épületben valánk Türijén a vendégszerető jószívű praemonstratensiseknél.

Ha kívántam volna is tovább folytatni utamat, nem engedék azt ezen lelkes, szíves barátim. Megtelepe-dénk tehát, s minekutána a rezidencia körül elterjedt

gyönyörű, de nem éppen pompás kertet barátságos beszélgetések között eljártuk, megtekinténk a nem éppen bujálkodásig piperézett, de felette csinos, tiszta és alkalmas prelatusi lakást. Láttam itt jól eltalálva néhai Buday prépostnak komor, s a rend utólszori visszaállítatása idejében volt derék Harsányi pré-postnak³ nyílt szívet áruló képét, de figyelmemet leg-inkább magára vonta a mostani fő tisztt. prépost Gyöngyössy Pál⁴ úrnak, kinek, mint tudod, forró tisztelője vagyok, mester kézzel rajzolt, és szinte szólásig eltalált képe. Az ő derült magas homloka, mosolygó ábrázata, emberszerető tekintete megújítja bennem azon időknél kellemes emlékezetét, melyeket, midőn a szombathelyi gimnázium igazgatója volt, oly sok kedves órák közt tölték társaságában, és szép erényi, mint nemes lelkének megannyi tanúi, inkább és inkább gyújták szívemet tiszteletére.

Végtére elérkezék a vacsora ideje, s rég nem látott kedves barátimmal az igaz magyar ízlésre készült étkekből jóízűn falatozván, majd csaknem éjfélig mulatánk, mert észrevehetetlenül halad az idő, s végtelen a beszéd a szíves barátok között: szemek azonban csukódni kezdvén, nyugodni mentünk. Nyugodjunk tehát ezúttal levelemben is. Holnap, ha felé-redhetünk, többet. Addig is isten veled!

Türije, szeptember 12-én 1827.

/.../ De közelebb tárgyamhoz!

Nem valál még Türijén, elhiszem, szeretnéd azt látni. Íme teljesejék szándékom. Képzeld magadnak egy széles, jól elkészített országutat, melyet két oldalról egy agg, de ritkán nőtt erdő veszen körül s dombnak emelkedik, melyre felérvén, az erdő megszűnik. Jól megmunkált szántóföldek tűnnek elő, melyek végében igen közel nyílik egy szalmafedelű házakkal rakott hosszú utca, s amodább egy magasabb dombon látszatik egy nagy épület két tornyú templommal, s több csinosabb épületekkel. Ez Türije, Szalának nem megvetendő mezővárosa. Lakosi magyarok s félig megmagyarosodott svábok. Szép és nagy kiterjedésű hasznos erdei, alkalmas termésű homokos földje, jó bort s gyümölcsöt tenyésztő hegyei nem kevésbé ajánlják. A szomszédságban déli napkeletre fekvő Sz. Grótot, hajdan ama pártos Hagymásy Kristófnak, ki egyszersmind Sz. Grót várának kapitánya is volt, uradalmát és Szalabért innen igen szépen láthatni. A két tornyú helyes templom, mely az angyalról üdvözlött sz. szűz (sic) tiszteletére szenteltetett,⁵ s a praemonstratensis rend préposti szép s egyszerű pompával készült épülete egy dombon fekszik, s az utazónak igen gyönyörködtető tekintetű szolgál. Ez egy emeletes, négy szárnyú, tágos, tiszta, csinos és igen világos épület, melynek déli szárnya a prelatusi lakást foglalja.

Hajdan, midőn Bocskai pártütő serege pusztítá a hazát, s kárhuzatos fegyverét rokon vérral fertőzteté, Hagymásy Kristóf, ki annak veszélyes zászlója alá állott, az akkor itt élt jámbor szerzeteseket kegyetlen gyilkolásainak véres áldozatává tévén, s részszerént elkergetvén, lakhelyöket jószágaikkal együtt elfoglalá, míg végre Batthyány által vissza nem helyeztetnének. Békével bírák azután szinte József császár idejéig, melyben mint több más szerzetesek, eltörültetének. Végre, mint tudod, a most uralkodó kegyes fejedelem által visszaállítatának, hogy honunk ifjú polgárait a tudományokban és jó erkölcsökben neveljék, mely rendeltetésöknek mi pontosan megfelelnek, bőven tapasztalánk Szombathelyen.

Látám itt a nyári ebédlőben (mert két ily szoba van ezen épületben, egyik deszkákkal padlatolva földszint, a konyha mellett, s ez a téli, a másik palakövekkel ((schitus)) kirakva az emeleten, s ez a nyári) látám, mondom, a nyári ebédlőben a képét említett Hagymásynak, kinek morc tekintete nyilván hirdeti dühös lelkének vonásait. Ennek alacsony telhetetlensége, mely birodalmait minden igazságtalan módokkal nagyítani vágyék, tette öldökléseinek irtózatossá áldozatjává Újlaky veszprémi püspököt is, a Türrjéhez közel fekvő, de már omladék sümegi várban, midőn azt Horváth Bálint, Hagymásy cimborás küldöttje fokosával homlokba vágván, életétől megfosztotta. Azonban Némethy Gergely, ki Türrjéhez nem messze tanyázott, megtudván a gyilkosságot, dandarával Sümegre sietett, s a várt elfoglalván Hagymásy célját megsemmisítette. Innen mentek aztán ezen pártosok Szombathely ellen, melyet, megrettenvén a gyáva lelkű Tury Ferenc, minden ostromlás nélkül átaladott. Látod-e, hogy még a történetek is visszavezetnek Szombathelyre? /.../ De mégis, maradjunk még egy kevésbé Türrjén, s ha majd egy óra múlva elindulok innen, akkor induljon hozzád levelem is, hogy midőn én tőled ismét tovább haladok, az legyen legalább nálad helyettem.

Drinóczy György,⁶ ki ezen préposti birokknak mostani gondviselője, most is az a kedvezést mutogatni nem tudó, de annál egyenesb lelkű barát, ki mindég volt. Ő tüzes gazda, s a botanikának nagy barátja. Tele szobája foliant nagy kötetekkel, melyekben papiros közt tartja virág- és fűgyűjteményjét. Körülötte hevernek a botanikus könyvek. A virágok lesajtolásában és szárításában szinte békétlen. Jóízűt neveték, midőn minapi ittlétemmel egy vastag szárú, nagy kalapú bársonyszín virágot egész óráig szinte verítékezve láték általa téglázó vassal lapíttatni, csak hogy minél előbb száraz gyűjteményjei közé tehesse. Ő kertész is nagy. Egész gyönyörűséggel nézém két öl magasságú csitkeveesszőkbe szemezett és oltott sok nemű piperés rózsáit.

Kopics Ignác⁷ a házi gazdaságot igazgatja, s vendégeit szíves barátságával szinte halmozza. Szabó János⁸ kötelessége pontos és ügyes teljesítése mellett nyájas, vidámkedvű, társaságos férfit, ki mindenkit kacagásra fakaszt a nélkül, hogy a tiszta erény feddhetetlenségét csak gondolatlanul is sértené, nem színlelt egyenességét derült képe is mutatja. Ez a lelki hivatalt vezeti, ő ezen városnak fáradhatatlan buzgó plebánusa, derék poéta s lelkes magyar literátor, kinek több műveit olvashatád már a Felső Magyarországi Minervában.⁹ –Kellemes vala köztük lételem, de a lovak megérkezének, s nékem szükség vala utamat folytatnom: itt kell ezen derék férfiakat is hagynom, s veled is beszédemet félbeszakasztanom. Keszthelyen több napokat kívánok tölteni. Éljen addig is, míg ismét tudósítlak, frissen s felőlem emlékezve.

Keszthely szeptember 13-kán 1827.

Kedves Barátom!

Elindulván Türrjéről a szőlőhegyek között Sümegre vezető postaúton, mely itt nagyon homokos, de a dombra felérvén igen jó, menénk egy kis ideig, de tüstént, hol a szőlőhegyek végződének, utunk jobbra csavarodék, s Rendek-Sümegnek és magának Sümegnek kellemes látása szép képet rajzola előnkbe, míg végre merő hegyekre és völgyekre jutánk, melyeket a rengeteg erdők terebélyes nagy bükkökkel töltve lepének. Lángadozó lelkem hevében s forrón ölelni vágyék Kisfaludy Sándort, midőn balra egy rengeteg erdővel borított hegynek keleti részén Tátika omladozott várát megsej-dítém. Végre Karmacsra érkezvén, nemsokára azon túl Rezi hegy aljára, hol ismét Rezi vár dűledéke gyűjtogatá bennem a nemzeti tüzet, innen a keszthelyi temérdek kiterjedésű szőlőhegyek alá érénk. Hölgyem még soha nem látván a magyar tengert, szinte repesett örömeben, midőn mondam neki, hogy nemsokára elterjed előttünk annak gyönyörű látománya, s míg különféle tárgyakról enyelegve folytatánk beszélgetésünket, ime felbukunk a domb legmagasabb tetejére, s e pontban a Balatont is fényleni látánk a nap sugaraiban. Minő érzést gerjeszte ez ily tüneményt soha nem látott hölgyemben, csak abból is képzelheted, hogy én, ki e gyönyörű látásban már több ízben részesülék, soha lelki felemelkedés nélkül nem jutok e látó pontra. Míg ebben én és hölgyem s velünk kised gyermekeink is gyönyörködének, feltűnik a keszthelyi hajdani fára templomnak magánosan álló zömök tornya,¹⁰ fel ama halhatatlan Festetics Györgynek kastélya s tágos kiterjedésű kertje az egész várossal, és csakhamar elérénk a paemonstratensisekhez.

Egészen eltelék szíve örömeben a ház s gimnázium igazgatójának, Söjtörnek,¹¹ az én példátlan jószívű s feddhetetlen erkölcsű barátomnak, de mind ennek, mind az egész társaságnak szíves barátsága engem sem kevésbé érzékenyített el. Midőn literátor literátor barátival

jön össze, elgondolható, mi édes érzetek közt haladnak az észre sem vehető órák, ha sok ily kedves napjainkra visszaemlékezel. Alig vehetünk időt magunknak, hogy Keszthely nevezetes részeit megláthatnánk, de kíváncsi vágyom csakugyan szenteltete időt arra is.

Megtekintém a halhatatlan Festetics Györgynek felette jeles és gazdag könyves tárá, melyben örökös lakásomat óhajtam. Két folyosó formára készült emeletre vezetnek a díszes munkával állított lépcsők a könyvekhez, a szoba boltozatja felette magas, mert a föld színétől mind a két emelet szinte a tető beljéig emelkedik. A gyűjtemény igen jeles mind a régiebb, mind az újabb művekre nézve, mind a nyelvek tekintetében. Úgy értém, hogy gróf Festetics László, a halhatatlannak fia s Keszthely mostani birtokosa néhány ezer új könyvekkel kívánja azt szaporítani. Szerettem volna a pénzgyűjteményt is megtekinteni, de ahhoz ezúttal nem férhetünk, mert a gróf Bécsben vala. Ezen könyves tárt egy nagy s igen jól készült föld golyóba is ékesíti.¹² Itt láttam azon mívpéldányt, (modell), mely a dicső György emlékezetére állítandó valóságos egyiptomi ízléshez alkalmazhatott s görög rendű oszlopokon álló obeliscust ábrázolja. Ez egy fejedelmi alkotmány leendő, s valóban oly hamvagnak, melyeket földni fog, méltó építménye. A dicső Zrínyieknek csáktornyai várban találtatott régi festett képeit a most uralkodó gróf igen finom mesterkézzel s nagy szorgalommal lemásoltatá, gyönyörködve nézém azokat is ezen könyves tártban s kérném a derék grófot, hogy felesebb ilyes gyűjteményre is terjeszthetné figyelmét. Ugyanezen könyves tártban láthatni a fegyvergyűjteményt is, mely hasonlól sok jelességeket mutat. A többi között mutattatott egy magyar tiszt által Lipcsénél lekonzolt francia főtisztnek ezüsttel gazdagon fúttatott réz páncélja, sisakja és kardja.

Innen az udvari kápolnába menénk, mely Sz. Zsófia képe alatt az isteni bölcsesség tiszteletére van szentelve, s drága remek készülete, fényes tekintete s mind a mellett gyönyörű egyszerűsége által szent borzadásra gerjeszti a figyelmes nézőt.

Elhagyván a kastélyt, megnéznék a temérdek kiterjedésű mindennemű külföldi s honi fákkal, gyümölcsökkel s növényekkel szinte elárasztott, több osztályokra különözött kertet, s Európának minden tartományjaiból összegyűjtött szőlőnemeket. Figyelmemet magára voná ezen kertben mindjárt közel a kastélyhoz ama termésköböl épített kút, melyből remek munkával készült két óriási oroszlány tátott szája okádja a vizet.¹³ Nem kevésbé bámultam azon is, midőn sok elcsonkított százados fák pillantván meg, csonkíttatások okát tudakolnám, s értém, hogy iszonyú munkával és költséggel százados helyökből kivetvén, ide tétettek által a nélkül, hogy csak egy is közülök elszáradott volna. Íme barátom, mit véghez nem vihet az erő s emberi munkás-

ság! /.../ A georgiconi jeles intézetet, mely Györgyöt főképpen halhatatlánitá, leírom nem szükséges, mert azt ha nem láttad is, felőle eleget olvashatál.

Amint fenéki révhez megy az ember, nem messze a Balatontól látni omladékait a hajdani keszthelyi várnak.¹⁴ Senkinek Keszthelyen szőlőn kívül birtoka nincsen, sem jobbágyi sessiókra az uradalom e helye felosztva, minden a földesúré. Nagy számú nemesség lakja Keszthelyt, mely borkereskedésből s többnyire fuvarozásból él. A zsidókat kivéve ezen város lakosi magyarok és tiszta beszédűek.

Legyen ez elég mára, kedves barátom! Nem is fogod már olvasni írásomat mindaddig, míg rendeltetésem helyére nem érek, mert itt hosszas munkálódásaim után egy kevésbé szabadabban kívánok mulatni, s minden gondtul menten vigadni, hogy így testemmel lelkem is kipihenvén magát, új erőre kaphassak, s nagyobb ügyességgel kezdjek azután ismét munkálkodásimhoz. Él j és szeress!

Kaposvár, szeptemb. 18-kán 1827.

Felejthetetlen barátom!

Megérkeztem végre a múlt éjfélben Kaposvárra, és íme sietek teljesíteni fogadásomat. Három napot tölték Keszthelyen, s csak egynek tetszett. Söjtöry minden igyekezetét arra fordítá, hogy nálók töltött időmet kellemetessé tegye. Kimentünk egyik nap a nevezetes keszthelyi szőlőhegyeket megnézni. Valamint minden gazdaságok a keszthelyi lakosoknak egyedül csak abból áll, hogy minden erejüket és munkájukat is egyedül csak erre fordítják, elgondolható azért, mi hangosan hirdeti minden szőlőtőke az industriát. Meglepénk ezeket, mint a seregélyek, s jószívű keszthelyiek halmozák reánk a szőlőt és a szilvát. Itt is, mint általában egész Zalában, szentül megtartatik az a szokás, mely a vendégszeretések tagadhatatlan bizonyossága, semmi idegen el nem megy valamely hajlék előtt a nélkül, hogy falatozásra és italra annak tulajdonosától be ne édesgettetnék. Már végre szinte kerültük azok helyeket, hol pincét láttunk, nehogy a sok jószívűség egészségünk csorbulását okozza.

Szent Mihály hegyét, mely a többi hegyektől különözve egészen a Balaton partján emeli fel kerekded kopasz fejét, megtekintém. Déli oldalán, a Balaton felé, ezen hegynek sziklájában egy mély barlang látszik, melynek üregében Söjtöry barátom vezetése után bé akarék menni, mert igen kellemesek a természet ily tüneményi előttem, de amint bementem, temérdek sok kígyók hömpölyögtek be előttem, és ismét mások a szikla hasadéki közül kandikáltak velem szemközt, levetkezett bőreik pedig szerte lógva látszatának. Természeti irtózásom első anyáknak ezen csábítójától minden tetemimet borzadásba hozta, s a barlang belsejének megvizsgálásától minden

kedvemet elvette. De azonkívül is majd minden lépésre más meg más kígyó fetrengé elöttem. Sokáig tehát itt nem késvén, felsieténk a hegyre, melynek tetején Sz. Mihálynak szentelt együgyű kápolna áll.¹⁵ Itt már a csúszó tünemények nem alkalmatlankodván, gyönyörködve legeltetem szemeimet a körülfekvő természet bájló szépségében, mely mindenféle újabb és újabb pompás öltözetben adja elő magát. Itt a magyar tenger csendesen úszkáló hullámi ragyogának a nap sugaraiban, amott a túlsó parton Somogy Balaton melléki helységeknek tornyai fehérkedének a levegő kékes színében. Ezen hegynek keleti részén látni még falait a hajdan itt rejtekezett remeték lakásának,¹⁶ melynek környékét sombokrok töltik el.

Innen visszamenénk a szőlőhegybe, egy szíves keszthelyi lakoshoz halászlére meghívattatva. Ennek mi Vas vármegyében csak hírét hallánk, de azt a jóságot, melyet ez a szájjal éreztet, nem is képzelheted, pedig mi együgyű annak készítése. Összeszednek tudniillik mindennemű halat, s annál jobb, minél több-nemű kevertetik össze. Ezeket darabokra metélvén, bográcsba rakják, s megsózáva egy egész paprikát s fél marok vöröshagymát közibe hintenek, s eképpen a bográcsba befojtván tulajdon gőzében párolják. Annakutána egy kis sárgás rántást csinálnak, melyet vízzel kevert vörösborral, melybe ismét petrezselymet és kakukkfűvet hánynak, felöntik, s egyszer felforni engedvén kitálalják. Valamint igen egyszerű ennek készítése, úgy íze felséges. Itt jól mulatván visszaindulánk, s utunkban a most uralkodó gróf kisasszonya által épített együgyű mívú, de annyival ügyesebb mesteri kézzel készült Sz. Ilona kápolnáját a szőlőhegyek kezdeténél megvizsgálánk. Külső alkottatása az építésmesterségnek legfinomabb ízlésű munkája kerekded formába öntve, homloka csinos kőszlopokon nyugszik. Az oltáron Sz. Ilonának kőből igen ügyes kézzel faragott nagy álló képe látszik, s a jól talált mívet nem ismerőben tiszteletérzést gerjeszt pompás tekintete.¹⁷

Eképpen testünket, lelkünket váltig gyönyörködtetve visszatérünk, s a derék egyenes lelkű Ruszek József¹⁸ apátot meglátogatnánk, ki minekutána még eddig előttem legtökéletesebben készült magyar grammatikáját és philológiai munkáit előmutatván, azokból sok helyeket felolvasa, áltmenénk praemonstratisis barátinkhoz, folytatván mulatságinkat.

A klostrom (mert azelőtt Sz. Ferenc szerzetes atyái lakták), melyben a gimnázium s praemonstratisisiek lakása vagyon, elég erős, de régi építtetése korához alkalmaztatott rendetlen négyszögű setét épület két emeletre.¹⁹ A tanító uraknak házi multságára szolgál a klostrom és templom körül lévő kert, melyben a halastó szomorú füzekkel beültetett árnyékos partja kedves ülőhelyem vala.

A vacsorát nyájas beszélgetések között elvégezvén, még jó ideig beszélgeténk, gyakran emlékezünk felőled is, mert örömmel mulatja magát az emlékezet is olyan tárggyal, mely kedves előtte. Végre egész napi szétjárálásunk testünket jóformán kifárasztván, csakugyan éreztük, hogy szemeink csukódní vágnak, melynek okáért egymástól elválván, nyugodalomra menénk.–Engedd, hogy ennek emlékezetével végezzem leveletem, s mit még Keszthelyről mondani akarok, máskorra halasszam. Élj frissen!

Kaposvár szeptemb. 29-kén 1827.

Lelkem kedvelte barátom!

Nem akarám a minap tömöttebb levéllel terhelni a postát, vagyis inkább téged annak fizetésében, félbeszakasztám, miket még szívem sugallott volna a keszthelyi multságomról. Nem eléglénk meg a szőlőhegyek napesti bejárását, elmenénk újra a sziklás hegyek kopárit is bejárni, s azoknak gyökerénél a Balatonra dülő rétekek és gyümölcsösöknek mérhetetlen vízfakadásait megszemlélni. Gyakorta talál az ember itt oly gömbölyű szájú nyílásokra, melyek mocsáros vizet serkendeznek fel, s oly feneketlen mélységűek, mint ama nyílás vala Rómában, melybe a buta varázslásnak vakon hívő Curtius²⁰ honja szeretetének lángaló buzgóságából beleugrott s örökre elenyészett, és pedig ezek nem éppen partján a Balatonnak, hanem távolabb attól a hegyek gyökereinél látszatnak. Ezen tájon tapasztalják a révészek és halászok, hogy magában a Balatonban számtalan helyen források bugyognak fel, melyek többnyire melegek.

Buzgó botanikusnak íráom a múltkor Gyurit, de bezeg határtalan kedvelőire akadék annak a lángtermészetű, nyíltszívű Hutterban és szelíd ártatlan Szencziben.²¹ Ez a latin grammatikát, amaz a római ékesszólást tanítja a keszthelyi gimnáziumban. Fáradhatatlanul másszák ezek meg a legmagasabb kopár s bokros erdős hegyeket, s egyszerre megjelenének a soknemű virágokkal, füvekkel. Gyűjteményüket nézém s felette gazdagnak találtam. Hutter jövendőre Olaszországba készül botanikai tapasztalásának s gyűjteményének szaporítása végett. Nagy tekintetet érdemel ennek válogatott könyvtára is, mely a leghasznosabb és ritkább könyvekkel pompás kötésekben tündökölve bujálkodik. Annyira belemerültem ezeknek futó átnézésében, hogy majd már el nem kábultam. Ő nagy szorgalommal kisedé már azoknak virágait, mint a méh a virányos réteket, s hasznos előmenetellel igyekszik azokkal tanítványait megismertetni. Vajha minden iskolai oktatók követnék példáját, s ne csak a kirendelt tanulmányok lármás és gyakorta sótalan foglalátját kurjongának ifjú polgáraink füleibe, hanem ismertetnék meg a hajdani kor tudományos hőseinek valódi kincseivel! /.../

Nehezen hagyja az ember azt a helyet, melyhez szíve mágnesként vonz, ilyen hely vala az én szívemnek Keszthely, de már ideje vala odahagynom. Hanyatlani kezdte már a nap, midőn onnan elindulánk. Söjtöry és Bauer barátaink kísérének bennünket a Balatonon túl helyzetetett Balaton Sz. György helységig, mely gróf Festetics keszthelyi uradalmához tartozik. Hölgyem még hajón sohasem utazván, szinte remegve lépett arra, barátim s én bátorítánk őtet, de haszontalan: felültetém a kocsi, de félnksége ott sem szűnt, sőt hogy a vizet ne is lássa, mindaddig, míg a partra nem érénk, szemeit fel nem nyitá féltében. Én pedig a hajó oldalára ülven, gyönyörködve nézém a kis tengert, és szinte bántam, hogy Somogy vármegyének bölcs intézete az itt lévő általmenetelt felette keskenyvé tette, úgy, hogy egy fertály óra alatt könnyen általevezhetni.²²

Itt valék már most Somogyban, ismét egy megyével távolabb tőletek, s már most a magyar tenger is közöttünk, mégis visszaemlékezvén lelkem közöttetek enyelgett: ismét egy csendes fájdalom ömledezék szívem körül, melyet azonban enyhített annak meg-gondolása, hogy Somogynak valóban nemes és egyenes lelkű, nyílt, barátságos szívű, derék férfiai közé vezetete sorsom, s a hivatal, melyre magamat öröktől fogva rendeltnek lenni érzem, tőletek lett megfosztatásomból fakadott sebemet nem kevésé orvosolja.

Sz. Györgyre érkezvén a jószívű uradalmi tiszthez szállottunk, hol rövid ideig tartott beszélgetéseink és

multságunk után keszthelyi kedves barátim is búcsút vevének tőlünk. /.../

Másnap korán útnak indulánk Balaton Berénynek, Kereszturnak, Kéthelynek, és tíz óra tájban Marcaliban valánk. Ezen egész utam kellemetes vala: gyönyörködve nézém a Balaton szélteben lévő sok szép rendbe hozott csinos helységeket, s a hegyekkel vegyített gyönyörű lapányságot. /.../ Kéthely nagy és igen szép rendbe vett csinos mezőváros, melyben igen szép templom díszeskedik, s az uraságnak is (gróf Hunyadynak) derék falusi épülete tágas kertjével s alkalmas vendégfogadójával az utast kecsgetti a megszállásra, mert Somogyban olyan korcsmákra csak ritka helyen akadsz, melyben kedved szerént megszállhatsz. Ehhez igen közel Marcali, csinos, tiszta és vidám elevenségű mezőváros gróf Szécsényi Pál birtokában, kinek gyönyörű angol ízlésre épült tusculanuma több jeles épületekkel és számos boltokkal kedvessé teszi ezen helyet, van alkalmas vendégfogadója is, melyet azonban mostani részeges árendása nem felette ajánl az utasoknak. /.../ nem messze fekszik innen ama nevezetes Nikla helység is, melynek kebelében barátom Berzsényi Dániel magánykodik, s gombai szőlőhegyében néha megpillanik. Szívem így közel lévén hozzá, hathatósan vonzott látogatására, de körülményeim Kaposvárra siettetvén, kénytelen valék szívem, lelkem vágyját más időre halasztanom. /.../

Jegyzet

- 1 Böle András 1824-1843 között volt szombathelyi püspök. Beiktatását Horváth verssel köszöntötte.
- 2 Csehimindszent.
- 3 Buday Ágoston, Harsányi István.
- 4 Gyöngyössy Pál 1827-ben csornai prépost, 1808-1812 között a keszthelyi, majd a szombathelyi gimnázium igazgatója volt.
- 5 Gyümölcsoltó Boldogasszony. A türjei prépostság történetéről. KOVÁCS Imre: A türjei Premontrei Prépostság története Zalaegerszeg 1991. Zalai Gyűjtemény 32.
- 6 Drinóczy György 1813-1814-ben a keszthelyi gimnázium tanára volt.
- 7 Kópics Ignác 1811-1814 között Keszthelyen tanított, Deák Ferencet is.
- 8 Türjén a premontreiek a plébániát is vezették.
- 9 Felső Magyarországi Minerva 1825-1836 között Kassán megjelent folyóirat.
- 10 Keszthely középkori plébániatemploma a Festetics kastély nagy szökőkútja helyén volt, 1827-ben már csak tornya állt, ezt 1893-ban bontották el.
- 11 Söjtöry József 1821-1843 között a gimnázium igazgatója.
- 12 A földgömb ma is a könyvtár egyik dísze. A tervezett obeliszk nem készült el, a Festetics család klasszicista stílusú kriptája 1924-ben épült meg a Szent Miklós temetőben.
- 13 Az oroszlanos kút ma is látható a kastély kertjében, de már eredeti szerepét elvesztette.

- 14 A fenékpusztai római romokat említi keszthelyi várként.
- 15 A Vonyarcvashegy határában lévő dombon álló kápolna középkori eredetű, a 18. majd a 19. században felújították, toronnyal bővítették.
- 16 A remeték letelepedését Bíró Márton veszprémi püspök engedélyezte 1755-ben.
- 17 A gyenesdiási Szent Ilona kápolnát a hegyközség szőlőművelő lakossága építette 1826-ban, berendezését Festetics Ilona biztosította.
- 18 Ruszek József 1814-től keszthelyi plébános, az ezzel járó hahóti apáti cím birtokosa, 1834-től veszprémi kanonok. Több műve jelent meg.
- 19 A többször átalakított, bővített épület ma is áll, a gimnázium és a templom között.
- 20 A monda szerint Curtius Marcus római nemes ifjú i.e. 362-ben a fórumon támadt feneketlen gödörbe ugrott lovával, fegyvereivel együtt, mert az csak akkor zárulhatott be, ha beledobják Róma legnemesebb kincseit.
- 21 Hutter Mihály 1808-1809-ben, majd 1827-1932-ben volt a gimnázium tanára. Szenczy Imre 1825-1829 közt tanított Keszthelyen, 1843-46-ban igazgató, 1858-ban csornai prépost. Botanikai és antik témájú műveket írt.
- 22 Az átkelest lényegesen megrövidítő töltést 1822-ben Somogy megye készítette.

Kostyál László

Az évszázad megbízásától az évszázad kiállításáig A „hivatalos” művészet működési mechanizmusa 1945-1955 között, Kisfaludi Strobl Zsigmond példáján

1945. szeptember elsején a világháborúban vesztes magyar állam képviselőjében Vörös János honvédelmi miniszter megrendelést adott a 20. század legmonumentálisabb hazai szobrászati együttesének, a háborúban győztes Vörös Hadsereg elesett katonáinak hősiességét hirdető budapesti Felszabadulási emlékműnek elkészítésére. A Gellért-hegy e célra átalakított ormán álló alkotást, melynek 14 méter magas, pálmaággat tartó főalakja¹ 26 méteres talapzaton áll, 1947. április 4-én avatták fel. Alkotója, Kisfaludi Strobl Zsigmond (1884-1975) hét évvel később, már mint kétszeres Kossuth-díjas, hetvenedik születésnapja alkalmából nagyszabású retrospektív tárlatot rendezett a Múcsarnokban, amelynek redukált változatát a következő másfél évben a Szovjetunió nyolc nagyvárosában (Moszkva, Leningrád, Kijev, Odessza, Harkov, Lvov, Tallinn, Riga), majd Prágában is bemutattak. Az impozáns sorozat első állomásán, Moszkvában a megnyitó napján (1955. november 10.) a tárlatot tízezer tekintették meg,² s népszerűsége a folytatás során is minden várakozást felülmúlt, összesen több mint százötvenötezeren látták³ (a legtöbben, közel negyvenezeren Odesszában).

A fenti, néhány fontos, de valójában kiragadott tényen alapuló tudósítás azt sejteti, hogy igazi sikertörténet rejlik mögötte. Ez voltaképpen ugyan igaz, de ennek a sikertörténetnek árnyoldalai is voltak, amelyek távolról sem nélkülözték a politikai felhangokat, és jellemző tünetei voltak egyrészt a kurzusváltásnak, másrészt pedig a mindenkor „hivatalos” művészet működési mechanizmusának.

A Felszabadulási emlékmű megrendelésének előzményeként ismeretes az anekdota, amely szerint a Budapestet elfoglaló szovjet hadsereg parancsnoka, Vorosilov marsall az autójából meglátta Kisfaludi Strobl városligeti Íjász-szobrát, és ő maga kerestette meg a művészt, hogy rábízta a szovjet hősi emlékmű elkészítését. A történetet maga a szobrász írta le önélet-

rajzi könyvében.⁴ A megbízást formailag a magyar kormánytól, a háború utáni helyzetre jellemző módon a honvédelmi tárcától kapta. Egyengetésében szerepet játszott a művész veje, Visy Lajos is, aki vezérkari tisztként ekkor a miniszter közvetlen környezetében szolgált.⁵ Vorosilov már a Strobl műtermében tett első látogatása után beüvegeztette az ostrom során kitört ablakokat, tüzelőt és élelmiszert küldetett a művész nehéz körülmények között élő családjának. Ez a segítség, és a hatalmas megbízás híre felerősített számos, a szobrásszal valószínűleg korábban sem szimpatizáló hangot. Hamarosan elterjedt a híre, hogy Strobl voltaképpen a Horthy István-emlékmű főalakját adaptálta a szovjet hősi emlékműre, és ez a minden alapot nélkülöző rágalom számos cáfolata ellenére mindmáig fel-felbukkan. Szakmai téren Strobl körül megfagyott a levegő. Az fel sem merült rosszakaróiban, hogy egy ilyen megbízást az adott szituációban, pláne Strobl „prijuszával”, csak elfogadni lehetett. Ha Horthy, Mussolini, Gömbös, vagy akár az angol királynő portretírója nemet mond Vorosilov felkérésére...

A szobrásztól persze mi sem állt távolabb ennél. Ő dolgozni akart, és megbízói tekintetében soha nem volt válogatós. Simulékonyasága sokaknak szúrta a szemét, és bár a „kollaboráns” jelzőt nem akasztották rá – legalábbis ennek ma már nincs nyoma –, a megbízás nyomán kialakult helyzetet, amihez talán néhány, az új hatalom preferenciáit jól tükröző kisebb munkája is járult (Sztálin-portré, munkásábrázolások), jól tükrözi egy, a művésszel készült, és 1949. augusztus 7-én a Szabad Nép hasábjain megjelent interjú. Ebben Strobl elmondta, hogy „mikor a nagy mű (a Felszabadulási emlékmű – K.L.) elkészült, a kritika nem adott egy jó szót és én hiába vártam a rendelést. A levelek tömegeit hozta a posta, egyszerű, névtelen emberekét. A szakmám kivetett magából. Egy maroknyi csoport lett a szobrászat ura. Azt mondták, hogy ők kommunisták és mindenesetre úgy viselkedtek, mintha csak ők lenné-

nek kommunisták, s aki nem tartozik csoportjukhoz, az se nem művész, se nem kommunista. Mindeddig ők uralkodtak, nem a Párt vezette ezt a szakmát, ami örvendetes lett volna, hanem egy klikk uralkodott, ami hiba, sőt bűn...” A riporter a művészt nem kímélve azt a vádnak beillő kérdést is nekiszegte, hogy Kisfaludi Strobl műtermére ráferne egy alapos takarítás, hisz évtizedeken keresztül választott szobrása volt a honi és a nyugati felső tízezernek, ami ideológiailag nehezen egyeztethető össze legújabb feladatával. A diplomatikus válaszban Strobl azt mondta, hogy „egy szobrász nem maga választja a modellt, mert csak azon dolgozhatik, amit megrendelnek. Minden szobor témérdek pénzbe kerül.”

A riport hatását a művész is némi aggodalommal figyelte. Lázár Bélának egy 1950-ben kelt levelében ezt írta: „A Szabadnép (*sic*) cikke feltűnést keltett, magam is féltem bizonyos visszatámadásoktól, de tudtommal egyedül Vedres szaladt el a „Szabad Néphez” tiltakozni, persze minden eredmény nélkül.”⁶ A pályatársak esetleges etikai ellenérzései természetesen kevésbé kaphattak nyilvánosságot, a támadások ezért részben politikai, részben szakmai oldalról érkeztek. A Magyar Dolgozók Pártja szócsövének tekinthető Szabad Nép riportere („Ö. I.”) feltehetően olyan véleményt jelentett meg a művész korábbi megbízóinak felemlítésével, amely alighanem a hivatalos körök több képviselőjében is megfogalmazódott. Nagyon feszegetni persze nem illett a kérdést, hisz a szobrászt maga Vorosilov választotta ki, és baráti érzelmekkel is viseltetett iránta,⁷ felvetése azonban jelzi azt is, mire számíthatott volna Strobl a megbízás esetleges elutasításával.

Nem az újságíró volt az egyetlen, aki hasonló észrevételekkel élt, sőt, a korszak művészeti életének egyik fő művészeti teoretikusa, Rabinovszky Máriusz tovább is szötte a gondolatot, amikor egy belső használatra készített anyagban a két világháború közötti szobrászatról a következőket írta: „A feudálburzsoá revizionista ideológiát leghívebben a millenium (*sic*) nevelte mesterek fejezték ki. A korszak legnagyobb arányú alkotását, a Tisza-szobrot még Zala György csinálta. Mellette Kisfaludi Strobl Zsigmond, Mecsekaljay Horvay János, Szentgyörgyi István, Pásztor János kapták a legtöbb megbízást. (Érdekes lesz kivizsgálni, hogy az ellenforradalmi időkben legtöbb megbízást nyert szobrászok milyen szerepet játszottak a proletárforradalom három és fél hónapja alatt, milyen munkával vettek részt 1919. május 1-nek dekorálásában?)”⁸ A kivizsgálásra akkor persze nem került sor, azonban az elvhűség számonkérése rámutat a politikai köntösbe bújtatott ellenszenvre nem csupán Strobl, hanem a hivatalos művészet iránt is, amelynek képviselői a 20. század folyamán – legalábbis a fel-

színen – valóban jelentős ideológiai kacskaringókra kényszerültek.

A túlzottan tartott eszmei hajlékonyság – és ezt nyilván Rabinovszkyval együtt a szakma többi képviselője is tudta – nem művészeti kategória. Valakit meg lehet bélyegezni szellemi-etikai alapállása, vagy éppen annak változékonysága miatt, azonban ettől művészi teljesítménye nem lesz lebecsülendőbb. Ahhoz, hogy egyes művészek jelentőségét csökkentsek, mások korábban periferikusabb szerepét kihangsúlyozzák, azokat az elvárásokat kellett megváltoztatni, amelyeket a társadalom szellemi hangadói a művészet iránt támasztottak, illetve azokat a normákat, amelyek a művészet fejlődésének irányát meghatározták. A magyar művészeti élet képviselői erre tettek is kísérletet. Ez a kísérlet voltaképpen ugyanúgy igazodott a nyugat-európai művészet általános fejlődéséhez, mint az orosz művészek – Kandinszkij, Tatlin, Goncsarova, Malevics, Chagall stb. – kísérlete az avantgárd elterjesztésére a szovjet rendszer első éveiben, és ugyanolyan naivnak is bizonyult. E törekvés ékes példája volt az Európai Iskola működése és a progresszív gondolatvilága iránti kezdeti hivatalos szimpátia is. Az 1948-as kommunista hatalomátvétel után szinte azonnal nyilvánvalóvá vált, hogy egy szovjet típusú totalitárius rendszer csak a teljes mértékben ellenőrizhető és irányítható művészetet hajlandó tolerálni. Az avantgárd művészet néhány évre (1953-ig) teljesen oppozícióba szorult. Más volt a helyzet a jobboldalinak tartott akadémikus művészettel, amelynek értékelésében az elmélet és a gyakorlat került éles ellentétbe egymással.

Ideológiai alapon az átkos Horthy-korszak művészetével természetesen semmilyen szinten nem lehetett azonosulni. A felszabadulási emlékműre adott megbízás előtt ezért érezhető zavarodottsággal állt a szakma. Különösen is kitűnik ez Kállai Ernőnek még az emlékmű felavatását három hónappal megelőzően, Kmetty János egy előadása kapcsán leírt soraiból. A szerző Kisfaludi Strobl Zsigmondot kárhoztatja, aki a Gellért-hegyen a felszabadító katona emlékére „közhelyszerű pátosszal semmitmondó szobrot” állított. Ráadásul az kapta a megbízást, „aki a Horthy-rezsim alatt az uralkodó osztály tagjairól készült émelygően tetszetős, „udvarias” portréplasztikákkal szerzett kétes hírnevet magának.”⁹ Az idézőjelbe tett „udvarias” kitételt itt a „hivatalos” szinonimájaként értelmezhetjük. A kritikus szavai mögül kilóg a lóláb, a művésszel szemben érzett ellenszenvét nem is próbálja palástolni. Strobl hírneve kétes értékű, mert portréinak felfogásával nem lehet egyetérteni – az fel sem merült szempontjai között, hogy a megbízásból készült portrénak alapvetően a megrendelő igényeit kell kielégíteni –, ezért a művész arra sem méltó, hogy

ő kapja a nagyszabású megbízást. Ha már mégis megkapta, saját maga igazolásaként a szobor szükségszerűen csak rossz (közhelyes és üres) lehet. Szokatlan az is, hogy Kállai véleményét már az emlékmű felavatását jóval megelőzően hivatalosan is hangoztatta, ráadásul megfogalmazása sem egyértelmű. Nem világos ugyanis, hogy a Szabadság-szoborra gondolt-e, a szovjet katona mellélakként szereplő szobrára, vagy az egész emlékműre? Gyaníthatólag persze ez csak az utókor elemzője számára kérdéses, hisz Kállai inkább Stroblnak akart odabökni, és csupán jelenségeként említette az egész ügyet, konkrét műkritikusi megközelítés nélkül.

Érdekes, hogy amíg Kállai elsősorban Strobl szobrainak művészi szellemiségét (pontosabban: szellemtelenségét) támadta, az átfogóbb szemlélettel megnyilatkozó Rabinovszky egyértelműen az egész Horthykor hivatalos művészettelfogását kárhóztatta. A jelek szerint különösen is irritálta a Klebelsberg Kúnó által támogatott reprezentatív művészet, arról és annak képviselőiről olykor ironikus megnyilatkozásokra ragadtatta magát. Egy szintén belső használatra készített összefoglalóban a következőket írta: „a két világháború közt „lázálmokat létrehozó életelixírt” injiciál Klebi neobarokkjá. Emez 1925 óta tombol, még mindig Zala, majd (Kisfaludi–K.L.) Strobl, Sidló, Lányi, Bory, Orbán stb. képviseli ezen izomdudoros illetve habszelyembőrű bombaszt szobrászi rugalmait; ők a klebizmus igazi megtestesítői.”¹⁰ Az idézet azért is érdekes, mert nélküli a nyilvánosságnak szánt visszafogottságot, és barokkosan cirkalmas iróniával figurázza ki a hasonló jellegű művészi megnyilvánulásokat. A Képzőművészeti Főiskola művészettörténet professzorává 1948-ban kinevezett Rabinovszky (aki tehát ekkor Strobl kollégája volt) a normatív alapú esztétika talaján állt,¹¹ és nem is törekedett a két világháború közötti neobarokk virágzás belső mozgatórugóinak elemzésére, hanem a baloldali művészetírás bátyái mögül egyértelműen mint a múlt egyik csökevényére tekintett rá. Mindazonáltal Strobl művészetének értékeivel—amint ez más írásaiból kiderültisztában volt, és művészettörténeti helyének objektív meghatározására is törekedett,¹² még ha saját, néhány évvel korábban megfogalmazott művészetpolitikai koncepcióját, mely szerint a művésznek a korszak történeti válaszadását kell figyelembe venni, s nem előírni neki, hogyan feleljen,¹³ nem is tudta minden esetben konzekvensen alkalmazni.

A Strobl elleni támadások csúcspontját alighanem az I. Magyar Képzőművészeti Kiállításon (1950) szereplő munkái által generált kritikai tudósítások jelentették. Az új, szocialista Magyarország művészeti életének első országos seregszemléje a művészek szocialista elkötelezettségét volt hivatott demonstrálni.

A művészi minőségen túl a kritikusok elsősorban a dolgozó emberek ábrázolásának hitelességét és az alkotók őszinteségét kérték számon. Strobl három alkotásával—*És mégis megindul a munka, Kőfejtők, Őrtálló honvéd*—szerepelt, az első még 1946-ban, a másik kettő 1949-ben, illetve talán 1950-ben készült. Az elsőnek készítési dátuma azért fontos, mert Strobl még a kommunista fordulat évét megelőzően, a szocialista realizmus dogmáinak meghirdetése előtt mintázta, így a kritikus Radocsai Dénes egy későbbi időszak követelményeit vetíti vissza és alkalmazza a szoborra, amikor így fogalmaz: „...hamis hangon szól Kisfaludy Strobl Zsigmond „És mégis elindult a munka” című szobra... (a művész) a tartalmas mondanivalót patetikus lendülettel pótolja, ez a lendület azonban üres, nem tölti meg, nem teszi magától értetőddé a szocialista építés öröme.”¹⁴ Végvári Lajos egy napilapban megjelent tudósításában nemes egyszerűséggel kijelentette: „Kisfaludi Strobl Zsigmond munkásszobrai nélkülözök az új típusú dolgozók jellemvonásait.”¹⁵ Végvári sommás, a szakmaiság minimumát is nélkülözök megnyilvánulásával tulajdonképpen nem lenne érdemes foglalkozni, azonban jól illusztrálja azt a ma már kevéssé vállalható tünő szerepet, amelyet egyébként jó tollú, nagy tudású és kialakult értékrenddel bíró szakemberekre rákényszerítettek. Azt csak halkan jegyzi meg az utókor már megfelelő rálátással bíró elemzője, hogy „az új típusú dolgozók jellemvonásai” fogalom oly kevéssé normatív és oly mértékben rugalmas, hogy bátran lehetett mindenkor az éppen pillanatnyi követelményekhez igazítani.

Radocsai értékelése a Strobl iránt érzett ellenszenvet megpróbálja művészeti köntösbe bújtatni. A rommá lőtt, kifosztott, tönkretett ország szétzilált termelőkapacitásának legalább részleges helyreállításáért heroikus küzdelmet folytató, a megrongált gépeket is beindító egyszerű munkásembereknek (és nem a szocialista építésnek) emléket állító kisplasztika az első a művésznek a dolgozó embereket ábrázoló, új témájú művei között. Bár a törött gép-kereket emberfeletti erővel elforgató, félmeztelen munkás-hérosz lendületének talán kissé túlzott pátoszáat tekintve Radocsainak van bizonyos fokú igazsága, azonban ez nem pótolja a tartalmas mondanivalót, hanem *hangsúlyozza* azt. A Strobl alkotásaira aggatott „patetikus” jelző egyébként olyan toposzá vált, amely a kor művészettörténetészeinek írásaiban Rabinovszkytól Aradi Nóráig újra és újra visszhangzik. Az *És mégis megindul a munka* a szó legszorosabb értelmében két korszak határán álló mű, amely a legcsekélyebb mértékben sem mondható rosszabbnak vagy kevésbé őszintének, mint az ötvenes évek elejének erőltetett és gyakran közhelyszerű „szocreal” munkásábrázolásai.

A törött kerék küllőit vízszintesig meghajolva megragadó, lábait széles terpeszben megvető munkás alakja szobrászilag jól megoldott, részleteiben gazdag megmunkálású alkotás. A talapzatán lévő stilizált dombormű a jelenet környezetét képező romos gyártelepet mutatja. A félakt hátán a megfeszülő izmok játékának anatómiailag helyes megmintázása az új típusú művészet keretei között is hálás feladatot jelentett a szobrásznak. Nem mond ellent a figura lendületéről megállapítottaknak a kompozíció alapvetően statikus jellege. A meghajló férfialak testének egész súlyát beleadva rugaszkodik neki a törött kerék mozgásba hozatalának. Strobl az erőfeszítés pillanatát ábrázolja, a mozgás megkezdődése előtti pillanatot. A dinamikus folyamatban egy pillanatra beálló statikus nyugalmat, amelyben az egész mozgássor lényege összesűrűsödik (akárcsak olyan térben, időben és jellegben távol eső szoborművekben, mint Müron Diszkoszvetőjén vagy Michelangelo Dávidján). A kompozíció zárt, a hatalmas kerékből és a figura tartásából adódóan már-már geometrikus jellegét a törött kerék egy részének hiánya töri meg és oldja fel, s voltaképpen ez teszi plasztikailag izgalmassá az alkotást.

1. kép „És mégis megindul a munka“

A Képes Figyelő 1950/49. számának borítóján Kisfaludi Strobl *A magyar nép a szocializmus útjára lépett* című, carrarai márványból faragott szobra díszlett. A szobor, illetve annak címe szinte illusztrálja a szobrásznak Lázár Bélához írt, már idézett levele néhány sorát, ahol a napi művészeti csatározásokon való kívülállását hangsúlyozza: „A művészeti formalizmus, vagy bármely izmus nem túlságosan érdekel és az ezeken rágódó esztéták sem, én élek a műtermében, dolgozom, figyelem az élet különböző ... (szintjein) harcoló eseményeket és lassan, de biztosan öregszem.”¹⁶ A Strobl elleni támadások, bármilyen ideológiai köntösbe is bújtatták őket, nem érthettek el eredményt. 1950-ben a Felszabadulási emlékműért és a Sztálin 70. születésnapjára készített, a Szabadság téren felállított (1956-ban ledöntötték) Hála-szoborért (1949) a szobrász az elsők között kapta meg a frissen alapított Kossuth-díjat.¹⁷ A Sztálin-szobor pályázatán a szoborbizottság az első forduló alapján őt is meghívta a négyfősre szűkített második körbe,¹⁸ amelyet végül ugyan Mikus Sándor nyert meg, de Strobl tekintélye és elkötelezettsége immár megkérdőjelezhetetlenné vált. A bíráló hangok a kedvező politikai hátszél zúgásában elhalkultak. A Kis Újság 1950. évi szilveszteri számában a Szovjet-Magyar Baráti Társaság kongresszusa alkalmából –amelyben elnökségi tag volt–hosszú interjú készült a művésszel a műtermében. A riportban a szovjet útmutatással fejlődő szocreál művészetről szól, amely közérthető, és folyamatos kapcsolatban van a néppel. Az irányára és feladataira vonatkozó kérdéseket a közelmúltban tisztázta a hazánkba látogató Zarnoskinnal, a Tretyakov Képtár igazgatójával.¹⁹

A következő esztendőben Kisfaludi Strobl sorra kapta a monumentális állami megbízásokat (Kossuth és Rákóczi szobra a Millenniumi emlékműről eltávolított Habsburg-szobrok helyére, a Kossuth-téri szoboregyes főalakja, Agronómus-szobor a moszkvai magyar mezőgazdasági pavilon homlokzatára stb.) és kitüntetések, köztük 1953-ban újabb Kossuth-díjat, 1954-ben pedig Munka Vörös Zászló Érdemrendet. Nem csoda, hogy 70. születésnapjának megünneplése 1954-ben országos eseménnyé vált. A Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége ebben az évben kétszer akkora összeggel (100.000 Ft) támogatta gyűjteményes kiállításának megrendezését, mint a sorban utána következő egyéni kiállítást (Szőnyi István).²⁰ A Műcsarnok termeit betöltő, száznegyvenhét alkotást felvonultató retrospektív tárlat a művész apoteózisát jelentette. Újabb nagyszabású riport készült vele a Szabad Népből,²¹ amely már került a néhány évvel korábbi provokatív hangnemet, s habár megemlíti, hogy a művész itt-ott meglegszik a tetszetős külsővel, s a szép felület, élethű forma látszólag elfedi

a tartalom, a mondanivaló hibáját, a negatívumok eltörpülnek a dicsérő szavak mellett, s a riporter hangsúlyozza, hogy neve az egész világban ismert. Talán már a Zarnoskinnal való budapesti találkozáson előkészítették a jubileumi kiállítás Szovjetunió-béli vándoroltatását, amely a következő két évben megvalósult. Az első, moszkvai állomás nyomán V. Tolsztoj tollából hosszú méltatás jelent meg az *Iszkusztvo* (Művészet) c. lapban, amelyben Strobl pályájának vitatott szakasza mintegy cenzúrázásra került, őt magát pedig a „legkiválóbb mai szobrászok közé” sorolta. Strobl „különleges érdeméül kell betudnunk a realizmushoz és kora haladó eszméihez való hűségét, tekintettel arra, hogy három és fél évtizeden keresztül, egész Magyar-

országnak 1944-ben bekövetkezett felszabadulásáig, a nyugat-európai burzsoá művészet dekadens áramlatainak légkörében kellett dolgoznia... E kiváló realista mester művei a legközvetlenebb hagyomány láncszemét képezik a mai magyar művészet és a XIX. sz. második felének legjobb demokratikus hagyományai és művészi kultúrája között” – írja Tolsztoj.²² A szovjet művészet irányadó kritikusa a magyar szobrász művészetét elfogadta a nyugati realizmus gyökereiből kinőtt szocreál kimagasló példájának, s innentől kezdve már nem őt méricskéli valamilyen elképzelt normához, hanem az ő művei jelentik a zsinórmértéket, amit az irányzat hazánkban éppen elkezdődő olvadása csak elősegített.

Jegyzet

- ¹ Az a történet, ahogyan a szobrász megtalálta a Szabadság-szobor modelljét, Gál Erzsébetet számos interjúban elhangzott, az azonban kevésbé ismert, hogy amíg a művésznek a szobor emblematikus főműve lett, az egyszerű vidéki lány életét megmetélyezte, önértékelését teljes mértékben felborította. Idősebb korában már saját egykori modelliségét rendszeres járulék szerzésére jogosító érdemnek tekintette, csekély sikerrel, ami miatt teljesen megkeseredett. Ld. *Vivat Academia* (Sopron) 2006/5, 42.
- ² Irodalmi Újság 1955. augusztus 27.
- ³ A kiállításorozatról a szovjet fogadó fél egy pompás fotóalbumot állított össze (ez tartalmazza az egyes állomásokon a tárlatot megtekintők pontos számát is), és azt ünnepélyesen átadta a művésznek. Az album Strobl hagyatékának részeként került a Göcseji Múzeumba.
- ⁴ KISFALUDI STROBL Zsigmond: *Emberek és szobrok*. Bp., 1969: 167-168.
- ⁵ Visy Lajosné dr. Kisfaludi Strobl Éva elmondása alapján.
- ⁶ Kisfaludi Strobl Zsigmond levele Lázár Bélához, 1950. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Adattár, MKCs–C–I.–44/121-1.
- ⁷ Néhány évvel később az oppozícióba kényszerített, jobboldali érzelmű Lázár Béla naplójában már egyenesen így fogalmazott: „Stróbl és Csók benne vannak a mai rezsim vezetőségében. Ha bajba jönnék (valamilyen elszólással), talán kimentenének?” (Lázár Béla naplója, 1950. március 19; MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Adattár, MKCs–C–I.–44/294). Lázár nem feltétlenül tudta, hogy Strobl vitathatatlan művészi tekintélyét és Vorosilov jóindulatát kihasználva valóban többeknek segített hatósági ügyük kedvező elintézésében, a börtön elkerülésében, vagy éppen az onnan való kikerülésben.
- ⁸ A magyar művészet 1800-1945-ig. Összeállította: a Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Szerkesztő Bizottsága (Zádor Anna, Vayer Lajos, Rabinovszky Máriusz, Vayer Lajos, Végvári Lajos, Pogány Ö. Gábor). Kézirat é.n. (1950 k.) MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Adattár, MKCs–C–I.–64/330-36. A kivizsgálási javaslat pikantériája, hogy 1948-tól Rabinovszky és Strobl professzortársak voltak a Képzőművészeti Főiskolán.
- ⁹ Kállai Ernő: *Művészet és tömeg*. Hozzászólás Kmetty János előadásához. Kézirat. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Adattár, MKCs–C–I.–11/501.
- ¹⁰ Rabinovszky Máriusz összefoglalója az 1910-1945 közötti magyar művészetről Redő Ferenc (akkor a Művelődésügyi Minisztérium osztályvezetője) részére. Kézirat, 1949. június 14. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Adattár, MKCs–C–I.–64/38-4.
- ¹¹ PATAKI Gábor: Rabinovszky Máriusz (1895-1953). In: *Emberek és nem frakkok*. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Szerk. Markója Csilla–Bardoly István. Bp., Enigma, é.n.: 387-396; 387.
- ¹² RABINOVSKY Máriusz: *Magyar művészet a század elején*. Gépirat, é.n. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Adattár, MKCs–C–I.–64/191-3. A szerző Kisfaludi Stroblt az általa kreált „szobrászi festőiség” irányzatához sorolja. A Szinyei Társaság 1948-as kiállítása kapcsán (Nemzeti Szalon) Kisfaludi Strobl kapcsán Rabinovszky azt írta, hogy Strobl műveiben minden csupa hullámváz, barokkos lendület, anyagszerű lágyság: a hatáskeltésben csalhatatlanul biztos. RABINOVSKY Máriusz: *Kiállítási beszámoló*. –A Szinyei Társ. kiállítása a Nemzeti Szalonban. *Szabad Művészet* 1948/3: 116-118.

- ¹³ RABINOVSKY Máriusz: *Művészet és válság*. Bp., 1945. (új kiadása: 1988.). Idézi: PATAKI Gábor: Rabinovszky Máriusz (1895-1953) i. m. 392-393.
- ¹⁴ RADOCSAI Dénes: *Megjegyzések az I. Magyar Képző művészeti Kiállításhoz*. Kézirat. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Adattár, MKCs–C–I.–30/54-2. és 3.
- ¹⁵ *Magyar Nemzet* 1950. szeptember 10.
- ¹⁶ Ld. 5. jegyzet. A levél folytatásában Strobl szinte reagál Lázár egykorú naplóbejegyzésére (6. jegyzet): „Örülök két édes unokámnak és védem családomat, magamat és az én kedves barátaimat, amíg lehet...”
- ¹⁷ *Szabad Nép* 1950. március 15. Húszezer forintos Kossuth-díjat kapott Kisfaludi Strobl Zsigmond szobrászművész
- Sztálin generalisszimusz 70. születésnapjára készített szobráért és a Gellért-hegyi Szabadság szobráért.
- ¹⁸ *Szabad Nép* 1950. június 18.
- ¹⁹ *Kis Újság* 1950. december 31. Beszélgetés Kisfaludi Strobl Zsigmond szobrászművésszel.
- ²⁰ A Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége vezetőségi ülésének jegyzőkönyve, 1954. május 3. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Adattár, MKCs–C–I.–2/1010-5.
- ²¹ *Szabad Nép* 1954. szeptember 9. CSEH Miklós: Kisfaludi Strobl Zsigmond művészetéről.
- ²² V. TOLSZTOJ: Kisfaludi Strobl Zsigmond. *Iszkosztvo*, 1956/1. Fordítása: Révész Györgyné. Kézirat, Göcseji Múzeum.